ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΝ ΔΕΛΤΙΟΝ

ΤΟΜΟΣ 46 (1991)
ΜΕΡΟΣ Β' 2 - ΧΡΟΝΙΚΑ

ΑΘΗΝΑ 1996

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΝ ΔΕΛΤΙΟΝ

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΝ ΔΕΛΤΙΟΝ

ΤΟΜΟΣ 46 (1991)
ΜΕΡΟΣ Β' 2 - ΧΡΟΝΙΚΑ

ΑΘΗΝΑ 1996

ΓΕΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ: Ευαγγ. Κυπραίου

ΥΠΕΥΘΥΝΗ ΕΚΔΟΣΗΣ: Ελένη Λίτινα

ΔΙΟΡΘΩΣΕΙΣ: Στέλλα Ζαχαροπούλου

ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ: Χελένα Τζανέκα

ΑΝΑΠΑΡΑΓΩΓΕΣ, ΦΩΤΟΣΤΟΙΧΕΙΟΘΕΣΙΑ ΚΑΙ ΕΚΤΥΠΩΣΗ: Ε. Μπουλούκος - Α. Λογοθέτης Ο.Ε.

© ΤΑΜΕΙΟ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΠΟΡΩΝ ΚΑΙ ΑΠΑΛΛΟΤΡΙΩΣΕΩΝ
ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΩΝ
Οδός Πανεπιστημίου 57, Αθήνα 105 64

ISSN 0570-622X

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΙΣΤ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Μουσειακές εργασίες (Μουσείο Κιλκίς). Ανασκαφικές εργασίες. Νομός Θεσσαλονίκης: Θεσσαλονίκη (Αρχαία Αγορά, Οδός Καρμπολά 8, Οδός Λούη 5, Πλατεία Κυπρίων Αγωνιστών, Πλατεία Κυπρίων Αγωνιστών 7-9, Οδός Ευριπίδου 17), Άνω Τούμπα (Οδός Λωτού 1), Θέρμη (Αρχαίο Νεκροταφείο), Λητή (Οικόπεδο Μ. Ντονάτη), Όσσα, Απολλωνία. Νομός Χαλκιδικής: Νέα Ποτίδαια (Οικόπεδο αριθ. 120, Οικόπεδο αριθ. 228), Πολύχρονο, Ποσείδι, Σκιώνη, Αρχαία Στάγειρα, Ιερισσός. Νομός Κιλκίς: Ευρωπός. Νομός Πιερίας: Μακρύγιαλος (Αγροτεμάχιο 947, Αγροτεμάχιο 945), Κορινός. Τυχαία ευρήματα-Παραδόσεις. Νομός Θεσσαλονίκης: Καλαμωτό. Νομός Χαλκιδικής: Γαλάτιστα (Σχέδ. 1-8· Πίν. 103-112) ..... Σελ. 275-293

9η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ..... » 294

10η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ..... » 294

ΙΖ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Μουσειακές εργασίες. Νομός Ημαθίας (Μουσείο Βέροιας). Νομός Φλώρινας (Μουσείο Φλώρινας). Ανασκαφικές εργασίες. Νομός Πέλλας: Πέλλα (Περιοχή Καναλιού, Ακρόπολη, Δυτικό Νεκροταφείο), Νέα Πέλλα (Λουτρά Μεγάλου Αλεξάνδρου), Γιαννιτσά (Νεολιθικός οικισμός, Δημόσιος δρόμος Πέλλας-Γιαννιτσών), Αγροσυκιά (Θέση Αμπέλια), Έδεσσα - Άνω πόλη - Ακρόπολη (Οδός Δαρδανελλίων, Οδός Μεγάλου Αλεξάνδρου, Γωνία οδών Μακεδονομάχων - Αργ. Κυτάνου), Έδεσσα - Κάτω πόλη (Αγρός Μπουμπουρά, Αγρός Περ. Καρτσόλη). Νομός Ημαθίας: Βέροια (Οδός Σταδίου, Οδός Ακροπόλεως), Βεργίνα, Κυψέλη (Αγροτεμάχιο αριθ. 395). Νομός Κοζάνης: Αιανή, Ρύμνιο, Κοζάνη (Οδός Αρκαδίου 12-14). Νομός Φλώρινας: Πέτρες. Εργασίες συντήρησης (Βεργίνα, Πέλλα, Λευκάδια). Παράδοση - Περισυλλογή αρχαιοτήτων - Εντοπισμός νέων χώρων. Νομός Πέλλας: Αγροσυκιά, Λεπτοκαρυά, Άνυδρο (Θέση Μύλοι), Κοινότητα Λύκων, Αριδαία, Μεγαπλάτανος (Συνοικισμός Μοναστηράκι), Νότια, Φούστανη (Σχέδ. 1-6· Πίν. 113-116). ..... » 295-309

11η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ..... » 309

ΙΗ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Μουσειακές εργασίες (Μουσείο Καβάλας, Μουσείο Θάσου, Μουσείο Σερρών). Ανασκαφικές εργασίες. Νομός Καβάλας: Θάσος (Ανασκαφή Μουσείου, Οικόπεδο Ι. Τριανταφύλλου, Οικόπεδο Παπακυριακού, Οικόπεδο Δ. Βλαχόπουλου, Αρχαίο Θέατρο, Αρχαία Αγορά, Ανατολικό νεκροταφείο, Θέση Νυστέρι, Σκάλα Σωτήρος, Τυχαία ευρήματα, Άλλες εργασίες), Φίλιπποι (Μουσείο Φιλίππων, Προϊστορικός οικισμός Φιλίππων, Ιερό Ήρωα Αυλωνείτη στο Παγγαίο), Ορφάνι (Αγροτεμάχιο Κρυωνά), Οφρύνιο (Θέση Τσαρδάκια). Νομός Σερρών: Αμφίπολις (Αρχαίο τείχος, Ελληνιστική οικία, Γυμνάσιο, Θέση Καστρόλακκα, Τυχαία ευρήματα), Αμπέλοι, Βέργη, Άγιο Πνεύμα. Νομός Δράμας: Δράμα (Νεολιθικός οικισμός Αρκαδικού, Καλή Βρύση) (Σχέδ. 1-11· Πίν. 117-124). ..... » 310-324

ΙΘ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Μουσειακές εργασίες (Μουσείο Αβδήρων). Πολιτιστικές δραστηριότητες. Ανασκαφικές εργασίες. Νομός Ξάνθης: Άβδηρα (Ασπρόλοφος, Λόφος των Τσακαλιών, Λαγότοπος, Παλιόχωρα, Μώλος, Αρμύρα), Μυρωδάτο, Καλύβα. Νομός Ροδόπης: Ληνός, Σαρακηνή. Νομός Έβρου: Μεσημβρία, Μάκρη, Λουτρός, Λαγηνά, Δίκαια, Ρίζια, Σαμοθράκη. Εντοπισμός-Περισυλλογή αρχαιοτήτων. Νομός Ξάνθης: Άβατο, Εράσμιο, Μαγικό, Πεζούλα, Κριός, Χαλέπι, Σταυροχώρι. Νομός Έβρου: Πετρωτά, Ελαφοχώρι, Μαράσια, Σουφλί, Δάδια, Μεγάλο Δέρειο, Γονικό, Βρυσικά, Καβησσός, Φυλακτό, Προβατώνας, Λευκίμη, Αβάντας, Αλίκη, Πέραμο. Παράδοση αρχαιοτήτων. Νομός Ξάνθης: Άβδηρα, Κομνηνά, Σταυρούπολη, Διομήδεια. Νομός Ροδόπης: Εσοχή, Αμαξάδες, Μαρώνεια, Μέση, Δίκαια, Πολύανθος, Μ. Πιστό, Πόρτο Λάγος, Νέδα. Νομός Έβρου: Λοφάριο, Κόμαρος, Λυκόφως, Αβάντας, Παλάγια, Δόξα (Σχέδ. 1-5· Πίν. 125-134) ..... » 325-345

12η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Αναστήλωση-Συντήρηση μνημείων. Νομός Σερρών: Σέρρες (Παλαιά Μητρόπολη), Ελαιώνας (Ναός Αγίου Νικολάου). Νομός Ροδόπης: Κομοτηνή (Βυζαντινό τείχος). Νομός Έβρου: Διδυμότειχο (Κάστρο). Τυχαία ευρήματα - Περιοδείες. Νομός Καβάλας: Θάσος (Αρχαιολογικός Χάρτης Θάσου). Νομός Σερρών: Αχλαδοχώρι (Ναός Αγίων Ταξιαρχών, Ναός του Προφήτη Ηλία), Κρηνίδα. Εντοπισμός αρχαιοτήτων. Νομός Σερρών: Αχλαδοχώρι. Ανασκαφικές εργασίες. Νομός Καβάλας: Παναγία (Οδός Πουλίδου 51), Ορφάνι, Λιμένας Θάσου (Αγία Ειρήνη). Νομός Δράμας: Δράμα (Οδός Λυκούργου 6). Νομός Ξάνθης: Πολύστυλον (Άβδηρα). Νομός Ροδόπης: Παπίκιον Όρος (Ληνός), Μαρώνεια. Νομός Έβρου: Διδυμότειχο (Κάστρο) (Σχέδ. 1-6· Πίν. 135-140). ..... Σελ. 346-358

Θάσος (Αρχαιολογικός χάρτης Θάσου). ..... » 358-359

Κ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟ·Ι·ΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Μουσειακές εργασίες. Ανασκαφικές εργασίες. Νομός Χίου: Πόλη της Χίου (Οδός Γυμνασιάρχη Μαδιά και Ιωάννου Πατέρα, Οδός Καλοπλύτου 42, Οδός Λέτσαινας 14, Οικόπεδο Ι. Πυργελλή, Οδός Αγίου Ιωάννη Προδρόμου 3, Οδός Κωνσταντίνου Μονομάχου 1, Οδός Φαβιέρου και Μουσείου, Οδός Ριζαρίου). Νομός Λέσβου: Μυτιλήνη (Πάροδος Ασκληπιού, Οδός Κορνάρου 65, Οδός Αγήνορος, Οδός Τσιμισκή και Ιουστινιανού, Οδός Κρατίνου, Οδός Ηρακλείας, Οδός Σιγείου, Οδός Προύσσης, Οικόπεδο Χαλίμ Μπέη, Οικόπεδο ιδιοκτησίας Υπουργείου Αιγαίου, Οδός Βοστάνη), Μήθυμνα (Οικόπεδο Μ. Χατζημάρκου), Σκάλα Ερεσού (Οικόπεδο Α. Καλαμποκίδη, Οικόπεδο Λέσχης Αξιωματικών, Οικόπεδο Χ. Ποντίκη, Οικόπεδο Ν. Τραταρού). Περιοδείες. Παραδόσεις (Μουσείο Μυτιλήνης, Μουσείο Ερεσού, Ξένες Σχολές) (Σχέδ. 1-6· Πίν. 141-144) .. » 360-373

Πολιόχνη. ..... » 373-374

ΚΑ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟ·Ι·ΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Μουσειακές εργασίες. Σάμος: Βαθύ. Ανασκαφικές εργασίες. Πάρος: Παροικιά (Αρχαίο νεκροταφείο, Οικόπεδο Δημ. Φραγκούλη). Νάξος: Χώρα (Θέση Πλίθος). Σάμος: Πυθαγόρειο (Οικόπεδο Νέου Γυμνασίου). Διαμορφώσεις. Πάρος (Παροικιά). Συντήρηση μνημείων. Σάμος (Οικόπεδο Χ. Τσαρδούλια, Οικόπεδο Γυμνασίου). Περιοδείες. Σχοινούσα (Φρούριο Προφήτη Ηλία), Ηράκλεια (Φρούριο Λειβαδιού) (Σχέδ. 1-4· Πίν. 145-148). ..... » 375-382

2η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Αναστηλωτικές εργασίες. Μήλος (Κατακόμβες). Νάξος (Μητροπολιτικός ναός Ζωοδόχου Πηγής). Άλλες εργασίες. Σίκινος-Φολέγανδρος. Κλοπές κειμηλίων. Νάξος (Ενοριακός ναός Αγίου Γεωργίου Κυνιδάρου). Ανασκαφικές εργασίες. Μήλος (Βαπτιστήριο). Νάξος (Ναός Παναγίας των Αριών, Ναός Κοίμησης της Θεοτόκου, Ναός Αγίας Κυριακής Κεχρών, Ναός Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου) (Σχέδ. 1-6· Πίν. 149-152). ..... » 383-390

3η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ..... » 390

ΚΓ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟ·Ι·ΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Ανασκαφικές εργασίες. Νομός Ηρακλείου: Κνωσός (Πανεπιστήμιο Κρήτης, Οικόπεδο Γεωργ. Βλαχάκη, Οικόπεδο Εμμ. Ακουμιανάκη, Οδός Νάθενα, Οικόπεδο Αποστ. Μπόμπορη), Μοναστηριακά Κνωσού (Αγρός Γεωργ. Σεβαστάκη), Μεσαμπελιές (Οδός Ευμαθίου), Καστέλλι Πεδιάδος (Οικόπεδο Μιχ. Σταυρουλάκη, Κοινοτικό οικόπεδο πλατείας Μεϊντάνι, Οικόπεδο Ζαχ. Πετράκη, Οικόπεδο Παιδικού Σταθμού), Χερσόνησος (Οικόπεδο Κ. Φιλιππάκη), Λιμένας Χερσονήσου (Οδός Σανουδάκη), Διαμαντάρι Μονοφατσίου, Γόρτυνα. Παραδόσεις - Περισυλλογές - Τυχαία ευρήματα: Επαρχία Τεμένους, Επαρχία Πεδιάδος, Επαρχία Μαλεβιζίου, Επαρχία Μονοφατσίου, Επαρχία Καινουργίου, Επαρχία Πυργιωτίσσης. Περισυλλογή αρχαιοτήτων: Επαρχία Πεδιάδος (Σχέδ. 1-8· Πίν. 153-158). ..... » 391-405

Κομμός. ..... » 405-406

Αγία Τριάδα. Γόρτυνα (Πραιτώριο). ..... » 406-408

Μητρόπολη. ..... » 408

ΚΕ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Μουσειακές εργασίες. Νομός Χανίων. Νομός Ρεθύμνης. Ανασκαφικές εργασίες. Νομός Χανίων: Χανιά (Ναός Αποστόλων Πέτρου και Παύλου, Οδός Γιαμπουδάκη, Οδός Αντωνίου Γιάνναρη), Μόδι Κυδωνίας, Νοπήγεια Κισάμου, Νεκροταφείο Αγίου Δημητρίου Δραπανιά, Καστέλλι Κισάμου (Κέντρο Υγείας, Αποχετευτικό χαντάκι, Οικόπεδο Εμμ. και Η. Φαραγγιτάκη, Οικόπεδο Εμμ. και Νικ. Μπερντίου, Οικόπεδο Αντ. και Ευαγγ. Βεστάκη), Περιοχή Καντάνου Σελίνου, Θέση Άγιος Νικόλαος Σφακίων, Ανώπολη Σφακίων. Νομός Ρεθύμνης: Χαμαλεύρι (Αγρός Δημ. Στρατιδάκη), Σταυρωμένος Χαμαλευρίου (Οικόπεδο Α. Δαφνομήλη), Αξός Μυλοποτάμου (Αγροτεμάχιο Γ. Δαφέρμου), Απλαδιανά Μυλοποτάμου, Αγία Φωτεινή Αμαρίου (Οικόπεδο Ελ. Κυριακάκη). Παραδόσεις. Αξός Μυλοποτάμου (Σχέδ. 1-15· Πίν. 159-164). ..... Σελ. 409-434

Ελληνοαγγλική επιφανειακή έρευνα. Περιοχή Σπηλίου-Ατσιπάδων. ..... » 434-436

ΚΔ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ..... » 437

Μάλια (Επιφανειακή έρευνα, Συνοικία Μ, Συνοικία Ν) (Σχέδ. 1-3). ..... » 437-441

Καβούσι. Μόχλος. Ψείρα. Βρόκαστρο. ..... » 441-444

13η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ..... » 444

ΚΒ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Ανασκαφικές εργασίες. Ρόδος: Πόλη Ρόδου (Οδός Βύρωνος και Καναδά, Πλατεία Ελευθερίας, Έργα ΔΕΥΑΡ, Θέση Προύσαλη, Οδός Διαγοριδών, Οδός Χειμάρρας και Ενόπλων Δυνάμεων, Οδός Πίνδου 30 και Θεμ. Σοφούλη, Πλατεία Ναυαρίνου, Οδός Γράμμου 4-6, Οδός Σάββα Παυλίδη, Οδός Παναγούλη, Οδός Καναδά και Σκεύου Ζερβού, Οδός Σκεύου Ζερβού και Αγίου Νικολάου, Οδός Βύρωνος, Πάροδος Ησιόδου, Οδός Πειραιώς, Οδός Αγίου Ισιδώρου, Οδός Παρθενόπης, Οικόπεδο Αποστ. Γρηγοριάδη, Οικόπεδο Καρακωνσταντή, Πάροδος Κωνστ. Τσαλδάρη, Οικόπεδο Π. Ζαράνη, Οδός Κωνστ. Υδραίου και Αρχιπόλεως, Οδός Έμπωνας, Οδός Αισχίνη, Οικόπεδο Β. Κουντούρη), Ροδίνι (Έργα ΔΕΥΑΡ, Οδός Ρόδου-Λίνδου), Περιοχή Φανερωμένης (Οικόπεδα Γ. Καραμανώλη-Γ. Πογιά), Ιαλυσία (Ασώματος Κρεμαστής), Κρεμαστή (Λεωφόρος Ελευθερίας), Τριάντα (Οδός Περδικάκη, Άνοιξη-Οδός Αγίου Γεωργίου 10, Οδός Δωριέως, Οδός 9ης Μαΐου, Πάροδος 9ης Μαΐου, Οδός Αγίας Παρασκευής), Παραδείσι (Οικόπεδο Μανόλη Κωστάκη), Θεολόγος (Ιερό Ερεθιμίου Απόλλωνος). Κως: Πόλη Κω (Οδός Ιωαννίδου, Ανατολικά της οδού Απελλού, Έργα συνεργείου Ο.Τ.Ε., Έργα Δήμου Κω, Νότια οδού Γρηγορίου Ε΄, Οικόπεδο Κουτούζη, Οδός Κνίδου, Οικόπεδο Βουκουβαλίδη, Αμπάβρη, Οικόπεδο Παπαχρήστου), Πλατάνι (Οικόπεδο Χατζηδαυίδ). Αναστηλωτικές εργασίες. Ρόδος: (Ακρόπολη Λίνδου). Παραδόσεις αρχαίων (Μουσείο Ρόδου, Μουσείο Κω, Αρχαιολογική Συλλογή Νισύρου, Αρχαιολογική Συλλογή Αμοργού) (Σχέδ. 1-20· Πίν. 165-176). ..... » 445-494

4η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Εκθέσεις (Ρόδος). Ανασκαφικές εργασίες. Ρόδος (Άγιος Αρτέμιος, Οδός Παναιτίου, Ναός Αγίου Κωνσταντίνου και Ελένης, Πύργος Κολλακίου, Οδός Αγησάνδρου, Οδός Θεοφιλίσκου, Ναός Αγίου Αθανασίου, Οδοί Αγίου Φανουρίου και Ομήρου, Οδός Μενεκλέους), Λαχανιά (Άγιος Ιωάννης Αμπακού, Αγρόλακκος), Μαλώνα (Αγία Άννα), Σάλακος (Παλιοκκλησιά), Εκκλησία της Παναγίας στο Γκρεμό, Κάστρο Αρχαγγέλου, Τριάντα (Οικόπεδο Ιωαννίδη). Κως (Οικόπεδο Οικονομίδου, Οδός Ανώνυμος, Οδός Μακρυγιάννη, Οικόπεδο Κ. Πισσάρη, Οδός Γαβριήλ Παπαθεοφάνους), Κέφαλος (Οικόπεδο Κοκκαλάκη). Κάλυμνος: Βαθύ (Παναγία Κυρά Χωστή). Τέλενδος (Οικόπεδο Παπα-Μακαρίου Καμπουράκη, Οικόπεδο Καλλ. και Πανορμίτη Τρικοίλη). Αναστηλώσεις-Στερεώσεις Μνημείων. Ρόδος: Ασκληπειό (Άγιος Γεώργιος), Ίστριος (Άγιος Μερκούριος), Ακρόπολη Λίνδου (Ναός Αγίου Ιωάννη), Φιλέρημος (Άγιος Γεώργιος Χωστός). Κως: Παλαιό Πυλί (Ταξιάρχης Μιχαήλ). Κάλυμνος (Κάστρο Καλύμνου). Καθαρισμοί αρχαιολογικών χώρων. Ρόδος. Περιφράξεις αρχαιολογικών χώρων. Ρόδος. Κως. Αστυπάλαια. Συντήρηση τοιχογραφιών-ψηφιδωτών. Κάλυμνος: Βαθύ (Παναγία Κυρά Χωστή). Περιοδείες - Καταγραφές.

Ρόδος. Χάλκη (Άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος, Παναγία η Χωριανή). Κως: Καρδάμαινα (Άγιοι Ανάργυροι). Γραφείο Προγραμματικής Σύμβασης Υπουργείου Πολιτισμού - ΤΑΠΑ - Δήμου Ρόδου: Πρόγραμμα αποκατάστασης παραχωρηθέντων ακινήτων (Ιπποτικός ξενώνας Αγίας Αικατερίνης, Ιπποτικό συγκρότημα παρόδου Πυθαγόρα 49Ν, Συντήρηση-Αποκατάσταση ακινήτου στην οδό Συμμίου, Κτίριο οδού Γαβαλά 6), Αποκατάσταση μεμονωμένων μνημείων (Κτίριο «Villaragut» στην οδό Ιπποτών, Εκκλησία των Αγίων Αποστόλων (;)-Μουσουλμανικό Πτωχοκομείο, Ιπποτικοί ανεμόμυλοι στο Μανδράκι), Πρόγραμμα αποκατάστασης μεσαιωνικών οχυρώσεων (Αρχιτεκτονική ανάλυση του μνημείου) (Σχέδ. 1-19· Πίν. 177-182). ..... Σελ. 495-522

ΕΦΟΡΕΙΑ ΕΝΑΛΙΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Ζάκυνθος. Νομός Βοιωτίας (Αλές). Νομός Μαγνησίας (Αλόννησος). Νομός Μεσσηνίας (Φρούριο Πύλου). Θάσος (Υποβρύχια ανασκαφική έρευνα). Νομός Ηρακλείου (Έρευνα ναυαγίου "La Thérèse" (Σχέδ. 1-4· Πίν. 183-184). ..... » 523-528

ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΑΛΑΙΟΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΣΠΗΛΑΙΟΛΟΓΙΑΣ

Καλαμπάκα (Σπήλαιο Θεόπετρας) (Σχέδ. 1-4). ..... » 529-532

ΕΦΟΡΕΙΑ ΑΡΧΑΙΟΠΩΛΕΙΩΝ ΚΑΙ ΙΔΙΩΤΙΚΩΝ ΣΥΛΛΟΓΩΝ (Πίν. 185-189). ..... » 533-539

ΙΣΤ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Κατά το 1991 το επιστημονικό προσωπικό της Εφορείας ασχολήθηκε κυρίως με το έργο της προστασίας και τεκμηρίωσης αρχαιοτήτων που αποκαλύφθηκαν σε σωστικές ανασκαφές. Συστηματικές ανασκαφές έγιναν στα Στάγειρα και στη Μένδη (Ποσείδι) της Χαλκιδικής.

ΜΟΥΣΕΙΑΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Μουσείο Κιλκίς

Άνοιξε για το κοινό η νέα αίθουσα με τα ευρήματα από το νεκροταφείο της πρώιμης εποχής του Σιδήρου στο Παλαιό Γυναικόκαστρο. Τα εγκαίνια της αίθουσας πραγματοποιήθηκαν στις 20-1-1991 από τον Αντιπρόεδρο της Κυβέρνησης και Υπουργό Πολιτισμού Τζαννή Τζαννετάκη (Πίν. 103 α-β).

ΘΩΜΗ ΣΑΒΒΟΠΟΥΛΟΥ

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

Θεσσαλονίκη

Αρχαία Αγορά

Το Μάρτιο του 1991 άρχισε η ανασκαφή στους χώρους πίσω από το Ωδείο, η οποία είχε παραμείνει για τριάντα χρόνια (από την πρώτη ανασκαφική φάση 1960-1964) ημιτελής. Επίσης, συνεχίστηκαν οι εργασίες αποχωμάτωσης της υπόγειας στοάς (Cryptoporticus) που είχαν αρχίσει από το προηγούμενο έτος, ενώ ταυτόχρονα άρχισε η ανασκαφή σε βάθος στους χώρους των καταστημάτων νότια της Cryptoporticus. Μετά το πρώτο τρίμηνο του 1991 διακόπηκε από το Δήμο Θεσσαλονίκης η παροχή βοήθειας με ανασκαφικό συνεργείο, με προοπτική να συνεχιστεί η συνεργασία μας μόνο ως προς την παροχή υλικοτεχνικής βοήθειας.

Με την πρόοδο των εργασιών στους δύο αυτούς κύριους ανασκαφικούς τομείς διαπιστώθηκαν τα ακόλουθα: Στα βαθύτερα στρώματα προς Β., Α. και Ν. του Ωδείου βρέθηκαν ορθογώνιοι χώροι σχετιζόμενοι με τις πρωιμότερες φάσεις κατασκευής της πτέρυγας αυτής της Αγοράς, καθώς και κατασκευές, παλαιότερες πιθανότατα, ιδιωτικών κατοικιών του 1ου αι. π.Χ. που θα προϋπήρχαν της ρωμαϊκής Αγοράς. Κατά τον 1ο αι. μ.Χ. θα πρέπει να έγινε μια πρώτη οργάνωση του χώρου ως κέντρο της δημόσιας ζωής. Η επόμενη σημαντική φάση που ανιχνεύεται ανήκει στα χρόνια των Αντωνίνων, οπότε θα πρέπει τα κτίρια της Αγοράς να βελτιώνονται και να εξωραΐζονται. Το μικρό Ωδείο των 400 θέσεων προστέθηκε σε μεταγενέστερη φάση επεμβάσεων στην ανατολική πτέρυγα της Αγοράς, περίπου στο α΄ μισό του 3ου αι. μ.Χ.

Τέλος, μετά τον 3ο αι. μ.Χ. και πιθανότατα στις αρχές του 4ου αι., έγινε η επέκταση του Ωδείου και η προσπάθεια μετατροπής του σε θέατρο, χωρητικότητας 3.000 ατόμων, φάση η οποία κατά πάσα πιθανότητα δεν ολοκληρώθηκε ποτέ.

Διαπιστώθηκε επίσης ότι όλοι οι χώροι γύρω από το Ωδείο μετά την παλαιοχριστιανική εποχή χρησιμοποιήθηκαν ως δεξαμενές συγκέντρωσης ομβρίων υδάτων και εργαστήρια παρασκευής πρώτων υλών, όπως ασβέστη, πηλού, καθώς και μετάλλου.

Κατά το πρώτο τρίμηνο του 1991 επίσης, ανατέθηκε από την Εφορεία στον καθηγητή Γ. Βελένη η εκπόνηση ερευνητικού προγράμματος για τη μελέτη ανάδειξης και αναστήλωσης, ο οποίος μαζί με την υπογράφουσα είχαν και τη γενική εποπτεία των εργασιών, ενώ την ευθύνη για την άμεση παρακολούθηση της ανασκαφής είχε ο Δ. Κυριάκου. Στην ανασκαφή συμμετείχε επίσης και η αρχαιολόγος Α. Κραχτοπούλου, η οποία είχε την ευθύνη της πρώτης ταξινόμησης των κινητών ευρημάτων, εργασία η οποία έγινε παράλληλα με την ανασκαφική έρευνα.

Οδός Καρμπολά 8

Στο μικρό οικόπεδο, στην παραπάνω οδό, αποκαλύφθηκε η συνέχεια της Cryptoporticus της ρωμαϊκής Αγοράς. Το τμήμα αυτό της υπόγειας στοάς, που διατηρούνταν σε πολύ καλή κατάσταση, συνεχίζεται στο διπλανό προς Δ. οικόπεδο. Επειδή βρισκόταν στο πίσω μέρος του οικοπέδου, αποφασίστηκε η διατήρησή του στον ακάλυπτο χώρο της οικοδομής και η κάλυψή του με υπερυψωμένη ενιαία πλάκα σκυροδέματος, έτσι ώστε να είναι μεν προσπελάσιμο στους ειδικούς, ταυτόχρονα όμως να προστατεύεται.

Οδός Λούη 5

Το παραπάνω οικόπεδο βρίσκεται κοντά στην πλατεία Ναυαρίνου. Η ανασκαφή άρχισε από το βάθος των 3,75 μ., από το επίπεδο του πεζοδρομίου και συνε-

χίστηκε μέχρι τον υδροφόρο ορίζοντα, που στην περίπτωση αυτή ήταν στα 7 μ. Αποκαλύφθηκε συγκρότημα κτιρίων στο οποίο εντοπίστηκαν δύο κύριες οικοδομικές φάσεις: α) μία βυζαντινή του 6ου-7ου αι. μ.Χ. και β) μία πρώιμη βυζαντινή του 5ου αι. μ.Χ. Στη βόρεια πλευρά των οικοδομημάτων ανασκάφηκε τμήμα δρόμου με κεντρικό αγωγό.

Η πρώιμη φάση του 5ου αι. μ.Χ. εκτείνεται στο μεγαλύτερο τμήμα του οικοπέδου και κυρίως στη νοτιοδυτική πλευρά του. Ανασκάφηκαν δύο δωμάτια με πλίνθινα δάπεδα, πολύ καλής διατήρησης, που ορίζονται από τους τοίχους 1, 2, 3 και 4. Τα δωμάτια επικοινωνούν με θυραίο άνοιγμα και διαφέρουν στη μορφή της πλακόστρωσης. Το δωμάτιο 1 ήταν πιο πολυτελές με μεγαλύτερες πλίνθους διαφορετικών χρωμάτων.

Η νεότερη βυζαντινή φάση περιορίζεται στη βορειοανατολική πλευρά του οικοπέδου και αφορά στους τοίχους 5 και 8, καθώς και το δρόμο με τους τρεις αποχετευτικούς αγωγούς, προς ΝΑ. του τοίχου 8 (Πίν. 104 α).

Η πολύ καλή διατήρηση των κτισμάτων δεν επέτρεψε την σε μεγάλη έκταση ανασκαφή σε βάθος. Όπου πάντως η ανασκαφική έρευνα έφθασε σε μεγαλύτερο βάθος και συγκεκριμένα κάτω από το δάπεδο του δωματίου 1 και ανάμεσα στους τοίχους 7 και 1, δεν διαπιστώθηκαν οικοδομικά λείψανα ρωμαϊκών χρόνων παρά μόνον όστρακα του 4ου αι. μ.Χ.

Αυτό ήταν αναμενόμενο αφού τα κτίσματα των βυζαντινών χρόνων που ανασκάφηκαν, ανήκουν στον εσωτερικό χώρο του θεάτρου-σταδίου, τμήμα του οποίου ανασκάφηκε στην οδό Απελλού σε δύο οικόπεδα κατά το 1986 και 1989. Δυστυχώς δεν έγινε ανασκαφική έρευνα στον ακάλυπτο χώρο του οικοπέδου της οδού Λούη 5, όπου θα πρέπει να βρίσκονταν οι πρώτες σειρές καθισμάτων του θεάτρου. Το γεγονός πάντως ότι αποκαλύφθηκαν κτίσματα που χρονολογούνται στον 5ο αι. μ.Χ. ενισχύει την άποψη ότι ο χώρος ανοικοδομήθηκε μετά την παύση λειτουργίας του θεάτρου. Έτσι, τα παλαιοχριστιανικά κτίσματα οικοδομήθηκαν σε ελεύθερο χώρο και με τον τρόπο αυτό ερμηνεύεται και η αλλαγή των πολεοδομικών αξόνων στην περιοχή αυτή.

Την ευθύνη της ανασκαφής είχε ο αρχαιολόγος Α. Λιούτας, ενώ η υπογράφουσα είχε την εποπτεία και τη διοικητική διεκπεραίωση.

Πλατεία Κυπρίων Αγωνιστών (Πλατεία Διοικητηρίου)

Δοκιμαστική ανασκαφική έρευνα άρχισε στο κεντρικό τμήμα της πλατείας Κυπρίων Αγωνιστών, σε χώρο διαστ. 20x20 μ., προκειμένου να εξεταστεί η δυνατότητα κατασκευής από το Δήμο Θεσσαλονίκης υπόγειου σταθμού αυτοκινήτων. Την ανασκαφή άρχισε η 9η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων με πολύ ενδιαφέροντα ευρήματα, τα οποία παρουσιάστηκαν στην Δ΄ Αρχαιολογική Συνάντηση για τη Μακεδονία και Θράκη (1990), και συνέχισε η ΙΣΤ΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων στα βαθύτερα στρώματα και όπου υπήρχε δυνατότητα ανάμεσα στα οικοδομήματα των μεταβυζαντινών, βυζαντινών και παλαιοχριστιανικών χρόνων. Η ανασκαφική δράση περιορίστηκε έτσι στο βορειοδυτικό και νοτιοδυτικό τμήμα της τομής, δηλαδή περίπου στο μισό χώρο, καθώς στον άλλο μισό (προς Α.) της δοκιμαστικής τομής, βρέθηκαν σε ψηλά στρώματα δάπεδα, τάφοι και αλλεπάλληλες οικοδομικές φάσεις, νεότερες των ρωμαϊκών χρόνων, οι οποίες δεν επέτρεπαν την σε βάθος έρευνα. Παρόλα αυτά, έγιναν σημαντικές διαπιστώσεις, προκαταρκτικές φυσικά λόγω της αποσπασματικότητας της έρευνας, σχετικά με τη χρήση του χώρου κατά τη ρωμαϊκή και ελληνιστική εποχή. Έτσι, στα βαθύτερα στρώματα και σε βάθος 7,50 μ. εντοπίστηκαν ελληνιστικές οικοδομικές φάσεις θεμελιωμένες απευθείας στο φυσικό κοκκινόχωμα της περιοχής· δυστυχώς αποκαλύφθηκαν σπαράγματα μόνο τριών τοίχων της ελληνιστικής εποχής, αφού έγινε συστηματική διαρπαγή των λίθων τους για την κατασκευή των οικοδομημάτων της επόμενης φάσης, που εντοπίστηκε και χρονολογείται στον 1ο αι. μ.Χ. Στις επιχώσεις της φάσης αυτής βρέθηκε αξιόλογη κεραμική terra sigillata, τόσο τοπικής παραγωγής όσο και εισηγμένη από δυτικές επαρχίες του ρωμαϊκού κόσμου. Τα οικοδομήματα στους επόμενους αιώνες, από το 2ο αι. μ.Χ. μέχρι τις αρχές του 4ου αι. μ.Χ., γίνονται μνημειακότερα και σώζονται σε ικανό ύψος, που σε ορισμένες περιπτώσεις ξεπερνά τα 2 μ. Οι τοίχοι είναι από αργολιθοδομή και σχηματίζουν μεγάλους ορθογώνιους χώρους, των οποίων οι διαστάσεις δεν προσδιορίστηκαν καθώς εκτείνονταν και κάτω από το άσκαφτο μέρος της πλατείας. Οι χώροι αυτοί της τελευταίας ρωμαϊκής φάσης φαίνεται πως ξαναχρησιμοποιήθηκαν και στους παλαιοχριστιανικούς χρόνους. Εκτός από την κεραμική και τα νομίσματα, το σημαντικότερο κινητό εύρημα υπήρξε χάλκινο μετάλλιο με προτομή Αθηνάς, καθώς και τέσσερις προτομές ζώων, που προέρχονται όλα από διακόσμηση άρματος. Το εύρημα αυτό, που αποτελεί το πιο καλά διατηρημένο του είδους του, και για το λόγο αυτό καθίσταται μοναδικό, βρέθηκε στο στρώμα της φάσης του 1ου αι. π.Χ., ώστε μια χρονολόγησή του μέσα στον 1ο αι. π.Χ. είναι πιθανή.

ΠΟΛΥΞΕΝΗ ΑΔΑΜ-ΒΕΛΕΝΗ

Πλατεία Κυπρίων Αγωνιστών 7-9

Μετά από την ανασκαφή που διενήργησε η 9η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων στο οικόπεδο της οδού Κυπρίων Αγωνιστών 7-9, η ΙΣΤ΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων με την ευθύνη της υπογράφουσας, συνέχισε την ανασκαφική έρευνα σε μικρή έκταση, διαστ. 6,80x3,80 μ., στο νότιο τμήμα του οικοπέδου και δίπλα στον ακάλυπτο χώρο της προς ανέγερση οικοδομής, επειδή στην έκταση αυτή δεν είχε επεκταθεί η έρευνα της 9ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων.

Αποκαλύφθηκε μικρό τμήμα μιας δεξαμενής νερού που συνεχίζεται προς Β. κάτω από έναν τοίχο μεταγενέστερο (Σχέδ. 1). Ο πλευρικός τοίχος της δεξαμενής αποκαλύφθηκε σε μήκος 2,23, ύψος 1,10, ενώ το πάχος του είναι 0,52 μ. Το δάπεδο της δεξαμενής, που αποκαλύφθηκε σε βάθος 5,15 μ. από το κράσπεδο της νοτιοανατολικής γωνίας του οικοπέδου, αποτελείται από μεγάλες, ορθογώνιες πώρινες πλάκες που συνδέονται μεταξύ τους με κουρασάνι. Το πλευρικό τοίχωμα της δεξαμενής είναι επενδυμένο εσωτερικά με διπλό επίχρισμα πολύ καλής διατήρησης. Στο δάπεδο της δεξαμενής έντονα ίχνη φωτιάς. Εξωτερικά της δεξαμενής, προς Ν., σε βάθος 4,25 μ. από το ίδιο σταθερό σημείο αποκαλύφθηκε οριζόντια επιφάνεια, διαστ. 1,80 x 1,60 μ., στρωμένη με ασβεστοκονίαμα.

Στην υπόλοιπη ανασκαπτόμενη έκταση η επίχωση ερευνήθηκε μέχρι βάθους 5,40 μ. όπου αρχίζει το σταθερό έδαφος. Συγκεντρώθηκε άφθονη κεραμική πρωτοβυζαντινών και παλαιοχριστιανικών χρόνων από τα πιο υψηλά στρώματα της επίχωσης, ενώ από τα χαμηλότερα στρώματα η κεραμική ήταν υστερορωμαϊκών χρόνων και μικρής ποσότητας κεραμική πρώιμων ρωμαϊκών και ελληνιστικών χρόνων.

Το τμήμα της δεξαμενής που αποκαλύφθηκε ανήκει στην παλαιότερη οικοδομική φάση του χώρου, που πρέπει να ανάγεται στην εποχή της ρωμαιοκρατίας.

ΕΥΔΟΚΙΑ ΣΚΑΡΛΑΤΙΔΟΥ

Οδός Ευριπίδου 17

Την ανασκαφή του οικοπέδου ανέλαβε να συνεχίσει η Εφορεία, αφού είχε προηγηθεί εκτεταμένη έρευνα από την 9η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, με την οποία αποκαλύφθηκε το σύνολο περίπου των κτισμάτων όλων των οικοδομικών φάσεων. Έτσι, η ανασκαφή αναγκαστικά περιορίστηκε στη διενέργεια μιας στρωματογραφικής έρευνας προκειμένου να συνδεθούν, όπου αυτό ήταν δυνατό, οι οικοδομικές φάσεις με οικιστικά στρώματα. Για το λόγο αυτό η παρούσα ανασκαφική έκθεση περιορίζεται στις φάσεις της ελληνιστικής και της ρωμαϊκής εποχής[1].

Τα επίπεδα θεμελίωσης των τοίχων και η τοιχοδομία τους, σε συνδυασμό με τα χρονολογικά δεδομένα που προκύπτουν από την εξέταση της κεραμικής, επιτρέπουν τη διαπίστωση δύο κύριων οικοδομικών φάσεων, οι οποίες αντιστοιχούν στην πρώιμη και τη μέση ελληνιστική εποχή. Λόγω των συνεχών επεμβάσεων μέχρι και την εποχή της τουρκοκρατίας, τα όρια των χώρων που ανήκουν στην ελληνιστική εποχή δεν είναι απόλυτα σαφή. Ωστόσο, μπορούν με κάποια βεβαιότητα να ενταχθούν σ' αυτά τα χρόνια οι χώροι Ι, ΙΙ, IV, VI, X (Σχέδ. 2· Πίν. 104 β). Ένα πλακόστρωτο, που αποκαλύφθηκε στην ανατολική πλευρά του οικοπέδου, επέτρεπε την πρόσβαση στους χώρους αυτούς. Τα κινητά ευρήματα της ανασκαφής δεν επιτρέπουν να αποδοθεί στη χρήση των κτιρίων κάποιος ιδιαίτερος χαρακτήρας. Έτσι, πιστεύεται ότι πρόκειται πιθανότατα για χώρους κατοικίας.

Το οικόπεδο της οδού Ευριπίδου βρίσκεται πολύ κοντά στην οδό Κασσάνδρου, στον άξονα της οποίας, στη διάρκεια σωστικών ανασκαφών, αποκαλύφθηκαν τμήματα κτιρίων που αντιστοιχούν σε δύο χρονικές περιόδους των ελληνιστικών χρόνων: μια πρώιμη, η οποία συνδέεται με την ίδρυση της Θεσσαλονίκης από τον Κάσσανδρο και μια μεταγενέστερη, που χρονολογείται στο 2ο αι. π.Χ. Τα ανασκαφικά δεδομένα της οδού Ευριπίδου ενισχύουν έτσι τα συμπεράσματα της έρευνας όσον αφορά στη θέση του πυρήνα της ελληνιστικής πόλης[2].

Η χρήση των κτιρίων φαίνεται ότι παραμένει ίδια και στη διάρκεια της ρωμαϊκής εποχής. Το πλακόστρωτο ανακατασκευάζεται, τα κτιρία επεκτείνονται, ακολουθούν ωστόσο τους άξονες των παλαιότερων φάσεων, τους τοίχους των οποίων χρησιμοποιούν ως υποθεμελιώσεις.

ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΤΖΑΝΑΒΑΡΗ

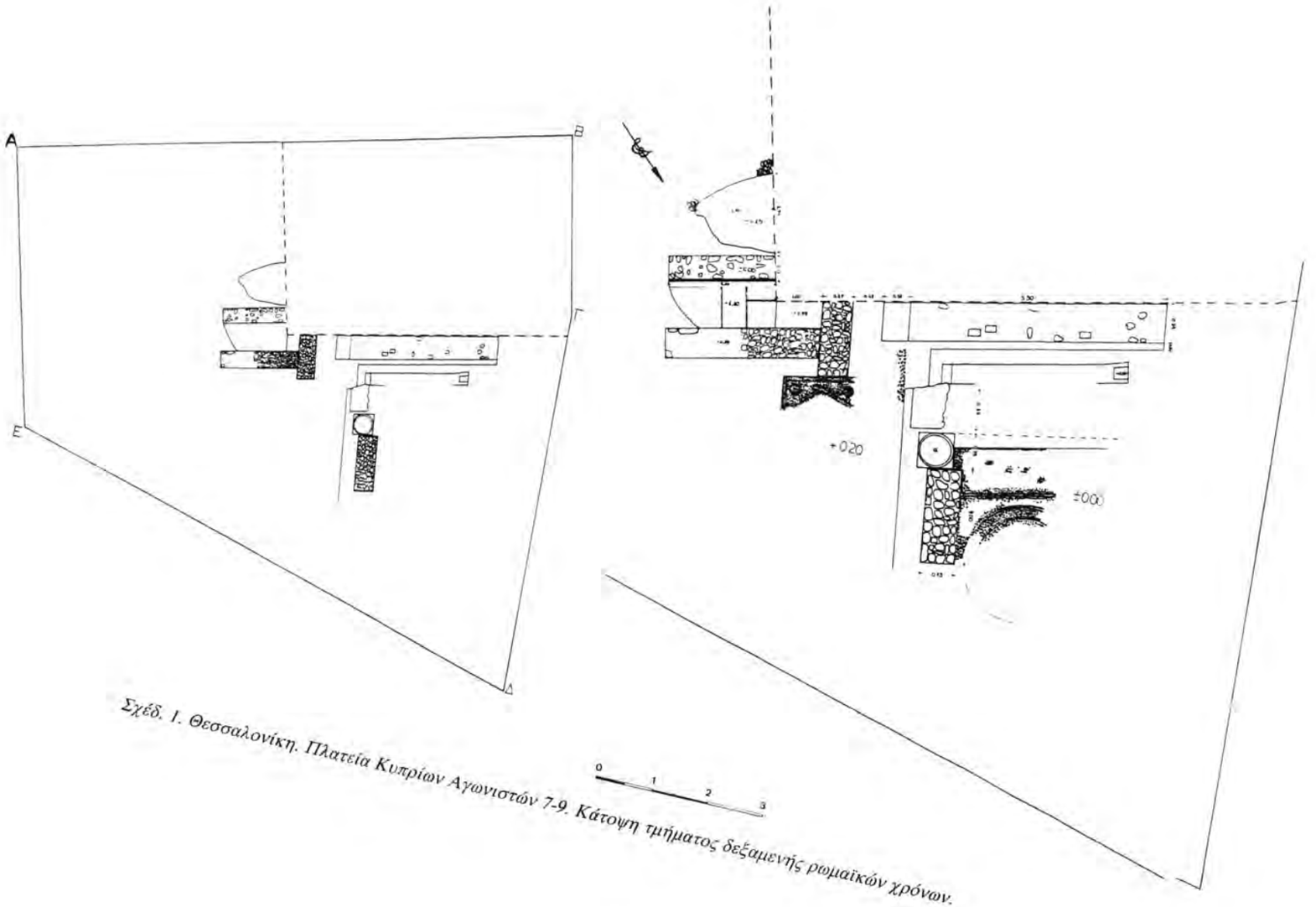
΄Ανω Τούμπα

Οδός Λωτού 1

Οι δραστηριότητες στην «τράπεζα» της Τούμπας Θεσσαλονίκης κατά το 1991 είχαν τρεις στόχους:

1. Μια πρώτη αναφορά στα χρονολογικά δεδομένα της ανασκαφικής έρευνας έγινε στη Γ΄ Συνάντηση για το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και Θράκη. Βλ. ΑΕΜΘ 3 (1989), σ. 236, σημ. 16.

2. Βλ. ό.π., σ. 227 κ.ε., όπου και η σχετική με το θέμα βιβλιογραφία.

Σχέδ. 1. Θεσσαλονίκη. Πλατεία Κυπρίων Αγωνιστών 7-9. Κάτοψη τμήματος δεξαμενής ρωμαϊκών χρόνων.

α) την παρεμπόδιση παράνομων εκσκαφών, β) τις δοκιμαστικές τομές σε οικόπεδο εντός και εκτός των ορίων της «τράπεζας» και γ) την ανασκαφή οικοπέδων που είχαν ήδη επισημανθεί.

Κατά τη σωστική ανασκαφή στο οικόπεδο της οδού Λωτού 1 αποκαλύφθηκαν λείψανα οικοδομικής δραστηριότητας του 4ου και 5ου αι. π.Χ. και επιχώσεις με ευρήματα ύστερης εποχής Χαλκού και πρώιμης εποχής του Σιδήρου (Σχέδ. 3-4· Πίν. 104 γ).

Συγκεκριμένα, σώζονται θεμελιώσεις και τμήματα τοίχων από δύο οικοδομήματα: το πρώτο έχει τέσσερις μικρούς χώρους και καλύπτει το μεγαλύτερο μέρος του οικοπέδου· το δεύτερο περιορίζεται μόνο σε ένα τμήμα, προς το σύγχρονο δρόμο, και διακρίνεται επίσης η απαρχή άλλων δύο μικρών χώρων. Ανάμεσα στα οικοδομήματα μεσολαβούσε διάστημα 2 μ. περίπου που λειτούργησε πιθανότατα ως δρόμος.

Το φυσικό έδαφος στο ανατολικό τμήμα του οικοπέδου χαρακτηρίζεται από υποκίτρινη άργιλο καλής ποιότητας, ποσότητες της οποίας φαίνεται ότι χρησιμοποιήθηκαν κατά την αρχαιότητα.

Το οικόπεδο βρίσκεται στο βόρειο-βορειοδυτικό άκρο της αρχαίας τράπεζας γύρω από την προϊστορική τούμπα και τα οικοδομικά λείψανα αποτελούν τμήμα του πολεοδομικού ιστού των αρχαϊκών και κλασικών χρόνων, ο οποίος έχει αρχίσει να αποκαλύπτεται από το 1985 σε διάφορα σημεία της τράπεζας[3].

ΚΩΣΤΑΣ ΣΟΥΕΡΕΦ

Θέρμη

Αρχαίο νεκροταφείο

Για τέταρτο κατά σειρά έτος διεξάγεται έρευνα στο νεκροταφείο του αρχαίου οικισμού στη Θέρμη Θεσσαλονίκης.

Κατά τη θερινή περίοδο συνεχίσθηκε η ανασκαφή του οικοπέδου με αριθ. 384α στο Ο.Τ. 78, που βρίσκεται στη συμβολή των οδών Μακεδονίας και Ειρήνης, του οποίου η έρευνα απέδωσε 42 συνολικά τάφους και έναν λάκκο απορριμμάτων (Πίν. 105 α). Οι τάφοι, ανοιγμένοι μέσα στο φυσικό έδαφος (σε βάθος 0,80-1,75 μ.), αποκαλύφθηκαν κάτω από συνεχή σχεδόν λιθορριπή (πάχ. ±0,40 μ.) μικρών κροκαλών (Πίν. 105 β). Οι περισσότεροι ήταν κατά συστάδες και αλληλοεπικαλύπτονταν· οι μεταγενέστεροι εκάλυπταν τμήματα των αρχαιότερων, με προσανατολισμό πάντοτε Α.-Δ. ή ΒΔ.-ΝΑ., ανάλογα με το φύλο (οι γυναίκες με το κρανίο Α., οι άνδρες Δ., με τα χέρια παράλληλα στο σώμα ή ενωμένα μπροστά στη λεκάνη).

Οι 38 τάφοι ήταν λακκοειδείς: απλοί λάκκοι (Πίν. 105 γ) ή με καλυπτήριες σχιστόπλακες, κτιστοί με κροκάλες μεγάλες και μικρές ή τοποθετημένες περιμετρικά στην επιφάνεια ή και μόνο στις στενές πλευρές, καθώς και μεγάλοι λάκκοι που περιέκλειαν ένα μικρότερο λακκοειδή τάφο (Πίν. 105 β).

Αποκαλύφθηκαν επίσης δύο κιβωτιόσχημοι τάφοι κατασκευασμένοι από μονόλιθες πωρόπλακες, ενισχυμένες εξωτερικά από μεγάλες κροκάλες. Οι καλυπτήριες πλάκες αποκαλύφθηκαν κάτω από λιθοσωρούς τοποθετημένους προς την πλευρά του κεφαλιού, ως ταφικά σήματα (Πίν. 105 δ). Τέλος, βρέθηκαν ένας εγχυτρισμός και ένας ταφικός πίθος, κατεστραμμένοι.

Οι λακκοειδείς τάφοι, που στην πλειονότητά τους είναι και οι αρχαιότεροι, απέδωσαν φιαλόσχημα αγγεία, μόνωτα με ή χωρίς προχοή και σκυφοειδή δίωτα αγγεία, τοποθετημένα πάντα δίπλα στο κρανίο, ενώ μερικοί φέρουν και σιδερένια εγχειρίδια στα χέρια του νεκρού. Επίσης, βρέθηκαν μόνωτο κύπελλο, ιωνική κύλικα, κορινθιακή κοτύλη και αβαφής κρατηρίσκος.

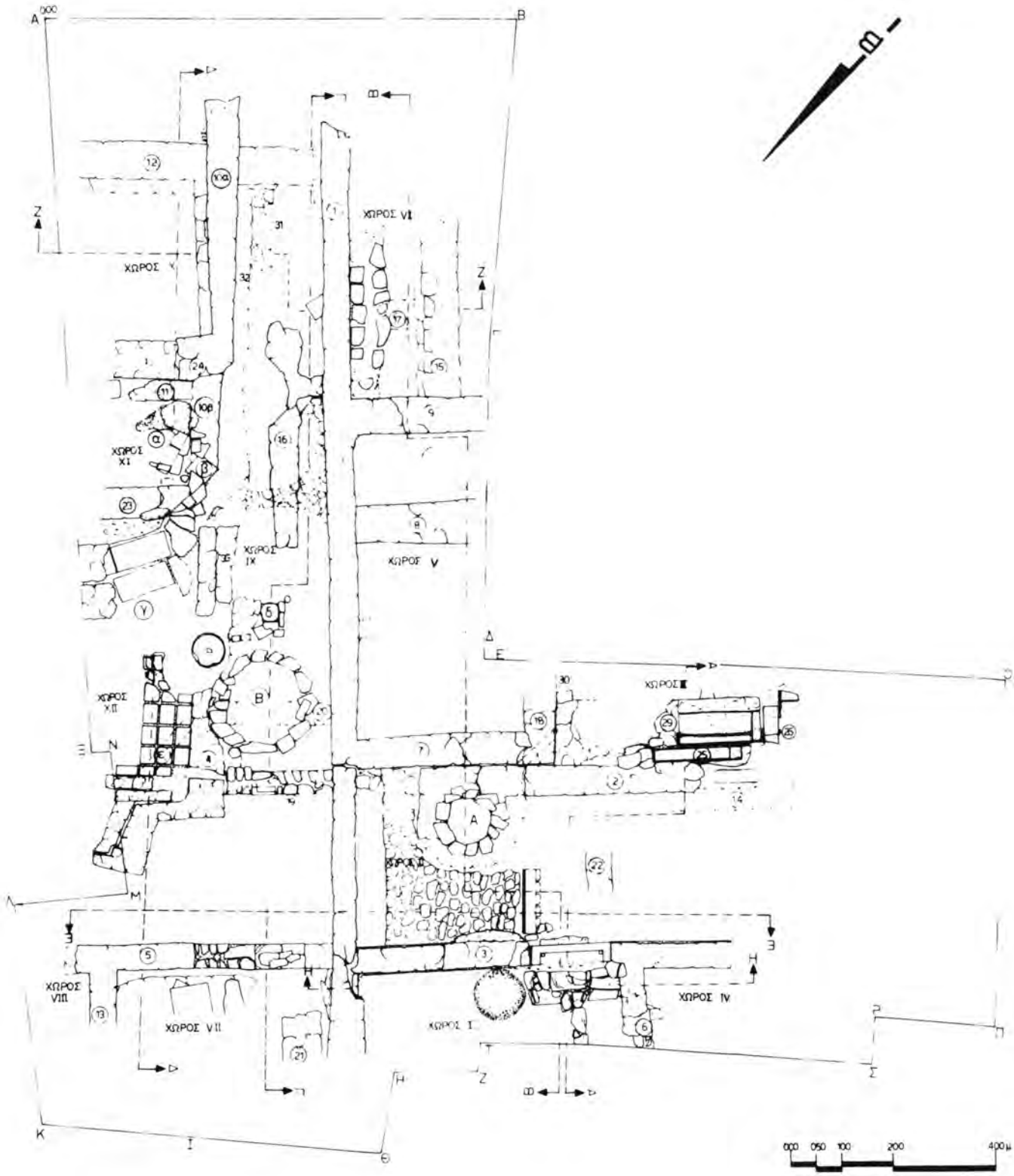
Οι μισοί τουλάχιστον τάφοι είναι παιδικοί και περιέχουν κυρίως χάλκινα κοσμήματα, όπως πτηνόμορφα και τροχόσχημα περίαπτα, περιδέραια από αμφικωνικές και σφαιρικές ψήφους ή περιελισσόμενο έλασμα (Πίν. 105 γ), πολύσπειρα ή απλά ψέλια, κρίκους, ενώτια και δακτυλίδια, περόνες, καθώς και ψήφους περιδεραίων οστέινες και από υαλόμαζα. Ο τάφος 32 έδωσε χρυσά ενώτια και ελλειψοειδές επιστόμιο, που φέρουν έκτυπη διακόσμηση κύκλου με οφθαλμό και ελίκων αντίστοιχα, καθώς και μεγάλη οκτώσχημη πόρπη (μήκ. 0,19, διαμ. 0,08 μ.). Όλοι οι παιδικοί τάφοι είχαν κοχύλια και μικρές μαύρες πεσσόσχημες πέτρες, ίσως από κάποιο παιχνίδι.

Οι δύο κιβωτιόσχημοι τάφοι, αν και συλημένοι, έδωσαν πολλά κτερίσματα, ιδίως ο τάφος 30, ο οποίος ήταν γυναικείος, περιείχε δύο ίδια κορινθιακά εξάλειπτρα, μελαμβαφές αγγείο σε σχήμα πυξίδας και χάλκινα κοσμήματα, όπως επτά πόρπες, τέσσερα ψέλια, δύο δακτυλίδια, δύο περόνες, καθώς και δύο περιδέραια με ψήφους οστέινες ή από υαλόμαζα και οστέινο δακτυλίδι.

Ο εγχυτρισμός έδωσε ψέλιο, περόνη και κοχύλια.

Τέλος, ο λάκκος απορριμμάτων σε βάθος 0,94-3,75 μ. με διάμετρο 1,15-1,72-0,50 μ., περιείχε πολλά όστρακα, μεγάλη καύση και λίγα οστά.

3. Για τις ανασκαφές στην Τούμπα Θεσσαλονίκης, βλ. ΑΔ 40 (1985): Χρονικά, σ. 233-234· 41 (1986): Χρονικά, σ. 134-135· 42 (1987): Χρονικά, σ. 356· 43 (1988): Χρονικά, σ. 354-358· 44 (1989): Χρονικά, σ. 321-322· 45 (1990): Χρονικά, σ. 307-308. Επίσης, ΑΕΜΘ 1 (1987), σ. 219-245· 2 (1988), σ. 243-255· 3 (1989), σ. 201-225· 4 (1990), σ. 227-313· 5 (1991), σ. 191-219 όπου και βιβλιογραφία για παλαιότερες έρευνες.

Σχέδ. 2. Θεσσαλονίκη. Οδός Ευριπίδου 17. Κάτοψη της ανασκαφής.

Όλοι οι παραπάνω τάφοι χρονολογούνται από την πρώιμη εποχή του Σιδήρου έως και την αρχαϊκή.

Το νεκροταφείο του αρχαίου οικισμού αποκαλύπτεται ιδιαίτερα πυκνό, σε μικρή απόσταση δυτικά της τράπεζας της Θέρμης. Μέχρι στιγμής ερευνήθηκαν 382 τάφοι από τις αρχές του 8ου έως και τον 4ο αι. π.Χ.

Κατά την ανασκαφή του οικοπέδου 149α στο Ο.Τ. 36 στην οδό Εθνικής Αντιστάσεως 13, αποκαλύφθηκε ακόμη μία πώρινη σαρκοφάγος (Πίν. 106 α). Ο αρχαϊκός τάφος περιείχε χάλκινο κράνος ιλλυρικού τύπου, χρυσό επιστόμιο, ασημένια πόρπη, σιδερένια λεπίδα ξίφους, μήκ. 0,54 μ. και δρεπανοειδές εγχειρίδιο, χάλκινο λέβητα, σκυφοειδές αγγείο και ερυθροβαφή πρόχου, ενώ ανάμεσα στα πόδια του νεκρού, σιδερένιο σκελετό μικρής δίτροχης άμαξας με ίχνη ξύλου, όπως σε αρκετούς από τους τάφους της Σίνδου και της Πύδνας.

Από τους τάφους που έχουν αποκαλυφθεί, αποδεικνύεται ότι η νεκρόπολη του αρχαίου οικισμού κατείχε μεγάλη έκταση, που καλύπτει όλο το μήκος της κοινότητας Θέρμης.

ΚΑΛΛΙΟΠΗ ΛΑΖΑΡΙΔΗ

Λητή

Οικόπεδο Μ. Ντονάτη

Το οικόπεδο βρίσκεται κοντά στην επαρχιακή οδό που οδηγεί από το σύγχρονο οικισμό της Λητής στο Λαγκαδά (Σχέδ. 5). Κατά τη διάρκεια της εκσκαφής στη δυτική πλευρά του χώρου διαπιστώθηκαν επιχώσεις με κεραμική ελληνιστικών χρόνων, η οποία, όπως αποδείχθηκε, ήταν διαταραγμένη. Αντίθετα, στην ανατολική πλευρά αποκαλύφθηκε μικρό τμήμα οικοδομήματος που σώζεται σε χαμηλό ύψος. Το κτίριο αυτό είναι μεταγενέστερο απορριμματικού λάκκου, που αποκαλύφθηκε στον ίδιο χώρο και έδωσε κεραμική του 3ου και του 2ου π.Χ. Λίγο βορειότερα βρέθηκε τμήμα υποθεμελίωσης τοίχου κτισμένου με αργολιθοδομή, νότια του οποίου υπήρχε στρώμα καταστροφής.

ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΤΖΑΝΑΒΑΡΗ

Όσσα

Συνεχίστηκε η συστηματική ανασκαφή του υστεροκλασικού ελληνιστικού οικισμού στην Όσσα, επαρχίας Λαγκαδά Νομού Θεσσαλονίκης, που είχε αρχίσει το 1987[4]. Η έρευνα, διάρκειας ενός μηνός, επικεντρώθηκε στον επίπεδο χώρο στην κορυφή του λόφου, στην ακρόπολη δηλαδή του οικισμού, που ορίζεται από υστεροελληνιστικό περίβολο εντοπισμένο ήδη σε προηγούμενες ανασκαφικές περιόδους. Ανασκάφηκαν αποκλειστικά χώροι ιδιωτικών κατοικιών, οι οποίοι διαπιστώθηκε ότι αποτελούσαν τα ισόγεια των κτισμάτων. Τα ισόγεια αυτά χρησιμοποιούνταν ως αποθήκες με καλά οργανωμένους πυθεώνες, για τη σοδειά της κάθε οικογένειας, ή ως εργαστήρια, όπως προκύπτει από την εύρεση κλιβάνων ή εγκαταστάσεων χειρομύλων. Από την ανασκαφή επίσης προέκυψαν σαφείς ενδείξεις ύπαρξης ορόφων, όπου θα διαβιούσε η οικογένεια. Εκεί φαίνεται πως ήταν εγκατεστημένοι οι αργαλειοί για την οικιακή παραγωγή ενδυμάτων, καθώς και οι χώροι οικιακής λατρείας. Τα λίγα κινητά ευρήματα περιορίζονται κυρίως σε κεραμική τοπικής παραγωγής, που καλύπτει ένα χρονολογικό φάσμα από το τέλος του 4ου μέχρι και τον 1ο αι. π.Χ., οπότε διακόπτεται η ζωή της μικρής αυτής κώμης.

Απολλωνία

Η μεγάλη αρχαιοκαπηλική δράση που μαστίζει εδώ και χρόνια τον ευρύτερο χώρο της Απολλωνίας οδήγησε στη διενέργεια σύντομης δοκιμαστικής ανασκαφικής έρευνας. Η έρευνα, που έγινε μέσα στο Νοέμβριο με πολύ δυσμενείς καιρικές συνθήκες, έδωσε ενδιαφέροντα αποτελέσματα σχετικά με την οριοθέτηση του νεκροταφείου και του ελληνιστικού οικισμού. Ανασκάφηκαν επτά κτιστοί κιβωτιόσχημοι τάφοι, όλοι συληµένοι και κακοποιημένοι από αλλεπάλληλες λαθρανασκαφές. Έγιναν επίσης τρεις τομές μέσα στην περιοχή της αρχαίας πόλης, όπου βρέθηκαν χώροι ιδιωτικών κατοικιών, σε έναν μάλιστα αποκαλύφθηκε και υποδομή ψηφιδωτού δαπέδου, το οποίο είχε καταστραφεί από τη συνεχή άροση, δεδομένου ότι τα αρχαία οικοδομήματα καλύπτονται από μικρή επίχωση, μόλις 0,30 μ. Από τα κινητά ευρήματα που ήταν πενιχρά και περιορίζονται σε κεραμική ελληνιστικών κυρίως χρόνων, το σημαντικότερο είναι ένα χάλκινο σταθμίο με ανάγλυφο κηρύκειο.

ΠΟΛΥΞΕΝΗ ΑΔΑΜ-ΒΕΛΕΝΗ

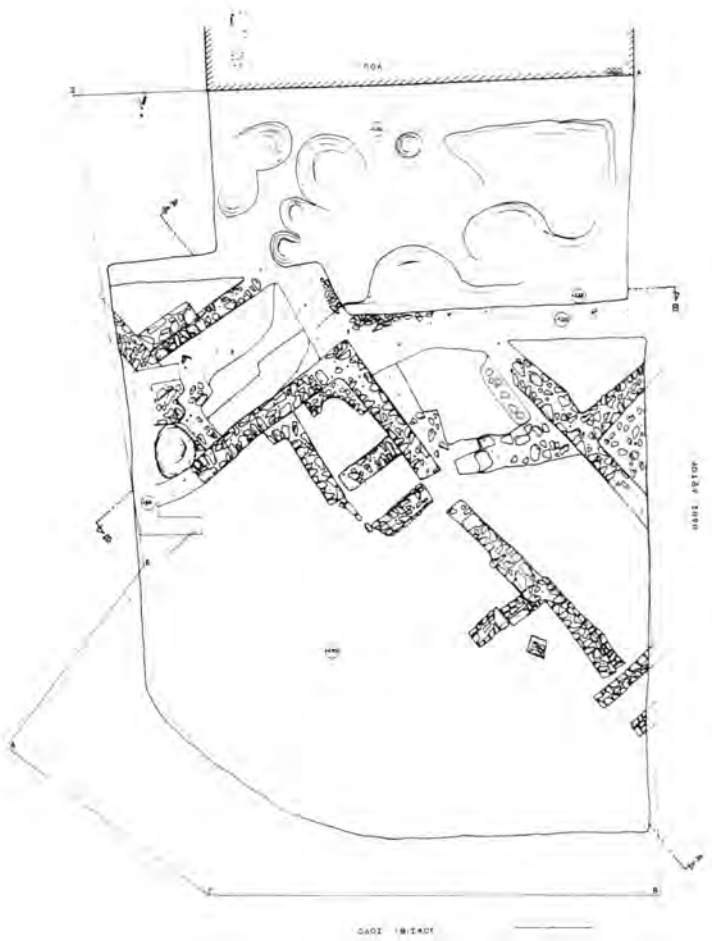
ΝΟΜΟΣ ΧΑΛΚΙΔΙΚΗΣ

Νέα Ποτίδαια

Οικόπεδο αριθ. 120 (Ο.Τ. 31)

Με σωστική ανασκαφή στο παραπάνω οικόπεδο

4. Βλ. ΑΕΜΘ 1 (1987), σ. 269-278· 2 (1988), σ. 231-242· 6 (1992), σ. 383 κ.ε.

Σχέδ. 3. Θεσσαλονίκη. Άνω Τούμπα. Οδός Λωτού 1. Κάτοψη της ανασκαφής.

ήρθε στο φως τμήμα ενός λιθόκτιστου ρωμαϊκού κτίσματος. Το σημαντικό εδώ είναι ότι, σε διαταραγμένο στρώμα και αμέσως κάτω από την επιφάνεια του εδάφους, βρέθηκε, σε καλή κατάσταση, ένα τμήμα από τον κορμό μαρμάρινου κούρου υστεροαρχαϊκών χρόνων (Πίν. 106 β). Ο κούρος, σε φυσικό περίπου μέγεθος, σώζεται από τη μέση μέχρι το λαιμό σε ύψος 0,50 μ.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΣΙΣΜΑΝΙΔΗΣ

Οικόπεδο αριθ. 228 (ιδιοκτησία Ανδρέογλου, Ο.Τ. 56)

Ανασκαφική έρευνα στο βορειοδυτικό τμήμα του οικοπέδου για την έκδοση συμπληρωματικής οικοδομικής άδειας, αποκάλυψε τμήμα του ήδη γνωστού στην περιοχή αυτή υστερορωμαϊκού νεκροταφείου της αρχαίας Κασσανδρείας.

Ερευνήθηκαν επτά συνολικά τάφοι: τέσσερις απλοί κιβωτιόσχημοι, δύο λακκοειδείς και ένας θαλαμωτός.

Ο τελευταίος (Πίν. 106 γ), εξωτ. διαστ. 3Χ2,15 μ. και εσωτ. διαστ. 2,35 (Β.)-2,25 (Ν.)Χ1,28 (Δ.) -1,16 μ. (Α.), έφερε κάλυψη από καμάρα κατασκευασμένη από οριζόντιες στρώσεις πλιθιών, η οποία είχε καταρρεύσει στο εσωτερικό, ενώ στην επιφάνειά της είχαν ανοιχτεί 2 νεότεροι τάφοι. Στο δάπεδο του θαλάμου ανοιγόταν ορθογώνια θήκη, διαστ. 1,92Χ0,75 μ., κτισμένη στις πλευρές από οριζόντιες στρώσεις λίθων καί πλίνθων, με πλίνθινο δάπεδο και επενδεδυμένη με κονίαμα. Στην κάλυψη της θήκης είχαν χρησιμοποιηθεί τρεις μαρμάρινοι γωνιόλιθοι και τμήμα ενεπίγραφης μαρμάρινης επιτύμβιας στήλης με λατινική τετράστιχη επιγραφή, σε β΄ χρήση.

Στο εσωτερικό βρέθηκαν τέσσερις επάλληλες ταφές με ελάχιστα κτερίσματα ανάμεσα στα οποία ξεχωρίζει χρυσή δανάκη.

Σ. ΜΟΣΧΟΝΗΣΙΩΤΗ

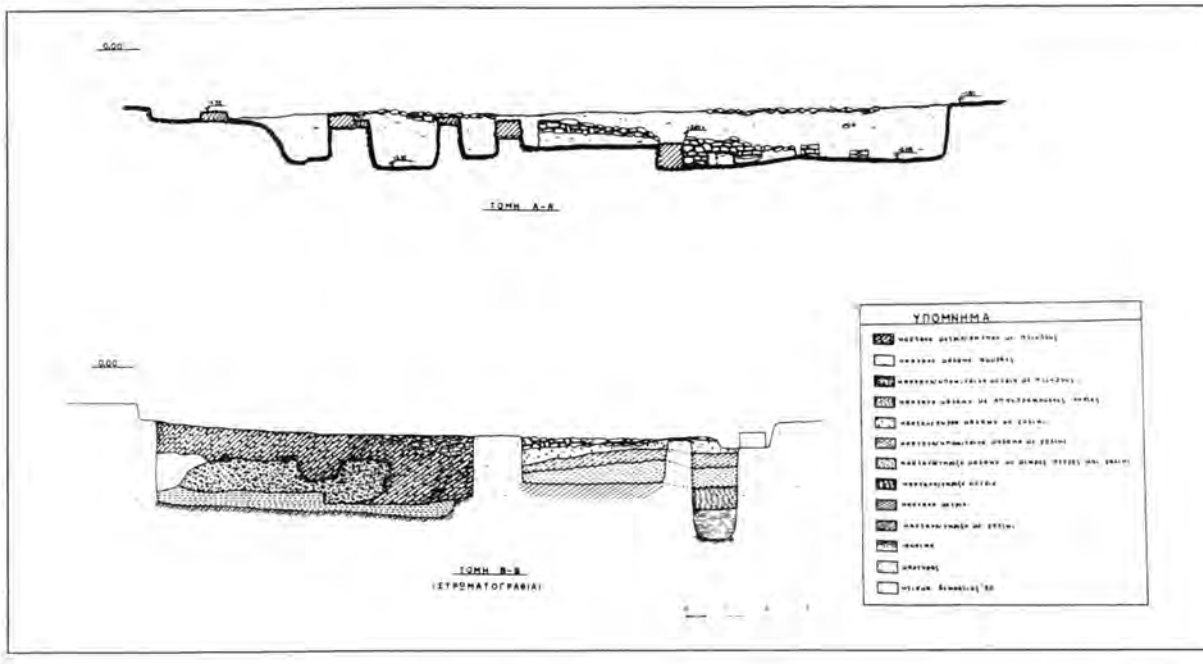
Πολύχρονο

Το καλοκαίρι του 1991 πραγματοποιήθηκε σωστική ανασκαφική έρευνα σε δύο συνεχόμενα οικόπεδα ιδιοκτησίας Π. Αθανασιάδη που βρίσκονται στο βορειοδυτικό άκρο του σύγχρονου οικισμού του Πολυχρόνου και πολύ κοντά στην τούμπα της πρώιμης εποχής του Χαλκού. Οι αρχαιότητες που αποκαλύφθηκαν ανήκουν στρωματογραφικά σε τρεις διαδοχικές φάσεις, οι οποίες αναφέρονται με συντομία, ξεκινώντας από την πιο πρόσφατη (Σχέδ. 6).

Φάση Γ. Σ' αυτή τη φάση ανήκουν τέσσερις λακκοειδείς τάφοι (ΤΦ 1, 2, 4 και 5), ακτέριστοι. Ο λάκκος των τάφων ορίζεται από σειρά αργών λίθων. Οι τάφοι 2 και 4 καλύπτονταν από τέσσερις κεραμίδες οριζόντια τοποθετημένες, ενώ κομμάτια κεραμίδων τοποθετημένα όρθια στις ενώσεις τους σχημάτιζαν ευκρινώς το σχήμα του σταυρού (Πίν. 106 δ).

Φάση Β. Στη φάση Β εντοπίστηκε το κύριο οικοδομικό συγκρότημα που αποτελείται από πέντε χώρους. Αποκαλύφθηκαν τα όριά του προς Β. και Ν., ενώ διαπιστώθηκε ότι συνεχίζεται προς Α., και ίσως προς Δ. Αποτελείται από τρεις επιμήκεις χώρους (Ι, ΙΙ και IV), έναν περίπου τετράγωνο (ΙΙΙ) και έναν τελευταίο (V) του οποίου η διατήρηση ήταν αποσπασματική. Το συγκρότημα καλυπτόταν σχεδόν ολόκληρο από το στρώμα καταστροφής.

Στη βορειοδυτική γωνία του χώρου Ι βρέθηκε τμήμα

Σχέδ. 4. Θεσσαλονίκη. Άνω Τούμπα. Οδός Λωτού 1. Οι τομές Α-Α και Β-Β.

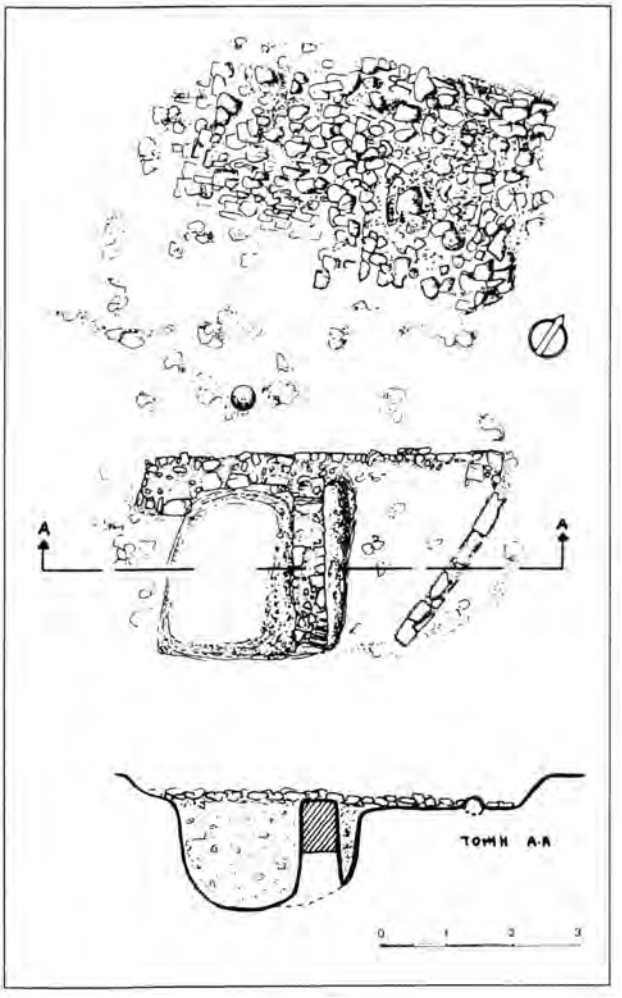
του δαπέδου από πήλινες πλάκες και βάση πιθαριού κατά χώραν. Στη βάση του πιθαριού, κατά την αφαίρεσή του, βρέθηκε νόμισμα της εποχής του αυτοκράτορα Μαρκιανού (450-457). Στους υπόλοιπους χώρους δεν εντοπίστηκαν δάπεδα, ενώ η έρευνα έφθασε στο επίπεδο θεμελίωσης. Στη νοτιοδυτική γωνία του χώρου ΙΙ, ακριβώς κάτω από το στρώμα καταστροφής, βρέθηκε θησαυρός 46 χάλκινων νομισμάτων, πολλά από τα οποία ανήκουν επίσης στην εποχή του Μαρκιανού. Ο χώρος ΙΙΙ φαίνεται ότι αποτελεί μεταγενέστερη προσθήκη, αφού κτίσθηκε μετά το κλείσιμο θυραίου ανοίγματος στο νότιο τοίχο του χώρου Ι. Η βορειοδυτική γωνία του χώρου IV εισχωρεί στο γειτονικό οικόπεδο. Ο χώρος V σώζεται αποσπασματικά· καταστράφηκε πιθανώς κατά τη διάρκεια της μεταγενέστερης χρήσης του χώρου. Οι τοίχοι είναι κτισμένοι με αργούς λίθους και λάσπη. Το πάχος τους είναι 0,60 μ. περίπου και σώζονται σε μερικές περιπτώσεις σε ύψος 0,80 μ. Τα θυραία ανοίγματα που συνδέουν τους χώρους έχουν κατώφλια κτισμένα από αργούς λίθους. Το άνοιγμά τους φτάνει τα 1,20-1,30 μ.

Από τις επιχώσεις των κτιρίων περισυλλέχθηκαν μικρά θραύσματα μαρμάρινων γλυπτών,· θραύσματα σχιστολιθικής πλάκας με ανάγλυφη διακόσμηση, πολλά κομμάτια από μαρμαροθέτημα και λίθινα αρχιτεκτονικά μέλη (αρράβδωτος κίονας, βάση κίονα και επίκρανο) (Πίν. 106 ε). Η κεραμική σε μικρές ποσότητες ήταν αβαφής. Χαρακτηριστικά τα όστρακα με κτενωτή διακόσμηση. Η πρώτη επαφή με τα ευρήματα επιτρέπει τη χρονολόγηση του οικοδομικού συγκροτήματος στα μέσα του 5ου αι. μ.Χ.

Φάση Α. Στο ανατολικό τμήμα του χώρου Ι, ακριβώς κάτω από το επίπεδο του δαπέδου, βρέθηκε τάφος με θολωτή στέγαση, κτισμένος από πωρόλιθο, εσωτ. διαστ. 2,03Χ0,95Χ1,15 μ. (Πίν. 107 α). Η εξωτερική επιφάνεια των πωρολίθων είναι αδούλευτη, εσωτερικά όμως καμπυλώνονται για το σχηματισμό της οξυκόρυφης καμάρας. Ο τάφος σφραγίζεται με κατακόρυφα τοποθετημένη πλάκα στη δυτική του πλευρά. Οι πωρόλιθοι συνδέονται με κονίαμα. Το δάπεδο ήταν από χώμα. Στον εγκάρσιο πίσω τοίχο σωζόταν εν μέρει η επίχριση με λευκό κονίαμα, πάνω στο οποίο ήταν χαραγμένος σταυρός.

Εντοπίστηκε το σκάμμα εισόδου του τάφου, το οποίο πλαισιώνεται πλευρικά από αργούς λίθους, τοποθετημένους πρόχειρα. Γύρω από τον τάφο εντοπίστηκαν τρεις πυρές. Η πυρά 1 ήταν ιδιαίτερα εκτεταμένη και περιείχε πολλά καμένα όστρακα. Συνεχίζεται κάτω από το νότιο τοίχο του χώρου Ι.

Από τα ανασκαφικά στοιχεία προκύπτει ότι ο τάφος 3 είναι προγενέστερος του οικοδομικού συγκροτήματος. Είναι όμως πιθανό η κατασκευή του δεύτερου να συνδέεται με την ύπαρξη του τάφου, η οροφή του οποίου βρίσκεται μόλις 0,10 μ. χαμηλότερα από το

Σχέδ. 5. Νομός Θεσσαλονίκης. Λητή. Κάτοψη της ανασκαφής με τον απορριμματικό λάκκο και τομή Α-Α.

επίπεδο του δαπέδου του χώρου Ι. Είναι δύσκολο να αγνοήθηκε η ύπαρξη ενός τόσο επιμελημένου μνημείου, το οποίο θα ήταν ορατό κατά την κατασκευή του οικοδομικού συγκροτήματος.

Στη βορειοανατολική γωνία του χώρου ΙΙ, αμέσως κάτω από το επίπεδο της θεμελίωσης, βρέθηκε εγχυτρισμός νηπίου (ΤΦ 6).

Με τη διενέργεια δοκιμαστικών τομών διαπιστώθηκε ότι οι αρχαιολογικές επιχώσεις δεν συνεχίζονται προς Β. και Ν. του οικοδομικού συγκροτήματος, ενώ αντίθετα, φαίνεται ότι τοίχοι του συγκροτήματος αυτού συνεχίζουν προς Α. και Δ., εκτός των ορίων του οικοπέδου που ερευνήθηκε.

ΜΑΡΙΑ ΠΑΠΠΑ

Ποσείδι

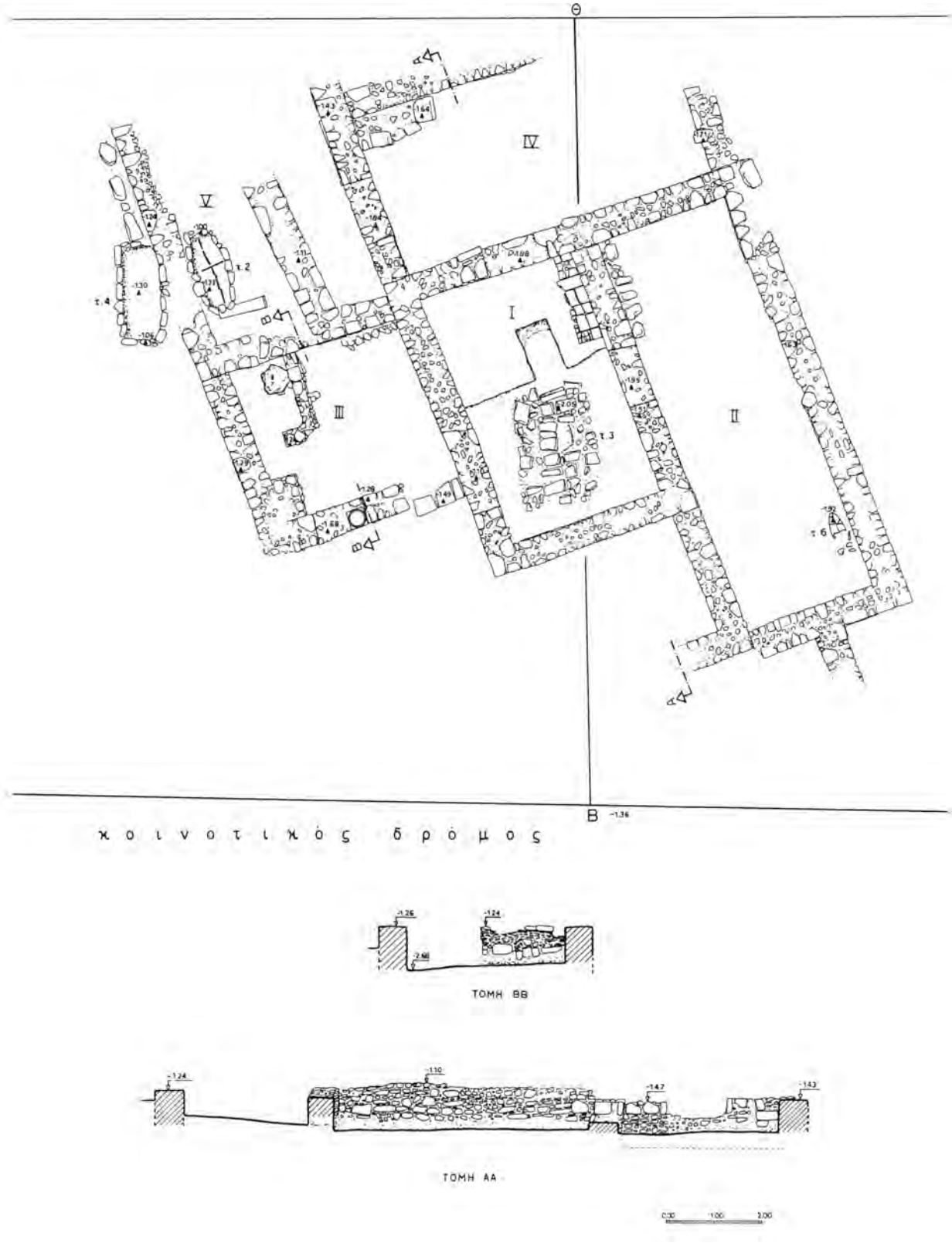
Η ανασκαφική έρευνα του 1991 στη Μένδη και την ευρύτερη περιοχή της περιορίστηκε στο ιερό του Ποσειδώνα, στο ακρωτήριο Ποσείδι[5]. Εκτός από την ανασκαφή, βασικός λόγος, για τον οποίο δόθηκε ιδιαίτερο βάρος στο Ποσείδι, ήταν ότι έπρεπε να καθοριστούν τα όρια του ιερού για να ληφθούν μέτρα προστασίας του.

Προς ΒΑ. και Α. οι δοκιμαστικές τομές υπήρξαν αποτελεσματικές σε απόσταση μέχρι 70 μ. από τα κτίρια, ώστε αποδείχθηκε ότι το ιερό έχει επίμηκες σχήμα, μήκ. 150 μ. περίπου και μέσου πλ. 60 μ. Επειδή μία στρωματογραφική τομή στο βόρειο άκρο του κτιρίου Α έδωσε, στο επίπεδο έδρασης του οικοδομήματος και μέσα στην καθαρή άμμο, τριμμένα από το κύμα όστρεα και βότσαλα, δεν αποκλείεται το ιερό να κατείχε την επίπεδη επιφάνεια μικρής χερσονήσου από άμμο, που οι διαστάσεις της να ήταν αυτές περίπου που καθορίστηκαν με τις δοκιμαστικές τομές. Έτσι, τα οικοδομήματα του ιερού θα είχαν περίοπτη θέση, όπως στο Σούνιο ή τη Νάξο.

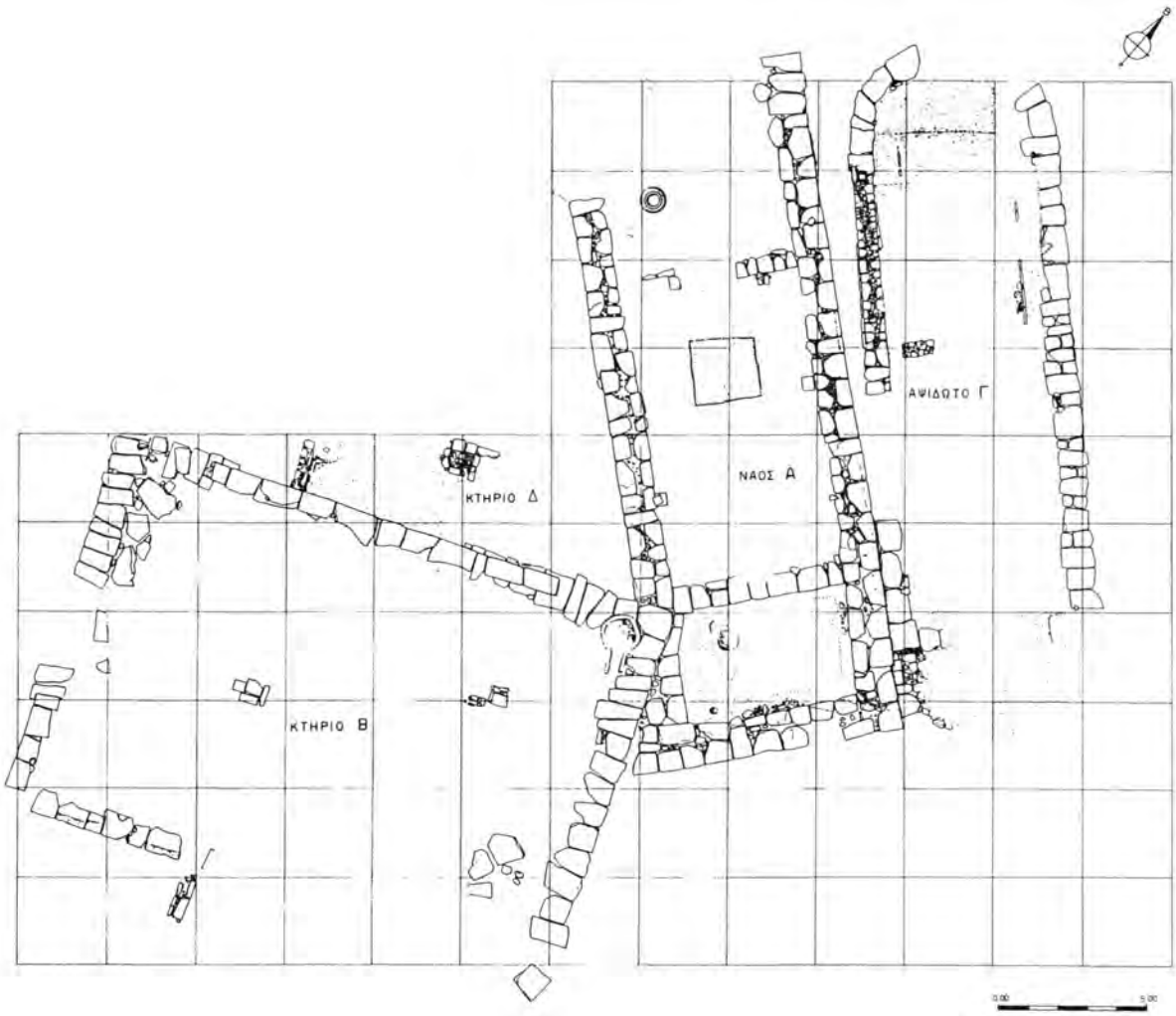
Μέσα σ' αυτήν την περιορισμένη έκταση εντοπίστηκαν μέχρι τώρα τρία μεγάλα κτίρια, μήκους το καθένα πάνω από 20 μ. (Σχέδ. 7). Το νεότερο, ο ναός Α, έχει κυριολεκτικά σφηνωθεί ανάμεσα στα δύο προγενέστερα Γ και Β, πατώντας τα διακριτικά, χωρίς να τα καταργεί. Η περίεργη αυτή μεταχείριση ερμηνεύεται μέ βάση το συμπέρασμα που προαναφέρθηκε, ότι δηλαδή το ιερό εκτεινόταν πάνω σε μία στενή χερσόνησο, σχεδόν νησίδα, και δεν υπήρχε άνεση χώρου.

Το ανατολικό κτίριο Γ είναι ένα αψιδωτό κτίριο, μήκ. 25,20 και πλ. 7 μ., παράλληλο με το ναό Α. Η νοτιοδυτική ρειοανατολική του Α και τελικά το νοτιότερο τμήμα της εισχωρεί σε πλάτος λίγων εκατοστών κάτω από το θεμέλιο του Α. Προς ΒΔ. καταλήγει σε αψίδα, από την οποία σώζεται μέρος της θεμελίωσης (Πίν. 107 β). Στο επίπεδο της θεμελίωσης διατηρήθηκε ο βορειοανατολικός τοίχος και το μεγαλύτερο μέρος του νοτιοδυτικού, όπου μάλιστα, σε μήκος 8 μ. σώθηκε από το λιθολόγημα τμήμα της ανωδομής, σε μικρό ύψος, αρκετό όμως για να φανεί ο τρόπος της τοιχοποιίας: οι πελεκημένες πέτρες είναι προσαρμοσμένες μεταξύ τους με ελαφρά καμπύλους αρμούς κατά το λέσβιο αρχαϊκό σύστημα.

5. Τα αποτελέσματα της πρώτης ανασκαφικής περιόδου του έτους 1990 δημοσιεύτηκαν στο ΑΕΜΘ 4 (1990), σ. 401-403 και στο ΑΔ 45 (1990): Χρονικά, σ. 314-317.

Σχέδ. 6. Νομός Χαλκιδικής. Πολύχρονο. Κάτοψη της ανασκαφής και τομές ΑΑ και ΒΒ.

Σχέδ. 7. Νομός Χαλκιδικής. Ποσείδι. Κάτοψη του ναού και των κτιρίων Β και Γ.

Στο νοτιοανατολικό άκρο, σε απόσταση 20 μ. από τη βορειοδυτική αψίδα, υπάρχει εγκάρσιος τοίχος, κάθετος στους δύο μακρούς, που δεν αποκαλύφθηκε ακόμη· στη συνέχεια των μακρών τοίχων και στο αναμενόμενο βάθος δεν βρέθηκε θεμέλιο, αλλά από τη διαφορετική σύσταση και χρώμα των χωμάτων διαγράφηκε καμπύλο όρυγμα, πλ. 0,90 μ., που δημιουργήθηκε από τη διαρπαγή του τοίχου. Το ότι υπήρχε αψίδα και εδώ, αποδείχθηκε και από ένα άλλο στοιχείο: το δάπεδο από κονίαμα της ελληνιστικής φάσης του κτιρίου έχει καμπύλο πέρας που ακολουθεί πιστά την καμπύλη του ορύγματος.

Με την ανασκαφή διαπιστώθηκαν δύο βασικές φάσεις στη χρήση του κτιρίου, αρχαϊκή και ελληνιστική, ενώ στο 2ο και 3ο αι. μ.Χ. φαίνεται ότι υπήρχε μικρό ορθογώνιο κτίσμα στην περιοχή του νοτιοανατολικού άκρου.

Είναι πρόωρες οι οποιεσδήποτε προσπάθειες σ' αυτό το στάδιο της έρευνας, να γίνουν συσχετισμοί για το σχήμα του κτιρίου, που παραπέμπει σε λατρευτικά κτίρια γεωμετρικών τουλάχιστον χρόνων[6]. Θα πρέπει να επισημανθεί, ότι δεν υπάρχει ακόμη βεβαιότητα εάν

6. Συγκεντρωμένα παραδείγματα γεωμετρικών χρόνων: H. Drerup, Griechische Baukunst in geometrischen Zeit (arch. hom. II), 1969, σ. 27-76. A. Mazarakis-Ainian, Contribution à l'architecture religieuse grecque des Âges Obscurs, AntCl 54 (1985), σ. 5. P. Calligas, Herocult in Early Iron Age Greece. Early Greek Cult Practice, ed. R. Hagg, 1988, σ. 229 κ.ε.

η νοτιοανατολική αψίδα συνδεόταν οργανικά με το υπόλοιπο κτίριο ή τυχόν αποτελούσε προσθήκη της ελληνιστικής φάσης.

Στα τέλη του 3ου αι. π.Χ. το κτίριο Γ χρησιμοποιήθηκε εκ νέου. Είκοσι εκατοστά πάνω από το αρχαϊκό δάπεδο και σε όλο το εσωτερικό εκτείνεται δάπεδο από άσπρο κονίαμα· κατά μήκος των μακρών τοίχων υπερυψώνεται λωρίδα, πλ. 60 μ. Το κονιαμένο δάπεδο συνεχίζεται πάνω από το θεμέλιο του εγκάρσιου τοίχου, στη γένεση της νότιας αψίδας. Είναι φανερό ότι είτε δεν υπήρχε τότε ο τοίχος επειδή καθαιρέθηκε για να σχηματιστεί ένας ενιαίος χώρος με δύο αντικριστές αψίδες, είτε ότι τότε μόνον προστέθηκε η νότια αψίδα. Υπόθεση που πρέπει να διευκρινιστεί στο μέλλον.

Πάνω στο δάπεδο αυτό βρέθηκαν σπασμένα φιαλίδια και ομφαλωτά πινάκια του 3ου και 2ου αι. π.Χ.[7], καθώς και παχύ στρώμα καταστροφής από την κατάρρευση της στέγης.

Στο κτίριο Α με την επέκταση της ανασκαφής στο βόρειο τμήμα του σηκού, αποκαλύφθηκε όλη η βορειοανατολική πλευρά, μήκ. 23,20 μ., καθώς και η βορειοανατολική γωνία (Πίν. 107 δ). Η βορειοδυτική στενή πλευρά μαζί με τη νοτιοδυτική γωνία λείπουν τελείως, ως αποτέλεσμα της έλλειψης πέτρας στη χερσόνησο της Κασσάνδρας. Είναι επόμενο το σκάψιμο για την εκθεμελίωση του κτιρίου να έχει προκαλέσει διατάραξη στη στρωματογραφία· παρ' όλα αυτά διαπιστώθηκε ότι τουλάχιστον στην περιοχή της βορειοανατολικής γωνίας τα θεμέλια εδράζονται σε αποθέτη του 6ου αι. π.Χ., ενώ γύρω από το θεμέλιο του βορειοδυτικού τοίχου υπήρχε αποθέτης του 5ου αι. π.Χ.

Στο εσωτερικό του σηκού, το βόρειο μέρος του είχε διαταραχθεί σε διάφορες εποχές, μέχρι και σήμερα. Ένα πιθάρι ρωμαϊκών χρόνων βρέθηκε όρθιο στη θέση του και κοντά του λάκκοι απορριμμάτων με λύχνους του 2ου και 3ου αι. μ.Χ. Κάτω από έναν τέτοιο λάκκο βρέθηκε η συνέχεια του ορθογώνιου διαχώρου από όρθιες κεραμίδες, που περικλείει καθαρό κίτρινο πηλό και που πέρυσι ερμηνεύτηκε ως αποθέτης πηλού εργαστηρίου κεραμικής μια και βρέθηκε μικρός κεραμικός κλίβανος πάνω στο θεμέλιο του κτιρίου Β. Οπωσδήποτε η αποθήκευση νερού μέσα στο πιθάρι θα εξυπηρετούσε τις ανάγκες ενός εργαστηρίου.

Στο βορειοανατολικό τμήμα του σηκού βρέθηκαν και αρκετά όστρακα ελληνιστικών οξύβαφων, ίσως πεταγμένα εκεί από το κτίριο Γ.

Στο νότιο τμήμα του σηκού και στο εσωτερικό του προνάου ερευνήθηκε η συνέχεια του ανοικτού αποθέτη των αρχαϊκών χρόνων. Διαπιστώθηκε ότι πρέπει να έχει μεγάλη έκταση, αλλού πυκνότερος, αλλού με αραιότερες ενδείξεις. Ένα νέο ενδιαφέρον στοιχείο προέκυψε στον πρόναο, όπου η πάνω επιφάνεια του αποθέτη σφραγίζεται από πήλινο δάπεδο εσωτερικού χώρου, του οποίου τα όρια ή οι τοίχοι δεν εντοπίζονται. Στο δάπεδο υπήρχε κωνική κοιλότητα για στήριξη αμφορέα και δίπλα μία μικρότερη, γεμάτη όστρεα. Πάνω από το δάπεδο και γενικά στον υπόλοιπο χώρο πάνω από τον αποθέτη, βρέθηκαν τμήματα από ωμές πλίνθους τοιχοποιίας, αλλά συχνά και ψημένες κεραμίδες στέγης με κόκκινο ή μαύρο επίχρισμα. Τα όστρακα πάνω από το δάπεδο είναι υστεροαρχαϊκά, υπάρχουν όμως και λίγα από ερυθρόμορφους κρατήρες του α΄ μισού του 5ου αι. π.Χ. Το δάπεδο αυτό έχει κοπεί σε ευθεία γραμμή κατά τη διάνοιξη της τάφρου θεμελίωσης του κτιρίου Α, επομένως η χρονολόγησή του είναι σημαντικό όριο και για τη χρονολόγηση του ναού Α. Τα άφθονα όστρακα πάνω στο δάπεδο αυτό και από βάθος 0,20 μ. της επίχωσης μέχρι την πάνω επιφάνεια του θεμελίου του κτιρίου Α είναι αρχαϊκά. Τα ελάχιστα μεμονωμένα όστρακα από ερυθρόμορφους κρατήρες του α΄ μισού του 5ου αι. θα πρέπει να θεωρηθούν ως παρείσακτα, από τυχαία συμβάντα. Είναι μάλιστα χαρακτηριστικό ότι συνανήκουν με όστρακα από τον αποθέτη της νοτιοδυτικής γωνίας του κτιρίου, που βρέθηκε διαταραγμένος από νεότερες επεμβάσεις. Δόθηκε εξάλλου επανειλημμένα η ευκαιρία να ερευνηθεί η τάφρος θεμελίωσης του ίδιου κτιρίου — πουθενά δεν είχε διεισδύσει όστρακο του 5ου αι., ενώ βρέθηκαν ερυθρόμορφα στο κίτρινο στρώμα με αραιή λατύπη που σκεπάζει την τάφρο θεμελίωσης.

Εάν ληφθεί υπόψη η χρονολόγηση καταστροφής του αρχαϊκού αψιδωτού κτιρίου γύρω στις πρώτες δεκαετίες του 5ου αι., καθώς και το γεγονός ότι το κτίριο Α πατά, έστω και ελάχιστα, πάνω στο θεμέλιο του αψιδωτού Γ, θα μπορούσε να υποστηριχθεί με κάθε επιφύλαξη χρονολόγηση του Α στην εποχή μετά τους περσικούς πολέμους.

Το κτίριο Α είναι μεταγενέστερο και από το κτίριο Β, του οποίου έχει ενσωματώσει τη βορειοανατολική γωνία μέσα στο δυτικό τοίχο του προνάου του. Το κτίριο Β εξακολουθεί να παραμένει αινιγματικό. Στην ανασκαφική περίοδο του 1991 προσδιορίστηκαν οι διαστάσεις του. Έχει μήκος 20, πλάτος 16 μ. και προσανατολισμό διαφορετικό από τα άλλα δύο. Καλύπτεται κατά το μεγαλύτερο μέρος από στρώμα καταστροφής ύστερων ελληνιστικών χρόνων, χωρίς να είναι ακόμη εξακριβωμένο εάν η ελληνιστική κεράμωση προέρχεται από το ίδιο κτίριο ή από μικρότερα που είχαν κατασκευαστεί στο εσωτερικό του.

7. Στ. Δρούγου (εκδ.), Ελληνιστική κεραμική από τη Μακεδονία, 1991, σ. 60 (πινάκιο από τη Βεργίνα). Βλ. επίσης χρονολογικό πίνακα σχημάτων στο τέλος του τόμου.

Ένα δωμάτιο μικρού κτιρίου Δ, του β΄ μισού του 4ου αι. π.Χ., εφάπτεται στο μέσο της βορειοανατολικής πλευράς του κτιρίου Β. Τη χρονολόγηση έδωσε πώμα πυξίδας και άλλα όστρακα που βρέθηκαν μαζί της. Το κονίαμα του δαπέδου του δωματίου εφάπτεται με τον τοίχο του κτιρίου Β και μάλιστα καμπυλώνεται προς τα πάνω, πράγμα που σημαίνει ότι ο τοίχος του κτιρίου Β χρησιμοποιήθηκε ως νοτιοανατολικός τοίχος του κτιρίου Δ. Επομένως είναι βέβαιο ότι στο τέλος του 4ου αι. το κτίριο Β είχε πάψει να χρησιμοποιείται, πράγμα που δεν είναι βέβαιο ότι συνέβαινε όταν η βορειοανατολική του γωνία ενσωματώθηκε μέσα στον τοίχο του Α.

Ο αρχαϊκός αποθέτης που εκτείνεται κάτω από το κτίριο Α, πιθανότατα ήταν υπαίθριος χώρος προσφορών και εμπύρων θυσιών, που ίσως να σχετίζονταν με το αρχαϊκό αψιδωτό κτίριο Γ, ή με κάποιο άλλο κτίριο ή βωμό που θα βρισκόταν νοτιότερα. Το αρχαιότερο τμήμα του εντοπίστηκε κάτω από τον πρόναο και το νοτιοανατολικό μέρος του σηκού του κτιρίου Α, και χρονολογείται από το α΄ τέταρτο ως τα τέλη του 6ου αι. π.Χ. Στα κατώτερα στρώματα του αποθέτη τα ευρήματα διαφοροποιούνται· δεν υπάρχουν οι τυπικές κύλικες, αλλά εγχώρια χαλκιδικά πρώιμα αρχαϊκά όστρακα και λίγες οινοχοΐσκες του αργείου μονόχρωμου ρυθμού[8], που στηρίζουν ίσως χρονολόγηση στον πρώιμο 6ο ή στο τέλος του 7ου αι. π.Χ.

Μέσα στην καμένη από τις έμπυρες θυσίες αμμώδη επίχωση, πάχ. 0,25 μ. περίπου, αφθονούσαν τα ασβεστοποιημένα οστά ζώων και τα θαλασσινά όστρεα. Τα ειδώλια είναι σπανιότατα, ενώ τα πήλινα αγγεία αποτελούν την κύρια προσφορά. Βρέθηκαν πολλά θραύσματα από κορινθιακές κωνικές οινοχοΐσκες και από λίγους σχετικά αρύβαλλους. Οι κορινθιακές κοτυλίσκες λείπουν, ενώ το κυρίαρχο αγγείο είναι η κύλικα, αττικού και ιωνικού τύπου.

Από τα καλά προϊόντα του αττικού Κεραμεικού, ίσως από τον κύκλο του ζωγράφου του Αμάσιος[9], είναι η ταινιωτή κύλικα που πρόσφερε στον Ποσειδώνα ο Ζηνόθεμις, στο γ΄ τέταρτο του 6ου αι. π.Χ. (Πίν. 107 γ). Μια ζωηρή διονυσιακή σκηνή γύρω από το θεό του κρασιού κοσμεί και τις δύο όψεις.

Κοντά στην κύλικα αυτή βρέθηκαν σιδερένιοι οβελοί. Γενικά, τα σιδερένια μικροαναθήματα, μαχαίρια, εργαλεία, δεν είναι σπάνια. Ασυνήθιστο εύρημα είναι ένα περιδέραιο από οστέινες ψήφους (Πίν. 107 ε), οι περισσότερες σε σχήμα διπλού πελέκυ, που θυμίζουν τα αντίστοιχα χρυσά της Σίνδου[10]. Μία οστέινη σφραγίδα με παράσταση κυνηγού και λιονταριού πιθανώς ήλθε από τα νότια παράλια της Μικράς Ασίας και κατατάσσεται στις ελληνοπερσικές σφραγίδες του 5ου αι. π.Χ.[11] (Πίν. 108 α).

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει ο πυθμένας αττικού σκύφου των αρχών του 5ου αι.[12] με εγχάρακτο, αναθηματικού χαρακτήρα, αλφαβητάριο (Πίν. 108 β). Όλο το ιωνικό αλφάβητο αναγράφεται, καθώς και ένα γράμμα επιπλέον. Στο τέλος, μετά το Ω ένα γράμμα με τρεις κεραίες παράλληλες, στραμμένες προς τα κάτω, είναι μια αρκετά σπάνια εμφάνιση του σαμπί που απαντά στα αλφάβητα της Τέω, των Ερυθρών και της Εφέσου τον 6ο και 5ο αι. π.Χ.[13]. Αυτή η συνήθεια να γίνονται γραπτές αφιερώσεις στον Ποσειδώνα σβήνει μέσα στον 5ο αι. και δεν επιβιώνει καθόλου στους ελληνιστικούς χρόνους.

† ΙΟΥΛΙΑ ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΥ

Σκιώνη

Στο βορειοανατολικό τμήμα του υψώματος που ονομάζεται Μύτικας και στο οποίο εντοπίζεται η αρχαία Σκιώνη, έγινε επέκταση μιας παλιότερης ανασκαφικής τομής[14], με οικοδομικά λείψανα κλασικών χρόνων. Στην τομή αυτή συνολ. διαστ. 10x10 μ., αποκαλύφθηκαν μεγάλα τμήματα λιθόκτιστων τοίχων, καθώς και 50 περίπου μεγάλοι ασβεστολιθικοί γωνιόλιθοι, συγκεντρωμένοι άτακτα μέσα σε μεγάλο και σκαμμένο στο βράχο αρχαίο όρυγμα. Οι γωνιόλιθοι παρουσιάζουν διαφορετικά μεταξύ τους μεγέθη και ανήκουν σε σημαντικό οικοδόμημα των αρχαϊκών μάλλον χρόνων.

Σε μια δεύτερη επιμήκη τομή, διαστ. 4x21 μ., που έγινε σε απόσταση λίγων μέτρων δυτικά της προηγούμενης (Πίν. 108 γ), αποκαλύφθηκε η γωνία ενός μεγάλου και ισοδομικού οικοδομήματος κλασικών χρόνων.

8. Ακριβώς όμοιες κορινθιακές οινοχοΐσκες βρέθηκαν στην Περαχώρα και χρονολογήθηκαν στα μέσα του 7ου αι., Perachora II, σ. 318-319, πίν. 124, αριθ. 3332-5. BCH CXI (1987), σ. 31-53. Η ακμή αυτής της κεραμικής συμπίπτει με την ΠΚ περίοδο, ιδιαίτερα τα αγγεία με την εμπίεστη διακόσμηση δεν είναι νεότερα των μέσων του 7ου αι. π.Χ.

9. D. von Bothmer, The Amasis Painter and his World, London 1985, σ. 210, αριθ. 57.

10. Σίνδος, Αθήνα 1985, σ. 178, εικ. 285.

11. J. Boardman, Catalogue of the Engraved Gems and Finger Rings I, Ashmolean Museum, Oxford 1978, αριθ. 170-171.

12. Agora XII, πίν. 16, αριθ. 338-340, περίπου 500-480 π.Χ., πλησιέστερα προς το 480 π.Χ.

13. L. H. Jeffery, The Local Scripts of Archaic Greece, Oxford 1990, σ. 325, 327.

14. ΑΔ 41 (1986): Χρονικά, σ. 149.

Ανασκάφηκε, σε μήκος 20 μ. περίπου, ο βόρειος τοίχος αυτού του κτίσματος και η αρχή μόνον του ανατολικού του. Σώζεται μέχρι ύψους 1 μ. και περιτρέχεται εξωτερικά από ένα καλοδιατηρημένο λιθόστρωτο, πλ. 1,10 μ.

Αρχαία Στάγειρα

Συνεχίσθηκε η ανασκαφή στα αρχαία Στάγειρα, η οποία είχε ξεκινήσει για πρώτη φορά το 1990[15]. Τα σημαντικότερα αποτελέσματα εδώ ήταν ως εξής:

Στο λόφο που ονομάζεται Λιοτόπι επεκτάθηκε η περυσινή τομή και αποκαλύφθηκε ακόμη ένα μεγάλο τμήμα του ελληνιστικού τείχους της πόλης. Έτσι, μέχρι τώρα, το τείχος αυτό έχει ανασκαφεί σε μήκος 60 μ. Διατηρείται μέχρι ύψους 2,50 μ. (Πίν. 108 δ) και ακολουθώντας ανοδική πορεία, γωνιάζει τέσσερις φορές σε σχήμα ζιγκ ζαγκ. Αξιοσημείωτο είναι ότι το ελληνιστικό τείχος συμπεριέλαβε φροντισμένα στ' ανατολικά του ένα ιερό αρχαϊκών χρόνων (Πίν. 109 α), όπου βρέθηκαν μία λίθινη και τετράγωνη εσχάρα θυσιών, ένας απλός βωμός, μια πήλινη και ακέραια μήτρα με παράσταση δύο ανδρικών μορφών (Πίν. 109 β), πολλά κομμάτια πήλινων λατρευτικών και μεγάλων γυναικείων προτομών κτλ. Αμέσως ανατολικά του ιερού ήρθε στο φως τμήμα ενός σύγχρονου μ' αυτό πλακοστρωμένου και βαθμιδωτού δρόμου.

Στον άλλο λόφο της αρχαίας πόλης και μέσα στην οργιαστική βλάστηση εντοπίστηκε το κλασικό τείχος, το οποίο και οροθετεί τα Στάγειρα στη νότια αυτή πλευρά της χερσονήσου, φράσσοντάς την από θάλασσα σε θάλασσα. Στη γραμμή αυτή της οχύρωσης και σε διαφορετικά σημεία διενεργήθηκαν τρεις μεγάλες ανασκαφικές τομές, με τα εξής αποτελέσματα:

α) Στην πρώτη τομή που έγινε στη δυτική απόληξη του νότιου τείχους, αποκαλύφθηκε τμήμα του σε μήκος 15 μ. περίπου. Το τείχος εδώ γωνιάζει και το ένα του σκέλος στρέφεται προς Β. ακολουθώντας τη γραμμή της δυτικής ακτής. Έχει πάχος 1,80 μ., διατηρείται μέχρι ύψους 4 μ. και είναι χτισμένο (και στα δύο του μέτωπα) κατά το αιγυπτιάζον ή ακανόνιστο τραπεζιόσχημο, λεγόμενο, σύστημα δομής με πλακοειδή βύσματα. Στο σημείο που το τείχος γωνιάζει, διατηρείται η θεμελίωση ενός εξωτερικού και ισχυρού κυκλικού πύργου, διαμ. 6,50 μ. (Πίν. 109 γ).

β) Στη δεύτερη τομή που διενεργήθηκε στην κορυφή περίπου του λόφου, αποκαλύφθηκε τμήμα του ίδιου τείχους, μήκ. 52 μ., όμοιας δόμησης με το προηγούμενο, η οποία όμως, στο ανατολικότερο τμήμα της τομής διαφοροποιείται ακολουθώντας το λέσβιο σύστημα (Πίν. 110 α). Στο σημείο ακριβώς αυτό, το τείχος στρέφεται ελαφρά προς Β., ενώ αξίζει να σημειωθεί ότι εξωτερικά αυτής της στροφής υψωνόταν ένας δεύτερος και μεγαλύτερος από τον προηγούμενο κυκλικός πύργος, διαμ. 9 μ., ο οποίος διατηρήθηκε μέχρι ύψους 1 μ.

Άλλα σημαντικά στοιχεία της οχύρωσης σ' αυτήν την τομή, ήταν ότι στο δυτικό της άκρο και εσωτερικά του τείχους, σώθηκε μέχρι ύψους 3 μ., ένας τετράγωνος και μικρός πύργος, πλευράς 3 μ. (Πίν. 110 β) χτισμένος με καλολαξευμένους μαρμάρινους γωνιόλιθους. Από την άλλη πλευρά και στο μέσο περίπου του μήκους της τομής, αποκαλύφθηκε ένας επιμήκης και πλακόστρωτος προμαχώνας, στον οποίο οδηγούσε κλίμακα με έξι καλοδιατηρημένα σκαλοπάτια. Τέλος, σε δύο σημεία του τείχους ανοίγονται αγωγοί απορροής των ομβρίων υδάτων κατασκευασμένοι με τεράστιες πωρόπλακες.

γ) Σε απόσταση 50 μ. προς Α. της προηγούμενης, έγινε η τρίτη τομή η οποία έφερε στο φως ακόμη ένα τμήμα της ίδιας κλασικής οχύρωσης, μήκ. 24 και μέγ. σωζ. ύψ. 3,50 μ. Εσωτερικά του τείχους διατηρείται και εδώ ένας μεγάλος προμαχώνας, μήκ. 15 μ., ενώ στην εξωτερική του πλευρά σώθηκε, μέχρι ύψους 5 μ., ένας μεγάλος τετράγωνος πύργος, διαστ. 4,50Χ6,50 μ. (Πίν. 110 γ). Σημειώνεται ότι το πάχος του τείχους φθάνει εδώ τα 2,20 μ.

Αξίζει, τέλος, να αναφερθεί ότι στον αυχένα μεταξύ των δύο λόφων (όπου τα αρχαία Στάγειρα), αποκαλύφθηκε μία μικρή ορθογώνια δεξαμενή ή στέρνα ύδατος, εσωτ. διαστ. 2Χ3 μ., κατασκευασμένη από τεράστιους και επιμελώς λαξευμένους γωνιόλιθους (Πίν. 111 α).

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΣΙΣΜΑΝΙΔΗΣ

Ιερισσός

Η ανασκαφική έρευνα στην παράλια ζώνη της Ιερισσού που καλύπτεται, όπως είναι γνωστό, από τη νεκρόπολη της αρχαίας Ακάνθου, επεκτάθηκε σε τρία οικόπεδα με αριθ. 68, 135, 139, καθώς και σε μικρό τμήμα ενός τέταρτου οικοπέδου με αριθ. 140. Αποκαλύφθηκαν 582 ταφές ενηλίκων και παιδιών που είχαν εναποτεθεί σε τρία έως τέσσερα τουλάχιστον επάλληλα στρώματα, με αποτέλεσμα ο συνολικός αριθμός των νεκρών να ανέρχεται σε 6.363. Το πλήθος των ταφών χρονολογικά εντάσσεται στην περίοδο από τα πρώιμα αρχαϊκά μέχρι και τα ρωμαϊκά χρόνια (Πίν. 111 β).

15. ΑΔ 45 (1990): Χρονικά, σ. 320-321.

Ιδιαίτερα πυκνή διάταξη παρουσίασε το οικόπεδο αριθ. 139, του οποίου η έρευνα απέδωσε 334 τάφους διαφόρων ειδών και τύπων, όπως λακκοειδείς, κεραμοσκεπείς, κιβωτιόσχημους, λάρνακες, πίθους, καθώς και μεγάλο αριθμό παιδικών ταφών-εγχυτρισμών. Ερευνήθηκαν μεταξύ άλλων και δύο οικογενειακοί πιθανώς ταφικοί περίβολοι ύστερων αρχαϊκών και κλασικών χρόνων, καθώς και ακτέριστη ταφή ενηλίκου με ακρωτηριασμένα τα άνω άκρα, που καλύπτεται με λιθοσωρό. Τα ευρήματα, όπως κάθε χρονιά είναι πολυπληθή και ενδιαφέροντα, είτε πρόκειται για προϊόντα κεραμικής, επείσακτης και ντόπιας, είτε μετάλλινα, χρηστικά ή προσωπικά αντικείμενα, κοσμήματα και διάφορα άλλα μικροαντικείμενα.

Στο οικόπεδο αριθ. 135 αποκαλύφθηκαν 128 τάφοι, στους οποίους κυριαρχούν οι λακκοειδείς κλασικών χρόνων, ενώ στο οικόπεδο αριθ. 68, που βρίσκεται προς το βορειοδυτικό άκρο του νεκροταφείου, οι ταφές λιγοστεύουν — εδώ βρέθηκαν μόνο 38 τάφοι επίσης κλασικής περιόδου, ως επί το πλείστον.

Παράλληλα, στη διάρκεια διάνοιξης τάφρων για την κατασκευή μεγάλου αποχετευτικού έργου, ήρθε τυχαία στο φως μνημειακή ανάγλυφη επιτύμβια στήλη του τέλους του 5ου αι. π.Χ. ή των αρχών του 4ου αι. π.Χ. (Πίν. 111 γ). Λαξευμένη σε θασιακό μάρμαρο έχει πιθανότατα χρησιμοποιηθεί για τον ενταφιασμό δύο νεκρών σε διαφορετικές χρονικά περιόδους και είναι μάλλον έργο βορειοελλαδίτη καλλιτέχνη. Εικονίζει δύο καθισμένες αντωπές ανδρικές μορφές: ο γυμνός νέος ταυτίζεται με το νεκρό που ο γενειοφόρος ηλικιωμένος άνδρας ατενίζει με θλίψη. Δίπλα στις μορφές αναγράφονται τα ονόματα των νεκρών, ενώ το χώρο της αετωματικής επίστεψης κατέχει λιοντάρι, που αποτελεί και το έμβλημα των νομισμάτων της πόλης. Η απεικόνιση του λιονταριού και ο μνημειακός χαρακτήρας της στήλης υποδεικνύουν την εξέχουσα προσωπικότητα του νεκρού και την κοινωνική του θέση.

Στην ανασκαφή πήραν μέρος οι αρχαιολόγοι Νάρκισσος Καρύδας και Μαρία Πολυχρονάκη.

ΕΛΕΝΗ ΤΡΑΚΟΣΟΠΟΥΛΟΥ

ΝΟΜΟΣ ΚΙΛΚΙΣ

Ευρωπός

Η ανασκαφική έρευνα στο χώρο της αρχαίας Ευρωπού έγινε με την οικονομική υποστήριξη του Συνδέσμου του Δήμου Αξιούπολης και των κοινοτήτων της περιοχής[16] και πραγματοποιήθηκε σε δύο τομείς: στην ακρόπολη και εκτός των τειχών της πόλης.

Στην ακρόπολη χαράχθηκε νέα τομή μετά από την χαρτογράφησή της με τη μέθοδο της γεωφυσικής διασκόπησης. Αποκαλύφθηκαν τοίχοι κτιρίων επάλληλων φάσεων, το βάθος των οποίων είναι μόλις 0,35 μ. περίπου, κάτω από το επιφανειακό. Η τοιχοποιία είναι από αργολιθοδομή, οι τοίχοι έχουν πάχος 0,60-0,70 μ. περίπου, σώζονται σε ύψος 0,50-1 μ. και έχουν επιμελημένη κατασκευή. Τα δάπεδα είναι από πατημένο πηλόχωμα ή σε μία περίπτωση από μικρά βότσαλα. Η ποσότητα των μικροαντικειμένων που βρέθηκε —στην πλειονότητά τους είδη καθημερινής χρήσης, λυχνάρια, υφαντικά βάρη, σιδερένια αντικείμενα— συνηγορεί ότι πρόκειται για χώρους κατοίκησης. Η έρευνα των χώρων δεν ολοκληρώθηκε. Διαπιστώθηκαν δύο χρονολογικές φάσεις των κτιρίων και ανήκουν στα τέλη της ζωής της πόλης πάνω στο λόφο της ακρόπολης, στον 5ο-6ο αι. μ.Χ.

Στο χώρο των νεκροταφείων πραγματοποιήθηκε επέκταση στη νοτιοανατολική πλευρά της τομής Α[17], όπου είχαν αποκαλυφθεί τρεις τοίχοι από αργολιθοδομή. Προηγήθηκε η διασκόπηση του χώρου, οι μετρήσεις της οποίας έδωσαν έντονη μαγνητική ανωμαλία, που ερμηνεύθηκε ως ύπαρξη υπόγειου κτίσματος.

Η ανασκαφική έρευνα που ακολούθησε αποκάλυψε μεγάλο υπόγειο θολωτό τάφο (Τ 51) με προθάλαμο, που περιεκλείονταν από περίβολο, στον οποίο ανήκαν οι τρεις τοίχοι που προαναφέρθηκαν.

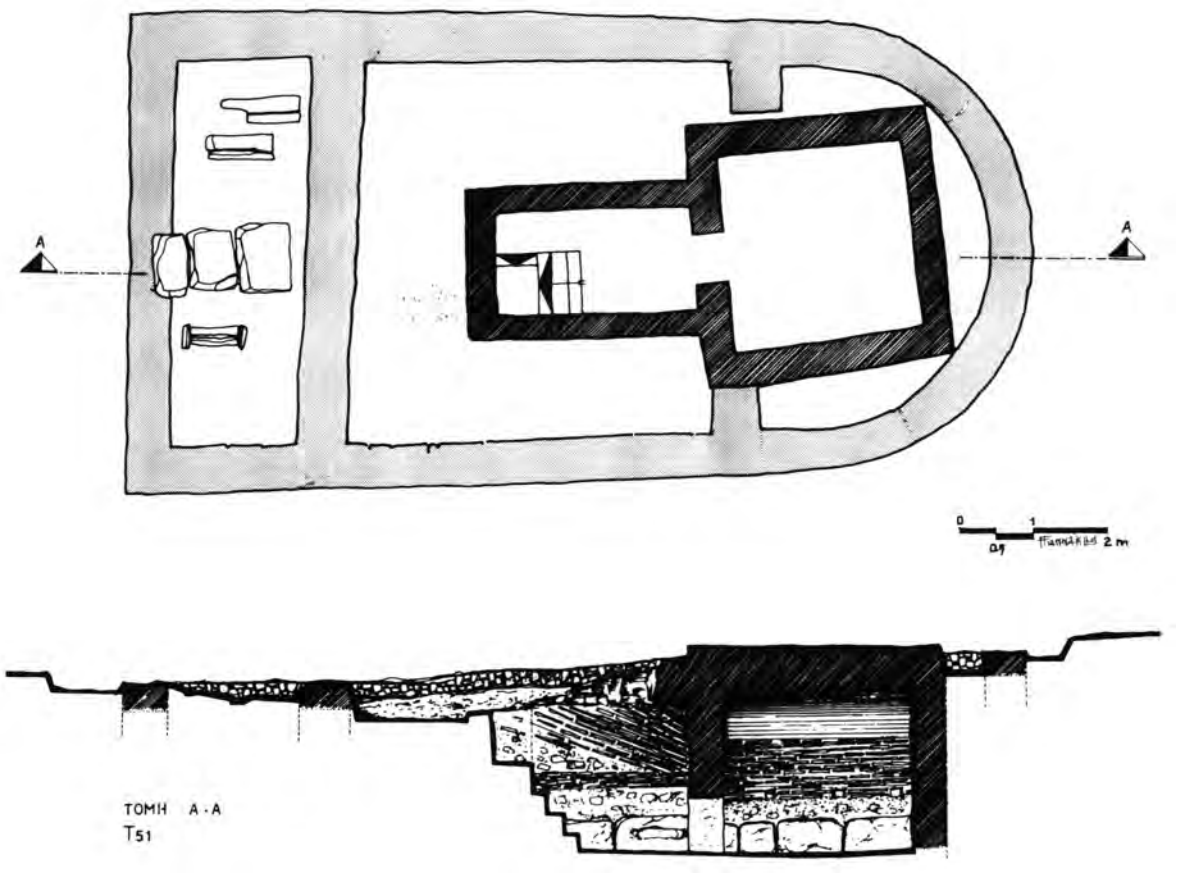
Ο περίβολος στην ανατολική πλευρά σχηματίζει αψίδα, το εσωτερικό της οποίας καταλαμβάνει ο θάλαμος. Η είσοδος στο θάλαμο γίνεται από τον προθάλαμο με χαμηλό θυραίο άνοιγμα που έκλεινε με πλάκα, ενώ η κάθοδος στον τάφο με κλίμακα που υπάρχει στη νοτιοδυτική γωνία του προθαλάμου. Ο τάφος ήταν συλημένος και είχε καταπέσει η οροφή του προθαλάμου. Μία κυκλική, περίπου, οπή στο δυτικό τοίχο του θαλάμου κάτω από την οροφή, έδειχνε την είσοδο των τυμβωρύχων στον τάφο (Σχέδ. 8).

Στο θάλαμο βρέθηκαν οστά διασκορπισμένα σ' όλη την έκτασή του, προερχόμενα από καύση τουλάχιστον πέντε ατόμων, από τα οποία το ένα νήπιο[18]. Στον προθάλαμο, κατά μήκος της βόρειας πλευράς, βρέθηκαν δύο σκελετοί ενηλίκων και οστά από ανακομιδή στη

16. Περισσότερα στοιχεία για το ανασκαφικό πρόγραμμα, ΑΕΜΘ 3 (1989), σ. 189-199· ΑΔ 44 (1989): Χρονικά, σ. 330-331. Στην ανασκαφή συμμετείχε η απόφοιτος του τμήματος Ιστορίας-Αρχαιολογίας Μαγδαληνή Βάλλα.

17. ΑΔ 44 (1989): Χρονικά, σ. 331.

18. Το οστεολογικό υλικό του νεκροταφείου μελέτησε ο αρχαιολόγος-ανθρωπολόγος Νάρκισσος Καρύδης.

Σχέδ. 8. Νομός Κιλκίς. Ευρωπός. Κάτοψη του θολωτού τάφου με τον περίβολο και τομή Α-Α.

νότια πλευρά της εισόδου που ανήκουν σε παιδί. Από τη σύληση του τάφου διέφυγε μία επίχρυση σταυρόσχημη πόρπη, μία μικρή χάλκινη πυξίδα με το κάλυμμά της και ένας μικρός χρυσός κρίκος.

Στο δυτικό τμήμα του περιβόλου περικλείονταν σε στενόμακρο ορθογώνιο χώρο τέσσερις τάφοι — τρεις κεραμοσκεπείς και ένας λακκοειδής με καλυπτήριες πλάκες — με προσανατολισμό Α.-Δ., ακτέριστοι.

Η αρχιτεκτονική μορφή του τάφου και η ύπαρξη της αψίδας στον περίβολό του που υποδηλώνει ένδειξη λατρείας των νεκρών, ίσως επιτρέπει την ερμηνεία του ως ηρώου-μαρτυρίου[19]. Η χρονολόγησή του τοποθετείται στον 5ο αι. μ.Χ.

Στην υπόλοιπη τομή βρέθηκαν άλλοι οκτώ τάφοι — τέσσερις κεραμοσκεπείς και τέσσερις λακκοειδείς — ακτέριστοι, εκτός από μία λακκοειδή ταφή η οποία διέσωζε δύο ασημένια ενώτια (Πίν. 112 α).

Η δεύτερη τομή για την πιστοποίηση των αποτελεσμάτων της διασκόπησης πραγματοποιήθηκε στη νότια πλευρά, κάτω από την ακρόπολη, όπου οι μετρήσεις έδωσαν κάτοψη ορθογώνιου κτίσματος, το οποίο ερμηνεύθηκε ως «φούρνος».

Από την ανασκαφή αποκαλύφθηκε κεραμικός κλίβανος σε καλή διατήρηση. Η εσχάρα του στηριζόταν σε δύο σειρές οκτώ τοιχαρίων, κάθετων σε κεντρικό διάδρομο στη συνέχεια του praefurnium, στην είσοδο του οποίου τοποθετούνταν η καύσιμη ύλη. Τα τοιχάρια όπου πατούσε η εσχάρα και το εσωτερικό τοίχωμα, είναι κατασκευασμένα από πλιθιά επιχρισμένα με πηλό ισχυροποιημένο από υψηλές θερμοκρασίες. Εξωτερικά περιβάλλεται από πέτρες και κεραμίδια που πρόσφεραν την κατάλληλη μόνωση από τις συνθήκες του περιβάλλοντος (Πίν. 111 δ). Προϊόντα της κεραμικής παραγωγής του κλιβάνου δεν βρέθηκαν. Βρέθηκαν όμως στο praefurnium, μέσα στο στρώμα καταστροφής της οροφής του, δύο ειδώλια που η παρουσία τους θα

19. Τη μελέτη του μνημείου ανέλαβε η αρχαιολόγος της 9ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Ε. Μαρκή, η οποία ασχολείται με την αρχιτεκτονική των ταφικών μνημείων της εποχής.

πρέπει να θεωρηθεί αποτροπαϊκού χαρακτήρα για την περιφρούρηση της παραγωγής και των κόπων του αγγειοπλάστη[20] (Πίν. 112 β).

Κατά τη διάνοιξη, τέλος, και κατασκευή του αποχετευτικού αγωγού το χειμώνα του 1991, στη βόρεια πλευρά της αρχαίας πόλης της Ευρωπού και κοντά στο σύγχρονο νεκροταφείο, εντοπίστηκε συστάδα τριών κεραμοσκεπών και μιας ελεύθερης ταφής. Από τα κτερίσματα που διέσωζε η μία από τις ταφές αυτές — μελαμβαφής σκύφος, εξάλειπτρο και ασημένια κοσμήματα — που χρονολογούνται στα τέλη του 5ου-αρχές 4ου αι. π.Χ., διαπιστώθηκε ότι η αναζήτηση των προγενέστερων της ρωμαϊκής περιόδου νεκροταφείων της πόλης θα πρέπει να κατευθυνθεί προς Β.-ΒΑ. αυτής.

Στο τέλος της ανασκαφικής περιόδου και με δαπάνες και πάλι του Συνδέσμου κατασκευάστηκαν πρόχειρα στέγαστρα στους τάφους του νεκροταφείου και στον κεραμικό κλίβανο.

ΘΩΜΗ ΣΑΒΒΟΠΟΥΛΟΥ

ΝΟΜΟΣ ΠΙΕΡΙΑΣ

Μακρύγιαλος

Αγροτεμάχιο 947

Συνεχίσθηκε για τρίτη χρονιά η ανασκαφή στο παραπάνω αγροτεμάχιο, στο βόρειο νεκροταφείο της Πύδνας. Ερευνήθηκαν ακόμη 65 τάφοι και έτσι ο συνολικός τους αριθμός έφθασε τους 285. Πρόκειται πάλι για τάφους της πρώιμης εποχής του Σιδήρου, του 5ου και του 4ου αι. π.Χ. έως τις αρχές του 3ου αι. π.Χ.

Αγροτεμάχιο 945

Ερευνήθηκαν 67 τάφοι του βόρειου νεκροταφείου της Πύδνας που ανήκουν σε τρεις περιόδους: α) στην πρώιμη εποχή του Σιδήρου, β) στον 5ο αι. π.Χ. και γ) στην πρώιμη ελληνιστική εποχή.

Τάφοι πρώιμης εποχής του Σιδήρου. Είναι κυρίως κιβωτιόσχημοι τάφοι, που οι πλευρές τους αποτελούνται από σχιστόπλακες. Σε μια περίπτωση όμως οι κάθετες πλευρές ήταν κτιστές, ενώ βρέθηκε και μια ταφή σε ξύλινη σαρκοφάγο. Επίσης, βρέθηκαν και λίγοι λακκοειδείς τάφοι με περιμετρικό αναβαθμό, όπου πατούσε η λίθινη ή ξύλινη κάλυψη με παιδικές ταφές. Στους περισσότερους τάφους στο δάπεδο υπήρχε στρώμα από χαλίκι, μια πολύ γνωστή μυκηναϊκή πρακτική.

Για τις ισχυρές μυκηναϊκές επιβιώσεις στην Πιερία κατά την πρώιμη εποχή του Σιδήρου δεν αφήνουν καμιά αμφιβολία οι δύο θαλαμωτοί τάφοι που ερευνήθηκαν στο αγροτεμάχιο αριθ. 945. Πρέπει να σημειωθεί ότι ακόμη ένας είχε ερευνηθεί το 1983 στις Αλυκές Κίτρους, στο νότιο νεκροταφείο της Πύδνας[21]. Ο τάφος 4 περιείχε δύο ταφές και ο τάφος 11 πέντε ταφές και μία ανακομιδή.

Τάφοι του 5ου αι. π.Χ. Οι τάφοι είναι όλοι λακκοειδείς. Στο α΄ μισό του 5ου αι. π.Χ. έχουν σχετικά μικρές διαστάσεις και λίγα κτερίσματα και βρέθηκαν όλοι ασύλητοι. Αντίθετα, στο β΄ μισό αποκτούν μεγάλες διαστάσεις και είχαν συληθεί ήδη από την αρχαιότητα όλοι, εκτός από έναν. Σίγουρα ανήκαν σε κάποια εύπορη οικογένεια, όπως δείχνουν τα ευρήματα του τάφου 10: ένας χάλκινος λέβητας περιείχε τα καμένα οστά του νεκρού. Βρέθηκαν ακόμη μια μεγάλη λευκή λήκυθος, μια σιδερένια στλεγγίδα και τα υπολείμματα λύρας (καύκαλο χελώνας, σιδερένιο χορδότονο, ελεφαντοστέινα πλακίδια).

Τάφοι της πρώιμης ελληνιστικής εποχής. Τον 4ο αι. π.Χ. σταματάει η χρήση του χώρου ως νεκροταφείου, για να ξαναρχίσει στις αρχές του 3ου αι. π.Χ. Επικρατεί ο γνωστός τύπος του ευρύχωρου λακκοειδούς τάφου με τον περιμετρικό αναβαθμό, όπου πατούσε η ξύλινη κάλυψη. Στο δάπεδο συνήθως υπάρχουν λάκκοι για τα πόδια της ξύλινης κλίνης, όπου τοποθετούσαν τον νεκρό, ενώ πολύ συχνά τα κάθετα τοιχώματα έφεραν κονίαμα.

Παράλληλα, υπάρχουν και λίγοι λακκοειδείς, ξύλινες σαρκοφάγοι, καθώς και δύο λακκοειδείς σε μορφή θήκης, που περιείχαν τα καμένα οστά των νεκρών. Τέλος, βρέθηκαν και λίγοι κεραμοσκεπείς τάφοι, όλοι παιδικοί.

Κορινός

Ταφικοί τύμβοι

Βορειοδυτικά της κοινότητας Κορινού βρίσκονται δύο μεγάλοι ταφικοί τύμβοι, ανάμεσα από τους οποίους διέρχεται η εθνική οδός Αθηνών-Θεσσαλο-

20. Περισσότερα στοιχεία στο βιβλίο της Ingeborg Scheibler, Ελληνική Κεραμική, Παραγωγή, Εμπόριο και χρήση των αρχαίων Ελληνικών αγγείων, Αθήνα 1992 (σε ελληνική μετάφραση), σ. 122, καθώς επίσης και R. Hampe - A. Winder, Bei Töpfern und Töpferinnen in Kreta, Messenien und Zypern, Mainz 1962, σ. 54, 110, 114.

21. ΑΔ 38 (1983): Χρονικά, σ. 274, Σχέδ. 5.

νίκης. Στον τύμβο ανατολικά της εθνικής οδού είχε ερευνήσει το 1861 ο L. Heuzey το λεγόμενο μακεδονικό τάφο της Πύδνας[22]. Με τον καιρό το μνημείο, που ξεπερνάει σε μήκος τα 21 μ., είχε γεμίσει σε σημαντικό ύψος από χώματα. Έτσι, το Νοέμβριο άρχισε πάλι η έρευνά του. Βρέθηκε η ανάγλυφη πλάκα της μιας κλίνης και τα μαρμάρινα θυρόφυλλα της εισόδου του διαδρόμου (Πίν. 112 δ), ενώ η πλάκα της δεύτερης κλίνης και τα μαρμάρινα θυρόφυλλα του θαλάμου είχαν μεταφερθεί από τη γαλλική αποστολή στο Μουσείο του Λούβρου.

Μπροστά από την είσοδο του μνημείου αποκαλύφθηκε ακόμη ένας μικρός διάδρομος. Στο κάτω τμήμα του ήταν κτισμένος με δύο σειρές από γωνιόλιθους και ψηλότερα από ωμά πλιθιά. Ο διάδρομος έκλεινε μπροστά με έναν πρόχειρο τοίχο από μεγάλες αδούλευτες πέτρες, ενώ είναι πολύ πιθανό να ήταν στεγασμένος με κεραμίδια λακωνικού τύπου σε αρχική φάση, πριν επεκταθεί και εδώ ο τύμβος.

Τα νέα ευρήματα από την έρευνα του μακεδονικού τάφου της Πύδνας επιτρέπουν τη χρονολόγηση της κατασκευής του στο τέλος του 4ου αι. π.Χ., ενώ η χρήση του συνεχίζεται και στις αρχές του 3ου αι. π.Χ.

Παράλληλα, άρχισε και η έρευνα του δεύτερου τύμβου, δυτικά της εθνικής οδού. Εντοπίσθηκε διθάλαμος μακεδονικός τάφος με απλή πρόσοψη, συλημένος κατ' επανάληψη ήδη από την αρχαιότητα. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα ο προθάλαμος να γεμίσει με χώμα ως την κορυφή της καμάρας, ενώ ο θάλαμος μέχρι την γένεσή της. Στην είσοδο υπήρχε δίφυλλη λίθινη θύρα που τα κομμάτια της βρέθηκαν στο εσωτερικό του τάφου. Τον προθάλαμο περιτρέχει γραπτός μαίανδρος, ενώ το θάλαμο πιο σύνθετη κοσμοφόρος: με γεισήποδες στο ανώτερο τμήμα, ιωνικό κυμάτιο χαμηλότερα και ακολουθεί φυσική σύνθεση.

Στις δύο πλευρές του θαλάμου βρέθηκαν διαταραγμένες από τους τυμβωρύχους δύο λίθινες κατασκευές. Η θέση τους ήταν κάτω από τις ξύλινες κλίνες με τους νεκρούς, από τους οποίους ο ένας είχε καεί.

Αν και συλημένος, ο τάφος έδωσε αρκετά ευρήματα: πήλινα αγγεία, κομμάτια από χάλκινα επιχρυσωμένα στεφάνια, πήλινες και χάλκινες επιχρυσωμένες χάνδρες από περιδέραια, ανθέμια που διακοσμούσαν τις λαβές ορειχάλκινων αγγείων, ζεύγος ορειχάλκινων περικνημίδων κ.ά. Ξεχωρίζει όμως η διακόσμηση της μίας κλίνης· βρέθηκαν κομμάτια από την ελεφαντοστέινη επένδυσή της με εγχάρακτες παραστάσεις και τα γυμνά μέλη ανθρώπινων μορφών από μία ανάγλυφη σύνθεση. Ανάμεσα στα κεφάλια, δύο είναι πολύ πιθανό να ανήκουν σε Πέρσες. Αν είναι έτσι, η πρώτη σκέψη που μπορούμε να κάνουμε είναι ότι είχαμε μια παράσταση σχετική με την εκστρατεία του Μεγάλου Αλεξάνδρου. Δεν πρέπει όμως να αποκλεισθεί και η περίπτωση του μυθολογικού θέματος.

Και αυτός ο τάφος πρέπει να χρονολογηθεί στο τέλος του 4ου αι. π.Χ., ενώ η χρήση του δεν αποκλείεται να φθάνει και στις αρχές του 3ου αι. π.Χ.

ΜΑΤΘΑΙΟΣ ΜΠΕΣΙΟΣ

ΤΥΧΑΙΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ - ΠΑΡΑΔΟΣΕΙΣ

ΝΟΜΟΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

Καλαμωτό

Στη θέση Τούμπες Καλαμωτού βρέθηκε και παραδόθηκε από το Χρ. Μπρόζο τμήμα μαρμάρινου και ακέφαλου αγαλμάτιου παιδικής μορφής (ΑΕ 16.147), σωζ. ύψ. 0,33 μ. Αποδίδεται γυμνό αγόρι, με ιμάτιο ριγμένο στον ένα ώμο, να κρατά πουλί με το αριστερό του χέρι (Πίν. 112 ε).

Στην ίδια θέση βρέθηκε από τον Ευάγγ. Μπρόζο απότμημα μικρής μαρμάρινης ενεπίγραφης αναθηματικής στήλης (ΑΕ 16.930). Διαστ. 0,215x0,17x0,035 μ. Από την ανάγλυφη παράσταση διατηρείται μικρό και αδιάγνωστο τμήμα της (Πίν. 112 στ). Στη δίστιχη επιγραφή διαβάζουμε: *ΣΤΡΑΤΤΩ ΑΡΙΔΑΙΟΥ / ΔΗΜΗΤΡΙ ΚΑΤ' ΕΠΙΤΑΓΗΝ.*

ΝΟΜΟΣ ΧΑΛΚΙΔΙΚΗΣ

Γαλάτιστα

Στη θέση Πρινοχώρι βρέθηκε από τον Γ. Κακαρίκα μαρμάρινο επιτύμβιο ενεπίγραφο ανάγλυφο ρωμαϊκών χρόνων (ΑΕ 16.145), διαστ.0,61x0,46x0,065 μ. Μέσα σε ανάγλυφο ορθογώνιο πλαίσιο εικονίζεται ανδρική προτομή· η επιγραφή σε τρεις στίχους (Πίν. 112 γ).

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΣΙΣΜΑΝΙΔΗΣ

22. L. Heuzey - H. Daumet, Mission archéologique de Macédoine, Paris 1876, σ. 239 κ.ε.

9η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Σημ. τ. Συντ. Η 9η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων δεν κατέθεσε έκθεση για τα Χρονικά μέχρι την εκτύπωση του παρόντος τόμου του ΑΔ.

10η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Σημ. τ. Συντ. Η 10η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων δεν κατέθεσε έκθεση για τα Χρονικά μέχρι την εκτύπωση του παρόντος τόμου του ΑΔ.

ΙΖ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

ΜΟΥΣΕΙΑΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΗΜΑΘΙΑΣ

Μουσείο Βέροιας

Το 1991 στα πλαίσια μιας χρηματοδότησης του Λόττο για επανέκθεση, συντήρηση και εξοπλισμό του Μουσείου της Βέροιας η Εφορεία προχώρησε: α) στη βαφή της εξωτερικής όψης του Μουσείου και των γραφείων, β) στην αγορά ορισμένων ειδών απαραίτητων στον εξοπλισμό των γραφείων και γ) στη μικρή επανέκθεση στην πρώτη αίθουσα του Μουσείου με θέμα «Τα νεκροταφεία της Βέροιας των κλασικών και ελληνιστικών χρόνων».

Στις δύο πρώτες προθήκες εκτίθενται πήλινα και μεταλλικά ευρήματα από κιβωτιόσχημους, λαξευτούς λακκοειδείς, αλλά και από έναν θαλαμωτό λαξευτό τάφο, που χρονολογούνται στον 4ο και 3ο αι. π.Χ. Στις άλλες τρεις προθήκες παρουσιάζονται ορισμένα ταφικά σύνολα από λαξευτούς θαλαμωτούς τάφους του 2ου αι. π.Χ. Στο κέντρο υπάρχει αναπαράσταση ενός μονοθάλαμου λαξευτού τάφου με δρόμο, σε κλίμακα 1:10.

Οι προθήκες διακόπτονται από τρία βάθρα στα οποία είναι στημένοι ένας κλασικός ερυθρόμορφος κρατήρας και δύο χάλκινες τεφροδόχες κάλπες της ίδιας εποχής (4ος αι. π.Χ.) (Πίν. 113 α).

Για την έκθεση αυτή τυπώθηκε σε 1.500 αντίτυπα μικρό ενημερωτικό φυλλάδιο με κείμενα και φωτογραφίες, σχετικά με τα νεκροταφεία της πόλης.

ΒΙΚΤΩΡΙΑ ΑΛΛΑΜΑΝΗ

ΝΟΜΟΣ ΦΛΩΡΙΝΑΣ

Μουσείο Φλώρινας

Το φθινόπωρο του 1991 εγκαινιάσθηκε στο δεύτερο όροφο του Μουσείου Φλώρινας έκθεση ανασκαφικών ευρημάτων από τους αρχαιολογικούς χώρους των Πετρών και του λόφου του Αγίου Παντελήμονα στην πόλη της Φλώρινας.

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΠΕΛΛΑΣ

ΕΠΑΡΧΙΑ ΓΙΑΝΝΙΤΣΩΝ

Πέλλα

Περιοχή Καναλιού

Η ανασκαφική έρευνα στο οικοδομικό τετράγωνο βόρεια του κυκλικού περιβόλου που είχε ανασκαφεί το 1964-65[1] και που ερευνήθηκε συστηματικότερα την περίοδο 1984-87[2], αποκάλυψε ένα νέο κτιριακό συγκρότημα, κύριο χαρακτηριστικό του οποίου είναι η δημιουργία μεγάλων υπαίθριων χώρων[3]. Διαμορφώνονται πέντε τέτοιοι χώροι, τρεις στο βόρειο και δύο στο νότιο τμήμα του. Στον υπαίθριο χώρο του βορειοανατολικού τμήματος υπάρχουν κατά μήκος του βόρειου, νότιου και ανατολικού τοίχου αντηρίδες από ισοπλατή τμήματα τοίχων ή απλούς δόμους που μπορούν να ερμηνευθούν ως στηρίγματα κάποιου πάγκου. Στη δυτική πλευρά του δημιουργείται στοά· σώζονται οι λίθινες βάσεις των υποστυλωμάτων της. Ο δεύτερος υπαίθριος χώρος του βόρειου τμήματος έχει δάπεδο στρωμένο με κομμάτια κεραμιδιών κάθετα τοποθετημένα, ενώ στον τρίτο υπαίθριο χώρο, στη βορειοδυτική γωνία της ανασκαφικής τομής, καταλήγει αγωγός που μεταφέρει το νερό πλακοστρωμένου χώρου με φρεάτιο, του οποίου σώζεται το προστομαίο.

Σε υπαίθριο χώρο του νοτιοανατολικού τμήματος αποκαλύφθηκε η θεμελίωση κρηναίου οικοδομήματος.

Σε όλους τους υπαίθριους χώρους καταλήγουν αγωγοί με τοιχώματα επενδεδυμένα με πέτρινες πλάκες ή μεγάλα κομμάτια κεραμιδιών. Ο μεγαλύτερος από αυτούς τους αγωγούς, με προσανατολισμό Β.-Ν., χωρίζει το συγκρότημα σε δύο τμήματα, ανατολικό και δυτικό (Πίν. 113 β).

Η κύρια είσοδος του συγκροτήματος βρίσκεται στο βορειοδυτικό τμήμα του. Εισέρχεται κανείς σ' αυτό

1. ΑΔ 19 (1964): Χρονικά, σ. 340· 20 (1965): Χρονικά, σ. 414.
2. ΑΕΜΘ 1 (1987), σ. 140.
3. ΑΕΜΘ 5 (1991), σ. 83-95.

από το μνημειακό πλακοστρωμένο δρόμο της πόλης[4]. Στο δυτικό τμήμα του συγκροτήματος υπάρχει μια δεξαμενή, χώροι εργαστηριακοί και παράθεσης γευμάτων, όπως αποδεικνύουν τα ευρήματα: μεταλλικά εργαλεία, τριπτήρας, μυλόπετρα και πολλά αγγεία, κυρίως κάνθαροι και πινάκια. Ένας διμερής χώρος με επίμηκες το πρώτο τμήμα και στενό το δεύτερο, όπου δύο λεπτά παράλληλα τοιχάρια αποτελούσαν πιθανότατα τα στηρίγματα μιας τράπεζας, μπορεί να ερμηνευθεί ως ναός, ανάλογος του ιερού της Αφροδίτης και της Κυβέλης βόρεια της Αγοράς της Πέλλας[5]. Στον επιμήκη χώρο, όπου θα γινόταν πιθανότατα η απόθεση των αναθημάτων, βρέθηκαν πολλά πήλινα ειδώλια και μαρμάρινος βωμίσκος.

Η μορφή του συγκροτήματος με τους μεγάλους υπαίθριους χώρους, το μικρό ναό και την έντονη παρουσία του στοιχείου του νερού, προσδιορίζουν σε μεγάλο βαθμό και τη χρήση του. Πρόκειται για ένα χώρο ιερού, όπου το στοιχείο του νερού ήταν καθοριστικό, ένα χώρο δηλαδή όπου λατρευόταν μια θεότητα με θεραπευτικές ιδιότητες. Την άποψη αυτή ενισχύει η ανεύρεση μιας ενεπίγραφης πλίνθου. Στην επιγραφή: *ΑΜΦΙΠΟΛΙΣ/ΔΑΡΡΩΝΙ/ΕΥΞΑΜΕΝΗ/ΕΠΗΚΟΩΙ* αναφέρεται το όνομα του Δάρρωνα, που ως τώρα ήταν γνωστό μόνον από μια αναφορά του Ησύχιου[6] ως *Μακεδόνων δαίμων ᾧ ὑπὲρ τῶν νοσούντων εὔχονται.*

Βεβαιώνεται έτσι επιγραφικά για πρώτη φορά η ύπαρξη λατρείας του Δάρρωνα στην Πέλλα.

ΜΑΡΙΑ ΑΚΑΜΑΤΗ

Ακρόπολη

Προκειμένου να ενοποιηθεί ο ανασκαμμένος χώρος του προπύλου του ανακτόρου με το χώρο των παλαιών ανασκαφών της περιόδου 1960-62[7], άρχισε η έρευνα στο μακρόστενο χώρο Β. του προπύλου, ανάμεσα στα κτίρια με τις περίστυλες αυλές Ι και ΙΙ. Βόρεια του προπύλου είχε ήδη ανασκαφεί το 1984[8] μια αίθουσα ισοπλατής με το πρόπυλο. Φέτος αποκαλύφθηκαν βορειότερα άλλες δύο συνεχόμενες ισοπλατείς αίθουσες, μήκ. 11 και 8,60 μ. αντίστοιχα, οι τοίχοι των οποίων εν μέρει σώζονται και εν μέρει ανιχνεύονται από τα χαντάκια θεμελίωσής τους.

Βόρεια της τρίτης προς Β. αίθουσας αποκαλύφθηκε ένα ημικύκλιο[9], ανοίγματος 13 μ. περίπου (Πίν. 113 γ), που καταλαμβάνει το δυτικό μισό του μακρόστενου χώρου και αποτελείται από μια σειρά δόμων που εδράζεται πάνω σε χώμα. Βρίσκεται δυτικά και σε ευθυγραμμία με την αψίδα και το βωμό του κτιρίου Ι και έχει πρόσοψη προς την ανατολική στοά του κτιρίου ΙΙ. Το ημικύκλιο περιβαλλόταν από αναμοχλευμένο και λιθολογημένο αρχιτεκτονικό υλικό, ανάμεσα στο οποίο βρέθηκαν σφόνδυλοι ιωνικών κιόνων και αμφικιόνων 0,80 μ.· βαθύτερα από το λιθολογημένο αρχιτεκτονικό υλικό σώζεται σε μεγάλο τμήμα η θεμελίωση ενός δεύτερου ημικυκλίου, εσωτ. ανοίγματος 15 μ., το οποίο εφάπτεται και παρακολουθεί την καμπύλη του πρώτου. Ο τοίχος της πρόσοψής του, από τον οποίο σώζεται μόνον η τάφρος της θεμελίωσης, είναι η συνέχεια του δυτικού τοίχου του προπύλου προς Β. Έχει όμως μεγαλύτερο πλάτος (2 μ.). Το ημικύκλιο αποτελείται από έναν παχύ τοίχο, πλ. 1,20 μ., για την κατασκευή του οποίου χρησιμοποιήθηκε υλικό σε β΄ χρήση, προφανώς από παλαιότερο κτίριο της ίδιας περιοχής. Είναι φανερό ότι πρόκειται για δύο οικοδομικές φάσεις, όπου το ημικύκλιο σε υψηλότερο επίπεδο, μικρότερο και ευτελέστερης κατασκευής, συνδέεται με τη δεύτερη μεταγενέστερη φάση. Η φάση αυτή σφραγίζεται στο εσωτερικό του ημικυκλίου από παχιά στρώση λατύπης. Μικρή τομή σε βάθος στο εσωτερικό του νεότερου ημικυκλίου έδωσε λίγα όστρακα του τέλους του 4ου αι. π.Χ., ενώ οι παλαιότερες φάσεις της χρήσης του χώρου καθορίζονται από τα ερυθρόμορφα όστρακα των μέσων και του γ΄ τετάρτου του 4ου αι. π.Χ.

ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΜΙΣΑΗΛΙΔΟΥ

Δυτικό Νεκροταφείο

Στις εκσκαφές για την τοποθέτηση καλωδίου οπτικής ίνας από τον Ο.Τ.Ε. εντοπίστηκαν στο αγρόκτημα Π. Πέλλας (αγρός Τάντση αριθ. 603) τάφοι στο δυτικό νεκροταφείο της ελληνιστικής πόλης που στη συνέχεια χρησιμοποιήθηκε και ως ανατολικό της ρωμαϊκής αποικίας της Πέλλας.

Συνολικά εντοπίστηκαν οκτώ τάφοι και τέσσερις λίθινες θεμελιώσεις ταφικών μνημείων. Οι τάφοι (ένας εγχυτρισμός και επτά κεραμοσκεπείς) περιείχαν καύ-

4. ΑΕΜΘ 1 (1987), ό.π.
5. Μνήμη Δ. Λαζαρίδη, Θεσσαλονίκη 1990, σ. 195.
6. Hesychii Alexandrini Lexicon (1953) 406 D74.
7. ΑΔ 16 (1960): Χρονικά, σ. 81· 18 (1963): Χρονικά, σ. 205.
8. ΑΔ 39 (1984): Χρονικά, σ. 25.
9. Για μια πρώτη αναφορά σχετικά με το χώρο, βλ. ΑΕΜΘ 3 (1989), σ. 62.

σεις και ενταφιασμούς. Συνοδεύονταν από λιγοστά κτερίσματα:

Τάφος 1. Περιείχε δύο βολβόσχημα μυροδοχεία.

Τάφος 2. Βρέθηκε διαταραγμένος.

Τάφος 3. Εγχυτρισμός σε χυτροειδές αγγείο που έκλεινε με ένα πινάκιο. Δίπλα του βρέθηκε ειδώλιο Τελεσφόρου.

Τάφος 4. Περιέκλειε καύση που συνοδευόταν από ειδώλια βοοειδούς και σιδερένιο αντικείμενο.

Τάφος 5. Στο νεκρό είχε δοθεί ως χαρώνειος οβολός ψευδοαυτόνομο νόμισμα Θεσσαλονίκης με την Τύχη της πόλης στον εμπροσθότυπο και τον Κάβειρο στον οπισθότυπο.

Τάφος 6. Διαταραγμένος.

Τάφος 7. Στο εσωτερικό περιείχε ένα λυχνάρι και ένα χάλκινο νόμισμα Έδεσσας. Άλλα τέσσερα λυχνάρια είχαν τοποθετηθεί εκτός τάφου.

Τάφος 8. Το νεκρό συνόδευε λυχνάρι (Πίν. 114 α-β) με παράσταση δελφινιού στο tondo που προέρχεται από το εργαστήριο *C. Iun(ius) Drac (o)*[10].

Νέα Πέλλα

Λουτρά Μεγάλου Αλεξάνδρου

Επίσης κατά την τοποθέτηση του καλωδίου οπτικής ίνας του Ο.Τ.Ε. στο χώρο των Λουτρών του Μεγάλου Αλεξάνδρου, νότια της εθνικής οδού Θεσσαλονίκης-Έδεσσας και βόρεια του περιφραγμένου δασυλλίου, αποκαλύφθηκε τμήμα του υστερορωμαϊκού τείχους της ρωμαϊκής αποικίας της Πέλλας. Το τμήμα με κατεύθυνση Β.-Ν. αποκαλύφθηκε σε μήκος 3,75 μ., ενώ το πλάτος του έφθανε τα 2,10 μ. Ήταν κατασκευασμένο στις όψεις με γωνιασμένους γωνιόλιθους τοποθετημένους δρομικά και μπατικά και συνδετικό κονίαμα μαζί με τμήματα κεραμιδιών στους αρμούς. Στο εσωτερικό το συνδετικό κονίαμα συγκρατούσε μικρούς αργούς λίθους. Μετά την αποτύπωση και φωτογράφηση το τμήμα του τείχους καταχώθηκε.

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΧΡΥΣΟΣΟΣΤΟΜΟΥ

Γιαννιτσά

Νεολιθικός οικισμός

Το 1991 έγιναν σωστικές ανασκαφικές έρευνες σε τρία οικόπεδα (Γ. Γαβριηλίδου, Β. Ράλλη και Α. Μωυσιάδη), που βρίσκονται στο νεολιθικό οικισμό των Γιαννιτσών στην Παλιά Αγορά. Ο οικισμός αυτός, που κατοικείται από την αρχαιότερη νεολιθική περίοδο, φαίνεται να είναι σημαντικότερος από τον οικισμό της Νέας Νικομήδειας[11].

Τα αποτελέσματα των ανασκαφών στα παραπάνω οικόπεδα έχουν παρουσιαστεί από τον Παναγιώτη Χρυσοστόμου στο ΑΕΜΘ 5 (1991), σ. 111-125.

Δημόσιος δρόμος Πέλλας-Γιαννιτσών

Κατά τη διάρκεια εκσκαφικών εργασιών του Ο.Τ.Ε. στον αγρό Θ. Αλεξάνδρου, 13 μ. βόρεια της περίφραξης του εργοστασίου επίπλων Χατζηγεωργίου και νότια του δρόμου Πέλλας-Γιαννιτσών, βρέθηκαν δύο τάφοι, ένας λακκοειδής και ένας κιβωτιόσχημος. Ο λακκοειδής τάφος βρέθηκε σε βάθος 0,50 μ., αμέσως νότια θεμελίωσης ταφικού μνημείου από λιθόπλινθους ασβεστολίθου. Περιείχε έναν σκελετό με προσανατολισμό Δ.-Α. (μήκ. 1,60 μ.), με ένα μικρό πήλινο αγγείο δίπλα στο δεξί του χέρι. Ο κιβωτιόσχημος τάφος βρέθηκε 3 μ. δυτικότερα από τον προηγούμενο τάφο. Είχε διαστάσεις 2x1,20x0,45 μ. Ήταν κτισμένος με πλάκες ασβεστόλιθου, ενώ έλειπαν οι καλυπτήριες. Ο τάφος περιείχε γυναικείο σκελετό (μήκ. 1,50 μ.) με το κεφάλι προς Α. (Πίν. 115 α). Στα πόδια της νεκρής βρέθηκαν τρία πήλινα αγγεία του τέλους του 2ου αι. μ.Χ. Ψήφοι περιδεραίου διαφόρων μεγεθών, σχημάτων και υλικών (γυάλινες, λίθινες και κεχριμπαρένιες) βρέθηκαν σε όλη την επίχωση του τάφου.

ΠΑΥΛΟΣ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ

Αγροσυκιά

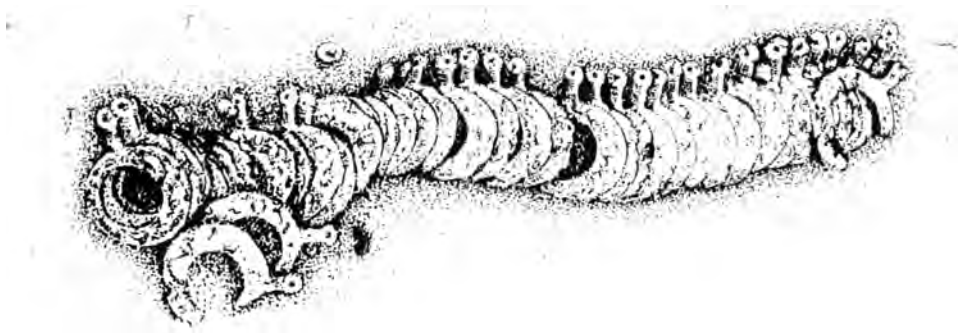
Θέση Αμπέλια

Η περιοχή Αμπέλια, που βρίσκεται προς ΒΔ. της Αγροσυκιάς Γιαννιτσών, από το 1984 με βάση τις παραδόσεις ήταν γνωστή στην έρευνα ως χώρος νεκροταφείου της εποχής του Σιδήρου[12].

10. E. Joly, Lucerne del Museo di Sabratha, 1974, σ. 24, 88, 126 (αριθ. 353).

11. ΑΕΜΘ 3 (1989), σ. 119· 4 (1990), σ. 169.

12. ΑΔ 39 (1984): Χρονικά, σ. 250. Επίσης, Π. Χρυσοστόμου, Η τοπογραφία της βόρειας Βοττιαίας, Μνήμη Δ. Λαζαρίδη, Θεσσαλονίκη 1990, σ. 215-216. Η περιοχή βρίσκεται μεταξύ των αρχαίων οικισμών της Αγροσυκιάς στη θέση Πελίτι και της Λεπτοκαρυάς στη θέση Τούμπα. Η γειτνίασή της με την τούμπα της Λεπτοκαρυάς οδήγησε τον Παν. Χρυσοστόμου να τη θεωρήσει νεκροταφείο αυτής της θέσης. Πιθανότερο όμως φαίνεται ότι χρησιμοποιήθηκε και από τους δύο οικισμούς σε διαφορετικές χρονικές περιόδους.

Σχέδ. 1. Νομός Πέλλας. Αγροσυκιά. Χάλκινη ζώνη από κυκλικά ελάσματα.

Το Πάσχα του 1990 παραδόθηκε από το Μ. Στυλιανίδη ομάδα χάλκινων αντικειμένων της εποχής του Σιδήρου και υποδείχθηκε στην Υπηρεσία η ακριβής θέση προέλευσής τους από τον έκτασης 27 στρ. αγρό αριθ. 93 του αγροκτήματος Αγροσυκιάς. Την υπόδειξη ακολούθησε τριήμερη δοκιμαστική ανασκαφή με την οποία ήρθαν στο φως τρεις ταφικές κατασκευές, μια ακόμη τελείως κατεστραμμένη, καθώς και η πάνω επιφάνεια στενού τοίχου μαζί με μεταλλικά αντικείμενα, όπως π.χ. χάλκινη ζώνη (Σχέδ. 1), και πήλινα αγγεία.

Το Σεπτέμβριο του 1991 επαναλήφθηκε η ανασκαφή για διάστημα τριών εβδομάδων, κατά το οποίο διανοίχτηκε τομή, διαστ. 12x15 μ., και ερευνήθηκαν στη συνέχεια των τριών τάφων του 1990 άλλοι επτά, συνολικά δέκα (Σχέδ. 2)[13]. Οι τάφοι παρουσίαζαν διαφοροποιήσεις ως προς την κατασκευή τους. Μια ομάδα στην οποία κατατάσσονται οι τάφοι Α, Β, Γ και Ε ήταν κιβωτιόσχημοι, κατασκευασμένοι με μικρές ποταμίσιες κροκάλες, σχεδόν τραπεζιόσχημοι με μήκος 2,5-3 μ. και πλάτος 1 μ. περίπου, χωρίς κάλυμμα πάνω στα τοιχώματά τους, που είχαν πλάτος 0,30 μ.

Μία δεύτερη κατηγορία τάφων αποτελούσαν οι λιθοσωροί, στους οποίους πάνω από το λίθινο δάπεδο της ταφής δεν παρατηρήθηκαν κτιστά τοιχώματα αλλά συσσώρευση λίθων με χώμα και κομμάτια οστράκων.

Ο τάφος Η, εξωτερικά είχε ανάλογη εικόνα λιθοσωρού, με την ανασκαφή όμως διαπιστώθηκε ότι περιείχε μέχρι το φυσικό βράχο ομάδες αγγείων σε διάφορες στρώσεις μαζί με καύση. Η συσσώρευση των αγγείων μαζί με τη σιαγόνα μικρού ιπποειδούς, η καύση, καθώς και η έλλειψη σκελετικών καταλοίπων και χάλκινων κτερισμάτων κάνουν περισσότερο πιθανή την άποψη ότι αυτό που ονομάστηκε τάφος Η, υπήρξε ο χώρος μιας ταφικής τελετής μάλλον παρά μιας ταφής.

Οι τάφοι, όσον αφορά στην κατασκευή τους, συγγενεύουν με τους τάφους της Τσαουσίτσας, της Βίτσας και της Άλου στη Θεσσαλία[14]. Με βάση τα κτερίσματά τους, που είναι σιδερένια όπλα και κανθαρόσχημα αγγεία για τους ανδρικούς τάφους Α, Β, Γ και χάλκινα ή χρυσά κοσμήματα με μόνωτα αγγεία για τους γυναικείους, μπορούν να χρονολογηθούν στην περίοδο των γεωμετρικών χρόνων, στην προχωρημένη δηλαδή εποχή του Σιδήρου.

Ανάμεσα στα χάλκινα κοσμήματα, όπως π.χ. μόνωτα βραχιόλια (Σχέδ. 3) ή πολύσπειρα, οκτώσχημες πόρπες κτλ., ενδιαφέρον παρουσιάζουν η ζώνη που προαναφέρθηκε από 42 κυκλικά ελάσματα[15], μία ομάδα από πέντε αγκυρόσχημα (Σχέδ. 4) και τρία κωνικά με κερατοειδείς απολήξεις αντικείμενα που βρέθηκαν στα πόδια της νεκρής του τάφου Θ. Τα αντικείμενα αυτά, γνωστά μέχρι τώρα από μεμονωμένα παραδείγματα των νεκροταφείων της Τσαουσίτσας και της Βεργίνας, στην Αγροσυκιά παρουσιάζουν ιδιαίτερη πυκνότητα, όπως φαίνεται στη συνέχεια με τα ευρήματα των παραδόσεων.

ΕΠΑΡΧΙΑ ΕΔΕΣΣΑΣ

Έδεσσα-Άνω πόλη - Ακρόπολη

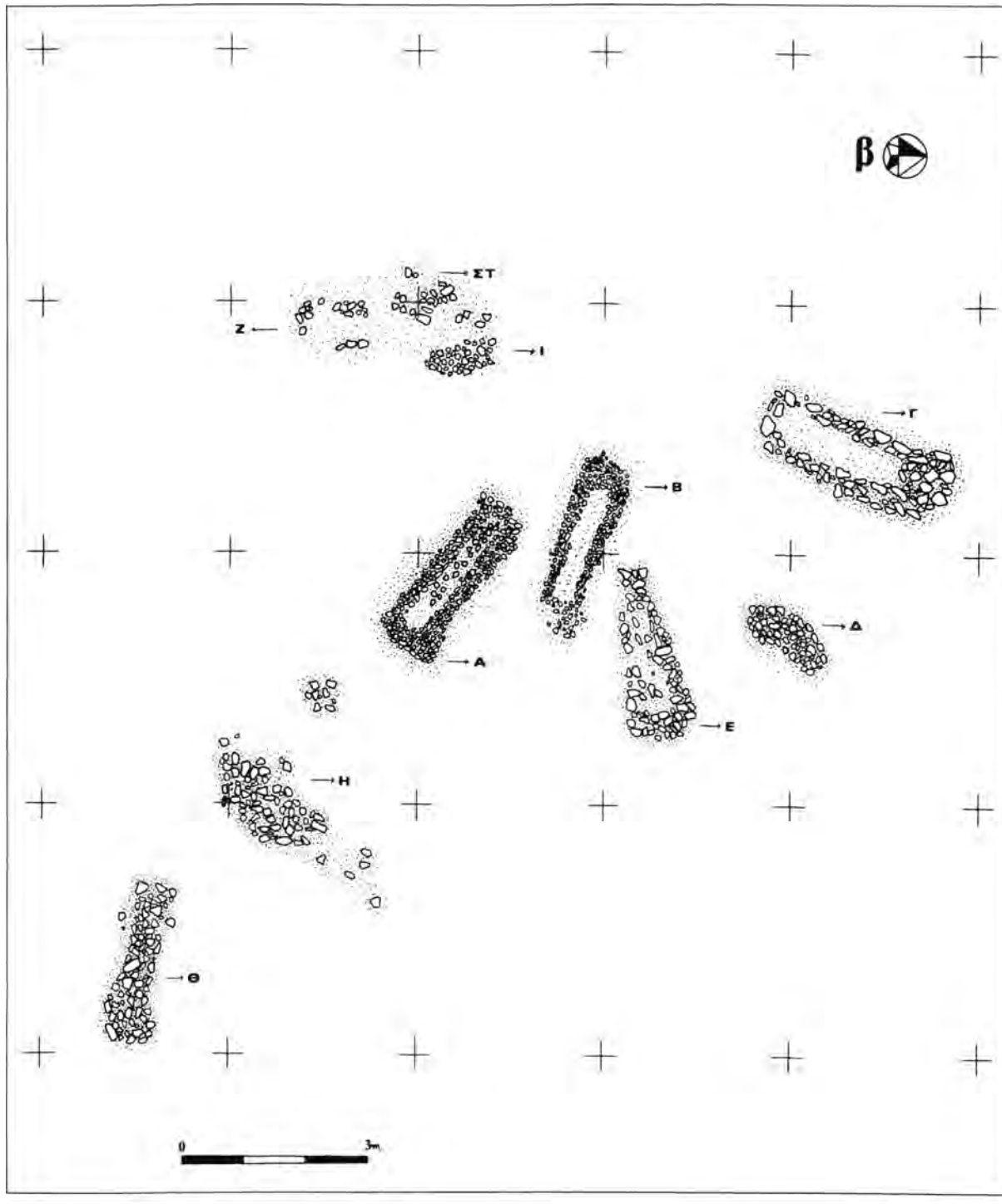
Οδός Δαρδανελλίων

Στο δυτικό όριο της οδού Δαρδανελλίων, στο ύψος του οικοπέδου του παιδικού σταθμού, το οποίο ερευνή-

13. Οι τάφοι του 1990 είναι οι ΣΤ, Ζ και Ι του σχεδίου. Αναλυτικότερη παρουσίαση των τάφων έχει δοθεί στο ΑΕΜΘ 5 (1991), σ. 127-136.

14. Για την Τσαουσίτσα, βλ. BSA 24 (1919-21), σ. 1-33· 26 (1923-25) σ. 1-29. Για τη Βίτσα, βλ. Ι. Βοκοτοπούλου, Βίτσα. Τα νεκροταφεία μιας μολοσσικής κώμης, Αθήνα 1986, σ. 329.

15. Συγκεντρωμένη βιβλιογραφία για τα ελάσματα αυτά υπάρχει στο βιβλίο της I. Killian-Dirlmeier, Anhänger in Griechenland von der my-

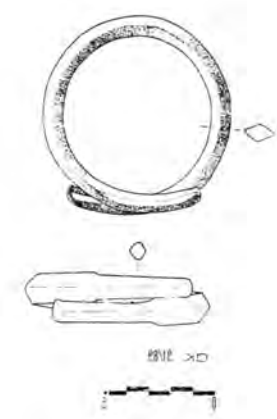
Σχέδ. 2. Νομός Πέλλας. Αγροσυκιά. Κάτοψη των τάφων γεωμετρικών χρόνων.

θηκε κατά το 1990[16], κατά την τοποθέτηση αρδευτικού δικτύου, αποκαλύφθηκε[17] η καλυπτήρια σχιστόπλακα τάφου ανάλογου με αυτούς του προαναφερόμενου οικοπέδου. Ο εντοπισμός του τάφου αποδεικνύει την προς Δ. έκταση του νεκροταφείου.

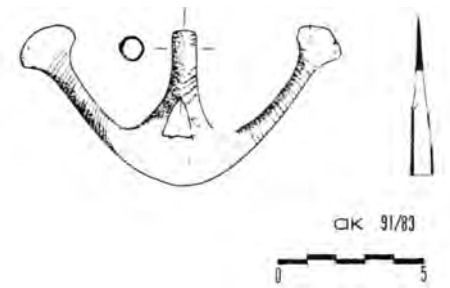
kenischen bis zur spätgeometrischen Zeit, PBF X 1, 2 (1979), σ. 9 κ.ε., πίν. 1-2. D. Gergova, Früh- und alte eisenzeitliche Fibeln in Bulgaria, PBF XIV, 7 (1987), σ. 64, πίν. 24-26.

16. ΑΔ 45 (1990): Χρονικά, σ. 369.

17. Ο τάφος δεν ανασκάφηκε διότι θα δημιουργούνταν μεγάλα προβλήματα στην κυκλοφορία.

Σχέδ. 3. Νομός Πέλλας. Αγροσυκιά. Χάλκινο μόνωτο βραχιόλι.

Σχέδ. 4. Νομός Πέλλας. Αγροσυκιά. Αγκυρόσχημο αντικείμενο από τον τάφο Θ.

Οδός Μεγάλου Αλεξάνδρου

Στο τμήμα της προαναφερόμενης οδού από το Δεσποτικό μέγαρο ως την εκκλησία των Αγίων Πέτρου και Παύλου, ο Δήμος Έδεσσας προχώρησε στην εγκατάσταση νέου αποχετευτικού αγωγού, οι εργασίες του οποίου έγιναν με την επίβλεψη της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας.

Κατά την εγκατάσταση διαπιστώθηκαν τα εξής: α) Στο χώρο έξω από τη νοτιοδυτική γωνία της παλαιάς Μητρόπολης βρέθηκαν ελάχιστα υπολείμματα στρώματος της εποχής του Σιδήρου. Δυστυχώς, η στατικότητα της εκκλησίας δεν επέτρεψε την επέκταση της ανασκαφής πέρα από τα όρια της τομής του αγωγού. β) Αμέσως δυτικά του ναού των Αγίων Πέτρου και Παύλου και σε απόσταση 2,65 μ. από τη νοτιοδυτική γωνία του κτιρίου, εντοπίστηκε σε βάθος 1,65 μ. από το οδόστρωμα, κιβωτιόσχημος τάφος, πλ. 0,70 μ., επιχρισμένος με κεραμικό κονίαμα εσωτερικά. Το μήκος του τάφου δεν στάθηκε δυνατό να οριστεί διότι προς Α. είχε καταστραφεί από τα θεμέλια της εκκλησίας και προς Δ. από τον παλαιότερο αποχευτικό αγωγό της οδού Μεγάλου Αλεξάνδρου. Ανάλογα είχε διαταραχτεί και το εσωτερικό του τάφου.

Ο τάφος παρουσιάζει ενδιαφέρον διότι βρίσκεται στο εσωτερικό της ακρόπολης της αρχαίας Έδεσσας και πρέπει πιθανότατα να συνδεθεί με μία παλαιότερη παλαιοχριστιανική φάση της εκκλησίας και να θεωρηθεί ως ένα από τα πρώιμα παραδείγματα της εισαγωγής της ταφής των νεκρών στο εσωτερικό των πόλεων[18].

Γωνία οδών Μακεδονομάχων-Αργ. Κυτάνου (Ο.Τ. 129, οικόπεδο Βαλάσα-Κατικαρίδη)

Κατά την παράνομη εκσκαφή θεμελίων στο παραπάνω οικόπεδο, αποκαλύφθηκε στη νοτιοδυτική γωνία κτιστή κατασκευή, πιθανώς οχυρωματική, κατεύθυνσης ΝΔ.-ΒΑ., σχεδόν παράλληλα με τμήμα της οχύρωσης που είχε αποκαλυφθεί ανατολικότερα το 1973 στο οικόπεδο Τσομπανίδη[19]. Διατηρήθηκε μόνον η ανατολική παρειά της διότι η δυτική καταστράφηκε κατά τη διάνοιξη των θεμελίων. Η τοιχοποιία από αργούς λίθους και λευκωπό κονίαμα συγγενεύει με αυτήν του παλαιοχριστιανικού προτειχίσματος και αυτό είναι το μόνο βοηθητικό στοιχείο για τη χρονολόγησή της. Η κατασκευή μετά την αποτύπωση και τη φωτογράφησή της καλύφθηκε εκ νέου με χώμα.

Η κατασκευή του οικοπέδου προσθέτει ένα νέο στοιχείο στις γνώσεις για την οχύρωση της ακρόπολης της αρχαίας Έδεσσας.

Έδεσσα - Κάτω πόλη

Στην περιοχή του βόρειου νεκροταφείου της Κάτω πόλης που απλώνεται στις αγροτικές περιοχές του Λόγγου Έδεσσας και του Κλησοχωρίου, εξαιτίας της αναδιάρθρωσης των δενδροκαλλιεργειών, εντοπίστηκαν τάφοι που πλούτισαν τις περιορισμένες μέχρι τώρα πληροφορίες μας.

18. Παλαιοχριστιανικά αρχιτεκτονικά μέλη περισυλλέχθηκαν και κατά την τοποθέτηση του αγωγού. Άλλα υπάρχουν εντοιχισμένα στην εκκλησία των Αγίων Πέτρου και Παύλου. Για την καθιέρωση της ταφής των νεκρών στο εσωτερικό των πόλεων, βλ. Γ. Γούναρης, Το Βαλανείο και τα βόρεια προσκτίσματα του Οκταγώνου των Φιλίππων, 1990, σ. 58-60.

19. ΑΔ 29 (1973-1974): Χρονικά, σ. 706-708, Πίν. 508.

Αγρός Μπουμπαρά (αγροτική περιοχή Κλησοχωρίου, αριθ. 620)

Καλυπτήριες σχιστόπλακες και διάτρητες σχιστόπλακες δαπέδου τάφων που ήρθαν στην επιφάνεια κατά τη βαθιά άροση του παραπάνω αγρού, απέδειξαν ακόμη μία φορά την ύπαρξη παλαιοχριστιανικών τάφων, όπως αυτός με τις τοιχογραφίες που αναφέρεται σε παλιότερη έκθεση του ΑΔ[20].

Δυστυχώς, οι διερευνητικές τομές που διενεργήθηκαν απέβησαν άκαρπες, πιθανότατα διότι οι τάφοι είχαν καταστραφεί σε παλαιότερες περιόδους.

Αγρός Περ. Καρτσόλη (αγροτική περιοχή Κλησοχωρίου, αριθ. 631)

Η βαθιά άροση του παραπάνω αγρού είχε ως αποτέλεσμα τον εντοπισμό ταφικών κατασκευών που οδήγησαν στη συνέχεια την Υπηρεσία στη διενέργεια δοκιμαστικών τομών και στη δέσμευση τμήματος, έκτασης 2,5 στρεμμάτων περίπου. Από το τμήμα αυτό, κατά το 1991 στάθηκε δυνατόν να ερευνηθεί λόγω των κακών καιρικών συνθηκών (Δεκέμβριος 1991), ένα μικρό μόνο τμήμα στο οποίο περιλαμβάνονταν οκτώ συνολικά τάφοι, έξι από τους οποίους ήταν κιβωτιόσχημοι λαξευτοί στο βράχο, ένας κτιστός κιβωτιόσχημος και ένας υπόγειος λαξευτός θαλαμωτός.

Οι επτά κιβωτιόσχημοι τάφοι χρονολογούνται με βάση τα κτερίσματα τους στα ρωμαϊκά και παλαιοχριστιανικά χρόνια.

Ο υπόγειος λαξευτός θαλαμωτός τάφος με βάση τα κτερίσματα (λαιμός ερυθρόμορφης πελίκης, μυροδοχεία), φαίνεται ότι κατασκευάστηκε στα πρώιμα ελληνιστικά χρόνια· εξακολούθησε όμως να χρησιμοποιείται μέχρι το 2ο αι. π.Χ. Στο εσωτερικό του είχαν τοποθετηθεί δύο ξύλινες κλίνες, όπως φαίνεται από τις ομάδες λαξευμάτων στο δάπεδο.

Τον 3ο αι. μ.Χ., πιθανότατα μετά από ένα νέο εντοπισμό του τάφου από τους χρήστες του χώρου, μια νέα σειρά εννέα ενταφιασμών πάνω σε πυραμίδες τοποθετήθηκε στο εσωτερικό. Τους νεκρούς συνόδευαν λιγοστά κτερίσματα, όπως δύο πήλινα λυχνάρια, οινοχοΐσκη, περίαπτο από κεχριμπάρι, χάλκινο δακτυλίδι και τέσσερα χάλκινα νομίσματα.

Εκτός από τις ανασκαφικές εργασίες, κατά το 1991 συνεχίστηκε η συντήρηση και η καταγραφή-φωτογράφηση αντικειμένων που προέρχονται από την ακρόπολη ή την Κάτω πόλη της αρχαίας Έδεσσας. Ειδικότερα συντηρήθηκαν αντικείμενα που είχαν βρεθεί σε παλαιότερες ανασκαφές των οικοπέδων Καλαϊτζίδη (1979-1980), Παιδικού Σταθμού (1990) και Μπογδάνη (1990). Ακόμη λιγοστά πήλινα αγγεία, ευρήματα του 1967, από την Τούμπα της αρχαιότερης νεολιθικής περιόδου στο Ριζάρι. Εξάλλου, άρχισε ο καθαρισμός ψηφιδωτού δαπέδου που είχε αποκολληθεί το 1981 από κτίριο εκτός των τειχών της Κάτω πόλης και έγινε συντήρηση των κονιαμάτων και στέγαση κρήνης στο οικοδόμημα του αγρού Ποζαρέντση, επίσης στην Κάτω πόλη.

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ

ΝΟΜΟΣ ΗΜΑΘΙΑΣ

ΕΠΑΡΧΙΑ ΗΜΑΘΙΑΣ

Βέροια

Οδός Σταδίου

Κατά τη διάνοιξη ορύγματος στο κατάστρωμα της οδού Σταδίου και κοντά στη συμβολή της με την οδό Θεσσαλονίκης, αποκαλύφθηκαν δύο κιβωτιόσχημοι τάφοι των ύστερων ρωμαϊκών χρόνων, οι οποίοι εντάσσονται στο εκτεταμένο νεκροταφείο, που ανασκάφηκε το 1940 από τον Κοτζιά στην είσοδο της πόλης[21]. Ο ένας τάφος ήταν εντελώς κατεστραμμένος, ενώ ο δεύτερος βρέθηκε ακέραιος με προσανατολισμό Α.-Δ. και εσωτερικές διαστάσεις 1,82Χ1 μ.[22]. Τρεις πλάκες κάλυπταν τον τάφο ενώ άλλες τέσσερις αποτελούσαν τα κάθετα τοιχώματά του. Τέλος, τρεις ήταν και οι πλάκες του δαπέδου από τις οποίες η μία που ήταν κεκλιμένη, χρησίμευε ως προσκεφάλαιο. Λίγα οστά σε κατάσταση αποσύνθεσης και λίγα κτερίσματα πιστοποιούν ότι πρόκειται για γυναικεία ταφή των αρχών του 4ου αι. μ.Χ.

Βρέθηκαν δύο γυάλινα αγγεία: ένας κυλινδρικός αμφορέας ο οποίος συγκολλήθηκε από αρκετά τμήματα, ύψ. 0,22, διάμ. χείλους 0,07, διάμ. βάσης 0,075 μ.[23], και ένα ατρακτόσχημο γυάλινο μυροδοχείο, ύψ. 0,23, διάμ. χείλους 0,025[24]. Επίσης μια χάλκινη και μια ασημένια

20. Ό.π., σ. 739, Σχέδ. 7.

21. Μακεδονικά 2 (1941-42), Χρον. Αρχ., σ. 626.

22. Το εύρημα αυτό ανακοινώθηκε από την υπογράφουσα στο 6ο συνέδριο του ΑΕΜΘ στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης το 1992, ΑΕΜΘ 5 (1991), σ. 39 κ.ε.

23. C. Işings, Roman Glass from dated Finds, Archaeologica Traiectina (1957), σ. 157, αριθ. 127.

24. C. Işings, ό.π., σ. 126, αριθ. 105 και ΑΜΕΘ 5, ό.π., όπου και άλλη βιβλιογραφία.

περόνη, καθώς και ένα βραχιόλι από γαγάτη (Πίν. 114 δ).

Στη μία από τις καλυπτήριες πλάκες, η οποία αποτελούσε τμήμα βάθρου αγαλμάτων σώζονται δύο τιμητικές επιγραφές που χρονολογούνται στις αρχές του 2ου αι. μ.Χ.[25]. Το κείμενο της επιγραφής σε μεταγραφή έχει ως εξής:

Τὸν ἀρχιε]ρέα τῶν
Σεβαστῶν] καὶ ἀγωνοθέ-
την τοῦ] κοινοῦ Μακεδόνων,
Τι. (;) Κλαύ]διον Αἰλιανὸν Ἀλέ-
ξανδ]ρον Παρμενίωνος
Αἰ]στρεάτην, ἡ Αἰστρεατῶν
πόλις ἀρ]ετῆς καὶ εὐνοίας τῆς εἰς
ἑα]υτὴν ἕνεκεν.

Τὴν ἱέρειαν τῶν
Σεβαστῶν Ἀουιδίαν
Ἀμμίαν,
θυγατέρα Φίλωνος, γυναί-
κα Ἀλεξάνδρου, Αἰστρεάτιν
ἡ Αἰστρεατῶν πόλις
ἀρετῆς ἕνεκεν.

Οδός Κομνηνών 22 (οικόπεδο Κορσανίδη, Ο.Τ. 504)

Στην παραπάνω οδό αποκαλύφθηκε, κατά τη διάρκεια εκσκαφικών εργασιών στο οικόπεδο Κορσανίδη, λαξευτός καμαροσκεπής τάφος με τρεις θαλάμους. Έχει προσανατολισμό ΒΑ.-ΝΔ. και βρίσκεται κοντά στο βορειοδυτικό άκρο του οικοπέδου. Στον τάφο οδηγούσε πιθανότατα δρόμος με κλίμακα, η οποία όμως δεν αποκαλύφθηκε, ακριβώς γιατί συνέπιπτε με το προς Β. όριο του οικοπέδου.

Η πρόσοψη που εν μέρει καταστράφηκε από τον εκσκαφέα, δεν φαίνεται να έχει ιδιαίτερη αρχιτεκτονική διαμόρφωση. Τρεις γωνιόλιθοι επάλληλα τοποθετημένοι, έκλειναν το θυραίο άνοιγμα εξωτερικά, ενώ οι παραστάδες της εισόδου αποτελούνταν από όρθιους ξεχωριστούς πωρόλιθους.

Ο πρώτος θάλαμος είναι περίπου τετράγωνος με εσωτερικές διαστάσεις 2,50x2 μ. Φέρει επίχρισμα από υπόλευκο κονίαμα που διατηρείται σε ελάχιστα σημεία.

Δύο άλλοι καμαροσκεπείς θάλαμοι ανοίγονται στη νοτιοανατολική και στη νοτιοδυτική πλευρά του πρώτου θαλάμου. Έχουν όμοια εσωτερική διαμόρφωση, και περίπου ίσες διαστάσεις (2,85x2,80 μ. και 2,80x 3,15 μ. αντίστοιχα). Και στους δύο θαλάμους, τρεις κλίνες δημιουργούν ένα μεγάλο Π με άνοιγμα προς την είσοδο. Μια από τις κλίνες είναι μικρότερη, ώστε να δημιουργείται ένας μικρός κενός χώρος ανάμεσα σ' αυτή και στον τοίχο της εισόδου. Στο χώρο αυτό, στο νοτιοδυτικό θάλαμο, ανοίγεται, πιθανώς σε μεταγενέστερη φάση, μια στενή και βαθιά κόγχη, διαστ. 1x2,11 μ., στην οποία δεν διαπιστώθηκε ύπαρξη σκελετού. Μια άλλη ιδιομορφία των κλινών του θαλάμου αυτού είναι η ύπαρξη λαξευτών προσκεφαλαίων στη μία τους άκρη. Όλες οι κλίνες αλλά και οι διάδρομοι έχουν χρησιμοποιηθεί για την τοποθέτηση των νεκρών. Ωστόσο, πάνω στις κλίνες βρέθηκαν ελάχιστα μόνο κτερίσματα, λίγα υπολείμματα σκελετών, πολλά καρφιά και ίχνη ξύλου από φορεία. Αντίθετα, στους διαδρόμους και των δύο θαλάμων βρέθηκαν τα περισσότερα αντικείμενα, πολλά από τα οποία πρέπει να είχαν πέσει από τις κλίνες.

Το σύνολο των νεκρών, τουλάχιστον 7 ή 8, καθώς και το σύνολο των κτερισμάτων που ξεπερνούν τα 170, συνηγορούν για μια πολλαπλή χρήση του οικογενειακού αυτού τάφου.

Η κατάσταση στο εσωτερικό εμφανίζεται πολύ διαταραγμένη, κυρίως από νερά που εισέρρεαν κατά καιρούς στο μνημείο, έτσι ώστε να είναι δύσκολος ο διαχωρισμός των ταφών. Ωστόσο, γενικά η χρήση του μνημείου αυτού μπορεί να χρονολογηθεί από τα μέσα του 3ου αι. ως και μετά τα μέσα του 2ου αι. π.Χ.

Φαίνεται ότι ο νοτιοανατολικός θάλαμος χρησιμοποιήθηκε πρώτος αφού υπάρχουν ορισμένα αγγεία, ιδίως μυροδοχεία, που χρονολογούνται στον 3ο αι. (Πίν. 114 γ). Η πλειονότητα όμως των αγγείων και των νομισμάτων, τα περισσότερα από τα οποία είναι Φιλίππου Ε΄, ανήκουν στο 2ο αι. π.Χ.

Οδός Ακροπόλεως (οικόπεδο Ράλλη)

Στο παραπάνω οικόπεδο, που βρίσκεται στο Ο.Τ. 450 της περιοχής Προμηθέα, αποκαλύφθηκαν κατά τις εκσκαφικές εργασίες για την ανέγερση οικοδομής, μια ρωμαϊκή μαρμάρινη σαρκοφάγος και ένας κιβωτιόσχημος τάφος.

Η σαρκοφάγος είναι απλή, χωρίς ανάγλυφες παραστάσεις, έχει διαστάσεις 2,30x1x1,15 μ. και το εσωτερικό της ήταν γεμάτο χώμα.

Ο κιβωτιόσχημος τάφος βρέθηκε ασύλητος με προσανατολισμό προς Β. και εσωτερικές διαστάσεις 2,10x 0,82 μ. Ο σκελετός σωζόταν από τη λεκάνη και κάτω, τοποθετημένος σε ύπτια στάση. Τα τέσσερα γυάλινα αγγεία που αποτελούσαν τα μόνα κτερίσματα της ταφής, βρέθηκαν όλα στη βόρεια στενή πλευρά, κοντά στο κρανίο, το οποίο όμως δεν διατηρήθηκε. Τα αγ-

25. Ανάλυση και χρονολόγηση των επιγραφών, ΑΕΜΘ 5, ό.π., υποσημ. 22.

γεία αυτά, δύο δίωτοι κυλινδρικοί αμφορείς[26] πρασινωπού χρώματος, ύψ. 0,15 και 0,21 μ., ένας σκύφος με οριζόντιες ραβδώσεις, μικρή βάση και χείλος διαμορφωμένο προς τα έξω, ύψ. 0,095 μ., και ένα αρυβαλλοειδές αγγείο[27] (bulbous flask), ύψ. 0,13 μ., συγκολλημένο από πολλά τεμάχια, χρονολογούν την ταφή στον 4ο αι. μ.Χ. (Πίν. 114 ε).

ΒΙΚΤΩΡΙΑ ΑΛΛΑΜΑΝΗ

Βεργίνα

Κατά την αποχωμάτωση του χώρου της Μεγάλης Τούμπας για την κατασκευή του στεγάστρου προστασίας των βασιλικών τάφων, αποκαλύφθηκαν και ερευνήθηκαν τάφοι, την αναλυτική παρουσίαση των οποίων μπορεί κανείς να δει στο ΑΕΜΘ του 1991[28].

ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΚΟΤΤΑΡΙΔΟΥ

ΕΠΑΡΧΙΑ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑΣ

Κυψέλη

Αγροτεμάχιο αριθ. 395

Συνεχίστηκε η ανασκαφή για τέταρτη χρονιά στην Κυψέλη Ημαθίας[29]. Η έρευνα περιορίστηκε στο βόρειο πλάτωμα της Τούμπας, στο αγροτεμάχιο αριθ. 395. Επειδή ο χώρος θα αρχίσει να αποτυπώνεται, έγιναν τομές στον ήδη ανασκαμμένο χώρο, στο οικοδόμημα του 1988, προέκυψαν ενδιαφέροντα συμπεράσματα για τις σχέσεις των τοίχων της παλαιότερης φάσης και αποκαλύφθηκαν νέα τμήματα τοίχων. Αναφέρονται τα θεμέλια δύο νέων τοίχων που συναντώνται σε ορθή γωνία προς Ν. του ανατολικού τοίχου του οικοδομήματος του 1988. Στο χωμάτινο δάπεδο βρέθηκαν συγκεντρωμένες 40 πήλινες αγνύθες και τμήματα άλλων, τμήματα ειδωλίων, σκυφίδια, μελαμβαφές πινάκιο, αποσπασματικοί κάνθαροι με διακόσμηση Δυτικής κλιτύος και πήλινος κάλυκας.

Η ανασκαφή επεκτάθηκε και προς Ν. του οικοδομήματος του 1988. Στη νέα τομή, αποκαλύφθηκε οικοδόμημα, διαστ. 15x9,70 μ. Σε απόσταση 5,10 μ. χωρίζεται σε δύο χώρους από έναν τοίχο κάθετο, με κατεύθυνση προς Α., μήκ. 3 μ. Οι τοίχοι στην εσωτερική τους όψη είναι χτισμένοι από καλοδουλεμένους γωνιόλιθους, ενώ στην εξωτερική από αδρά δουλεμένους λίθους και μικρούς αργούς λίθους. Στους εσωτερικούς τοίχους του πρώτου χώρου, κυρίως στο νότιο και δυτικό, σώθηκε το υπόλευκο κονίαμα. Παράλληλα με το δυτικό τοίχο του οικοδομήματος, σώζεται τμήμα στυλοβάτη με λαξεύματα στην επιφάνειά του για την υποδοχή των πεσσών. Ανατολικότερα βρέθηκε τμήμα ρείθρου. Το δάπεδο και στους δύο χώρους ήταν στο ίδιο επίπεδο.

Στον πρώτο χώρο, προς Α., βρέθηκε χάλκινο νόμισμα Αμύντα Γ΄ (389-369 π.Χ.), ασημένιο έλασμα, διαστ. 0,05x0,02 μ. με μορφή Σιληνού και με οπή ανάρτησης, μολύβδινο έλασμα, τμήμα από τη βάση σκύφου με ανάγλυφη παράσταση στο εσωτερικό και μολύβδινη αγνύθα. Από το δεύτερο χώρο, προς Δ., μεταξύ των ευρημάτων, παρόμοια μολύβδινη αγνύθα, και μελαμβαφές μόνωτο σκυφίδιο.

Η όλη εικόνα του οικοδομήματος οδηγεί στην απόδοση του σε διαφορετικό οικοδομικό σύνολο από το οικοδόμημα του 1988.

Τέλος, αναφέρεται και το θραύσμα ενσφράγιστης κεραμίδας οροφής που περισυλλέχθηκε από τη δυτική παρειά της Τούμπας, όπου η επιγραφή: *ΠΥΔΝ...*

Το γεγονός ότι έχουν βρεθεί και αρκετά νομίσματα Πύδνας αποδεικνύει τις εμπορικές σχέσεις των δύο πόλεων. Άλλωστε, η Πύδνα ήταν κοντά.

Η έρευνα θα συνεχιστεί στο χώρο και θα διευκολυνθεί από την προγραμματισμένη τοπογράφηση και αποτύπωση της ανασκαφής.

ΜΑΡΙΑ ΑΠΟΣΤΟΛΟΥ

ΝΟΜΟΣ ΚΟΖΑΝΗΣ

Κατά το 1991 στο Νομό Κοζάνης εργάστηκαν σε μόνιμη βάση οι αρχαιολόγοι Γεωργία Καραμήτρου-Μεντεσίδη, Αρετή Χονδρογιάννη-Μετόκη, Χριστίνα Ζιώτα και Ευρυδίκη Κεφαλίδου.

Αιανή

Η απαγόρευση πρόσληψης εποχιακού προσωπικού, καθώς και η μειωμένη χρηματοδότηση από τη Νομαρχία Κοζάνης, η οποία από την αρχή της έρευνάς της Εφορείας στο Νομό κάλυπτε το μεγαλύτερο μέρος των δαπανών, είχαν ως αποτέλεσμα τον περιορισμό των ανασκαφών. Με την έγκριση προσλήψεων εργατών διενεργήθηκε ανασκαφή δέκα ημερών στην Αιανή και ανάλογων ημερών, περίπου, στο Ρύμνιο.

26. Isings, ό.π., υποσημ. 23.

27. Isings, ό.π., σ. 121, αριθ. 103.

28. ΑΕΜΘ 5 (1991), σ. 23-30.

29. Για την πρώτη παρουσίαση της ανασκαφής κατά το 1988, βλ. ΑΕΜΘ 2 (1988), σ. 307-311, πίν. 313-315, και για τις ανασκαφικές περιόδους 1988 μέχρι και 1990, στο ΑΔ 45 (1990): Χρονικά, σ. 357-358.

Η αναζήτηση στρωματογραφικών δεδομένων ώστε να τεκμηριωθεί πληρέστερα η υψηλή χρονολόγηση της αμαυρόχρωμης κεραμικής της Αιανής, όπως αυτή προέκυψε από την παράλληλη παρουσία μυκηναϊκής κεραμικής, οδήγησε στην ανασκαφή της τομής ΙΧ της νεκρόπολης στη θέση Λειβάδια. Σε τετράγωνο της τομής αυτής είχαν εντοπιστεί συσσωρευμένα το 1988 τα δεκάδες των αγγείων με αμαυρόχρωμη διακόσμηση[30]. Κατά την ολιγοήμερη αυτή ανασκαφή διαπιστώθηκε η παρουσία στο ίδιο στρώμα όλων των τύπων της αμαυρόχρωμης κεραμικής, γνωστής από τη νεκρόπολη της Αιανής με παράλληλη παρουσία μυκηναϊκής κεραμικής σε δύο είδη πηλού. Η αποκάλυψη πλακερών λίθων κάθετα τοποθετημένων σε δύο σειρές που δημιουργούν γωνία, παραμένει, προς το παρόν, ανερμήνευτη. Παρόμοιες πλακερές πέτρες, σε σειρές μάλιστα μικρού μήκους, είχαν εμφανιστεί και σε προηγούμενες ανασκαφικές περιόδους και είχε υποτεθεί ότι είχαν απομείνει από διάλυση κιβωτιόσχημων τάφων.

Ρύμνιο

Επαναλήφθηκε η ανασκαφική έρευνα στο χέρσο ημιορεινό όγκο ανατολικά της κοινότητας Ρυμνίου[31]. Κριτήριο προτεραιότητας αποτέλεσαν και φέτος οι εμφανείς κιβωτιόσχημοι τάφοι, οι οποίοι κινδυνεύουν άμεσα από λαθρανασκαφές. Συγχρόνως έγινε σύνταξη τοπογραφικού σχεδιαγράμματος, στο οποίο έχουν ενταχθεί οι μέχρι σήμερα ανασκαφικές τομές.

Συνεχίζοντας την αρίθμηση του 1990 αποκαλύφθηκαν οι τάφοι αριθ. 9, 10, 11, 12 και 13, όλοι κιβωτιόσχημοι με πλάκες και παρόμοια κτερίσματα με εκείνους του 1990, τα οποία τους εντάσσουν χρονικά στους 7ο και 8ο αι. π.Χ. Σημειώνεται ότι και οι τάφοι του 1991 είχαν αναμοχλευτεί, οι τάφοι 9, 10 και 11 βρίσκονταν μέσα στον πρόσφατα διανοιγμένο αγροτικό δρόμο, αλλά παρ' όλα αυτά στους τάφους αριθ. 9 και 12 διατηρήθηκαν σημαντικά κτερίσματα, μάλιστα στον αριθ. 9 περισυλλέχθηκε και ενώτιο από χρυσό έλασμα.

Μέσα στα όρια του δρόμου εντοπίστηκαν και περισυλλέχθηκαν και όστρακα χειροποίητων αγγείων, καθώς και τμήμα οπτοπλίνθου, ένδειξη οικοδομικής δραστηριότητας. Δύο από τα όστρακα έφεραν αμαυρόχρωμη διακόσμηση σε χρώμα καστανόμαυρο και εντάσσονται χρονικά στην ύστερη εποχή του Χαλκού.

Επαληθεύθηκε η υπόθεσή για την ύπαρξη ταφικών τύμβων στην περιοχή, υστεροελλαδικών χρόνων. Έτσι ανασκάφηκε μέρος του τύμβου Α, στον οποίο ανήκαν τρεις συλημένοι κιβωτιόσχημοι τάφοι. Οι τάφοι αυτοί μαζί με έναν τέταρτο, ασύλητο, έχουν παράλληλη σχεδόν διάταξη στην περιφέρεια του τύμβου. Ο τάφος 4 περιείχε δύο σκελετούς και το δάπεδό του ήταν στρωμένο με βότσαλα, τοποθετημένα μέσα σε λάσπη (Πίν. 115 β). Παρατηρήθηκε επίσης ότι υπήρχε πηλός-λάσπη στην επαφή των καλυπτήριων με τις κατακόρυφες πλάκες, ώστε να σφραγίζεται καλύτερα ο τάφος και το ίδιο διαπιστώθηκε και για τους 5 και 6. Τα κτερίσματα ήταν πήλινα: τρία πήλινα αγγεία, από τα οποία το ένα αρυτήρας, και χάλκινα κοσμήματα, όπως δακτυλίδια και ενώτια από σπειροειδές έλασμα και περόνες, ενώ στο περιδέραιο εκτός από τις χάλκινες ψήφους, η μία σε σχήμα διπλού πέλεκυ, κρέμονταν και ψήφοι από υαλόμαζα. Ως πρώτη χρονολόγηση προτείνεται η ΥΕ ΙΙΙΓ περίοδος.

Παράλληλα με αυτούς και χωρίς να τελειώσει η ανασκαφή του τύμβου, εμφανίστηκαν και δύο άλλοι κιβωτιόσχημοι τάφοι προς το κέντρο, με διαφορετικό προσανατολισμό σε σχέση με τους προηγούμενους, αλλά και μεταξύ τους (Πίν. 116 α). Οι τάφοι αυτοί είναι πιθανόν προγενέστεροι του ασύλητου τάφου 4, αλλά ακριβέστερη χρονολόγηση θα δοθεί αφού συντηρηθούν και μελετηθούν τα ευρήματα. Περιείχαν πήλινα μυκηναϊκά αλάβαστρα αλλά και χάλκινα κοσμήματα, καθώς και οστέινες περόνες και ψήφους από φαγεντιανή και ήλεκτρο.

Από τη νότια-νοτιοδυτική πλευρά του τύμβου με τους τέσσερις τάφους δεν έχει διασωθεί, αν υπήρχε, ιδιαίτερη διαμόρφωση στον τύμβο. Σε τομή και καθαρισμό που διενεργήθηκε στη βορειοανατολική πλευρά, εντοπίστηκαν πέτρες σε δύο σημεία, στο ένα μάλιστα σώζονται σε μικρό μήκος σε διάταξη τοίχου. Επιπλέον, μικρές και μεγάλες πέτρες, διάσπαρτες στο χώρο, αποτελούν σαφείς ενδείξεις οροθέτησης τύμβων. Το ύψος του τύμβου από το επίπεδο των τάφων, οι οποίοι έχουν τοποθετηθεί στο φυσικό, μέχρι την κορυφή του δεν ξεπερνά τα 1,50 μ.

Πολλοί κάτοικοι του Ρυμνίου και ο πρόεδρος Βασίλειος Μαργαρίτης συμπαραστάθηκαν παντοιοτρόπως στην προσπάθεια διάσωσης και ανάδειξης των αρχαιοτήτων και άρχισαν πρόθυμα να υποδεικνύουν και να παραδίδουν αρχαία. Η μαθήτρια Μαρία Σγουροπούλου παρέδωσε χάλκινη οκτώσχημη πόρπη από σύρμα ρομβοειδούς διατομής, την οποία εντόπισε σε μπάζα του αυλόγυρου του σχολείου. Από τη θέση Αμπέλια

30. Αναφορές για την αμαυρόχρωμη κεραμική της Αιανής, βλ. Γ. Καραμήτρου-Μεντεσίδη, Αιανή Κοζάνης, Αρχαιολογικός Οδηγός, Θεσσαλονίκη 1989, σ. 63-64, εικ. 33, Αρχαία Μακεδονία, Μουσείο Βικτωρίας, Μελβούρνη 1989, Αθήνα 1988, 42 (με λανθασμένη χρονολόγηση), ΑΔ 44 (1989): Χρονικά, σ. 365-366, ΑΕΜΘ 3 (1989), σ. 49 εικ. 9, 10, 11, ΑΕΜΘ 4 (1990), σ. 76, εικ. 3, Ελληνικός Πολιτισμός, Το βασίλειο του Μεγάλου Αλεξάνδρου, 1993, σ. 117-118, 120-121.

31. Βλ. ΑΔ 45 (1990): Χρονικά, σ. 355.

προερχόμενη ο Θωμάς Κωστόπουλος παρέδωσε μικρότερη παρόμοια πόρπη. Ενδιαφέρον εύρημα αποτελεί μήτρα για σφραγίδες από σχετικά καθαρό πηλό, πάνω στην οποία διακρίνονται τα γράμματα *ΒΠ*. Κάποιος κάτοικος την άφησε στο χώρο της ανασκαφής.

Τον Οκτώβριο ο Φώτης Σγουρόπουλος ειδοποίησε την Εφορεία για τη λαθρανασκαφή δύο κιβωτιόσχημων τάφων, οι οποίοι αρχικά είχαν εμφανιστεί από νεροφαγιά στην άκρη του δρόμου που οδηγεί από το Ρύμνιο στα Μεταλλεία αμιάντου. Ο ένας τάφος παρέμεινε ανέγγιχτος και περιείχε κτερίσματα χαρακτηριστικά της εποχής του Σιδήρου, 7ου και 8ου αι. π.Χ., πήλινη πρόχου και κύαθο, τέσσερις οκτώσχημες πόρπες, δύο χάλκινα συμπαγή βραχιόλια τριγωνικής διατομής και ψήφο από υαλόμαζα.

Την ανασκαφή επόπτευσε η αρχαιολόγος Ευρυδίκη Κεφαλίδου.

Κοζάνη

Οδός Αρκαδίου 12-14

Σωστική ανασκαφή διενεργήθηκε στην παραπάνω οδό κοντά στο ναό του Αγίου Κωνσταντίνου, όπου ο μηχανικός εκσκαφέας του Δήμου κατά τη διάνοιξη αγωγού αποχέτευσης στις 10 Οκτωβρίου 1991, εντόπισε ταφικό κτίσμα και απέσπασε μαρμάρινη σαρκοφάγο, εσωτ. διαστ. μήκ. 1,66, πλ. 0,58 και πάχ. 0,23 μ., διακοσμημένη στη μια στενή και μια μακρά πλευρά με γιρλάντες, βουκράνια και ομφαλωτές φιάλες (Σχέδ. 5-6). Πρόκειται για μεγάλο οικογενειακό τάφο-ηρώο, με προσανατολισμό σχεδόν Β.-Ν., με την είσοδο-διάδρομο στο ανατολικό τμήμα της νότιας πλευράς και ορθογώνιο θάλαμο, διαστ. 4x2,20 μ., περίπου (Πίν. 116 β). Είναι χτισμένος με τούβλα με συνδετικό ασβεστοκονίαμα, το δάπεδο του θαλάμου είναι στρωμένο επίσης και οι εσωτερικές επιφάνειες ήταν επιχρισμένες. Στις μακρές πλευρές του θαλάμου διακρίνονται από τέσσερις κόγχες, ορθογώνιας διατομής, στις οποίες η λίθινη πλάκα με τόρμο δηλώνει πιθανώς το στήσιμο γλυπτών. Εκτός από τη μεγάλη σαρκοφάγο, εντοπίστηκε εντοιχισμένη στη νοτιοδυτική γωνία και μαρμάρινη θήκη, η οποία περιείχε λίγα οστά και κομμάτια γυάλινου αγγείου.

Ο τάφος είχε συληθεί κατά την αρχαιότητα, αλλά τα γλυπτά που διασώθηκαν αποτελούν σημαντικά έργα της πλαστικής του 1ου αι. μ.Χ., τα οποία ανατρέπουν την επικρατούσα εικόνα της επαρχιακής τέχνης, με δεύτερα έργα χωρίς καλλιτεχνικές αξιώσεις, γνωστά ως τώρα για την Ελιμιώτιδα και την Άνω Μακεδονία γενικότερα. Τα έργα αυτά είναι προτομές με ένθετο κεφάλι ηλικιωμένης γυναικείας μορφής, δύο κεφάλια νεαρών γυναικείων μορφών (Πίν. 116 γ), κεφάλι αγοριού, ενώ άλλα χαρακτηριστικά τμήματα δηλώνουν την παρουσία ακρόλιθων αγαλμάτων.

Την ανασκαφή επόπτευσαν οι αρχαιολόγοι Α. Χονδρογιάννη και Χρ. Ζιώτα.

Σημειώνεται ότι το μνημείο βρίσκεται σε περιοχή της πόλης, η οποία φέρει τα τοπωνύμια Τρίδενδρο και Τριπόταμος και όπου κατά το παρελθόν είχαν εμφανιστεί ευρήματα της ρωμαϊκής περιόδου[32].

Ο Δήμος Κοζάνης, ο οποίος ανέλαβε και τη δαπάνη της αποτύπωσης, αποφάσισε τη μετατροπή του δρόμου σε πεζόδρομο και μετά από μελέτη, η οποία εκπονήθηκε από τον αρχιτέκτονα της Εφορείας Ν. Σφήκα, προέβη στην προστασία του μνημείου με στέγαστρο και στη διαμόρφωση του περιβάλλοντος χώρου.

Γ. ΚΑΡΑΜΗΤΡΟΥ-ΜΕΝΤΕΣΙΔΗ

ΝΟΜΟΣ ΦΛΩΡΙΝΑΣ

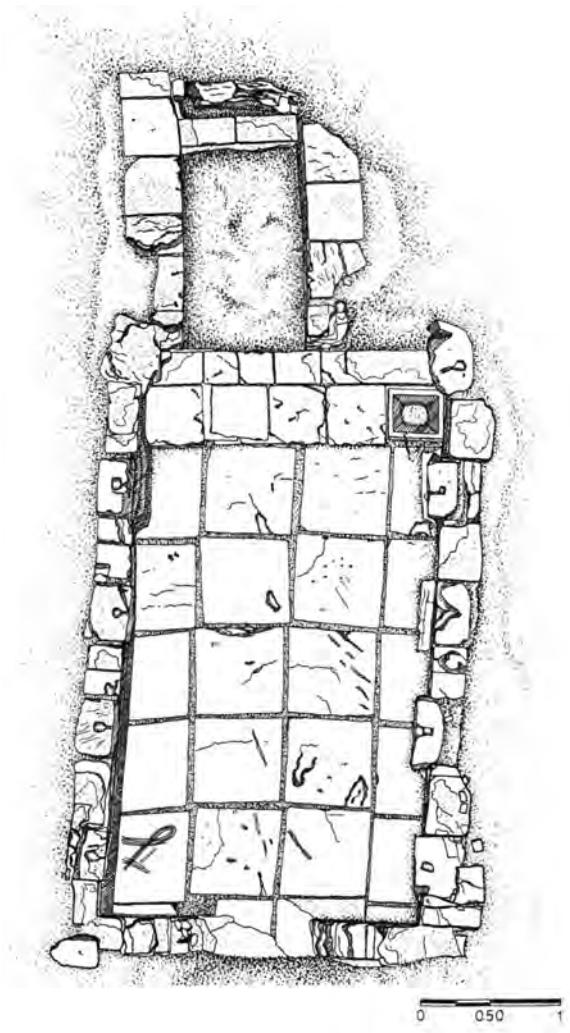
Πέτρες

Μετά από δύο ετών διακοπή, επαναλήφθηκε φέτος, για όγδοη περίοδο, η ανασκαφή στην ελληνιστική πόλη των Πετρών. Το πεδίο ανασκαφικής δράσης περιορίστηκε σε δύο περιοχές του ελληνιστικού λόφου: στο λεγόμενο τομέα του νότιου πλατώματος και στο λεγόμενο τομέα της κρήνης[33].

Με την έρευνα που διεξάγεται από το 1982 στο νότιο πλάτωμα και το 1986 λίγο ανατολικότερα, στο λεγό-

32. Οι αρχαιότητες της πόλης της Κοζάνης επανεξετάστηκαν με αφορμή τη συγγραφή αρχαιολογικού οδηγού του Αρχαιολογικού Μουσείου (Γ. Καραμήτρου-Μεντεσίδη, Κοζάνη, Πόλη Ελιμιώτιδος, 1993) που εκδόθηκε με δαπάνη του Δήμου. Κατά την επανεξέταση αυτή διαπιστώθηκε ότι στο χώρο της σημερινής πόλης έχουν εντοπιστεί πολλές αρχαιότητες με διαχρονική συνέχεια (με σημαντικότερη — ως πιο αγνοημένη — την περίοδο των βυζαντινών χρόνων) και είναι βέβαιο ότι περισσότερες ακόμα χάθηκαν και από τη συνεχή χρήση του χώρου ανά τους αιώνες και από την έλλειψη συστηματικού ελέγχου από τις αρχές της συστηματικής ανοικοδόμησης προπολεμικά και μεταπολεμικά. Στην παραπάνω μελέτη διατυπώθηκε η άποψη ότι στο χώρο της σύγχρονης πόλης πρέπει να αναζητηθεί η θέση της αρχαίας πόλης, για την οποία είναι γνωστό από ταφικά ευρήματα ότι ήκμαζε στα αρχαϊκά, κλασικά και ελληνιστικά χρόνια· από επιγραφική μαρτυρία διαπιστώνεται ότι διέθετε Βουλή και Δήμο στα ρωμαϊκά χρόνια, ενώ από σποραδικά ευρήματα ότι επιζεί και στα βυζαντινά χρόνια.

33. Οι ονομασίες των τομέων είναι τελείως συμβατικές. Το νότιο πλάτωμα ονομάζεται έτσι λόγω θέσης, ενώ ο τομέας της κρήνης διότι το 1988 ανασκάφηκε εκεί τμήμα μιας κρήνης, βλ. ΑΕΜΘ 2 (1988), σ. 5-17. Ο τομέας αυτός βρίσκεται στην ανατολική πλευρά του λόφου και είναι σε υψηλότερο επίπεδο από τον τομέα του νότιου πλατώματος.

Σχέδ. 5. Κοζάνη. Οδός Αρκαδίου 12-14. Κάτοψη του τάφου-ηρώου.

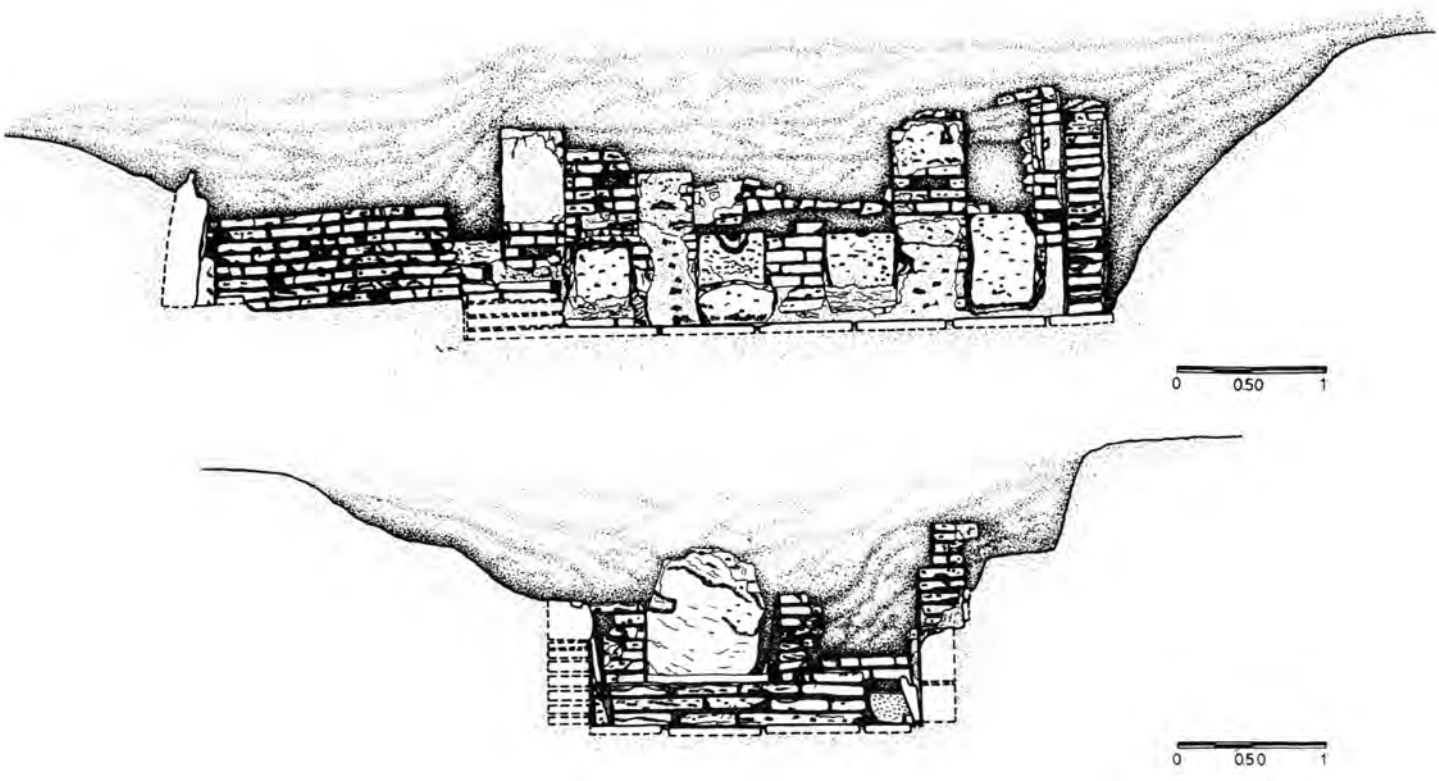
μενο σπίτι με τις μήτρες των ανάγλυφων αγγείων, είχε απομείνει ανάμεσά τους τμήμα άσκαφτου χώρου με πολύ υψηλές επιχώσεις. Οι πυκνοδομημένοι χώροι των σπιτιών του νότιου πλατώματος, προς Α., βυθίζονταν στο έδαφος, ενώ 50 μ. πιο πέρα ανασκάφηκε το σπίτι με τις μήτρες, το οποίο θεμελιωνόταν ξαφνικά στα 3 μ. περίπου ψηλότερα. Επιπλέον, κατά την ανασκαφή του σπιτιού αυτού είχε διαπιστωθεί και μια αναταραχή στη στρωματογραφία, έτσι ώστε πάνω από τα ελληνιστικά στρώματα να βρίσκονται εξαιρετικής ποιότητας προϊστορικά αμαυρόχρωμα όστρακα[34]. Φέτος αποφασίστηκε να αποκαλυφθεί ο ενδιάμεσος αυτός άσκαφτος χώρος, ανάμεσα στα σπίτια του νότιου πλατώματος και του σπιτιού με τις μήτρες, με στόχο να διαλευκανθεί, ίσως, το φαινόμενο της μεγάλης υψομετρικής διαφοράς, της απότομης αλλαγής επιπέδων αλλά και της ιδιόμορφης στρωματογραφίας. Η έρευνα, ωστόσο, δεν έγινε δυνατόν να περατωθεί μέσα στα περιορισμένα χρονικά πλαίσια, έτσι ώστε τα συμπεράσματα να έχουν και πάλι προκαταρκτικό χαρακτήρα.

Από τη διαμόρφωση των στρωμάτων στο σημείο αυτό της ελληνιστικής πόλης, προκύπτει ότι ανάμεσα στους δύο αυτούς ανασκαφικούς τομείς υπήρχε από την αρχαιότητα κάποια φυσική βάθυνση, ένα μικρό ρέμα δηλαδή, το οποίο έγινε και η αιτία να κατολισθήσουν μεγάλα τμήματα εδάφους από τα ψηλότερα άνδηρα του λόφου, με αποτέλεσμα να αναταραχθεί η αρχαιολογική στρωματογραφία. Το ρέμα θα υπήρχε και μετά την εγκατάλειψη του ελληνιστικού οικισμού, αφού συνηθισμένο στρώμα στην ανασκαφή του σημείου αυτού είναι σποραδικά πυκνές στρώσεις ποταμίσιου χαλικιού πάνω από τα αρχαία. Η ύπαρξη αυτού του ρέματος είναι και ο πιθανός λόγος που η δόμηση των σπιτιών αραιώνει και δημιουργείται ένας κενός από σπίτια χώρος, μέχρι την επόμενη γειτονιά, η οποία, όπως προαναφέρθηκε, θεμελιώνεται αρκετά μέτρα υψηλότερα. Η έρευνα στην περιοχή αποκάλυψε λίγα και σε κακή κατάσταση οικοδομικά λείψανα.

Όσον αφορά στον τομέα της κρήνης η ανασκαφή για φέτος είχε ως στόχο την πλήρη αποκάλυψη των σπιτιών που εντοπίστηκαν το 1988 στις δύο πλευρές ενός δρόμου, κύριου οδικού άξονα, κάτω από τον οποίο διερχόταν ο αγωγός μιας κρήνης. Η έρευνα ωστόσο και αυτής της γειτονιάς δεν αποπερατώθηκε. Αποκαλύφθηκαν επτά δωμάτια, τα οποία ανήκουν σε τρία ή τέσσερα σπίτια. Προς το παρόν όμως δεν είναι δυνατόν να αποκατασταθεί η κάτοψη κάποιου σπιτιού στη μια ή την άλλη πλευρά του δρόμου. Η συνέχιση της έρευνας στο σημείο αυτό κρίνεται απαραίτητη, αφού αναμένεται να δώσει ενδιαφέρουσες πληροφορίες για την πολεοδομική οργάνωση του οικισμού.

Τα κινητά ευρήματα και στους δύο τομείς βρέθηκαν και πάλι σε σημαντικό αριθμό, είναι όμως ακόμη ασυντήρητα. Ιδιαίτερα αξίζει να επισημανθεί η πληθώρα από ανάγλυφους σκύφους με νέα, διαφορετική θεματο-

34. Προφανώς σε υψηλότερο άνδηρο του λόφου, προς τη βορειοδυτική πλευρά του, θα πρέπει να υπήρχε προϊστορική εγκατάσταση της εποχής του Σιδήρου. Μετά από κάποιες κατολισθήσεις των ανωτέρων στρωμάτων και αφού ο ελληνιστικός οικισμός εγκαταλείφθηκε, εναποτέθηκαν επιχώσεις προϊστορικές πάνω από τις ελληνιστικές. Για την πιθανή αυτή ερμηνεία της χρονολογικής ανακολουθίας των στρωμάτων, βλ. ΑΕΜΘ 2, ό.π.

Σχέδ. 6. Κοζάνη. Οδός Αρκαδίου 12-14. Οι τομές ΑΑ και ΒΒ του τάφου-ηρώου.

λογία από αυτή που μέχρι τώρα βρέθηκε στην αντίστοιχη κεραμική της πόλης.

ΠΟΛΥΞΕΝΗ ΑΔΑΜ-ΒΕΛΕΝΗ

ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΣΥΝΤΗΡΗΣΗΣ

Βεργίνα

Άρχισε η κατασκευή του κτιρίου των στεγάστρων των βασιλικών τάφων με την εποπτεία της Διεύθυνσης Αναστήλωσης Αρχαίων Μνημείων και συνεχίσθηκε η συντήρηση των τοιχογραφιών των βασιλικών τάφων και άλλων ανασκαφικών ευρημάτων με την εποπτεία της Διεύθυνσης Συντήρησης Μνημείων.

Πέλλα

Κατασκευάσθηκε μεταλλικό στέγαστρο για την προστασία του μνημειακού δρόμου της αρχαίας πόλης στην περιοχή του Καναλιού.

Λευκάδια

Άρχισε ο καθαρισμός των κονιαμάτων της πρόσοψης του τάφου της Κρίσεως μέσα στα πλαίσια της συντήρησής του και τοποθετήθηκε νέα μεταλλική πόρτα μπροστά στην πρόσοψη του τάφου των Ανθεμίων στον ίδιο χώρο, για την προστασία της τοιχογραφίας της πρόσοψης.

ΜΑΡΙΑ ΑΚΑΜΑΤΗ

ΠΑΡΑΔΟΣΗ - ΠΕΡΙΣΥΛΛΟΓΗ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ - ΕΝΤΟΠΙΣΜΟΣ ΝΕΩΝ ΧΩΡΩΝ

ΝΟΜΟΣ ΠΕΛΛΑΣ

ΕΠΑΡΧΙΑ ΓΙΑΝΝΙΤΣΩΝ

Αγροσυκιά

Από την περιοχή Αμπέλια Αγροσυκιάς Γιαννιτσών και ειδικότερα από τον αγρό αριθ. 93 ο καλλιεργητής κ. Στυλιανίδης παρέδωσε χάλκινα κοσμήματα της εποχής του Σιδήρου που υπήρξαν και η αφορμή για τη διενέργεια της ανασκαφικής έρευνας.

Τα κοσμήματα που παραδόθηκαν τόσο το 1990 όσο και το 1991 είναι τα εξής: αποτμήματα οκτώσχημων

πορπών (ΑΚ 90/9, 10, 61, 62, 63, ΑΚ 91/22, 23, 25), χάλκινα βραχιόλια (ΑΚ 90/8, 59, 60), τμήμα ομφάλιου (ΑΚ 90/4), αποτμήματα διανοιγμένων πολύσπειρων βραχιολιών (ΑΚ 90/1, 2, 3, ΑΚ 91/24 α, β), περιλαίμιο (ΑΚ 90), χάλκινη τοξωτή πόρπη (ΑΚ 90/5), χάλκινες αμφικωνικές ψήφοι (ΑΚ 90/6, 58), τμήμα σύριγγας (ΑΚ 90/7), καθώς και τμήματα δακτυλιόσχημων περίαπτων (ΑΚ 90/64, 65).

Επίσης, από τον ίδιο και από τον αγρό αριθ. 156 παραδόθηκαν χάλκινη τοξωτή πόρπη, μήκ. 0,17 μ. (ΑΚ 91/20) και χάλκινο μονόσπειρο βραχιόλι (ΑΚ 91/21). Από τον Στέφ. Σαββίδη, κάτοικο Αγροσυκιάς, παραδόθηκαν 56 χάλκινα νομίσματα που χρονολογούνται από τα υστεροκλασικά έως τα παλαιοχριστιανικά χρόνια.

Λεπτοκαρυά

Από τον αγρό του, ο οποίος συνορεύει με τον αγρό αριθ. 93 της Αγροσυκιάς, ο Γ. Λαζαρίδης παρέδωσε τα παρακάτω, σύγχρονα με τα προηγούμενα αντικείμενα: χάλκινο βραχιόλι (ΑΚ 90/23, ΑΚ 91/102), κωνικά αντικείμενα με κερατοειδείς απολήξεις (ΑΚ 90/24, 25, ΑΚ 91/103), οκτώσχημες πόρπες (ΑΚ 90/27, 28, 29, ΑΚ 91/98, 99, 100, 101), μεγάλη τοξωτή πόρπη, μήκ. 0,20 μ. (ΑΚ 90/31-31), αγκυρόσχημα αντικείμενα (ΑΚ 90/32, ΑΚ 91/105) και περιλαίμιο (ΑΚ 90/26).

Άνυδρο, θέση Μύλοι[35]

Από την Κ. Γεωργαλά παραδόθηκαν τα παρακάτω αντικείμενα της εποχής του Σιδήρου: αγκυρόσχημο αντικείμενο (ΑΚ 91/129), τέσσερις αμφικωνικές ψήφοι (ΑΚ 91/130 α-δ), καθώς και διάφορα χάλκινα αποτμήματα (ΑΚ 91/131-132).

ΕΠΑΡΧΙΑ ΕΔΕΣΣΑΣ

Κοινότητα Λύκων

Κατά τη διάρκεια αυτοψίας στην παραπάνω κοινότητα, με τη συνοδεία της κατοίκου Ε. Θώδα, εντοπίστηκαν τα παρακάτω αρχαία:

Στο λόφο προς ΒΑ. του χωριού, όπου η εκκλησία του Αγίου Αθανασίου, κοιμητήριο της εποχής της τουρκοκρατίας, αλλά και τμήμα ρωμαϊκού επιτύμβιου βωμού. Ο βωμός πρέπει να σχετίζεται με κάποιο σύγχρονο οικισμό του οποίου η θέση βρίσκεται πιθανότατα στις δυτικές υπώρειες του λόφου, όπου και πηγή νερού.

Στην κορυφή του λόφου Καλιάτα, στα όρια της αγροτικής περιοχής Λύκων και Κερασιάς, οχυρωματικός περίβολος, πλ. 2 μ., από μικρούς σκληρούς ασβεστόλιθους χωρίς συνδετικό κονίαμα. Η έκταση που περιβάλλει πρέπει να υπολογισθεί σε 5-10 στρέμματα. Δυστυχώς, από το απογυμνωμένο εσωτερικό του περιβόλου δεν στάθηκε δυνατόν να συγκεντρωθούν κινητά ευρήματα. Ο περίβολος είναι ο δεύτερος αυτού του είδους που εντοπίζεται. Ένας παρόμοιος είχε εντοπιστεί το 1986 στην περιοχή της κοινότητας Σαρακινών· πιθανότατα χρησιμοποιόταν ως παρατηρητήριο.

Προς ΝΔ. του χωριού, στη θέση Αμπέλια, ίχνη παλαιότερου ελληνιστικού οικισμού με βάση τα όστρακα, στόμια από πιθάρια, αγνύθες που υπάρχουν διάσπαρτα σε μία έκταση 10 στρεμμάτων.

Τέλος, ένας άλλος ελληνιστικός οικισμός πρέπει να υπάρχει στη θέση Μοναστήρια του παλαιού χωριού των Λύκων απ' όπου παλαιότερα η Ε. Θώδα είχε παραδώσει τα ΑΝΕ 326, 327, 328 χάλκινα νομίσματα Φιλίππου και Γάιου Ταμίου.

ΕΠΑΡΧΙΑ ΑΛΜΩΠΙΑΣ

Αριδαία

Από το κτίριο της δημαρχίας μετά τη σύνταξη σχετικού πρωτοκόλλου μεταφέρθηκαν στην αρχαιολογική συλλογή Έδεσσας τα αντικείμενα της μικρής αρχαιολογικής συλλογής που είχε συσταθεί στην πόλη από το 1975 με έγγραφο του Υπουργείου Βορείου Ελλάδας. Τα αντικείμενα αυτά φυλάσσονταν αρχικά στο Πνευματικό κέντρο της πόλης. Το 1986 οι απαράδεκτες συνθήκες φύλαξης που επικρατούσαν στο Πνευματικό κέντρο οδήγησαν την Υπηρεσία να παρέμβει και να τα μεταφέρει στο γραφείο του Δημάρχου, όπου και παρέμειναν έως ότου επιτευχθεί η μεταφορά τους. Ήδη από το 1986 είχε γίνει φανερό από έλεγχο του αρχείου ότι από τη συλλογή έλειπαν δύο-τρία χάλκινα νομίσματα, τα οποία αναφέρονταν στο αρχικό έγγραφο της σύστασης. Τα υπόλοιπα αντικείμενα της συλλογής τα οποία, όπως φάνηκε από τη διασταύρωση πληροφοριών, προέρχονται από την Κρανιά και την Άψαλο είναι τα εξής: πέντε πήλινες οινοχόες της εποχής του Σιδήρου (ΑΚΕ 1079-1083), μία πήλινη οινοχόη ρωμαϊκών χρόνων (ΑΚΕ 1084), μία οκτώσχημη πόρπη της εποχής του Σιδήρου (ΑΚΕ 1074), δύο χάλκινες ψήφοι της ίδιας εποχής (ΑΚΕ 1075-1076), ένα χάλκινο περίαπτο (full-globe) (ΑΚΕ 1078), ένας χάλκινος κρίκος (ΑΚΕ

35. Τα αντικείμενα προέρχονται από το εκτεταμένο νεκροταφείο τύμβων που απλώνεται στις πλαγιές των λόφων ανατολικά της αρχαίας Μενηίδας, βλ. Π. Χρυσοστόμου, ό.π., Μνήμη Δ. Λαζαρίδη, σ. 209, ως τον σύγχρονο οικισμό του Ανύδρου.

1078), ένα τμήμα καπακιού με ενσφράγιστα μοτίβα (ΑΚΕ 1085), και ένα χάλκινο νόμισμα ΑΚΕ.

Μεγαπλάτανος, συνοικισμός Μοναστηράκι

Στο λόφο Απαγορευμένη, προς ΒΑ. του συνοικισμού διαπιστώθηκε η ύπαρξη νεκροταφείου ελληνιστικών χρόνων, όπως φάνηκε και από το ατρακτοειδές μυροδοχείο που παρέδωσε ο Στ. Ελευθεριάδης.

Νοτιότερα του ίδιου λόφου διαπιστώθηκε ότι μετά από ισοπέδωση είχαν έρθει στην επιφάνεια λείψανα μεγάλου υστερορωμαϊκού κτιρίου.

Νότια

Ο κάτοικος Νότιας, Κατσαρός έδωσε την πληροφορία ότι παλαιότερα είχε παραδώσει στο γυμνάσιο Φούστανης ελληνιστικά νομίσματα από το χώρο του υστεροβυζαντινού φρουρίου. Η πληροφορία είναι πολύ σημαντική διότι είναι το πρώτο στοιχείο για την ύπαρξη τόσο παλαιού οικισμού. Μέχρι τώρα από τη Νότια ήταν γνωστά μόνο ρωμαϊκά κατάλοιπα[36].

Φούστανη

Στο Γυμνάσιο της Κοινότητας φωτογραφήθηκαν τα λιγοστά αρχαία αντικείμενα που αποτελούν την αρχαιολογική συλλογή μαζί με 69 χάλκινα αποτμήματα και νομίσματα νεωτερικά. Πρόκειται για ένα ασημένιο νόμισμα Φαυστίνας, ένα χάλκινο αποικίας της Πέλλας εποχής Γορδιανού, ένα άλλο φθαρμένο ρωμαϊκό, ένα χάλκινο βυζαντινών χρόνων και μία χάλκινη πόρπη-ψαλίδι, μήκ. 0,055 μ., ρωμαϊκών χρόνων.

Μετά από συγκριτικό έλεγχο με το παλαιότερο αρχείο έγινε φανερό ότι χάθηκαν τα δύο-τρία νομίσματα ελληνιστικών χρόνων που είχαν παραδοθεί στο γυμνάσιο από την περιοχή της Νότιας.

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ

11η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Σημ. τ. Συντ. Η 11η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων δεν κατέθεσε έκθεση για τα Χρονικά μέχρι την εκτύπωση του παρόντος τόμου του ΑΔ.

36. ΑΔ 45 (1990): Χρονικά, σ. 372.

ΙΗ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

ΜΟΥΣΕΙΑΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Μουσείο Καβάλας

Συντήρηση κτιρίου. Εκτεταμένες εργασίες συντήρησης πραγματοποιήθηκαν στο κτίριο του Μουσείου (μόνωση στέγης, συντήρηση υαλοστασίων, ορθομαρμαρώσεις πρόσοψης).

Πρόγραμμα καταγραφών. Με ειδική χρηματοδότηση από το πρόγραμμα Δημοσίων Επενδύσεων προχώρησε πρόγραμμα καταγραφών σε ειδικές καρτέλες και φωτογράφηση των αντικειμένων της έκθεσης του Μουσείου.

Μουσείο Θάσου

Συνεχίστηκαν οι οικοδομικές εργασίες στη νέα πτέρυγα του Μουσείου, έργο ενταγμένο στα μεσογειακά προγράμματα (Αρχιτεκτονική μελέτη Αργύρη Μπακιρτζή-Τεχνική επίβλεψη Ταμείου Αρχαιολογικών Πόρων).

Β. ΠΟΥΛΙΟΣ

Μουσείο Σερρών

1) Ολοκληρώθηκαν οι εργασίες συντήρησης και μόνωσης στη στέγη του κτιρίου. 2) Άρχισαν στο νέο κτίριο του Μουσείου οι εργασίες επανέκθεσης, στις οποίες η Εφορεία συνεργάζεται με την αρχιτέκτοινα της 9ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Γεωργία Σκορδαλή.

Ζ. ΜΠΟΝΙΑΣ

ΝΟΜΟΣ ΚΑΒΑΛΑΣ

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Καβάλα

Οδός Ομονοίας 58

Με αφορμή εργασίες διαμόρφωσης του υπογείου στο κατάστημα Δημ. Κεραμιδά στην παραπάνω οδό, βρέθηκε τμήμα μαρμάρινης ανάγλυφης πλάκας, πιθανώς από σαρκοφάγο ρωμαϊκών χρόνων. Εικονίζεται ανδρική ιματιοφόρος μορφή από τη μέση και πάνω, ελαφρά ανακεκλιμένη (αριθ. ευρ. Μ. Καβάλας Λ 1431). Στην ίδια θέση βρέθηκαν και όστρακα άβαφης κεραμικής, ρωμαϊκής εποχής.

ΘΑΣΟΣ

Λιμένας (Αρχαία πόλη)

Ανασκαφή Μουσείου

Τον Ιούνιο του 1991 πραγματοποιήθηκε μικρής έκτασης συμπληρωματική ανασκαφή στο υπόγειο του νέου Μουσείου της Θάσου, όπου έγινε ειδική διαμόρφωση των αρχαιοτήτων που αποκαλύφθηκαν κατά την ανασκαφή του 1989, χρονιά που άρχισε η ανέγερση του Μουσείου[1].

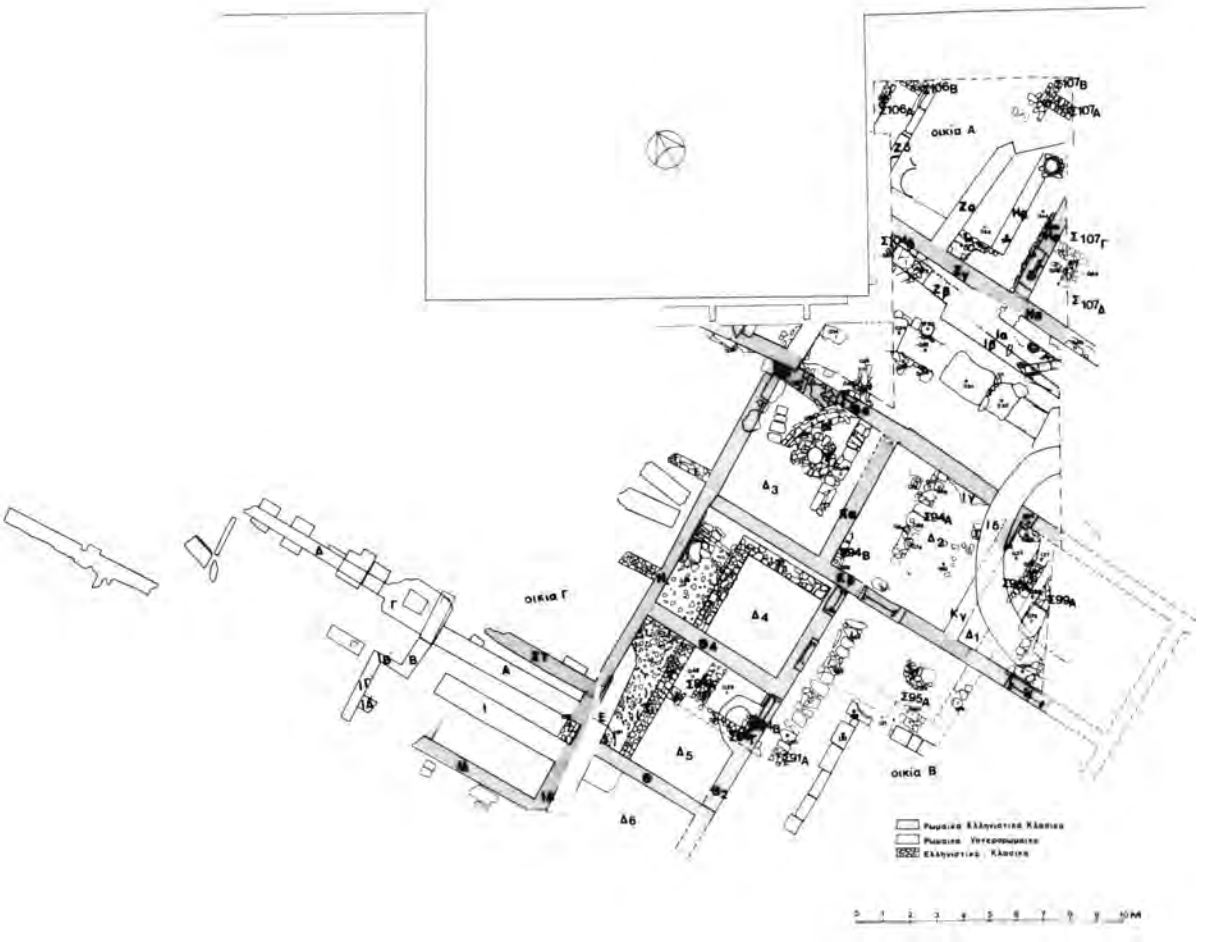
Απομακρύνθηκαν από το μεγάλο δρόμο οι υστερορωμαϊκοί τοίχοι Ζβ και Ιβ για να αποκαλυφθεί το πλάτος του από την κλασική έως και τη ρωμαϊκή εποχή, το οποίο είναι 5,80 μ. (Σχέδ. 1). Από τον αγωγό του δρόμου αποκαλύφθηκαν άλλες δύο καλυπτήριες σχιστόπλακες σε βάθος 0,30-0,25 μ. πάνω από την επιφάνεια της θάλασσας.

Από τη ρωμαϊκή φάση διαπιστώθηκε ότι ο νοτιοδυτικός τοίχος της αυλής της οικίας Α είναι κτισμένος σε επαφή στον παράλληλο τοίχο Ζγ, που αποτελεί συνέχεια του Ηε (Σχέδ. 2). Στην οικία Β, δίπλα στην εξωτερική γωνία του στυλοβάτη του αιθρίου βρέθηκε τμήμα παλαιότερου τοίχου κατεύθυνσης ΒΔ.-ΝΑ. που πιθανώς ανήκει στον τοίχο Σ95Α (Σχέδ. 2).

Από την κλασική και ελληνιστική φάση των κτιρίων διαπιστώθηκαν τα εξής (Σχέδ. 1): Στα ΒΑ. του δρόμου αποκαλύφθηκε το ανώτερο τμήμα της υστεροκλασικής φάσης στον τοίχο Ηα σε βάθος 0,63 μ. Επίσης, υστεροκλασική φάση διαπιστώθηκε και στον τοίχο Ζγ/Ηε, ο οποίος αποτελεί την οικοδομική γραμμή των κτιρίων προς το δρόμο από την κλασική έως και τη ρωμαϊκή εποχή. Στη φάση αυτή, η οποία ακολουθεί την κλασική του 5ου αι. π.Χ. που εντοπίστηκε στην ανασκαφή του 1989, ανήκει άνοιγμα διαστ. 0,52x0,35 μ. για την απορροή νερών στο δρόμο (Πίν. 117 α).

Βρέθηκε η συνέχεια στο δρόμο του μικρού αγωγού που ξεκινάει από το πηγάδι της υστεροκλασικής οικίας Β (Πίν. 117 β). Έχει κατεύθυνση προς Β.-ΒΑ. με

1. ΑΕΜΘ 3 (1989), σ. 535.

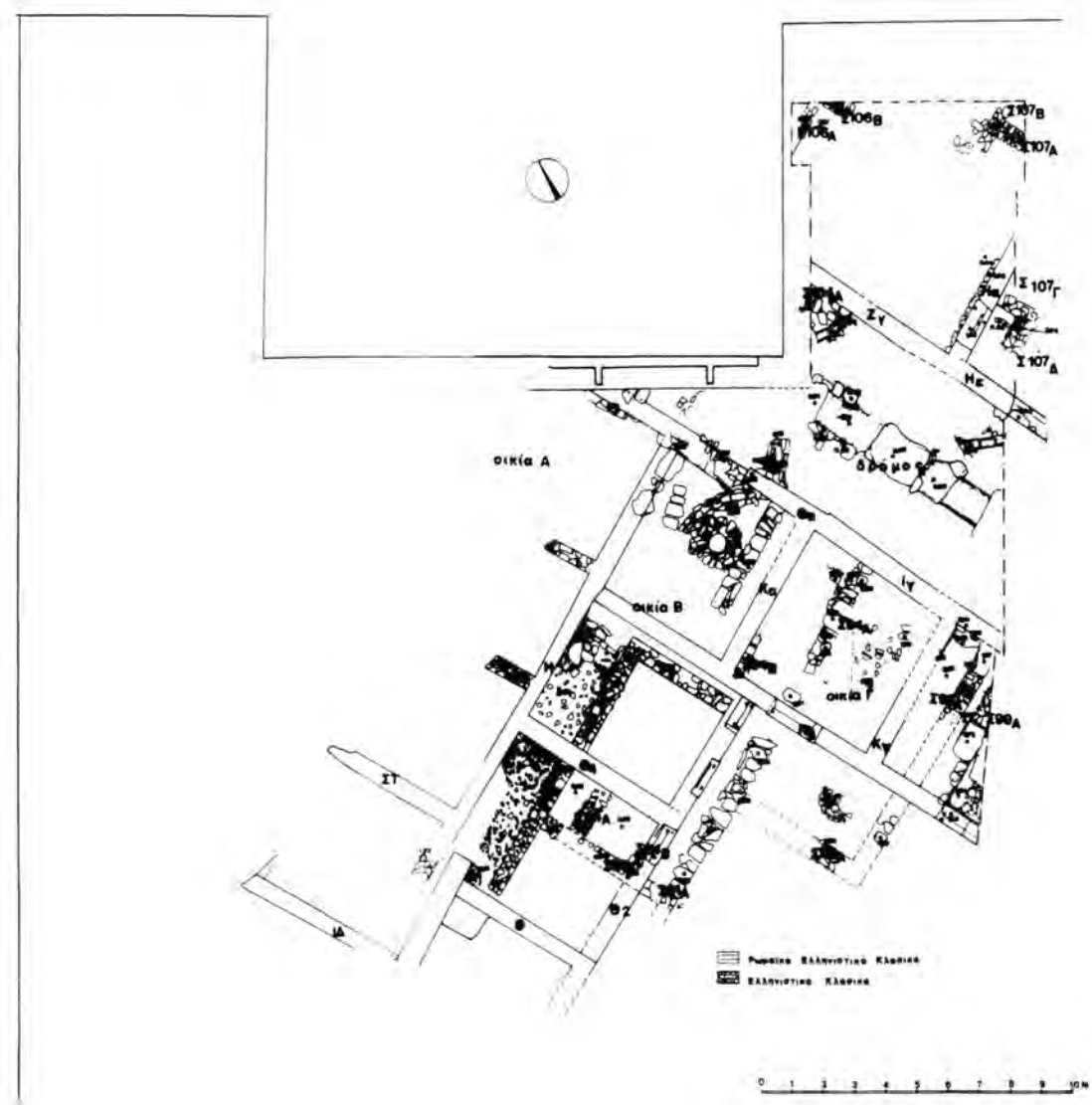
Σχέδ. 1. Θάσος. Υπόγειο νέου Μουσείου. Η κλασική και ελληνιστική φάση του δρόμου και των κτιρίων.

έντονη κλίση. Ως προς την οικία Β, με τη φετινή ανασκαφική έρευνα δόθηκε η δυνατότητα να εξακριβωθούν οι φάσεις των τοίχων στην κλασική και την ελληνιστική εποχή. Το ίδιο, αλλά σε μικρότερο βαθμό ισχύει και για την οικία Γ. Έτσι, διαπιστώθηκε ότι στην ελληνιστική εποχή καταργείται ο μεσότοιχος Σ91α/Σ94Α των οικιών Β και Γ, από τον οποίο αποκαλύφθηκαν φέτος και άλλα τμήματα, και το όριο ανάμεσά τους μετατοπίζεται προς την οικία Β με την κατασκευή των ελληνιστικών φάσεων στους τοίχους Κα και Θ2. Επίσης, κτίζονται οι τοίχοι ΤΙ και ΤΙΙ στην οικία Β και κατασκευάζεται το λιθόστρωτο. Στην οικία Γ βρέθηκε και το υπόλοιπο μεγαλύτερο μέρος του φούρνου στο χώρο που χαρακτηρίστηκε ως μαγειρείο, καθώς επίσης και ένα σημείο με πέτρες και πολύ καμένο χώμα, όπου πιθανώς να ήταν η εστία.

Στη ρωμαϊκή εποχή διαμορφώνονται οι οικίες Α και Β στις δύο πλευρές του δρόμου, ο οποίος επιχωματώνεται. Όλοι οι τοίχοι κτίζονται πάνω σε κλασικούς και ελληνιστικούς, ενώ όσοι απ' αυτούς δεν χρησιμοποιούνται, γκρεμίζονται, ώστε να μην εμποδίζουν τα ρωμαϊκά δάπεδα των δωματίων και των αιθρίων. Στην υστερορωμαϊκή φάση ανήκουν ορισμένοι τοίχοι, είτε πάνω σε ρωμαϊκούς είτε ανεξάρτητοι, από τους οποίους μερικοί ήταν μέσα στο δρόμο που επιχωματώνεται. Έτσι, φράζεται η πορεία του προς τα ΒΔ. και κατά πάσα πιθανότητα σταματάει η λειτουργία του ως δρόμου, αν όχι σε όλο το μήκος του, οπωσδήποτε όμως σε ορισμένα τμήματά του.

Σημαντικά ευρήματα: τμήμα μαρμάρινης πλάκας με την επιγραφή *ΑΒΓΔΕ/ΑΒΓΔΕ/ΑΒ* με γράμματα ρωμαϊκής εποχής. Σωζ. ύψ. 0,23, σωζ. πλ. 0,15, πάχ. 0,07 μ. Βρέθηκε στην αυλή της ρωμαϊκής οικίας Α, δίπλα στον τοίχο Ηβ, σε βάθος 1 μ. (αριθ. ευρ. Μ. Θάσου Λ3921).

Το πάνω μέρος από μαρμάρινο αγαλμάτιο ανδρικής

Σχέδ. 2. Θάσος. Υπόγειο νέου Μουσείου. Οι φάσεις του δρόμου και των κτιρίων από την κλασική έως την υστερορωμαϊκή εποχή.

θεότητας, σωζ. ύψ. 0,33 μ. (Πίν. 117 γ). Βρέθηκε μέσα σε στρώμα καταστροφής στην αυλή της ρωμαϊκής οικίας Α, σε βάθος 0,80 μ. (αριθ. ευρ. Μ. Θάσου Λ3923).

Β. ΠΟΥΛΙΟΣ

Οικόπεδο Ι. Τριανταφύλλου

Η κατασκευή σύγχρονου αναλήμματος στο παραπάνω οικόπεδο (κληρονόμου Πορτοκάλογλου) οδήγησε στην αποκάλυψη αρχαίου αναλημματικού τοίχου. Το οικόπεδο βρίσκεται στα βόρεια του ιερού του Ποσειδώνα[2], σε περιοχή όπου λόγω των κλίσεων του εδάφους διαμορφώνονταν και στην αρχαιότητα άνδηρα. Εφόσον το οικόπεδο με τις νέες πολεοδομικές ρυθμίσεις δεν οικοδομείται πλέον, δεν ακολούθησε ανασκαφική έρευνα.

Δ. ΜΑΛΑΜΙΔΟΥ

2. BCH XXXVI (1929), σ. 317-337.

Οικόπεδο Παπακυριακού

Το παραπάνω οικόπεδο βρίσκεται στο νοτιοδυτικό τομέα της αρχαίας πόλης, σε μικρή απόσταση εσωτερικά του νότιου τείχους όπου παλαιότερες ανασκαφές έχουν εντοπίσει κτιριακά συγκροτήματα οικιών με οξυπύθμενους αμφορείς στα υπόγεια[3].

Η ανασκαφή φέτος συμπεριέλαβε 10 τομές (Σχέδ. 3) διαστ. 4,5x4,5 μ., στις οποίες αποκαλύφθηκαν τάφοι και κτιριακά λείψανα οικιών. Η υψηλή στάθμη του νερού εμπόδισε τη διενέργεια της ανασκαφικής έρευνας σε μεγάλο βάθος.

Στις τομές Ι και ΙΙ, στο νοτιοδυτικό τμήμα του οικοπέδου ερευνήθηκε, σε βάθος 1,50-2 μ. από την επιφάνεια του εδάφους, συστάδα οκτώ κιβωτιόσχημων τάφων κατασκευασμένων με σχιστόπλακες και μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη σε β΄ χρήση (Πίν. 117 δ). Οι τάφοι έχουν ποικίλο προσανατολισμό. Από αυτούς οι τέσσερις εντοπίζονται στην τομή Ι και είναι παιδικοί, ενώ οι υπόλοιποι της τομής ΙΙ πρέπει να ανήκουν σε ενήλικες. Στα κτερίσματα συγκαταλέγονται χάλκινα κοσμήματα (βραχιόλια και χάντρες), όστρακα αμφορέα με ραβδώσεις στο σώμα, τμήμα λύχνου και χάλκινο νόμισμα αυτοκράτορα Μαξιμιανού (τέλος 3ου-αρχές 4ου αι. μ.Χ.).

Στο μάρτυρα των τομών Ι και ΙΙ αποκαλύφθηκε σε βάθος 0,90 μ. από την επιφάνεια του εδάφους, τοίχος με κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ. κτιρίου παλαιοχριστιανικών χρόνων, από όπου πρέπει να προέρχονται και τμήματα ψηφιδωτού δαπέδου με φυτικό διάκοσμο που βρέθηκαν διαταραγμένα στην επίχωση ανατολικά του τοίχου.

Στην τομή ΙΙΙ αποκαλύφθηκαν αρχιτεκτονικά λείψανα δύο τουλάχιστον εποχών. Σε βάθος 0,75 μ. εντοπίστηκε τοίχος ρωμαϊκών χρόνων με αργολιθοδομή και κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ. Σε μεγαλύτερο βάθος (2,10 μ.), εμφανίζεται στρώμα αρχαϊκών χρόνων στο οποίο ανήκουν σπαράγματα τοίχων και αρχαϊκή κεραμική πιθανώς τοπικών εργαστηρίων με ιωνική επίδραση.

Στην τομή ΙV, στο νοτιοανατολικό τμήμα του οικοπέδου αποκαλύφθηκε σε βάθος 0,55 μ. από την επιφάνεια του εδάφους, τοίχος (Πίν. 118 α-β) επιμελημένης κατασκευής από αρχιτεκτόνημα, πιθανότατα οικία, κλασικών χρόνων (4ος αι. π.Χ.).

Στο δυτικό τμήμα του οικοπέδου (τομές V, VI, VII, VIII και IX) ερευνήθηκε το δυτικό τμήμα οικίας με αίθριο ελληνιστικών χρόνων και με δεύτερη φάση που χρονολογείται στα ρωμαϊκά χρόνια. Στο δυτικό στυλοβάτη του αιθρίου υπάρχει πηγάδι (Πίν. 118 γ), στο οποίο διακρίνονται καθαρά οι δύο χρονικές φάσεις. Στη ρωμαϊκή φάση το πηγάδι έχει διαστάσεις 1,35x 1,43 μ. και διάμετρο στομίου 0,50 μ. Στην ελληνιστική φάση η διάμετρος του στομίου είναι μεγαλύτερη. Το αίθριο είναι στρωμένο με σχιστολιθικές ακανόνιστες πλάκες. Ο στυλοβάτης και οι τοίχοι της οικίας είναι επιμελημένης κατασκευής.

Στην υποθεμελίωση του βόρειου τοίχου της οικίας (τομή ΙΧ) βρέθηκαν όστρακα πιθαμφορέων παριανού εργαστηρίου αρχαϊκών χρόνων (Πίν. 118 δ).

Δυτικά της οικίας αποκαλύφθηκε, σε βάθος 2,30 μ. από την επιφάνεια του εδάφους, τμήμα δρόμου μήκ. 10 μ. με κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ. και κτιστό αποχετευτικό αγωγό πλ. 1,20 μ. περίπου. Όμοιος δρόμος με κτιστό αγωγό αποκαλύφθηκε και στην τομή V. Ο δρόμος αυτός βαίνει κάθετα προς τον προηγούμενο, με κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ. και πιθανότατα ορίζει οικοδομικό τετράγωνο στο οποίο βρίσκεται η παραπάνω οικία, τμήμα της οποίας ερευνήθηκε φέτος (Πίν. 119 α-β).

Η ανασκαφική έρευνα στο οικόπεδο δεν ολοκληρώθηκε και θα συνεχιστεί τον επόμενο χρόνο.

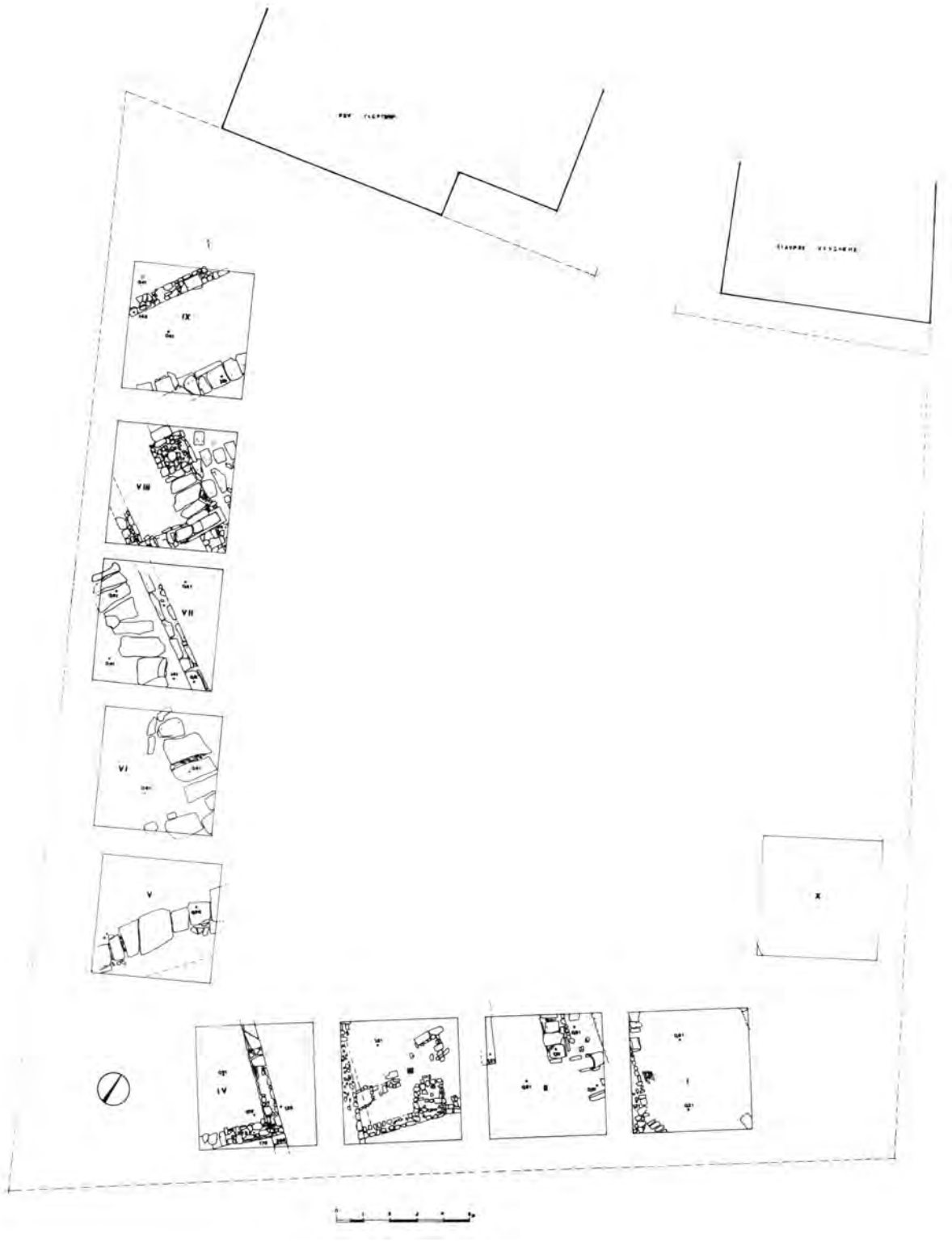
Κινητά ευρήματα: α) Από την οικία ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων: πήλινο ειδώλιο κωμικού ηθοποιού (Πίν. 119 γ), πήλινες αγνύθες, χάλκινα νομίσματα ελληνιστικών χρόνων (Θασίων) και ρωμαϊκών χρόνων. β) Από τα κτίσματα στο νοτιοδυτικό τμήμα του οικοπέδου: ακέφαλη μαρμάρινη προτομή ανδρικής μορφής, ρωμαϊκών χρόνων (Πίν. 119 δ), τμήμα μαρμάρινου ιωνικού κιονοκράνου, μαρμάρινο πόδι λιονταριού, πιθανώς από τραπεζοφόρο, τμήμα μαρμάρινου κιονίσκου με παράσταση φιδιού, κορμός μαρμάρινου αγαλματίου ανδρικής μορφής, μαρμάρινη βάση αγάλματος με σωζόμενα τα γυμνά κάτω άκρα ανδρικής μορφής, τρίμυξο πήλινο λυχνάρι, ενσφράγιστες λαβές αμφορέων, χάλκινα νομίσματα ρωμαϊκών χρόνων.

Οικόπεδο Δ. Βλαχόπουλου

Συνεχίστηκε και ολοκληρώθηκε η ανασκαφή στο παραπάνω οικόπεδο[4]. Το οικόπεδο βρίσκεται μεταξύ του Ηρακλείου και της αρχαίας αγοράς. Στο χώρο των 200 τ.μ. περίπου που ερευνήθηκαν, αναγνωρίζονται ερείπια οικιών ρωμαϊκής περιόδου. Ανασκάφηκαν συνολικά οκτώ τομές διαστ. 4x4 μ. (Σχέδ. 4). Λόγω της υψηλής στάθμης των νερών (Πίν. 120 α) δεν στάθηκε δυνατόν να ερευνηθούν σε βάθος τα αρχαιολογικά στρώματα. Τα αρχιτεκτονικά λείψανα που αποκαλύφθηκαν και σχεδιάστηκαν ανήκουν σε δύο τουλάχι-

3. ΑΔ 37 (1982): Χρονικά, σ. 309.

4. ΑΔ 45 (1990): Χρονικά, σ. 374-375.

Σχέδ. 3. Θάσος. Οικόπεδο Παπακυριακού. Κάτοψη τάφων και κτιριακών λειψάνων.

στον οικίες της ρωμαϊκής περιόδου των αυτοκρατορικών χρόνων, οι οποίες επισκευάστηκαν το λιγότερο δύο φορές.

Αρχαίο θέατρο

Ολοκληρώθηκαν οι εργασίες για την πυρασφάλεια του αρχαίου θεάτρου. Συμπληρώθηκαν οι εργασίες στο δίκτυο ύδρευσης, στη δεξαμενή και στις ηλεκτρολογικές εγκαταστάσεις.

Αρχαία Αγορά

Εργασίες διαμόρφωσης πραγματοποιήθηκαν στην αρχαία αγορά της Θάσου, οι οποίες συμπεριέλαβαν και διαμόρφωση της εισόδου με τοποθέτηση σιδηρού κιγκλιδώματος στη βορειοδυτική πλευρά της αγοράς.

Π. ΜΑΛΑΜΑ

ΝΕΚΡΟΠΟΛΕΙΣ

Ανατολικό νεκροταφείο

Επειδή βρέθηκαν τάφοι στην παρειά του δασικού δρόμου της ακρόπολης Θάσου, σε χώρο προς τα βορειοδυτικά της ανασκαφής του 1990 συνεχίστηκε η έρευνα με αποτέλεσμα να ανασκαφούν ακόμη πέντε τάφοι (Σχέδ. 5· Πίν. 120 β). Πρόκειται για δύο κιβωτιόσχημους, έναν κεραμοσκεπή και δύο λακκοειδείς τάφους. Ο κεραμοσκεπής περιείχε παιδική ταφή και ήταν συλημένος. Οι δύο κιβωτιόσχημοι έχουν τοιχώματα από σχιστόπλακες και περιείχαν δύο μικρά αρυβαλλοειδή ληκύθια με αβακωτή διακόσμηση ο πρώτος και τμήματα χάλκινης στλεγγίδας ο δεύτερος. Σε έναν από τους λακκοειδείς τάφους βρέθηκαν επτά πήλινες πλαγγόνες, ολόκληρες ή σε αποσπασματική διατήρηση και όστρακα γυάλινου αγγείου. Τα ευρήματα χρονολογούν τους τάφους στα υστεροκλασικά και πρώιμα ελληνιστικά χρόνια.

Θέση Νυστέρι

Στη θέση Νυστέρι, σε απόσταση 3 χλμ. περίπου δυτικά της πόλης της Θάσου, εντοπίστηκαν ταφικά μνημεία. Στην ανασκαφική έρευνα που ακολούθησε βρέθηκε τάφος και ταφικό μνημείο-ηρώο.

Ο κιβωτιόσχημος τάφος (Πίν. 120 γ), που βρέθηκε στη νότια πλευρά του δρόμου, αποτελείται από μαρμάρινες πλάκες στα τοιχώματα και επίσης μαρμάρινη καλυπτήρια πλάκα. Βρέθηκε συλημένος. Από τα σωζόμενα σκελετικά λείψανα διαπιστώθηκε ότι περιείχε δύο ταφές.

Σε απόσταση περίπου 7,5 μ. ΒΑ. του κιβωτιόσχημου τάφου βρέθηκαν επιφανειακά τμήματα μαρμάρινων αρχιτεκτονικών μελών,σ' ένα από τα οποία διασώζεται η επιγραφή *ΗΡΩΙ ΔΗΜΟΦΩΝ[ΤΙ].* Σε περιορισμένης έκτασης ανασκαφική έρευνα αποκαλύφθηκαν κτιριακά λείψανα που πιθανότατα σχετίζονται με ταφικό κτίσμα, ίσως το ηρώο του Δημοφώντος (Σχέδ. 6· Πίν. 120 δ). Η κεραμική είναι χαρακτηριστική ελληνιστική. Στην ίδια εποχή χρονολογείται και η επιγραφή με βάση τον τύπο των γραμμάτων.

Ζ. ΜΠΟΝΙΑΣ

Σκάλα Σωτήρος

Τομή XI

Εντοπίστηκε η συνέχεια προς Α. του τοίχου Α (Πίν. 121 δ) αναλημματικού χαρακτήρα, της φάσης των ιστορικών χρόνων, που ερευνήθηκε στην τομή VI του 1989, καθώς και η συνέχεια προς Ν. ενός από τους τοίχους των παλαιοχριστιανικών κτισμάτων που υπάρχουν στη βόρεια παρειά του λόφου (τοίχος Β, Πίν. 121 δ). Τέλος, ερευνήθηκε εν μέρει η συνέχεια προς Α. της πλατειάς κλίμακας, παλαιοχριστιανικών χρόνων, που καταλαμβάνει τη δυτική παρειά του λόφου και αποκαλύφθηκε τοίχος που την πλαισιώνει προς Β.

Δ. ΜΑΛΑΜΙΔΟΥ

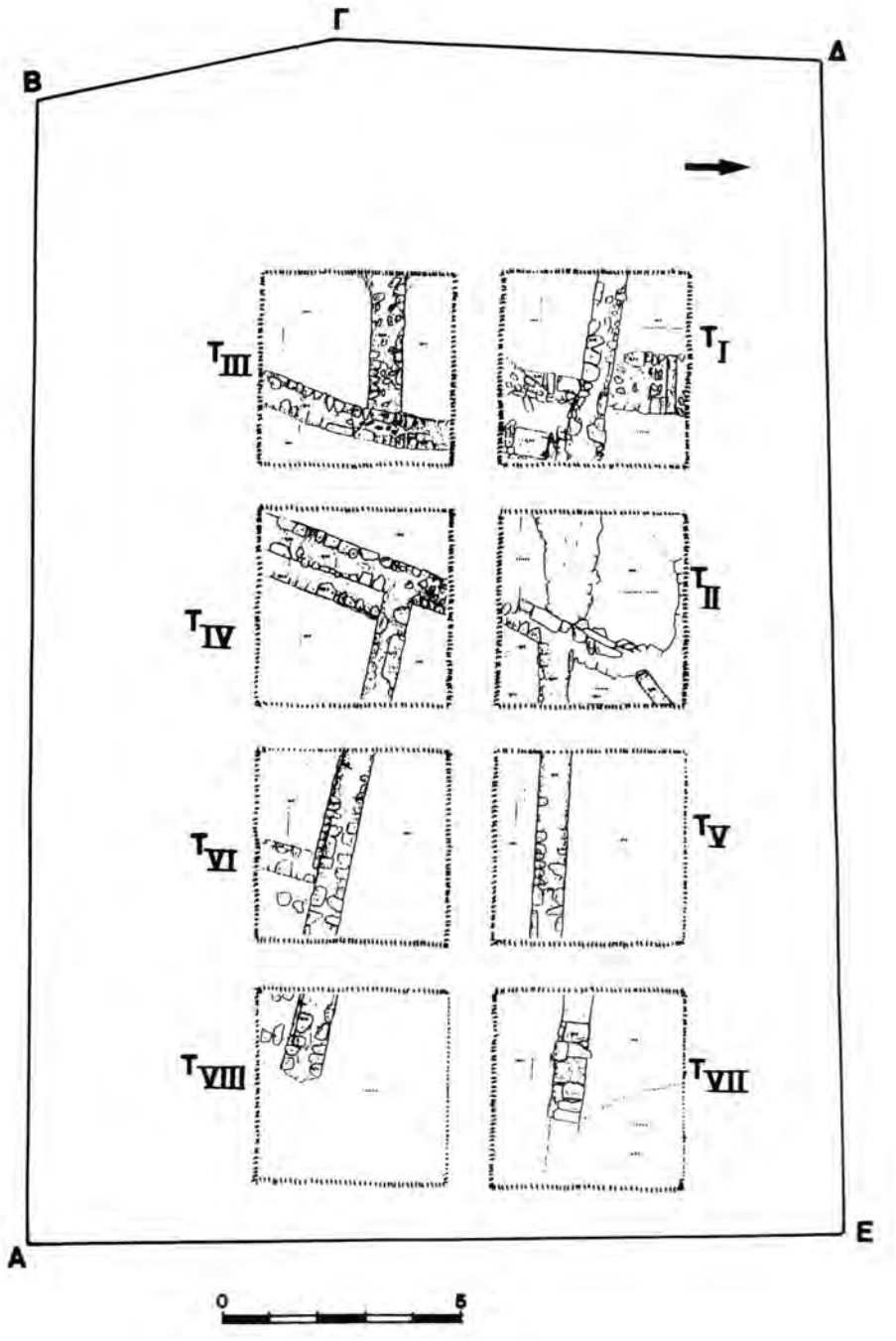
ΤΥΧΑΙΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ

ΘΑΣΟΣ

Από την αρχαία πόλη της Θάσου και τις νεκροπόλεις της προέρχονται τυχαία ευρήματα, κυρίως γλυπτά, τα οποία παραδόθηκαν στο Μουσείο Θάσου. Μεταξύ αυτών διακρίνονται: Ανάγλυφη στήλη με παράσταση όρθιας ανδρικής μορφής (αριθ. ευρ. Λ3902). Μαρμάρινος κορμός αγαλματίου ανδρικής μορφής (αριθ. ευρ. Λ3911). Ακέφαλη προτομή γυναικείας μορφής ρωμαϊκών χρόνων (αριθ. ευρ. Λ3914) (Πίν. 121 α). Ανάγλυφη στήλη με παράσταση νεκροδείπνου (αριθ. ευρ. Λ3915) (Πίν. 121 β).

Στη θέση Καλογερικό του οικισμού Λιμενάρια, στις παρυφές λιθοσωρού που πιθανότατα προέρχεται από αρχαίο κτίσμα, βρέθηκε και μεταφέρθηκε στο Μουσείο Θάσου μαρμάρινος αρχαϊκός κορμός (αριθ. ευρ. Λ3931). Σώζεται από τη βουβωνική χώρα και πάνω, λείπουν τα χέρια και το κεφάλι.

Από εκσκαφή θεμελίων σε οικία μέσα στον οικισμό των Λιμεναρίων περισυλλέχθηκαν τρεις ενεπίγραφες

Σχέδ. 4. Θάσος. Οικόπεδο Βλαχόπουλου. Κάτοψη οικιών ρωμαϊκών χρόνων.

μαρμάρινες imagines clipeatae, που προφανώς μεταφέρθηκαν εκεί σε β΄ χρήση. Μεταφέρθηκαν στο Μουσείο Θάσου, με αριθμό ευρετηρίου Λ3918-Λ3920.

Ζ. ΜΠΟΝΙΑΣ

ΑΛΛΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Σκάλα Σωτήρος

Στο λόφο του Προφήτη Ηλία ολοκληρώθηκε η κατασκευή του στεγάστρου που κάλυψε τα σωζόμενα αρ-

χιτεκτονικά λείψανα του οικισμού της πρώιμης εποχής του Χαλκού[5] (Αρχιτεκτονική μελέτη στεγάστρου της αρχιτέκτονος Φανής Ρεβυθάδου - Στατική μελέτη στεγάστρου του πολιτικού μηχανικού Γιώργου Εμμανουηλίδη).

Τον Ιούνιο του 1991 έγιναν στο λόφο οι εξής εργασίες: α) Καθαρίστηκαν οι χώροι της ανασκαφής από τα μπάζα που δημιουργήθηκαν κατά την κατασκευή του στεγάστρου. β) Πραγματοποιήθηκε ανασκαφική έρευνα μικρής κλίμακας στη βορειοδυτική γωνία του λόφου (τομή XI) για να διαμορφωθεί η πρόσβαση στον στεγασμένο αρχαιολογικό χώρο. γ) Καλύφθηκε με άμμο η τομή VI στο δρόμο δυτικά του λόφου, και στρώθηκε ο δρόμος με τσιμέντο.

Φίλιπποι

Μουσείο Φιλίππων

Εκτεταμένες εργασίες διαμόρφωσης πραγματοποιήθηκαν στην πρόσβαση του Μουσείου Φιλίππων (Μελέτη και χρηματοδότηση ΤΑΠ).

Προϊστορικός οικισμός Φιλίππων (θέση: Ντικιλί Τας)

Στον προϊστορικό οικισμό του Ντικιλί Τας συνεχίστηκε το κοινό ανασκαφικό πρόγραμμα Γαλλικής Αρχαιολογικής Σχολής και Αρχαιολογικής Εταιρείας.

Ιερό Ήρωα Αυλωνείτη στο Παγγαίο

Εργασίες καθαρισμού πραγματοποιήθηκαν στο ιερό μετά από μια πυρκαγιά που κατέστρεψε ένα μέρος από τη χαμηλή βλάστηση που περιέβαλε το ιερό. Κατά τους καθαρισμούς διαπιστώθηκε ότι λείψανα κτιρίων εμφανίζονται και στους συνεχόμενους προς τα ανατολικά λόφους. Πιθανότατα δίπλα στο ιερό υπήρχε οικισμός[6].

Χ. ΚΟΥΚΟΥΛΗ-ΧΡΥΣΑΝΘΑΚΗ

Ορφάνι

Αγροτεμάχιο Κρυωνά

Στους βόρειους πρόποδες του λόφου Κανόνι όπου τοποθετείται η αρχαία πόλη Φάγρης[7], βρέθηκε μια συστάδα επτά τάφων κατασκευασμένων με ακατέργαστες πλάκες πωρολίθου. Ανήκουν πιθανότατα στην υστερορωμαϊκή εποχή και έφεραν ίχνη παλαιότερης σύλησης.

Οφρύνιο

Θέση Τσαρδάκια: Αγροτεμάχιο Κ. Καρανταγλή

Στο δυτικό τμήμα του αγροτεμαχίου μετά από βαθειά άροση ήρθαν στο φως σε τρεις θέσεις μέσα σε καμένο χώρο, πολλά θραύσματα μεγάλων άβαφων αγγείων (αμφορέων, χυτρών κ.ά.), καθώς και κεραμίδων. Πιθανότατα πρόκειται για απορρίμματα εργαστηρίου κεραμικής ελληνιστικών χρόνων. Οι ερευνητικές τομές δεν εντόπισαν οικοδομικά λείψανα.

Μ. ΝΙΚΟΛΑΪΔΟΥ-ΠΑΤΕΡΑ

ΝΟΜΟΣ ΣΕΡΡΩΝ

Αμφίπολις (Αρχαία πόλη)

Αρχαίο τείχος

Στα πλαίσια του ενταγμένου στο Σχέδιο Περιφερειακής Ανάπτυξης έργου «Ανάδειξη αρχαιολογικών χώρων Αμφίπολης Κλασικών Χρόνων» άρχισαν οι εργασίες διαμόρφωσης, συντήρησης και αναστήλωσης στο βόρειο τείχος σύμφωνα με τη μελέτη που συντάχθηκε με τη συνεργασία της ΙΗ΄ Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων και του Τομέα Ιστορίας Αρχιτεκτονικής του Τμήματος Αρχιτεκτόνων της Πολυτεχνικής Σχολής του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης (Υπεύθυνος: Γιώργος Καραδέδος).

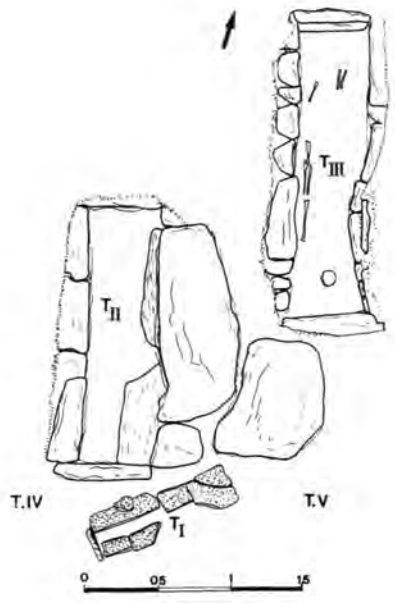
Ελληνιστική οικία

Στα πλαίσια του έργου «Ανάδειξη αρχαιολογικών χώρων Αμφίπολης Κλασικών Χρόνων» συντάχθηκε μελέτη νέου στεγάστρου για την ελληνιστική οικία στην οποία σώζονται αξιόλογες τοιχογραφίες. (Αρχιτεκτονική μελέτη: Α. Λαζαρίδου. Στατική Μελέτη: Ανδρέας Μητσόπουλος).

Γυμνάσιο

Συνεχίστηκαν οι εργασίες διαμόρφωσης και συντήρησης στο Γυμνάσιο της αρχαίας Αμφίπολης από την αρχαιολόγο Κ. Λαζαρίδου με χρηματοδότηση της Αρχαιολογικής Εταιρείας και της ΙΗ΄ Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων.

5. ΑΕΜΘ 4 (1990), σ. 531.
6. Ό.π., σ. 503.
7. Ό.π., σ. 513.

Σχέδ. 5. Θάσος. Ανατολικό νεκροταφείο. Κάτοψη των τάφων.

ΝΕΚΡΟΠΟΛΕΙΣ

Θέση Καστρόλακκα

Στο αγρόκτημα ιδιοκτησίας Αβραάμ Πριμούδη κατά τις εργασίες άροσης εντοπίστηκε κιβωτιόσχημος τάφος σε βάθος 2 μ. περίπου. Αποτελείται από έξι πώρινες πλάκες που σχηματίζουν τα τοιχώματα και τρεις, επίσης πώρινες, καλυπτήριες πλάκες σε σχήμα σαμαρωτό. Μήκ. τάφου 2,14, πλάτ. 1,33, βάθ. 0,62 μ. Το μνημείο βρίσκεται στη νεκρόπολη που έχει εντοπιστεί και σε παλαιότερες ανασκαφές στη δυτική όχθη του Στρυμόνα και προφανώς ανήκει στην Αμφίπολη. Ο τάφος βρέθηκε ασύλητος. Περιείχε μια γυναικεία ταφή και πολλά χρυσά και άλλα κτερίσματα, όπως ένα μελαμβαφές αρυβαλλοειδές ληκύθιο, μία άβαφη υδρίσκη, ένα χάλκινο κάτοπτρο, ένα ασημένιο νόμισμα, δύο χρυσά δακτυλίδια, δύο χρυσά περιδέραια, ένα χρυσό έλασμα με «ηράκλειο άμμα» στο μέσον, μία ασημένια βελόνα κτλ. Χρονολογείται στα τέλη του 4ου-αρχές 3ου αι. π.Χ.

ΤΥΧΑΙΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ

Από την περιοχή της αρχαίας πόλης και τις νεκροπόλεις της προέρχεται σημαντικός αριθμός γλυπτών, επιγραφών, νομισμάτων και άλλων μικροαντικειμένων που βρέθηκαν τυχαία είτε σε εργασίες διαμόρφωσης και αναστήλωσης των μνημείων, που πραγματοποίησε η Εφορεία, είτε κατά την άροση, και παραδόθηκαν από ιδιώτες στο Μουσείο. Ανάμεσα σ' αυτά διακρίνονται: Ακέφαλος μαρμάρινος ανδριάντας ρωμαίου αυτοκράτορα (αριθ. ευρ. Λ537). Ακέφαλο αγαλμάτιο γυναικείας μορφής ενδεδυμένης με ποδήρη χιτώνα και ιμάτιο (αριθ. ευρ. Λ540) (Πίν. 121 γ). Απότμημα ενεπίγραφης επιτύμβιας στήλης ρωμαϊκών χρόνων, όπου διασώζεται η επιγραφή: *ΘΕΟΔΩΡΟΥ/ΕΤΩΝ Μ ΗΡΩΣ/ ΧΑΙΡΕ* (αριθ. ευρ. Λ534) (Πίν. 121 ε).

Αμπέλοι

Σε αγρόκτημα της πεδινής περιοχής της κοινότητας Αμπέλων, σε απόσταση 1.500 μ. περίπου από την αρχαία πόλη, στη θέση Καλόκαστρο ανασκάφηκε συλημένος κιβωτιόσχημος τάφος διαστ. 2,20x0,90x 0,50 μ. Τα τοιχώματα και την καλυπτήρια πλάκα αποτελούν σκληροί σχιστόλιθοι της περιοχής. Ο πυθμένας ήταν στρωμένος με μικρές ακανόνιστες πλάκες· στην ανατολική πλευρά ήταν πιθανώς στη θέση της, όρθια ακατέργαστη γρανιτόπετρα ύψ. 1,35 μ., ίσως το «σήμα» του τάφου.

Ζ. ΜΠΟΝΙΑΣ

Βέργη

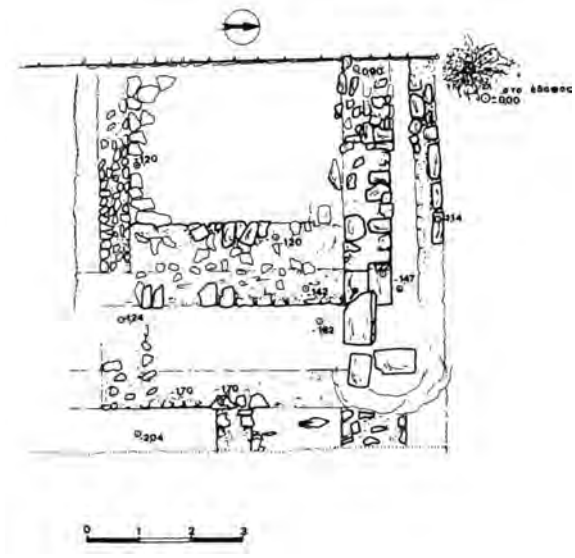
Ενεπίγραφη στήλη ρωμαϊκών χρόνων προερχόμενη, όπως δηλώθηκε, από την αρχαία πόλη η οποία βρίσκεται στη θέση Παλιόκαστρο της κοινότητας Βέργης[8] και παραδόθηκε στο Μουσείο Σερρών. Το κείμενο της τιμητικής επιγραφής εμφανίζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τους διοικητικούς θεσμούς της περιοχής στους αυτοκρατορικούς χρόνους (αριθ. ευρ. Λ172).

Άγιο Πνεύμα

Από τον εντοπισμένο στην περιοχή της κοινότητας του Αγίου Πνεύματος αρχαίο οικισμό[9] προέρχεται το θραύσμα επιτύμβιας στήλης ρωμαϊκών χρόνων που παραδόθηκε στο Μουσείο Σερρών (αριθ. ευρ. Λ188). Σώζεται μέρος από το άνω τμήμα της στήλης όπου

8. ΑΔ 41 (1986): Μελέτες, σ. 59-84.

9. ΑΔ 24 (1969): Χρονικά, σ. 352· 30 (1975): Μελέτες, σ. 196. Δ. Σαμσάρης, Ιστορική γεωγραφία της Αν. Μακεδονίας κατά την αρχαιότητα, σ. 176.

Σχέδ. 6. Θάσος. Θέση Νυστέρι. Κάτοψη ταφικού κτίσματος-ηρώου.

εντός πλασίου η επιγραφή: *ΕΤΟΥΣ Δ.Ο.Ρ. ΥΠΕΡΒ[Ε-ΡΕ]/ΤΑΙΟΥ Γ ΚΕΤΡΙΖΙΣ ΜΕΣ/ΤΙΚΕΝΘΟΥ ΕΥΔΑΙ-/ΜΩΝ ΧΑΙΡΕ ΧΑΙΡΕ ΚΑΙ ΣΥ ΠΑΡΟΔΙΤΑ ΜΑΝΤΑ ΓΥΝΗ.*

Κάτω από την επιγραφή σώζεται τμήμα από τη διακόσμηση του άνω σώματος της στήλης όπου διακρίνεται εγχάρακτο στεφάνι (;) ή περιδέραιο (;), στο μέσον πλαισιωμένο από δύο αμφορίσκους. Διαστάσεις στήλης: σωζ. ύψ. 0,53, πλ. 0,53, πάχ. 0,10, ύψ. γραμμάτων 0,03, διάστιχα 0,02-0,03 μ.

Η παρατιθέμενη χρονολόγηση 174 πιθανότατα είναι μακεδονική και χρονολογεί τη στήλη στο 32 π.Χ.

Χ. ΚΟΥΚΟΥΛΗ-ΧΡΥΣΑΝΘΑΚΗ

ΝΟΜΟΣ ΔΡΑΜΑΣ

Συνεχίστηκε με συστηματική ανασκαφή η αρχαιολογική έρευνα του προϊστορικού οικισμού της θέσης Αρκαδικός Δράμας, η οποία πραγματοποιείται με κοινό ερευνητικό πρόγραμμα της ΙΗ΄ Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων (Κ. Περιστέρη) και του Τομέα Προϊστορικής Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης (Γ. Χουρμουζιάδης)[10].

Επίσης, άρχισε η ανασκαφική έρευνα στο μνημειακό κτίριο που εντοπίστηκε στην περιοχή της κοινότητας Καλής Βρύσης Δράμας (βλ. παρακάτω).

Δράμα

Από την πόλη της Δράμας φέρεται ότι προέρχεται η επιτύμβια ενεπίγραφη στήλη ρωμαϊκών χρόνων που παραδόθηκε στο Μουσείο Καβάλας (αριθ. ευρ. Λ1537).

Νεολιθικός οικισμός Αρκαδικού

Μέσα στην πόλη της Δράμας, στην περιοχή των εργατικών κατοικιών, στη μεγαλύτερη προϊστορική τούμπα του Νομού Δράμας που φτάνει μέχρι τα όρια του Αρκαδικού, άρχισε το 1991 η ανασκαφή του νεολιθικού οικισμού από την ΙΗ΄ Εφορεία Κλασικών και Προϊστορικών Αρχαιοτήτων με υπεύθυνη την υπογράφουσα σε συνεργασία με τον καθηγητή Γ. Χουρμουζιάδη, υπεύθυνο του Τομέα Αρχαιολογίας και Ιστορίας της Τέχνης του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης[11].

Η ανασκαφική έρευνα έγινε σε τέσσερα ανασκαφικά τετράγωνα, διαστ. 4x4 μ. ($A_{2/\alpha}$, $A_{2/\beta}$, $A_{1/\gamma}$, $A_{1/\delta}$), όπου εντοπίστηκαν κατασκευές από πηλό και κινητά ευρήματα σε νεολιθικά στρώματα. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα δύο ανασκαφικά τετράγωνα $A_{1/\delta}$ και $A_{2/\alpha}$.

Στο $A_{1/\delta}$, σε βάθος 1 μ. από το σταθερό σημείο της ανασκαφής, αποκαλύφθηκε τοίχος από στοιβαχτό πηλό με πασσαλότρυπες από τη μία και την άλλη πλευρά του και μία μικρή πασσαλότρυπα επάνω του, διαστ. 0,06x0,06 μ. (Σχέδ. 7). Η εύρεση του τοίχου οδηγεί στη διάκριση εσωτερικού και εξωτερικού χώρου σε σχέση με αυτόν. Ως εξωτερικός χώρος προσδιορίζεται η βορειοδυτική περιοχή του ανασκαφικού τετραγώνου όπου υπάρχει ένα στρώμα με χαλαρό χώμα, αρκετές πέτρες και κεραμική, ενώ ως εσωτερικός ο χώρος ανατολικά του τοίχου όπου εντοπίστηκε αρκετά συμπαγής στρώση πηλού πάχ. 0,20 μ. Η παρουσία πηλών οφείλεται πιθανότατα στην κατάρρευση των πλάγιων τοίχων και της στέγης. Η διαφοροποίηση μεταξύ των δύο περιοχών είναι φανερή και στα κινητά ευρήματα.

10. ΑΕΜΘ 5 (1991), σ. 359 και 371.

11. Στην ανασκαφή συμμετείχαν οι μεταπτυχιακοί φοιτητές του ΑΠΘ, Ι. Αναγνώστου, Α. Vargas, Κ. Τουλούμης, η διδάκτωρ αρχαιολόγος του Πανεπιστημίου Paris I - Sorbonne Χρ. Μαραγκού, ως υπεύθυνοι ανασκαφικών τομών, καθώς και πλήθος φοιτητών του Τομέα Αρχαιολογίας και Ιστορίας της Τέχνης του ΑΠΘ. Πολύτιμη υπήρξε η βοήθεια των αρχαιοφυλάκων Α. Μαδεμλή και Κ. Λουκίδη, της σχεδιάστριας της Εφορείας Ε. Κοτζαγιώργη, καθώς και της Νομαρχίας και του Δήμου Δράμας. Όλους τους ευχαριστούμε θερμά.

Έτσι, στη νότια περιοχή του τετραγώνου παρατηρείται συγκέντρωση μικρών ευρημάτων, κυρίως λίθινων εργαλείων, πελεκημένων, τόσο στην τελική μορφή όσο και στη μορφή προϊόντων που προκύπτουν κατά την κατασκευή τους από πυριτόλιθο και χαλαζία, ενώ στη βορειοδυτική περιοχή δεν συμβαίνει το ίδιο.

Σε βαθύτερο, νεολιθικό πάντα, στρώμα στο ίδιο τετράγωνο είναι χαρακτηριστική η παρουσία πασσαλοτρυπών (Σχέδ. 8) και η συγκέντρωση μικρών ευρημάτων στη βόρεια περιοχή του $A_{1/\delta}$, όπου βρίσκονται και οι περισσότερες πασσαλότρυπες. Θραύσματα χονδροειδών αγγείων, μαγειρικών σκευών συναντώνται στο χώρο ανατολικά του τοίχου που θεωρείται εσωτερικός. Στη βορειοδυτική περιοχή που θεωρείται ως εξωτερικός χώρος, απαντούν θραύσματα από εγχάρακτα αγγεία, μαύρα στιλβωμένα τροπιδωτά με ή χωρίς αυλακώσεις και λίγα με γραφίτη.

Στο τετράγωνο $A_{2/\alpha}$ είναι έντονη η παρουσία κατασκευών από πηλό (Σχέδ. 9) και δίνεται ένα παράδειγμα οργάνωσης και χρήσης εσωτερικού χώρου. Το τετράγωνο αυτό χαρακτηρίζεται από την παρουσία πολλών πασσαλοτρυπών που ανήκουν σε παλαιότερο στρώμα σε σχέση με τον τοίχο από στοιβαχτό πηλό του $A_{1/\delta}$ (Πίν. 122 α).

Διακρίνονται τρεις επιμέρους περιοχές που ενώ ανασκαφικά παρουσιάζουν διαφορετικά ευρήματα, συσχετίζονται μεταξύ τους στο χώρο. Στα ΒΔ. αποκαλύφθηκε ένας φούρνος (Πίν. 122 β) και μια εστία (Πίν. 122 γ) με έντονη την παρουσία στάχτης, που συσχετίζονται με τρία μαγειρικά σκεύη στη θέση τους γύρω από την εστία και αρκετά θραύσματα κατεστραμμένων αγγείων (Πίν. 123 α) με πολλούς σπόρους[12] γύρω από τις κατασκευές και μέσα στο φούρνο. Από την ίδια περιοχή δεν βρέθηκαν μικρά αντικείμενα. Στα ΝΔ. ανασκάφηκε ένας αποθηκευτικός λάκκος επενδεδυμένος με θραύσματα χονδροειδών αγγείων (Πίν. 123 β), ενώ είναι χαρακτηριστική η παρουσία αρκετών τριπτήρων. Στην κεντρική περιοχή του ανασκαφικού τετραγώνου συγκεντρώνεται μεγάλος αριθμός μικρών ευρημάτων, κυρίως προϊόντων λιθοτεχνίας από πυριτόλιθο και χαλαζία. Ξεχωρίζουν εργαλεία αλλά και απολεπίσματα και πυρήνες που φανερώνουν την επί τόπου κατεργασία της πρώτης ύλης (κυρίως χαλαζία) για την κατασκευή πελεκημένων εργαλείων.

Η φετινή ανασκαφική έρευνα δεν έχει ερμηνεύσει ακόμη το δύσκολο θέμα της αναγνώρισης και της λειτουργίας εσωτερικών και εξωτερικών χώρων στο νεολιθικό οικισμό του Αρκαδικού. Η συνέχιση της ανασκαφής θα δώσει απαντήσεις σε πολλά ερωτήματα που έχουν σχέση με την οργάνωση και τη χρήση του χώρου, καθώς και με την οικονομία του οικισμού.

Καλή Βρύση

Στην περιοχή της Καλής Βρύσης Δράμας, στους πρόποδες του Μενοικίου, άρχισε η ΙΗ΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων μια πρώτη ανασκαφική έρευνα με υπεύθυνη την υπογράφουσα το καλοκαίρι του 1991[13]. Η περιοχή, πλούσια σε αρχαιότητες από τους προϊστορικούς μέχρι τους βυζαντινούς χρόνους, έπαιξε σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση της πολιτιστικής και ιστορικής φυσιογνωμίας του τόπου αυτού.

Η ανασκαφή ξεκίνησε στη θέση Μικρή Τούμπα, έναν τεχνητό γήλοφο με διάσπαρτους δόμους που η καταστροφική μανία των εκσκαφικών μηχανημάτων δεν μπόρεσε να εξαφανίσει, κατά τις εργασίες ισοπέδωσης των χωραφιών της περιοχής. Η θέση αυτή απέχει 2,5 χλμ. περίπου από το χωριό Καλή Βρύση, ανήκει στην κοινότητά του και δεσπόζει σ' όλη την κοιλάδα του ποταμού Αγγίτη, επάνω σ' ένα πλάτωμα. Φυσική θέση σημαντική, σε πέρασμα αξιόλογο για διάφορες εποχές, ανάμεσα στα βουνά Μενοίκιο και Φαλακρό που βρίσκεται απέναντι και σε μικρή απόσταση από το σπήλαιο «Μααρά» Αγγίτη.

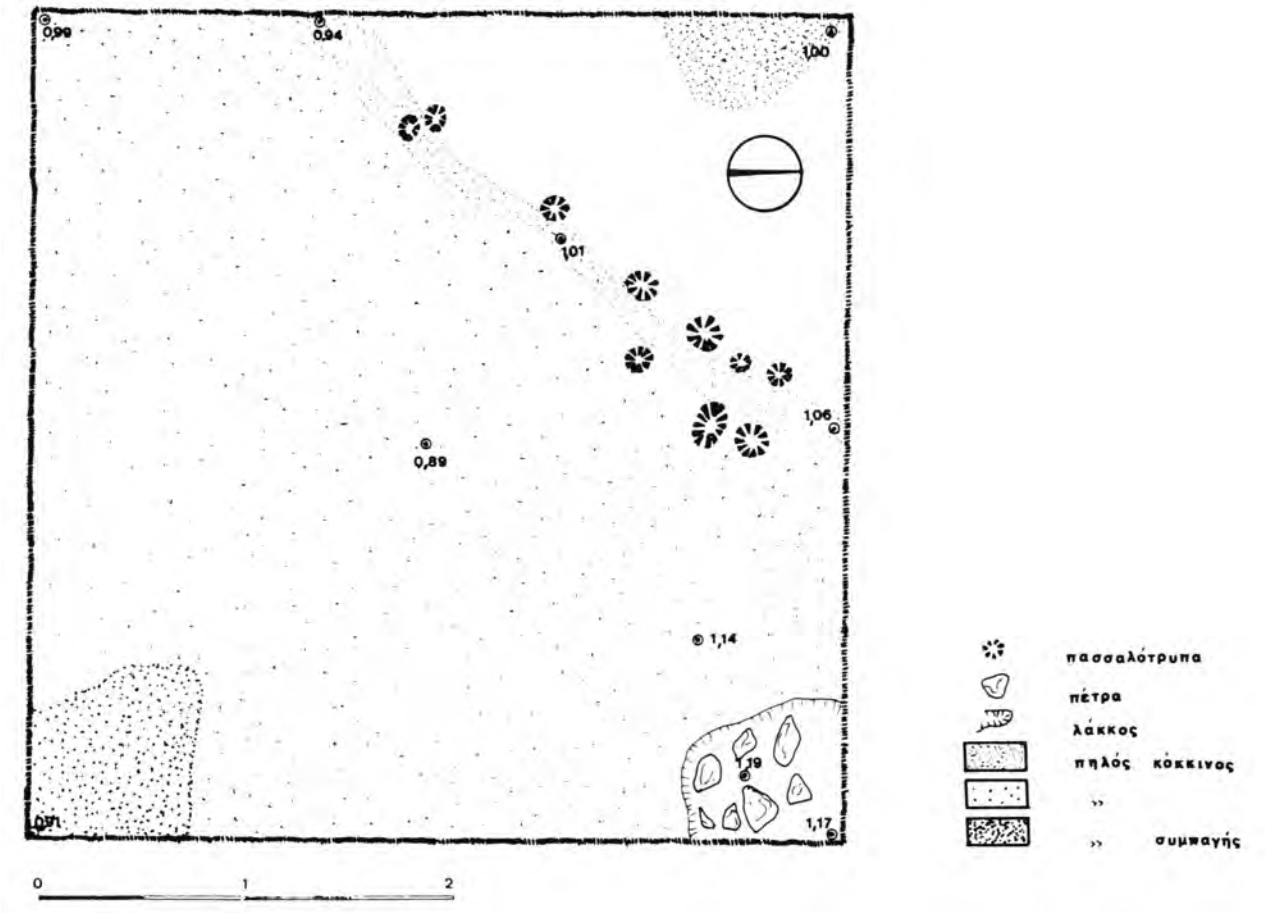
Στη Μικρή Τούμπα[14] άρχισε να αποκαλύπτεται κτίριο επιμελημένης τοιχοδομίας, μοναδικό δείγμα κτίσματος ιστορικών χρόνων για το Νομό Δράμας. Πρόκειται για ορθογώνιο κτίριο διαστ. 34,60x16 μ., με κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ. Ανοίχθηκαν αρκετές τομές εξωτερικά και εσωτερικά του ακολουθώντας την αρίθμηση του τοπογραφικού κανάβου[15] και έγινε προσπάθεια να αποκαλυφθεί σε πρώτη φάση η περίμετρος του κτι-

12. Η μελέτη των σπόρων της ανασκαφής γίνεται από την Τ. Βαλαμώτη.

13. Η ανασκαφή έγινε έπειτα από χρηματοδότηση της Νομαρχίας Δράμας σε συνεργασία με την κοινότητα Καλής Βρύσης. Στην ανασκαφή πήραν μέρος και βοήθησαν ουσιαστικά οι πτυχιούχοι αρχαιολογίας του ΑΠΘ, Ε. Κοτζαμπασοπούλου, Κ. Αμπατζή και Μ.Σωφρονίδου, ο συντηρητής Π. Τζανετάκης, η σχεδιάστρια Ε. Κοτζαγιώργη και ο ακούραστος αρχαιοφύλακας Μ. Μαδεμλής. Ο πρόεδρος της κοινότητας Καλής Βρύσης Α. Ματζιάρης και το κοινοτικό συμβούλιο, καθώς και η Νομαρχία Δράμας συμπαραστάθηκαν και βοήθησαν στην έρευνά μας. Σε όλους αυτούς απευθύνω τις ειλικρινείς και θερμές ευχαριστίες μου.

14. Μια μικρή δοκιμαστική έρευνα έγινε από τους L. Renaudin και J. Charbonneaux (BCH 116 (1992), σ. 531-533). Η θέση εγκαταλείφθηκε και ξεχάστηκε εδώ και 70 χρόνια.

15. Η τοπογράφηση της θέσης έγινε από τον τοπογράφο της Νομαρχίας Δράμας Π. Ευφραιμίδη, τον οποίο και ευχαριστώ θερμά.

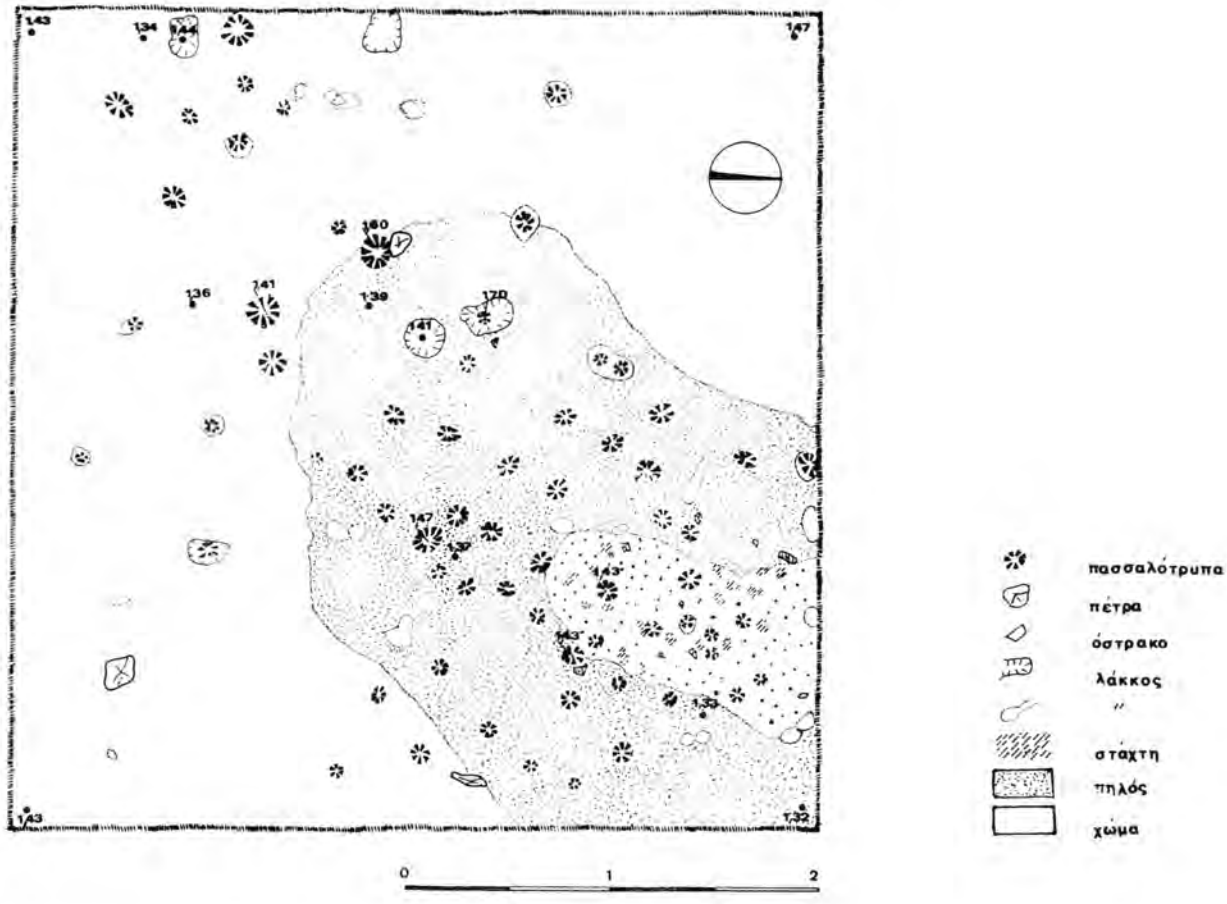
Σχέδ. 7. Νεολιθικός οικισμός Αρκαδικού Δράμας. Στρώμα 3. Κάτοψη ανασκαφικού τετραγώνου $A_{1/\delta}$.

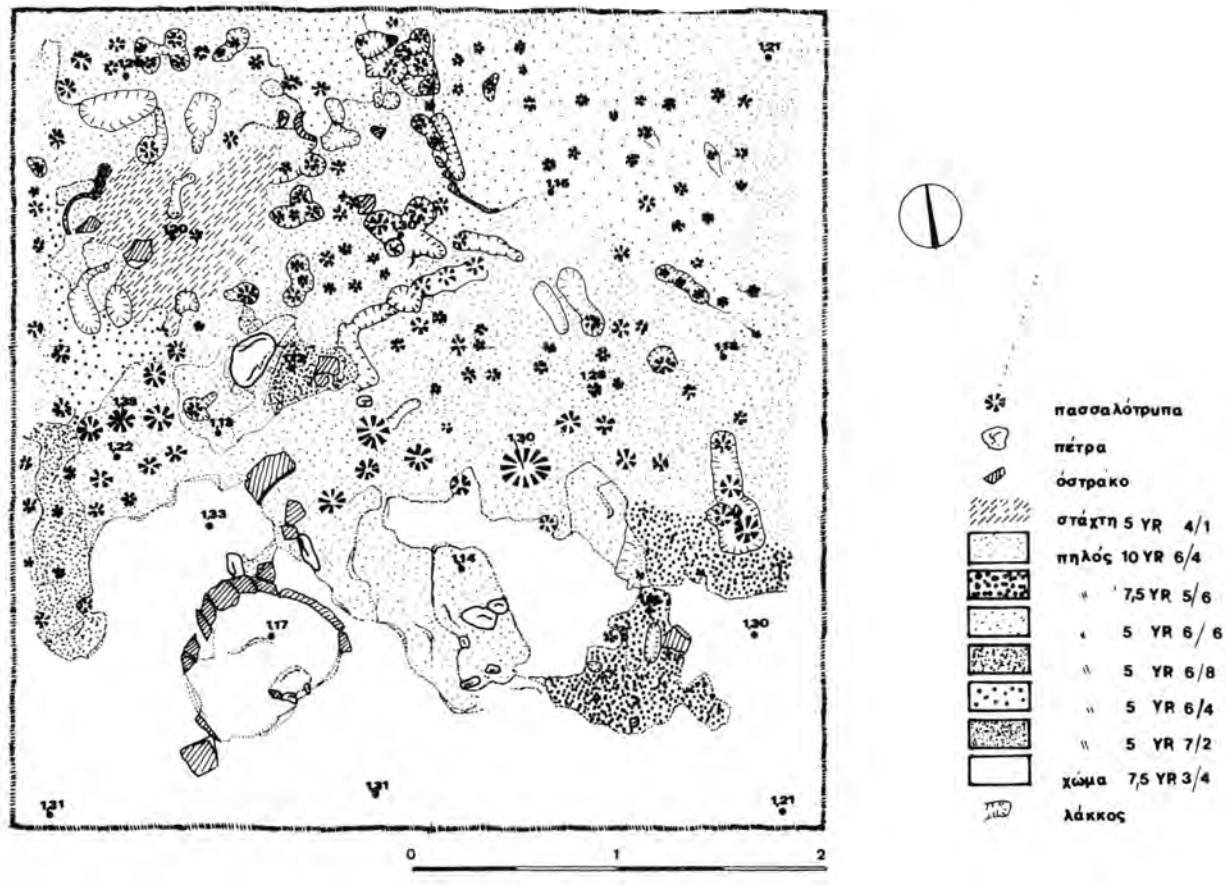
ρίου, μια έκταση 4 μ. γύρω από αυτό, καθώς και μικρό τμήμα του εσωτερικού του (Σχέδ. 10· Πίν. 123 γ).

Ο εξωτερικός τοίχος, πάχ. 1,30 μ., είναι κτισμένος με κανονικούς δόμους χωρίς συνδετικό υλικό. Υπάρχουν δύο επάλληλες σειρές δόμων και στην τελευταία σειρά μεγάλοι ορθοστάτες από ντόπιο ασβεστόλιθο. Δεν σώζονται όλοι στη θέση τους, αρκετοί έχουν μετακινηθεί και χαθεί. Οι δόμοι κάτω από τους ορθοστάτες είναι ανισομεγέθεις και μερικές φορές ανάμεσά τους παρεμβάλλονται μικρές πέτρες. Οι δόμοι των εξωτερικών τοιχωμάτων είναι και οι καλύτερα δουλεμένοι. Το εσωτερικό του τοίχου γεμίζεται με μικρές πέτρες και βότσαλα (Πίν. 124 γ).

Ένα ιδιόμορφο χαρακτηριστικό της τοιχοδομίας είναι ότι επάνω από τους ορθοστάτες υπάρχουν σε κανονικές αποστάσεις σωροί από βότσαλα σχηματίζοντας παραλληλεπίπεδα διαστ. 0,70Χ0,90 μ., που πάνω τους στηρίζονται πλιθιά. Οι σωροί αυτοί περιβάλλονται στις τέσσερις πλευρές τους με ξυλοδεσιές πλ. 0,24 μ. περίπου με επάλειψη πηλού. Το χτίσιμο με πλιθιά και ξυλοδεσιές συναντάται και σήμερα στη μακεδονική αρχιτεκτονική της περιοχής. Πολλά κομμάτια πλιθιών βρέθηκαν εσωτερικά και εξωτερικά του κτιρίου στο στρώμα καταστροφής και προέρχονται από τα πλάγια τοιχώματα. Άφθονες σπασμένες κεραμίδες στέγης (στρωτήρες και καλυπτήρες) και πολλά καμένα ξύλα-δοκάρια στέγης βρέθηκαν στο στρώμα καταστροφής μέσα στο κτίριο. Αξίζει να σημειωθεί ότι η θεμελίωση του κτιρίου έχει μεγαλύτερο βάθος στη νοτιοδυτική γωνία έτσι ώστε, ενώ στην περιοχή αυτή το συνολικό ύψος του τοίχου να φθάνει τα 3,15 μ. (Πίν. 124 δ), στη νοτιοανατολική γωνία να φθάνει τα 1,10 μ. (Σχέδ. 11). Δύο πρόχειρης τοιχοδομίας τοίχοι, που σώζονται αποσπασματικά, προσκολλώνται διαγώνια στο βόρειο τοίχο στην ανατολική και δυτική γωνία του αντίστοιχα. Εσωτερικά του κτιρίου και σε απόσταση 6 μ. από το νότιο τοίχο βρέθηκε παράλληλος τοίχος με τους νότιο και βόρειο, παρόμοιας τοιχοδομίας με τους εξωτερικούς και ίδιου πάχους. Η έρευνα, εσωτερικά του νότιου τοίχου, έφθασε μέχρι βάθους 0,80 μ. (Πίν. 124 ε).

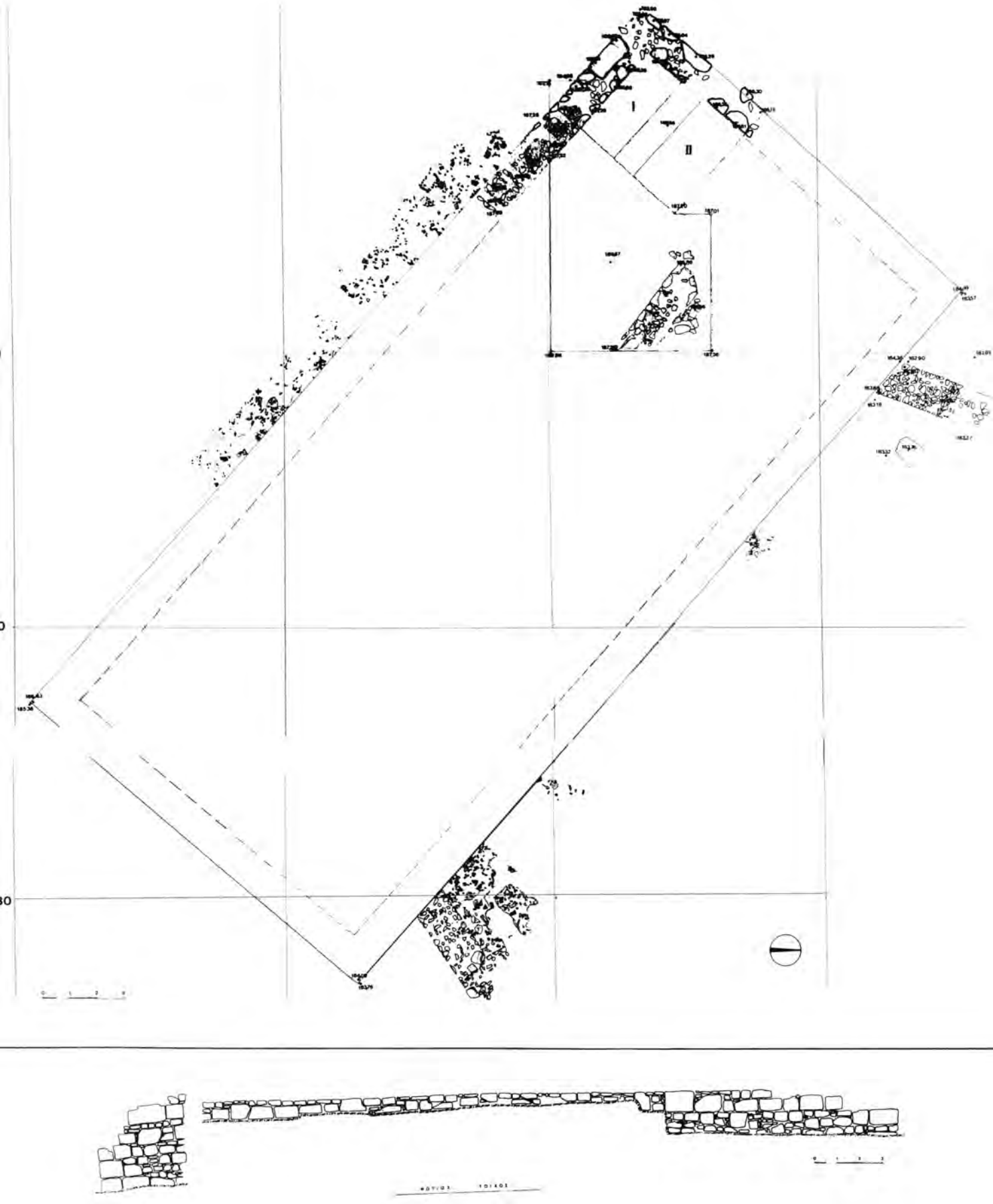
Αποκαλύφθηκε ένα παχύ στρώμα καταστροφής από

Σχέδ. 8. Νεολιθικός οικισμός Αρκαδικού Δράμας. Κάτοψη ανασκαφικού τετραγώνου $A_{1/\delta}$.

Σχέδ. 9. Νεολιθικός οικισμός Αρκαδικού Δράμας. Στρώμα 6. Κάτοψη ανασκαφικού τετραγώνου $A_{2/\alpha}$.

Σχέδ. 10. Καλή Βρύση Δράμας. Κάτοψη του κτιρίου, 3ου-4ου αι. π.Χ.

Σχέδ. 11. Καλή Βρύση Δράμας. Όψη του νότιου τοίχου του κτιρίου.

φωτιά πάχ. 0,60 μ. περίπου, χωρίς η έρευνα να φθάσει στην επιφάνεια του δαπέδου του κτιρίου. Θραύσματα αγγείων άβαφων και μελαμβαφών (Πίν. 124 α-β) (όπως οινοχόες, σκύφοι, κάνθαροι, κρατήρες κ.ά.), καθώς και νομίσματα μαζί με κομμάτια από πλιθιά και καμένα ξύλα μαρτυρούν το βίαιο πέρασμα της φωτιάς που προκάλεσε μεγάλες καταστροφές.

Είναι αρκετά νωρίς για συμπεράσματα ως προς τη χρήση του κτιρίου γιατί η ανασκαφική έρευνα βρίσκεται στην αρχή της. Μια πρώτη προσπάθεια χρονολόγησης που στηρίζεται στα ευρήματα (κεραμική-νομίσματα) οδηγεί στα τέλη του 4ου-αρχές του 3ου αι. π.Χ.

Δεν αποκλείεται η καταστροφή από φωτιά του κτίσματος να σχετίζεται με το πέρασμα των Γαλατών από την περιοχή μετά τη μάχη της Λυσιμάχειας.

Η συνέχιση της ανασκαφής θα δώσει απαντήσεις σε πολλά ερωτήματα σχετικά με τη θέση του κτιρίου στην ιστορία της περιοχής και το ρόλο που έχει διαδραματίσει στη ζωή των κατοίκων της ανεξερεύνητης ακόμη κοιλάδας του Αγγίτη, κάτω από τον ίσκιο του Μενοικίου.

ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΠΕΡΙΣΤΕΡΗ

ΙΘ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Κατά τη διάρκεια του 1991, υπηρέτησαν στην Εφορεία οι παρακάτω επιμελητές αρχαιοτήτων: Ηλέκτρα Αναγνωστοπούλου, Δημήτριος Μάτσας, Πολυξένη Τσατσοπούλου, Χρυσούλα Καραδήμα, Καλλιόπη Ξανθοπούλου (από τον Ιούλιο), καθώς και οι αρχαιολόγοι με σύμβαση αορίστου χρόνου Κωνσταντίνα Καλλίντζη και Ματθαίος Κουτσουμανής.

Οι κυριότερες δραστηριότητες της Εφορείας κατά το διάστημα αυτό είναι οι παρακάτω:

ΜΟΥΣΕΙΑΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Μουσείο Αβδήρων

Συνεχίστηκαν με γοργό ρυθμό οι οικοδομικές εργασίες για την ανέγερση του Αρχαιολογικού Μουσείου Αβδήρων. Οι εργασίες άρχισαν το 1989 σε οικόπεδο που παραχωρήθηκε από την κοινότητα του χωριού. Η μελέτη εκπονήθηκε από τη Διεύθυνση Μελετών Μουσείων του Υπουργείου Πολιτισμού.

ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΕΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ

Από το 1986 η Εφορεία διοργανώνει αρχαιολογικές συναντήσεις στις πρωτεύουσες των τριών νομών με στόχο την ενημέρωση του κοινού για το αρχαιολογικό έργο που επιτελείται στη Θράκη. Φέτος οι συναντήσεις αυτές έγιναν κατά το μήνα Μάρτιο και αναφέρονταν στις ανασκαφές του 1990. Ιδιαίτερες ομιλίες έγιναν για τους κατοίκους των Αβδήρων, του Λουτρού και των Δικαίων.

Συνεχίστηκαν τα εκπαιδευτικά προγράμματα που έχει οργανώσει η Εφορεία από το 1987. Φέτος έγινε ειδικό πρόγραμμα στο Μουσείο Κομοτηνής για τους μαθητές της Δ΄ Δημοτικού με θέμα: Μια μέρα στο αρχαιολογικό Μουσείο. Το παρακολούθησαν οι μαθητές όλων των δημοτικών σχολείων της πόλης. Οι μαθητές της Α΄ Γυμνασίου παρακολούθησαν ξεναγήσεις με θέμα την ιστορία της Θράκης μέσα από τα εκθέματα του Μουσείου. Στα Άβδηρα, επίσης, οργανώθηκε εκπαιδευτικό πρόγραμμα για τους μαθητές του Λυκείου με στόχο την εξοικείωσή τους με το σημαντικό αρχαιολογικό χώρο των Αβδήρων.

Δ. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΣ

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Στο Νομό Ξάνθης έγιναν οι ανασκαφικές εργασίες στον αρχαιολογικό χώρο των Αβδήρων, στο αρχαίο νεκροταφείο του Μυρωδάτου και στο φρούριο της Καλύβας. Στο Νομό Ροδόπης συνεχίστηκε η ανασκαφή του Ληνού και ολοκληρώθηκε η ανασκαφή στη Σαρακηνή. Στο Νομό Έβρου συνεχίστηκαν οι ανασκαφές της Μεσημβρίας και της Μάκρης, ενώ έγιναν σωστικές ανασκαφές σε ταφικούς τύμβους (Λουτρός, Λαγηνά, Ρίζια, Δίκαια) και στη Σαμοθράκη.

Η κύρια πηγή χρηματοδότησης των εργασιών αυτών ήταν το Ειδικό Πρόγραμμα Θράκης. Κατά δεύτερο λόγο τα κονδύλια προήλθαν από τα ΜΟΠ, το Υπουργείο Πολιτισμού και το Υπουργείο Μακεδονίας-Θράκης.

Στις ανασκαφές Σαρακηνής και Μάκρης έλαβε μέρος ο συνεργάτης της Εφορείας, Νικόλαος Ευστρατίου, λέκτορας του ΑΠΘ. Για την τοπογραφική αποτύπωση των ανασκαφών η Εφορεία συνεργάστηκε με τους τοπογράφους Θανάση Γούναρη και Δημήτρη Πρώιο.

ΝΟΜΟΣ ΞΑΝΘΗΣ

Άβδηρα

Στην περιοχή της πόλης και των νεκροταφείων των αρχαίων Αβδήρων πραγματοποιήθηκαν κατά το 1991 μεγάλης κλίμακας αρχαιολογικές εργασίες από την Εφορεία και την Αρχαιολογική Εταιρεία. Οι ανασκαφές της Εταιρείας διενεργήθηκαν στην περιοχή του βόρειου περιβόλου (βορειοδυτική γωνία, αγρός Χατζόπουλου, αγρός Αβράμογλου, αγρός Μακρή)[1]. Οι ανασκαφές της Εφορείας διεξήχθησαν στο δυτικό τμήμα του νότιου περιβόλου, καθώς και σε διάφορα οικόπεδα ιδιωτών που βρίσκονται έξω από τα όρια της αρχαίας πόλης[2]. Παράλληλα, και με αφορμή την άροση, τις λαθρανασκαφές ή την παράνομη οικοδόμηση έγιναν καθ' όλη τη διάρκεια του έτους σωστικές ανασκαφές τάφων κυρίως, στην ευρύτερη περιοχή των νεκροταφείων που βρίσκεται προς Β. και ΒΑ. της αρχαίας πόλης (Σχέδ. 1).

Ασπρόλοφος (πρώην Αϊνά Τεπέ)

Στον αγρό του Κ. Γεωργιάδη εντοπίστηκε κατά την άροση σαρκοφάγος από πωρόλιθο. Βρισκόταν ελάχι-

1. Το Έργον 1991, σ. 70-77.
2. ΑΕΜΘ 5 (1991), σ. 455-469.

Σχέδ. 1. Άβδηρα. Τοπογραφικό διάγραμμα της αρχαίας πόλης.
(Ι: Βόρειος περίβολος, ΙΙ: Νότιος περίβολος, ΙΙΙ: Ακρόπολη, IV: Νεκροταφείο των τύμβων, Θ: Θέατρο, Λ: Λιμάνια).

στα εκατοστά κάτω από την επιφάνεια του εδάφους και έτσι η καλυπτήρια πλάκα έφερε πολλές κακώσεις από το άροτρο. Είχε διαστάσεις 2,33x0,90 μ. και τομή καμπύλου τριγώνου, πάχ. 0,22 στο μέσον και 0,16 μ. στα άκρα.

Η λάρνακα παρουσίαζε πολύ καλή επεξεργασία στο εσωτερικό και στο εξωτερικό, έφερε όμως ρωγμές που πρέπει να δημιουργήθηκαν από το βάρος των καλλιεργητικών μηχανημάτων. Οι εσωτερικές διαστάσεις της ήταν 1,96x0,62, το βάθος της 0,68 και το πάχος των τοιχωμάτων της 0,11 μ. Ο προσανατολισμός της ήταν Α.-Δ.

Ο σκελετός ήταν σχεδόν αποσαθρωμένος. Σώζονταν μόνον τα οστά της κνήμης, των μηρών και ελάχιστοι σπόνδυλοι.

Το μοναδικό κτέρισμα βρισκόταν στη νοτιοδυτική

γωνία, δίπλα στα πόδια του νεκρού και ήταν ένα αλάβαστρο (κατά το σχήμα και το υλικό)· έτσι συμπεραίνεται ότι ο τάφος ανήκε σε γυναίκα (Πίν. 125 α).

Λόφος των Τσακαλιών (πρώην Τσακάλ Τεπέ)

Αγρός Μακρή. Οι αρχαιοκάπηλοι σύλησαν και κατέστρεψαν δύο πώρινες σαρκοφάγους. Πρέπει να τις εντόπισαν εύκολα, διότι ο τύμβος που τις κάλυπτε είχε ισοπεδωθεί και έτσι βρίσκονταν σε βάθος 0,20-0,30 μ. κάτω από τη σημερινή επιφάνεια του εδάφους. Απείχαν μεταξύ τους 8,30 μ. Ο προσανατολισμός και των δύο ήταν ΒΑ.-ΝΔ.

Η δυτικότερη (σαρκοφάγος 1) είχε εσωτερικές διαστάσεις 1,91x0,54 μ. Το πάχος των τοιχωμάτων της ήταν 0,10 μ. και το βάθος της 0,60 μ. Η λάξευση ήταν ιδιαίτερα επιμελημένη. Η καλυπτήρια πλάκα είχε διαστάσεις 2,20x0,80 μ. και ήταν αδρά δουλεμένη με βελόνι. Η κάτω επιφάνειά της ήταν επίπεδη, ενώ η πάνω ελαφρώς δίρριχτη. Το μεγαλύτερο πάχος της (στο μέσον) είναι 0,24 και το μικρότερο (στα άκρα) 0,18 μ. Ανάμεσα στα χώματα που είχαν αναμοχλεύσει οι αρχαιοκάπηλοι, βρέθηκαν τα κομμάτια πρόσφατα σπασμένου ξύλινου αντικειμένου που είχε πάχος 0,01 μ. και επίπεδες επιφάνειες. Ίσως πρόκειται για ξύλινη πυξίδα που διατηρήθηκε επειδή η σαρκοφάγος ήταν κλεισμένη αεροστεγώς.

Η σαρκοφάγος 2 ήταν παρόμοια. Η λάρνακά της είχε διαστάσεις 2,03x0,48 μ., πάχος τοιχωμάτων 0,10 και βάθος 0,57 μ. Οι διαστάσεις της καλυπτήριας πλάκας ήταν 2,10x0,74 μ. και η τομή της σχεδόν τριγωνική με πάχος στο μέσον 0,18 και στα άκρα 0,14 μ. Στα αναμοχλευμένα χώματα του εσωτερικού της βρέθηκαν μόνο ελάχιστα θραύσματα από το κάτω μέρος αλάβαστρου (κατά το σχήμα και το υλικό).

Αγρός Θ. Παπαργύρη. Έγινε απόπειρα λαθρανασκαφής· για να μην επανέλθουν οι αρχαιοκάπηλοι κρίθηκε σκόπιμο να ερευνηθεί η περιοχή ενδιαφέροντός τους· αποκαλύφθηκαν έτσι δύο τάφοι:

α) Κτιστός κιβωτιόσχημος, προσανατολισμού ΒΔ.-ΝΑ. Οι καλυπτήριες πλάκες του έλειπαν, η πάνω επιφάνεια των πλευρικών του τοιχωμάτων έφερε πολλές κακώσεις από το υνί, η ανατολική γωνία του είχε σπάσει και τα θραύσματά της βρέθηκαν νότια του τάφου. Τα πλευρικά τοιχώματα αποτελούνταν από πλάκες πωρολίθου τοποθετημένες σε δύο σειρές. Ήταν ανισοπαχείς και έδιναν την εντύπωση ότι επρόκειτο για θραύσματα σαρκοφάγων ή πλακών από κιβωτιόσχημους τάφους που βρίσκονταν εδώ σε β΄ χρήση. Οι εσωτερικές διαστάσεις του ήταν 1,92x0,60 μ., το ύψος των στενών πλευρών 0,57 και των μακρών 0,68 μ. Πυθμένας ήταν ο φυσικός βράχος. Ο τάφος βρέθηκε συλημένος.

β) Ο δεύτερος ήταν παιδική ταφή σε καλυβίτη, προσανατολισμού Β.-Ν. Για την κατασκευή του ανοίχτηκε στο φυσικό έδαφος όρυγμα, διαστ. 0,60x1,25 μ. Ο νεκρός τοποθετήθηκε κατευθείαν πάνω στο φυσικό έδαφος. Στις μακρές πλευρές του τάφου δύο ακέραιοι κορινθιακοί στρωτήρες με την πάνω επιφάνειά τους προς τα έξω, συνέκλιναν σχηματίζοντας οξεία γωνία. Για το κλείσιμο των στενών πλευρών χρησιμοποιήθηκε στο βόρειο άκρο μακρόστενο θραύσμα όμοιου στρωτήρα τοποθετημένο κατά το ύψος του, ενώ στο νότιο αργή πλακοειδής πέτρα τοποθετημένη κατά το μήκος της. Τα κτερίσματα του νεκρού ήταν ένα unguentarium και πήλινο ειδώλιο καθιστής ανδρικής μορφής, που χρονολογούν την ταφή στον 3ο αι. π.Χ.

Λαγότοπος (πρώην Ταουσάν Αντασί)

Στον αγρό Γ. Μπαρδάκη ύστερα από βαθεία άροση, εντοπίστηκε γραπτή σαρκοφάγος Κλαζομενιακού τύπου. Βρίσκεται στο βόρειο άκρο μικρού τύμβου (Τ 189). Το κάλυμμά της και το πάνω μέρος των πλευρικών της τοιχωμάτων είχαν παρασυρθεί από το άροτρο και βρέθηκαν σε ακτίνα 1,50-2 μ. από αυτήν. Ο προσανατολισμός της ήταν Α.-Δ., οι διαστάσεις της 2,10x 0,60 μ. και το σωζόμενο ύψος των τοιχωμάτων της 0,73 μ. Η σαρκοφάγος ήταν συλημένη. Στο εσωτερικό της βρέθηκαν μόνον ελάχιστα διαλυμένα οστά. Εκτός από την καταστροφή που είχε υποστεί από το μηχάνημα, έφερε πάρα πολλές ρωγμές και ο πηλός της ήταν εξαιρετικά σαθρός και εύθριπτος. Η επιφάνειά της έφερε πολλά ιζήματα και έτσι οι παραστάσεις είναι δυσδιάκριτες. Στο προσκεφάλαιο διακρίνεται λιοντάρι και ταύρος κάτω από ζώνη αστραγάλων.

Σε όλη την έκταση του χωραφιού υπήρχαν πολλά θραύσματα από πήλινες λάρνακες με ιωνικά κυμάτια στο περιχείλωμά τους, που είχαν καταστραφεί από την άροση.

Παλιόχωρα

Στον αγρό Αθ. Κατσίκα αποκαλύφθηκε με λαθρανασκαφή και συλήθηκε πώρινη σαρκοφάγος του γνωστού τύπου των Αβδήρων. Οι εσωτερικές διαστάσεις της λάρνακας ήταν 1,91x0,54 μ. και το πάχος των τοιχωμάτων της 0,10 μ. Στην εσωτερική τους ακμή υπήρχε πατούρα, πλ. και ύψ. 0,02 μ. Η καλυπτήρια πλάκα είχε επίπεδη την κάτω επιφάνεια και ελαφρώς δίρριχτη την επάνω. Το πλάτος της ήταν 0,80, το πάχος της 0,25 στο μέσον και 0,18 μ. στα άκρα. Δεν σωζόταν ακέραιη διότι την είχαν σπάσει οι λαθρανασκαφείς. Το μήκος της υπολογίστηκε σε 2,30 μ.

Ο προσανατολισμός της ήταν Α.-Δ. Ο σκελετός, που πιθανώς να είχε διατηρηθεί ακέραιος, είχε διαταραχθεί κατά την επέμβαση. Το κρανίο βρισκόταν στη βορειο-

ανατολική γωνία και τα οστά της κνήμης στο δυτικό άκρο. Από τα κτερίσματα του νεκρού δεν βρέθηκε τίποτα.

Στο κατάστρωμα ενός από τους χωματόδρομους που διασχίζουν την Παλιόχωρα, τα νερά της βροχής αποκάλυψαν ταφικό πιθάρι. Με την ανασκαφή όμως διαπιστώθηκε ότι ήταν συλημένο.

Μώλος

Στο οικόπεδο Ελευθεριάδη που βρίσκεται στη θέση Μπογιατζή Πηγάδι της περιοχής Μώλος, κατά τη διάρκεια σκαπτικών εργασιών του ιδιοκτήτη, εντοπίστηκε πώρινη σαρκοφάγος. Ακολούθησε ανασκαφή κατά την οποία αποκαλύφθηκαν έξι ταφές.

Ταφή 1. Πώρινη σαρκοφάγος, προσανατολισμού Α.-Δ. Είχε καταστραφεί σχεδόν εντελώς με την άροση. Σωζόταν μόνον ο πυθμένας της και τμήμα από το ανατολικό πλευρικό τοίχωμα. Το εξωτερικό πλάτος της ήταν 0,78 και το εσωτερικό 0,56 μ. Όταν διαπιστώθηκε ότι ήταν κατεστραμμένη, κρίθηκε σκόπιμο να σταματήσει η ανασκαφή στο σημείο αυτό, ώστε να διασωθούν τα παρακείμενα δέντρα.

Ταφή 2. Πήλινη λάρνακα, προσανατολισμού Α.-Δ. Εξωτ. διαστ. 0,70x0,36 μ. Το κάλυμμά της ήταν ένας κορινθιακός στρωτήρας.

Ταφή 3. Πήλινη λάρνακα, προσανατολισμού Α.-Δ. Εξωτ. διαστ. 0,87x0,33 μ. Ήταν κατεστραμμένη μέχρι το επίπεδο του πυθμένα της.

Ταφή 4. Πήλινη λάρνακα, προσανατολισμού Α.-Δ. Εξωτ. διαστ. 0,66x0,32 μ. Ήταν καλυμμένη με δύο κορινθιακούς στρωτήρες.

Τάφος 5. Πήλινη λάρνακα, προσανατολισμού ΒΔ.-ΝΑ. Εξωτ. διαστ. 0,85x0,54 μ. Το κάλυμμά της ήταν αετωματικό και αποτελούνταν από δύο τεμάχια που είχαν υποχωρήσει στο εσωτερικό. Στο μέσον της δυτικής πλευράς του ανατολικού τεμαχίου ήταν χαραγμένο πριν το ψήσιμο το γράμμα *Χ* και αντίστοιχα στο μέσον της ανατολικής πλευράς του δυτικού είχε κατασκευαστεί με τον ίδιο τρόπο κυματοειδής γραμμή.

Ταφή 6. Πήλινη λάρνακα, προσανατολισμού ΒΔ.-ΝΑ. Εξωτ. διαστ. 2x0,75 μ. Το κάλυμμά της ήταν παρόμοιο με της ταφής 5, αλλά χωρίς τα εγχάρακτα σύμβολα.

Από τις παραπάνω έξι ταφές με βάση τις διαστάσεις τους, οι τρεις ανήκαν σε ενήλικα άτομα, μία σε παιδί και δύο σε βρέφη. Όλες βρέθηκαν σε βάθος 0,40-0,50 μ. κάτω από τη σημερινή επιφάνεια του εδάφους. Ήταν τοποθετημένες στο φυσικό έδαφος, που σχημάτιζε στο σημείο αυτό μικρό έξαρμα. Αυτές που βρίσκονταν στο χαμηλότερο σημείο είχαν καταστραφεί από την άροση. Οι υπόλοιπες σώθηκαν σχεδόν ακέραιες με μικρές κακώσεις από φυσικά αίτια. Ο προσανατολισμός τους ήταν τέτοιος ώστε να συγκλίνουν στο κέντρο του τύμβου, που θα ήταν κυκλικός. Αυτές που έχουν προσανατολισμό Α.-Δ. βρίσκονται σε μία σειρά· οι βρεφικές και η παιδική μάλιστα στην ίδια ευθεία. Η πλήρης ανασκαφή του τύμβου και στα διπλανά οικόπεδα ίσως δείξει ότι οι τάφοι ήταν τοποθετημένοι σε ακτινωτές σειρές. Οι τέσσερις ταφές που δεν είχαν καταστραφεί ήταν ασύλητες. Οι σκελετοί όμως είχαν αποσαθρωθεί τελείως και δεν βρέθηκαν καθόλου ίχνη οστών. Όλοι οι νεκροί ήταν ακτέριστοι. Ανάμεσα στις ταφές 2 και 6 υπήρχε ως εναγισμός ένα σχεδόν ακέραιο αγγείο (ασκός τύπου guttus που χρονολογείται στα 330 π.Χ. περίπου). Νότια της ταφής 2 βρέθηκε πήλινο ειδώλιο σκύλου. Στην υπόλοιπη επίχωση του τύμβου υπήρχαν διάσπαρτα όστρακα από διάφορα αγγεία (π.χ. σκύφος, οξύβαφο πινάκιο κτλ.) που χρονολογούνται επίσης στον 4ο αι. π.Χ.

Στο οικόπεδο Λασπίδου, χωρίς τη σύμφωνη άδεια της Υπηρεσίας ανοίχτηκαν τάφροι θεμελίωσης οικοδομής με αποτέλεσμα να εντοπιστούν ταφές και καύσεις. Όσες δεν είχαν καταστραφεί από το μηχάνημα αναμοχλεύτηκαν από αρχαιοκάπηλους. Κάτω από τις συνθήκες αυτές δεν έγινε κανονική ανασκαφή, αλλά καθαρισμός και μικρές τομές ελέγχου της υπόλοιπης περιοχής των τάφρων. Εντοπίστηκαν: α) Τέσσερις καύσεις. Περιείχαν διάφορα καμένα υλικά, προφανώς υπολείμματα των τελετών εναγισμών. Οι τρεις είχαν καταστραφεί. Η τέταρτη βρέθηκε σε τομή ελέγχου. Οι διαστάσεις της ήταν 0,80x0,50 μ. Εκτός από καμένα χώματα δεν περιείχε τίποτα άλλο. β) Ένας χτιστός τάφος, κατεστραμμένος και συλημένος ήδη από την αρχαιότητα. Η τελευταία καύση βρίσκεται σχεδόν στο εσωτερικό του. Το μήκος του εσωτερικά, ήταν 1,78 μ., το σωζόμενο πλάτος του 0,63 (εσωτερικά) και το πλάτος των πλευρών του 0,16 μ. γ) Δύο κεραμοσκεπείς τάφοι. Ο ένας καταστράφηκε εντελώς από τον εκσκαφέα, ο άλλος πιθανώς ήταν συλημένος. δ) Δύο ταφικά πιθάρια. Το ένα ήταν συλημένο και σχεδόν κατεστραμμένο. Το άλλο, καθώς δεν διακρινόταν καλά, είχε παραμείνει ασύλητο. Ήταν τοποθετημένο με το στόμιο προς ΒΑ. Το μήκος του ήταν 1,55 και το μέγιστο πλάτος 1 μ. Τα τοιχώματά του είχαν καταρρεύσει στο εσωτερικό. Πάνω σε λεπτό χαλίκι, πάχ. 0,05 μ., είχε τοποθετηθεί ο νεκρός από τον οποίο διατηρήθηκαν ελάχιστα θραύσματα οστών. Τα κτερίσματα ήταν χάλκινο κάτοπτρο που η μία του επιφάνεια είχε λεπτό ξύλινο κάλυμμα, ενώ στην άλλη ήταν προσαρμοσμένη χάλκινη καρφίδα με μικρή οπή που χρησίμευε για τη στερέωση της ξύλινης λαβής (Πίν. 125 γ), και χρυσός κρίκος από λεπτό στριφτό σύρμα με τρία πεπλατυσμένα σφαιρίδια στο πάνω μέρος της περιφέρειάς του.

Βρέθηκε επίσης χάλκινο νόμισμα Ορθαγόρειας του 4ου αι. π.Χ. ως χαρώνειος οβολός.

Στο οικόπεδο Τσέβη, που βρίσκεται στη θέση Άσπρη Άμμος (πρώην Αγρίπ Τσαΐρ) της περιοχής Μώλου, υπήρχε χαμηλό έξαρμα αποτελούμενο από αρχαίο οικοδομικό υλικό. Ύστερα από αίτηση του ιδιοκτήτη έγινε σωστική ανασκαφή κατά την οποία αποκαλύφθηκαν δύο επάλληλοι βυζαντινοί ναοί. Ο παλαιότερος, διαστ. 13x5 μ., διέθετε νάρθηκα και πλακόστρωτο κατά μήκος της βόρειας πλευράς του. Ο νεότερος, διαστ. 7x4,20 μ., ήταν μονόχωρος· από τον πρώτο είχε ενσωματώσει στην κάτοψη του το νότιο τοίχο και την αψίδα. Κατά τη δεύτερη αυτή φάση, στη γύρω από το ναό περιοχή πρέπει να υπήρχε νεκροταφείο (εντοπίστηκαν δύο τουλάχιστον τάφοι). Η ανασκαφή διακόπηκε, διότι ανήκει στην αρμοδιότητα της 12ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων στην οποία και παραχωρήθηκε.

Αρμύρα (πρώην Τουζλά Γκιόλ)

Σε ταφικό τύμβο που βρίσκεται στον αγρό Ανδρ. Βαμβακίδη εντοπίστηκε κατά την άροση πιθάρι. Ο προσανατολισμός του ήταν Α.-Δ. με το στόμιο προς Α. Βρέθηκε συλημένο.

Μυρωδάτο

Σε τάφο του αρχαίου νεκροταφείου που βρίσκεται στην περιοχή Μπαϊρίτσα του Μυρωδάτου, σημειώθηκε αρχαιοκαπηλική επέμβαση την οποία ακολούθησε ανασκαφή-καθαρισμός.

Πρόκειται για κιβωτιόσχημο τάφο από πωρόλιθο με μονολιθική καλυπτήρια πλάκα. Η λάρνακα απαρτίζεται από τέσσερις πλάκες, που φέρουν στην εσωτερική τους ακμή πατούρα, πλ. και ύψ. 0,05 μ. Οι εσωτερικές της διαστάσεις είναι 2,16x0,67 μ. και το ύψος των τοιχωμάτων 0,68 μ. Τα εξωτερικά τοιχώματα είναι εντελώς ακατέργαστα, όπως κόπηκαν από το λατομείο. Τα εσωτερικά, αντίθετα, έχουν πολύ καλή επεξεργασία με λαμάκι και φέρουν ίχνη κόκκινου χρώματος. Η καλυπτήρια πλάκα έχει επίπεδο και καλοδουλεμένο το κάτω μέρος, ελαφρώς καμπύλο και αδρά επεξεργασμένο με βελόνι το επάνω. Ο τάφος ήταν κλεισμένος αεροστεγώς με κουρασάνι, πάχ. 0,01 μ.

Οι αρχαιοκάπηλοι είχαν σπάσει την καλυπτήρια πλάκα και είχαν πετάξει έξω τα οστά του σκελετού. Ανάμεσά τους υπήρχε λεπτή άμμος με την οποία πρέπει να ήταν στρωμένος ο πυθμένας και θραύσματα ιωνικής κύλικας που θα ήταν το κτέρισμα του νεκρού (Πίν. 125 ε).

ΝΤ. ΚΑΛΛΙΝΤΖΗ

Καλύβα

Συνεχίστηκαν οι ανασκαφικές εργασίες σε διάφορα σημεία του φρουρίου της Καλύβας (Σχέδ. 2). Στόχος της έρευνας ήταν η συμπλήρωση της αρχιτεκτονικής μορφής του φρουρίου με την αποκάλυψη νέων τμημάτων, ο έλεγχος της στρωματογραφίας σε διάφορους χώρους και η διάκριση τυχόν άγνωστων οικοδομικών φάσεων. Σύμφωνα με τα ανασκαφικά δεδομένα η χρήση του χώρου ήταν συνεχής από τον 4ο αι. π.Χ. ως τον 6ο αι. μ.Χ. Από όλους αυτούς τους αιώνες υπάρχουν νομίσματα πόλεων, ηγεμόνων και αυτοκρατόρων. Οι κυριότερες φάσεις που έχουν διακριθεί είναι τέσσερις, του 4ου και του 2ου αι. π.Χ., του 2ου και του 3ου αι. μ.Χ.[3].

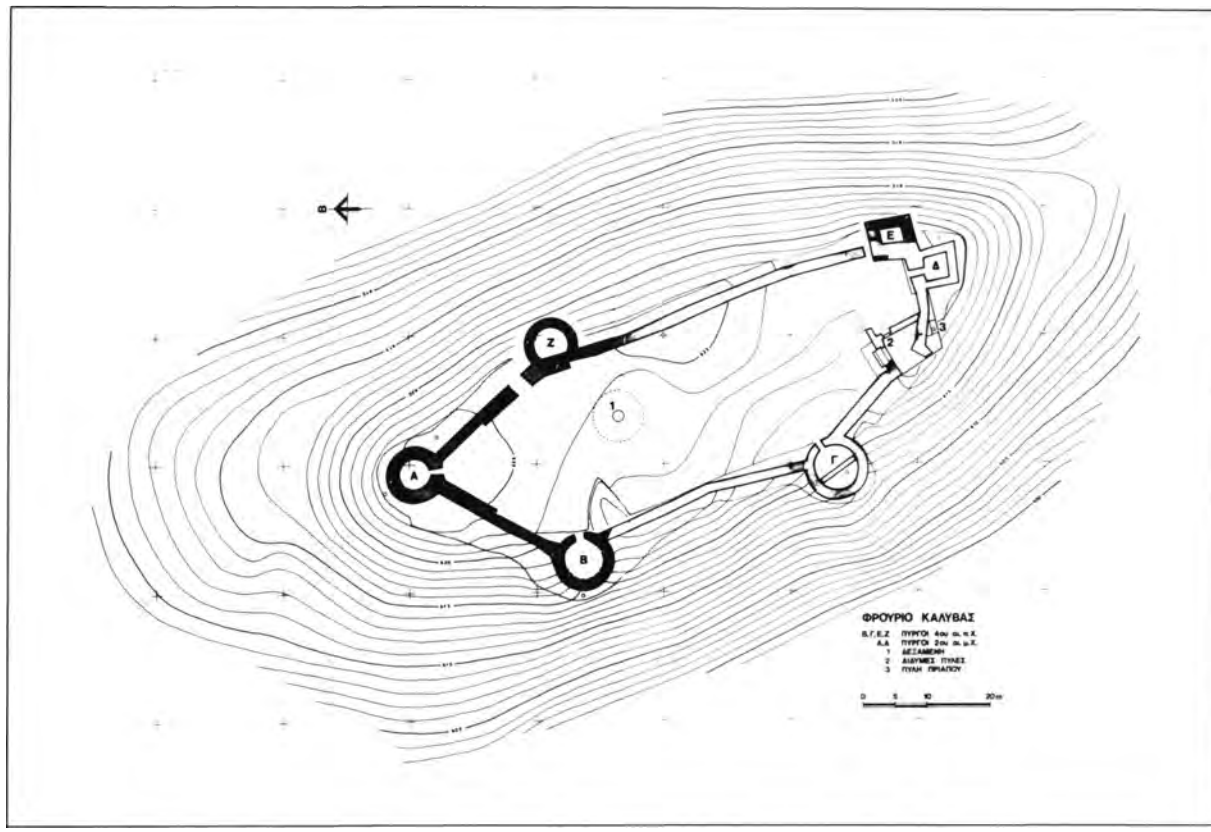
Οι χώροι και τα τετράγωνα που ερευνήθηκαν φέτος είναι οι εξής:

Στον πύργο Α΄, που χρονολογείται στην τρίτη φάση, αφαιρέθηκε η επίχωση έως το φυσικό βράχο πάνω στον οποίο έχει θεμελιωθεί (Πίν. 125 β). Στις σχισμές του ασβεστολιθικού πετρώματος βρέθηκαν κι εδώ όστρακα της πρώιμης εποχής του Σιδήρου που προέρχονται από μια θρακική εγκατάσταση του 9ου αι. π.Χ. Ο μεγάλος αριθμός τετράγωνων πλίνθων με διακοσμητικές δαχτυλιές σχετίζεται πιθανότατα με την ύπαρξη πλινθόκτιστου τόξου στην πύλη του πύργου. Τρία πιθάρια που είχαν τοποθετηθεί πάνω στο φυσικό βράχο είναι σύγχρονα με τον πύργο. Οι αρμοί μεταξύ των λίθων στην εσωτερική επιφάνεια του πύργου καλύπτονται με παχύ ασβεστοκονίαμα.

Στον πύργο Β΄ που χρονολογείται στον 4ο αι. π.Χ. και ήταν σε χρήση έως το 2ο αι. π.Χ., αποκαλύφθηκε η πύλη που είχε επιχωθεί το 2ο αι. μ.Χ., όταν πάνω της χτίστηκε ο ασβεστόχτιστος περίβολος και ο πύργος είχε εγκαταλειφθεί (Πίν. 125 δ). Κατά την αποκάλυψη της πύλης εντοπίστηκε το στρώμα καταστροφής με έντονα ίχνη φωτιάς και θραύσματα μαυρισμένων κεραμιδιών πάνω σε δάπεδο από σκληρό κόκκινο πηλόχωμα, που είχε αποκαλυφθεί και σε προηγούμενη ανασκαφική περίοδο (Πίν. 125 στ). Στον ίδιο χώρο βρέθηκαν άλλες 13 λίθινες σφαίρες καταπέλτη, οι περισσότερες με γράμματα χαραγμένα στην επιφάνειά τους. Οι σφαίρες αυτές μαζί με τα χάλκινα τετράδραχμα της Μαρώνειας του 166 π.Χ., χρονολογούν το στρώμα καταστροφής μετά το 148 π.Χ.

Στη δυτική ζώνη του φρουρίου, όπου έχουν αποκαλυφθεί δωμάτια και αποθηκευτικοί χώροι με πρόχειρα χτισμένους τοίχους στην τέταρτη οικοδομική φάση,

3. ΑΔ 29 (1973-1974): Χρονικά, σ. 803-805. ΑΕΜΘ 2 (1988), σ. 443-458.

Σχέδ. 2. Νομός Ξάνθης. Φρούριο Καλύβας. Τοπογραφικό διάγραμμα.

συνεχίστηκε η έρευνα στα τετράγωνα Δ6α, Δ5γ, Γ5δ, Γ6β, Γ5β και Δ5δ. Βρέθηκαν πολλά πιθάρια κατά χώραν και αντικείμενα διαφόρων περιόδων, όπως υφαντικά βάρη, σιδερένια καρφιά, λίθινες σφαίρες, τμήμα ειδωλίου Κυβέλης, άλλα θραύσματα ειδωλίων, νομίσματα και ενσφράγιστες λαβές θασιακών αμφορέων και κορμός μαρμάρινου αγαλματίου Ηρακλή.

Στα τετράγωνα Δ7γ και Δ7δ, κοντά στο συγκρότημα των δωματίων, αποκαλύφθηκε στο κάτω μέρος του περιβόλου της αρχικής φάσης, βόρεια του πύργου Γ΄, πυλίδα αιφνιδιασμού (Πίν. 126 α), διαστ. 0,70Χ0,43 μ. εσωτερικά και 0,56Χ0,40 μ. εξωτερικά. Το εσωτερικό άνοιγμα βρέθηκε κλεισμένο με ογκόλιθο. Στον ίδιο χώρο, πάνω στα βράχια, αποκαλύφθηκε τμήμα δαπέδου και κεραμική της εποχής του Σιδήρου.

Στο τετράγωνο Δ8δ, προς ΝΑ. του πύργου Γ΄, στόχος της έρευνας ήταν η αποκάλυψη του περιβόλου της αρχικής φάσης κάτω από τον ασβεστόχτιστο περίβολο και η σύνδεση περιβόλου και πύργου Γ΄ με το εσωτερικό του φρουρίου. Ολοκληρώθηκε η αποκάλυψη του αναλημματικού τοίχου-κρηπιδώματος που υπάρχει απέναντι από την πύλη του πύργου Γ΄ για να προστατεύει το χώρο από κατολισθήσεις. Κάτω από τον αναλημματικό τοίχο υπήρχε μπάζωμα με χώματα που περιείχαν κεραμική της εποχής του Σιδήρου. Το τμήμα του περιβόλου της πρώιμης φάσης σώζεται σε ύψος 1,30-1,90 μ., ενώ ο περίβολος της ρωμαϊκής φάσης σε ύψος 1,30 μ. περίπου. Η μείωση του ανοίγματος της πύλης του πύργου Γ΄ κατά τη ρωμαϊκή περίοδο κατά 0,66 μ. αποκαλύφθηκε και προς το εσωτερικό του φρουρίου. Στο κάτω μέρος του περιβόλου υπάρχει μια δεύτερη πυλίδα κατασκευασμένη με πλάκες στο δάπεδο και την οροφή της, διαστ. 0,80Χ0,45 μ. Το εξωτερικό άνοιγμα της πυλίδας κλείστηκε όταν χτίστηκε ο ασβεστόχτιστος περίβολος (Πίν. 126 β).

Στα τετράγωνα Ε9α και Ε9β ολοκληρώθηκε η αποκάλυψη της δυτικής παραστάδας της μεγαλύτερης από τις δίδυμες πύλες, του κατωφλιού και του πλατύσκαλου με τον αβαθή ανοιχτό περιμετρικό αγωγό. Τα νερά του πλατύσκαλου χύνονταν σε τετράπλευρο φρεάτιο και με κλειστό αγωγό έφταναν έξω από την πύλη. Ο δυτικός γωνιόλιθος του κατωφλίου είχε καταστραφεί. Το κενό συμπληρώθηκε με ομοίωμα γωνιολίθου από άσπρο τσιμέντο. Το άνοιγμα της πύλης είναι 2,07 μ., ενώ ο εσωτερικός χώρος ως τα σκαλιά και το πλατύσκαλο έχει διαστάσεις 2,65Χ1,05 μ. Η επίχωση στα τμήματα

που καθαρίστηκαν περιελάμβανε τη γνωστή και από άλλα σημεία του φρουρίου στρωματογραφία, με τα δύο στρώματα καταστροφής και την ενδιάμεση φάση των δαπέδων (Πίν. 126 γ).

Στα τετράγωνα Ε10β και Α10α μεταξύ του πύργου Δ΄ και της νοτιοδυτικής πύλης εσωτερικά του περιβόλου, αποκαλύφθηκε μεγάλη πύλη με μονολιθικό κατώφλι. Πρόκειται για την εξωτερική πύλη της αρχικής φάσης του φρουρίου που οδηγούσε σε λιθόστρωτο χώρο μπροστά από τις εσωτερικές δίδυμες πύλες και τον τοίχο της κόγχης (Πίν. 126 δ). Ονομάστηκε πύλη του Πριάπου από το ανάγλυφο του θεού πάνω σε θολίτη λίθο που βρέθηκε έξω από την πύλη και προέρχεται πιθανότατα από τόξο της πύλης (Πίν. 127 α). Στο εσωτερικό του λιθόστρωτου χώρου, δίπλα από τις παραστάδες και το κατώφλι της πύλης υπάρχει όγκος παλαιότερου οικοδομικού υλικού πάνω στο οποίο έχει θεμελιωθεί ο ασβεστόχτιστος περίβολος. Σε πολλούς γωνιολίθους που βρέθηκαν πεσμένοι έξω από την πύλη διατηρήθηκαν οι σιδερένιοι σύνδεσμοι με μολυβδοχόηση από οριζόντια και κάθετη σύνδεση των λίθων.

Η νοτιοδυτική πύλη της ρωμαϊκής περιόδου βρίσκεται πάνω στον περίβολο της αρχικής φάσης. Στο σημείο αυτό και σε όλη την έκταση από τη νότια γωνία του περιβόλου ως τον πύργο Γ΄ απομακρύνθηκαν τα μπάζα και διαπιστώθηκε ότι οι γωνιόλιθοι του περιβόλου πατούν πάνω σε λαξευμένες επιφάνειες του βράχου ή σε μεγάλους ακανόνιστους λίθους με επίπεδη την πάνω επιφάνεια ή, τέλος, σε μικρούς γωνιόλιθους που κάλυπταν τα κενά των βράχων (Πίν. 127 β).

Δ. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΣ

ΝΟΜΟΣ ΡΟΔΟΠΗΣ

Ληνός

Τα αποτελέσματα των ανασκαφών του 1991 στον αρχαιολογικό χώρο του Ληνού έχουν δημοσιευθεί στο ΑΕΜΘ του έτους αυτού[4].

Σαρακηνή

Το καλοκαίρι του 1991 ολοκληρώθηκε η ανασκαφή στην προϊστορική θέση Τσούκα στην ορεινή Ροδόπη και συγκεκριμένα στην περιοχή της Σαρακηνής, 35 χλμ. βορειοανατολικά της Κομοτηνής. Η θέση Τσούκα είχε εντοπιστεί παλαιότερα αλλά η ανασκαφή της άρχισε το 1988 από την ΙΘ΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων.

Πρόκειται για μια μικρή σε έκταση προϊστορική εγκατάσταση της εποχής του Σιδήρου με χαρακτηριστικά ενός αγροτικού και κτηνοτροφικού οικισμού.

Προκαταρκτικές ανασκαφικές αναφορές έχουν δημοσιευθεί στο ΑΕΜΘ του 1988[5]. Η ανασκαφή του προϊστορικού οικισμού πρόκειται να δημοσιευθεί στο BSA.

Ν. ΕΥΣΤΡΑΤΙΟΥ

ΝΟΜΟΣ ΕΒΡΟΥ

Μεσημβρία

Τα αποτελέσματα των ανασκαφών του 1991 στον αρχαιολογικό χώρο Μεσημβρίας έχουν δημοσιευθεί στο ΑΕΜΘ του έτους αυτού[6].

Μάκρη

Η ανασκαφική έρευνα στον αρχαιολογικό χώρο Μάκρης στην περιοχή της λεγόμενης Σπηλιάς του Κύκλωπα άρχισε το 1988 και συνεχίζεται κάθε χρόνο[7]. Από την αρχή διαμορφώθηκαν δύο τομείς: ιστορικών χρόνων (τομέας Α) και προϊστορικών (τομέας Β) (Σχέδ. 3).

Τομέας Α

Το 1989 είχε αποκαλυφθεί τετράπλευρος χώρος, διαστ. 5Χ5 μ. περίπου, που περιείχε οξυπύθμενους αμφορείς και άλλα αγγεία του 5ου και 4ου αι. π.Χ. και είχε χαρακτηριστεί ως αποθέτης. Φέτος συνεχίστηκε η ανασκαφή του (Πίν. 127 γ). Η τοιχοδομία του είναι αμελής· το σωζόμενο ύψος των τοιχωμάτων του ξεπερνά τα 2 μ. Κάτω από τη θεμελίωσή του, μέσα στις προϊστορικές επιχώσεις, βρέθηκε κατά χώραν μεγάλο ανθρωπόμορφο αγγείο (Πίν. 127 δ).

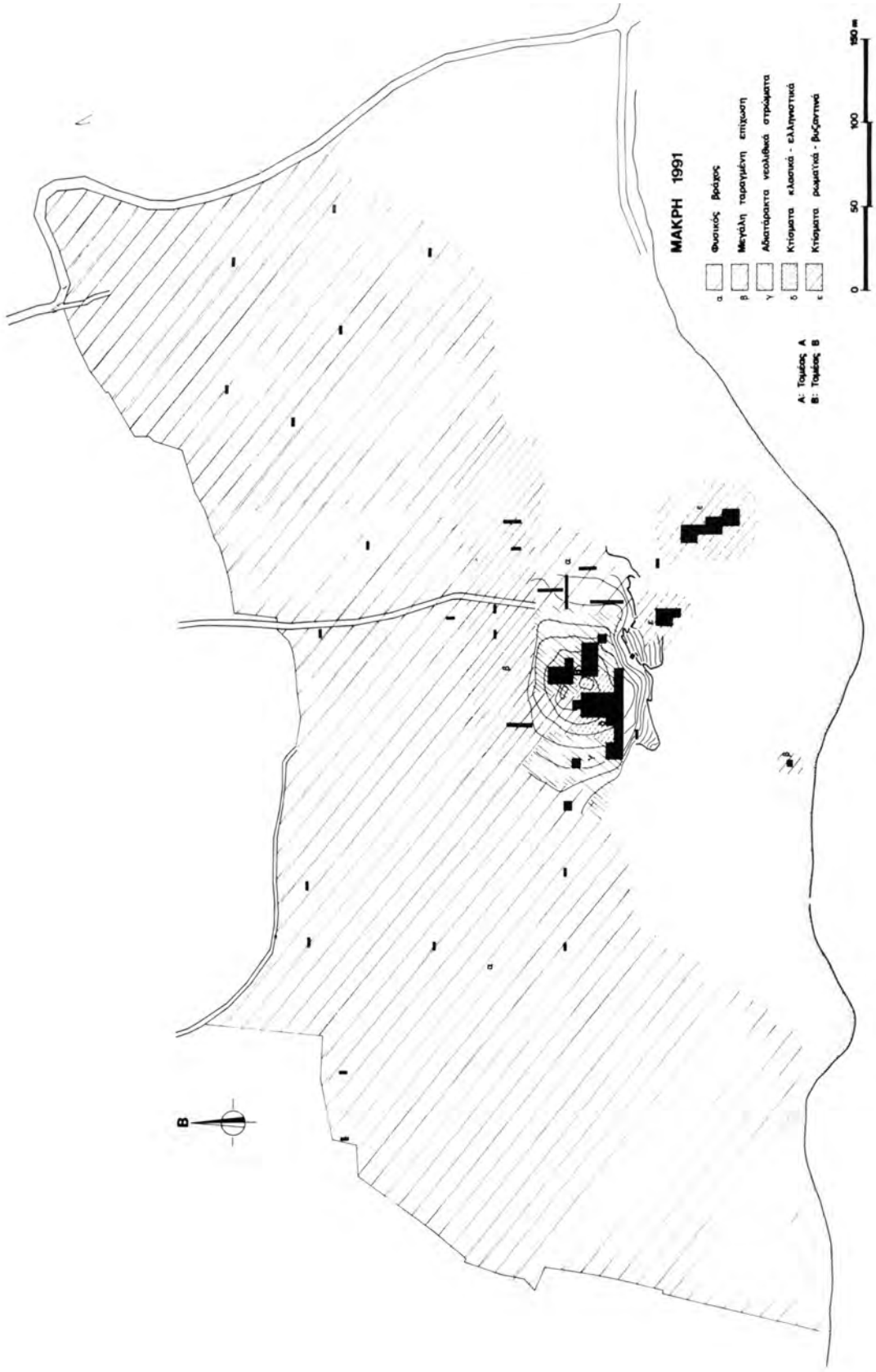
Προς ΝΔ. αποκαλύφθηκε ένας δεύτερος αποθέτης, κατά πολύ μικρότερος σε διαστάσεις, αλλά με παρόμοιο περιεχόμενο. Κάτω από αυτόν βρέθηκαν προϊστορικές κατασκευές και αγγεία (Πίν. 128 δ).

4. ΑΕΜΘ 5 (1991), σ. 477-487.

5. ΑΕΜΘ 2 (1988), σ. 517-524.

6. ΑΕΜΘ 5 (1991), σ. 471-476.

7. Για τις ανασκαφικές εκθέσεις, βλ. ΑΕΜΘ 2 (1988), σ. 499-506· 3 (1989), σ. 587-593, 595-605· 4 (1990), σ. 595-612, 613-624.

Σχέδ. 3. Νομός Έβρου. Μάκρη. Τοπογραφικό διάγραμμα του αρχαιολογικού χώρου.

Το 1990, νότια από τα κτίσματα των ιστορικών χρόνων αποκαλύφθηκε ευθύγραμμο τείχος, ρωμαϊκής εποχής, και ανασκάφηκε τμήμα του μήκ. 32 μ. περίπου. Φέτος έγινε ανασκαφική έρευνα να διαπιστωθεί αν συνεχίζεται προς Α. Πράγματι εντοπίστηκε αλλά σε πολύ κακή κατάσταση. Σώζεται μόνον στο επίπεδο της θεμελίωσης που αποτελείται από αργές πέτρες. Εκατέρωθεν των πλευρών του υπάρχουν αδιατάρακτες νεολιθικές επιχώσεις.

Ήδη από το 1989 είχε εγκαινιαστεί πρόγραμμα έρευνας όλου του αρχαιολογικού χώρου με δοκιμαστικές τομές, ώστε να καθοριστούν ζώνες προστασίας και χρήσεων γης. Η έρευνα συνεχίστηκε φέτος προς ΒΑ. και ΝΑ. της προϊστορικής τούμπας με αρνητικά αποτελέσματα για τον εντοπισμό αρχαιοτήτων.

Τομέας Β

Η ανασκαφική δραστηριότητα τη χρονιά αυτή επεκτάθηκε στη νότια πλευρά της κορυφής της νεολιθικής τούμπας με το άνοιγμα δύο ακόμη τομών, διαστ. 5Χ5 μ. Σκοπός της έρευνας αυτής ήταν να διαπιστωθεί η έκταση και ο χαρακτήρας του κεντρικού χώρου του οικισμού, ο οποίος τα προηγούμενα χρόνια είχε δώσει εξαιρετικά αρχιτεκτονικά ευρήματα, μοναδικά σε ποικιλία και διατήρηση για το χώρο της Θράκης.

Η ανασκαφή του 1991 αποκάλυψε κάτω από το δάπεδο ενός σπιτιού και μέσα σε καλά προετοιμασμένη υποδοχή του εδάφους τρεις νεολιθικές ταφές. Βρέθηκαν σε κοντινή απόσταση μεταξύ τους αλλά μόνον η πρώτη ταφή σώθηκε σε καλή κατάσταση. Οι άλλες δύο σώθηκαν αποσπασματικά. Κύριο χαρακτηριστικό της καλύτερα διατηρημένης ταφής ήταν η συνεσταλμένη στάση του νεκρού με τα πόδια μαζεμένα στο στήθος, τα χέρια στο πρόσωπο και μια επίπεδη πλάκα τοποθετημένη στο στήθος. Τους σκελετούς συνόδευαν οστά ζώων — κυρίως σιαγόνες αιγοπροβάτων — και όστρεα, ενώ στην πρώτη ταφή βρέθηκε και ένα κόσμημα με τη μορφή μιας πράσινης πέτρας. Οι νεολιθικές ταφές είναι σπάνιες στο βορειοελλαδικό χώρο και θα πρέπει να θεωρηθεί ως μοναδικό εύρημα για την περιοχή της Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης.

Τα αρχιτεκτονικά ευρήματα των δύο τομών του 1991 μπορούν να συνδεθούν με βεβαιότητα με την οριζόντια και κάθετη στρωματογραφική ακολουθία που υπάρχει στους υπόλοιπους ανασκαμμένους χώρους, με κύρια χαρακτηριστικά τα έξοχα διατηρημένα δάπεδα τους. Η ανασκαφή αποκάλυψε, όπως και τις προηγούμενες χρονιές, μεγάλες ποσότητες νεολιθικής κεραμικής, λίθινων εργαλείων και ειδωλίων (Πίν. 128 α-γ, ε).

ΝΤ. ΚΑΛΛΙΝΤΖΗ - Ν. ΕΥΣΤΡΑΤΙΟΥ

ΤΑΦΙΚΟΙ ΤΥΜΒΟΙ

Στο πλαίσιο ειδικού προγράμματος της Εφορείας για τη σωστική ανασκαφή ταφικών τύμβων στις περιοχές Διδυμοτείχου, Ορεστιάδος και Τριγώνου, άρχισαν φέτος ανασκαφές σε τύμβους που βρίσκονται κοντά στα χωριά Λουτρός (όπου το νεκροταφείο της ρωμαϊκής Τραϊανούπολης), Λαγηνά, Δίκαια και Ρίζια. Στόχος που προγράμματος αυτού, που θα συνεχιστεί και τα επόμενα χρόνια, είναι η διάσωση τάφων και κτερισμάτων από την παράνομη δραστηριότητα των αρχαιοκαπήλων.

Οι ταφικοί τύμβοι του Νομού Έβρου, των οποίων ένας πρώτος κατάλογος έχει δημοσιευτεί στα Χρονικά του ΑΔ[8], έχουν κατασκευαστεί σε περίοπτες θέσεις, πάνω σε κορυφές χαμηλών υψωμάτων και γηλόφων ή κοντά σε αρχαίους δρόμους, για να είναι ορατοί από μακρυά στους κατοίκους των γειτονικών οικισμών και τους διερχόμενους ταξιδιώτες. Χρονολογούνται από τον 5ο αι. π.Χ. έως και το 2ο αι. μ.Χ. Σε πολλούς απ' αυτούς, καθώς δεσπόζουν στη γύρω περιοχή, έχουν τοποθετηθεί κολωνάκια του τριγωνομετρικού δικτύου της Γ.Υ.Σ.

Λουτρός (Τραϊανούπολη)

Η σωστική ανασκαφή του τύμβου άρχισε μετά από την παράνομη διάνοιξη τάφρου με σκαπτικό μηχάνημα στο νοτιοανατολικό τμήμα του τύμβου. Άγνωστοι επίσης είχαν ανοίξει από την κορυφή του τύμβου ένα πηγάδι, βάθ. 12 και διαμ. 1,20 μ., σε μια προσπάθεια να εντοπίσουν και να συλήσουν τον τάφο, χωρίς όμως αποτέλεσμα. Στόχος της έρευνας ήταν η αποκάλυψη του τάφου και η περισυλλογή των κτερισμάτων πριν από μια νέα επέμβαση των αρχαιοκαπήλων.

Ο τύμβος είχε διάμετρο 50 και ύψος 6,50 μ. Είχε κατασκευαστεί 1,5 χλμ. προς ΒΔ. της Τραϊανούπολης και ήταν ορατός από τον άξονα της Εγνατίας οδού. Η αφαίρεση του μεγάλου όγκου των χωμάτων του τύμβου (4.910 κ.μ.) έγινε με περιστρεφόμενο σκαπτικό μηχάνημα που έσκαβε κατά τμήματα την επίχωση ως το επίπεδο της επιφάνειας του εδάφους. Στο επίπεδο αυτό και στο κέντρο του τύμβου αποκαλύφθηκε ταφικός περίβολος και λιθοσωρός, διαμ. 10 μ., κατασκευασμένος με ακανόνιστου μεγέθους πέτρες και κροκάλες. Γύρω από τον περίβολο εντοπίστηκαν οι θέσεις οκτώ εναγισμών με ίχνη πυράς, όστρακα, αγγεία, οστά ζώων, απανθρακωμένους σπόρους και άλλα μικροαντικείμενα.

8. ΑΔ 33 (1978): Χρονικά, σ. 311-312.

Ο λιθοσωρός σκέπαζε δύο μεγάλες καύσεις νεκρών με πλούσια κτερίσματα. Η πρώτη καύση (καύση Α΄) (Πίν. 128 στ) είχε μήκος 3,45, πλάτος 1,85 μ., και προσανατολισμό ΒΑ.-ΝΔ. Τα σημαντικότερα κτερίσματα ήταν: α) Η επένδυση ενός ξύλινου ημικυκλικού κιβωτιδίου από ελεφαντόδοντο που είχε γυψοποιηθεί από την υψηλή θερμοκρασία της καύσης. Διατηρήθηκαν η χάλκινη κλειδαριά του με εξαρτήματα και σιδερένιο κλειδί και χάλκινοι κρίκοι για ανάρτηση. Στο εσωτερικό του βρέθηκε χάλκινη κασετίνα ιατρού με λίθινη πλάκα στη βάση και εσωτερικά χωρίσματα μαζί με κυλινδρική θήκη που περιείχε περίτεχνο ιατρικό εργαλείο. β) Χάλκινος αμφορέας με περίτεχνες λαβές που απολήγουν σε κεφάλι Μέδουσας. γ) Χάλκινος τριποδικός λυχνοστάτης· στον κάλυκα κάτω από το δίσκο, διακόσμηση με ένθετα φύλλα από ασήμι (Πίν. 129 α). δ) Χάλκινος λύχνος. ε) Χάλκινη οινοχόη· στα άκρα της λαβής κεφάλι λιονταριού και ανάγλυφη προτομή γυναίκας (Πίν. 129 β). στ) Χάλκινο τηγανόσχημο αγγείο με κυλινδρική λαβή που απολήγει σε κεφάλι κριού (Πίν. 129 γ). ζ) Πέντε χάλκινα αγγεία, κυρίως φιάλες και λεκανίδες. η) Ασημένιο κυάθιο με οριζόντια ταινιωτή λαβή. θ) Δύο πήλινοι αμφορείς. ι) Οκτώ πήλινα μικρά αγγεία, πινάκια, κύπελλα, κυάθια κ.ά. ια) Δεκαέξι χρυσά ρομβοειδή ελάσματα. ιβ) Χρυσό δαχτυλίδι με πέτρα από χαλκηδόνιο λίθο και χαραγμένο αετό. ιγ) Σιδερένιο ξίφος με οστέινη επένδυση στη λαβή. ιδ) Ασημένιο δηνάριο Δομιτιανού (81-96 μ.Χ.) που χρονολογείται ακριβέστερα στο 88 μ.Χ.

Η δεύτερη καύση (καύση Β΄) έχει προσανατολισμό ΒΑ.-ΝΔ. και διαστάσεις 2,95x2,30 μ. (Πίν. 129 δ). Έγινε πάνω στο φυσικό έδαφος, αφού πρώτα ανοίχτηκαν αυλάκια σε σχήμα σταυρού που χρησίμευσαν ως αεραγωγοί. Γύρω από την καύση τοποθετήθηκαν ακανόνιστου μεγέθους πέτρες σε μια σειρά. Τα υπολείμματά της και τα κτερίσματα σκεπάστηκαν με χώμα και με τις κροκάλες του λιθοσωρού (Πίν. 129 ε). Από τα κτερίσματα παρουσιάζονται τα εξής: α) Χάλκινη χύτρα. Στην οριζόντια πλατιά λαβή και κοντά στο χείλος χάλκινο αγαλμάτιο μικρού παιδιού με ένθετα μάτια από ασήμι. Στην άλλη πλευρά σύνθετη λαβή με ολόγλυφο κεφάλι ταύρου (Πίν. 130 α). β) Επένδυση ξύλινου ημικυκλικού κιβωτιδίου, όπως της προηγούμενης καύσης. Στους κρίκους ανάρτησης σώθηκε σιδερένια αλυσίδα. γ) Όμοια επένδυση από τετράπλευρο όμως κιβωτίδιο. Διατηρείται η χάλκινη κλειδαριά με σιδερένιο κλειδί και σιδερένιοι κρίκοι. δ) Χάλκινος τριποδικός λυχνοστάτης με ραβδωτό κορμό που απολήγει πάνω σε ιωνικό κιονόκρανο και κάλυκα με δίσκο για την τοποθέτηση του λύχνου. Στον κάλυκα παράσταση με ολόγλυφους ερωτιδείς σε σκηνή κυνηγιού (Πίν. 130 β). Τα πόδια του αγγείου μιμούνται πόδια ζώου και πατούν σε κυκλικές βάσεις. ε) Χάλκινος λύχνος με υπερυψωμένη πλευρη κασετίνα ιατρού με δύο κυλινδρικές θήκες. ζ) Χάλκινη τριφυλλόσχημη οινοχόη. Η λαβή της πάνω διαμορφώνεται σε κεφάλι και πόδια λιονταριού, ενώ κάτω απολήγει σε πόδι λιονταριού και δισκάριο με φυτική διακόσμηση (Πίν. 130 γ). η) Χρυσό δαχτυλίδι με πέτρα από κορνήλιο λίθο με παράσταση Απόλλωνα λυρωδού. θ) Χάλκινο ομφάλιο ασπίδας. ι) Γυάλινο αγγείο με ταινιωτή λαβή και πλατύ χείλος. ια) Σιδερένιο ξίφος με ίχνη στη λεπίδα του από τον ξύλινο κολεό. Βρέθηκαν επίσης πήλινοι αμφορείς, μικρό ασημένιο αγγείο, ασημένια κουταλάκια, χρυσά ελάσματα, στλεγγίδες, σιδερένιο δικράνι, σιδερένιο ψαλίδι, σιδερένια αλυσίδα, σιδερένιες αιχμές δοράτων, πήλινα και γυάλινα αγγεία, χάλκινα αγγεία πολύ φθαρμένα, όπως κύπελλα, οινοχόες, λεκανίδες κ.ά.

Παρά την παρουσία του νομίσματος του Δομιτιανού και του εντυπωσιακού συνόλου των χάλκινων αντικειμένων, οι δύο καύσεις και η κατασκευή του τύμβου θα μπορούσαν να χρονολογηθούν στις πρώτες δεκαετίες του 2ου αι. μ.Χ., τότε που ιδρύθηκε από τον αυτοκράτορα Τραϊανό η ομώνυμη πόλη[9].

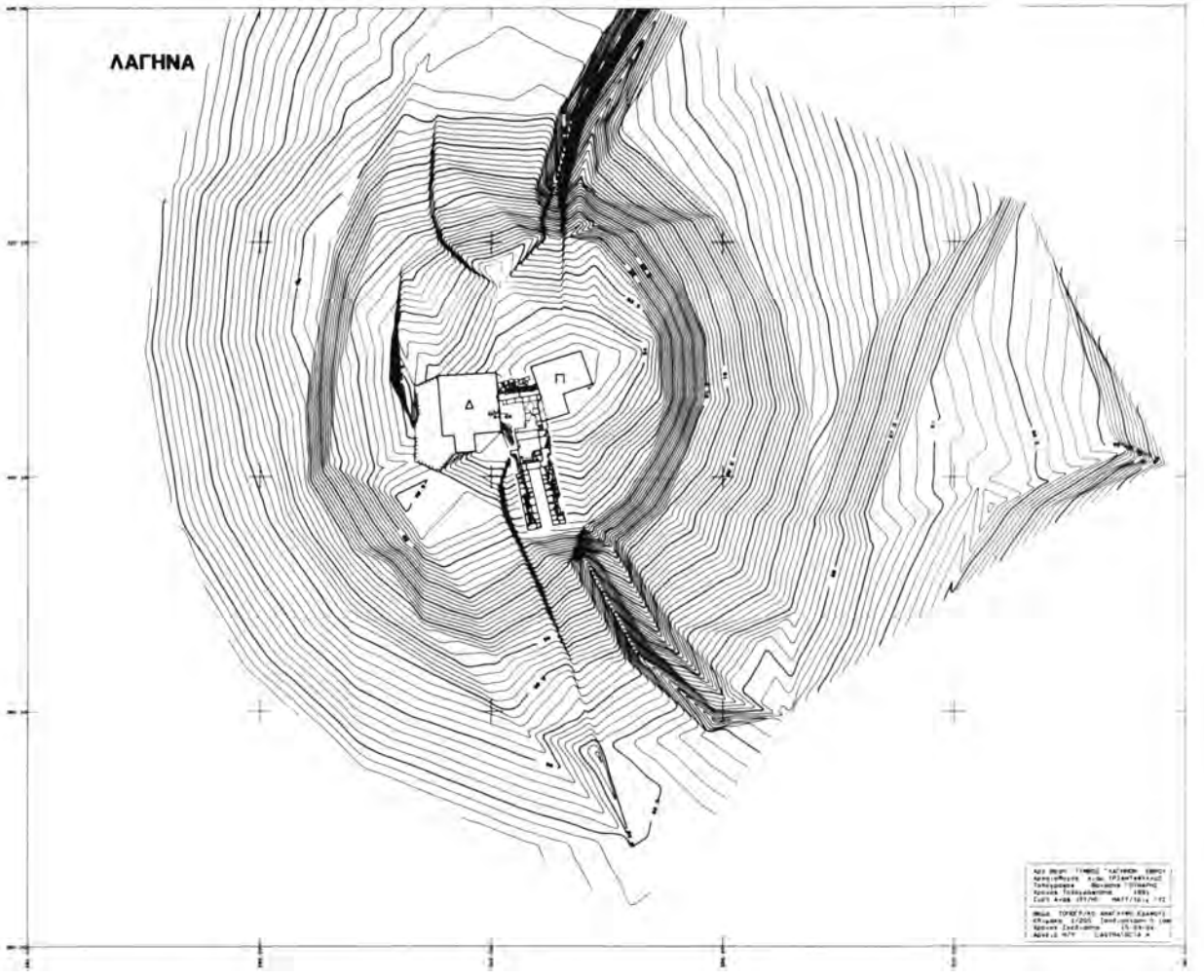
Λαγηνά

Η κατασκευή μιας υδατοδεξαμενής από την κοινότητα Λαγηνών χωρίς την άδεια της Εφορείας σε ταφικό τύμβο δυτικά του χωριού, οδήγησε στη διενέργεια σωστικής ανασκαφής και στην αποκάλυψη ενός νέου μακεδονικού τάφου. Την Εφορεία ειδοποίησε ο φιλάρχαιος δημοσιογράφος Β. Μιχαηλίδης, κάτοικος Φυλακτού, ο οποίος μάλιστα φωτογράφησε γωνιόλιθους του τάφου πριν καλυφθούν από τον ανάδοχο του έργου. Στον ίδιο ταφικό τύμβο είχε κατασκευαστεί πριν από 20 χρόνια περίπου στρατιωτικό πολυβολείο σε ψηλότερο επίπεδο από το επίπεδο θεμελίωσης της δεξαμενής (Σχέδ. 4· Πίν. 130 δ).

Ο τύμβος έχει διάμετρο ±40 και ύψος 4,50 μ. και βρίσκεται σε περίοπτη θέση, καθώς είναι ορατός από την προς Α. περιοχή του ποταμού Έβρου αλλά και από το σημερινό οδικό άξονα Αλεξανδρούπολης - Ορεστιάδας που διαδέχτηκε τον αρχαίο δρόμο από Τραϊανούπολη προς Πλωτινόπολη και Αδριανούπολη.

Η αφαίρεση της επίχωσης άρχισε από το νότιο τμήμα του τύμβου ως το χώρο μεταξύ πολυβολείου και δεξαμενής όπου στα χώματα υπήρχαν τμήματα γωνιολίθων, θραύσματα αμφορέων και άφθονα σπαράγματα

9. Για την ίδια ανασκαφή, βλ. επίσης και ΑΕΜΘ 5 (1991), σ. 441-453.

Σχέδ. 4. Νομός Έβρου. Λαγηνά. Τοπογραφικό διάγραμμα του ταφικού τύμβου.
(Δ: Δεξαμενή, Π: Πολυβολείο).

χρωματιστών κονιαμάτων. Στο χώρο αυτό εντοπίστηκε ο τάφος με προσανατολισμό ΒΔ.-ΝΑ. Ο δρόμος του τάφου έχει μήκος 4,96, πλάτος 1,03 και πάχος τοιχωμάτων 1,12 μ. Διασώθηκαν πέντε δόμοι γωνιολίθων από μαλακό ασβεστολιθικό πέτρωμα της περιοχής (Πίν. 130 ε). Δύο μεγάλες πλάκες που βρέθηκαν πεσμένες στην είσοδο και στο εσωτερικό του δρόμου προέρχονται ασφαλώς από το στεγασμένο τμήμα του δρόμου. Τμήμα του δυτικού τοίχου του προθαλάμου μαζί με το δυτικό τοίχο, τμήμα του νότιου τοίχου και το μεγαλύτερο μέρος του δαπέδου του θαλάμου έχουν καταστραφεί από το σκαπτικό μηχάνημα κατά τη διάνοιξη λάκκου για την κατασκευή της δεξαμενής (Πίν. 130 στ). Ο προθάλαμος έχει διαστάσεις 2x1,97 μ. Στο δυτικό τοίχο του σώθηκε κατά χώραν κόκκινο κονίαμα, ενώ στο δάπεδο του σώζεται μεγάλο τμήμα λευκού κονιάματος, πάχ. 0,02 μ., πάνω στους γωνιόλιθους του δαπέδου. Στην επίχωση του προθαλάμου υπήρχε στρώμα καταστροφής με πολλά θραύσματα κονιαμάτων.

Ο θάλαμος του τάφου βρίσκεται μεταξύ πολυβολείου και δεξαμενής σε χαμηλότερο επίπεδο. Γωνιόλιθοι ακέραιοι και θραύσματα γωνιολίθων από τους τοίχους του βρέθηκαν κάτω από την πλάκα στήριξης της δεξαμενής. Οι τοίχοι του θαλάμου αποτελούνται από μία σειρά γωνιολίθων. Έχουν μήκος ο ανατολικός 2,90, ο βόρειος 3,07 και ο νότιος 2,34 μ. Στις εξωτερικές πλευρές του θαλάμου αλλά και στα άλλα τμήματα του τάφου υπάρχει ενίσχυση των τοίχων με τοιχάρια κατασκευασμένα με ακανόνιστου μεγέθους μικρές πέτρες. Στην ανατολική πλευρά του θαλάμου υπάρχουν ίχνη από ένα κατεστραμμένο θρανίο, ενώ στη νοτιοανατολική γωνία λαξευμένη κοιλότητα στο δάπεδο, διαμ. 0,35 και βάθ. 0,10 μ., πιθανώς για χοές.

Στην επίχωση του δρόμου, του προθαλάμου και του

θαλάμου βρέθηκαν σιδερένια καρφιά, θραύσματα χάλκινων αντικειμένων και μολύβδινων ελασμάτων, θραύσματα χάλκινων επιχρυσωμένων φύλλων και πήλινα επιχρυσωμένα σφαιρίδια από νεκρικό στεφάνι, οστέινη βελόνα, κονιάματα και οστά. Στο βορειοανατολικό τμήμα του τύμβου αποκαλύφθηκε ακέραιος οξυπύθμενος αμφορέας με υπολείμματα καύσης στο εσωτερικό του. Στο χώρο μπροστά από την είσοδο του δρόμου εντοπίστηκαν ταφικές πυρές με όστρακα και οστά ζώων.

Τα ανασκαφικά δεδομένα οδήγησαν στη διατύπωση των εξής συμπερασμάτων: 1) Η σύληση και η μεγάλη καταστροφή του τάφου έγινε σε άγνωστη εποχή, πολύ πριν από την κατασκευή του πολυβολείου και της δεξαμενής. Τότε απομακρύνθηκε και ο μεγαλύτερος όγκος του οικοδομικού υλικού, πολύ πιθανόν για τις ανάγκες του γειτονικού χωριού. Ίχνη παλαιών επεμβάσεων εντοπίστηκαν στο βόρειο και νότιο τμήμα του τύμβου. 2) Η κατασκευή του πολυβολείου δεν προξένησε καταστροφή στους τοίχους του θαλάμου που βρίσκονταν χαμηλότερα. Κατά τη διάνοιξη όμως τάφρου για την τοποθέτηση σωλήνων απομάκρυνσης των νερών της βροχής, τα δόντια του σκαπτικού μηχανήματος άφησαν τα ίχνη τους στους γωνιόλιθους του ανατολικού τοίχου του δρόμου. 3) Οι καταστροφές από τη δεξαμενή υπήρξαν σοβαρές και αναφέρθηκαν παραπάνω. Το μηχάνημα αυτή τη φορά έφτασε πολύ βαθύτερα από το επίπεδο θεμελίωσης της δεξαμενής προκαλώντας ανεπανόρθωτη καταστροφή. 4) Με βάση την αρχιτεκτονική του μορφή, τον τύπο του αμφορέα και την κεραμική της επίχωσης, ο νέος τάφος των Λαγηνών, τέταρτος κατά σειράν για την περιοχή της Θράκης[10], μπορεί να χρονολογηθεί στον 4ο αι. π.Χ.

Σήμερα ο τάφος παραμένει εγκλωβισμένος ανάμεσα στους τσιμεντένιους όγκους της δεξαμενής και του πολυβολείου. Το στέγαστρο και η περίφραξη έγιναν μετά την ανασκαφή για να τον προστατέψουν από μια νέα καταστροφή. Κοινή είναι η διαπίστωση πολλών επισκεπτών ότι εάν ο τάφος των Λαγηνών είχε διασωθεί ακέραιος, θα ήταν ο πιο εντυπωσιακός μακεδονικός τάφος της Θράκης.

Δίκαια

Ο τύμβος ανήκε σε συστάδα τεσσάρων τύμβων και βρισκόταν προς ΝΔ. του χωριού, σε απόσταση 4 χλμ. Είχε διάμετρο 30 και ύψος 4,5 μ. Η επίχωσή του αφαιρέθηκε σταδιακά με σκαπτικό μηχάνημα ως το επίπεδο του φυσικού εδάφους, όπου αποκαλύφθηκαν εναγισμοί και τρεις καύσεις νεκρών (δύο λακκοειδείς και μία κεραμοσκεπής) (Σχέδ. 5). Τα υπολείμματα της τελευταίας καύσης (κάρβουνα, στάχτες-θραύσματα οστών) είχαν καλυφθεί με τρία ζεύγη κεραμίδων στέγης (στρωτήρων), όπως στους καλυβίτες τάφους, ενώ το κενό των άκρων είχε κλειστεί με μισές όμοιες κεραμίδες (Πίν. 131 γ). Μήκος τάφου 2,10, πλάτος 0,45-0,55 μ. Εξωτερικά του τάφου, στη βόρεια πλευρά, είχαν τοποθετηθεί στη σειρά τέσσερα αγγεία. Τα κτερίσματα που βρέθηκαν στο εσωτερικό του αναφέρονται εδώ χωρίς περιγραφή: ζεύγος χρυσών ενωτίων, χρυσό δακτυλίδι με εμπίεστο σχέδιο πέλματος ποδιού, περιδέραιο με 13 περίτεχνες χρυσές χάντρες, χάλκινο νόμισμα Αδριανούπολης, εποχής Κομμόδου (177-192 μ.Χ.), γυάλινες χάντρες, θραύσματα γυάλινων αγγείων, θραύσματα χάλκινης πόρπης, σιδερένιες και χάλκινες εφηλίδες και αρκετά απανθρακωμένα καρύδια που είχαν ριχτεί στην κεντρική πυρά. Από τα κτερίσματα συμπεραίνεται ότι πρόκειται για καύση νεαρής γυναίκας.

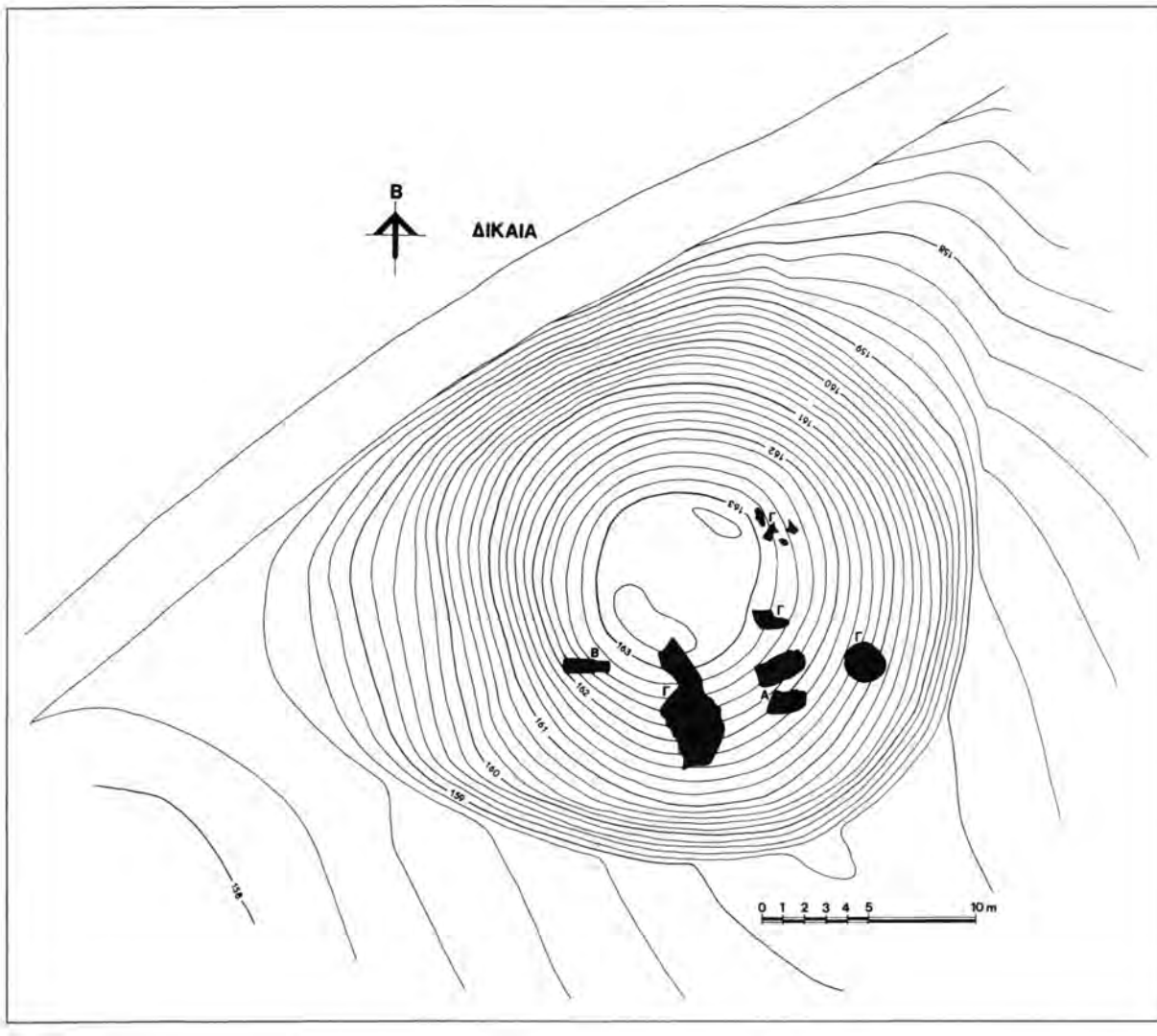
Οι άλλες δύο καύσεις που έγιναν σε λάκκους σκαμένους στο φυσικό έδαφος ανήκουν, με βάση τα κτερίσματά τους, σε ενήλικες και μάλλον σε άνδρα και γυναίκα. Στην εξωτερική βόρεια πλευρά της καύσης Ι (λάκκος διαστ. 2,33x1,05 μ.) ήταν τοποθετημένα στη σειρά οκτώ πήλινα αγγεία. Στο εσωτερικό της βρέθηκαν δύο οστέινοι πεσσοί (ζάρια), θραύσματα γυάλινων και πήλινων αγγείων, χάλκινα εξαρτήματα υποδημάτων, σιδερένια σόλα υποδήματος, θραύσματα πήλινων λυχναριών, δύο χάλκινα νομίσματα Αδριανούπολης, εποχής Κομμόδου (177-192 μ.Χ.), απανθρακωμένοι καρποί και πολλά θραύσματα από κατεστραμμένα σιδερένια και χάλκινα αντικείμενα.

Στην καύση ΙΙ (λάκκος διαστ. 2,10x0,97 μ.) που βρισκόταν σε μικρή απόσταση (0,70 μ. περίπου) από την προηγούμενη, βρέθηκαν θραύσματα τριών πήλινων αγγείων, ακέραιος πήλινος κρατηρίσκος (Πίν. 131 α), το κάτω τμήμα πήλινου λυχναριού, δύο γυάλινα αγγεία (το ένα ακέραιο) (Πίν. 131 β) και θραύσματα σιδερένιων αντικειμένων.

Από τους εναγισμούς που εντοπίστηκαν σε 18 σημεία γύρω από τις καύσεις προέρχονται μεγάλη ποσότητα οστράκων από διάφορα αγγεία (κυρίως αμφορείς και πινάκια), οστά ζώων και θραύσματα γυάλινων, σιδερένιων και χάλκινων αντικειμένων.

Σύμφωνα με τα νομίσματα και τα κτερίσματα των καύσεων ο τύμβος χρονολογείται στο 2ο αι. μ.Χ. Πιθανότατα ανήκει στην οικογένεια ενός κτηματία-γεωργού που κατοικούσε στη γειτονική Αδριανούπολη, είχε όμως κτήματα στην περιοχή όπου τον ενταφίασαν και τον κάλυψαν με μνημειώδη ταφικό τύμβο.

10. Οι άλλοι τρεις μακεδονικοί τάφοι είναι: Ελαφοχωρίου στο Νομό Έβρου (4ος αι. π.Χ.), Συμβόλων στο Νομό Ροδόπης (3ος αι. π.Χ.) και Σταυρούπολης στο Νομό Ξάνθης (2ος αι. π.Χ.).

Σχέδ. 5. Νομός Έβρου. Δίκαια. Τοπογραφικό διάγραμμα του αρχαιολογικού χώρου.
(Α: Λακκοειδείς καύσεις, Β: Κεραμοσκεπής καύση, Γ: Εναγισμοί).

Ρίζια

Στη θέση Άγιος Νικόλαος, 600 μ. προς ΒΑ. του χωριού, υπάρχει οικισμός της πρώιμης εποχής του Σιδήρου (9ος-8ος αι. π.Χ.). Στην ίδια θέση υπήρχε τύμβος[11] με διάμετρο 30 και ύψος 7 μ. (Πίν. 132 α). Η διάνοιξη δοκιμαστικών ανασκαφικών τετραγώνων στην κορυφή του τύμβου, καθώς και στη γύρω περιοχή κατά τα έτη 1987-1989[12], απέδειξε ότι ο τύμβος είναι ταφικός και έχει κατασκευαστεί από χώματα και υλικά του οικισμού. Η επίχωση του τύμβου περιείχε άφθονη κεραμική, πηλούς από αρχιτεκτονικές κατασκευές και διάφορα μικροαντικείμενα. Η καταστροφή του οικισμού από την κατασκευή του τύμβου ολοκληρώθηκε στα νεότερα χρόνια με μηχανικές ισοπεδώσεις των χωραφιών γύρω από τον τύμβο αλλά και με χωματοληψία από τμήμα του οικισμού.

Η αφαίρεση της επίχωσης του ταφικού τύμβου έγινε με σκαπτικό μηχάνημα. Παράλληλα όμως γινόταν προσεκτική περισυλλογή της κεραμικής και τα χώματα περνούσαν από κόσκινα για τον εντοπισμό μικρών οστράκων και μικροαντικειμένων. Η κεραμική της πρώιμης εποχής του Σιδήρου ήταν άφθονη με εγχάρακτη, ραβδωτή και εμπίεστη διακόσμηση. Βρέθηκαν

11. Δ 62 στο χάρτη της ΓΥΣ, κλ. 1:50.000.
12. ΠΑΕ 1984, σ. 95-106. ΑΕΜΘ 2 (1987), σ. 487-497.

επίσης λίγα ακέραια μικρά αγγεία, πήλινα σφονδύλια, θραύσματα πηλών επάλειψης, τμήματα πηλών από κατεστραμμένα δάπεδα, μια πήλινη «άγκυρα» και οστά ζώων.

Στο επίπεδο όπου και παλαιότερα είχαν εντοπιστεί δάπεδα, αποκαλύφθηκαν κατά χώραν δύο τμήματα επάλληλων δαπέδων και μία πασσαλότρυπα. Τα δάπεδα είχαν υπόστρωμα από μικρές κροκάλες, πάχ. 0,06 μ., και στρώμα πηλού πάχ. 0,02 μ. Η πασσαλότρυπα είχε βάθος 0,10 και διάμετρο 0,05 μ.

Στο νοτιοανατολικό τμήμα και κοντά στην περιφέρεια του τύμβου εντοπίστηκε ορθογώνιος λάκκος με άξονα ΒΑ.-ΝΔ., μήκ. 1,82, πλ. 0,50 και βάθ. 0,30 μ., με έντονα ίχνη καύσης νεκρού. Στο εσωτερικό του βρέθηκαν θραύσματα γυάλινων αγγείων, σιδερένια καρφιά, θραύσματα πήλινου πινακίου, χάλκινος κρίκος, θραύσματα καμένων οστών και δύο χάλκινα νομίσματα, από τα οποία το ένα είναι Αδριανουπόλεως, εποχής Σεπτίμιου Σεβήρου (193-211 μ.Χ.), με παράσταση των μορφών των ποταμών Έβρου, Άρδα και Τόνζου.

Η αποκάλυψη μιας καύσης-ταφής χωρίς σημαντικά κτερίσματα δύσκολα μπορεί να δικαιολογήσει την κατασκευή ενός τέτοιου μεγάλου ταφικού τύμβου. Θα περίμενε κανείς την παρουσία ενός άλλου τάφου επιφανέστερου νεκρού. Η εκτεταμένη και προσεκτική έρευνα σε όλη την έκταση του τύμβου και σε αρκετό βάθος μέσα στο φυσικό έδαφος, οδήγησε στο συμπέρασμα ότι δεν υπήρχε τάφος. Είναι πιθανόν όμως να βρισκόταν στο βορειοδυτικό τμήμα του τύμβου, εκεί που καταστράφηκε άλλοτε με τη χωματοληψία επίχωση, πλ. 5 μ. από την περιφέρεια της βάσης του τύμβου. Ίσως τότε να αποκαλύφθηκε και να συλήθηκε ο τάφος που θα μπορούσε να δικαιολογήσει την κατασκευή ενός μεγάλου ταφικού τύμβου.

Δ. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΣ

ΣΑΜΟΘΡΑΚΗ

Στη Σαμοθράκη η παρουσία εκτεταμένου συγκροτήματος κεραμικών εργαστηρίων στη θέση Κεραμιδαριά, 5 χλμ. προς Α. της Παλαιόπολης στη βόρεια παραλία του νησιού, έγινε γνωστή στις αρχές της δεκαετίας του '70 μετά τη διάνοιξη του παραλιακού δρόμου που κατέστρεψε ένα σημαντικό τμήμα τους.

Η έρευνα της θέσης σε δύο ανασκαφικές περιόδους (1989 και κυρίως 1991) περιέλαβε δοκιμαστική ανασκαφή στον αποθέτη ενός εργαστηρίου παραγωγής αμφορέων ελληνιστικών χρόνων και στους χώρους των εγκαταστάσεων ενός νεότερου εργαστηρίου, τα λείψανα των τοίχων του οποίου ήταν ορατά στο πρανές του παραλιακού δρόμου. Παράλληλα ερευνήθηκε η θέση ενός άλλου εργαστηρίου σε απόσταση 500 μ. ανατολικότερα, όπου ανασκάφηκαν τρεις κεραμικοί κλίβανοι με θάλαμο καύσης ορθογώνιας κάτοψης που αποτελούσαν πιθανότατα τμήμα ενός μεγαλύτερου συγκροτήματος κλιβάνων[13].

Η ανασκαφή στον αποθέτη του εργαστηρίου αμφορέων απέδωσε πλήθος θραυσμάτων αμφορέων με εντυπωσιακή ποικιλία τύπων που μιμούνται συνήθως θασιακά πρότυπα και ένα μεγάλο αριθμό ενσφράγιστων λαβών (περίπου 1.300) που περιλαμβάνουν εμβλήματα και ονόματα επώνυμων αρχόντων ή μονογράμματα (Πίν. 131 δ-ε)[14].

Η λειτουργία του εργαστηρίου αμφορέων τοποθετείται στο β΄ μισό του 4ου και μέσα στον 3ο αι. π.Χ., ενώ ο χώρος των εργαστηρίων φαίνεται ότι ήταν σε συνεχή χρήση τουλάχιστον μέχρι τους πρώιμους αυτοκρατορικούς χρόνους.

Στο ιερό των Μεγάλων θεών στην Παλαιόπολη συνεχίστηκαν οι εργασίες συντήρησης και στερέωσης των μνημείων και ειδικότερα του ανακτόρου και των βοηθητικών χώρων.

ΧΡ. ΚΑΡΑΔΗΜΑ

ΕΝΤΟΠΙΣΜΟΣ - ΠΕΡΙΣΥΛΛΟΓΗ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

ΝΟΜΟΣ ΞΑΝΘΗΣ

Άβατο

Στη θέση Μπεκιώτικα, στον αγρό του Ν. Παπαδόπουλου, αποκαλύφθηκε θησαυρός 169 χάλκινων βυζαντινών νομισμάτων (αριθ. ευρ. 1570). Τα 167 βρέθηκαν από τις αστυνομικές αρχές παράνομα στην κατοχή του ιδιοκτήτη και κατασχέθηκαν. Τα άλλα δύο εντοπίστηκαν κατά την αυτοψία της Εφορείας στο σημείο που υπέδειξε ο ιδιοκτήτης ότι είχαν βρεθεί και τα υπόλοιπα.

Η περιοχή είναι επίπεδη χωρίς οικοδομικά λείψανα. Διακρίνονται μόνο θραύσματα κεραμιδιών στέγης και κεραμική βυζαντινής εποχής. Τα νομίσματα (σύμφωνα

13. ΑΕΜΘ 3 (1989), σ. 607-614.

14. Χ. Καραδήμα-Μάτσα, Εργαστήριο παραγωγής αμφορέων στη Σαμοθράκη, Πρακτικά της Γ΄ Επιστημονικής Συνάντησης για την Ελληνιστική Κεραμική, Θεσσαλονίκη 24-27 Σεπτεμβρίου 1991, Αθήνα 1994, σ. 355-362, πίν. 268-273, όπου παρουσιάζονται εκτενέστερα οι τύποι των αμφορέων και των σφραγισμάτων και υπάρχει και η σχετική βιβλιογραφία.

με τον Ν. Παπαδόπουλο) βρέθηκαν κατά την άροση σε μικρό σωρό. Φαίνεται ότι ο ιδιοκτήτης τους τα είχε τοποθετήσει σε ξύλινο κουτί ή δερμάτινο πουγγί που το έθαψε σε μικρό βάθος από την επιφάνεια του εδάφους. Όλα τα νομίσματα είναι σκυφωτά. Όσα ταυτίστηκαν (περίπου 40) ανήκουν στην εποχή της δυναστείας των Αγγέλων και συγκεκριμένα των αυτοκρατόρων Ισαακίου Β΄ Αγγέλου (1185-1195) και Αλεξίου Β΄ Αγγέλου (1195-1203).

Εράσμιο

Στη θέση Ακάρτζα, προς ΒΔ. του χωριού, εντοπίστηκε έκταση με επιφανειακή κεραμική βυζαντινής περιόδου και κεραμίδια στέγης. Περισυλλέχθηκαν επίσης απολεπίσματα πυριτόλιθου.

Μαγικό

Η Διεύθυνση Αναδασμού αγροκτήματος Μαγικού παραχώρησε στον Νικόλαο Τοπαλίδη αγροτεμάχιο στην περιοχή Αφράτη (τέως Καμπά Γιερί), το οποίο περιελάμβανε χαμηλό ύψωμα. Ο ιδιοκτήτης προσπάθησε να το ισοπεδώσει με σκαπτικό μηχάνημα. Αποκαλύφθηκε τότε και καταστράφηκε τμήμα αρχαίου κτιρίου.

Η αυτοψία που ακολούθησε έδειξε ότι οι τοίχοι ήταν χτισμένοι με λαξευμένους γωνιόλιθους (ενδεικτικές διαστάσεις: 0,50x0,45x0,22, 0,60x0,40x0,22, 1,58x 0,50x0,22 μ.). Εκτός από τους τοίχους καταστράφηκε μεγάλο τμήμα δαπέδου από κουρασάνι που είχε υπόστρωμα από χοντρό χαλίκι, πάχ. 0,05-0,10 μ. Με έναν πρόχειρο καθαρισμό βρέθηκε στη θέση του τμήμα, διαστ. 0,70x0,95 μ. Καταστράφηκε επίσης περιοχή με καμένα υλικά (βρέθηκαν μεγάλα κομμάτια κάρβουνου και οστών).

Το ύψωμα αυτό βρίσκεται στο μέσον μιας έκτασης 10 στρεμμάτων περίπου με πολύ πυκνή κεραμική. Τα περισσότερα όστρακα ανήκουν σε αγγεία ελληνιστικών χρόνων· αντιπροσωπεύεται όμως και η προϊστορική, κλασική και ρωμαϊκή εποχή. Υπάρχουν ακόμα θραύσματα κεραμιδιών στέγης κορινθιακού τύπου, θραύσματα πιθαριών (ένα διατηρούσε και τον μολύβδινο σύνδεσμο) και άφθονο οικοδομικό υλικό. Περισυλλέχθηκαν μυλόλιθος ωοειδούς σχήματος και ημικυκλικής διατομής, άμορφη μάζα μολύβδου, κεφάλι πήλινου ειδωλίου γυναικείας μορφής, χάλκινο σύρμα, λίθινες χάντρες, ψηφίδες, χάντρα χάλκινου βυζαντινού περιδεραίου και τέσσερα χάλκινα αρχαία νομίσματα.

Από κάτοικο του χωριού έγινε γνωστό ότι όταν εγκαταστάθηκαν οι πρόσφυγες στην περιοχή το 1922, τα ερείπια του κτιρίου στο ύψωμα ήταν ορατά· έτσι τους χρησίμευσαν ως έτοιμο οικοδομικό υλικό.

Με τον ανορθόδοξο αυτόν τρόπο, εντοπίστηκε ένα ακόμη κτίσμα ή μικρός οικισμός που ανήκει στην περιοχή των αρχαίων Αβδήρων[15].

Η Εφορεία ζήτησε να εξαιρεθεί από τον αναδασμό η περιοχή (10,459 στρ.), η οποία τελικά παραχωρήθηκε και περιφράχθηκε.

Πεζούλα

Στη θέση Βουλγάρικη Βρύση, προς Α. του χωριού, εντοπίστηκε περιοχή αρχαιολογικού ενδιαφέροντος, έκτασης 7 στρεμμάτων περίπου. Το μεγαλύτερο μέρος της είναι βραχώδες και έχει αφεθεί ακαλλιέργητο. Σε έναν από τους βράχους υπάρχει λαξευτός ληνός· σε άλλους διακρίνονται αβαθή λαξεύματα με μικρό πλάτος που πιθανώς να είναι οδηγοί για την απόσπαση γωνιολίθων. Στον υπόλοιπο χώρο διακρίνεται επιφανειακή κεραμική.

ΝΤ. ΚΑΛΛΙΝΤΖΗ

Κριός

Στη βόρεια από τις δύο κορυφές του υψώματος Κορυφή, που βρίσκεται 750 μ. προς ΝΔ. του χωριού, υπάρχει ελλειψοειδής περίβολος με περιφέρεια 108 μ. Ο μεγαλύτερος άξονας Α.-Δ. είναι 32 μ., ενώ ο Β.-Ν. είναι 24 μ. Ορισμένα τμήματα φαίνεται πως ήταν ασβεστόχτιστα. Βρέθηκαν θραύσματα από πιθάρια και κεραμίδια στέγης. Κεραμική δεν εντοπίστηκε λόγω της πυκνής βλάστησης.

Χαλέπι

Το ύψωμα Ορόσημο ή Χαλέπι (Δ 275) βρίσκεται 1,5 χλμ. προς ΒΔ. του χωριού δίπλα στο Νέστο, απέναντι στο Παρανέστι και στα όρια των Νομών Δράμας και Ξάνθης. Έχει απότομα βράχια προς τον ποταμό, ενώ στα νότια ενώνεται με άλλο ύψωμα. Στη δυτική πλαγιά του υψώματος κατά τη διάνοιξη δρόμου βρέθηκε κεραμική της πρώιμης εποχής του Σιδήρου με χαρακτηριστικά δείγματα, όπως οι λαβές με πεπλατυσμένη την πάνω επιφάνεια και όστρακα με ραβδωτή και εμπίεστη διακόσμηση.

15. Για τους οικισμούς της χώρας των αρχαίων Αβδήρων, βλ. Εύη Σκαρλατίδου, Οικισμοί και εγκαταστάσεις ιστορικών χρόνων μέσα στα όρια της «χώρας» των Αβδήρων, Μνήμη Δ. Λαζαρίδη, Θεσσαλονίκη 1990, σ. 611-618.

Σταυροχώρι

Στο ύψωμα Πουρνάρι πάνω από το χωριό εντοπίστηκε διαλυμένος περίβολος ελλειψοειδούς σχήματος, μήκ. 198 μ. περίπου. Ο μεγαλύτερος άξονας Α.-Δ. ήταν 68 μ. περίπου, ενώ ο Β.-Ν. 36 μ. περίπου. Στο εσωτερικό του εντοπίστηκε εγκάρσιος τοίχος. Από το Πουρνάρι είναι ορατό το φρούριο της Καλύβας.

ΝΟΜΟΣ ΕΒΡΟΥ

Πετρωτά

Στο ύψωμα Παλαίκαστρο, 3 χλμ. προς Ν. του χωριού υπάρχουν τμήματα ασβεστόχτιστου περιβόλου μεταβυζαντινής περιόδου. Άλλα τμήματα περιβόλου και λιθοσωροί πρέπει να είναι παλαιότερα. Πρόκειται για μια θέση-ακρωτήριο, καθώς περιβάλλεται από Δ., Ν. και Α. από τον χείμαρρο Μπαράμπρο. Από την επιφανειακή κεραμική σημαντικά είναι τα όστρακα με εμπίεστη διακόσμηση της πρώιμης εποχής του Σιδήρου που μαρτυρούν κτηνοτροφική εγκατάσταση Θρακών. Τα υπόλοιπα είναι σύγχρονα με τη μεταβυζαντινή οχύρωση.

Στην τοποθεσία Ασπάλω, 4 χλμ. προς Δ. του χωριού, σε δασωμένη περιοχή εντοπίστηκαν κιβωτιόσχημοι τάφοι κατασκευασμένοι με πλάκες που διακρίνονται στο έδαφος. Εάν οι πληροφορίες για την προέλευση χάλκινων και γυάλινων βραχιολιών από το χώρο αυτό είναι ακριβείς, τότε πρόκειται μάλλον για τάφους βυζαντινής εποχής.

Στη νότια πλαγιά του βραχώδους υψώματος Καρακόπετρα εντοπίστηκαν όστρακα της πρώιμης εποχής του Σιδήρου. Στα βράχια της ίδιας περιοχής διακρίνονται τομές λατομείου.

Ελαφοχώρι

Σε απόσταση 300 μ. προς Ν. του χωριού, εντοπίστηκε θέση οικισμού με κεραμική παλαιοχριστιανικών και βυζαντινών χρόνων.

Μαράσια

Στην πλαγιά του χαμηλού υψώματος Φύλακες προς Δ. του χωριού εντοπίστηκε θέση οικισμού με χειροποίητη στιλβωμένη κεραμική με ραβδωτή και εμπίεστη διακόσμηση μαζί με θραύσματα λεπίδων πυριτόλιθου της πρώιμης εποχής του Σιδήρου.

Στη θέση Χωράφια Μαρασίων βρέθηκε χονδροειδής χειροποίητη κεραμική ή με διακόσμηση πλαστικών ταινιών και εμπίεστων σχεδίων μαζί με άβαφα τροχήλατα όστρακα.

Σουφλί

Στη θέση Τρανή Πέτρα, στο βορειοδυτικό άκρο της πόλης εντοπίστηκε οικισμός ρωμαϊκής περιόδου , όπως μαρτυρούν το οικοδομικό υλικό αρχαίων κτισμάτων, κεραμίδια στέγης, μυλόλιθος, πιθάρια και άφθονη χονδροειδής κεραμική. Στην ίδια θέση, σύμφωνα με πληροφορίες, έχουν αποκαλυφθεί κεραμοσκεπείς (καλυβίτες) τάφοι.

Δάδια

Στην περιοχή του χωριού εκτός από το γνωστό φρούριο της Γκύμπραινας, όπου σώζονται τμήματα μεσαιωνικής οχύρωσης και δεξαμενή νερού με υδραυλικό κονίαμα, υπάρχει το ύψωμα Παλιόκαστρο προς Δ. του χωριού, όπου εντοπίστηκε περίβολος κατασκευασμένος με ακανόνιστου μεγέθους πέτρες χωρίς συνδετικό υλικό (ξερολιθιά). Η περιφέρεια του περιβόλου έχει μήκος 240 μ.

Μεγάλο Δέρειο

Στη θέση Χουσεΐν Κεχαγιά Καλύβες, 5 χλμ. προς Β. του χωριού και 2 χλμ. προς ΒΑ. από το μικρό οικισμό Τρία Σπίτια, σώζονται ορισμένες πλάκες από τρεις κατεστραμμένους τάφους της πρώιμης εποχής του Σιδήρου. Σε μια πλάκα, διαστ. 1,20Χ1,03 και πάχ. 0,13 μ., διακρίνεται το κυκλικό άνοιγμα διαμ. 0,35 μ., που είναι χαρακτηριστικό γνώρισμα των μεγαλιθικών τάφων Ντολμέν. Στην ίδια περιοχή, προς ΝΑ. υπάρχει βραχώδες ύψωμα-ακρωτήρι όπου διακρίνεται διαλυμένος περίβολος με περίμετρο 280 μ. Στο ψηλότερο σημείο του υψώματος ίχνη από μια κυκλική κατασκευή, διαμ. 8 μ. περίπου.

Γονικό

Όμοιοι τάφοι με τους προηγούμενους, καθώς και με αυτούς που έχουν εντοπιστεί στη Ρούσσα υπάρχουν και στην τοποθεσία Ίσιο Χωράφι (τέως Ντάστ-Ταρλά) του Γονικού, κατεστραμμένοι όμως από τις παράνομες εκσκαφές για θησαυρούς (Πίν. 132 β).

Στη θέση Τσογκάρα, 3 χλμ. προς ΒΔ. του χωριού και 50 μ. προς Ν. από τη γνωστή βραχογραφία της Ρούσσας[16] επισημάνθηκαν δύο ακόμα βράχοι στην επιφάνεια του εδάφους, όπου εικονίζονται δύο αιλουροειδή ζώα και κοιλότητες. Οι μορφές των ζώων δεν είναι εγχάρακτες όπως της Ρούσσας, αλλά έχουν γίνει

16. ΑΔ 27 (1972): Χρονικά, σ. 546. ΑΑΑ IV (1973), σ. 241-255.

με τη μέθοδο των συνεχών χτυπημάτων. Στην ίδια περιοχή και σε απόσταση 30 μ. προς ΒΑ. υπάρχει χαμηλός όρθιος βράχος με λαξευμένο δίσκο στην κορυφή του.

Βρυσικά

Στο βραχώδες ύψωμα Φυλακή (τέως Ζιντάν), 4 χλμ. προς Ν. του χωριού διαπιστώθηκε για πρώτη φορά η ύπαρξη κεραμικής με εμπίεστη διακόσμηση της πρώιμης εποχής του Σιδήρου. Στην ανατολική πλευρά του ίδιου λόφου διακρίνεται διαλυμένος ασβεστόχτιστος τοίχος οχύρωσης, πλ. 1,90 μ. Σε διάφορα σημεία υπάρχουν μέτωπα λατόμευσης. Στο νότιο τμήμα σώζονται λαξευτές κατασκευές, σκαλοπάτια που οδηγούν σε ορθογώνιο λαξευμένο επίπεδο χώρο με χαμηλό χείλος από όπου ξεκινούν λαξευμένα αυλάκια που οδηγούν ως το άκρο των βράχων (Πίν. 133 α). Σε μικρή απόσταση λαξευτή δεξαμενή σε σχήμα πιθαριού, βάθ. 6,50, διάμ. στομίου 1,50 μ., ενώ η μεγαλύτερη διάμετρος 3,50-4 μ.

Καβησσός

Σε απόσταση 1 χλμ. προς ΒΑ. του χωριού και 1 χλμ. προς Δ. του Αρδανίου, υπάρχει το επίμηκες ύψωμα Δόργιανη ή Μακρύλοφος (τέως Ντουργιάν) με οικισμό της πρώιμης εποχής του Σιδήρου (Πίν. 133 β). Κεραμική αυτής της εποχής εντοπίστηκε στην κορυφή του λόφου, στην ανατολική πλαγιά του και στα χωράφια που απλώνονται ανατολικά. Τμήμα του οικισμού στο βόρειο άκρο έχει καταστραφεί από τη λειτουργία παλαιότερα λατομείου. Κατά μήκος της ανατολικής πλευράς διαλυμένος τοίχος από ξερολιθιά, πλ. 1,20 μ., μαρτυρεί την ύπαρξη εδώ προστατευτικού περιβόλου. Στο νότιο τμήμα του λόφου υπάρχουν κυκλικοί λιθοσωροί, διαμ. 8 μ., που είναι πιθανότατα κρηπιδώματα τάφων της εποχής του Σιδήρου με βάση την κεραμική που βρέθηκε σε σκαμμένα σημεία. Στον ίδιο λόφο υπάρχει και οχύρωση υστερορωμαϊκών χρόνων. Χαμηλότερα του παλαιού περιβόλου υπάρχουν λείψανα ασβεστόχτιστου τείχους, μήκ. 120 μ., με δύο πύργους στα άκρα και δύο σκέλη που διασχίζουν την ανατολική πλαγιά. Στα χωράφια κάτω από το λόφο υπήρχε οικισμός ρωμαϊκής-υστερορωμαϊκής περιόδου, σύμφωνα με την επιφανειακή κεραμική που καλύπτει έκταση 84 στρεμμάτων. Στην ίδια περιοχή κοντά στο λόφο εμφανίζεται σε μικρότερη έκταση, 18 στρεμμάτων, κεραμική της πρώιμης εποχής του Σιδήρου.

Φυλακτό

Στη θέση Ζεστό Νερό, 3 χλμ. προς ΒΔ. του χωριού, εντοπίστηκαν θεμέλια υστερορωμαϊκού κτιρίου που ανήκουν πιθανότατα σε λουτρό, όπως μαρτυρεί και το τοπωνύμιο.

Προβατώνας

Στη θέση Πηγή του Γιαντζή χαμηλός λόφος με λαξευμένη σε βράχο κόγχη. Παράνομη ανασκαφή μπροστά στην κόγχη αποκάλυψε ασβεστόχτιστο τοίχο, κεραμίδια στέγης και γυάλινο βραχιόλι του 12ου αι. μ.Χ. Η παράδοση αναφέρει ότι υπήρχε ναΐσκος της Αγίας Μαρίνας. Στην ίδια περιοχή, στο ύψωμα Φρούριο (τέως Καλές) διακρίνονται ίχνη διαλυμένου περιβόλου στην ανατολική και νότια πλευρά της κορυφής.

Λευκίμη

Στο ύψωμα Γκαμήλα (τέως Τσατάλ-καγιά), όπου υπάρχει εγκατάσταση της ΕΡΤ, εντοπίστηκε ανάμεσα στα βράχια και σε βραχοσκεπές, κεραμική με εμπίεστη διακόσμηση της πρώιμης εποχής του Σιδήρου.

Αβάντας

Στο ύψωμα Μπος-τεπέ, 8 χλμ. περίπου προς ΒΔ. του χωριού, υπάρχει ο μεγαλύτερος από τους περιβόλους που έχουν εντοπιστεί ως τώρα στο χώρο της Θράκης. Έχει συνολικό μήκος 3,018 μ. και καλύπτει όλες τις πλευρές του υψώματος εκτός από τη νοτιοδυτική όπου υπάρχουν απότομα βράχια, ύψ. 20-40 μ. Είναι χτισμένος με ακανόνιστου μεγέθους πέτρες χωρίς συνδετικό υλικό και στα περισσότερα σημεία έχει σήμερα διαλυθεί. Πάχος περιβόλου-λιθοσωρού 2,60-3,10 μ. Στο βορειοανατολικό άκρο όπου έγινε κάποτε εκσκαφή με μηχάνημα βρέθηκαν όστρακα αγγείων ρωμαϊκής εποχής.

Αλίκη

Στο βραχώδες έξαρμα Στεφανάκι (τέως Σεϊτάν-καλέ), 1 χλμ. προς ΒΔ. του κατεστραμμένου χωριού, βρέθηκε χειροποίητη κεραμική της πρώιμης εποχής του Σιδήρου, στα σημεία όπου έσκαψαν κατά καιρούς λαθρανασκαφείς. Ίχνη περιβόλου εντοπίστηκαν στη δυτική πλευρά της κορυφής. Σε ψηλότερο σημείο του ίδιου υψώματος που ονομάζεται Αλίκη (τέως Κάγιαλι), (Δ 264), 1,5 χλμ. από το ομώνυμο χωριό υπάρχουν ίχνη διαλυμένων περιβόλων. Στα σημεία όπου έχουν γίνει παράνομες εκσκαφές βρέθηκε χειροποίητη κεραμική.

Πέραμο

Στο λόφο Ακρόπολη (τέως Ασάρ-Τεπέ), δίπλα στο

χωριό υπάρχει διαλυμένος περίβολος στις πλευρές, όπου δεν υπάρχουν απότομα βράχια. Στο εσωτερικό διακρίνονται θεμέλια κτισμάτων και διάσπαρτο οικοδομικό υλικό από τις παράνομες ανασκαφές. Χαρακτηριστικά ευρήματα οι μικροί οξυπύθμενοι αμφορίσκοι που έχουν συνδεθεί με τα ιερά κορυφής του Ήρωα Ιππέα στη Θράκη.

Δ. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΣ

ΠΑΡΑΔΟΣΗ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

ΝΟΜΟΣ ΞΑΝΘΗΣ

Άβδηρα

Στη θέση Δήμαινας Πηγάδι, έξω από το νότιο άκρο του χωριού, δυτικά του δρόμου προς την παραλία, ο Στ. Παπαδόπουλος βρήκε και παρέδωσε χάλκινο κάτοπτρο (ΑΓΚ 5602)[17], διαμ. 0,147 και πάχ. 0,04 μ. Ο δίσκος είναι ελλιπής κατά ένα τμήμα του.

Από την ευρύτερη περιοχή του αρχαιολογικού χώρου, προέρχονται τα παρακάτω αντικείμενα που παρέδωσαν οι φύλακες αρχαιοτήτων Β. Κατσίκας και Β. Κερπιτζής: Μία μικροσκοπική χάλκινη λαβίδα (ΑΓΚ 5739). Ένας πήλινος ανθεμωτός ηγεμόνας καλυπτήρας (ΑΓΚ 6051) ύψ. 0,141 και πλ. 0,20 μ. Στο μέτωπο φέρει ανάγλυφη διακόσμηση από αντωπές έλικες και ανθέμια. Θραύσμα ελεφαντοστέινου αντικειμένου (ΑΓΚ 6057), σωζ. μήκ. 0,039, διαμ. 0,01 μ. Είναι επίμηκες συμπαγές κυλινδρικό στέλεχος με εγχάρακτη διακόσμηση. Ακέραιη μαρμάρινη επιτύμβια στήλη (Α 57). Η στήλη είναι μακρόστενη με συμφυή επίστεψη που απολήγει σε κεντρικό και πλάγια ακρωτήρια. Στη βάση της επίστεψης υπάρχει κυμάτιο και εγχάρακτη ταινία εν είδει καταέτιου γείσου. Ο κορμός της παρουσιάζει μικρή μείωση κατά το ύψος (πλάτος στο κατώτερο τμήμα 0,27, στο ανώτερο 0,20 μ.). Το ολικό της ύψος είναι 0,53 μ. Τμήμα ιωνικού κιονοκράνου από πωρόλιθο (Α 65). Σώζεται περίπου κατά το ήμισυ: το ένα προσκεφάλαιο και δύο έλικες από την κύρια και οπίσθια όψη αντίστοιχα. Σε κάθε όψη επίσης σώζεται και από ένα παραπληρωματικό ανθέμιο. Σωζ. διαστ.: μήκ. 0,31, πλ. 0,22, πάχ. 0,11 μ. Στη θέση Μώλος, βόρεια του οικοπέδου Πιαλόγλου, ο φύλακας αρχαιοτήτων Αβδήρων Β. Καραπαναγιώτης βρήκε και παρέδωσε μαρμάρινη επίστεψη επιτύμβιας στήλης (Α 31), σπασμένη στο πάνω μέρος της, με αδρά δουλεμένη την οπίσθια όψη, μέγ. σωζ. ύψ. 0,375, μέγ. σωζ. πλ. 0,43 και πάχ. 0,11-0,15 μ. Στην πρόσθια όψη φέρει ανάγλυφη διακόσμηση πλατύφυλλης άκανθας από την οποία φύεται ζεύγος βλαστόσχημων ελίκων. Στο κάτω μέρος ορίζεται από επίπεδο κανόνα, πλ. 0,06 μ.

Στο λόφο της Ακρόπολης, στον αγρό Κ. Εμμανουήλ ο φύλακας αρχαιοτήτων Β. Καραπαναγιώτης βρήκε και παρέδωσε μαρμάρινο αρχιτεκτονικό μέλος (Α 32) μεγ. σωζ. ύψ. 0,25, πλ. όψεων 0,28 και 0,33 μ. Πρόκειται για γωνιαίο ακρωτήριο σπασμένο στο πάνω μέρος του. Στις δύο όψεις του έχει ανάγλυφη διακόσμηση φλογόσχημων γλωσσών με άκρα που ελίσσονται προς τα πάνω. Η πίσω όψη είναι καμπύλη.

Ο Κωνστ. Κιοσσές παρέδωσε τμήμα βάσης ιωνικού κίονα που βρισκόταν εντοιχισμένο σε τοίχο της οικίας του (Α 37). Σώζεται το μισό περίπου τμήμα της βάσης, ύψ. 0,23 και διαμ. 0,43 μ., η οποία αποτελείται από διπλό τροχίλο σχηματιζόμενο από τρεις διπλούς δακτυλίους και από μία απλή χαμηλή σπείρα. Στην πάνω επιφάνειά της υπάρχει τετράπλευρος τόρμος (Πίν. 133 γ). Τυπολογικά ανήκει στο λεγόμενο «ασιατικό τύπο» των ιωνικών βάσεων.

Στην περιοχή Ασπρόλοφος (πρώην Αϊνά-Τεπέ) ο Αναγνώστης Αγνωστόπουλος, βρήκε και παρέδωσε μαρμάρινο αρχιτεκτονικό μέλος (Α 52), μήκ. 0,90, μέγ. ύψ. 0,42 και πάχ. 0,14 μ. Η μορφή του είναι αετωματική και πιθανώς προέρχεται από ταφικό μνημείο. Στο τύμπανο φέρει ανάγλυφη διακόσμηση κυκλικής ασπίδας. Στα άνω άκρα των δύο επαέτιων πλευρών υπάρχουν πελεκίνοι τόρμοι και στην οπίσθια πλευρά τετράπλευρη εγκοπή που χρησίμευαν για τη σύνδεσή του με το κυρίως σώμα του μνημείου.

Στην περιοχή Αλμύρα (πρώην Τουζλά Γκιόλ) στον αγρό Εμμ. Κωνσταντίνου, ο φύλακας αρχαιοτήτων Β. Κατσίκας βρήκε και παρέδωσε θραύσματα πώρινου επιτύμβιου γλυπτού (Α 49) μέγ. σωζ. ύψ. 0,28, πλ. 0,13 μ. Πρόκειται για άνθος, αποτελούμενο από ένα κυλινδρικό μέλος σπασμένο στο κάτω τμήμα του και από ένα κυλινδρικού σχήματος σώμα το οποίο επιστέφεται από τέσσερα τριγωνικά κλειστά πέταλα και ένα κεντρικό κυκλικό στέλεχος. Ανάμεσα στο σώμα του άνθους και το υποκείμενο κυλινδρικό μέλος σχηματίζεται πλαστικός δακτύλιος και διαχωρίζεται από το σώμα του άνθους με βαθιά εγχάρακτη ταινία. Το γλυπτό φέρει αποκρούσεις σ' όλη την επιφάνειά του.

Στη ρωμαϊκή οικία που βρίσκεται έξω από το νότιο περίβολο, δυτικά από τον κοιμητηριακό ναό του βυζαντινού νεκροταφείου, ο φύλακας αρχαιοτήτων Β. Κατσίκας βρήκε και παρέδωσε θραύσμα μαρμάρινης επιτύμβιας στήλης (Α 43), μέγ. σωζ. πλ. 0,22, μέγ. σωζ. ύψ. 0,20, πάχ. 0,075 μ. Πρόκειται για το άνω δεξιό τμήμα του κορμού της στήλης που στη πρόσθια όψη

17. ΑΓΚ: Αριθμός Γενικού Καταλόγου (Καταγραφή Μουσείου Κομοτηνής), Α: Άβδηρα (Καταγραφή Αρχαιολογικής Συλλογής Αβδήρων).

φέρει επιγραφή σε ένα στίχο: *ΡΟΣ ΦΙΛΗΣ*. Η πίσω επιφάνεια είναι αδρά λαξευμένη.

Ο Δημ. Χατζόπουλος βρήκε στον αγρό του, στην περιοχή του αρχαίου θεάτρου, μαρμάρινο ημίεργο κεφάλι μορφής (Α 51), ύψ. 0,295, πλ. 0,25 μ. Η επεξεργασία είχε αρχίσει στο οπίσθιο τμήμα του λαιμού και στην κόμη.

Από τον αγρό Μακρή που βρίσκεται στη θέση Αχλαδολίβαδο (πρώην Αχλάδ-Τσαΐρ), της περιοχής Βάλτα Ζαμπάκη προέρχεται λίθινη ημίεργη αρχαία άγκυρα (Α 48), μήκ. 0,42, μέγ. πλ. 0,11, πάχ. 0,085 μ. Την βρήκε και την παρέδωσε ο Δημ. Χατζόπουλος. Το σχήμα της είναι ατρακτοειδές και αποτελείται από μία επίπεδη και μία καμπύλη επιφάνεια. Η τελευταία φέρει στο ένα άκρο της δύο αντωπές βαθύνσεις, διαμ. 0,03 και βάθ. 0,02 μ. Η επεξεργασία τους δεν προχώρησε ώστε να ενωθούν και να αποτελέσουν τη διαμπερή οπή ανάρτησης.

Στη θέση Λινγνόκαδος (πρώην Ιντζέ Κουβά), στον αγρό Παντελή Δερμεντζόγλου, ο Γ. Βουρβουκέλλης βρήκε και παρέδωσε επιτύμβια στήλη από πωρόλιθο (Α 35). Από τη στήλη λείπει το κάτω μέρος του σώματος και μέρος της ανθεμωτής της επίστεψης, ενώ φέρει αποκρούσεις και σε διάφορα σημεία της επιφάνειάς της. Η κύρια όψη και οι κρόταφοι φέρουν επιμελή λάξευση, ενώ η οπίσθια είναι αδρή. Στο πάνω μέρος της κύριας όψης του κορμού υπάρχει επιγραφή σε τρεις στίχους: *ΙΠΠΕΩΤΟΚ/ΑΛΛΙΑΝΑΚΤ/ΟΣ*. Ακολουθεί λοξότμητος άβακας και οριζόντιος επίπεδος κανόνας που προεξέχουν από τον κορμό και, τέλος, η συμφυής επίστεψη. Σώζεται η μία μόνον από τις δύο έλικες, από όπου φύεται ένα ανθέμιο. Μέγιστο σωζόμενο ύψος 0,985, μέγιστο σωζόμενο πλάτος επίστεψης 0,43, μέγιστο σωζόμενο πλάτος κορμού 0,38, πάχος κορμού 0,175 μ.

Κομνηνά

Στη θέση Μύτικας, όπου υπάρχει οικισμός ρωμαϊκών χρόνων με άφθονη επιφανειακή κεραμική, ο φύλακας αρχαιοτήτωνς Στ. Κωστέλης βρήκε και παρέδωσε πολλά θραύσματα οστέινων, χάλκινων και σιδερένιων αντικειμένων. Αναφέρονται δύο χάλκινα δαχτυλίδια και χάλκινη αιχμή ακοντίου (ΑΓΚ 6059).

Σταυρούπολη

Ο Δημ. Κωνσταντινίδης παρέδωσε θραύσμα μαρμάρινου αναγλύφου με παράσταση θράκα Ιππέα που χρονολογείται στα ρωμαϊκά χρόνια. Βρέθηκε εντοιχισμένο σε τοίχο της αυλής του ναού της Ευαγγελίστριας (ΑΓΚ 6127), σωζ. διαστ. 0,39x0,25x0,06 μ. Σώζεται μόνο το κάτω εμπρός τμήμα του αλόγου. Κάτω από αυτό διακρίνεται ο σκύλος που τρέχει (Πίν. 134 α).

Διομήδεια

Από το γνωστό προϊστορικό τύμβο προέρχεται λίθινη αξίνα την οποία βρήκε και παρέδωσε ο φύλακας αρχαιοτήτων Β. Κερπιτζής (ΑΓΚ 5560).

ΝΟΜΟΣ ΡΟΔΟΠΗΣ

Εσοχή

Στη θέση Μπάβιτσα που βρίσκεται 10 χλμ. προς ΒΑ. του χωριού, ο Χασάν Ελιά Μπεκήρ βρήκε και παρέδωσε τα παρακάτω άβαφα αγγεία: ακέραια τριφυλλόσχημη οινοχόη (ΑΓΚ 6068), λάγηνο, ελλιπή κατά το λαιμό και τη λαβή (ΑΓΚ 6067), τρίωτο χυτροειδές αγγείο, ελλιπές κατά τη λαβή και τμήμα του χείλους, το οποίο είναι ταινιωτό και φέρει διακόσμηση από εμπίεστους ομόκεντρους κύκλους (ΑΓΚ 6066), λεκανίδα, ελλιπή κατά ένα μέρος, συγκολλημένη από πολλά θραύσματα. Η βάση της είναι κυκλική, επίπεδη και το περιχείλωμα σχηματίζει αμβλεία γωνία με το σώμα (ΑΓΚ 6065).

Αμαξάδες

Στη θέση Αμυγδαλόρεμα (πρώην Μπαντέμ ντερέ) ο φύλακας αρχαιοτήτων Β. Κερπιτζής βρήκε και παρέδωσε μία λίθινη σμίλη (ΑΓΚ 5561) και στη θέση Λόφος (πρώην Μαλ Τεπέ) μία λίθινη αξίνα (ΑΓΚ 5512).

Μαρώνεια

Από τη θέση Παλιόχωρα, προέρχεται επιτύμβια στήλη που παραδόθηκε από το τμήμα Ασφαλείας Κομοτηνής και προέρχεται από κατάσχεση (ΑΓΚ 6180). Η στήλη φέρει αετωματική επίστεψη με αργό κυμάτιο ορθογώνιας διατομής στο κάτω μέρος του αετώματος. Από την επιγραφή διακρίνονται μόνον τα γράμματα της λέξης *ΘΕΟΙ[C]*. Σωζ. ύψ. 0,54, μέγ. πλ. 0,20, πάχ. 0,075 μ.

Μέση

Στη θέση Κασακτσή (βόρεια του τσιφλικιού Τριαρίδη) ο Καλλιγάς Τριαντάφυλλος βρήκε και παρέδωσε μαρμάρινη ενεπίγραφη επιτύμβια στήλη (ΑΓΚ 6165), σωζ. ύψ. 0,65, πλ. 0,35, πάχ. 0,13 μ. Η στήλη είναι σπασμένη στο πάνω και κάτω μέρος. Η επιγραφή στην πρόσθια όψη είναι γραμμένη σε δύο στίχους:

ΠΑΤΡΟΚΛΗΣ / ΠΑΥΣΑΝΙΑ.

Στην περιοχή του Μητρικού ο Δήμος Γουγουσάκης βρήκε και παρέδωσε θραύσμα μαρμάρινης ενεπίγραφης επιτύμβιας στήλης (ΑΓΚ 6167). Το θραύσμα έχει

ύψος 0,22, πλάτος 0,12 και πάχος 0,10 μ. Στην πρόσθια επιφάνεια διακρίνονται τα γράμματα *ΙΟΥ*.

Ο ίδιος παρέδωσε και θραύσμα μαρμάρινου χεριού, που βρέθηκε στην ίδια θέση (ΑΓΚ 9170). Σώζεται η άρθρωση του αγκώνα, τμήμα του βραχίονα και μέρος του πήχυ. Σωζ. μήκ. 0,21, πάχ. 0,095 μ.

Δίκαια

Στον αγρό Χ. Κουκουδέτσου ο φύλακας αρχαιοτήτων Κ. Κανέλλης βρήκε και παρέδωσε αριστερή κνήμη από πόδι μαρμάρινου αγάλματος (ΑΓΚ 5145) μέγ. ύψ. 0,34, μέγ. πλ. 0,16 μ. Το άγαλμα ήταν ανδρικό, μεγέθους λίγο μεγαλύτερου από το φυσικό, οι μύες δηλώνονται έντονα, όπως και τα κόκκαλα της κνήμης.

Πολύανθος

Στην περιοχή του χωριού ο Θ. Τσακιρίδης βρήκε και παρέδωσε σχεδόν ακέραιο μαρμάρινο αγαλμάτιο γυναικείας μορφής (Πίν. 134 δ) (ΑΓΚ 9171), σωζ. ύψ. 0,325, μέγ. πάχ. 0,08, μέγ. πλ. 0,15 μ. Ελλιπές στο κεφάλι-λαιμό, τους πήχεις των χεριών και το κάτω τμήμα των κάτω άκρων. Με μικρές αποκρούσεις στο στήθος, κυρίως, και στο ιμάτιο. Η μορφή παριστάνεται όρθια, ντυμένη με ποδήρη χιτώνα και ιμάτιο. Ο χιτώνας αποδίδεται με λεπτές, αβαθείς εγχαράξεις, ιδιαίτερα στο άνω μέρος. Το ιμάτιο περιβάλλει στενά τους γοφούς και τμήμα της κοιλιάς, περιτυλίγεται στο αριστερό χέρι, από το οποίο και συγκρατείται, και καλύπτει, απ' όσο φαίνεται, το πίσω μέρος του κορμού, το οποίο είναι δουλεμένο πιο αδρά και πιο πρόχειρα σε σχέση με το εμπρός. Και σ' αυτό οι χαράξεις για την απόδοση του ενδύματος είναι αβαθείς, λεπτές και σχεδόν παράλληλα κάθετες. Στο αριστερό χέρι, που σώζεται μέχρι τον αγκώνα και βρίσκεται κάτω από το ιμάτιο, υπάρχει κυκλική βάθυνση. Το δεξί χέρι είναι λιγότερο διατηρημένο, γιατί σώζεται μόνο το άνω τμήμα του βραχίονα. Το δεξί πόδι κινείται ελαφρά προς τα εμπρός και η κίνηση αυτή δημιουργεί δέσμη λοξών πτυχών στο ένδυμα, στο σημείο μεταξύ των δύο ποδιών. Οι πτυχές αυτές αποδίδονται με βαθύτερες χαράξεις, όπως και οι λοξές πτυχές του ιματίου στο ύψος της κοιλιάς και του χεριού. Στη θέση του λαιμού υπάρχει κυκλική βάθυνση (πιθανώς το κεφάλι ήταν ένθετο).

Μ. Πιστό

Στην ορεινή περιοχή του Παπίκιου, ο φύλακας αρχαιοτήτων Β. Κερπιτζής βρήκε και παρέδωσε τμήμα μαρμάρινης επιτύμβιας στήλης (ΑΓΚ 6135), σωζ. διαστ. 0,38x0,28x0,12 μ.

Πόρτο Λάγος

Στην περιοχή του ιχθυοτροφείου ο Αθαν. Ντάφος βρήκε και παρέδωσε θραύσμα γυναικείου αγάλματος (ΑΓΚ 6261), σωζ. ύψ. 0,43, πλ. 0,42 μ. Σώζεται το πάνω μέρος του κορμού, από το στήθος μέχρι τη γένεση του λαιμού. Γύρω από τον λαιμό διακρίνονται οι πτυχές του ιματίου.

Νέδα

Στην κατοχή των Χαριτόπουλου και Δαμιανίδη βρέθηκαν παράνομα από το τμήμα Ασφαλείας Κομοτηνής και κατασχέθηκαν 693 αρχαία αντικείμενα και 545 νομίσματα. Ανάμεσα σ' αυτά υπήρχαν και 139 πλακίδια ακέραια ή θραύσματα (αριθ. ευρ. 1827) με παράσταση θράκα ιππέα (Πίν. 134 β-γ), τα οποία προέρχονται με βεβαιότητα από γνωστό ιερό κορυφής που βρίσκεται στην περιοχή Νέδας, στο ύψωμα Διχάλα (πρώην Τσατάλ Τεπέ). Τα πλακίδια αυτά, όπως και όλα τα αντικείμενα της κατάσχεσης, βρίσκονται ακόμη στα εργαστήρια του Μουσείου για καθαρισμό και συντήρηση. Με μία πρόχειρη εξέταση διαπιστώθηκε ότι χρονολογούνται στα ρωμαϊκά και υστερορωμαϊκά χρόνια. Οι διαστάσεις τους ποικίλλουν (0,09x0,09 μ. το μικρότερο, 0,18x0,18 μ. το μεγαλύτερο). Τέσσερα από αυτά είναι αμφίγλυφα. Από το ίδιο ιερό πρέπει να προέρχονται δεκαέξι ακέραιοι άβαφοι οξυπύθμενοι αμφορίσκοι ρωμαϊκής εποχής και δεκαπέντε θραύσματα από παρόμοιους που συμπεριλαμβάνονται στα αντικείμενα της κατάσχεσης. Είναι γνωστό ότι τέτοιοι αμφορίσκοι συναντώνται στα υπαίθρια ιερά κορυφής της Θράκης.

ΝΟΜΟΣ ΕΒΡΟΥ

Λοφάριο

Ο Χαρ. Μαστροθεοδωράκης βρήκε στον κήπο του σπιτιού του και παρέδωσε χάλκινο ειδώλιο Ερμή (ΑΓΚ 5617). Το ειδώλιο είναι συμπαγές και μικροσκοπικό, ύψ. 0,053 και πλ. 0,031 μ. Ο θεός εικονίζεται γυμνός, με κηρύκειο στο αριστερό χέρι και διάδημα στο κεφάλι.

Κόμαρος

Στη θέση Νεκροταφεία (πρώην Γιαράν Μαζερλίκ Ταρλά) ο Μουσταφά Αλή βρήκε στο χωράφι του και παρέδωσε ακέραιο μικρό αγγείο (ΑΓΚ 5485), ύψ. 0,074, μέγ. διάμ. 0,054 μ. Είναι οξυπύθμενο και αντί για λαβές φέρει στην κοιλιά δύο μικρές αποφύσεις, διαμετρικά αντίστοιχες.

Λυκόφως

Ύστερα από πληροφορίες στρατιωτών που τα υπέδειξαν στην κοινότητα, εντοπίστηκαν στη θέση Ψηλό Κούφι θραύσμα αναγλύφου και άγαλμα ιματιοφόρου. Υπάρχουν υπόνοιες ότι δεν είναι αυτός ο πραγματικός τόπος εύρεσης, αλλά μεταφέρθηκαν εκεί από τις γειτονικές περιοχές Μαγγάλι ή Δερβένι:

α) Θραύσμα μαρμάρινου αρχιτεκτονικού μέλους υστερορωμαϊκής εποχής (ΑΓΚ 6173), μέγ. σωζ. διαστ. 0,40x0,40x0,12 μ. Το σχήμα του είναι ακανόνιστο. Φέρει ανάγλυφη διακόσμηση με γεωμετρικά σχέδια.

β) Ακέφαλο άγαλμα ιματιοφόρου ρωμαϊκών χρόνων (ΑΓΚ 9172), ελλιπές και με αρκετές αποκρούσεις στην επιφάνεια. Λείπει το αριστερό χέρι (από τον ώμο), το δεξί (λίγο κάτω από τη μασχάλη), το αριστερό τμήμα του κορμού και τα πόδια (περίπου από το ύψος των γονάτων). Η ανδρική μορφή παριστάνεται όρθια, ντυμένη με ιμάτιο που τυλίγεται γύρω από το σώμα, αφήνοντας ακάλυπτο το δεξιό ώμο και το δεξί μέρος του στήθους. Οι χαράξεις για την απόδοση των πτυχώσεων είναι βαθιές και πλατιές, σε σταθερές σχεδόν αποστάσεις η μία από την άλλη. Μόνο στην οπίσθια πλευρά, και κυρίως προς το ύψος του δεξιού ώμου, οι χαράξεις γίνονται στενότερες για να αποδοθεί η δέσμη των λοξών πτυχών του ενδύματος. Μέγ. σωζ. ύψ. 0,915, μέγ. πλ. 0,45, μέγ. πάχ. 0,28 μ. (Πίν. 134 ε).

Αβάντας

Ο Βασίλειος Μορλάς βρήκε στη βιομηχανική περιοχή και παρέδωσε δύο ακέραια άβαφα λυχνάρια (ΑΓΚ 6035, 6036). Έχουν σχήμα ατρακτοειδές με ταινιωτή λαβή κάθετη στο σώμα. Η βάση τους δηλώνεται με ελαφρά καμπυλότητα προς το εξωτερικό της κάτω επιφάνειας του αγγείου. Το δεύτερο είναι σπασμένο στον μυκτήρα. Μήκ. 0,10, πλ. 0,06, ύψ. 0,024 μ. το πρώτο, και 0,034 μ. το δεύτερο.

Παλάγια

Σε απόσταση 300 μ. δυτικά του χωριού, κοντά στο στρατόπεδο, ο Χρήστος Αναστασιάδης βρήκε και παρέδωσε ενεπίγραφη μαρμάρινη πλάκα (ΑΓΚ 6162). Είναι ελλιπής στο κάτω τμήμα και την πάνω δεξιά γωνία. Στην εμπρόσθια όψη φέρει επιγραφή σε τρεις στίχους:

Δ΄ ΣΕΙΟΣ ΦΟΙΒΟΣ ∠
ΚΜΩΣΕ: ΙΟ' ΡΟΥΦΟΤΩ
ΠΛΤΩΝΙΕΚΤΩΝΙΔΙΩΝ

Σωζ. ύψος 0,47, πλάτος 0,45, πάχος 0,04 μ.

Δόξα

Στη θέση Λιβάδια (πρώην Τσαΐρια) που βρίσκεται 1 χλμ. προς ΒΔ. του χωριού, οι Κωνστ. Καραθανάσης και Σαράντης Κουτσουδόπουλος βρήκαν και παρέδωσαν σχεδόν ακέραιο άγαλμα γυναίκας (ΑΓΚ 6136). Πρόκειται για μαρμάρινο άγαλμα όρθιας γυναικείας μορφής σε φυσικό σχεδόν μέγεθος. Λείπει το κεφάλι και τμήμα της πλάτης, ενώ υπάρχουν αποκρούσεις στους βραχίονες και το κάτω τμήμα και αρκετές φθορές στην υπόλοιπη επιφάνεια. Η μορφή φοράει ποδήρη χιτώνα, ζωσμένο κάτω από το στήθος, και ιμάτιο που περιβάλλει στενά το σώμα στο ύψος των γοφών και επικολλάται στο αριστερό πόδι· περιτυλίγει όλο το πίσω μέρος του κορμού και προσαρμόζεται στους ώμους. Τα χέρια της μορφής είναι κάθετα, προσκολλημένα στον κορμό, ενώ το δεξί πόδι προβάλλεται ελαφρά προς τα εμπρός (Πίν. 134 στ).

Από τη θαλάσσια περιοχή της Θράκης προέρχονται διάφοροι αμφορείς που παραδόθηκαν από τις λιμενικές αρχές ή από ιδιώτες:

α) Ακέραιος οξυπύθμενος αμφορέας (ΑΓΚ 6182) που παραδόθηκε από το Υπολιμεναρχείο Λάγους, άγνωστης προέλευσης. Η επιφάνειά του είναι καλυμμένη από ιζήματα. β) Δύο άβαφοι οξυπύθμενοι αμφορείς (ΑΓΚ 6333, 6334) που παραδόθηκαν από το Λιμεναρχείο Αλεξανδρούπολης και προέρχονται από τη θαλάσσια περιοχή της πόλης. Η επιφάνειά τους είναι καλυμμένη από ιζήματα. γ) Ακέραιος αμφορέας που παραδόθηκε από το Τμήμα Ασφαλείας Αλεξανδρούπολης, προερχόμενος από κατάσχεση (ΑΓΚ 6179). Η προέλευσή του δεν είναι σαφής· υπάρχουν πληροφορίες ότι ανασύρθηκε από τη θαλάσσια περιοχή της Ρόδου. Είναι οξυπύθμενος και χρονολογείται στον 5ο-4ο αι. π.Χ. Η επιφάνειά του καλύπτεται από ιζήματα. δ) Από τη θαλάσσια περιοχή της Μαρώνειας προέρχονται δύο άβαφοι οξυπύθμενοι αμφορείς που παρέδωσε ο Χρ. Καραβέτης. Ο πρώτος είναι ακέραιος, αλλά η επιφάνειά του είναι καλυμμένη με πολλές τραγάνες (ΑΓΚ 6383). Από το δεύτερο σώζεται μόνο το πάνω τμήμα μέχρι τη γένεση του ώμου (ΑΓΚ 6381).

Δ. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΣ

12η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Συνεχίσθηκε και φέτος η δραστηριότητα της Εφορείας στους έξι Νομούς της Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης. Σε συνεργασία με το Πνευματικό Κέντρο του Δήμου Σερραίων οργανώθηκε κατά τους μήνες Ιούνιο και Ιούλιο στο Αρχαιολογικό Μουσείο έκθεση με θέμα «Το Αρχαιολογικό έργο στα Βυζαντινά Μνημεία της Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης», όπου παρουσιάστηκε το έργο της Εφορείας τα τελευταία 25 χρόνια. Οι εκθέσεις που ακολουθούν έχουν συνταχθεί από τους αρχαιολόγους και μηχανικούς της Εφορείας οι οποίοι και φέρουν τη σχετική ευθύνη των κειμένων τους: Σταυρούλα Δαδάκη (Στ. Δ.), Σοφία Δουκατά (Σ. Δ.), Νικόλαος Ζήκος (Ν. Ζ.), Αργύρης Μπακιρτζής (Α. Μ.), Κωνσταντίνος Τσουρής (Κ. Τ.).

Βυζαντινές Συναντήσεις

Συνεχίστηκαν και τη χρονιά αυτή οι «Βυζαντινές Συναντήσεις», όπου μέλη και συνεργάτες της Εφορείας παρουσιάζουν τις εν εξελίξει εργασίες τους: Δημήτριος Καρακάντζας «Ιπποκρατική Ιατρική. Αρχή της επιστημονικής σκέψης;», Χάιδω Κουκούλη-Χρυσανθάκη «Ανασκαφή στην Ακρόπολη της αρχαίας Οισύμης», Κατερίνα Περιστέρη «Ανασκαφή στην Ακρόπολη Πλατανιάς Δράμας», Γιάννης Ηλιάδης «Φυσικός και τεχνητός φωτισμός στα Αρχαιολογικά Μουσεία Καβάλας και Κομοτηνής».

ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ

ΑΝΑΣΤΗΛΩΣΗ - ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ ΜΝΗΜΕΙΩΝ

ΝΟΜΟΣ ΣΕΡΡΩΝ

Σέρρες

Παλαιά Μητρόπολη

Στα πλαίσια των εργασιών για την επαναλειτουργία της Παλαιάς Μητρόπολης, κατά το 1991 πραγματοποιήθηκαν οι παρακάτω εργασίες:

Περιμετρικά του ναού και σε επαφή με τους τοίχους έγιναν τομές για να διερευνηθεί η υποθεμελίωση του ναού σε σχέση με τη στάθμη των υπόγειων υδάτων, τα οποία αφθονούν στο σημείο αυτό.

Τομή Ι, διαστ. 1,20x1,20 μ. Ανοίχθηκε στο δυτικό τοίχο του ναού και σε απόσταση 2 μ. νότια της δυτικής εισόδου. Σε βάθος 0,65 μ. από το πλακόστρωτο δάπεδο της αυλής και στη νοτιοδυτική γωνία της τομής αποκαλύφθηκε τμήμα κτιστού κιβωτιόσχημου τάφου, ο οποίος συνεχίζεται στο άσκαφο τμήμα. Η τομή έφθασε σε βάθος 1,20 μ., όπου και εμφανίστηκε η στάθμη των υδάτων.

Τομή ΙΙ, διαστ. 1,20x1,30 μ. Έγινε σε επαφή με το νότιο τοίχο και αμέσως δυτικά της νότιας εισόδου που οδηγεί στον κυρίως ναό. Σε βάθος 0,60 μ. και με κατεύθυνση Β.-Ν. αποκαλύφθηκε τοίχος, πλ. 0,60 μ., ο οποίος προσκολλάται στο νότιο τοίχο του ναού. Είναι κτισμένος με κροκάλες και πλίνθους. Πιθανώς αποτελεί τοίχο προστώου που θα υπήρχε μπροστά από τη νότια είσοδο. Η τομή έφθασε σε βάθος 1,60 μ., ενώ σε βάθος 1,30 μ. εμφανίστηκε ο υδροφόρος ορίζοντας.

Τομή ΙΙΙ. Σε επαφή με τον τοίχο της αψίδας και σε απόσταση 2,20 μ. από τον ανατολικό τοίχο ανοίχθηκε η τομή ΙΙΙ, διαστ. 2x0,80x1,20 μ. Σε βάθος 1,50 μ. εμφανίστηκε η στάθμη του νερού, ενώ το τελικό βάθος της τομής έφθασε τα 2,20 μ. Διαπιστώθηκε, επίσης, ότι η θεμελίωση της κόγχης αποτελείται από επάλληλες σειρές πλίνθων συνδεδεμένων με αρμό κονιάματος.

Τομή IV, διαστ. 1,30x1 μ. Ανοίχθηκε σε επαφή με το βόρειο τοίχο και σε απόσταση 1,90 μ. από τη βορειοανατολική γωνία του ναού. Η τομή έφθασε σε βάθος 1,60 μ., όπου και η στάθμη των υδάτων.

Τομή V. Εσωτερικά του ναού, σε επαφή με το νότιο τοίχο του ναού και σε απόσταση 1 μ. δυτικά της νότιας εισόδου, ανοίχθηκε η τομή V, διαστ. 1,04x1,06 μ. Το πλακόστρωτο δάπεδο του ναού εδράζεται απ' ευθείας σε στρώμα χώματος μαύρου χωρίς μεσολάβηση υποστρώματος. Σε βάθος 1,30 μ. εμφανίστηκε η στάθμη των υπόγειων υδάτων.

Τομές VI-VIII. Δύο ακόμη τομές, διαστ. 1,60x1,10 και 1x0,50 μ. αντίστοιχα, έγιναν στο χώρο του Ιερού, εκατέρωθεν της Αγίας Τράπεζας. Η στάθμη των υπόγειων υδάτων εμφανίστηκε σε βάθος 1 μ. Η εμφάνιση της στάθμης των υδάτων σ' όλες τις τομές και σε βάθος 1,30-1,50 μ. από το σημερινό δάπεδο του ναού, επιβεβαιώνει την ύπαρξη σταθερής υπόγειας φλέβας στην περιοχή όπου είναι θεμελιωμένος ο ναός. Η σταθερή και μόνιμη ύπαρξη του νερού αποτελεί και την κύρια πηγή των προβλημάτων που αντιμετωπίζει το μνημείο[1].

1. ΑΔ 31(1976): Χρονικά, σ. 320. Το πρόβλημα της ανάβλυσης των υπόγειων υδάτων φαίνεται ότι απασχολεί το μνημείο και στον περα-

Στο εσωτερικό του ναού έγινε καθαίρεση των κονιαμάτων για να διερευνηθούν προβλήματα υγρασίας και στατικότητας. Καθαιρέθηκαν τα παλιά κονιάματα σ' όλο το ύψος του βόρειου τοίχου του κυρίως ναού και του νάρθηκα, οι οποίοι και παρουσιάζουν σε μεγαλύτερο βαθμό προβλήματα διαποτισμού με υγρασία. Με την καθαίρεση των κονιαμάτων αποκαλύφθηκαν δύο τοξωτά ανοίγματα, το ένα στο ανατολικό άκρο του βόρειου κλίτους και το άλλο στο νάρθηκα. Τα ανοίγματα αυτά σημειώνονται στην κάτοψη του ναού και σχετίζονται με τα προς Β. προσκτίσματα[2].

Στους υπόλοιπους τοίχους η καθαίρεση έγινε μέχρι το ύψος της ποδιάς των παραθύρων (νότιος τοίχος κυρίως ναού και δυτικός τοίχος νάρθηκα), ή το ύψος του κοσμήτη (δυτικός τοίχος ναού). Στο νότιο τοίχο του νάρθηκα καθαιρέθηκε το κονίαμα πάνω από τη νότια είσοδο. Με την καθαίρεση αποκαλύφθηκε κόγχη με οξυκόρυφο τόξο, κατασκευασμένη με πελεκημένους πωρόλιθους, που ανοίγεται πάνω από την είσοδο.

Με σκοπό τη δημιουργία χώρου για τις λειτουργικές ανάγκες του Ιερού (γραφείο εφημέριου-αίθουσα εκκλησιαστικού συμβουλίου, αίθουσα μνημοσύνων, τουαλέτα) αφαιρέθηκε η επίχωση του ανδήρου που διαμορφώνεται ανάμεσα στις τρεις κλίμακες καθόδου, στη νοτιοδυτική γωνία του περιβόλου. Το επίπεδο του ανδήρου αυτού είναι κατά 0,90 μ. χαμηλότερο από την επιφάνεια του δρόμου, ενώ μεταξύ αυτού και της αυλής υπάρχει υψομετρική διαφορά 3,5 μ. Ο χώρος αυτός είχε επιχωθεί με χώμα και συμπαγή μάζα τοιχοποιίας, αποτελούμενη από ποταμίσιες πέτρες και άφθονο τσιμεντοκονίαμα. Οι πέτρες αφαιρέθηκαν και συγκεντρώθηκαν για να ξαναχρησιμοποιηθούν ως οικοδομικό υλικό αλλού. Ο δυτικός τοίχος του περιβόλου, αφού ενισχύθηκε με σκυρόδεμα, αποτέλεσε το δυτικό τοίχο του χώρου, ενώ ο αναλημματικός τοίχος που συγκρατούσε τις κλίμακες, οι οποίες διατηρήθηκαν αφού ενισχύθηκαν με τοιχίο από σκυρόδεμα, αποτέλεσε την πρόσοψη των χώρων. Στον τοίχο αυτό διανοίχθηκαν δύο είσοδοι και πέντε παράθυρα. Πάνω από τα ανοίγματα αυτά διαμορφώθηκαν αβαθείς κόγχες. Η οροφή του χώρου που δημιουργήθηκε επικαλύφθηκε με πλάκες και αποτέλεσε πάλι το επίπεδο του ανδήρου.

Από την αποχωμάτωση του χώρου αυτού περισυλλέχθηκε άβαφη και εφυαλωμένη κεραμική, πολλά καρφιά, χάλκινα κουμπιά και έξι χάλκινα νομίσματα σε κακή κατάσταση διατήρησης.

Ανάμεσα στα μπάζα και στις πέτρες βρέθηκαν επίσης και θραύσματα από μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη. Από αυτά ξεχωρίζουν μαρμάρινη βάση με πόδι από αρχαίο άγαλμα, διαστ. 0,18x0,13 μ., και θραύσμα από ενεπίγραφη επιτύμβια ανάγλυφη πλάκα, διαστ. 0,45x0,30 μ. (*Στ. Δ.*)

Ελαιώνας

Ναός Αγίου Νικολάου

Στο βυζαντινό ναό του Αγίου Νικολάου έγιναν εργασίες προσωρινής στερέωσης. Ο ναός ανήκει στους σταυροειδείς εγγεγραμμένους ναούς της κατηγορίας των απλών τετρακιόνιων και χρονολογείται στο 12ο αιώνα[3].

Το μνημείο παρουσιάζει προβλήματα στατικότητας λόγω της απόκλισης από την κατακόρυφο των κιόνων που στηρίζουν τον τρούλο[4]. Οι βασικές εργασίες αποσκοπούσαν στη μεταβίβαση των φορτίων της ανωδομής μέσω μεταλλικού σκελετού στο έδαφος. Για το σκοπό αυτό διατηρήθηκαν οι τοίχοι πάνω από τους κίονες στο ύψος των αφαιρεθέντων παλαιότερα ξύλινων ελκυστήρων και τοποθετήθηκαν νέοι μεταλλικοί στην ίδια θέση και στερεώθηκαν με κοχλίες. Στη συνέχεια τοποθετήθηκε μεταλλικός σκελετός, αποτελούμενος από τέσσερις γωνιακές σιδηροδοκούς, συνδεδεμένες με ελάσματα γύρω από κάθε κίονα. Δια μέσου αυτών τα φορτία μεταφέρθηκαν σε τετράγωνο σύστημα έδρασης στο δάπεδο του ναού αποτελούμενο από χοντρές σιδηροδοκούς γύρω από τις βάσεις των κιόνων. Τα μεταλλικά στοιχεία συνδέθηκαν με ηλεκτροσυγκόλληση. Πάνω από τις μεταλλικές σιδηροδοκούς κατασκευάστηκε ξύλινο δάπεδο.

Κατά τη διάρκεια των εργασιών διαπιστώθηκε η ύπαρξη και άλλων ρωγμών, εκτός από τις ήδη ορατές, καθώς και κενών λιθοδομής. Η πλήρωση των ρωγμών έγινε με αφρώδες υλικό πλήρωσης για να αποφευχθεί η πτώση κονιαμάτων και λίθων. Η εφαρμογή τσιμεντενέσεων κρίθηκε ότι περισσότερο θα δημιουργούσε παρά θα έλυνε προβλήματα.

Για την πλήρωση των ρωγμών αφαιρέθηκαν τμήματα των νεωτερικών επιχρισμάτων που καλύπτουν το εσωτερικό του ναού κατά το μεγαλύτερο μέρος. Το αποτέλεσμα ήταν να αποκαλυφθούν τέσσερις ακόμη

σμένο αιώνα. Σε αποσπασματικά σωζόμενη μαρμάρινη ενεπίγραφη πλάκα του έτους 1871 αναφέρονται εργασίες για τη διευθέτηση των υπόγειων υδάτων που αναβλύζουν μέσα στο ναό, βλ. ΔΧΑΕ Ε΄ (1905), σ. 44.

2. ΠΑΕ 1952, σ. 208.

3. ΑΑΑ IV (1971), σ. 54-57.

4. Μια πρώτη προσπάθεια αντιμετώπισης των προβλημάτων του ναού έγινε το 1969, ΑΔ 24 (1969): Χρονικά, σ. 359.

μορφές από το αρχικό στρώμα τοιχογραφιών, από το οποίο ήταν γνωστή η μορφή του αγίου Δαμιανού: τρεις ολόσωμοι άγιοι στο νότιο τοίχο και ο άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος στην κόγχη του διακονικού.

Οι εργασίες θα ολοκληρωθούν όταν αφαιρεθούν εξ ολοκλήρου τα νεότερα επιχρίσματα, καθώς και το νεότερο στρώμα των τοιχογραφιών (19ου αι.), η αφαίρεση των οποίων κρίθηκε απαραίτητη για την πλήρωση όλων των ρωγμών, καθώς και για τον εντοπισμό νέων. (*Α. Μ.-Στ. Δ.*)

ΝΟΜΟΣ ΡΟΔΟΠΗΣ

Κομοτηνή

Βυζαντινό τείχος

Η οχύρωση της Κομοτηνής είναι έργο παλαιοχριστιανικής περιόδου με επισκευές μεσοβυζαντινών χρόνων (10ου-12ου αι.). Σήμερα το τείχος σώζεται σε καλή κατάσταση, περίπου κατά τα 3/4 του μήκους του, ενώ οι πύργοι —όσοι δεν έχουν κατεδαφιστεί μερικώς ή εξ ολοκλήρου— σώζονται σε κακή κατάσταση. Κατά καιρούς λαμβάνεται μέριμνα για την προβολή και συντήρηση του τείχους: κατεδαφίστηκαν οικίες κτισμένες σε επαφή με τα τείχη, ερευνήθηκαν κατεδαφισμένα τμήματα και έγιναν περιορισμένης έκτασης εργασίες συντήρησης.

Το τμήμα του τείχους που βρίσκεται στο προαύλιο του 1ου Δημοτικού Σχολείου είχε περιέλθει σε κακή κατάσταση: και από τις δύο πλευρές του τείχους είχαν πέσει πέτρες, οι πλίνθοι στα ντουζένια είχαν αφαιρεθεί ή απομειωθεί και τα κονιάματα είχαν σαθροποιηθεί ή απομειωθεί σε μεγάλο βάθος.

Προκειμένου να αποκατασταθούν οι παρειές της τειχοποιίας έπρεπε να εντοπιστεί τειχοιποιία χωρίς φθορές. Για το λόγο αυτό πραγματοποιήθηκε έρευνα κάτω από το σημερινό επίπεδο του εδάφους, κατά μήκος του τείχους. Η έρευνα απέδωσε ορισμένα ενδιαφέροντα στοιχεία: α) Το επίπεδο του εδάφους κατά τους βυζαντινούς αιώνες βρισκόταν 2 μ. περίπου χαμηλότερα από το σημερινό· στο βάθος αυτό αρχίζει η αμελής τειχοποιία της θεμελίωσης. β) Το τείχος είναι κτισμένο με στρογγυλεμένες ποταμίσιες κροκάλες και το κονίαμα καλύπτει μεγάλο μέρος της ορατής επιφάνειας των λίθων. Έτσι, στις παρειές της αρχικής τειχοποιίας το μεγαλύτερο μέρος της επιφάνειας κατελάμβανε το κονίαμα και μικρό μόνον μέρος η πέτρα (Σχέδ. 1). γ) Στον πυρήνα του τείχους έχει χρησιμοποιηθεί ως συνδετικό υλικό ασβεστοκονίαμα, ενώ στις παρειές ασβεστοκονίαμα με κεραμάλευρο και τριμμένο τούβλο. Ο σκοπός είναι να καλυφθούν οι αρμοί με υδραυλικό κονίαμα ώστε τα νερά της βροχής να μην ποτίζουν την τειχοποιία. δ) Στην εσωτερική πλευρά του τείχους, βόρεια του σωζόμενου πεσσού, αποκαλύφθηκαν τα πρώτα σκαλοπάτια της βόρειας πλευράς κλίμακας που οδηγούσε στον περίδρομο του τείχους. Οι διαστάσεις τους (ύψος και πάτημα 0,40 μ. περίπου) επιτρέπουν την κατά προσέγγιση σχεδιαστική αποκατάσταση της κλίμακας. Νότια του ίδιου πεσσού βρέθηκε ανάλογη τειχοποιία, αλλά δεν κατέστη δυνατό να διαπιστωθεί με απόλυτη βεβαιότητα, αν υπήρχαν ή όχι και από αυτή την πλευρά σκαλοπάτια. Αν πραγματικά συνέβαινε αυτό, τότε η κλίμακα έφραζε την είσοδο του πύργου, ο οποίος βρισκόταν στο σημείο αυτό στην εξωτερική πλευρά του τείχους. ε) Στον πεσσό, στο ύψος της γένεσης των τόξων, διαπιστώθηκε η ύπαρξη οδοντωτής ταινίας και πλινθοπερίκλειστης τειχοδομίας που υποδεικνύουν μεταγενέστερες επισκευές της οχύρωσης. στ) Ανάμεσα στο τείχος, την κλίμακα και τον πεσσό υπάρχει αρμός. Πραγματοποιήθηκαν οι ακόλουθες εργασίες: ανακατασκευάστηκαν οι παρειές του τείχους όπου είχαν πέσει οι πέτρες· χρησιμοποιήθηκαν ποταμίσιες κροκάλες και πλίνθοι, που περισυλλέχθηκαν από αρχαιολογικούς χώρους της περιφέρειας. Ο «μανδύας» αυτός κατασκευάστηκε σε εσοχή βάθους 0,05 μ. από την αρχική παρειά του τείχους. Κατά το τελικό αρμολόγημα κρίθηκε σκόπιμο να διατηρηθούν αρμοί που να αφήνουν ελεύθερο το περίγραμμα της ορατής επιφάνειας των λίθων και να επιτρέπουν φωτοσκιάσεις (δεν έγινε δηλαδή απομίμηση της μορφής της παλαιοχριστιανικής τειχοποιίας). Στις επιφάνειες όπου τα κονιάματα είχαν αποσαθρωθεί ή απομειωθεί, καθαιρέθηκαν τα σαθρά κονιάματα και έγινε αρμολόγημα με τον τρόπο που περιγράφηκε παραπάνω (Πίν. 135 α-β). (*Κ. Τ.*)

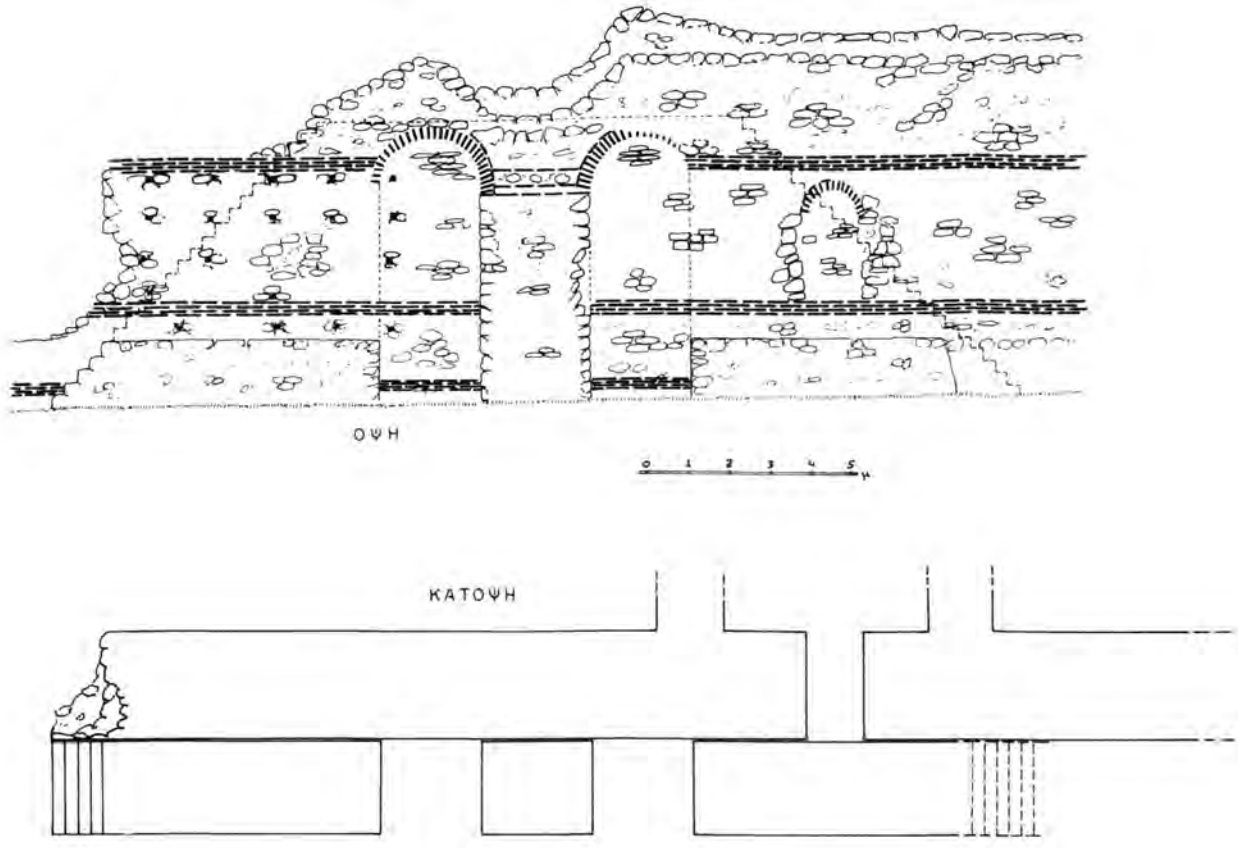
ΝΟΜΟΣ ΕΒΡΟΥ

Διδυμότειχο

Κάστρο

Κατά το 1991 συνεχίστηκε η αναστήλωση του βυζαντινού τείχους Διδυμοτείχου. Με δαπάνη του Δήμου Διδυμοτείχου (ΜΟΠ Νομού Έβρου, Πρόγραμμα Ανάδειξης Ιστορικής και Λαογραφικής Φυσιογνωμίας Διδυμοτείχου) απομακρύνθηκαν οι επιχώσεις που είχαν καλύψει εξ ολοκλήρου το τείχος στο μεταπύργιο διάστημα 9-10. Το τείχος εδώ ήταν γκρεμισμένο κατά τα 2/3 του ύψους του περίπου, και το υπόλοιπο τμήμα του είχε υποστεί μεγάλες φθορές.

Κατά τις εργασίες συντήρησης έγινε βαθύ αρμολόγημα και τοποθετήθηκαν πέτρες στη θέση όσων είχαν πέσει. Η τειχοποιία ακριβώς δίπλα από τους πύργους 9 και 10 είχε περιέλθει σε επικίνδυνη κατάσταση, ήταν

Σχέδ. 1. Κομοτηνή. Παλαιοχριστιανικό τείχος. Όψη του τείχους από το εσωτερικό και κάτοψη τμήματος του τείχους.

ετοιμόρροπη και απειλούσε να συμπαρασύρει, αν έπεφτε, τμήματα των παρακείμενων πύργων. Στα σημεία αυτά ανακατασκευάστηκε η τειχοποιία από το σωζόμενο ύψος του μεταπυργίου σχεδόν μέχρι το σωζόμενο ύψος των πύργων, ώστε να αντιστηρίξει τους τελευταίους. Το τείχος δεν ανακατασκευάστηκε σε μεγάλο ύψος και η απόληξή του δεν διαμορφώθηκε σε ευθεία γραμμή, ώστε να μη δίνει την εντύπωση ότι ξανακτίστηκε στο αρχικό του ύψος (το οποίο εξάλλου είναι άγνωστο). Η οριστική μορφή πάντως θα δοθεί μόνο μετά την τελική διαμόρφωση του χώρου που βρίσκεται μέσα από τα τείχη στο σημείο αυτό. (*Κ. Τ.*)

ΤΥΧΑΙΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ - ΠΕΡΙΟΔΕΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΚΑΒΑΛΑΣ

ΘΑΣΟΣ

Αρχαιολογικός χάρτης Θάσου

Συνεχίστηκε και το 1991 το κοινό ερευνητικό πρόγραμμα της Εφορείας με τη Γαλλική Σχολή «Αρχαιολογικός Χάρτης της Θάσου κατά τη Βυζαντινή περίοδο».

Κατά το 1991 έγινε σε συνεργασία με τον Christophe Giros έρευνα επιφανείας στη νοτιοανατολική Θάσο (περιοχές Αστρίδας-Θυμωνιάς).

Και στις περιοχές αυτές επαναλαμβάνεται το σχήμα που διαπιστώθηκε κατά την έρευνα επιφανείας των κοιλάδων Ραχωνίου-Πρίνου-Μαριών-Θεολόγου. Από τις θέσεις που εντοπίστηκαν, οι περισσότερες ανήκουν σε θέσεις με ερείπια ναϋδρίων με άβαφη κεραμική και αρχιτεκτονικά μέλη παλαιοχριστιανικών χρόνων.

Στην περιοχή της Αστρίδας ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι θέσεις Αγία Παρασκευή (ΑΣΤ1) και Άγιος Βασίλειος (ΑΣΤ4). Βρίσκονται προς Ν. του σημερινού οικισμού κοντά στην παραλία και σε μικρή απόσταση μεταξύ τους. Στη θέση Αγία Παρασκευή διακρίνονται θεμέλια αρχαίου κτίσματος, διαστ. 16,50Χ9,10 μ. και κατασκευασμένου με μεγάλους γωνιόλιθους. Μέσα στο κτίριο αυτό διασώζονται τα ερείπια ναϋδρίου, από το οποίο μόνον η κόγχη σώζεται σε κάποιο ύψος. Μέσα στα ερείπια διακρίνονται δύο τμήματα αρράβδωτων

κιόνων, σωζ. μήκ. 1,50-1,40 και διαμ. 0,30 μ. Στο χώρο γύρω από το ναΰδριο διακρίνονται θεμέλια και άλλων κτισμάτων. Στη θέση Άγιος Βασίλειος, στο ανατολικό άκρο του όρμου διασώζεται προσκυνητάρι του 1964, κτισμένο πάνω σε λιθοσωρό. Μέσα στη θαμνώδη βλάστηση και ανάμεσα στους συσσωρευμένους λίθους διακρίνεται ο βόρειος τοίχος και η κόγχη παλαιότερης εκκλησίας μεγάλων διαστάσεων.

Δεδομένου ότι και στις περισσότερες παράλιες θέσεις με μεταγενέστερα ναΰδρια και ενδείξεις παλαιότερων κτισμάτων έχει επιβεβαιωθεί η ύπαρξη παλαιοχριστιανικής βασιλικής, δεν είναι απίθανο και τα ερείπια αυτά να κρύβουν δύο ακόμη παλαιοχριστιανικές βασιλικές της Θάσου.

Με βάση τα τοπογραφικά δεδομένα η θέση Άγιος Βασίλειος πρέπει να ταυτιστεί με τα ερείπια βυζαντινής εκκλησίας, μεγάλων διαστάσεων και πλούσια διακοσμημένης, που αναφέρει ο Perrot στην παράλια περιοχή της Αστρίδας, ενώ το ορθογώνιο κτίριο της θέσης Αγίας Παρασκευής μπορεί να ταυτιστεί με τα ερείπια αρχαίου ιερού που αναφέρει ο Perrot στην ίδια περιοχή[5]. Απαιτείται όμως ανασκαφική έρευνα για να διαπιστωθεί η ύπαρξη του βυζαντινού πύργου που αναφέρει ο Perrot στο ίδιο σημείο.

Στην περιοχή της Θυμωνιάς, στη θέση Άγιος Νικόλαος και γύρω από νεότερο προσκυνητάριο, διακρίνονται θεμέλια τοίχων, πιθανώς από τρίκλιτη βασιλική. Οι τοίχοι, οι οποίοι μόλις και διακρίνονται στην επιφάνεια του εδάφους, είναι κτισμένοι με αργούς λίθους και κονίαμα για συνδετικό υλικό. Υπάρχουν διάσπαρτα θραύσματα πλίνθων και διάφορα αρχιτεκτονικά μέλη. Ανάμεσά τους και ακέραιος αμφικίονας παραθύρου, μήκ. 1 και πλ. 0,55 μ., με δύο ανάγλυφους σταυρούς στις δύο στενές πλευρές του. Αρχαιολογικό ενδιαφέρον παρουσιάζει και ο λόφος Φκιαριά (υψόμετρο 338 μ.) που υψώνεται προς ΒΔ. του οικισμού της Θυμωνιάς. Στην κορυφή του λόφου διασώζονται ερείπια αρχαίου πύργου, τα οποία έχουν διαμορφωθεί σε ναΰδριο, ενώ στη γύρω έκταση υπάρχει διάσπαρτη κεραμική σε ποσότητα που υποδηλώνει κάποιου είδους εγκατάσταση. *(Στ. Δ.)*

ΝΟΜΟΣ ΣΕΡΡΩΝ

Αχλαδοχώρι

Ναός Αγίων Ταξιαρχών

Βρίσκεται σε χαμηλό έξαρμα του εδάφους στο νότιο άκρο του χωριού και περιβάλλεται από χαμηλό πετρόκτιστο περίβολο. Είναι τρίκλιτη βασιλική με γυναικωνίτη και ανοιχτό προστώο στα δυτικά. Η ημικυκλική αψίδα του Ιερού δεν εξέχει στα ανατολικά, αλλά ανοίγεται στο πάχος του τοίχου. Ο κυρίως ναός χωρίζεται με δύο κιονοστοιχίες από τέσσερις κίονες τετράγωνης διατομής σε τρία κλίτη. Το πέτρινο δάπεδο του ναού βρίσκεται σε χαμηλότερο επίπεδο από αυτό του εδάφους, ενώ το δάπεδο του γυναικωνίτη είναι στο ίδιο επίπεδο με αυτό του εδάφους, με αποτέλεσμα ο γυναικωνίτης να είναι και ο νάρθηκας του ναού. Η στήριξη της στέγης στο τμήμα αυτό γίνεται με τη βοήθεια οκτώ ξύλινων κιόνων τετράγωνης διατομής.

Το τέμπλο που χωρίζει τον κυρίως ναό από το Ιερό, είναι απλό, σανιδένιο και φέρει εικόνες, οι οποίες αποτελούν ενιαίο από τεχνοτροπικής πλευράς σύνολο και χρονολογούνται στο 1816 με βάση τη χρονολογία που φέρει μία από αυτές. Εξαίρεση αποτελούν οι εικόνες του Χριστού και του Ιωάννη του Προδρόμου οι οποίες είναι μεταγενέστερες. Οι εικόνες του αγίου Νικολάου και του αγίου Χαραλάμπους, σε ειδικά προσκυνητάρια στο νότιο τοίχο, είναι παλαιότερες του 19ου αι. και παρουσιάζουν ενδιαφέρον.

Σύμφωνα με γραπτή επιγραφή πάνω από τη δυτική είσοδο ο ναός κτίστηκε το 1812.

Ναός του Προφήτη Ηλία

Ο ενοριακός ναός του Προφήτη Ηλία είναι από τα επιβλητικότερα δείγματα της εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής του 19ου αι. για την περιοχή και θεωρείται ο μεγαλύτερος σε διαστάσεις μεταβυζαντινός ναός για το Νομό Σερρών. Κτίστηκε το 1870, σύμφωνα με γραπτή επιγραφή που σώζεται πάνω από τη νότια είσοδο. Είναι κτισμένος στην κορυφή ενός γηλόφου και δεσπόζει του χωριού.

Η κάτοψή του παρουσιάζει ιδιομορφία. Αποτελείται από έναν κεντρικό πυρήνα που περιβάλλεται στο άνω τμήμα του με υπερώα, τα οποία στηρίζονται σε τετράγωνους πεσσούς. Δημιουργείται έτσι στο ισόγειο πεσσοστήρικτη στοά που περιβάλλει το ναό στις τρεις πλευρές, βόρεια, νότια και δυτική. Ο κεντρικός πυρήνας είναι ένας ορθογώνιος στην κάτοψη χώρος που καταλήγει προς Α. σε τρεις, πεντάπλευρες εξωτερικά, εξέχουσες αψίδες. Δύο κιονοστοιχίες από τέσσερις κίονες χωρίζουν το χώρο σε τρία κλίτη. Οι κίονες είναι ψηλοί, από ντόπιο μάρμαρο, και μέσω τόξων στηρίζουν τη θολωτή κάλυψη: τρούλος και τυφλοί θόλοι στο μεσαίο κλίτος, καμάρες τοποθετημένες κατά τον εγκάρσιο άξονα του ναού στα πλάγια κλίτη. Οι τοίχοι των κλιτών στο ανώτερο τμήμα τους διαλύονται σε τοξωτά ανοίγματα, μέσω των οποίων γίνεται η επικοινω-

5. M.G. Perrot, Mémoire sur l'île de Thasos, Paris 1864, σ. 92-96.

νία των υπερώων με το εσωτερικό του ναού. Η πρόσβαση προς τα υπερώα γίνεται με τη βοήθεια δύο κτιστών κλιμάκων που βρίσκονται στο ανατολικό άκρο του βόρειου και νότιου κλίτους.

Στο μέσο της δυτικής στοάς, όπου και η κύρια είσοδος με ωραίο λιθανάγλυφο υπέρθυρο (Πίν. 136 α), υψώνεται το τετραώροφο καμπαναριό.

Από τον αρχικό διάκοσμο του ναού σώζεται η παράσταση της Δευτέρας Παρουσίας στο νότιο τοίχο, καθώς και μεμονωμένες σκηνές και ολόσωμοι άγιοι.

Εξωτερικά, η όψη του ναού παρουσιάζει μεγάλη ποικιλία. Οι τοίχοι των υπερώων διαρθρώνονται με συνεχόμενα αψιδώματα τριπλής υποχώρησης, τα ποδαρικά των οποίων διαμορφώνονται σε παραστάδες με κλασικιστικά πεσσόκρανα. Οδοντωτό γείσο περιτρέχει την κυματιστή απόληξη της στέγης του κυρίως ναού και του τρούλου, ενώ οι ακμές του τονίζονται με παραστάδες κλασικιστικής τεχνοτροπίας.

Γενικά, αποτελεί ένα αξιοπρόσεκτο μνημείο όσον αφορά στο μέγεθος και στις κατασκευαστικές και μορφολογικές λεπτομέρειες. *(Στ. Δ.)*

Κρηνίδα

Βορειοανατολικά της κοινότητας Κρηνίδας, στην ανατολική όχθη του Αγγίτη ποταμού και πάνω σε χαμηλό λόφο που περιρρέεται από τα Β. και ΒΑ. από τον Αγγίτη ποταμό, σώζονται ερείπια οχυρωματικού περιβόλου, ο οποίος περιβάλλει το λόφο από τα Ν.ΝΑ. Η συσσώρευση των πεσμένων λίθων από το οικοδομικό υλικό του περιβόλου δεν επιτρέπει παρατηρήσεις στην τοιχοδομία παρά μόνο σε ένα σημείο, όπου μετά από λαθρανασκαφή έχει αποκαλυφθεί τμήμα του τείχους σε ύψος 1 μ. Η τοιχοδομία του συνίσταται από αργολιθοδομή με ντόπιους λίθους και κονίαμα για συνδετικό υλικό που εν μέρει επικαλύπτει τους λίθους.

Στο εσωτερικό του διακρίνονται θεμέλια κτίσματος, ενώ περισυλλέχθηκε άβαφη κεραμική. *(Στ. Δ.)*

ΕΝΤΟΠΙΣΜΟΣ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

ΝΟΜΟΣ ΣΕΡΡΩΝ

Αχλαδοχώρι

Βορειοανατολικά της κοινότητας Αχλαδοχωρίου, στο βάθος μιας χαράδρας που διανοίγεται στους προβούνους του Ορβήλου όρους, σχηματίζονται βραχοσκεπές και σπήλαια, ένα από τα οποία είναι διαμορφωμένο σε ναΰδριο και τιμάται στη μνήμη της Ανάληψης του Κυρίου (Πίν. 136 β). Η προσπέλαση προς το σπήλαιο γίνεται με τη βοήθεια νεότερης κτιστής σκάλας που οδηγεί στη διαμορφωμένη είσοδο. Στο εσωτερικό, νεότερο σανιδένιο τέμπλο χωρίζει το Ιερό από τον υπόλοιπο χώρο, στο άκρο του οποίου και μετά από τη λάξευση του βράχου διαμορφώνεται βάση για Αγία Τράπεζα.

Το σπήλαιο έφερε τοιχογραφικό διάκοσμο που σήμερα σώζεται σε κακή κατάσταση. Στο νότιο τοίχο διακρίνονται τρία στρώματα τοιχογραφιών από τα οποία ενδιαφέρον παρουσιάζει το παλαιότερο, το οποίο χρονολογείται στους υστεροβυζαντινούς χρόνους. Από το στρώμα αυτό σώζεται η παράσταση της Θεοτόκου. Η Παναγία εικονίζεται ως τη μέση και στραμμένη προς τα αριστερά. Επίσης, στο στρώμα αυτό ανήκει βάση σταυρού και τα γράμματα *ΝΗ*. Στο δεύτερο στρώμα, 17ου-18ου αι., ανήκει η παράσταση της Ανάληψης. Στο νεότερο στρώμα, που χρονολογείται στα μέσα του 19ου αι., ανήκει η παράσταση του Ευαγγελισμού που σώζεται στο χώρο του Ιερού, η παράσταση της Σταύρωσης στο δυτικό άκρο του νότιου τοίχου και η παράσταση της Θεοτόκου Βρεφοκρατούσας πάνω από την είσοδο. *(Στ. Δ.)*

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΚΑΒΑΛΑΣ

Παναγία

Οδός Πουλίδου 51 (οικόπεδο Μ. Βέργη)

Με αφορμή εκσκαφή θεμελίων στο παραπάνω οικόπεδο, διενεργήθηκε σωστική ανασκαφή. Το οικόπεδο βρίσκεται στην περιοχή, όπου η έρευνα τοποθετεί το ιερό της Παρθένου[6] και προς ΒΑ. του δυτικού τμήματος της μεσαιωνικής θαλάσσιας οχύρωσης. Η υψομετρική διαφορά ανάμεσα στο ανατολικό και δυτικό, προς την οδό Πουλίδου, όριο του οικοπέδου υπερβαίνει τα 7,50 μ. Οι εκσκαφικές εργασίες προχώρησαν μέχρι το βράχο. Στο ανατολικό και υψηλότερο σημείο του οικοπέδου, κάτω από αναλημματικό τοίχο υπερκείμενων σύγχρονων οικοδομών, ανασκάφηκε μεταβυζαντινή κινστέρνα.

Η κινστέρνα είναι κτισμένη απευθείας πάνω στο γρανίτη και μέσα σε συμπαγές μπάζωμα από ντόπια πέτρα και σκληρό κουρασάνι, έτσι ώστε τα τοιχώματά της δεν έχουν εξωτερικά μέτωπα. Το σχήμα της εσωτερικά είναι ακανόνιστο πεντάπλευρο με πλευρές, μήκ. 1,40, 3,23, 1,37, 1,90 και 2,55 μ. Το μέγιστο σωζόμενο ύψος είναι 2 μ. περίπου και το ελάχιστο 1,30 μ. Η

6. ΑΕ 1936, σ. 1 κ.ε. ΠΑΕ 1937, σ. 59 κ.ε. ΑΔ 17 (1961-62): Χρονικά, σ. 235 κ.ε.· 18 (1963): Χρονικά, σ. 257 κ.ε.· 19 (1964): Χρονικά, σ. 370 κ.ε.· 20 (1965): Χρονικά, σ. 446 κ.ε.· 22 (1967): Χρονικά, σ. 417 κ.ε.

επένδυσή της με υδραυλικό κονίαμα είναι σχεδόν άθικτη. Στο ανατολικό και υψηλότερα σωζόμενο τοίχωμα της κινστέρνας σώζεται τμήμα της γένεσης της καμάρας, κτισμένης με ασβεστοκονίαμα και όχι με κουρασάνι, κατεστραμμένης από παλιά (Πίν. 136 γ).

Η κινστέρνα προοριζόταν για τη συγκέντρωση των νερών της βροχής. Από τα τοιχώματά της, που κοιλαίνουν προς τον πυθμένα, αποτοιχίσθηκαν όστρακα πινακίου του 14ου αι. Από το εσωτερικό της περισυλλέχθηκε αρχαία, υστεροβυζαντινή, μεταβυζαντινή και νεότερη κεραμική (Πίν. 137 α-β). Η συνύπαρξη κεραμικής διαφόρων περιόδων είναι συνηθισμένη στην Παναγία Καβάλας και οφείλεται στη συνεχή κατοίκηση της χερσονήσου και στην άνοδο του επιπέδου εδάφους της από τις κατά καιρούς επιχώσεις.

Η λειτουργία της κινστέρνας πρέπει να χρονολογηθεί στα τέλη του 15ου και στις αρχές του 16ου αι., εποχή που, ως γνωστόν, η πόλη εμφανίζεται με το όνομα Καβάλα[7] και σημειώνεται η μεγάλη οικοδομική δραστηριότητα των Τούρκων: μεγάλα δημόσια έργα, επανοικισμός της πόλης, επιδιόρθωση και επέκταση των τειχών[8].

Η κινστέρνα διατηρήθηκε στην αυλή της υπό ανέγερση κατοικίας. *(Σ. Δ.)*

Ορφάνι

Δυτικά του μεσαιωνικού κάστρου, μετά από εργασίες εκχέρσωσης, αποκαλύφθηκε θεμέλιο κτίσματος υστεροβυζαντινών ή πρώιμων μεταβυζαντινών χρόνων. Οι εργασίες διακόπηκαν και ακολούθησε μικρή σωστική ανασκαφή.

Κατά την ανασκαφή αποκαλύφθηκε ληνός, ορθογώνιος στην κάτοψη, εσωτ. διαστ. 6x3,10 μ. (Πίν. 137 γ). Οι τοίχοι, πάχ. 0,80 μ., είναι κτισμένοι με αργούς λίθους και παρεμβάλλονται μικρά κομμάτια πλίνθων και κεραμιδιών. Σώζονται σε μικρό ύψος, ενώ τελείως κατεστραμμένες είναι η νοτιοδυτική και η νοτιοανατολική γωνία. Εσωτερικά οι τοίχοι είναι επιχρισμένοι με υδραυλικό κονίαμα. Οι γωνίες των τοίχων είναι αποστρογγυλεμένες. Το δάπεδο, κατεστραμμένο κατά το ήμισυ, είναι επιστρωμένο με μαρμάρινες πλάκες, που εδράζονται σε ειδικά διαμορφωμένη προεξοχή του τοίχου η οποία διακρίνεται ευκρινώς στη βορειοδυτική γωνία, όπου λείπουν οι πλάκες του δαπέδου. Το υπόστρωμα του δαπέδου αποτελείται από κουρασάνι και μικρές πέτρες και έχει καταστραφεί κατά τόπους από διάνοιξη λάκκων θησαυροθηρών. Μεγάλος ογκόλιθος, διαστ. 1,30x0,40 μ., μετακινημένος από τη θέση του, αποτελούσε πιθανώς τμήμα του δαπέδου, αφού φέρει ίχνη από κουρασάνι στις στενές πλευρές του. Εγκάρσιος τοίχος, πλ. 0,55 μ. και κατεστραμμένος στο νότιο άκρο του, χωρίζει τη δεξαμενή σε δύο ίσα μέρη (Σχέδ. 2).

Σε επαφή με το νότιο τοίχο και σε χαμηλότερο επίπεδο βρέθηκε το υπολήνιο· πρόκειται για κτιστή ορθογώνια λεκάνη, εσωτ. διαστ. 3,25x0,75 μ., κτισμένη με αργολιθοδομή και επικαλυμμένη με υδραυλικό κονίαμα. Η οπή εκροής του υπολήνιου αποτελεί ξεχωριστό μαρμάρινο κομμάτι, διαστ. 0,45x0,50 μ., με λαξευμένο αυλάκι, το οποίο διοχέτευε το υγρό σε υποκείμενο αγγείο. Ο νότιος τοίχος της δεξαμενής σώζεται σε ελάχιστο ύψος και παραμένει άγνωστο πώς χυνόταν το υγρό στο υπολήνιο. Ένδειξη ίσως αποτελεί επίστρωση από κουρασάνι στη νοτιοανατολική γωνία του τοίχου και με ελαφρά κλίση προς το υπολήνιο. Επομένως, είναι πολύ πιθανό ότι ο νότιος τοίχος μόλις υπερέβαινε το επίπεδο του δαπέδου, οπότε με την υπερχείλιση το υγρό εισέρρεε στο υπολήνιο.

Ευρήματα δεν υπήρχαν, εκτός από ελάχιστα όστρακα. Ένα από αυτά φέρει πρασινωπή εφυάλωση και χρονολογείται στους μεταβυζαντινούς χρόνους.

Γύρω από τη δεξαμενή διακρίνονται λιθοσωροί που υποδηλώνουν ερείπια άλλου κτίσματος. Δεν αποκλείται να ανήκουν σε κάποια αγροικία, η οποία ίσως σχετίζεται με το παρακείμενο μετόχι της μονής Διονυσίου που διατηρούσε στην περιοχή κτήματα[9]. *(Στ. Δ.)*

ΘΑΣΟΣ

Λιμένας

Αγία Ειρήνη

Στην παραπάνω θέση, σε μικρή απόσταση προς Δ. του Λιμένα της Θάσου, υπήρχαν τα ερείπια παλαιοχριστιανικής βασιλικής, γνωστής από παλαιότερα[10]. Το καλοκαίρι του 1991 πραγματοποιήθηκε σωστική ανασκαφή, η οποία απεκάλυψε τμήματα του μνημείου (Σχέδ. 3).

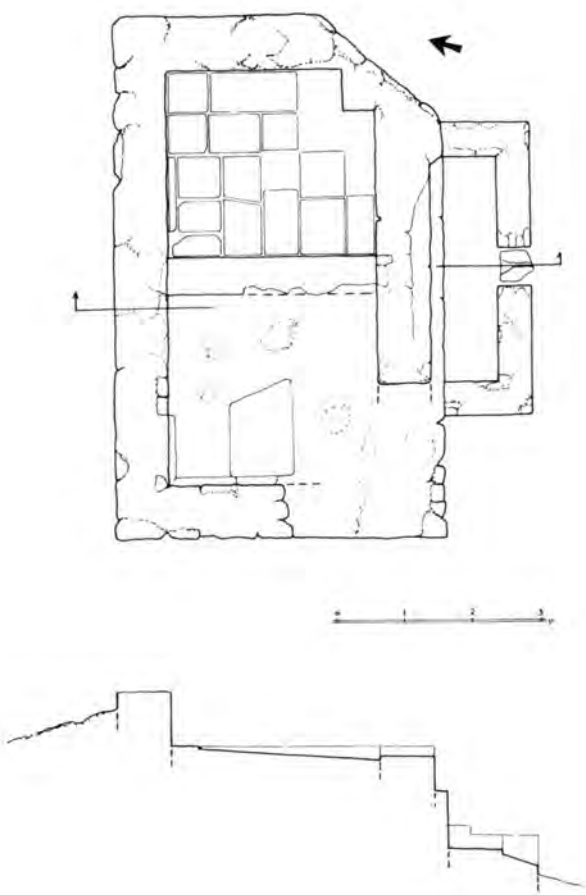
Πρόκειται πιθανώς για τρίκλιτη βασιλική με κυρίως ναό (μήκ. 13,20 και πλ. 13 μ. περίπου), νάρθηκα

7. Κ. Μέρτζιου, Μνημεία Μακεδονικής Ιστορίας, Θεσσαλονίκη 1947. Γ. Μπακαλάκης, Το τοπωνύμιο Καβάλα, Α΄ Τοπικό συμπόσιο «Η Καβάλα και η περιοχή της», 18-20 Απριλίου 1977, Πρακτικά, Θεσσαλονίκη 1980, σ. 129-132.

8. Ελληνικά 10 (1938), σ. 314. Δ. Λαζαρίδης, Νεάπολις-Χριστούπολις-Καβάλα, Οδηγός Μουσείου Καβάλας, Αθήνα 1969, σ. 43-49.

9. Γ.Κ. Παπάζογλου, Μεταφρασμένα τουρκικά έγγραφα του Μετοχίου Ορφάνι της Μονής Διονυσίου του Αγίου Όρους (1537-1733), Καβάλα 1987.

10. Études Thasiennes IX, Paris 1980, σ. 126.

Σχέδ. 2. Ορφάνι Καβάλας. Κάτοψη και τομή ληνού.

(εσωτ. μήκ. 3,60 μ.) που προεξέχει του κυρίως ναού κατά 4,85 μ. και τρίστωο αίθριο (μήκ. 14,85 και πλ. 24,80 μ. περίπου). Η έρευνα έλαβε χώρα κυρίως στο νότιο κλίτος του κυρίως ναού και στη νότια στοά του αιθρίου· το κεντρικό τμήμα του μνημείου βρίσκεται κάτω από την άμμο της ακτής και το βόρειο είναι βυθισμένο στη θάλασσα.

Το μνημείο κτίστηκε πιθανότατα κατά τον 5ο αι.· καταστράφηκε από πυρκαγιά και έκτοτε εγκαταλείφθηκε.

Η κεραμική που βρέθηκε δείχνει ότι η περιοχή κατοικούνταν ήδη από τους πρώτους αιώνες της ρωμαιοκρατίας. Από τα εννέα νομίσματα που βρέθηκαν ένα είναι του τέλους του 4ου, ένα των αρχών του 5ου και επτά των μέσων του 5ου αι. Βρέθηκαν ακόμη δύο κομμάτια διάτρητου θωρακίου, δύο κομμάτια λεκανίδας και ένα ακόσμητο αμφικιονόκρανο.

Διαπιστώθηκε, τέλος, ότι στον κυρίως ναό υπήρχε ψηφιδωτό δάπεδο. Η έρευνα βρίσκεται σε προκαταρκτικό στάδιο. *(Κ. Τ.)*

ΝΟΜΟΣ ΔΡΑΜΑΣ

Δράμα

Οδός Λυκούργου 6 (οικόπεδο Δ. Σαραφίδου)

Σε σωστική ανασκαφή στο παραπάνω οικόπεδο προς ΒΑ. του ναού της Αγίας Σοφίας, στο ιστορικό κέντρο της Δράμας, εντοπίστηκε τμήμα του βυζαντινού τείχους της πόλης. Το τμήμα αυτό αποκαθιστά εν μέρει την πορεία του τείχους που έως τώρα στο τοπογραφικό διάγραμμα της πόλης σημειωνόταν ως νοητή. Συγκεκριμένα, αποτελεί μέρος του μεταπυργίου διαστήματος ανάμεσα στο βορειοανατολικό πύργο και στον πύργο, τμήμα του οποίου σώζεται στη συμβολή των οδών Λυκούργου και Κουντουριώτου (Σχέδ. 4).

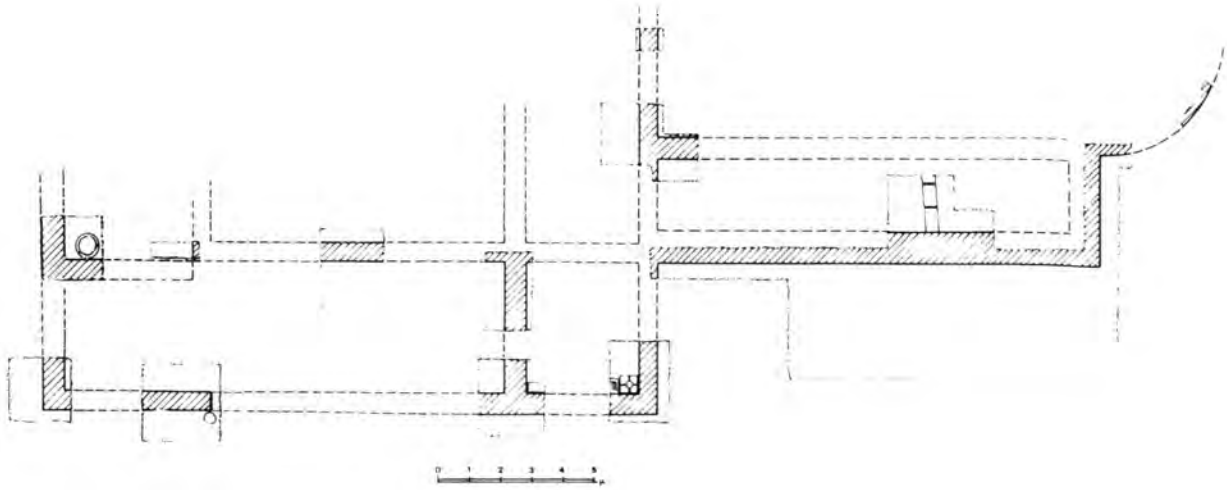
Ο προσανατολισμός του οικοπέδου είναι ΒΑ.-ΝΔ. Αντίθετα, το τείχος τέμνει το οικόπεδο με κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ. Το σωζόμενο τμήμα του τείχους βρίσκεται προς ΒΔ. του οικοπέδου, σε βάθος 1,20 μ. από την επιφάνεια του εδάφους και έχει μήκος 6,20, μέγ. ύψος 1,30 και πλάτος 2,40 μ. Στο κτίσιμο του τείχους διακρίνονται δύο στάδια που σχετίζονται πιθανότατα με ανάλογες οικοδομικές φάσεις[11].

Η μία φάση του τείχους, προς το εξωτερικό, πλ. 1,70 μ., είναι κτισμένη με μεσαίου μεγέθους κροκάλες, κεραμίδια και κουρασάνι ως συνδετικό υλικό· η άλλη, προς το εσωτερικό, πλ. 0,70 μ., είναι κτισμένη με μικρές και μεγάλες κροκάλες που συνδέονται με ανοιχτόχρωμο κονίαμα. Στη φάση αυτή ανήκουν και δύο τοίχοι εγκάρσιοι στην εσωτερική παρειά του τείχους, πλ. 0,75 μ., που απέχουν μεταξύ τους 3,75 μ. Οι εφαπτόμενες όψεις των δύο φάσεων είναι επιχρισμένες. Στο ύψος που σώζεται το τείχος δεν διακρίνεται στην τοιχοποιία ενδιάμεση ζώνη πλίνθων.

Στο νοτιοανατολικό τμήμα του οικοπέδου το τείχος έχει καταστραφεί. Σώζεται όμως η υποθεμελίωση του σε βάθος κάτω από τα 2,50 μ. Η καταστροφή οφείλεται στα διερχόμενα από το σημείο αυτό θεμέλια της παλιάς οικίας που υπήρχε στο οικόπεδο. Το τείχος σ' όλο του το πλάτος και οι δύο οικοδομικές του φάσεις διακρίνονται σε τομή στο νότιο πρανές του οικοπέδου. Είναι, επομένως, εμφανής η συνέχεια του τείχους, κάτω από το γειτονικό προς ΝΑ. σπίτι, το οποίο εδράζεται εν μέρει στο τμήμα του πύργου των οδών Λυκούργου και Κουντουριώτου.

Σε απόσταση 1,80 μ. από το τείχος και προς το νοτιοδυτικό άσκαφο τμήμα του οικοπέδου εντοπίστηκε άλλος βυζαντινός τοίχος, κατεστραμμένος από μεταγε-

11. Βυζαντιακά 11 (1991), σ. 107 κ.ε.

Σχέδ. 3. Λιμένας Θάσου. Αγία Ειρήνη. Κάτοψη τρίκλιτης βασιλικής παλαιοχριστιανικών χρόνων.

νέστερους λάκκους. Ο τοίχος αυτός εξαιτίας των υπερκείμενων χωμάτων, δεν αποκαλύφθηκε σ' όλο του το πλάτος, φαίνεται όμως ότι έχει όμοια τοιχοποιία με το τείχος (εκτός ίσως από τα περισσότερα πλινθία ως μόλια). Σχηματίζει γωνία προς την κατεύθυνση του ναού της Αγίας Σοφίας, αλλά δεν ήταν δυνατόν να εξακριβωθεί, αν ανήκε σε κάποιο προτείχισμα ή σε ανεξάρτητο, εντός των τειχών, βυζαντινό κτίσμα ή ακόμα και σε κάποιο μεμονωμένο περίβολο του ναού της Αγίας Σοφίας. *(Σ. Δ.)*

ΝΟΜΟΣ ΞΑΝΘΗΣ

Πολύστυλον (Άβδηρα)

Επαναλήφθηκε φέτος στα πλαίσια του Ειδικού Προγράμματος για τη Θράκη η ανασκαφική έρευνα στο βυζαντινό Πολύστυλο (Άβδηρα)[12].

Κατά τις ανασκαφικές περιόδους 1984 και 1986 αποκαλύφθηκε μεγάλος ναός του 9ου-10ου αι., με εξαγωνικό βαπτιστήριο στη βορειοανατολική γωνία, το οποίο ανήκε σε προγενέστερη εκκλησία. Οι διαστάσεις, η θέση, η αρχαιότητα του ναού και η ύπαρξη βαπτιστηρίου οδήγησαν στην υπόθεση ότι πρόκειται για τον επισκοπικό ναό του Πολυστύλου και ότι το προσκολλημένο στη βορειοανατολική γωνία μεγάλο δωμάτια ανήκει στο επισκοπείο της πόλης[13].

Η φετινή ανασκαφή σκοπό είχε την έρευνα δυτικά του ναού (Πίν. 137 δ).

Σε απόσταση 2 μ. από τη βόρεια πλευρά του ναού αποκαλύφθηκαν τρία ζεύγη πεσσών και πιθανώς τέταρτο. Οι πεσσοί είναι κτισμένοι με αργούς και λαξευμένους λίθους και ισχυρό συνδετικό κονίαμα. Στους αρμούς προστίθενται λίγα πλινθία. Οι διαστάσεις τους, οι μεταξύ τους αποστάσεις, καθώς και το σωζόμενο ύψος ποικίλλουν.

Αν και δεν υπήρχε απόλυτη αντιστοιχία πεσσών και αντηρίδων του μεσοβυζαντινού ναού, είναι πιθανόν ότι οι πεσσοί αυτοί στήριζαν ανοιχτή στοά μπροστά από τη δυτική πλευρά του ναού.

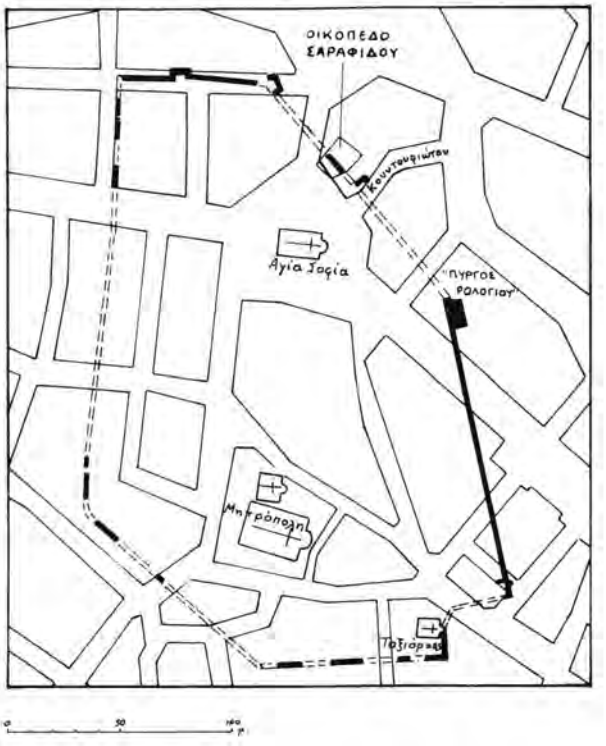
Μετά την καταστροφή των πεσσών ο χώρος χρησιμοποιήθηκε ως νεκροταφείο. Ερευνήθηκαν 20 τάφοι με 21 σκελετούς, ενώ σκόρπια οστά βρέθηκαν στα χώματα έξω από αυτούς. Οι τάφοι είναι κιβωτιόσχημοι, πρόχειροι στην κατασκευή με μικρούς λίθους ή πλίνθους, με εξαίρεση τους τάφους 8, 9, 10 και 20 που είναι περισσότερο επιμελημένοι και από τους οποίους μόνο δύο (9 και 20) έφεραν καλυπτήριες πλάκες.

Τα κτερίσματα ήταν ελάχιστα: δύο κρεμαστά σκουλαρίκια και ένα δακτυλίδι (τάφ. 9), δύο χάλκινα συρμάτινα βραχιόλια και ένα χάλκινο συρμάτινο περιδέραιο (τάφ. 17) και μικρή χάντρα από όστρεο (τάφ. 7). Χαρακτηριστικό είναι ότι όλα βρέθηκαν σε παιδικές ταφές.

Σε απόσταση 10 μ. περίπου από το δυτικό τοίχο του ναού και παράλληλα προς αυτόν βρέθηκαν πέντε συνεχόμενα δωμάτια, των οποίων ο κοινός ανατολικός τοίχος χρησίμευε και ως περίβολος του νεκροταφείου. Ο συνολικός αριθμός των δωματίων στη θέση αυτή και

12. Βλ. και ΠΑΕ 1991, σ. 193-211.

13. ΠΑΕ 1984, σ. 12-17. ΑΔ 39 (1984): Χρονικά, σ. 287-288· 41 (1986): Χρονικά, σ. 189-190.

Σχέδ. 4. Δράμα. Οδός Λυκούργου 6. Τοπογραφικό διάγραμμα του βυζαντινού τείχους.

οι διαστάσεις τους θα διεκρινισθούν όταν ολοκληρωθεί η ανασκαφή τους. *(Στ. Δ.)*

ΝΟΜΟΣ ΡΟΔΟΠΗΣ

Παπίκιον Όρος

Ληνός

Συνεχίστηκε και φέτος η ανασκαφική έρευνα στο Παπίκιον όρος, σε απόσταση 5 χλμ. προς Β. του οικισμού Ληνός Ροδόπης. Αποκαλύφθηκε τρίκλιτη βασιλική, που αποτελούσε το καθολικό μοναστηριακού συγκροτήματος με παρακείμενη κινστέρνα, τμήματα της οποίας ήταν ορατά πριν την ανασκαφή (Σχέδ. 5).

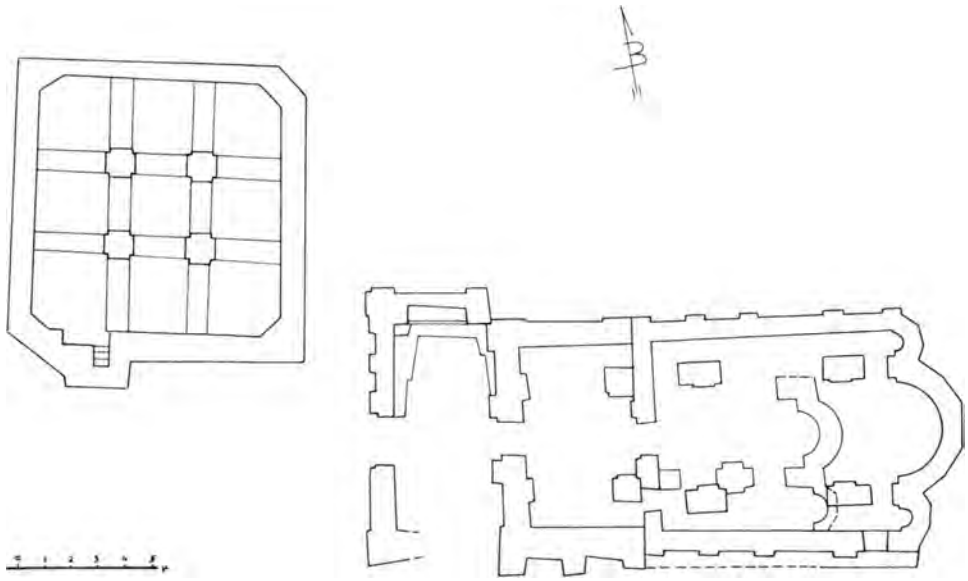
Το καθολικό. Πρόκειται για τρίκλιτη βασιλική, εξωτ. διαστ. 21Χ8,80 μ., χτισμένη με πέτρες και κονίαμα ως συνδετικό υλικό. Το μνημείο ενισχύεται περιμετρικά με πολλές αντηρίδες που ενσωματώνονται στους τοίχους. Αποτελείται από εξωνάρθηκα, νάρθηκα, κυρίως ναό και ιερό (Πίν. 138 α).

Ο κυρίως ναός. Διαιρείται με δύο πεσσοστοιχίες (2 και 2 πεσσοί) σε τρία κλίτη· το κεντρικό έχει πλάτος 3,50 μ. και τα πλάγια 0,90 μ. το καθένα. Ολόκληρος ο κυρίως ναός έφερε μαρμαρόστρωτο δάπεδο, από το οποίο το μεγαλύτερο τμήμα έχει διασωθεί. Τμήματα πλινθόστρωτου δαπέδου που διασώθηκαν στις γωνίες του κυρίως ναού αποδίδονται σε μεταγενέστερη επισκευή του αρχικού δαπέδου. Πέντε ορθογώνια μαρμαροθετημένα διάχωρα δουλεμένα με την παραθετική τεχνική (*opus sectile*), από τα οποία τρία στον κατά μήκος άξονα του κεντρικού κλίτους και από ένα στα πλάγια, προσδίδουν στο δάπεδο και γενικότερα στο εσωτερικό του μνημείου εντυπωσιακή πολυτέλεια (Πίν. 138 β). Από τα μαρμαροθετημένα διάχωρα του δαπέδου το μεγαλύτερο, που καταλαμβάνει το κεντρικό τμήμα του κυρίως ναού, διακοσμείται με το γνωστό θέμα των «πέντε άρτων». Τα υπόλοιπα διακοσμούνται με πυροστρόβιλους που εγγράφονται σε ορθογώνια μαρμαροθετημένα πλαίσια (Πίν. 138 γ).

Η παρουσία των τεσσάρων ισχυρών πεσσών στο χώρο του κυρίως ναού προϋποθέτει στέγαση με τρούλο, αφού ορίζουν μεταξύ τους τετράγωνο ορθογώνιο χώρο επιδεχόμενο τέτοιου είδους κάλυψη. Η ύπαρξη τρούλου επιβεβαιώθηκε και ανασκαφικά με την ανεύρεση αρκετών μαρμάρινων τμημάτων από την κυκλική κορωνίδα του. Ο τρούλος, με υπολογιζόμενη διάμετρο 3,50 μ., μπορεί να θεωρηθεί βαριά κατασκευή, δυσανάλογα μεγάλη για τις διαστάσεις του μνημείου. Για τη μείωση των ωθήσεων του τρούλου χρησιμοποιήθηκαν στο κτίσιμό του αρκετά θραύσματα μεσοβυζαντινών αμφορέων.

Το Ιερό. Απολήγει στα ανατολικά σε τρεις κόγχες, από τις οποίες αυτές των πλαγίων κλιτών είναι ημικυκλικές εσωτερικά και τρίπλευρες εξωτερικά, ενώ η κεντρική, πεντάπλευρη εξωτερικά, είναι πεταλόσχημη εσωτερικά. Όπως ο κυρίως ναός έτσι και το Ιερό έφερε μαρμαρόστρωτο δάπεδο του οποίου οι πλάκες διαρπάγησαν συστηματικά μετά την καταστροφή του καθολικού. Ωστόσο, μπορούν να ιχνογραφηθούν οι ακριβείς τους διαστάσεις με βάση τα αποτυπώματα της έδρασής τους στο κονίαμα του υποστρώματος. Μπροστά από την Αγία Τράπεζα υπήρχε μαρμαροθετημένο διάχωρο το οποίο καταστράφηκε. Το Ιερό χωρίζεται από τον κυρίως ναό με τους δύο ανατολικούς πεσσούς που ορίζουν και τη θέση του τέμπλου.

Ο νάρθηκας. Είναι ισοπλατής με τον κυρίως ναό, με τον οποίο και επικοινωνεί με είσοδο, πλ. 1,10 μ., στον άξονα του κεντρικού κλίτους. Τέσσερις αντηρίδες, από δύο στον ανατολικό και δυτικό τοίχο του νάρθηκα, σχετίζονται με τον τρόπο στέγασής του και συγκεκριμένα με τρεις καμάρες. Το δάπεδο του νάρθηκα, μαρμαρόστρωτο και αυτό, βρέθηκε κατεστραμμένο, εκτός από μερικά τμήματα στις γωνίες του. Στο χώρο του νάρθηκα βρέθηκαν τέσσερις τάφοι σε βάθος 0,40 μ. από το επίπεδο του δαπέδου. Πρόκειται για λαξευτούς

Σχέδ. 5. Ληνός Ροδόπης. Κάτοψη της τρίκλιτης βασιλικής και της κινστέρνας.

στον ημίβραχο τάφους, καλυμμένους με σχιστόπλακες. Χρονολογικά τοποθετούνται μετά την ανέγερση του νάρθηκα.

Ο εξωνάρθηκας. Είναι λίγο πλατύτερος από το νάρθηκα και τον κυρίως ναό με αποτέλεσμα οι πλάγιες πλευρές να προεξέχουν και να μη βρίσκονται σε ισογραμμή (περασιά) με το υπόλοιπο τμήμα του καθολικού. Το δάπεδο του εξωνάρθηκα, σε αντίθεση με τα προηγούμενα, είναι πολύ πρόχειρο: πέτρινες πλάκες στρώνονται χωρίς υπόστρωμα πάνω στο φυσικό βράχο. Κτιστό έδρανο υπάρχει κατά μήκος της βόρειας πλευράς και σε τμήμα της δυτικής, που φαίνεται ότι κατασκευάστηκε σε μεταγενέστερη εποχή. Στο βόρειο τμήμα του εξωνάρθηκα αποκαλύφθηκε κτιστό αψίδωμα που διασώζει τη γένεση του πλινθόκτιστου τόξου του. Στη βάση του αψιδώματος υπάρχει κτιστός τάφος πού του προσδίδει νεκρικό χαρακτήρα. Ο τάφος ανήκει πιθανώς στον κτήτορα του εξωνάρθηκα.

Οικοδομικές φάσεις. Από την εξέταση των επί μέρους τμημάτων του καθολικού και ιδιαίτερα από τον τρόπο συνοχής τους συμπεραίνεται ότι το μνημείο δεν χρονολογείται στο σύνολό του στην ίδια εποχή. Διακρίνονται γενικά τρεις οικοδομικές φάσεις. Στην πρώτη φάση ανήκει ο κυρίως ναός, χωρίς δηλαδή νάρθηκα και εξωνάρθηκα. Στη φάση αυτή, ο κυρίως ναός έφερε εξωτερικά εγχάρακτο και γραπτό κονίαμα μιμούμενο πλινθοπερίκλειστο σύστημα δόμησης. Στη δεύτερη φάση προστίθεται ο νάρθηκας που κάλυψε στα σημεία επαφής του με τον κυρίως ναό το ορατό μέχρι τότε κονίαμα. Στην τρίτη και τελευταία φάση του μνημείου προστίθεται ο εξωνάρθηκας.

Μετά την αποκόλληση του μαρμαροθετημένου δαπέδου για συντήρηση, διαπιστώθηκε ότι το καθολικό κτίστηκε πάνω σε προγενέστερο ναό μικρότερων διαστάσεων. Η ίδρυση του μεταγενέστερου καθολικού επάνω στον προγενέστερο ναό εξαφάνισε πολλά στοιχεία του. Από τα υπάρχοντα ανασκαφικά δεδομένα το παλαιότερο καθολικό ήταν τρίκλιτη βασιλική, το πλάτος της οποίας συμπίπτει με το αντίστοιχο του υπερκείμενου καθολικού. Συγκεκριμένα, στην ίδρυση του δεύτερου καθολικού χρησιμοποιήθηκαν οι παλαιοί τοίχοι. Οι πλάγιοι τοίχοι επιμηκύνθηκαν προς Α. και προστέθηκε το νέο Ιερό. Το παλαιότερο καθολικό είχε στη δυτική του όψη τρεις εισόδους που οδηγούσαν στα αντίστοιχα κλίτη. Οι είσοδοι των πλαγίων κλιτών εντοιχίστηκαν με την ίδρυση του μεταγενέστερου καθολικού, ενώ σε όλο το μήκος της νότιας πλευράς και σε επαφή με αυτή κτίστηκε τοίχος με αντερεισματικό χαρακτήρα.

Τοιχογραφικός διάκοσμος. Ολόκληρο το καθολικό έφερε τοιχογραφικό διάκοσμο από τον οποίο διατηρήθηκαν μερικά τμήματα στα κατώτερα τμήματα των τοίχων και ιδιαίτερα αυτά του κυρίως ναού. Πρόκειται για πίνακες με γεωμετρικά θέματα (κύκλοι, ρόμβοι κτλ.) που μιμούνται πολύχρωμη ορθομαρμάρωση (Πίν. 138 δ). Στο κέντρο του κυρίως ναού και στο στρώμα καταστροφής του πεσμένου τρούλου βρέθηκαν πολλά σπαράγματα τοιχογραφιών με πρόσωπα αγίων-ευαγγε-

λιστών, που εικονίζονταν στα σφαιρικά τρίγωνα (Πίν. 139 α). Σημαντικό ανασκαφικό εύρημα μπορεί να θεωρηθεί η εύρεση σπαραγμάτων τοιχογραφιών με πρόσωπα αγίων πακτωμένων στον τοίχο αντιστήριξης της νότιας πλευράς του καθολικού. Τα σπαράγματα των τοιχογραφιών που πιθανώς ανήκουν στο προγενέστερο καθολικό, τοποθετήθηκαν εδώ για φύλαξη ή για καθαγιασμό του αντερεισματικού τοίχου. Από τα πρόσωπα των αγίων αναγνωρίστηκαν οι μορφές του Ιωάννη του Προδρόμου (Πίν. 139 β), του Χριστού (Πίν. 139 γ), της Θεοτόκου και δύο αγγέλων. Διαπιστώθηκε επίσης ότι το καθολικό έφερε τοιχογραφικό διάκοσμο σε δύο αλλεπάλληλα στρώματα που προϋποθέτουν μεγάλη διάρκεια λειτουργίας. Η καλή ποιότητα των τοιχογραφιών και το μαρμαροθετημένο δάπεδο απηχούν κωνσταντινουπολίτικη επίδραση.

Με βάση τα ανασκαφικά ευρήματα (κεραμική, νομίσματα) η λειτουργία του μοναστηριακού συγκροτήματος στο Ληνό Ροδόπης αρχίζει από τα τέλη του 11ου αι. και τελειώνει στα μέσα του 14ου αι. Η ακμή του μοναστηριού συμπίπτει με το 12ο αι., εποχή στην οποία χρονολογούνται τα περισσότερα σπαράγματα των τοιχογραφιών και το μαρμαροθετημένο δάπεδο του καθολικού.

Η κινστέρνα (Σχέδ. 5). Πρόκειται για ημιυπόγειο κτίσμα, σε απόσταση 2,30 μ. από τη βορειοδυτική γωνία του εξωνάρθηκα (Πίν. 139 δ). Εσωτερικά είναι τετράγωνης κάτοψης με πλευρά 9 μ., ενώ οι εξωτερικές διαστάσεις της είναι 10,85x10,65 μ. Το μνημείο παρουσιάζει επιμελημένη δομή. Είναι κτισμένο στα κατώτερα τμήματα με ισχυρή αργολιθοδομή που διακόπτεται καθ' ύψος από ζώνες πλινθοδομής. Τέσσερις ισχυροί πεσσοί, που συνδέονται μεταξύ τους αλλά και με τους εξωτερικούς τοίχους με πλινθόκτιστα τόξα, διαιρούν την κινστέρνα σε εννέα επί μέρους τμήματα που καλύπτονται με ελλειψοειδείς τρουλίσκους. Σήμερα, μόνον οι τρεις βόρειοι διασώζονται. Στις εσωτερικές επιφάνειες των τοίχων υπάρχει ισχυρό υδραυλικό κονίαμα αποτελούμενο από δύο στρώματα. Στο πρώτο στρώμα, που αποτελεί την προετοιμασία του υπερκείμενου, έχουν χρησιμοποιηθεί πολλά τμήματα άβαφων οστράκων. Το στρώμα αυτό δέχθηκε τριγωνικές αιχμές με εργαλείο, όταν ακόμη το κονίαμα ήταν φρέσκο, για να αποκτήσει το δεύτερο - κύριο στρώμα καλύτερη συνοχή. Το πάνω τμήμα της κινστέρνας δεν έφερε υδραυλικό κονίαμα, που σημαίνει ότι η κινστέρνα δεν γέμιζε με νερό μέχρι την οροφή. Μικρή κλίμακα με πέτρινα σκαλοπάτια στη νοτιοδυτική γωνία της κινστέρνας εξασφάλιζε την κάθοδο στο εσωτερικό. Στην κινστέρνα συγκεντρωνόταν το νερό από τις παρακείμενες πηγές.

Η κινστέρνα που από αρχιτεκτονική άποψη αποτελεί ένα σημαντικό μνημείο για το Παπίκιον όρος, θα πρέπει να συσχετισθεί με κάποια αναδιοργάνωση του μοναστηριού και ειδικότερα με τη δεύτερη οικοδομική φάση του καθολικού, εποχή κατά την οποία γίνεται και η προσθήκη του νάρθηκα. *(Ν. Ζ.)*

Μαρώνεια

Στα πλαίσια του Ειδικού Προγράμματος Θράκης, διενεργήθηκε συστηματική ανασκαφή στη θέση Παληόχωρα Μαρώνειας, όπου στο παρελθόν είχε εντοπιστεί τμήμα ψηφιδωτού δαπέδου με ιδιαίτερο θεματολογικό ενδιαφέρον[14].

Η ανασκαφή, έκτασης μεγαλύτερης των 600 τ.μ., πραγματοποιήθηκε μέσα στο βυζαντινό κάστρο της Μαρώνειας, σε αγροτεμάχιο ιδιοκτησίας του ΥΠΠΟ, εκτάσεως 3.550 τ.μ. Τα αποτελέσματα της ανασκαφής, που παρουσιάσθηκαν διεξοδικά στο ΑΕΜΘ 5[15], συνοψίζονται στα εξής:

Το ψηφιδωτό δάπεδο χρονολογείται στο α΄ μισό του 6ου αι. μ.Χ. και ανήκει στη νότια στοά αιθρίου παλαιοχριστιανικής βασιλικής. Το πλάτος της στοάς κυμαίνεται από 4,35 έως 4,80 μ. Η βόρεια και δυτική στοά του αιθρίου, πλ. 3,50 και 3,90 μ. αντίστοιχα, έχουν επίσης ψηφιδωτά δάπεδα, ενώ ο κεντρικός αίθριος χώρος είναι μαρμαροστρωμένος και περιβάλλεται από στυλοβάτη, του οποίου η βόρεια πλευρά υπολογίζεται στα 12, η δυτική στα 12,50 και η νότια στα 19,20 μ. Όπως είναι φανερό από τις διαστάσεις, το αίθριο έχει σχήμα ακανόνιστου τραπεζίου (νότια πλευρά 25,50, βόρεια 15,10 και δυτική 20 μ. περίπου) και βαίνει λοξά προς τη βασιλική[16]. Ο ανατολικός τοίχος του αιθρίου (δυτικός της βασιλικής), μήκ. 22,85 μ., είναι θεμελιωμένος σε προγενέστερο ρωμαϊκό δάπεδο και παρουσιάζει δύο οικοδομικές φάσεις. Γενικά, η έλλειψη συμμετρίας στο αίθριο οφείλεται πιθανότατα στην ύπαρξη αρχαίων κτισμάτων στη θέση της βασιλικής.

Η ποικιλία και η ζωντάνια των θεμάτων των ψηφιδωτών, η τεχνική και η ποιότητα εκτέλεσής τους είναι πρωτοφανείς και υποδηλώνουν ότι το αίθριο ανήκει σε μνημειώδη βασιλική. Στο ανατολικό τμήμα της βό-

14. ΠΑΕ 1971, σ. 114, εικ. 20, 6, πίν. 138. ΑΔ 29 (1973-1974): Χρονικά, σ. 834-835, Σχέδ. 3, Πίν. 621 α-γ. Θρακική Επετηρίδα 7 (1987-1990), σ. 103-144.

15. ΑΕΜΘ 5 (1991), σ. 497-513.

16. Οι διαστάσεις του αιθρίου προκύπτουν από την παρατήρηση των πλαισίων στα διάχωρα του ψηφιδωτού, διότι από τους εξωτερικούς τοίχους και τους στυλοβάτες του αιθρίου έχουν βρεθεί προς το παρόν ελάχιστα τμήματα.

ρειας και νότιας στοάς υπάρχει διάχωρο με φολιδωτό κόσμημα (Πίν. 140 β). Σ' όλο το μήκος των στοών, μέχρι και τη βορειοδυτική και νοτιοδυτική γωνία του αιθρίου, επαναλαμβάνεται η αλυσίδα των «κόμβων του Ηρακλέους» που περιλαμβάνει πτηνά, καλάθια, λουλούδια, καρπούς και αγγεία. Στη δυτική στοά το κεντρικό διάχωρο είναι κατεστραμμένο. Στα βόρεια του κεντρικού διαχώρου κόκκινη ταινία με άσπρους κύκλους και αγγεία.

Μετά την καταστροφή της βασιλικής ο χώρος μετατράπηκε σε νεκροταφείο. Ανασκάφηκαν πολυάριθμοι τάφοι παιδιών και νηπίων, ως επί το πλείστον κιβωτιόσχημοι, κτισμένοι με οικοδομικό υλικό από τη βασιλική (τμήματα θωρακίων, κομμάτια από το στυλοβάτη και τη μαρμάρωση του δαπέδου, πλίνθους από την τοιχοποιία), αλλά και λακκοειδείς και καλυβίτες.

Πάνω από το αίθριο και το νεκροταφείο ανασκάφηκε τμήμα της βυζαντινής πόλης της Μαρώνειας (Πίν. 140 γ). Στο άξονα δυτικής εισόδου αιθρίου-δυτικής εισόδου βασιλικής εντοπίστηκε δρόμος, πλ. 3,20-4 μ., και πάροδος, πλ. 1,20-1,60 μ., κάθετη σ' αυτόν από Ν. Στα ανατολικά και δυτικά της παρόδου ανασκάφηκαν οικιστικοί χώροι, το κτίριο Ι και το κτίριο ΙΙ αντίστοιχα, με αποθήκες, εστίες, φούρνο και αυλές. Στα βόρεια του δρόμου διερευνήθηκε άλλο κτίριο, το κτίριο ΙΙΙ, που παρουσιάζει ιδιαιτερότητες ως προς την κατασκευή, τις διαστάσεις, την ύπαρξη δεύτερου ορόφου, τη θέση — συνδεδεμένη ίσως με κάποια άδηλη παράδοση από τα παλαιοχριστιανικά χρόνια — και τα αρχαιολογικά ευρήματα. Το κτίριο αυτό κατέχει εξέχουσα θέση ανάμεσα στα βυζαντινά κτίσματα που μέχρι σήμερα έχουν ανασκαφεί στη Μαρώνεια.

Η στρωματογραφική μελέτη όλων των ευρημάτων και ιδιαίτερα της κεραμικής, που αντιπροσωπεύεται από μεγάλη ποικιλία τύπων (Πίν. 140 α) και των νομισμάτων οδηγεί στο συμπέρασμα ότι οι χώροι κατοικούνταν συνεχώς από το 10ο έως το 13ο αι. *(Σ. Δ.)*

ΝΟΜΟΣ ΕΒΡΟΥ

Διδυμότειχο

Κάστρο

Με αφορμή τις αναστηλωτικές εργασίες στο μεταπύργιο 8-9 του Κάστρου Διδυμοτείχου και της διαμόρφωσης του χώρου μπροστά από το τείχος, πραγματοποιήθηκε αποχωμάτωση μέσα και έξω από τον περίβολο (Σχέδ. 6). Κατά τη διάρκεια των εργασιών αποκαλύφθηκαν δύο τοίχοι (μήκ. 7,50 και 4,50 αντίστοιχα και πάχ. 0,95 μ.), από τους οποίους ο ένας είναι κτισμένος σε επαφή με το τείχος. Ο καλύτερα σωζόμενος αποκαλύφθηκε σε ύψος 2,40 μ.

Στην επίχωση, η οποία τους κάλυπτε, συλλέχθηκε κυρίως μεταβυζαντινή κεραμική και λιγοστά εφυαλωμένα υστεροβυζαντινά όστρακα. Στο βάθος στο οποίο διακόπηκε η έρευνα, διαπιστώθηκε η ύπαρξη ενός άλλου κτίσματος, από το οποίο βρέθηκαν τρεις τοίχοι. Ο ένας, μήκ. 5,40 μ., είναι κάθετος προς το τείχος· κάθετος προς τον προηγούμενο είναι άλλος τοίχος, μήκ. 0,95 μ., ενώ παράλληλος προς τον πρώτο είναι τρίτος, σωζ. μήκ. 0,60 μ. Τα ανασκαφικά δεδομένα και οι τοιχοδομίες δεν παρέχουν στοιχεία για τη χρονολόγηση των δύο κτισμάτων. Δεν αποκλείεται πάντως χρονολόγηση στους υστεροβυζαντινούς ή πρώτους μεταβυζαντινούς αιώνες. Το μόνο μάλλον ασφαλές στοιχείο που προέκυψε από την έρευνα είναι πως το πρώτο από τα δύο κτίσματα ήταν ήδη καταχωμένο, πιθανώς κατά το 18ο-19ο αι. Η έρευνα θα συνεχιστεί. *(Κ. Τ.)*

ΓΑΛΛΙΚΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΣΧΟΛΗ

ΘΑΣΟΣ

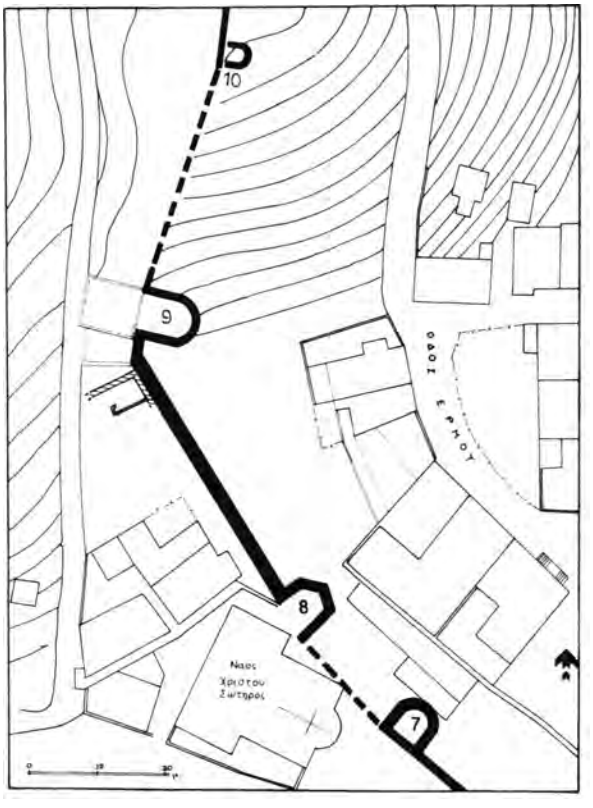
Αρχαιολογικός χάρτης της Θάσου

Στα πλαίσια της σύνταξης του αρχαιολογικού χάρτη της Θάσου, η 12η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Καβάλας (Σταυρούλα Δαδάκη) και η Γαλλική Αρχαιολογική Σχολή Αθηνών (Christophe Giros) πραγματοποίησαν αρχαιολογική έρευνα επιφανείας κατά τους μήνες Μάιο και Οκτώβριο 1991. Το αντικείμενό της ήταν η μελέτη της ανθρώπινης εγκατάστασης στο νησί μεταξύ του 7ου και του 15ου αι. με βάση τις γραπτές πηγές (χρονικά, αρχεία) και τα αρχαιολογικά κατάλοιπα που θα εντόπιζε μια εκτεταμένη αρχαιολογική έρευνα επιφανείας.

Κατά την τρίτη περίοδο εργασιών εξερευνήθηκε το δυτικό τμήμα του νησιού και ειδικότερα οι παράκτιες πεδιάδες του Λιμένα, της Ποταμιάς και της Κινύρας. Εντοπίστηκαν δύο παλαιοχριστιανικές βασιλικές, η πρώτη στην πεδιάδα του Λιμένα και η δεύτερη κοντά στην Κινύρα. Επίσης, αναγνωρίστηκε μεσαιωνικός οικισμός κοντά στην εκκλησία της Ζωοδόχου Πηγής (Ποταμιά).

Πραγματοποιήθηκαν τοπογραφικές αποτυπώσεις των θέσεων που εξερευνήθηκαν την προηγούμενη περίοδο: η θέση Κακή Ράχη, κοντά στο σύγχρονο χωριό Καλλιράχη, όπου υπήρχε μεσαιωνικό χωριό στους πρόποδες μιας οχυρωμένης ακρόπολης, και ο βυζαντινός περίβολος της Μέλισσας (περιοχή των Μαριών) αποτυπώθηκαν από τη Manuela Wurch-Kozelj.

Αναγνωρίστηκαν θέσεις από τα μετόχια που ανήκαν

Σχέδ. 6. Διδυμότειχο. Κάστρο. Τοπογραφικό διάγραμμα του τείχους στο μεταπύργιο 8-9.

στα μοναστήρια του Άθω, δηλωμένα στα αρχεία των μονών Λαύρας, Καρακάλλου, Παντοκράτορος και Φιλοθέου, ειδικότερα στην πεδιάδα των Μαριών.

Η εξερεύνηση της περιοχής του Θεολόγου οδήγησε στον εντοπισμό δέκα περίπου θέσεων με μικρές απομονωμένες εκκλησίες κοντά στις οποίες υπήρχαν τάφοι. Θα μπορούσαν να είναι ερημητήρια, μέσα σε μια πεδιάδα όπου το τοπωνύμιο και οι μεταβυζαντινές πηγές δηλώνουν ισχυρή μοναστική παρουσία.

Στην επιφανειακή κεραμική που συλλέχθηκε από τη θέση Κάστρο (χωριό που εγκαταλείφθηκε στο τέλος του 19ου αι.), στο κέντρο του νησιού, συγκαταλέγονται όστρακα της παλαιοχριστιανικής περιόδου και του 7ου-8ου αι., καθώς και εφυαλωμένα όστρακα του 14ου-15ου αι. Η θέση αυτή, οχυρωμένη με τείχος, σε βραχώδη κορυφογραμμή, κατοικήθηκε προφανώς από το τέλος της παλαιοχριστιανικής εποχής, όταν το νησί απειλούνταν από τους Σλάβους, και ξαναοχυρώθηκε το 14ο αι. (οι πηγές ονομάζουν τη θέση Νεόκαστρο).

Η φετινή αρχαιολογική έρευνα επιφανείας διεύρυνε τις γνώσεις για την κατοίκηση της Θάσου κατά τη βυζαντινή εποχή και ειδικότερα απέδειξε τη συνέχεια της ανθρώπινης εγκατάστασης στο νησί.

ΣΤ. ΔΑΔΑΚΗ - CHR. GIROS

Κ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Το 1991 μεγάλο μέρος της δραστηριότητας της Κ΄ Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων[1] αναλώθηκε στην επανέκθεση του Μουσείου Μυτιλήνης όπου στεγαζόταν από το 1985 το Υπουργείο Αιγαίου. Η επανέκθεση στεγάστηκε στο νεοκλασικό διατηρητέο κτίριο ιδιοκτησίας Βουρνάζων, που χτίστηκε στις αρχές του αιώνα από το Σμυρνιό αρχιτέκτονα Βαφειάδη. Ήδη από το παρελθόν έτος είχαν αρχίσει οι επισκευές του κτιρίου εσωτερικά και η διαμόρφωση των χώρων του σύμφωνα με τις ανάγκες της έκθεσης. Το 1991 συντηρήθηκαν και αποκαταστάθηκαν από το εργατοτεχνικό προσωπικό της Εφορείας ο γραπτός διάκοσμος της οροφής, καθώς και τα γύψινα διακοσμητικά. Το κτίριο παραδόθηκε στην Εφορεία τον Σεπτέμβριο του 1990 και τα εγκαίνια της έκθεσης έγιναν από τον Υπουργό Πολιτισμού Τζ. Τζανετάκη τον Ιούνιο του 1991.

ΜΟΥΣΕΙΑΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Έγινε καταγραφή μεγάλου μέρους των ευρημάτων του 1990 από Χίο και Λήμνο (Μουσείο Χίου ΒΕ 5965-6326, Μουσείο Λήμνου 11051-11973).

Στο Μουσείο Μυτιλήνης καταγράφηκαν παλαιά ευρήματα από ανασκαφές στην Άντισσα (ΒΕ 15174-15206, 15214-15226, 15269-15430) και στο Άσυλο Ανιάτων Μυτιλήνης (ΒΕ 15207-15213), που φυλάσσονται στις αποθήκες. Καταγράφηκε επίσης μέρος των ευρημάτων των σωστικών ανασκαφών του 1991 (ΒΕ 15447-15516).

Επίσης, καταχωρήθηκαν στο φωτογραφικό αρχείο της Εφορείας φωτογραφίες και διαφάνειες με λήψεις ανασκαφών και κινητών ευρημάτων του έτους 1991 (αριθ. φωτ. αρχ. 34601-38560, αριθ. διαφ. 40026-47026).

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΧΙΟΥ

Πόλη της Χίου

Περιοχή Ατσική, οδός Γυμνασιάρχη Μαδιά και Ιωάννου Πατέρα (οικόπεδο Β. Βασιλείου)

Στο παραπάνω οικόπεδο κατά τη διάρκεια των εκσκαφικών εργασιών θεμελίωσης νέας οικοδομής αποκαλύφθηκαν αρχαία. Η σωστική ανασκαφική έρευνα που ακολούθησε, έφερε στο φως τμήμα οικίας ελληνιστικής περιόδου. Διατηρήθηκαν τμήματα τριών τουλάχιστον δωματίων με χαλικόστρωτα δάπεδα σε βάθος που ποικίλλει από 1,10 έως 1,40 μ. από το κατάστρωμα της παρακείμενης οδού. Οι τοίχοι είναι οικοδομημένοι στο κατώτατο τμήμα τους από μικρούς αργούς λίθους με χώμα ως συνδετικό υλικό, ενώ στην ανωδομή, όπου αυτή σώζεται, έχουν οικοδομηθεί κατά το έμπλεκτο σύστημα με ψευδοϊσόδομες όψεις (Πίν. 141 α).

Η διάσπαρτη με καύσεις επίχωση περιείχε πλήθος χρηστικής κεραμικής, πολλά μελαμβαφή όστρακα, τμήματα ενσφράγιστων λαβών αμφορέων, όστρακα μεγαρικών σκύφων, όστρακα αγγείων ρυθμού Δυτικής κλιτύος και λύχνων, οξειδωμένα χάλκινα νομίσματα. Επίσης βρέθηκαν: υφαντικά βάρη, μερικά από τα οποία είναι ενσφράγιστα (ΒΕ 5957-5961, 6182, 6193, 6206, 6207, 6209-6219), τμήματα ειδωλίων (ΒΕ 6189, 6220), μολύβδινο βάρος με παράσταση σφίγγας και πέντε χάλκινα νομίσματα με παράσταση σφίγγας στην κύρια όψη και αμφορέα στην πίσω (ΒΕ 6170, 6169, 6172, 6173, 6176). Σφίγγα και αμφορέας εικονίζονται και στις δύο όψεις αρτόσχημου υφαντικού βάρους (ΒΕ 6209).

Οδός Καλοπλύτου 42 (οικόπεδο Κωνστ. Τσουκάρη)

Άρχισε και ολοκληρώθηκε η σωστική ανασκαφική έρευνα στο παραπάνω οικόπεδο με έξοδα του ιδιοκτήτη. Κατά τις εκσκαφικές εργασίες θεμελίωσης νέας οικοδομής αποκαλύφθηκαν σε βάθος 2,63 μ. περίπου κτιριακά λείψανα οικίας Γ στο δυτικό τμήμα του οικοπέδου. Πρόκειται για λείψανα δαπέδου Ζ από ερυθρωπό κονίαμα και τοίχου Τχ11 που ορίζει το δάπεδο από ανατολικά. Terminus post quem για τη χρονολόγηση του δαπέδου και του τοίχου αποτελούν όστρακα των αρχών της ελληνιστικής περιόδου, που βρέθηκαν

1. Εκφράζουμε τις ευχαριστίες μας στο προσωπικό της Εφορείας που εργάστηκε το 1991 με συνέπεια και σοβαρότητα, και συγκεκριμένα στις μονίμους αρχαιολόγους Λ. Αχειλαρά και Μ. Κόμβου, στην αρχαιολόγο αορίστου χρόνου Π. Αυγερινού και στους συμβασιούχους Μ. Βλαχάκη, Π. Ράλλη, Μ. Μουγνάι, Α. Ντόβα και Δ. Τσαρδάκα. Επίσης, ευχαριστούμε τους αρχιτέκτονες Μ. Ταπανλή και Μ. Φράγκου, καθώς και τους σχεδιαστές Ε. Κοντέλλη, Μ. Κοκκινοφόρου, Ε. Μακρέλλη, Δ. Βάρρου, Π. Κανέλλο και Α. Παπαχριστοφόρου, τους συντηρητές Ν. Νέμτσα, Α. Βουγιουκλή, Δ. Πίτσιου και Μ. Μάντικα, και τους βοηθούς συντηρητές Α. Γιατρούση, Μ. Κολλαρά και Ι. Νέμτσα. Για τις φωτογραφίες ευχαριστούμε τους Ι. Πατρικιάνο και Ι. Ασβεστά.

κάτω από το δάπεδο. Πρόκειται για την αρχαιότερη από τις τρεις οικοδομικές φάσεις του αρχαίου κτιριακού συνόλου.

Κτιριακά λείψανα του 2ου αι. π.Χ. (οικία Α) καταλαμβάνουν το κεντρικό και βορειοανατολικό τμήμα του οικοπέδου. Σώζονται δάπεδα τεσσάρων δωματίων από ερυθρόχρωμο κονίαμα πάνω σε υπόστρωμα από αργούς λίθους. Βρίσκονται σε βάθος από 1,71 μ. έως 1,95 μ. Από την οικοδομική αυτή φάση δεν σώζονται παρά μικρά τμήματα των τοίχων Τχ1 και Τχ3. Η θέση των υπολοίπων δηλώνεται από τα όρια των δαπέδων, την κοίτη θεμελίωσης από το πεσμένο οικοδομικό υλικό που τους αποτελούσε, και τα σπαράγματα τοιχογραφημένων επιχρισμάτων. Ήταν οικοδομημένοι από μικρούς αργούς λίθους και ο Τχ1 σώζει στο κάτω μέρος τα επιχρίσματά του.

Ανάμεσα στα κινητά ευρήματα συγκαταλέγεται κεραμική χρηστικών αγγείων, μελαμβαφών (ΒΕ 6328, 6465, 6550, 6554, 6571, 6601), ρυθμού Δυτικής κλιτύος και χιακών αγγείων του 2ου αι. π.Χ. Βρέθηκαν επίσης ακέραια λυχνάρια (ΒΕ 6329, 6330, 6587, 6602), υφαντικά βάρη (ΒΕ 6327, 6516, 6520, 6547, 6578), και 69 οξειδωμένα χάλκινα νομίσματα (ΒΕ 6336-6341, 6344-6351), καθώς και σπαράγματα τοιχογραφιών με ταινίες ερυθρού χρώματος σε υπόλευκο βάθος.

Στους παλαιοχριστιανικούς χρόνους χρονολογείται η οικία Β, από την οποία σώζονται τμήματα δωματίων με δάπεδα από μαρμάρινες πλάκες, μερικές από τις οποίες σώζονται στη θέση τους σε βάθος 1,12 μ. Οι τοίχοι είναι επιχρισμένοι με ασβεστοκονίαμα. Από τα κινητά ευρήματα, πλην της χρηστικής κεραμικής, που αντιπροσωπεύεται από όστρακα χαρακτηριστικά της παλαιοχριστιανικής περιόδου, σημειώνονται ακέραιη μαγειρική χύτρα με οριζόντιες αυλακώσεις (ΒΕ 6356) και πινάκιο με εγχάρακτο σταυρό (ΒΕ 6551).

Οδός Λέτσαινας 14 (οικόπεδο Ι. Φραγκάκη)

Άρχισε και ολοκληρώθηκε η σωστική ανασκαφική έρευνα στο παραπάνω οικόπεδο στην περιοχή του ναού της Παναγίας Λέτσαινας.

Στα κατώτατα στρώματα της επίχωσης (σε βάθος 3,14 μ.) βρέθηκαν αποσπασματικά οικοδομικά λείψανα αρχαϊκής εποχής. Η επίχωση περιείχε πλήθος οστράκων χιακών αγγείων, υφαντικά βάρη, χάλκινο ψέλιο (ΒΕ 7092), όστρακα μελανόμορφων αγγείων με σκηνή μάχης (ΒΕ 6284), με συνομιλία γυμνής ανδρικής και γυναικείας μορφής (ΒΕ 6281), με παράσταση ηνιόχου, και δύο ειδώλια γυναικείων καθιστών μορφών (ΒΕ 5885, 5917).

Από τα ανώτερα στρώματα της επίχωσης συλλέχθηκε κεραμική ελληνιστικής περιόδου. Συγκεκριμένα: όστρακα μεγαρικών σκύφων, όστρακα αγγείων ρυθμού Δυτικής κλιτύος και μελαμβαφών αγγείων. Επίσης, συλλέχθηκαν πολλά τμήματα λύχνων και 28 όμοια ακέραια λυχνάρια (ΒΕ 6255-6277, 6253, 6294, 6296-6297, 6303-6304). Εκτός της κεραμικής, η επίχωση περιείχε άμορφα τμήματα ωμού πηλού, που υποδηλώνουν μαζί με το πλήθος των οστράκων και των όμοιων λύχνων την ύπαρξη στην εγγύς περιοχή κεραμικού εργαστηρίου[2].

Περιοχή Αγίου Ιωάννη Προδρόμου

Οικόπεδο Ι. Πυργελλή

Κατά τη γενική εκσκαφή αποκαλύφθηκαν σε βάθος 1 μ. από την επιφάνεια της παρακείμενης οδού τάφοι του ελληνιστικού νεκροταφείου της πόλης.

Συνολικά ερευνήθηκαν επτά κιβωτιόσχημοι τάφοι (Ι, ΙΙ, IV, V, VI, VIII, IX) κατασκευασμένοι από θυμιανούσικη πέτρα με επίχρισμα στο εσωτερικό τους, και τρεις κεραμοσκεπείς (ΙΙΙ, VII, Χ). Ήταν προσανατολισμένοι Α.-Δ., με μικρές αποκλίσεις προς Β. Οι ταφές ήταν κτερισμένες με αγγεία (υδρίες ΒΕ 5945, 5946, 5947, 5949, 5951, 5952, 5954, 5955, οινοχόη ΒΕ 5948, μυροδοχεία ΒΕ 5944, 5950, 5953, σιδερένιες στλεγγίδες ΒΕ 7061-7066), χάλκινα νομίσματα (ΒΕ νομισμάτων 178-180), σιδερένια καρφιά από ξύλινες πυξίδες (Πίν. 141 β). Από περισυλλογή στα μπάζα της εκσκαφής του οικοπέδου συλλέχθηκε ακέραιη μαρμάρινη τεφροδόχος με πώμα.

Οδός Αγίου Ιωάννη Προδρόμου 3 (οικόπεδο Π. Αθηναίου)

Κατά τις εκσκαφικές εργασίες θεμελίωσης νέας οικοδομής στο παραπάνω οικόπεδο βρέθηκαν αρχαία. Ακολούθησε σωστική ανασκαφική έρευνα, η οποία αποκάλυψε στα βορειοδυτικά του οικοπέδου τμήμα βοτσαλωτού δαπέδου, που ορίζεται από τον τοίχο Τ1 πλ. 0,88 και σωζ. μήκ. 2 μ. Στο δάπεδο υπήρχε εστία διαστ. 0,60x0,40 μ., κατασκευασμένη από στρωτήρες κεράμους κάθετα τοποθετημένες.

Στα δυτικά του Τ1 βρέθηκε σε χώρο ελλειπτικού σχήματος ανακομιδή οστών. Πρόκειται για οστά δέκα τουλάχιστον νεκρών, όπως δείχνουν ισάριθμα κρανία. Σπασμένα ήταν τα κτερίσματα που συνόδευαν τους νεκρούς, κυρίως τμήματα πήλινων και γυάλινων μυροδοχείων ρωμαϊκής εποχής, χάλκινα νομίσματα και τμήματα από χρυσά στεφάνια.

2. Πρβλ. Χιακά Χρονικά 1982 έως 1985, Ανασκαφικές έρευνες στα οικόπεδα Ψυχουλά, Μιχαλά, Τσιμπούκου, Ζαφειράκη. ΑΔ 41(1986): Χρονικά, σ. 198.

Περιοχή Φραγκομαχαλά, οδός Κωνσταντίνου Μονομάχου 1 (οικόπεδο Κωνστ. Γατανά)

Κατά τις εκσκαφικές εργασίες θεμελίωσης νέας οικοδομής στο παραπάνω οικόπεδο, αποκαλύφθηκαν δύο τάφοι μεταβυζαντινής περιόδου συλημένοι και διαταραγμένοι. Ο τάφος Ι είναι κιβωτιόσχημος από πωρόλιθο με επίπεδη καλυπτήρια πλάκα, με προσανατολισμό Α.-Δ. και περιείχε παιδική ταφή. Ο τάφος ΙΙ είναι λιθόκτιστος με καλυπτήριες πλάκες από θυμιανούσικη πέτρα.

Οδός Φαβιέρου και Μουσείου (οικόπεδο Μ. Λεοντάρα)

Κατά την εκσκαφή για τη θεμελίωση πολυώροφης οικοδομής στο παραπάνω οικόπεδο, βρέθηκαν και ερευνήθηκαν συνολικά 23 τάφοι, που αποτελούν μέρος του ελληνιστικού νεκροταφείου της πόλης της Χίου. Βρέθηκαν σε βάθος 1,30 έως 1,40 μ. από το κατάστρωμα της παρακείμενης οδού. Ήταν προσανατολισμένοι από Α.-Δ. με μικρότερες ή μεγαλύτερες αποκλίσεις προς Β. (Πίν. 141 γ). Από τους 23 οι 18 ήταν κιβωτιόσχημοι από θυμιανούσικη πέτρα και καλύπτονταν από επίπεδες ή από μονολιθικές αμφίκυρτες καλυπτήριες πλάκες (Τάφοι Ι, ΙΙ, ΙΙΙ, IV, V, VII, VIII, IX, XII, XIII, XIV, XV, XVI XVIII, XIX, XX, XXI, XXII και XXIII).

Οι τάφοι ΙΙ και ΙΙΙ, XIII και XIV, XVIII και XIX, XXII και XXIII ήταν κατασκευασμένοι ανά ζεύγη με κοινή μακρά πλευρά και περιείχαν ενδεχομένως ταφές συζύγων.

Σε επαφή με την ανατολική παρειά του τάφου V βρέθηκε ο τάφος VI, διαστ. 0,64x0,68 μ. Περιείχε τεφροδόχο χάλκινη υδρία (ΒΕ 7067) με χάλκινο κυάθιο ως πώμα (ΒΕ 7068) και ανάγλυφα προσωπεία στη γένεση των οριζόντιων λαβών της. Από τα κτερίσματα του τάφου βρέθηκε μόνο τμήμα άβαφου αγγείου και ατρακτόσχημο μυροδοχείο (ΒΕ 5976) (Πίν. 141 δ).

Ο τάφος Χ ήταν κεραμοσκεπής, ενώ οι ταφές XI και XVII ήταν ελεύθερες και διαταραγμένες.

Όλες οι ταφές ήταν κτερισμένες με πήλινα μυροδοχεία, ατρακτόσχημα ως επί το πλείστον (ΒΕ 5965, 5967, 6891, 5973, 5975, 5978, 5984, 7073, 7074, 7076, 7075, 7078, 7081, 7079, 6890, 7077), μικρές πήλινες υδρίες (ΒΕ 5969, 5977, 7082), σιδερένιες στλεγγίδες (ΒΕ 7090, 7091). Στον τάφο VIII βρέθηκαν επτά πήλινα μυροδοχεία και χρυσή ταινία με ανάγλυφη διακόσμηση (ΒΕ 7071, 7072). Στον τάφο XVI βρέθηκε χρυσή δανάκη (ΒΕ 7069) και φύλλα χρυσού στεφανιού (ΒΕ 7070).

Οδός Ριζαρίου (Δημοτική επιχείρηση ύδρευσης-αποχέτευσης Χίου)

Στην οδό Ριζαρίου κατά τις εργασίες εκσυγχρονισμού του υφιστάμενου δικτύου της ΔΕΥΑΧ, βρέθηκαν και ερευνήθηκαν τρεις κιβωτιόσχημοι τάφοι από μεγάλες θυμιανούσικες πλάκες και τμήμα χτιστού τριπλού αγωγού με κατεύθυνση Δ.-Α. Τον αγωγό αποτελούσαν τρεις παράλληλοι τοίχοι επιμελούς κατασκευής με αρχιτεκτονικά μέλη σε β΄ χρήση. Το συνολικό αποκαλυφθέν μήκος του ήταν 2,14 μ. και το πλάτος του 0,85 μ. περίπου. Στεγαζόταν με καλυπτήριες πλάκες από θυμιανούσικη πέτρα.

Νότια του αγωγού και σε απόσταση από αυτόν 15,60 μ. περίπου ερευνήθηκαν τρεις κιβωτιόσχημοι τάφοι από μεγάλες θυμιανούσικες πέτρες με προσανατολισμό Α.-Δ. Οι τάφοι Ι και ΙΙΙ έσωζαν την καλυπτήρια, σε βάθος 2,30 μ. από το κατάστρωμα της οδού, που έφερε αετωματική απόληξη στο κέντρο και απολήξεις τετράπλευρης διατομής στις γωνίες. Οι τάφοι ήταν διαταραγμένοι σε μικρότερο ή μεγαλύτερο τμήμα τους από τις προ εικοσαετίας εκσκαφικές εργασίες τοποθέτησης του δικτύου, που επισκευάζεται σήμερα. Σε κάθε τάφο τα οστά ήταν συσσωρευμένα και ανήκαν σε περισσότερους από έναν νεκρούς. Τα κτερίσματα ήταν πήλινα μυροδοχεία ατρακτόσχημα και απιόσχημα (ΒΕ 6101-6105, 6142-6148), σιδερένιες στλεγγίδες, ελεφαντοστέινες περόνες (ΒΕ 6097-6100), χάλκινα νομίσματα, γυάλινα αγγεία (ΒΕ 6138, 6140, 6141), ζεύγος χρυσών ενωτίων (ΒΕ 6030), χρυσό κυκλικό λεπτό έλασμα με έκτυπη παράσταση κανθάρου (ΒΕ 6032).

ΝΟΜΟΣ ΛΕΣΒΟΥ

Μυτιλήνη

Περιοχή Χρυσομαλλούσας, πάροδος Ασκληπιού (οικόπεδο Παπαδοπούλου, Βαστάγου, Σαράντου και Ζωγραφάκη)

Κατά τη διενέργεια δοκιμαστικών τομών στο παραπάνω οικόπεδο όπου πρόκειται να αναγερθεί πολυώροφη οικοδομή, αποκαλύφθηκαν αρχαία σε βάθος 0,65 μ. από την επιφάνεια του εδάφους.

Ακολούθησε σωστική ανασκαφική έρευνα, κατά την οποία αποκαλύφθηκαν αποσπασματικά οικοδομικά λείψανα αμελούς τοιχοποιίας από αργούς λίθους και χώμα. Οι τοίχοι Τ1 και Τ2 είναι παράλληλοι με κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ., οι Τ5 και Τ6 είναι μεμονωμένοι, ενώ οι Τ3 και Τ4 σχηματίζουν γωνία δωματίου.

Οι Τ1, Τ2 και Τ6 εδράζονται πάνω σε κιβωτιόσχημους τάφους ελληνιστικής εποχής.

Ερευνήθηκαν συνολικά έξι τάφοι, σε βάθος 1,50 μ.,

όλοι κιβωτιόσχημοι με πλάκες από ντόπια μυστεγνιώτικη πέτρα. Ήταν όλοι διαταραγμένοι, χωρίς καλυπτήριες πλάκες και περιείχαν περισσότερες από μία ταφές. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσίασε ο τάφος V, που ήταν γεμάτος χώμα μέχρι το χείλος των πλαϊνών πλακών. Στην επίχωση του τάφου βρέθηκαν 21 ειδώλια και πολλά τμήματα ειδωλίων, τμήματα σιδερένιων στλεγγίδων και 17 αστράγαλοι. Τα περισσότερα από τα ειδώλια ανήκουν στον τύπο του ηθοποιού και του θλιμένου νέου με καυσία. Με όμοια ειδώλια ήταν κτερισμένος και ο τάφος VI.

Εκτός από τα ειδώλια στους τάφους βρέθηκαν στλεγγίδες, αστράγαλοι και μυροδοχεία.

Από την επίχωση του οικοπέδου προέρχεται τμήμα επιτύμβιας στήλης με αετωματική επίστεψη (ΒΕ 15988). Σώζεται η επιγραφή:

ΚΑΛΛΙΦΑΝΗΣ ΣΤΡΟ-
ΤΩΝΟΣ ΧΑΙΡΕ

Περιοχή Επάνω Σκάλας, οδός Κορνάρου 65 (οικόπεδο Γ. Κοντάρα και Χ. Πάστου) (Σχέδ. 1-2)

Συνεχίστηκαν οι εργασίες στο παραπάνω οικόπεδο, το πρώτο μέρος των οποίων είχε διενεργηθεί από την 3η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων. Πρόκειται για υφιστάμενο οικοδόμημα ρωμαϊκής περιόδου, μέρος του οποίου χρησιμοποιούνταν μέχρι και τη σημερινή εποχή (ως αποθήκη υλικών του παρακείμενου συνεργείου αυτοκινήτων). Εκατέρωθεν διαδρόμου με ψηφιδωτό δάπεδο ανοίγονται δύο δωμάτια αψιδωτά (Πίν. 142 α) με πλακόστρωτα δάπεδα και τοίχους οικοδομημένους από χυτό υλικό και με επιχρίσματα στις παρειές τους. Τα δωμάτια περιβάλλονται νότια και δυτικά από καμαροσκεπείς διαδρόμους με τοιχοδομία διαφόρων φάσεων και εισόδους, που έχουν ανοιχθεί ή κλειστεί ανάλογα με τις οικοδομικές φάσεις και οδηγούν σε δωμάτια, που βρίσκονται κάτω από τις γειτονικές κατοικίες.

Η Κ΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων το έτος 1991 αποχωμάτωσε το δυτικό διάδρομο Σα μέχρι του βάθους του αρχικού χωμάτινου δαπέδου. Αποχωματώθηκε επίσης και ο υπόγειος χώρος του νοτίου διαδρόμου Σβ, προσιτός με ξεχωριστή είσοδο από το διάδρομο Σα και με ορθογώνιο οπαίο άνοιγμα, που κλείνει με πλίνθο στο κέντρο του λιθόστρωτου δαπέδου του Σβ. Η επίχωση, ύψους μέχρι και 3 μ., αποτελούνταν σχεδόν αποκλειστικά από οικοδομικό υλικό και ελάχιστα όστρακα, κυρίως μεταβυζαντινής περιόδου. Οστά τουλάχιστον δύο νεκρών και ακέραια αγγεία μεταβυζαντινής εποχής βρέθηκαν και στον υπόγειο χώρο του Σβ.

Στο δωμάτιο Δγ η κατώτερη στρώση της επίχωσης περιείχε ελάχιστη κεραμική της ύστερης ρωμαϊκής εποχής (άβαφα ραβδωτά όστρακα και τύπου terra sigillata).

Η ανασκαφή συνεχίζεται.

Δημοτική επιχείρηση ύδρευσης-αποχέτευσης Μυτιλήνης.

Κατά τις εκσκαφικές εργασίες για την τοποθέτηση νέου ή τον εκσυγχρονισμό του υφιστάμενου αποχετευτικού δικτύου της Μυτιλήνης, στην περιοχή του Συνοικισμού αποκαλύφθηκαν αρχαία στις παρακάτω οδούς:

Οδός Αγήνορος (Σχέδ. 3)

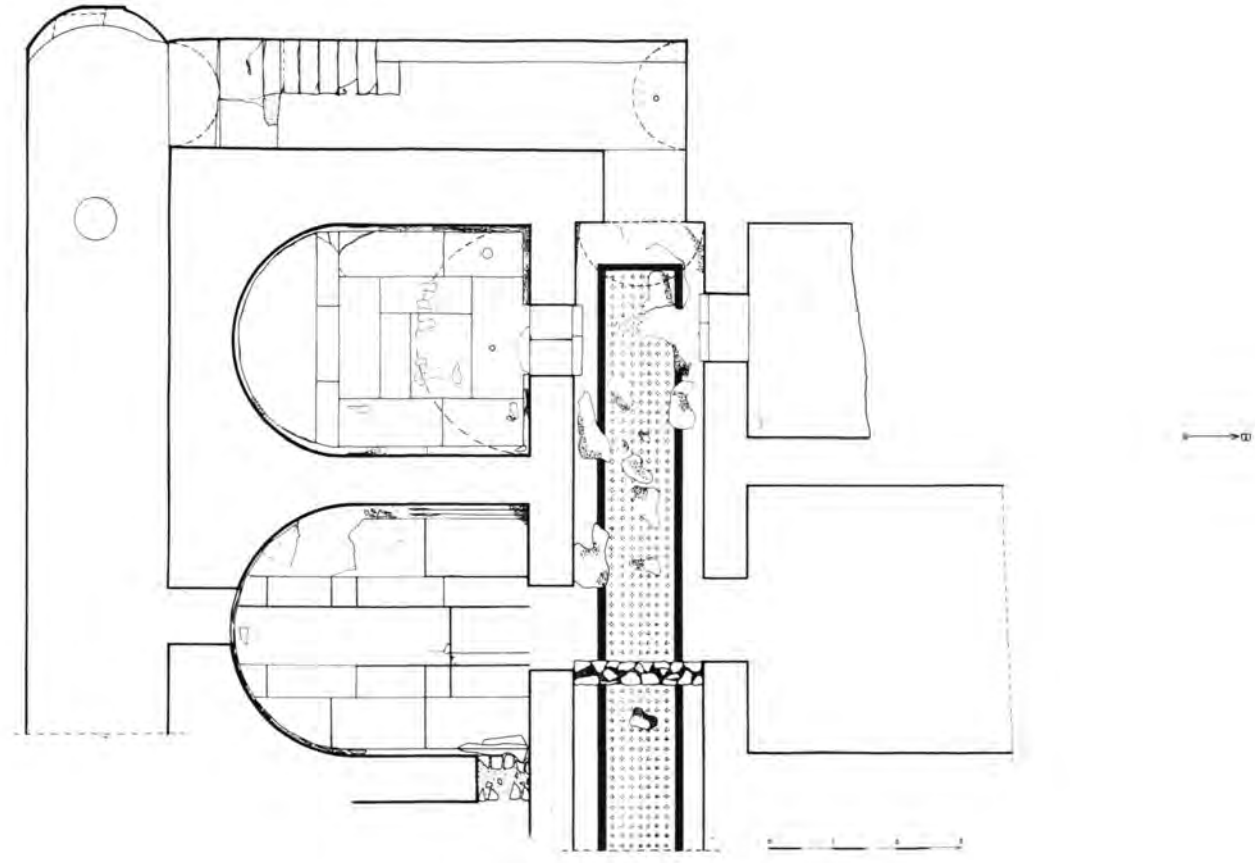
Κατά τις εκσκαφικές εργασίες ήλθε στο φως ψηφιδωτό δάπεδο σε βάθος 1,70 μ., διατηρημένο σε εξαιρετικά καλή κατάσταση. Η σωστική έρευνα που ακολούθησε αποκάλυψε τμήμα πλούσιας κατοικίας των ύστερων ελληνιστικών χρόνων, το μεγαλύτερο μέρος της οποίας συνεχίζεται κάτω από τα παρακείμενα σπίτια.

Ξεχωριστό ενδιαφέρον παρουσιάζει το αίθριο της οικίας με ψηφιδωτό δάπεδο, μεγ. σωζ. διαστ. 4,15x5,70 μ., που φέρει παραστάσεις από το θαλάσσιο κόσμο (Πίν. 142 β). Κεντρικό θέμα σε μετάλλιο εγγεγραμμένο σε ρόμβο είναι η μορφή αγένειου θαλάσσιου δαίμονα, από τα μαλλιά του οποίου προβάλλουν πόδια αστακού και ουρές δελφινιών. Τις γωνίες του ρόμβου καταλαμβάνουν οι τέσσερις εποχές. Η παράσταση στο σύνολό της πλαισιώνεται από τεμνόμενους και εφαπτόμενους κύκλους, τρέχουσα σπείρα και μαύρες χιαστί γραμμές σε λευκό βάθος.

Στα δυτικά του αιθρίου σώθηκε τμήμα του διαδρόμου που οδηγούσε στο αίθριο με επίσης ψηφιδωτή παράσταση. Παριστάνεται μυθικός φτερωτός δράκων που ορίζεται από ορθογώνιο πλαίσιο διαστάσεων 2,40x1,70 μ. (Πίν. 142 γ). Στο ανατολικό όριο του αιθρίου υπήρχε ανοιχτός αγωγός για την απομάκρυνση των ομβρίων υδάτων. Στα νότια οι τοίχοι Τ2, Τ3 και Τ4 ορίζουν δεξαμενή με πλακόστρωτο πυθμένα, προσιτή με βαθμίδες στη βόρεια και ανατολική πλευρά.

Οι Τ1, Τ6 και Τ10 ορίζουν μικρό πλακόστρωτο χώρο με πηγάδι στο εσωτερικό του, ενώ βόρεια υπάρχει μικρή θολωτή δεξαμενή με λιθόστρωτο δάπεδο επιχρισμένη εσωτερικά με κονίαμα. Τμήμα του θόλου της καταστράφηκε από τον εκσκαφέα, πριν εντοπιστεί ο χώρος από τους υπαλλήλους της Εφορείας. Η είσοδός της βρίσκεται στα βόρεια, μεταξύ των τοίχων Τ9 και Τ11.

Φαίνεται ότι το σωζόμενο νότιο πέρας της υστεροελληνιστικής οικίας οροθετεί ο Τ4. Σε έξι συνολικά τομές διαστάσεων 5x5 μ. που ανασκάφηκαν κατά μήκος της οδού Αγήνορος, προκειμένου να ερευνηθεί

Σχέδ. 1. Μυτιλήνη. Οδός Κορνάρου 65. Κάτοψη αψιδωτού κτιρίου ρωμαϊκής περιόδου.

η συνέχεια της κατοικίας προς Ν., αποκαλύφθηκαν αποσπασματικά οικοδομικά λείψανα, θεμελιωμένα πάνω στο φυσικό έδαφος ή βράχο.

Η επίχωση ήταν μικρή και διαταραγμένη. Εκτός από τα όστρακα περιείχε πολλά κονιάματα διαφόρων χρωμάτων, τμήματα από μαρμαροθετήματα, πολλά νομίσματα και τμήματα ειδωλίων και λύχνων. Όταν ολοκληρωθεί ο καθαρισμός και η συντήρησή τους θα θα είναι δυνατή μία ασφαλέστερη χρονολόγηση και θα προκύψουν περισσότερα στοιχεία για τη χρήση των δωματίων. Τα αρχαία διατηρήθηκαν σε προσωρινή κατάχωση, μέχρις ότου το ψηφιδωτό αποκολληθεί.

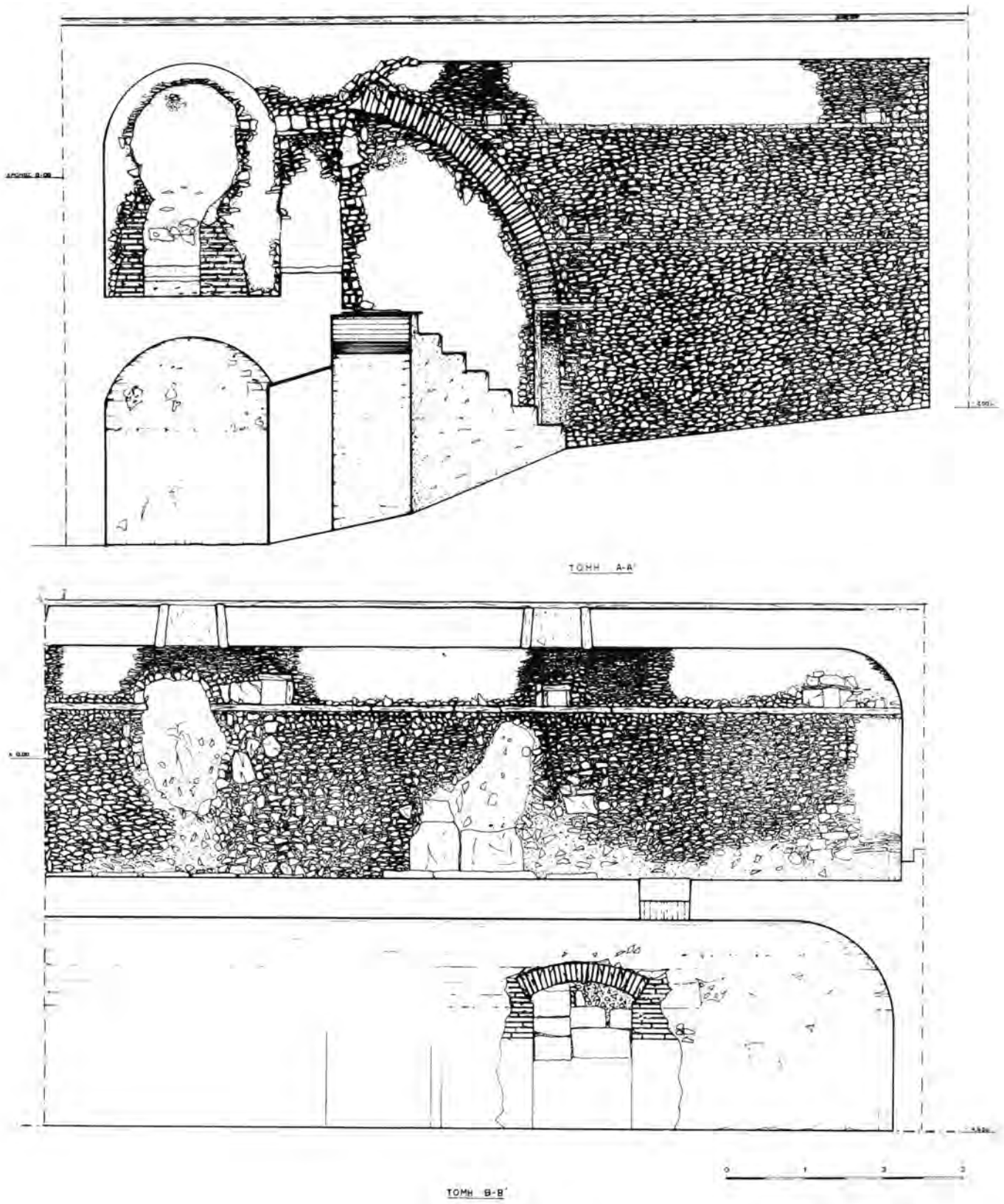
Οδός Τσιμισκή και Ιουστινιανού

Στη συμβολή των παραπάνω οδών αποκαλύφθηκε τμήμα αρχαίας οδού κατεύθυνσης Β.-Ν. και οικίας. Ερευνήθηκε μικρό μέρος από το λιθόστρωτο κατάστρωμα της οδού με πλάκες ωχροκίτρινου πωρόλιθου. Το νότιο όριό της είναι οικοδομημένο με λιθόπλινθους από ιώδη πωρόλιθο (σαρμοσάκ) κατά το ισόδομο σύστημα δόμησης. Έχει πλάτος 0,60 μ. και σώθηκε σε μήκος 4,16 μ. Ανάμεσα στο όριο και το κατάστρωμα της οδού υπήρχε σκεπαστός αγωγός.

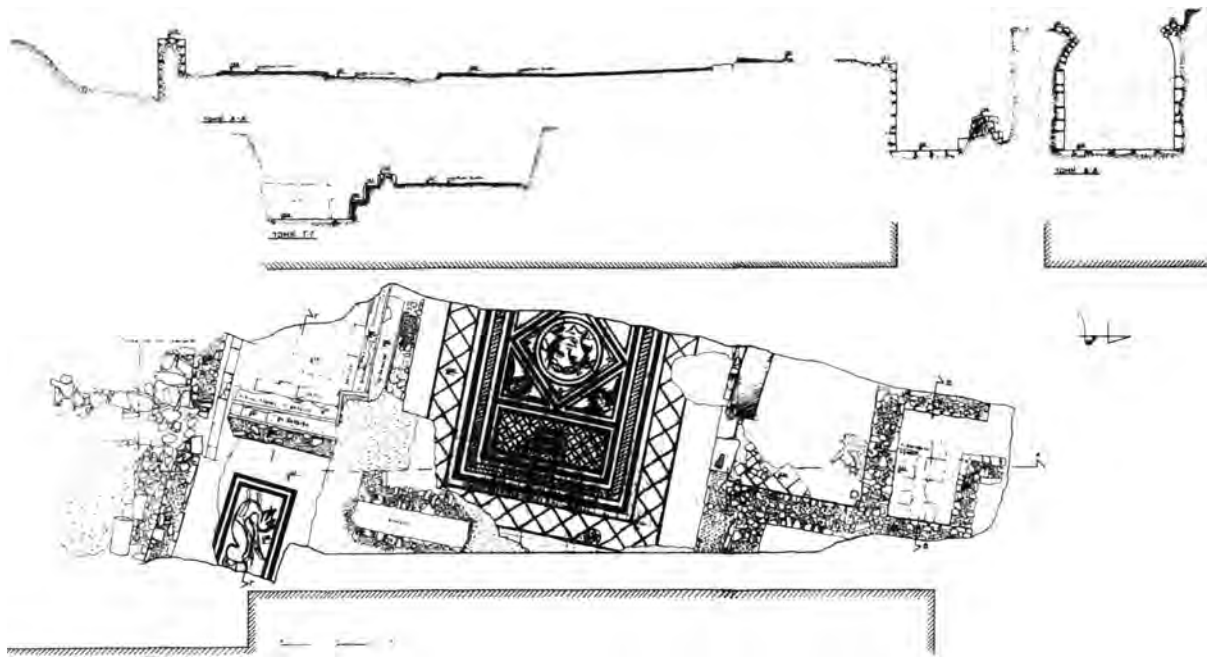
Στα βορειοανατολικά της παραπάνω οδού ερευνήθηκαν αποσπασματικά σωζόμενα λείψανα οικίας. Ο καλύτερα διατηρημένος τοίχος ύψ. 0,70 μ. σώθηκε σε μήκος 2,90 μ. Έχει προσανατολισμό Α.-Δ. και είναι οικοδομημένος από τον ίδιο ιώδη πωρόλιθο με τον οποίο έχει οικοδομηθεί και το νότιο όριο της αρχαίας οδού. Η επίχωση ήταν διαταραγμένη από τις διαδοχικές εκσκαφές για το αποχετευτικό δίκτυο και τους ήδη υφιστάμενους αγωγούς.

Οδός Κρατίνου

Στην παραπάνω οδό βρέθηκαν σε βάθος 0,94 μ., τα λείψανα τοίχου Τ4 χτισμένου με μαρμάρινες πλίνθους, που προφανώς ανήκε σε πολυτελή οικία. Το υπόλοιπο κτίριο δεν ήταν δυνατόν να ερευνηθεί, διότι βρίσκεται κάτω από τα παρακείμενα σπίτια. Ο Τ4 έχει προσανατολισμό ΒΑ.-ΝΔ., σώζεται σε ύψος δύο δόμων, είναι

Σχέδ. 2. Μυτιλήνη. Οδός Κορνάρου 65. Όψεις των τοίχων του αψιδωτού οικοδομήματος.

Σχέδ. 3. Μυτιλήνη. Οδός Αγήνορος. Κάτοψη και τομές της οικίας με τα ψηφιδωτά δάπεδα.

χτισμένος κατά το ψευδοϊσόδομο σύστημα και έχει θεμελιωθεί πάνω στο φυσικό βράχο. Αποκαλύφθηκε μόνον η ανατολική παρειά του σε μήκος 2,20 μ.· η δυτική καλύπτεται από το οδόστρωμα της σύγχρονης οδού.

Σε απόσταση 8,50 μ. βόρεια του Τ4 αποκαλύφθηκε ο τοίχος Τ1 σε βάθος 1,10 μ., χτισμένος με ντόπιους μυστεγνιώτικους λίθους. Έχει προσανατολισμό ΒΑ.-ΝΔ., πλάτος 0,50 μ. και αποκαλύφθηκε σε μήκος 1,40 μ. Σε νεότερο κτίριο ανήκουν οι τοίχοι Τ2 και Τ3, που βρέθηκαν σε βάθος 0,40 μ. από την επιφάνεια της οδού Κρατίνου.

Οδός Ηρακλείας (Σχέδ. 4)

Στην παραπάνω οδό αποκαλύφθηκε τμήμα πολύχρωμου ψηφιδωτού δαπέδου σε βάθος 1,12 μ. από την επιφάνεια και έχει μέγιστο σωζόμενο πλάτος 3,5 μ. και μήκος 2,50 μ. Ήταν κατεστραμμένο κατά μεγάλο μέρος από το μηχανικό εκσκαφέα.

Η κεντρική παράσταση πλαισιωνόταν από μελανές τεμνόμενες χιαστί γραμμές. Σώθηκαν μόνο τα συμπληρωματικά θέματα. Στη μία γωνία παριστάνεται κεφαλή αγένειου νέου, στο κέντρο ερωτιδέας και σε ημικύκλιο μορφή πάνθηρα.

Τα υπόλοιπα κτιριακά λείψανα είναι αποσπασματικά και δεν καθιστούν δυνατή την αναγνώριση των χώρων στους οποίους ανήκουν.

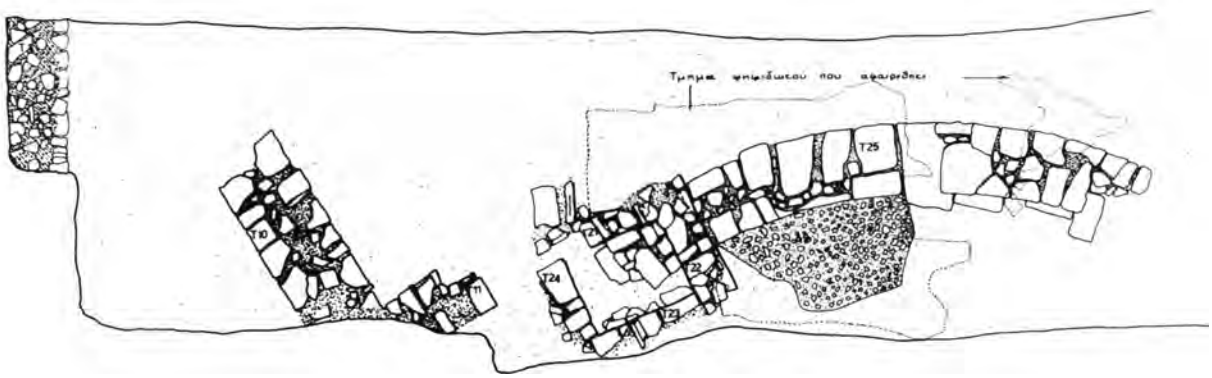
Οδός Σιγείου

Στην παραπάνω οδό αποκαλύφθηκε και ερευνήθηκε στον περιορισμένο χώρο του σκάμματος τμήμα βαλανείου ρωμαϊκής εποχής. Οι ακριβείς διαστάσεις του κτιρίου δεν διαπιστώθηκαν, διότι συνεχίζεται κάτω από τις παρακείμενες της οδού οικίες.

Στο βόρειο πέρας της ανασκαφής και σημείο συμβολής των οδών Σιγείου και Κρήνης, ερευνήθηκε μικρό τμήμα χώρου υποκαύστων με υπολείμματα των πήλινων στυλίσκων από δισκοειδείς οπτόπλινθους, διαμ. 0,28 μ. Ο χώρος των υποκαύστων ορίζεται νότια από τον Τ3, πλ. 0,90 μ.

Νότια του χώρου των υποκαύστων αποκαλύφθηκαν τμήματα δύο δωματίων με δάπεδα από μαρμάρινες πλάκες (Πίν. 142 δ), που ορίζονται από τους τοίχους Τ3, Τ2, Τ8. Οι τοίχοι ήταν από χυτό υλικό και κεραμίδια και σώζουν σε αρκετά σημεία το κονίαμα, με το οποίο ήταν επιχρισμένοι. Οι τοίχοι Τ7, Τ6, Τ5 είναι μεταγενέστεροι, διαφορετικής τοιχοποιίας και εδράζονται πάνω στα μαρμάρινα δάπεδα. Στην επίχωση των δωματίων βρέθηκαν τμήματα της ανωδομής, επιχρίσματα, δύο ανάγλυφα θωράκια (ΒΕ 15247, 15248), τμήματα μαρμάρινων γλυπτών (ΒΕ 15249, 15250), τμήματα πήλινων ειδωλίων και κεραμική ρωμαϊκών χρόνων.

Νότια των δωματίων αποκαλύφθηκαν τρεις δεξαμενές. Οι τοίχοι της βόρειας αψιδωτής σώζονται μέχρι και ύψους 2 μ. με επίχρισμα από υδραυλικό κονίαμα.

Σχέδ. 4. Μυτιλήνη. Οδός Ηρακλείας. Κάτοψη της ανασκαφής.

Από το δάπεδο σώθηκε μόνον το κονίαμα του υποστρώματος. Οι δύο άλλες ορθογώνιες δεξαμενές ορίζονται από τους τοίχους Τ25, Τ35, Τ37 και Τ28 και επικοινωνούσαν μεταξύ τους με αγωγό. Τα δάπεδά τους ήταν στρωμένα με μαρμάρινες πλάκες, ενώ οι τοίχοι τους σώζουν τμήματα υδραυλικού κονιάματος. Στην επίχωση των δεξαμενών βρέθηκαν τμήματα ειδωλίων, οξειδωμένα νομίσματα, δύο χάλκινα μετάλλια και άφθονη κεραμική.

Στο νότιο τμήμα της ανασκαφής αποκαλύφθηκαν τμήματα τοίχων (Τ20, Τ22, Τ15, Τ16, Τ17) και δαπέδων (Δ5, Δ6, Δ8, Δ10), που ανήκουν σε βοηθητικά δωμάτια του βαλανείου και σχετίζονται με τις δεξαμενές. Η ακριβής χρήση τους δεν είναι δυνατόν να αναγνωριστεί λόγω της κακής διατήρησής τους. Στην επίχωσή τους χαρακτηριστική είναι η παρουσία οστράκων πίθων και άλλων χρηστικών αγγείων, χωρίς να λείπουν τμήματα ειδωλίων και νομίσματα.

Σε πρωιμότερο κτίριο, επίσης ρωμαϊκής εποχής, ανήκουν οι τοίχοι Τ38, Τ40, Τ24, Τ28 β. Δεν παρέχουν τη δυνατότητα ολοκληρωμένης εικόνας του κτιρίου στο οποίο ανήκουν, λόγω της αποσπασματικότητάς τους.

Βόρεια του Τ24, μέσα στο φυσικό πορώδες έδαφος βρέθηκε εγχυτρισμός σε πιθάρι τοποθετημένο πλάγια, σκεπασμένο με λίθινο πώμα και με μολύβδινους συνδέσμους στα παλιά σπασίματα. Η ταφή ήταν κτερισμένη με άβαφο πινάκιο. Δίπλα στον εγχυτρισμό υπήρχε καύση μέσα σε μικρό λάκκο.

Οδός Προύσσης

Ερευνήθηκε τμήμα αναλημματικού τοίχου Τ1 μήκ. 10,50 μ. με προσανατολισμό Β.-Ν. Τμήμα του τοίχου καταστράφηκε από το μηχανικό εκσκαφέα κατά την εύρεσή του σε βάθος μόλις 0,11 μ. από το κατάστρωμα της οδού. Η ανατολική παρειά του έχει οικοδομηθεί με το ψευδοϊσόδομο σύστημα δόμησης, ενώ δυτικά ορίζεται από το βραχώδες και έντονα κατωφερικό έδαφος. Με τον Τ1 τέμνονται κάθετα οι τοίχοι Τ4, Τ5, Τ7, Τ8 που εδράζονται στο φυσικό έδαφος και ορίζουν μικρούς χώρους οικιακής χρήσης. Είναι οικοδομημένοι από αργούς λίθους με χώμα ως συνδετικό υλικό. Η επίχωση ήταν πλούσια σε χρηστική κεραμική αλλά και μελαμβαφή όστρακα από κυάθια, κανθάρους, σκύφους, πινάκια και λύχνους. Συλλέχθηκαν ακόμα υφαντικά βάρη, νομίσματα και τμήματα ειδωλίων γυναικείων μορφών και ερωτιδέων, όλα της ελληνιστικής περιόδου.

Σε νεότερη εποχή χρονολογούνται οι τοίχοι Τ3 και Τ6 που εδράζονται στο βράχο και έχουν οικοδομηθεί με ασβεστοκονίαμα, κεραμίδια και αργόλιθους.

Περιοχή Κιόσκι (οικόπεδο Χαλίμ Μπέη)

Ολοκληρώθηκε η ανασκαφική έρευνα των οικοδομικών λειψάνων στον αύλειο χώρο της παραδοσιακής διατηρητέας οικίας του Χαλίμ Μπέη, το μεγαλύτερο μέρος των οποίων είχε ερευνηθεί κατά το παρελθόν έτος. Πρόκειται για οικιστικά λείψανα δύο τουλάχιστον οικοδομικών φάσεων, από τις οποίες η πρωιμότερη χρονολογείται στην ύστερη ελληνιστική εποχή και η νεότερη στην ύστερη αρχαιότητα. Επειδή η διατάραξη των στρωμάτων από την επάλληλη χρήση του χώρου είναι μεγάλη, δυσχεραίνεται η ακριβής χρονολόγησή τους.

Εκτός από τα οικοδομικά λείψανα και τμήμα του αποχετευτικού δικτύου της υστεροελληνιστικής κατοικίας, ερευνήθηκαν επίσης:

Ι) Φρέαρ-αποθέτης IV, διαμέτρου 0,70 και βάθους 3,70 μ. από την επιφάνεια του χείλους του. Συλλέχθηκαν αξιόλογα ευρήματα, κυρίως κεραμική και τμήματα ειδωλίων ελληνιστικής περιόδου.

ΙΙ) Φρέαρ-αποθέτης Ι στα δυτικά του μεσαιωνικού τείχους, που οριοθετεί από Α. το οικόπεδο. Περιείχε επίσης υλικό ελληνιστικής περιόδου, τουλάχιστον στα ανώτερα στρώματά του. Δεν ερευνήθηκε βαθύτερα λόγω του κινδύνου κατάρρευσης των τοιχωμάτων του.

Έγινε καθαρισμός των ορατών μεσαιωνικών τοίχων Τii, Τiii, Τiv και Τv, που ανήκουν στην οχύρωση του κάστρου και το μεσαιωνικό τείχος στα ανατολικά όρια του οικοπέδου. Για την οικοδόμησή τους σε πολλά σημεία έχουν χρησιμοποιηθεί αρχαία αρχιτεκτονικά μέλη και βωμοί (Πίν. 143 α). Στην ίδια εποχή χρονολογείται το ελλειπτικού σχήματος φρέαρ, που ερευνήθηκε μέχρι βάθους 7 μ. από το χείλος του, χωρίς να δώσει σημαντικά ευρήματα.

Στην εποχή της τουρκοκρατίας χρονολογούνται οι τέσσερις ταφές, που βρέθηκαν στο βόρειο τμήμα του οικοπέδου. Από αυτές οι τρεις ήταν ελεύθερες με το νεκρό σε συνεσταλμένη στάση, χωρίς κτερίσματα (Τφ Ι, ΙΙ, ΙΙΙ), ενώ ο Τφ ΙV ήταν κιβωτιόσχημος με χτιστά τοιχώματα.

Μετά το πέρας της ανασκαφής τα αρχαία διατηρήθηκαν σε κατάχωση.

Περιοχή Κιόσκι (οικόπεδο ιδιοκτησίας Υπουργείου Αιγαίου)

Στον αύλειο χώρο ΝΑ. του κτιρίου του Υπουργείου Αιγαίου (πρώην οίκημα Παιδικής Μέριμνας-Ορφανοτροφείο), όπου υπάρχει πρόθεση κατασκευής καταφυγίου από το Υπουργείο, οι δοκιμαστικές τομές αποκάλυψαν στο νότιο τμήμα κτιριακά λείψανα της όψιμης ρωμαϊκής εποχής. Η σωστική ανασκαφή που ακολούθησε έφερε στο φως τμήματα δύο δωματίων, που ορίζονται από τοίχους αμελούς τοιχοποιΐας από πέτρες, κεραμίδια και κονίαμα ως συνδετικό υλικό (Πίν. 143 γ). Στην επίχωση βρέθηκαν πολλά κονιάματα με επίχρισμα λευκού, ερυθρού και μελανού χρώματος, τμήματα υάλινων αγγείων, καθώς και όστρακα μελαμβαφών, ερυθροβαφών και άβαφων χρηστικών αγγείων.

Σε πρωιμότερη περίοδο χρονολογείται σύστημα παράλληλων αγωγών, από τους οποίους ο Α3 αχρηστεύτηκε από την οικοδόμηση των υστερορωμαϊκών τοίχων. Στο βόρειο τμήμα ερευνήθηκαν δύο αποθέτες σκαμμένοι εντός του φυσικού πορώδους εδάφους. Ο βορειότερος από αυτούς περιείχε αποτμήματα ειδωλίων της ελληνιστικής περιόδου. Ο νότιος περιείχε καλής ποιότητας μελαμβαφή, ερυθροβαφή και ρυθμού Δυτικής κλιτύος κεραμική.

Η ανασκαφή συνεχίζεται.

Οδός Βοστάνη, εκσκαφή ΟΤΕ

Αποκαλύφθηκε και ερευνήθηκε κατά τη διάρκεια των εκσκαφικών εργασιών του ΟΤΕ για την τοποθέτηση νέων καλωδιώσεων, τμήμα του νότιου νεκροταφείου της υστεροελληνιστικής και ρωμαϊκής πόλης της Μυτιλήνης στην παραπάνω οδό.

Ερευνήθηκαν 28 ταφές (Ι-XXVIII) κατά μήκος του δυτικού τμήματος της οδού. Οι ταφές Ι και XI είχαν γίνει σε πήλινες σαρκοφάγους, οι VI και X με στρωτήρες κεράμους ως παρειές του τάφου, ενώ οι υπόλοιποι τάφοι ήταν κιβωτιόσχημοι, χτισμένοι με αργούς λίθους και χώμα ως συνδετικό υλικό. Σε αρκετές περιπτώσεις λευκόχρωμο κονίαμα συνέδεε τις καλυπτήριες πλάκες.

Όλοι οι τάφοι ήταν διαταραγμένοι από την τοποθέτηση δικτύου ύδρευσης και αποχέτευσης και καλωδιώσεων του ΟΤΕ και της ΔΕΗ, που είχε προηγηθεί. Στους τάφους VI, IX, XI δεν βρέθηκαν νεκροί, ενώ στους υπόλοιπους βρέθηκαν άτακτα ριγμένα οστά ενός ή περισσότερων νεκρών.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η ταφή VIII σε κιβωτιόσχημο τάφο χτισμένο με αργολιθοδομή και κονίαμα. Πρόκειται για ανακομιδή οστών πρωιμοτέρων ταφών μαζί με τα κτερίσματά τους. Συνολικά περιείχε δύο λυχνάρια, δεκατέσσερα αγγεία, τέσσερα γυάλινα μυροδοχεία, ζεύγος χρυσών ενωτίων, μετάλλινο δαχτυλίδι, κάτοπτρο και είκοσι τρία χάλκινα νομίσματα, που βρέθηκαν διάσπαρτα πάνω στο δάπεδο του τάφου από μικρούς αργούς λίθους.

Στα βόρεια του τάφου ΙΙΙ βρέθηκε εγχυτρισμός βρέφους σε οξυπύθμενο αμφορέα χωρίς κτερίσματα. Μικρά τμήματα τοίχων, που αποκαλύφθηκαν σε διάφορα σημεία του σκάμματος, ενδεχομένως ανήκουν σε περιβόλους του νεκροταφείου (Πίν. 143 β).

Μήθυμνα

Οικόπεδο Μ. Χατζημάρκου

Κατά τη διάρκεια εκσκαφικών εργασιών που έγιναν στο παραπάνω οικόπεδο στις παρυφές του διατηρητέου οικισμού της Μήθυμνας, αποκαλύφθηκαν οικοδομικά λείψανα σε δύο φάσεις κάτω από επιχώσεις ύψους 4 μ. περίπου από το κατάστρωμα της παρακείμενης οδού.

Στα ανώτερα στρώματα βρέθηκαν οι τοίχοι Τ1, Τ2 και Τ3 που χρονολογούνται από την τοιχοδομία και την πλούσια κεραμική στη μεταβυζαντινή περίοδο.

Στα κατώτατα στρώματα ερευνήθηκαν, σε ύψος 1,70 έως 1,80 μ. από το κατάστρωμα της οδού, οι αρχαϊκοί τοίχοι Τ4, Τ5, Τ6 και ο καμπύλος αναλημματικός τοίχος Τ7, θεμελιωμένοι στο φυσικό πορώδες έδαφος. Η επίχωση περιείχε όστρακα γκριζόχρωμων κυρίως αγγείων, χαρακτηριστικών της αρχαϊκής περιόδου, και έντονες καύσεις.

Η ανασκαφή συνεχίζεται.

Σκάλα Ερεσού

Οικόπεδο Α. Καλαμποκίδη

Κατά τη διάνοιξη πεδίλων θεμελίωσης στο παραπάνω οικόπεδο αποκαλύφθηκε σε βάθος 0,60 έως 0,70 μ. τμήμα του βυζαντινού νεκροταφείου με κιβωτιόσχημους λιθόκτιστους τάφους από πλακοειδείς λίθους.

Αφού ερευνήθηκαν δύο τάφοι, τη συνέχεια των ανασκαφικών εργασιών ανέλαβε, λόγω αρμοδιότητας, η 3η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων.

ΛΗΜΝΟΣ

Περιοχή Ρηχά Νερά (οικόπεδο Λέσχης Αξιωματικών) (Σχέδ. 5)

Το παραπάνω οικόπεδο βρίσκεται στις δυτικές παρυφές του κηρυγμένου αρχαιολογικού χώρου του οικισμού της πρώιμης χαλκοκρατίας της Μύρινας. Η αυθαίρετη εκ μέρους της Διοίκησης της Λέσχης εκσκαφή για την κατασκευή δύο μεγάλων αποχετευτικών βόθρων, προξένησε καταστροφή των ανώτερων οικοδομικών φάσεων του οικισμού και στέρησε την έρευνα από πολύτιμα στοιχεία.

Η σωστική έρευνα που ακολούθησε, αποκάλυψε λείψανα τριών οικοδομικών φάσεων.

Στην πρωιμότατη φάση, η επίχωση της οποίας χρονολογείται στη νεολιθική εποχή, ανήκουν οι τοίχοι τ16 και τ17. Βρέθηκαν σε βάθος 4,90 μ. περίπου από την επιφάνεια του οικοπέδου και σχηματίζουν γωνία δωματίου. Ο χώρος σχετίζεται με την προετοιμασία της τροφής, όπως έδειξε το πλήθος των οστών, των οστρέων και των αχινών· καταστράφηκε από φωτιά.

Στη χαλκολιθική εποχή χρονολογείται η β΄ οικοδομική φάση, που βρέθηκε σε βάθος από 3 έως 3,20 μ. Σε αυτήν ανήκουν ο καμπύλος τοίχος τ15 και οι τοίχοι τ13 και τ14, που σχηματίζουν γωνία δωματίου. Στην επίχωση του καμπύλου χώρου που ορίζει ο τ15 βρέθηκε καλής ποιότητας κεραμική χαρακτηριστική της περιόδου, όπως καρποδόχες με ψηλό πόδι (Πίν. 143 δ), και όστρακα με καλά στιλβωμένη επιφάνεια και διακόσμηση από τεμνόμενες ή παράλληλες δέσμες τριών λευκών γραμμών (ΒΕ 12282-12287) (Πίν. 143 στ). Η φάση είναι παράλληλη με τη λεγόμενη Μελανή περίοδο της Πολιόχνης.

Με την Πράσινη και Κόκκινη περίοδο της Πολιόχνης, στο τέλος της πρώιμης χαλκοκρατίας Ι, είναι παράλληλη η ανώτερη οικοδομική φάση. Από την καταστροφή που προήλθε από τον εκσκαφέα, σώθηκε σε βάθος από 1,46 έως 2 μ. μικρό τμήμα λιθόστρωτου δαπέδου και λείψανα τοίχου τ9, που ορίζει το δάπεδο από ανατολικά, και ο τοίχος τ7, που οικοδομήθηκε πάνω στον καμπύλο τ15.

Η ανασκαφή δεν ολοκληρώθηκε σε όλη την έκταση του αύλειου χώρου της Λέσχης Αξιωματικών, επειδή τελείωσαν οι πιστώσεις αφ' ενός και αφ' ετέρου επειδή εμποδιζόταν σοβαρά η λειτουργία της Λέσχης από τις ανασκαφικές εργασίες.

Τα αρχαία διατηρήθηκαν σε κατάχωση.

Περιοχή Τσας (οικόπεδο Χ. Ποντίκη)

Άρχισε και ολοκληρώθηκε η σωστική ανασκαφική έρευνα στο παραπάνω οικόπεδο, όπου κατά το προηγούμενο έτος σε δοκιμαστικές τομές είχαν εντοπιστεί λείψανα του εργαστηριακού συγκροτήματος κεραμικής ελληνιστικής εποχής, που είχε ερευνηθεί τα δύο προηγούμενα έτη στο οικόπεδο ιδιοκτησίας Σοφρά[3], ακριβώς απέναντι από το οικόπεδο Ποντίκη. Οι τοίχοι είναι οικοδομημένοι από αργούς λίθους και χώμα ως συνδετικό υλικό και εδράζονται πάνω στο φυσικό αργιλώδες έδαφος (Πίν. 143 ε). Βρέθηκαν σε βάθος από 2,30 έως 2,50 μ. Σε πολλούς η υποθεμελίωση έχει μεγαλύτερο πλάτος από τα θεμέλια.

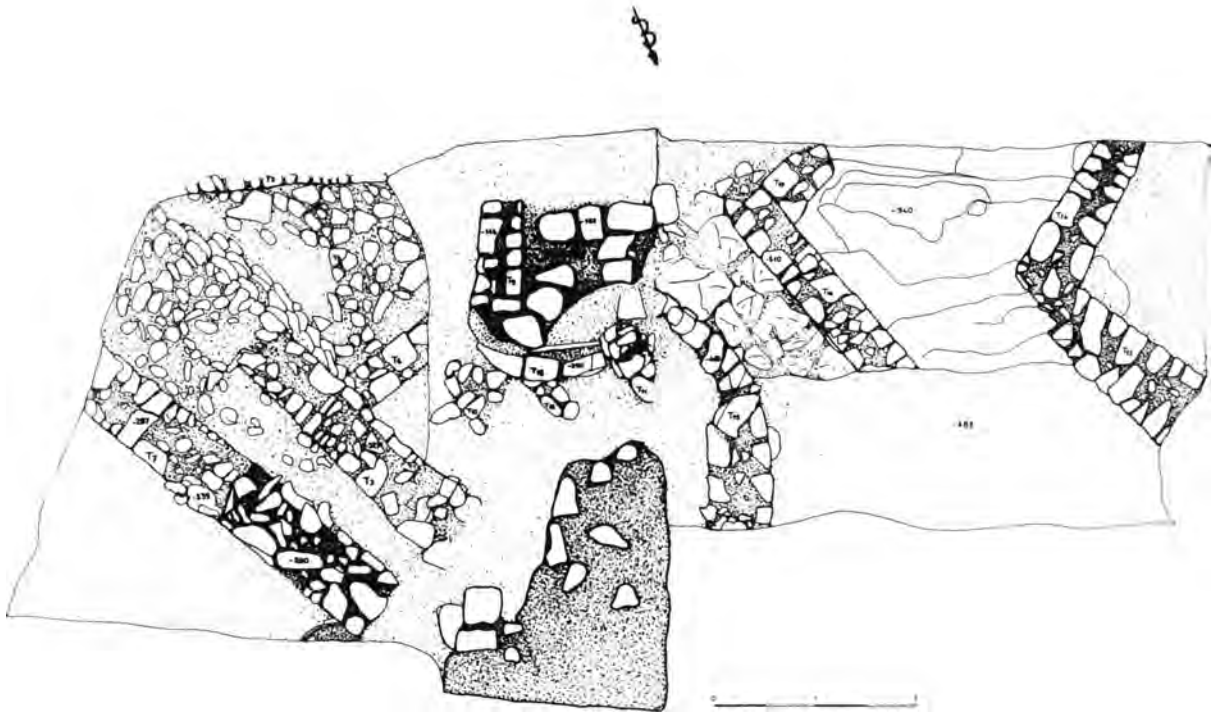
Το κατώτατο στρώμα της επίχωσης ήταν έντονα καμένο και ανιχνεύτηκε σε όλη την έκταση του οικοπέδου. Τα κινητά ευρήματα από το στρώμα αυτό υποδηλώνουν τη σχέση των λειψάνων με το εργαστηριακό συγκρότημα.

Βρέθηκαν μήτρες ειδωλίων (ΒΕ 11531, 11529, 11532, 11533, 11597, 12132, 11535, 11534, 11528, 11562, 12187, 11619, 12186 κτλ.), μήτρες μεγαρικών σκύφων με μυθολογικές παραστάσεις π.χ. αρπαγή Γανυμήδη (ΒΕ 11682, 11683, 12220, 11587 κτλ.) ή φυτικά μοτίβα (ΒΕ 12237, 11552, 11561, 11550, 11551, 11568, 11588 κτλ.), σφραγίδες με μυθολογικές επίσης παραστάσεις (ΒΕ 11604, 11897, 11569, 11606) και φυλλόσχημα μοτίβα (ΒΕ 11482, 11605, 11607 κτλ.) και πολλά άμορφα κομμάτια πηλού με τα ίχνη των δαχτύλων του αγγειοπλάστη. Τα θέματα των μητρών των μεγαρικών σκύφων αναγνωρίζονται σε πολλά όστρακα σκύφων, ενώ σε μία τουλάχιστον περίπτωση βρέθηκε μαζί με τη μήτρα (ΒΕ 11529) και το ειδώλιο (ΒΕ 11530).

Ενδιαφέρον είναι ότι όλοι οι μεγαρικοί σκύφοι και τα άλλα αγγεία, κυρίως άωτα κυάθια, έχουν ατέλειες είτε στο σχήμα είτε στην απόδοση των ανάγλυφων παραστάσεων. Ίσως πρόκειται για τον αποθέτη του εργαστηρίου.

Στους ύστερους ελληνιστικούς-πρώιμους ρωμαϊκούς χρόνους χρονολογούνται οι τοίχοι Τ1 και Τ2 οικοδομημένοι από αργούς λίθους και ερυθρωπό κονίαμα, που βρέθηκαν σχεδόν στην επιφάνεια του εδάφους (σε

3. ΑΔ 44 (1989): Χρονικά, σ. 406, 408· 45(1990): Χρονικά, σ. 398.

Σχέδ. 5. Λήμνος. Μύρινα. Οικόπεδο Λέσχης Αξιωματικών. Κάτοψη της ανασκαφής.

βάθος μόλις 0,10 μ. από το έδαφος). Έχουν παράλληλο προσανατολισμό ΝΑ.-ΒΔ., πλάτος 0,59 έως 0,60 μ. και αποκαλυφθέν μήκος ο Τ1 8,5 και ο Τ2 6,5 μ. Ο Τ2 ήταν θεμελιωμένος στον τοίχο τ10 του ελληνιστικού εργαστηρίου.

Περιοχή Αυλώνας (οικόπεδο Ν. Τραταρού) (Σχέδ. 6)

Στο παραπάνω οικόπεδο, σε απόσταση 2 χλμ. περίπου από τη Μύρινα, με αφορμή την ανέγερση ξενοδοχειακού συγκροτήματος, έγινε ανασκαφική έρευνα, τα έξοδα της οποίας καλύφθηκαν κατά μεγάλο μέρος από τον ιδιοκτήτη, μετά από σχετική απόφαση του ΚΑΣ. Στην επιφάνεια του οικοπέδου ήταν ήδη ορατά οικοδομικά λείψανα και όστρακα ελληνιστικής περιόδου ήδη πριν από την έναρξη των εργασιών. Αυτός ήταν ο λόγος που έγινε η έρευνα με έξοδα του ιδιοκτήτη, στον οποίο ήδη είχε χορηγηθεί η άδεια της ανέγερσης του ξενοδοχείου ερήμην της Υπηρεσίας.

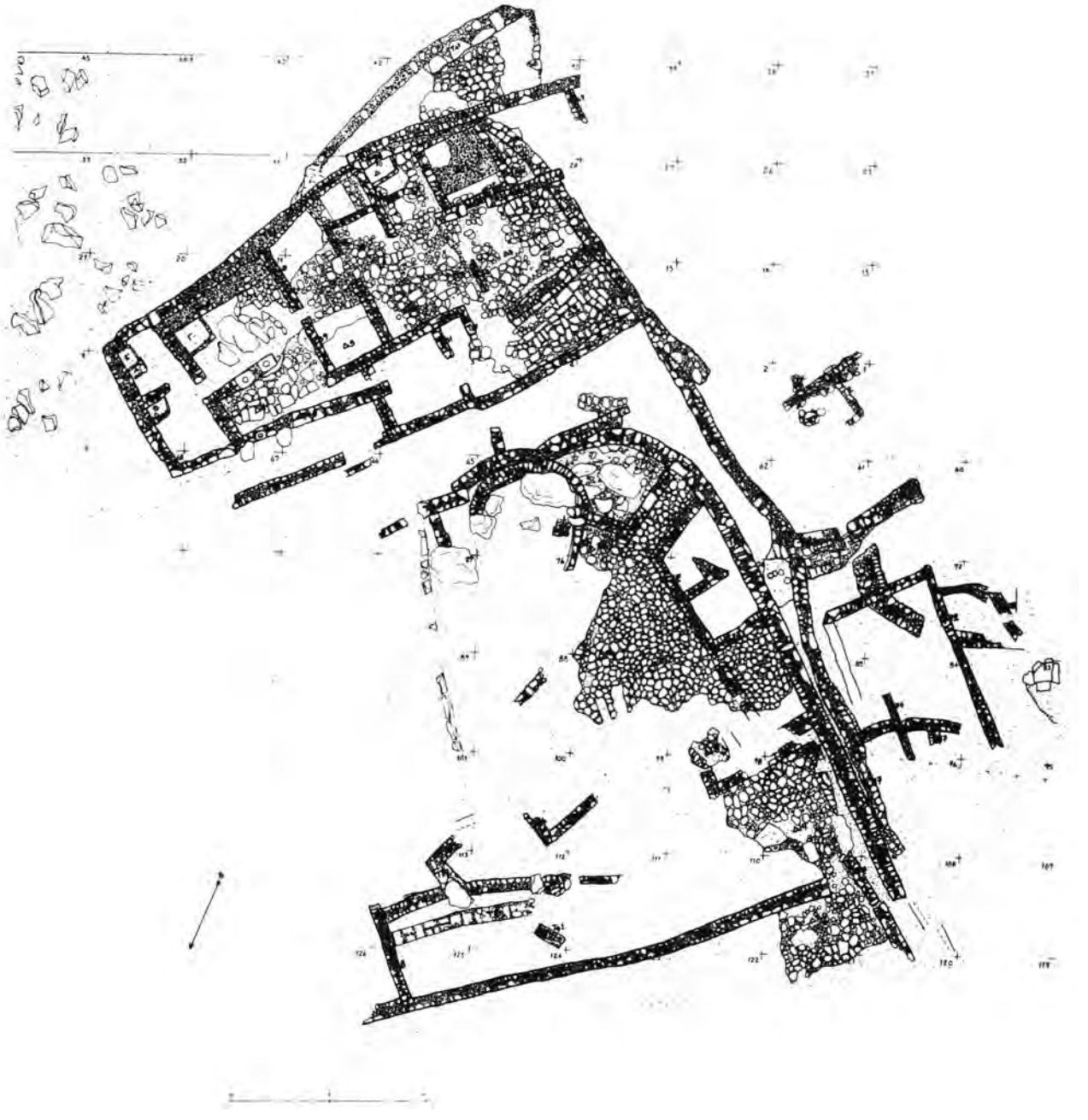
Κατά τη διάρκεια του παρόντος έτους ερευνήθηκε έκταση 2,8 στρεμμάτων περίπου (Πίν. 144 α-β). Αρχαία βρέθηκαν σε έκταση 2,2 στρεμμάτων. Στο υπόλοιπο —ανατολικό— τμήμα αποκαλύφθηκε ο βράχος σε βάθος 0,50 μ.

Στο νότιο τμήμα της ανασκαφής αποκαλύφθηκαν οικοδομικά λείψανα σε τρεις οικοδομικές φάσεις: ελληνιστική, υστεροκλασική και αρχαϊκή.

Στην ελληνιστική εποχή χρονολογείται το κτιριακό συγκρότημα που καταλαμβάνει όλο το νότιο τμήμα. Έχει ορθογώνια κάτοψη, σωζόμενες διαστάσεις 27,5x 14,5 μ. και προσανατολισμό ΝΔ.-ΒΑ. Τα περισσότερα από τα δωμάτια σώζουν τα λιθόστρωτα δάπεδά τους (Δ1, Δ2, Δ3, Δ4, Δ5, Δ6, Δ7). Στους υπόλοιπους χώρους τα δάπεδα ήταν από πατημένο χώμα πάνω από το βράχο. Οι τοίχοι σώζονται σε μικρό ύψος, από 0,25 έως 0,70 μ., είναι οικοδομημένοι με μετρίου μεγέθους ημίεργους λίθους στις εξωτερικές παρειές και μικρότερους στα γεμίσματα. Το πλάτος τους κυμαίνεται από 0,50 έως 0,70 μ. Συχνή είναι η παρουσία υλικού σε β΄ χρήση, όπως πλάκα με την επιγραφή: *ΟΡΟΣ ΑΡΤΕΜΙΔΟΣ* (ΒΕ 11250) του 4ου αι. π.Χ. Χαρακτηριστικό της χρήσης ορισμένων χώρων ως αποθηκευτικών είναι οι ορθογώνιες ή τραπεζιόσχημες «θήκες», κατασκευασμένες από ευτελή τοιχάρια που ακουμπούν σε γωνίες τοίχων δωματίων με χωμάτινα δάπεδα.

Το ελληνιστικό οικοδόμημα έχει οικοδομηθεί πάνω στα λείψανα των αρχαϊκών τοίχων Τ47 και Τ48, που ορίζουν το δάπεδο Δ9.

Στην ύστερη κλασική εποχή χρονολογούνται στο νοτιοδυτικό τμήμα του ελληνιστικού οικοδομήματος οι τοίχοι Τ38, Τ41, Τ60, Τ63, Τ62 και το δάπεδο Δ12, που εδράζονται πάνω στο αρχαϊκό δάπεδο, ενώ πάνω τους έχουν οικοδομηθεί οι τοίχοι του ελληνιστικού κτιρίου. Τμήμα του Τ60 χρησιμοποιείται και στο ελ-

Σχέδ. 6. Λήμνος. Μύρινα. Οικόπεδο Ν. Τραταρού. Κάτοψη της ανασκαφής.

ληνιστικό οικοδόμημα. Χαρακτηριστικό της επίχωσης ήταν ερυθρόχρωμο στρώμα πηλοχώματος ενδεικτικό της ανωδομής από ωμές πλίνθους του κτιρίου.

Στα βόρεια του οικοπέδου αποκαλύφθηκε αψιδωτό κτίριο αρχαϊκών χρόνων με κατά μήκος άξονα ΝΑ.-ΒΔ. Σώζεται μόνον η αψίδα και το βορειοανατολικό σκέλος του. Έχει σωζόμενο μήκος 27 και πλάτος 11 μ. Ο αψιδωτός τοίχος Τ66 είναι οικοδομημένος με κροκάλες και βότσαλα από τη γειτονική παραλία. Υποδιαιρείται σε επί μέρους χώρους με εσωτερικούς τοίχους παράλληλους ή κάθετους στον κατά μήκος άξονα. Αρκετά από τα κατώφλια των ενδιάμεσων θυρών βρίσκονται στη θέση τους (Τ66, Τ69, Τ72, Τ73). Οι εσωτερικοί τοίχοι σώζονται σε ύψος ενός ή δύο δόμων, πάνω από ενιαίο δάπεδο Δ14, που καταλαμβάνει το μεγαλύτερο τμήμα του αρχαϊκού κτιρίου. Κάτω από

το αψιδωτό κτίριο διαπιστώθηκε η ύπαρξη ενός προγενέστερου, επίσης αψιδωτού, αρχαϊκού κτιρίου με δάπεδο Δ19 και τοίχους που βρίσκονται σε αρχαϊκή επίχωση και βαθύτερα από τη θεμελίωση του αψιδωτού κτιρίου (Τ90, Τ82, Τ102, Τ105).

Μεταγενέστερος είναι ο τοίχος Τ76, καμπυλόγραμμος αναλημματικός με επιμελημένη την εξωτερική δυτική πλευρά του αψιδωτού κτιρίου. Επίσης μεταγενέστερος είναι ο καμπύλος τοίχος Τ86, που περιβάλλει μεγάλο βράχο στο χώρο του κατεστραμμένου ανατολικού τμήματος του αψιδωτού κτιρίου και εδράζεται εν μέρει στον εσωτερικό τοίχο Τ104. Στο χώρο που ορίζεται από τον Τ86, σε αρχαϊκή επίχωση, μεταξύ του βράχου και του τοίχου του αψιδωτού κτιρίου βρέθηκε μόσχος ως προσφορά για θυσία, με τα πόδια δεμένα.

Βόρεια του αρχαϊκού κτιρίου αποκαλύφθηκαν λείψανα άλλου κτιρίου Τ99, Τ70, Τ71, Τ78, Τ114, που ανήκουν σε μεταγενέστερο κτίριο, σύγχρονο με το ελληνιστικό που καταλαμβάνει το νότιο τμήμα του οικοπέδου. Ο Τ71 χωρίζεται με εγκάρσια τοιχάρια σε μικρούς τετράγωνους χώρους — ίσως ποτίστρες ζώων ή αποθηκευτικοί χώροι. Ο Τ99 που αποτελούσε μάλλον τον εξωτερικό τοίχο του κτιρίου σώθηκε σε μήκος 27,50 μ. Στα ΝΑ. αποκαλύφθηκαν κατεστραμμένοι τοίχοι από τις αμμοληψίες που γίνονταν εκεί κατά το παρελθόν.

Στη ρωμαϊκή εποχή χρονολογούνται οι κάθετοι μεταξύ τους τοίχοι Τ91 και Τ92, τόσο από τα κινητά ευρήματα όσο και από την τοιχοδομία τους, που χαρακτηρίζεται από στρώσεις κεραμίδων. Την ίδια εποχή χρονολογείται κεραμοσκεπής τάφος σχεδόν σε επαφή με τη νότια πλευρά του Τ99. Σε άριστη κατάσταση διατηρούνταν ο σκελετός του νεκρού και το γυάλινο μυροδοχείο, που είχε χρησιμοποιηθεί ως κτέρισμα. Ανατολικά του κεραμοσκεπούς τάφου και σε απόσταση 2 μ. από αυτόν βρέθηκε εγχυτρισμός νηπίου.

Η ανασκαφή συνεχίζεται.

ΠΕΡΙΟΔΕΙΕΣ

Έγιναν αυτοψίες και περιοδείες στους αρχαιολογικούς χώρους Λέσβου, Λήμνου, Χίου, καθώς και στην ευρύτερη περιοχή αρμοδιότητας της Εφορείας, προκειμένου να δοθούν άδειες οικοδομών, λειτουργίας λατομείων και εγκατάστασης ιχθυοκαλλιεργειών, και επισημάνθηκαν νέες αρχαιολογικές θέσεις.

Στην περιοχή Θάνους Λήμνου στη θέση Μάρμαρο, που βρίσκεται στους πρόποδες του όρους Κάκαβος, εντοπίστηκε σε μεγάλη έκταση αρχαία εγκατάσταση. Διακρίνονται τοίχοι από καλοδουλεμένες πλίνθους και αρκετά όστρακα χρηστικών αγγείων.

Στην περιοχή Παλαιοκάστρου Λήμνου εντοπίστηκαν τα λείψανα οικιστικού συνόλου ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων, όπως διαπιστώνεται από το οικοδομικό υλικό και τα όστρακα που είναι κατάσπαρτα στην περιοχή. Στο εκκλησάκι του Αγίου Γεωργίου διακρίνονται επίσης λιθόπλινθοι από γκρίζα πέτρα, τμήμα σαρκοφάγου από το ίδιο υλικό και μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη παλαιοχριστιανικής εποχής (Πίν. 144 γ).

Στην παραλία Σκανδάλης Λήμνου, στο εκκλησάκι του Αγίου Νικολάου Ορφανού, μετά από υπόδειξη του ταξιάρχου Λήμνου κ. Μανία διαπιστώθηκαν κατεσπαρμένα στην περιοχή όστρακα ελληνιστικής και πρώιμης ρωμαϊκής εποχής. Ενδείξεις ύπαρξης λατομείου εξόρυξης ισόδομων πλίνθων εντοπίστηκαν στο μικρό χείμαρρο κοντά στο εκκλησάκι.

Στην ευρύτερη περιοχή είναι ορατά λείψανα δύο κτιρίων, ορθογώνιου και καμπυλόγραμμου με πλούσια βυζαντινή κεραμική.

ΠΑΡΑΔΟΣΕΙΣ

Μουσείο Μυτιλήνης

α) Η M. Ross Macaulay παρέδωσε χρυσό δαχτυλίδι, η σφενδόνη του οποίου φέρει αρχαίο νόμισμα με παράσταση γυναικείας μορφής στον εμπροσθότυπο (Νύμφη της Μυτιλήνης ή Αφροδίτη) και λύρας στον οπισθότυπο (ΒΕ 15478).

β) Ο Δημ. Παναγιώτου παρέδωσε το κάτω τμήμα οξυπύθμενου αμφορέα (ΒΕ παραδόσεων 138).

Μουσείο Ερεσού

Ο Ν. Μπαρούφης παρέδωσε τμήμα μαρμάρινου αγαλματιδίου (ΒΕ Ερεσού 301).

ΞΕΝΕΣ ΣΧΟΛΕΣ

Το 1991 το Καναδικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο δεν προέβη σε ανασκαφικές έρευνες. Η ομάδα ασχολήθηκε με τη μελέτη του αρχαιολογικού υλικού από τις μέχρι τώρα ανασκαφικές εργασίες στη Μυτιλήνη.

Στην Πολιόχνη συνεχίστηκαν οι εργασίες συντήρησης του εξωτερικού τείχους από την Ιταλική Αρχαιολογική Σχολή υπό τη διεύθυνση της Κ΄ Εφορείας Κλασικών και Προϊστορικών Αρχαιοτήτων. Εκτός από τη συνέχιση των εργασιών συντήρησης στο τμήμα 12 του εξωτερικού τείχους, έγινε τακτοποίηση των παλαιών ανασκαφών στα πλαίσια περιβαλλοντικής μελέτης της Πολιόχνης και της γύρω ζώνης. Επίσης, από την Ιταλική Αρχαιολογική Σχολή πραγματοποιήθηκε στη γύρω περιοχή του οικισμού της Πολιόχνης γεωφυσική έρευνα, δειγματοληπτικός έ-

λεγχος του εδάφους και αεροφωτογράφηση χαμηλού υψομέτρου.

ΑΓΛΑΪΑ ΑΡΧΟΝΤΙΔΟΥ

ΙΤΑΛΙΚΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΣΧΟΛΗ

ΠΟΛΙΟΧΝΗ

Τον Ιούλιο του 1991 πραγματοποιήθηκε το πρόγραμμα ερευνών του υπεδάφους στο χώρο της Πολιόχνης, σύμφωνα με το προκαθορισμένο πρόγραμμα.

Για την επίτευξη των προκαθορισμένων σκοπών εργάσθηκαν τρεις ξεχωριστές ομάδες αρχαιολόγων, γεωμορφολόγων και γεωφυσικών, με τη βοήθεια ενός τοπογράφου για την ταξινόμηση των σχετικών στοιχείων.

Γεωφυσική ομάδα

Η γεωφυσική επέμβαση στην Πολιόχνη διαμορφώθηκε σε δύο τύπους δραστηριοτήτων: α) ένταξης και προκαταρκτικής έρευνας και β) λεπτομέρειας και έρευνας του υπεδάφους.

Ο σκοπός των πρώτων ήταν η ανάλυση της διανομής των εδαφών τοπικής ανωμαλίας. Ο σκοπός των δευτέρων, που αναπτύχθηκαν μόνο μερικώς, ήταν η διαπίστωση μερικών ανωμαλιών, που θεωρήθηκαν ότι έχουν σχέση με αρχαιολογικές ενδείξεις, με λεπτομερείς έρευνες στις οποίες χρησιμοποιήθηκαν γεωφυσικές τεχνικές, διαφορετικές και εναλλακτικές.

Ιδιαίτερα για τη μαγνητομετρική έρευνα χρησιμοποιήθηκαν μηχανήματα με πρωτόνια (Scintrex MP3) και Fluxgate (Geoscan FM36). Για τη γεωηλεκτρική έρευνα, μηχανήματα Pasi Digit E2. Για την ηλεκτρομαγνητική έρευνα, μηχανήματα VLF (Eda Omniplus B109).

Γεωαρχαιολογική ομάδα

Η έρευνα διαρθρώθηκε σε δύο επίπεδα:

α) Στη γεωλιθολογική και γεωμορφολογική αποτύπωση της περιοχής της Πολιόχνης (που συμπεριλαμβάνεται μεταξύ Αγίας Σοφίας προς Ν. και Καμινίων προς Β. και περιορίζεται από την παράκτια οροσειρά προς Δ. και από τη θάλασσα προς Α.). Η αποτύπωση έγινε με επιφανειακή έρευνα και με δέκα λήψεις κυλινδρικού δείγματος με κινητό γεωτρύπανο για τη διαπίστωση τεταρτογενών στρωμάτων, και

β) Στο λεπτομερή και σε βάθος ορισμό της περιαστικής περιοχής με τη βοήθεια 27 μηχανικών γεωτρήσεων με ειδικό γεωτρύπανο αυτομεταφερόμενο.

Ομάδα αρχαιολογίας επιφανείας

Πραγματοποίησε την αποτύπωση του σημερινού αγροτικού τόπου της περιοχής της Πολιόχνης, ώστε να οροθετηθούν οι περιοχές εκμετάλλευσης στην αρχαιότητα και τα πλαίσια προέλευσης του χώρου.

Σ' ένα ευρύτερο επίπεδο η ομάδα της επιφανειακής έρευνας είχε επίσης το καθήκον της επαλήθευσης των ήδη γνωστών χώρων της περιοχής της Πολιόχνης, στη Λήμνο.

Τοπογραφικές εργασίες

Σ' αυτόν τον τομέα έγινε η επεξεργασία για τη λεπτομερή και θεματική χαρτογράφηση κάθε επέμβασης, μέσω ενός συστήματος ολικού ηλεκτρονικού σταθμού για γεωδαισία NIKON DTM A20.

Παρόλο που τα στοιχεία είναι ακόμα σε φάση επεξεργασίας, αναφέρονται μερικά αποτελέσματα της φετινής αποστολής:

α) Η γεωμορφολογική επιφανειακή έρευνα της περιοχής της Πολιόχνης, που οργανώθηκε σ' ένα ειδικό θεματικό χάρτη σε κλίμακα 1:5.000 (φωτογραμμομετρική βάση), επέτρεψε να εντοπιστούν τα κυριότερα μορφολογικά χαρακτηριστικά της περιοχής και να διατυπωθούν υποθέσεις για τις σχετικές μετατροπές κατά την προϊστορική και ιστορική εποχή.

β) Από τα 27 κυλινδρικά δείγματα που ελήφθησαν, προκύπτουν επαρκή στοιχεία για την ανασύνθεση της εξέλιξης των προσχωματικών μεταφορών στην υδρογραφική λεκάνη του Αυλακιού και για να ερμηνευθούν οι σχετικές αλληλεπιδράσεις πάνω στην ανθρώπινη παρουσία στο χώρο. Διαπιστώθηκε επίσης η ύπαρξη μιας δεύτερης κοίτης, που είναι σχεδόν κάθετη στο σημερινό ρεύμα του Αυλακιού, του οποίου πιθανώς αποτελούσε έναν παραπόταμο στην περιοχή της εκβολής.

γ) Η πυκνή μαγνητομετρική αποτύπωση που πραγματοποιήθηκε γύρω από το χώρο επαλήθευσε την ύπαρξη ενός ρήγματος που διασχίζει με κατεύθυνση Α.-Δ. το ακρωτήριο της Πολιόχνης. Η σχέση αυτού του τεκτονικού ρήγματος, ακριβώς στο μέσον του οικισμού, με τις αρχαιότερες φάσεις της εγκατάστασης, πρέπει ακόμα να αξιολογηθούν πλήρως. Επομένως, με καινούριες ανασκαφές θα είναι δυνατή η επαλήθευση των αρχαιότερων και πιο προβληματικών φάσεων της Πολιόχνης χωρίς να καταστραφούν τα στοιχεία των πιο πρόσφατων φάσεων.

δ) Μερικές επιφανειακές ανωμαλίες που εντοπίστηκαν με τη μαγνητομετρική αποτύπωση, έπειτα από μια επιφανειακή επαλήθευση, αποδείχθηκαν σχετικές με μεσαιωνικούς τάφους (περιοχή πίσω από το παρεκκλήσι του Αγίου Γεωργίου). Σχετικά με μερικές ανω-

μαλίες που εντοπίστηκαν στην τοποθεσία Αμπέλι του Αθανασίου, σχετικές και αυτές με τεχνητές συγκεντρώσεις λίθων ή πλακών, δεν είναι δυνατό ακόμα να αποκλεισθεί ερμηνεία συνδεδεμένη με την προϊστορική νεκρόπολη. Μόνο με βαθιές δοκιμαστικές τομές θα είναι δυνατό να ξεκαθαρισθεί η πραγματική φύση αυτών των δομών που προς το παρόν αποτελούν τη μοναδική ένδειξη για τον εντοπισμό της νεκρόπολης στην περιαστική ζώνη.

ε) Καθώς στάθηκε αδύνατη η περισυλλογή του επιφανειακού υλικού, λόγω της μεγάλης διάρκειας των καλλιεργειών δημητριακών στο μεγαλύτερο μέρος της περιοχής γύρω από το χώρο, η ομάδα της επιφανειακής έρευνας ασχολήθηκε με την επανεξέταση των χώρων που ανήκουν στην πρώιμη εποχή του Χαλκού στο νησί, τους οποίους είχε ήδη επισημάνει ο Bernabo Brea, αλλά δεν έδωσε λεπτομερή περιγραφή (Poliochni II).

Εντοπίστηκαν, αναγνωρίστηκαν, τεκμηριώθηκαν και καταγράφηκαν οι χώροι Αξιά, Τροχάλια, Βριόκαστρο και Μικρό Καστέλλι. Στάθηκε έτσι δυνατόν να συμπεράνουμε και για τη Λήμνο το χαρακτηριστικό τύπο οικισμού της πρώιμης εποχής του Χαλκού, δηλαδή μια εγκατάσταση κατά προτίμηση σε παράκτια ακρωτήρια ή παράκτια υψώματα με ευρύ αγροτικό υπόστρωμα.

Εφαρμόζοντας τον προαναφερόμενο γενικό τύπο επαληθεύτηκαν όλες οι τοποθεσίες της ανατολικής πλευράς της Λήμνου που διαθέτουν τα καθορισμένα μορφολογικά χαρακτηριστικά και έχει αρχίσει η ίδια διαδικασία για τη δυτική πλευρά.

Η ερευνητική ομάδα επεξεργάστηκε επίσης ένα χάρτη εδάφους σε κλίμακα 1:5.000 για την εκτίμηση του αγροτικού δυναμικού της περιοχής και για το σχεδιασμό των επεμβάσεων έρευνας της περιοχής.

στ) Έγινε χαρτογράφηση λεπτομέρειας και θεματική σε κλίμακα 1:200, 1:500, 1:5.000 με αναθεωρήσεις σχετικές με τη σημερινή κατάσταση και καθορίστηκαν σημεία σταθμού κοντά στο κτίριο της Σχολής, στην περιοχή ανασκαφής και στην περι-αστική περιοχή.

Από την 1η μέχρι τις 28 Σεπτεμβρίου του 1991 συνεχίστηκαν οι εργασίες αξιοποίησης της αρχαιολογικής ζώνης γενικά και ιδιαίτερα έγινε στερέωση του τοίχου 12 του τείχους (ΝΔ) ειδικά στο σημείο που σχηματίζει εσοχή στο τελευταίο αντέρεισμα.

ALBERTO G. BENVENUTI - S. TINÈ

ΚΑ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

ΜΟΥΣΕΙΑΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΣΑΜΟΣ

Βαθύ

Άρχισε από την υπογράφουσα η συστηματική καταγραφή των αντικειμένων που βρίσκονται στις προθήκες του παλαιού Μουσείου, όπου εκτίθενται κεραμική, ειδώλια και μικροαντικείμενα που προέρχονται από τις ανασκαφές του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου στο Ηραίο της Σάμου, με σκοπό να συνταχθεί ενιαίο ευρετήριο των εκθεμάτων του Μουσείου και των αρχαιοτήτων που φυλάσσονται στις αποθήκες του αρχαιολογικού χώρου του Ηραίου.

Παράλληλα, έγιναν σχεδιαγράμματα των αιθουσών με τις θέσεις των αριθμημένων προθηκών και σχεδιαγράμματα των προθηκών με τα ράφια, όπου αναγράφεται ο αριθμός καταγραφής στη θέση κάθε αντικειμένου, ώστε να υπάρχει μια πλήρης εικόνα του περιεχομένου της κάθε προθήκης.

ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΓΙΑΝΝΟΥΛΗ

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΠΑΡΟΣ

Παροικιά

Αρχαίο νεκροταφείο

Οι ανασκαφικές έρευνες διενεργήθηκαν σε τρεις περιοχές: α) δυτικά και εν μέρει νότια, έξω από τα όρια του αρχαϊκού νεκροταφείου, β) στο νοτιοδυτικό άκρο του νεκροταφείου του 7ου-6ου αι. π.Χ. (αρχαϊκού), γ) στο νοτιότατο άκρο του χώρου όπου εκτείνεται το υστερορωμαϊκό νεκροταφείο με τη μνημειώδη σειρά των μαρμάρινων σαρκοφάγων στα βάθρα τους.

α) Στην περιοχή αυτή συνέχισαν να έρχονται στο φως πολυάριθμες ταφές του 5ου-4ου αι. π.Χ. διαφόρων τύπων. Αναφέρονται ενδεικτικά: ένας κιβωτιόσχημος τάφος με πήλινο «λυχνούχο»[1] ανάμεσα στα κτερίσματα, ένας πώρινος παιδικός τάφος που περιλάμβανε εκτός από τις συνηθισμένες προσφορές και ένα ασυνήθιστο μαρμάρινο παιγνίδι, το γνωστό από τις φιλολογικές πηγές ρόμβο[2], πολλές μαρμάρινες τεφροδόχοι κάλπιδες με εγχάρακτα τα ονόματα των νεκρών, και πολλοί εγχυτρισμοί. Συχνά δίπλα στις ταφές που είχαν γίνει σε μαρμάρινες κάλπιδες ή σε αγγεία, είχαν εναποτεθεί διάφορες προσφορές, κυρίως ερυθρόμορφα ληκύθια (Πίν. 145 α, δεξιά), μελαμβαφή αγγεία (Πίν. 145 α, αριστερά), αλλά και πήλινα ειδώλια, όπως το περιστέρι και η κόρη στο δελφίνι (Πίν. 145 β-γ).

β) Στα όρια του αρχαϊκού νεκροταφείου και των τάφων της κλασικής εποχής βρέθηκε πεσμένη (Πίν. 145 δ) μια στήλη, ύψ. 2,30 και πλ. 0,88 μ. Η επιφάνειά της ήταν αδρά δουλεμένη και είχε μόνον μια περιτένεια στην ακμή των τριών πλευρών της μιας όψης. Επάνω της είχε χτιστεί ένας κιβωτιόσχημος τάφος, χρονολογούμενος από τις αρχές έως το β΄ τέταρτο του 5ου αι. π.Χ. Λίγο ανατολικότερα από το σημείο όπου αποκαλύφθηκε η επιτύμβια αυτή πλάκα, ήλθε στο φως ένας ομαδικός τάφος του τέλους του 8ου αι. π.Χ. Πρόκειται για ένα τραπέζιο, μήκ. 6,90, πλ. στα ανατολικά 1,20 και στα δυτικά 0,75, και βάθ. 0,52 μ. Το όρυγμα είχε προσανατολισμό Α.-Δ., είχε σκαφεί στο φυσικό έδαφος και το εσωτερικό του (πλευρές-δάπεδο) είχε επενδυθεί με σχιστολιθικές πλάκες (Πίν. 145 ε). Για να διαφοροποιηθεί ο ομαδικός τάφος από τους άλλους ονομάστηκε συμβατικά «θήκη»[3]. Στο εσωτερικό της θήκης βρέθηκαν στη θέση τους, τοποθετημένοι στη σειρά, ο ένας δίπλα στον άλλο, 50 αμφορείς περίπου, σε δύο χωριστές ομάδες (Πίν. 146 α)· περιείχαν τα καμένα οστά των νεκρών, καθαρισμένα και τακτοποιημένα. Το στόμιο σε πολλούς από τους αμφορείς έκλεινε μια κύλικα ή ένας σκύφος. Η θήκη δεν περιλάμβανε παιδικές ταφές και την κάλυπταν μεγάλες σχιστολιθικές πλάκες. Στο δυτικό στενό τμήμα, σε μήκος 2,50 μ., δεν υπήρχαν αγγεία αλλά ούτε και πλακόστρωση. Δεν αποκλείεται στο σημείο αυτό να είχε συληθεί. Οι αμφορείς είναι περίπου σύγχρονοι και φαίνεται ότι η χρήση της θήκης σταμάτησε στο α΄ μισό του 7ου αι., οπότε και χτίστηκαν επάνω χαμηλοί εγκάρσιοι τοίχοι, ανάμεσα στους οποίους γίνονταν ταφές μικρών παιδιών σε κιβωτιόσχημους τάφους ή σε αγγεία, καθώς και εναγικές προσφορές και πυρές. Πιθανότατα πρόκειται για προγονολατρεία που διήρκεσε δύο περίπου αιώνες. Η στήλη που προαναφέρθηκε πρέ-

1. Για το λ. *λυχνούχος* βλ. Pape-Benseler και Liddell-Scott.

2. BCH Suppl. I (1973), σ. 612-613 και 632-633.

3. Για τη χρήση της λέξης *θήκη* στους αρχαίους, βλ. Pape-Benseler και Liddell-Scott.

πει μάλλον να σχετισθεί με τη θήκη και να θεωρηθεί ως σήμα.

γ) Αποκαλύφθηκαν άλλες πέντε σαρκοφάγοι μαζί με τρεις κιβωτιόσχημους τάφους. Οι σαρκοφάγοι, τοποθετημένες σε ψηλά ή χαμηλά βάθρα, πατούσαν σε πλακόστρωτο και ήταν σε σειρές παράλληλες στις δύο πλευρές ενός δρόμου πλ. 5 μ. και κατεύθυνσης Β.-Ν., προς τον οποίο ήταν στραμμένες οι κύριες όψεις των σαρκοφάγων με τις ανάγλυφες παραστάσεις. Σε απόσταση 1,75 μ. προς ΒΑ. των σαρκοφάγων, ήλθε στο φως ένας σκελετός αγριόχοιρου, μήκ. 1,50 μ., που είχε τοποθετηθεί σε ένα πλακόστρωτο όμοιο με αυτό των σαρκοφάγων. Πρόκειται για επιτύμβια προσφορά, ανάλογη μιας άλλης με δύο χοίρους που βρέθηκε παλαιότερα στη μυκηναϊκή πόλη της Νάξου, στη Χώρα[4].

Οικόπεδο Δημ. Φραγκούλη

Το παραπάνω οικόπεδο βρίσκεται έξω από τα τείχη της πόλης[5] πίσω από το σημερινό νεκροταφείο της Παροικιάς και πολύ κοντά στο οικόπεδο Φεβρ. Κυριαζάνου στο οποίο είχε βρεθεί το 1989 πλούσια ταφή ρωμαϊκής εποχής[6]. Αποκαλύφθηκε μαρμάρινος κιβωτιόσχημος τάφος με αετωματικό μαρμάρινο κάλυμμα (Πίν. 146 β). Ο τάφος είχε διαστάσεις 1,95Χ1 μ. και για την κατασκευή του είχαν χρησιμοποιηθεί τέσσερις μαρμάρινες πλάκες αδρά δουλεμένες. Περιείχε επτά σκελετούς, από τους οποίους οι δύο μαζί με τα κρανία ήταν στη νότια πλευρά, ενώ των υπολοίπων πέντε, ανάμεσα στα κρανία των οποίων και ένα παιδικό, ήταν στη βόρεια πλευρά, ενώ τα οστά είχαν συγκεντρωθεί προς Α. Οι προσφορές ήταν ελάχιστες: μία γυάλινη δακρυδόχος, θραύσματα από ένα άλλο γυάλινο αγγείο, πέντε οστέινες περόνες και ένα χάλκινο κάτοπτρο. Σε απόσταση 3 μ. από την ανατολική πλευρά του οικοπέδου ήλθε στο φως ένας δεύτερος κιβωτιόσχημος τάφος, κατασκευασμένος από μικρές και μεγάλες σχιστόπλακες, ενώ τέσσερις άλλες χρησίμευαν ως κάλυμμα. Περιείχε μία μόνον ταφή σε ύπτια στάση με το κεφάλι προς Β. Στο ύψος της λεκάνης βρέθηκε ένας ακέραιος λύχνος που χρονολογείται στην ελληνιστική εποχή (3ος αι. π.Χ.). Στη βόρεια πλευρά του οικοπέδου αποκαλύφθηκε μία συστάδα τάφων σε σχήμα Γ· ένας τάφος είχε προσανατολισμό Β.-Ν. και ένας δεύτερος Α-Δ. Στο σημείο που συγκλίνουν και στο ίδιο ύψος με τα τοιχώματα των τάφων υπάρχει κατασκευή από μεγάλες σχιστόπλακες και ως συνδετικό υλικό κουρασάνι. Ο πρώτος από τους δύο τάφους βρέθηκε σχεδόν κατεστραμμένος, ο άλλος σε καλή κατάσταση· είχαν πέσει μόνο οι καλυπτήριες πλάκες στο εσωτερικό και είχαν θρυμματίσει τα γυάλινα κτερίσματα. Το δάπεδο της ταφής ήταν στρωμένο με μεγάλες σχιστόπλακες (Πίν. 147 α), τοποθετημένεςκατά μήκος. Κάτω από το πλακόστρωτο αυτό δάπεδο υπήρχε ένας ακόμη τάφος εσωτ. διαστ. 1,90Χ2 μ., όπως και ο υπερκείμενος, ενώ το βάθος του δεν ξεπερνούσε τα 0,35 μ.· οι πλευρές δηλαδή της επάνω ταφής συνεχίζονταν και κάτω από το διαχωριστικό, ως προς το ύψος, δάπεδο του επάνω τάφου. Το συνολικό ύψος του διώροφου αυτού τάφου έφτανε τα 1,45 μ. και είχε θεμελιωθεί στο φυσικό βράχο. Ο κατώτερος τάφος περιείχε μόνον μερικά θραύσματα οστών. Από την περιοχή περισυλλέχθηκε μαρμάρινο κυμάτιο μήκ. 2 μ.

ΦΩΤΕΙΝΗ ΖΑΦΕΙΡΟΠΟΥΛΟΥ

ΝΑΞΟΣ

Χώρα

Θέση Πλίθος (οικόπεδο Αγγ. Ζαχαριάδου)

Επειδή επρόκειτο να γίνει μικρή επέκταση της υπάρχουσας οικίας στον ακάλυπτο χώρο του παραπάνω οικοπέδου, η ανασκαφή κρίθηκε απαραίτητη λόγω της θέσης του οικοπέδου αυτού σε γνωστή αρχαιολογική περιοχή με πλήθος ευρημάτων: πρόκειται για εκτεταμένο νεκροταφείο με συνεχή χρήση από τη γεωμετρική ως τη ρωμαϊκή εποχή, τμήμα του οποίου ανασκάφηκε στα όμορα προς Α. οικόπεδα Βαθρακοίλη-Καμβύση[7].

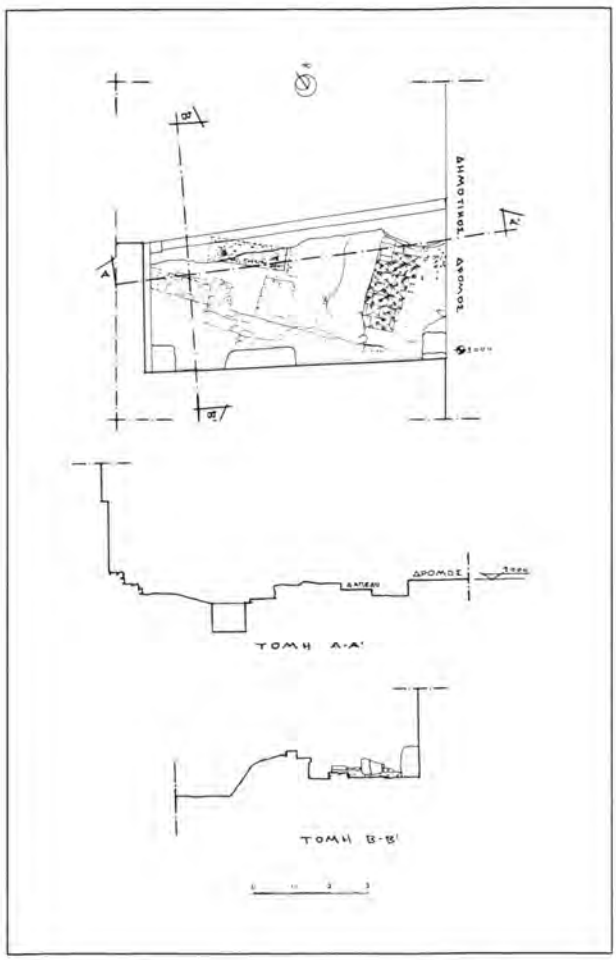
Στο νότιο τμήμα του χώρου και σε βάθος 0,10-0,20 μ. από το επίπεδο του δρόμου, αποκαλύφθηκε δάπεδο (διαστ. 2,05Χ1,15 μ.) υστερορωμαϊκών ή παλαιοχριστιανικών χρόνων από πήλινες τετράγωνες πλάκες που έφεραν χιαστί εγχάρακτες γραμμές (Σχέδ. 1). Βόρεια του δαπέδου υπήρχε κατασκευή από λίθους και άφθονο κουρασάνι και σε χαμηλότερο επίπεδο ένα δεύτερο δάπεδο από πατημένο σκληρό πηλό. Στο μέσον, περίπου, του χώρου και με κατεύθυνση ΝΔ.-ΒΑ. βρέθηκε τοίχος, πλ. 0,85 μ., κτισμένος με λίθους και άφθονο κουρασάνι. Προς Δ. και Β. του τοίχου αυτού αποκαλύφθηκε σύμπλεγμα τριών τοίχων που γωνιάζουν. Οι τοίχοι ήταν κατασκευασμένοι από γρανίτες, ασβεστόλιθους και χώμα. Το πιο ενδιαφέρον όμως εύρημα ήταν μια μεγάλη πώρινη σαρκοφάγος, που βρέθηκε στο ανατολικό τμήμα του οικοπέδου, στο σύνορο με το οι-

4. ΠΑΕ 1965, σ. 171-173.

5. ΑΔ 42 (1987): Χρονικά, σ. 490.

6. ΑΔ 44 (1989): Χρονικά, σ. 414.

7. Βλ. ΑΔ 42 (1987): Χρονικά, σ. 494, 498-499, 501, Σχέδ. 7: 3, Σχέδ. 10.

Σχέδ. 1. Νάξος. Χώρα. Οικόπεδο Αγγ. Ζαχαριάδου. Κάτοψη της ανασκαφής και τομές Α-Α΄ και Β-Β΄.

κόπεδο Καμβύση, κάτω από το επίπεδο θεμελίωσης των τοίχων και του δαπέδου από πηλό. Η σαρκοφάγος ήταν τοποθετημένη με προσανατολισμό ΒΔ.-ΝΑ. και έχει μήκος 2, πλάτος 0,60 και ύψος 0,80 μ. Το σκέπασμά της αποτελείται από δύο σχιστολιθικές πλάκες μήκ. 0,70 και 1,50 μ. Τα τοιχώματά της, εσωτερικά, ήταν επενδυμένα με σκληρό ασβεστοκονίαμα. Κατά τον καθαρισμό βρέθηκαν πέντε συνολικά σκελετοί. Τα οστά ήταν αναμοχλευμένα και τα περισσότερα βρέθηκαν στη νοτιοδυτική γωνία της σαρκοφάγου, ενώ δύο κεφαλές και οστά βρέθηκαν κατά τον καθαρισμό του βόρειου τμήματος. Κάτω και δίπλα από τα οστά, προστατευμένα από το σκληρό λασπόχωμα που υπήρχε στον πυθμένα της σαρκοφάγου, βρέθηκαν 11 ακέραια γυάλινα αγγεία και θραύσματα από άλλα τρία (μυροδοχεία διαφόρων τύπων, ένα ποτήρι με δύο οστάρια στο εσωτερικό του)[8], δύο χάλκινα σπασμένα κάτοπτρα, χάλκινες τριαινωτές λαβές (;), κεφαλές καρφιών, καρφιά, μάζες σιδήρου και πλήθος οστέινων αντικειμένων (περόνες, μικρές ρόκες, σπάτουλα καλλωπισμού και μεγάλο δισκοειδές αντικείμενο με όρθιο χείλος). Η σαρκοφάγος χρονολογείται στη ρωμαϊκή περίοδο του νεκροταφείου.

ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΓΙΑΝΝΟΥΛΗ

ΣΑΜΟΣ

Πυθαγόρειο

Οικόπεδο Νέου Γυμνασίου (Σχέδ. 2:3)

Στο ανατολικό όριο του μεσαίου κτιρίου του νεόδμητου γυμνασίου Πυθαγορείου, στο οικόπεδο πρώην ιδιοκτησίας Ουρ. Καμπουροπούλου και δυτικά του ανατολικού σκέλους του τείχους της αρχαίας Σάμου, κατά τη διάρκεια των εκσκαφικών εργασιών αποκαλύφθηκε τμήμα του Ευπαλινείου Υδραγωγείου (Σχέδ. 2:3).

Στην ευρύτερη περιοχή του οικοπέδου υπάρχουν σημαντικότατες αρχαιότητες, μεταξύ των οποίων στα ανατολικά η βορειοδυτική νεκρόπολη με ελληνιστικούς λαξευτούς τάφους[9] και στα δυτικά η μεγάλη δεξαμενή του ρωμαϊκού υδραγωγείου, καθώς και ελληνιστικό συγκρότημα με ψηφιδωτά δάπεδα[10] (Σχέδ. 2:1).

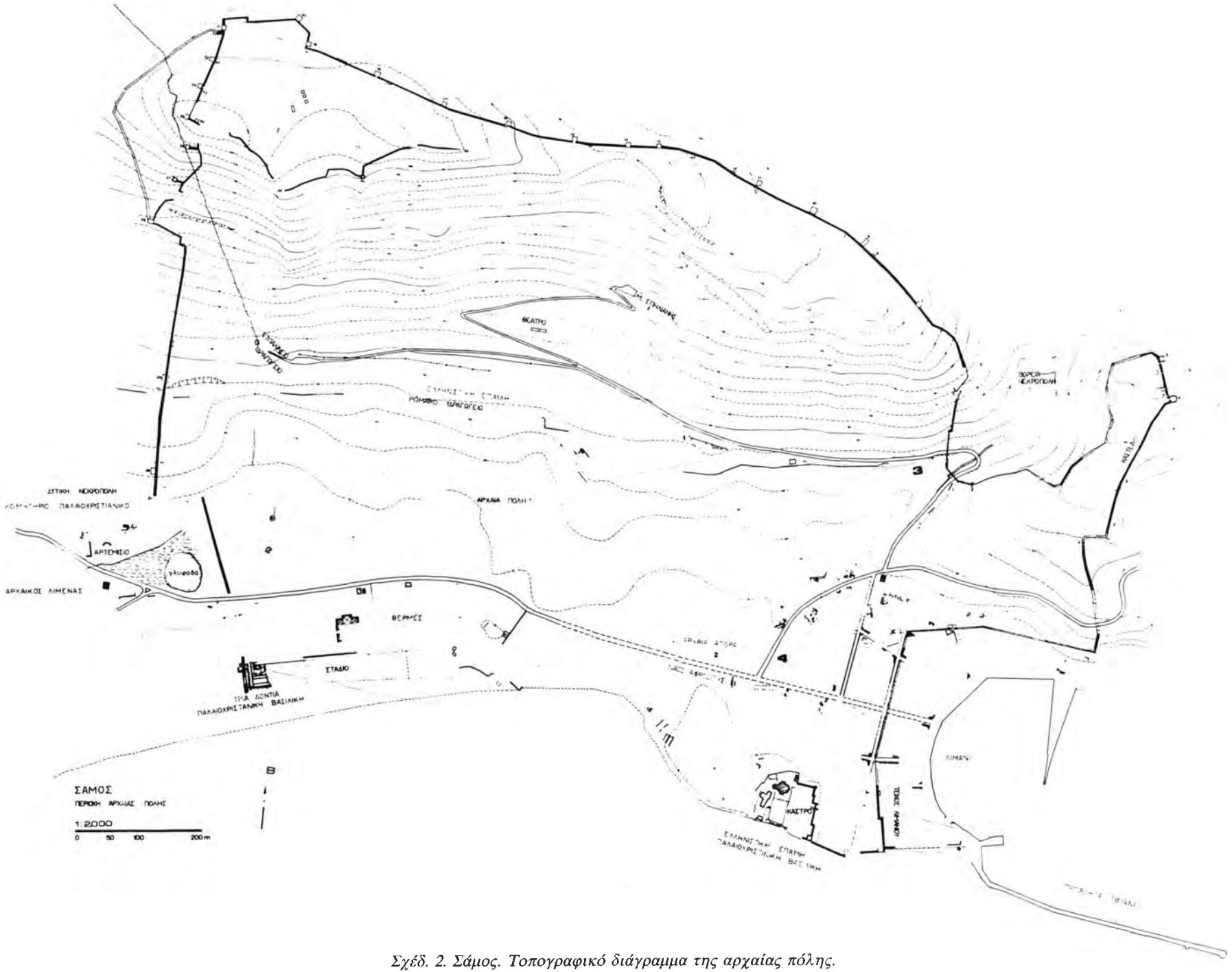
Ο αγωγός βρέθηκε σε βάθος 6,50 μ. από την αρχική επιφάνεια του εδάφους και 12,50 μ. από το επίπεδο του δρόμου που οδηγεί στη Σπηλιανή και διασχίζει το χώρο όπου πρόκειται να ανεγερθεί η επέκταση του κτιρίου του γυμνασίου, διαγράφοντας ένα απαλό S, με κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ. για 7,60 μ., ενώ στη συνέχεια κατευθύνεται προς Ν., προς το Χήσιο ποταμό, χωρίς απόκλιση για ακόμη 19 μ. (Σχέδ. 3). Ο σύγχρονος αναλημματικός τοίχος που έχει κατασκευασθεί παράλληλα με την πορεία του ποταμού δεν επιτρέπει τον περαιτέρω έλεγχο της πορείας του. Ο αγωγός έχει κατασκευασθεί με λάξευση του φυσικού πάσπαρου (ασπροπηλιάς) και η απότομη αλλαγή της πορείας του προς Ν. οφείλεται πιθανότατα στο ότι κατά την εκσκαφή συναντάται συμπαγής όγκος στα ανατολικά που οροθετεί και το τέλος της ασπροπηλιάς.

Ο αγωγός, που έχει καταστραφεί από τον εκσκαφέα

8. Τα γυάλινα αγγεία θα δημοσιευθούν με τα λοιπά ευρήματα του νεκροταφείου από την Έφορο Φωτεινή Ζαφειροπούλου.

9. ΑΔ 23 (1968): Χρονικά, σ. 380· 32 (1977): Μελέται, σ. 368-312· 36 (1981): Χρονικά, σ. 368, Σχέδ. 1 και 2.

10. ΑΔ 37 (1982): Χρονικά, σ. 351· 38 (1983): Χρονικά, σ. 346 κ.ε.· 42 (1987): Χρονικά, σ. 503-505. BCH 112 (1988), σ. 545-568, πίν. I-IV.

Σχέδ. 2. Σάμος. Τοπογραφικό διάγραμμα της αρχαίας πόλης.

(1: Ελληνιστικό συγκρότημα, 2: οικόπεδο Τσαρδούλια, Αρχαία Αγορά, 3: οικόπεδο Νέου Γυμνασίου, 4: οικόπεδο Τζερέτα).

σε δύο σημεία (Πίν. 147 β), είναι κτισμένος με λαξευμένους πωρόλιθους, πάχ. 0,165 μ., που συνδέονται με ανοιχτόχρωμο κονίαμα και είναι τοποθετημένοι σε επτά δόμους μέχρι ύψους 1,16 μ. Οι πέντε επόμενοι δόμοι ακολουθούν το εκφορικό σύστημα σχηματίζοντας οξυκόρυφη οροφή, ύψ. 0,66 μ. Το συνολικό ύψος του αγωγού είναι 1,82, το πάχος των τοιχωμάτων 0,20 και το πλάτος του εσωτερικά 0,40 μ. στον πυθμένα, ενώ μειώνεται σταδιακά στα 0,30 μ. μέχρι ύψους 1,16 μ., οπότε και αρχίζει η κατ' επεξοχή κάλυψη. Η σήραγγα περιβάλλεται από λατύπη (Πίν. 147 γ).

Ο χώρος της πορείας του αρχαϊκού αγωγού ερευνήθηκε με πέντε ανασκαφικές τομές σε μήκος 19 μ., που αποκάλυψαν το πώρινο πιόσχημο αυλάκι του, ορθογώνιας διατομής και πλ. 0,35 μ. που αυξάνεται προς τον πυθμένα σε 0,45 μ. με κτιστά τοιχώματα, των οποίων σώζεται ένας δόμος με κυμαινόμενο ύψος από 0,16 έως 0,30 μ. Το αυλάκι φέρει στο βάθος του πήλινο ανοικτό αγωγό για τη μεταφορά του νερού, ημικυκλικής διατομής, κατασκευασμένο με επαναλαμβανόμενα τεμάχια, μήκ. 0,70 και πλ. 0,36 μ. Το χρώμα του πηλού είναι όμοιο με εκείνο των πήλινων τμημάτων του αγωγού που προέρχονται από το εσωτερικό του Ευπαλινείου Ορύγματος. Νοτιότερα, η κτιστή σήραγγα σώζεται μόνο αποσπασματικά σε βάθος 2,11 μ. από το διαμορφωμένο επίπεδο του εδάφους. Η λατύπη πατάει εν μέρει στους δόμους που παραμένουν κατά χώραν, και αποτελεί τις παρειές του αγωγού. Το πλάτος της είναι 0,70 και το μέγιστο σωζόμενο ύψος της 0,90 μ.

Στο μεγαλύτερο τμήμα του αγωγού, η οροφή και τα τοιχώματα είναι κατεστραμμένα, ενώ κανένας από τους λαξευμένους πωρόλιθους δεν βρέθηκε στο εσωτερικό του. Η παρουσία στο εσωτερικό του αγωγού ερυθρών χωμάτων με ελάχιστα ελληνιστικά όστρακα, που προέρχονται από το υπερκείμενο της ασπροπηλιάς στρώμα, δείχνει πιθανότατα ότι η καταστροφή του αγωγού χρονολογείται στους ελληνιστικούς χρόνους και οφείλεται σε ανθρώπινη επέμβαση.

Ο τύπος της προσεγμένης κατασκευής που χρονολογεί τον αγωγό στους αρχαϊκούς χρόνους, σε συνδυασμό με τη θέση και την πορεία του, καθώς και η χρήση του ίδιου υλικού, οδηγεί στο συμπέρασμα ότι αυτός ο αγωγός αποτελεί την προς Α. συνέχεια του Ευπαλινείου Υδραγωγείου. Χαρακτηριστικό είναι ότι ανάλογες κατασκευές απαντώνται στον επιφανειακό αγωγό που από την πηγή των Αγιάδων έφερνε το νερό προς το Ευπαλίνειο Όρυγμα, στη νότια έξοδο του Ευπαλινείου, στο νυμφαίο (;) που βρέθηκε προς Δ. του ελληνιστικού συγκροτήματος που ανέσκαψε η Β. Γιαννούλη και του οποίου το κάτω τμήμα είναι κατασκευασμένο με ασβεστολιθικούς γωνιόλιθους και λαξευμένους πωρόλιθους[11], και στο συγκρότημα δεξαμενών αρχαϊκών χρόνων του οικοπέδου Τζερέτα[12], όπου πιθανώς κατέληγε ο αγωγός ολοκληρώνοντας την προς Ν. πορεία του (Σχέδ. 2:4).

Το Ευπαλίνειο είναι ένα ολοκληρωμένο υδρευτικό σύστημα που είναι αδύνατο να μην τροφοδοτούσε και την ανατολική πλευρά της πόλης, όπου βρισκόταν και ο κύριος πολεοδομικός ιστός, γιατί σε αντίθετη περίπτωση, αν θεωρηθεί σωστή η υπόθεση ότι ο κύριος όγκος του νερού διοχετευόταν στη δεξαμενή κάτω από τη Σπηλιανή[13], η οποία όμως δεν φέρει καμμία έξοδο στα ανατολικά, θα πρέπει να πιστέψουμε ότι ο σκοπός ενός τέτοιου έργου τεράστιας σημασίας ήταν να υδρεύσει την περιοχή της αγοράς, όπου όμως λογικό είναι ότι θα το είχαν λιγότερη ανάγκη απ' ό,τι στο χώρο του οικισμού. Δυστυχώς δεν στάθηκε δυνατό να γίνουν αξιόπιστες και ολοκληρωμένες μετρήσεις των υψομέτρων από ειδικό συνεργείο, για να τεκμηριωθεί η άποψη σχετικά με τη βέβαιη σύνδεση αυτού του αγωγού με το Ευπαλίνειο Υδραγωγείο.

Εάν ληφθεί υπ' όψη ότι στο νεοανακαλυφθέν τμήμα του αγωγού το πουρί έχει πάχος μόνο 0,05 μ., ενώ στη δεξαμενή συγκέντρωσης που προαναφέρθηκε, έχει μεγαλύτερο πάχος, μπορεί να υποτεθεί ή ότι αυτή η δεξαμενή περιήλθε πρώτη σε αχρηστία, ή απλά λόγω της μεγάλης απόστασής του από τον κύριο όγκο του νερού και από το ρέμα που γέμιζε με λάσπη το Όρυγμα.

Η παράλληλη προς το δρόμο διαδρομή του Ευπαλινείου έχει τεκμηριωθεί για 380 μ. μέχρι τα νοτιοδυτικά της διασταύρωσης των οδών προς τη Σπηλιανή και προς το Ευπαλίνειο. Και ενώ τα μέχρι σήμερα ανασκαφικά δεδομένα δεν παρείχαν πολλά στοιχεία για τη συγκεκριμένη πορεία του υδραγωγείου, αυτό το εύρημα τροποποιεί ριζικά τις ισχύουσες θεωρίες και οδηγεί σε αναθεώρηση των απόψεων για την πολεοδομική διαμόρφωση της αρχαίας πόλης της Σάμου.

ΑΘΗΝΑ-ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΛΟΥΠΟΥ

ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΕΙΣ

ΠΑΡΟΣ

Παροικιά

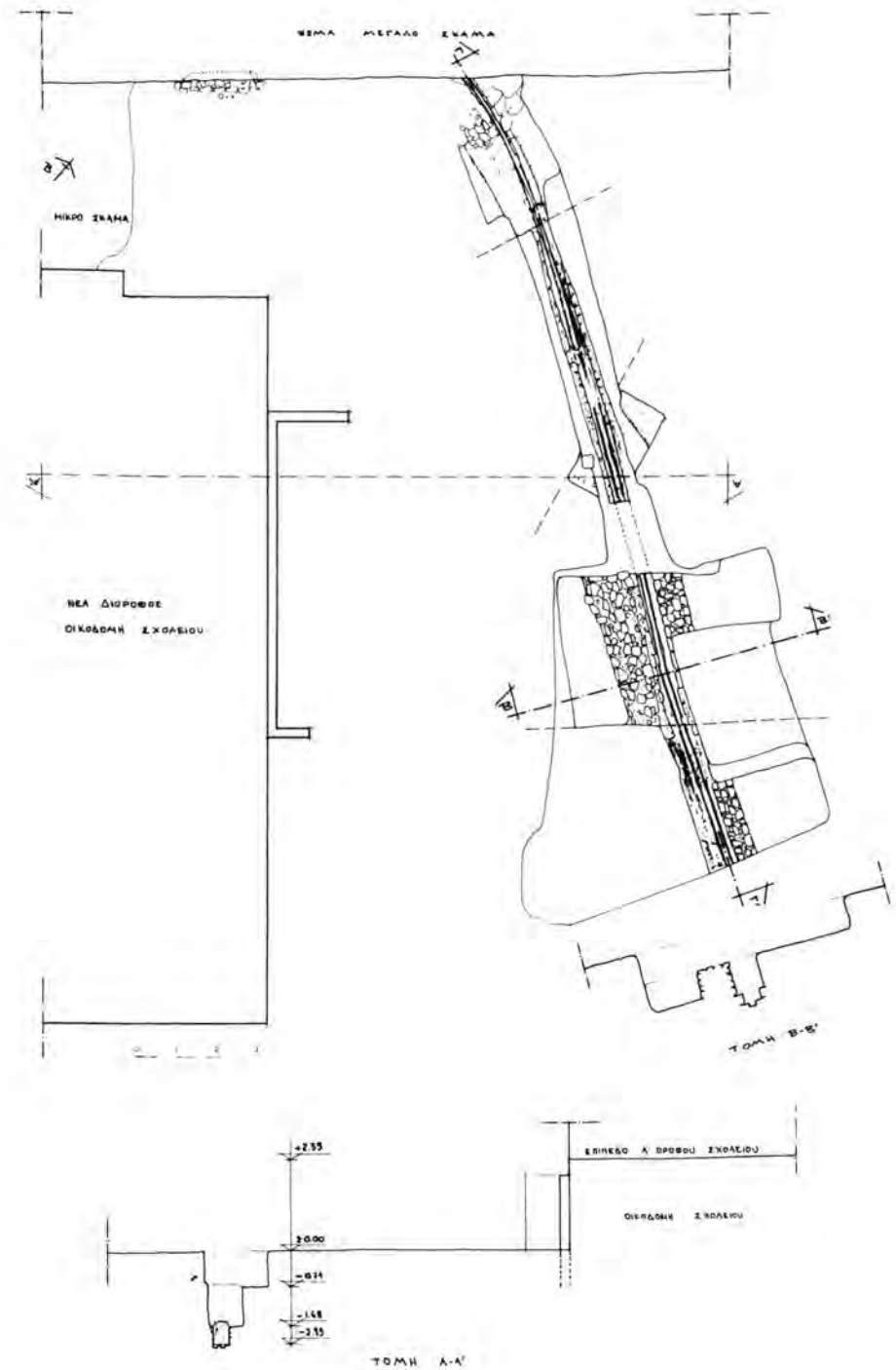
Στο αρχαίο νεκροταφείο της Παροικιάς, στη θέση Βίτζι[14], χάρη στις πιστώσεις του Υπουργείου Αιγαίου, συνεχίστηκαν και φέτος με γοργό ρυθμό και περατώ-

11. ΑΔ 42 (1987): Χρονικά, σ. 503-505.

12. ΑΔ 43 (1988): Χρονικά, σ. 483-484.

13. H.J. Kienast, Der Tunnel des Eupalinos auf Samos, Mannheimer Forum 86/87, σ. 179-241, εικ. 25 a, b.

14. ΑΔ 44 (1989): Χρονικά, σ. 413, υποσημ. 6.

Σχέδ. 3. Πυθαγόρειο Σάμου. Οικόπεδο Νέου Γυμνασίου. Κάτοψη της ανασκαφής και τομές Α-Α΄ και Β-Β΄.

θηκαν οι εργασίες διαμόρφωσης του αρχαιολογικού χώρου. Ο αρχαιολόγος Γ. Κουράγιος συνέχισε να προσφέρει τις υπηρεσίες του καθώς και ο μαρμαροτεχνίτης Βασ. Σιλβέστρος.

Φυσικά κατά το διάστημα των εργασιών αυτών γινόταν και ανασκαφική έρευνα, κυρίως στις περιοχές όπου αυτό ήταν αναγκαίο για τη διάνοιξη των αγωγών περισυλλογής των νερών, αφού κατασκευάστηκαν και άλλοι αγωγοί που οδηγούν τα νερά σε ένα δεύτερο πηγάδι[15]. Τα νερά υποχώρησαν τελείως, και όλος ο ανα-

σκαμμένος χώρος καλύφθηκε με γαρμπίλι (Πίν. 148 α) και ραντίζεται συχνά με ζιζανιοκτόνο, ώστε να περιορίζεται όσο γίνεται η βλάστηση. Παράλληλα, στο δυτικό τμήμα του νεκροταφείου, προς τη θάλασσα, αφαιρέθηκε πλάκα μπετόν 100 τ.μ. περίπου και κατασκευάστηκε τοίχος από μπετόν ύψ. 3,50 και μήκ. 40 μ. κατά μήκος της παραλίας για να συγκρατήσει τα νερά και τα χώματα. Επάνω από αυτόν χτίστηκε χαμηλό πέτρινο τοιχάριο για την καλύτερη εμφάνιση του χώρου, αλλά και ως βάση για την περίφραξη από κάγκελα (Πίν. 148 β). Έγινε επίσης μελέτη διαμόρφωσης μικρής πλατείας για το κοινό με χαμηλούς πάγκους, παρτέρια με θάμνους κτλ. και συντηρήθηκε ένα μικρό κτίσμα που υπάρχει στη νοτιοδυτική γωνία του χώρου για να φυλαχθούν σ' αυτό πινακίδες και ενημερωτικά φυλλάδια για το νεκροταφείο και το ιστορικό των εργασιών. Με την αποπεράτωση της διαμόρφωσης, ο χώρος ηλεκτροφωτίσθηκε και τοποθετήθηκαν στην αρχική τους θέση, αφού συντηρήθηκαν, συγκολλήθηκαν και συμπληρώθηκαν, πολλά κινητά λίθινα μνημεία, κυρίως οι σαρκοφάγοι, οι μαρμάρινες στήλες και οι μαρμάρινες τεφροδόχοι (Πίν. 148 α).

ΦΩΤΕΙΝΗ ΖΑΦΕΙΡΟΠΟΥΛΟΥ

ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ ΜΝΗΜΕΙΩΝ

ΣΑΜΟΣ

Οι εργασίες συντήρησης ψηφιδωτών δαπέδων έγιναν από τον ειδικευμένο τεχνίτη Η. Ρόκο με τη συνεργασία της υπογράφουσας και τη γενική επίβλεψη της Διεύθυνσης Συντήρησης.

Οικόπεδο Χ. Τσαρδούλια

Στο παραπάνω οικόπεδο στο χώρο της αγοράς της αρχαίας Σάμου[16] (Σχέδ. 2:2), συντηρήθηκαν για πρώτη φορά τα ψηφιδωτά δάπεδα, ρωμαϊκών χρόνων, του κτιρίου που ήταν καλυμμένα με χώματα που ευνόησαν τη δημιουργία αλάτων και την ανάπτυξη της χλωρίδας. Αποκαλύφθηκαν τα πέντε ψηφιδωτά δάπεδα και έγιναν εκτεταμένες στερεωτικές εργασίες και ψηφοθετήσεις. Στη συνέχεια καλύφθηκαν τα ψηφιδωτά με σίτα και αδρανές υλικό.

Οικόπεδο Γυμνασίου

Στο παραπάνω οικόπεδο[17] (Σχέδ. 2:1), βόρεια της αρχαίας αγοράς και αριστερά του δρόμου προς το Ευπαλίνειο, είχε ανασκαφεί κτιριακό συγκρότημα ελληνιστικών χρόνων. Αποκαλύφθηκαν τα θαυμάσια ψηφιδωτά δάπεδα από την άμμο που τα σκέπαζε, ύστερα από μία πρώτη συντήρηση του 1983, και παρατηρήθηκε ότι παρουσίαζαν εκ νέου φθορές και ρωγμές, ιδίως περιμετρικά, όπου το ψηφιδωτό καλυπτόταν με χώμα. Ακολούθησε περισυλλογή των ψηφίδων, στερεωτικές εργασίες με ενέσιμο υλικό, ψηφοθετήσεις, στοκαρίσματα και συμπλήρωση των φθορών περιμετρικά με κονίαμα. Στην είσοδο του ψηφιδωτού 2 με το σπειρομαίανδρο που απολήγει σε κεφαλές γρυπολεόντων, κατασκευάστηκε προστατευτική λωρίδα που θεμελιώθηκε σε βάθος 0,30 μ. και στη συνέχεια καλύφθηκε με χώμα. Τα ψηφιδωτά καλύφθηκαν με σίτα και αδρανές υλικό μέχρι να κατασκευαστεί στέγαστρο.

ΑΘΗΝΑ-ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΛΟΥΠΟΥ

ΠΕΡΙΟΔΕΙΕΣ

Επειδή τα τελευταία χρόνια αυξάνεται η οικοδομική δραστηριότητα και στα νησιά των μικρών Κυκλάδων, κρίθηκε απαραίτητη μια μικρή έρευνα και αποτύπωση[18] των δύο γνωστών ελληνιστικών φρουρίων στην κορυφή του λόφου του Προφήτη Ηλία στη Σχοινούσα[19] και στο λόφο του Κάστρου, επάνω από τον κόλπο του Λειβαδιού στην Ηρακλειά[20] με σκοπό την κήρυξη τους ως αρχαιολογικών χώρων και την προστασία τους.

ΣΧΟΙΝΟΥΣΑ

Φρούριο Προφήτη Ηλία

Το φρούριο βρίσκεται στην κορυφή του ομώνυμου λόφου, στη νοτιοανατολική πλευρά του νησιού και καταλαμβάνει έκταση 90x17 μ. περίπου (Σχέδ. 4).

Το τείχος του έχει πλάτος 0,80 μ. περίπου, με μεγάλους ογκόλιθους και στις δύο όψεις και πυρήνα από μικρές πέτρες και χώμα. Σε πρόχειρο καθαρισμό που έγινε στο νότιο τμήμα του βρέθηκε το χείλος μεγάλου πιθοειδούς αγγείου. Εντοπίστηκαν δύο πύργοι, ένας στη βορειοανατολική και ένας στην νότια πλευρά της

15. ΑΔ 45 (1990): Χρονικά, σ. 402-403.

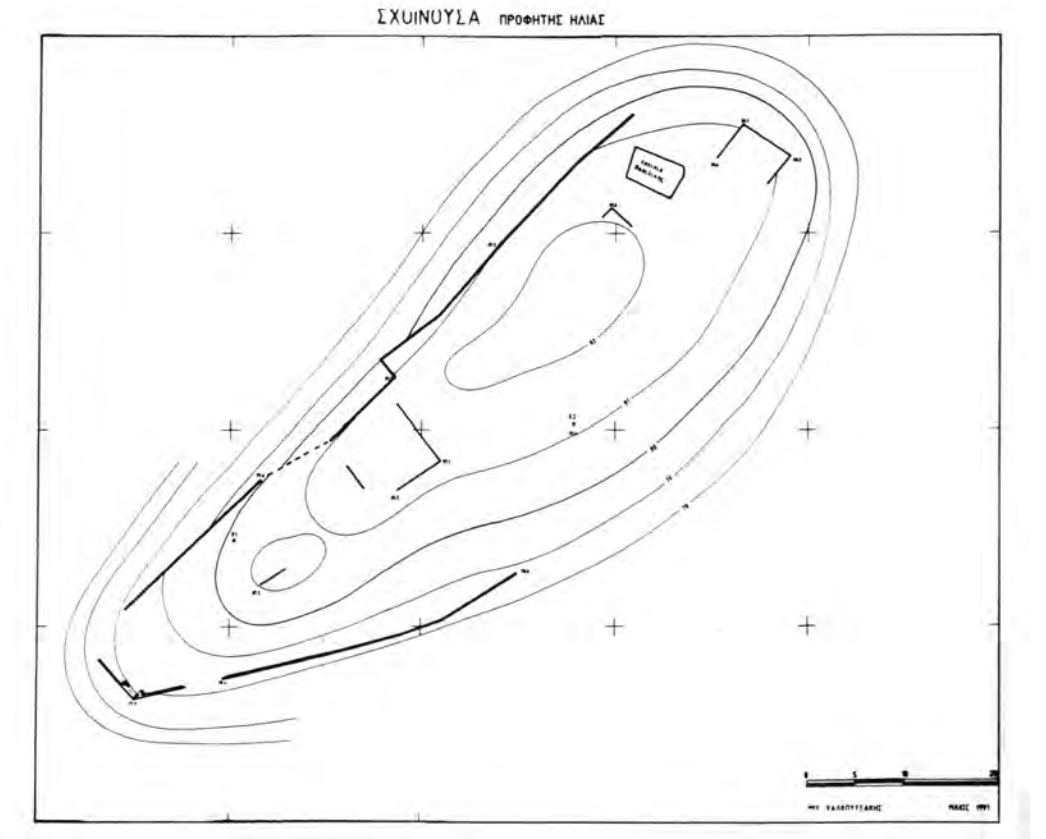
16. ΑΔ 35 (1980): Χρονικά, σ. 471· 42 (1987): Χρονικά, σ. 505.

17. Βλ. υποσημ. 10.

18. Θα ήθελα να εκφράσω τις θερμές μου ευχαριστίες στον τοπογράφο της Εφορείας Μιχάλη Χαλκουτσάκη, στον οποίο οφείλεται η αποτύπωση των δύο φρουρίων και στον αρχαιοφύλακα του Μουσείου Νάξου Βασίλη Κουτελιέρη, ο οποίος μας συνόδευσε στο δύσκολο αυτό εγχείρημα και βοήθησε στις μετρήσεις.

19. Βλ. ΑΔ 22 (1967): Χρονικά, σ. 465.

20. Ό.π., σ. 465-466.

Σχέδ. 4. Σχοινούσα. Φρούριο Προφήτη Ηλία.

ακρόπολης, πολλοί τοίχοι κτισμάτων στο εσωτερικό της και τα ερείπια μονόκλιτης βασιλικής, που καλύπτονται από μεταγενέστερες κατασκευές, ενώ σώζεται παλαιότερος τοίχος, που εφάπτεται στην αψίδα του Ιερού. Τα επιφανειακά όστρακα είναι διαφόρων εποχών, προϊστορικά (κυρίως στη βορειοδυτική κλιτύ), ελληνιστικά (πολλά από τα οποία μελαμβαφή) και ρωμαϊκά, κυρίως στη δυτική κλιτύ του λόφου, όπου βρέθηκαν και πολλές λαβές αμφορέων χωρίς σφράγισμα.

ΗΡΑΚΛΕΙΑ

Φρούριο Λειβαδιού

Το φρούριο βρίσκεται στο λεγόμενο λόφο του Κάστρου, επάνω από τον κόλπο του Λειβαδιού, στη βορειοανατολική πλευρά του νησιού. Επειδή ο χώρος χρησιμοποιήθηκε συνεχώς μέχρι και τον τελευταίο πόλεμο, ήταν πολύ δύσκολο να διακριθούν οι διάφορες οικοδομικές φάσεις, κυρίως η ελληνιστική, στα εσωτερικά κτίσματα. Εντοπίστηκε πάντως το τείχος σε όλο σχεδόν το μήκος του και οι δύο πύργοι, ένας μεγάλος τετράγωνος στη δυτική και ένας μικρότερος στη βορειοανατολική πλευρά του. Όπως στη Σχοινούσα, έτσι και εδώ το πλάτος του τείχους είναι 0,80 μ. περίπου και η είσοδος θα πρέπει να γινόταν από τη δυτική πλευρά, ίσως δίπλα στο μεγάλο πύργο. Σημαντικό είναι ότι επιβεβαιώθηκε η οπτική επαφή ανάμεσα στα δύο φρούρια.

ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΓΙΑΝΝΟΥΛΗ

2η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

ΑΝΑΣΤΗΛΩΤΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΜΗΛΟΣ

Κατακόμβες

Σε εφαρμογή του ερευνητικού προγράμματος που αποφασίσθηκε από την Επιτροπή Παρακολούθησης και Ελέγχου του Έργου Κατακομβών Μήλου έγινε διάνοιξη δοκιμαστικής στοάς στα νότια των κατακομβών. Η διάνοιξη έγινε με χειροκίνητα μέσα και με χρήση αερόσφυρας μόνο στις θέσεις που ήταν αναγκαίο. Η υποστύλωση έγινε με ξύλινα υποστυλώματα. Η νέα στοά έχει διατομή 2x2 και μήκος 40 μ. περίπου.

Η στοά αυτή θεωρήθηκε απαραίτητη προκειμένου να γίνει εκτεταμένη δειγματοληψία, να εγκατασταθούν ακροδέκτες και μετρητές ρηγμάτων, να εκτελεσθούν υπερηχοσκοπήσεις, κρουσιμετρήσεις και εξολκεύσεις ήλων, να γίνουν δοκιμές υδατοαπορροφητικότητας και υδατοπερατότητας (σε 50 περίπου θέσεις) και να εκτελεσθούν δοκιμαστικές φορτίσεις με υδραυλικούς γρύλλους και ταυτόχρονη μέτρηση μετακινήσεων. Επίσης η στοά θα χρησιμεύσει και για δοκιμαστική εφαρμογή της υποψήφιας μεθόδου επέμβασης.

Από την Επιτροπή κρίθηκε ότι όλες αυτές οι ερευνητικές εργασίες δεν πρέπει να εκτελεσθούν μέσα στο ίδιο το μνημείο. Επειδή όμως είναι απολύτως απαραίτητες για τη συνέχιση του ερευνητικού προγράμματος, θεωρήθηκε εξαιρετικά σημαντικό ότι σ' αυτή τη στοά θα εφαρμοσθούν πειραματικά οι διάφορες μέθοδοι στερέωσης, προκειμένου να ελεγχθεί η αποτελεσματικότητά τους και η συμπεριφορά τους στις ίδιες συνθήκες με αυτές των κατακομβών.

ΝΑΞΟΣ

Μητροπολιτικός ναός Ζωοδόχου Πηγής

Με πρωτοβουλία και χρηματοδότηση της τοπικής Εκκλησίας και κατόπιν εγκρίσεως της υποβληθείσης μελέτης, άρχισαν εκτεταμένες εργασίες στερέωσης του τρίκλιτου κιονοστήρικτου τρουλαίου Μητροπολιτικού ναού της Ζωοδόχου Πηγής Νάξου, που είναι κτίσμα της προτελευταίας δεκαετίας του 18ου αι. (επόπτης μηχανικός Μ. Αρβανιτάκης).

α) *Ελκυστήρες ή εντατήρες.* Στο ναό υπήρχαν ελκυστήρες ή εντατήρες οι οποίοι αφαιρέθηκαν πριν από το 1935 με αυτονόητες συνέπειες για τη στατική ισορροπία του μνημείου. Είναι ενδιαφέρον ότι, όπως διαπιστώθηκε με την τοπική αφαίρεση των σημερινών επιχρισμάτων, γινόταν συνδυασμός μεταλλικών και ξύλινων τμημάτων. Για την τοποθέτηση όμως νέων μεταλλικών ελκυστήρων, σύγχρονων προδιαγραφών, έπρεπε να αφαιρεθούν τα διαβρωμένα υπολείμματα των παλαιών ελκυστήρων που διαπιστώθηκε ότι βρίσκονται ακόμα μέσα στο πάχος των τοίχων, αλλά και των κτιστών «επιθημάτων» των κιονοκράνων. Ιδιαίτερη σοβαρότητα για την αφανή έως τώρα επικινδυνότητα του κτίσματος έχει το γεγονός ότι από την άκρως ευαίσθητη περιοχή των «επιθημάτων» των κιονοκράνων αφαιρέθηκαν ευμεγέθη τεμάχια ξύλινων δοκών, διατομής 0,12x0,13 μ. περίπου, τα οποία βρίσκονται στα σημεία ακριβώς που συγκεντρώνονται οι τεράστιες ωθήσεις του τρούλου και των θόλων (Πίν. 149 α). Η εργασία αυτή, της αφαίρεσης δηλαδή των ξύλινων υπολειμμάτων, παρουσίασε εξαιρετικές δυσκολίες αλλά και κινδύνους, παρά το γεγονός ότι πριν γίνουν επεμβάσεις στερεώθηκαν οι ορατές ρηγματώσεις στις γενέσεις των τόξων πάνω από τα κιονόκρανα (Πίν. 149 β). Μετά την τοποθέτηση νέων μεταλλικών ελκυστήρων τα διάκενα συμπληρώθηκαν με ασυστολικά τσιμεντοκονιάματα.

β) *Κίονες - Κιονόκρανα.* Αφαιρέθηκαν τα παχιά επιχρίσματα που κάλυπταν την επιφάνεια των εννέα από τους δέκα κίονες. Οι κίονες αυτοί, πλήν ενός, είναι από γρανίτη και παρουσιάζουν τραχεία επιφάνεια, που οφείλεται μάλλον σε κτυπήματα που έγιναν για την πρόσφυση του σοβά. Τα γλυπτά λεβητοειδή κιονόκρανα είναι μαρμάρινα με βαμμένη την επιφάνειά τους. Τα περισσότερα έφεραν ρηγματώσεις εξαιτίας της οξείδωσης των μεταλλικών ελκυστήρων, οι οποίες συγκολλήθηκαν (όχι όμως πάντοτε με αισθητική επιτυχία) με χρήση εποξειδικών ρητινών.

Με την αφαίρεση των επιχρισμάτων παρατηρήθηκαν κατακόρυφες ρηγματώσεις στους τρεις από τους τέσσερις βασικούς κίονες που δέχονται τα φορτία του τρούλου. Στις ρηγματώσεις αυτές έγιναν ενέσεις με εποξειδικές ρητίνες. Με τη σχολαστική διερεύνηση στη βάση όλων των κιόνων διαπιστώθηκε ότι υπάρχουν ιδιαίτερα προβλήματα στην περιοχή έδρασης των δύο δυτικών. Ως άμεσο και επείγον μέτρο στερέωσης κρίθηκε η τοποθέτηση «κολάρων» από ανοξείδωτο χάλυβα υψηλής αντοχής και η ενίσχυση της διαβρωμένης και αποσαθρωμένης επιφανείας έδρασης με την εφαρμογή ρητινοκονιαμάτων. Θα ήταν απαραίτητο να ερευνηθεί η υποθεμελίωση τουλάχιστον ενός από τους κίονες, καθώς το μνημείο φαίνεται να υφίσταται καθίζηση.

Στα σημεία επαφής κιόνων-κιονοκράνων υπήρχαν παλαιά μεταλλικά «κολάρα» τα οποία κρίθηκε απαραίτητο ότι πρέπει πάραυτα να αφαιρεθούν. Τα «κολάρα» αυτά που βρίσκονται τώρα σε αποθήκη της Μητρόπολης παρουσιάζουν εικόνα προχωρημένης οξείδωσης, που αιτιολογεί τη διαπιστωθείσα αφαίρεσή τους. Η αντικατάστασή τους με λεπτότερα από ανοξείδωτο χάλυβα μεγάλης αντοχής (σε συνδυασμό με εποξειδικά ρητινοκονιάματα) έχει «ελαφρύνει» αισθητά τη βάση των κιονοκράνων. Τα νέα κολάρα θα καλυφθούν από τα νέα επιχρίσματα των κιόνων. Κρίθηκε επίσης ότι για τους ίδιους λόγους έπρεπε να αφαιρεθούν τα τετράγωνα κολάρα στο άνω μέρος των κιονοκράνων, καθώς και άλλα που αποκαλύφθηκαν με την τοπική αφαίρεση του σοβά αμέσως πάνω από τα κιονόκρανα.

Με την αφαίρεση των υπολειμμάτων των παλαιών ελκυστήρων διαπιστώθηκε ότι ο πυρήνας των εξωτερικών τοίχων αποτελείται από διάφορες πέτρες που δεν συνδέονται επιμελώς με την τοιχοποιία των εξωτερικών και εσωτερικών όψεων (δίνουν δηλαδή την εντύπωση «γεμίσματος»).

ΑΛΛΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΣΙΚΙΝΟΣ - ΦΟΛΕΓΑΝΔΡΟΣ

Μέσα στα πλαίσια σύνταξης οδηγού των χριστιανικών μνημείων των δύο αυτών μικρών και σχετικά απομονωμένων νησιών του κυκλαδικού συμπλέγματος έγινε πλήρης χαρτογράφηση, καταλογογράφηση και ταξινόμηση, σύμφωνα με τον αρχιτεκτονικό τύπο ή άλλα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά, των υφιστάμενων 113 περίπου ναών και ναϋδρίων. Έγινε επίσης αποτύπωση μερικών μνημείων. Ιδιαίτερη σημασία δόθηκε στους ναούς της Μεταμορφώσεως Χριστού (Σχέδ. 1), Αγίου Νικολάου Αλοπρόνοιας (Πίν. 149 γ), Παναγίας στη Συκιά, Αγίου Γεωργίου Επισκοπής[1] (Σχέδ. 2), Αγίας Άννας Επισκοπής[2] (Πίν. 150 α), Αγίου Στεφάνου (Σικίνου), Αγίου Ιωάννη Προδρόμου Άνω Μεράς[3] και Αγίου Ιωάννη Προδρόμου Κοιμητηρίου Χώρας Φολεγάνδρου, οι οποίοι διασώζουν αξιόλογες τοιχογραφίες 13ου και 14ου αι. (Αντιπροσωπευτικά δείγματα τοιχογραφιών θα δημοσιευτούν στο εν λόγω έντυπο).

1. Βλ. ΑΑΑ XVI (1983), σ. 128-131.

2. Κάτοψη και εξωτερικές φωτογραφίες του μνημείου, βλ. AJA 73 (1969), πίν. 108, σ. 98 (εικ. 5), 99 (εικ. 7) και 106 (εικ. 47).

3. Πρβλ. ΑΔ 35 (1980): Χρονικά, σ. 488-489, Πίν. 288β.

ΚΛΟΠΕΣ ΚΕΙΜΗΛΙΩΝ

ΝΑΞΟΣ

Ενοριακός ναός Αγίου Γεωργίου Κυνιδάρου

Στις 24 Ιουλίου 1991 κλάπηκε από θεαθέντες τουρίστες αξιόλογο αργυρόδετο Ευαγγέλιο (Πίν. 150 β), έκδοση Βενετίας, *Ἐπιμελείᾳ Χρυσάνθου Νοταρᾶ.... παρά Πάνῳ Θεοδοσίου τοῦ ἐξ Ἰωαννίνων*, σελίδες α-η, 1-244, και ενσωματωμένο Ευαγγελιστάριο Εμμ. Γλυζωνίου 1801, 1-47, Πασχάλιο, σελίδες 1-τέλος. Στο Ευαγγέλιο αυτό υπάρχει και μια χειρόγραφη σελίδα με υμνολογικό περιεχόμενο που υπογράφεται από τον αρχιμ(ανδρίτη) Διονύσιο Μαθά. Στο τέλος αναγράφονται ονόματα ιερέων της λευιτικής οικογένειας Κλουβάτου, ενώ σε μια «ενθύμηση» αναφέρεται το εξής: «*...έγραψα (ο παπα Γεώργιος Κλουβάτος) εν μηνί Απριλίω 21 ημέρα Παρασκευή Διακαινησίμου· δεν είχα άρτον να λειτουργήσω. 1944 έτος*». Το Ευαγγέλιο αυτό έχει αργυρή επένδυση σε πράσινο βελούδινο βάθος. Διαστάσεις (όταν είναι κλειστό): 0,345x0,250x0,060 μ. Όψη Α: στο κέντρο μέσα σε είδος σταυρόσχημης επιφάνειας με διπλής καμπυλότητας περιγράμματα τοποθετείται η Ανάσταση με το Χριστό που κρατά σημαία, τους στρατιώτες, τον Άγγελο, τρεις Μυροφόρες και το Γολγοθά. Στις γωνίες στηθαίοι οι τέσσερις Ευαγγελιστές με τα σύμβολά τους. Την παράσταση πλαισιώνει περιφερειακή ζώνη διακοσμημένη με ελικοειδή βλαστό αμπέλου. Όψη Β: Ίδια διάταξη με περιφερειακή άμπελο που πλαισιώνει τη Σταύρωση (στο κέντρο) και τους στηθαίους προφήτες Δαβίδ, Μωυσή, Ιερεμία και Ησαΐα στις γωνίες που κρατούν ειλητάρια. Χαμηλά υπάρχει η εγχάρακτη επιγραφή: *ΓΕΩΡΓΙΟΥ(sic) ΔΙΜ[ι]/ΤΡΙΟΥ ΠΑΡΑ/CKEBIC ΓΕΟΡΓιΟΥ/ 1812.* Στη ράχη υπάρχουν τέσσερις σειρές με τριπλές αλυσίδες, ενώ στα δύο σημεία πόρπωσης τοποθετείται η Θεοτόκος και ο Γαβριήλ (Ευαγγελισμός). Η αργυρή επένδυση βρίσκεται σε άριστη κατάσταση, εκτός από τη Θεοτόκο (στην πόρπωση) που έχει αποσπασθεί. Το βελούδο του βάθους είναι φθαρμένο στην περιοχή της ράχης. Το βιβλίο είναι εν μέρει διαλυμένο.

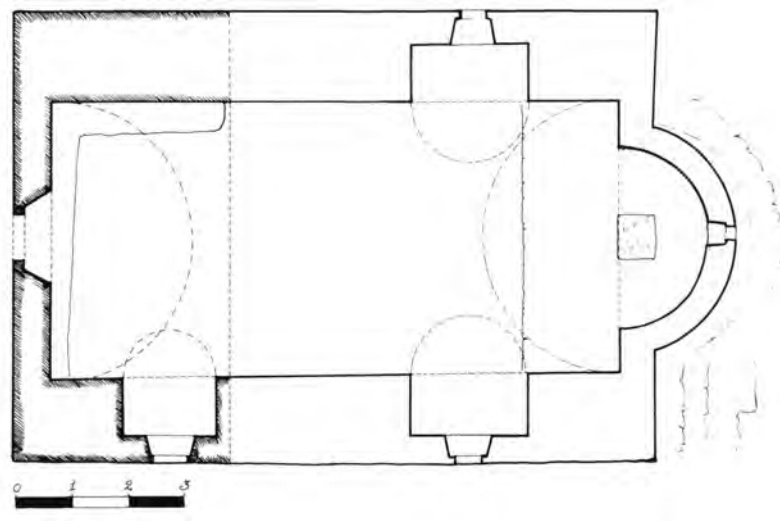
ΓΙΩΡΓΟΣ ΜΑΣΤΟΡΟΠΟΥΛΟΣ

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΜΗΛΟΣ

Βαπτιστήριο

Κατά την περίοδο από 20 Ιουνίου έως 11 Ιουλίου 1991 έγινε ανασκαφική έρευνα στο χώρο του βαπτιστηρίου στη θέση που είναι γνωστή ως Τρεις Εκκλη-

Σχέδ. 1. Σίκινος. Ναός Μεταμορφώσεως Χριστού. Κάτοψη του ναού.

σιές, κοντά στις κατακόμβες. Συνεργάστηκαν ο καθηγητής Ν. Δρανδάκης, η υπογράφουσα και η πτυχιούχος αρχαιολόγος Α. Δρανδάκη. Οι ανασκαφές έγιναν με χρηματοδότηση της Μεγάλης Διοικούσης Ερανικής Επιτροπής Κατακομβών Μήλου.

Στο χώρο των εργασιών ήταν ορατή κολυμβήθρα σε σχήμα τετράφυλλο (Πίν. 151 α) και διάσπαρτα ογκώδη μαρμάρινα μέλη με εγχάρακτες δημοσιευμένες επιγραφές. Με οδηγό τα σχέδια της ανασκαφής της Αγγλικής Αρχαιολογικής Σχολής[4] όπου φαινόταν να έχει αποκαλυφθεί τμήμα επιμήκους κτιρίου που περιέβαλλε την κολυμβήθρα, συνεχίσθηκε η ανασκαφή του χώρου. Στην ανασκαφή του 1897 είχαν βρεθεί και πολλά ακρωτηριασμένα αγάλματα καταχωμένα γύρω από έναν τάφο, προφανώς χριστιανικό, και κάτω από το θεμέλιο τοίχο. Ένα από τα αγάλματα που βρέθηκαν τότε ανήκε σε γυναικεία θεότητα (ίσως την Ίσιδα) και στην πίσω πλευρά είχε χαραχθεί σταυρός. Σταυρός ήταν επίσης χαραγμένος κάτω από μία αρχαία επιγραφή.

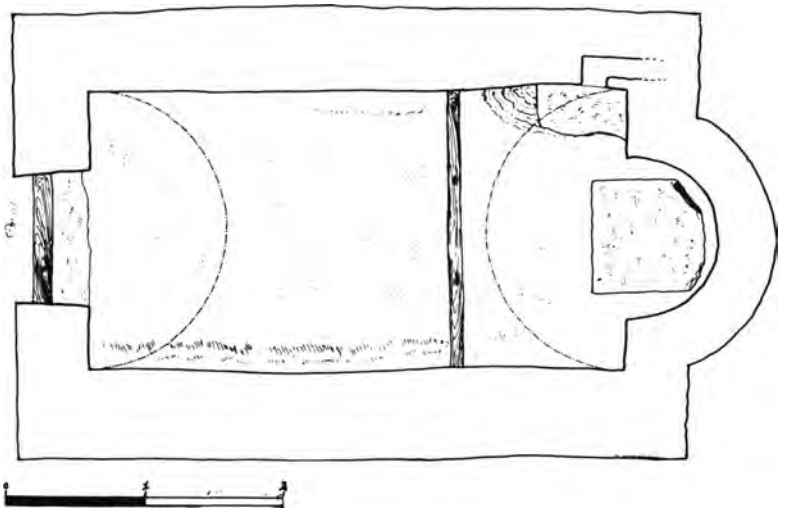
Στο χώρο της κολυμβήθρας η ανασκαφή έδειξε ότι το δάπεδο του βαπτιστηρίου βρισκόταν σε βάθος 0,30 μ., δηλαδή ελάχιστα μόλις εκατοστά από τη σημερινή επιφάνεια του εδάφους. Ίχνη από τον αγωγό εκροής των υδάτων που αποτυπώνεται στο σχέδιο MacKenzie δεν βρέθηκαν. Σε βάθος 0,97 μ. αποκαλύφθηκε μόνον η οπή εκροής στη δυτική κεραία της κολυμβήθρας. Στο ίδιο βάθος θεμελιώνεται και η κολυμβήθρα. Στη νότια κεραία της υπάρχει εντοιχισμένος κεραμικός αγωγός, που έδινε την εντύπωση αγωγού εισροής των υδάτων. Η οπή όμως του αγωγού, εντοπίστηκε όχι στο φυσικό τέλος του αγωγού, το οποίο είναι τυφλό, αλλά σε σημείο υψηλότερο.

Στην ανατολική κεραία, η οποία δεν ήταν εμφανής, υπήρχε στη θέση της δεύτερης εσωτερικής βαθμίδας της κολυμβήθρας ορθογωνισμένη ζαχαρόπετρα με ημερομηνία 1956, η οποία είχε τοποθετηθεί ως θεμέλιος λίθος για την ανέγερση μεγαλοπρεπούς ναού. Η ζαχαρόπετρα αφαιρέθηκε και κάτω από αυτήν αποκαλύφθηκαν τα ίχνη της κατεστραμμένης ανατολικής κεραίας.

Στα βόρεια του βαπτιστηρίου η ανασκαφική έρευνα αποκάλυψε λάκκους απόρριψης μεγάλων λίθων που πρέπει να προέρχονται από θεμελίωση κάποιου οικοδομήματος. Ανάμεσα στους μεγάλους λίθους αποκαλύφθηκαν πολλά μαρμάρινα τεμάχια, δυστυχώς αδιάγνωστα τα περισσότερα. Τρία από αυτά αποτελούν τμήματα διάτρητου θωρακίου, ένα τμήμα φέρει διακόσμηση με ανάγλυφη σπείρα και ένα αποτελεί τμήμα γείσου με σταγόνες. Όλα από λευκό μάρμαρο. Επίσης, βρέθηκαν και πολλά θραύσματα μαρμάρινων έγχρωμων πλακιδίων, που προέρχονται προφανώς από την ορθομαρμάρωση της κολυμβήθρας ή άλλου οικοδομήματος.

Εκείνο που διαπιστώθηκε κατά την ανασκαφική έρευνα είναι ότι δεν υπάρχει πλέον κανένα ίχνος από τους τοίχους που είχε σχεδιάσει ο MacKenzie. Το πιθανότερο είναι ότι οι πέτρες χρησιμοποιήθηκαν για τα πρόσφατα κτίσματα της Τρυπητής και της Πλάκας. Η περιοχή μάλιστα του βαπτιστηρίου λεγόταν και Λατομεία, ίσως ακριβώς για το λόγο αυτό. Το φαινόμενο άλλωστε της μεταφοράς οικοδομικών υλικών στη

4. JHS 1897, σ. 130, πίν. 15.

Σχέδ. 2. Σίκινος. Ναός Αγίου Γεωργίου Επισκοπής. Κάτοψη του ναού.

Μήλο από τον έναν τόπο στον άλλο είναι αρκετά συνηθισμένο.

Πραγματοποιήθηκε επίσης επιφανειακός καθαρισμός στο αγρόκτημα ιδιοκτησίας Παγώνη στα βόρεια του βαπτιστηρίου. Εκεί ήταν ορατοί κίονες σε οριζόντια θέση, οι οποίοι είχαν χρησιμοποιηθεί ως βάση της ξερολιθιάς που αποτελεί το βόρειο όριο της ιδιοκτησίας. Σε δύο σημεία του αγρού ήταν επίσης ορατά οικοδομικά λείψανα.

Τα τμήματα των κιόνων που βρέθηκαν είναι δεκατέσσερα. Πρόκειται για κίονες από γρανιτόπετρα (χρώμα τεφρό σε μαύρες μικρές κηλίδες) διαμ. 0,36 μ., με συμφυή βάση διαμ. 0,48 μ. Το υλικό από το οποίο είναι κατασκευασμένοι οι κίονες δεν προέρχεται από τη Μήλο.

Στο βορειοδυτικό τμήμα του αγρού εντοπίστηκαν δύο παράλληλοι παχείς τοίχοι (πάχ. 1,28-1,50 μ.) με κατεύθυνση Β.-Ν. Ανάμεσα στους τοίχους εντοπίστηκε τμήμα καλά διατηρημένου δαπέδου στρωμένο με λευκό κονίαμα σε βάθος 0,25 μ. περίπου από τη σημερινή επιφάνεια του εδάφους. Η κεραμική που περισυλλέχθηκε από το υπόστρωμα του δαπέδου (όπου αυτό ήταν κατεστραμμένο) περιλάμβανε χαρακτηριστικά θραύσματα αγγείων terra sigillata, καθώς και τμήμα μαρμάρου με εγχάρακτες κεραίες.

ΕΥΓΕΝΙΑ ΓΕΡΟΥΣΗ

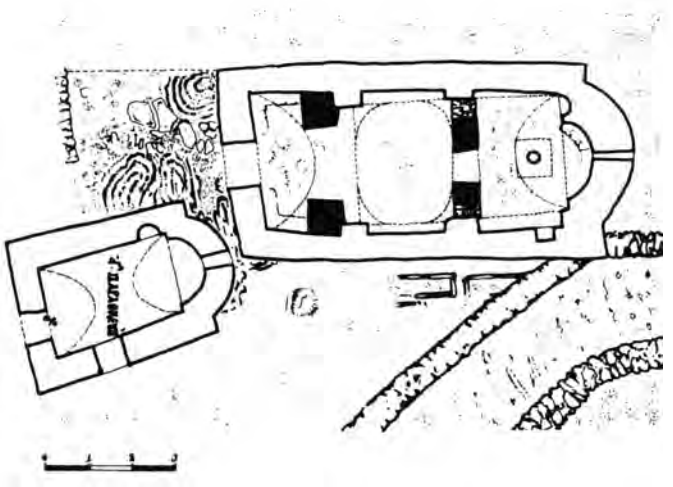
ΝΑΞΟΣ

Ναός Παναγίας των Αριών (Κοίμηση της Θεοτόκου)

Ο ναός της Παναγίας, η γνωστή Αριώτισσα[5] (και όχι Αρλιώτισσα), είναι ένα μονόχωρο τρουλαίο κτίσμα με ημικυλινδρική αψίδα στο μέσον περίπου της γραφικής κοιλάδας των Αριών, κάτω από το βραχώδη Ζά, την υψηλότερη κορυφή των Κυκλάδων. Στο περιβάλλον του ναού διακρίνονται μερικά λείψανα βυζαντινού οικισμού, λίγοι τάφοι, καθώς και μάρμαρα από κάποιο κατεστραμμένο αρχαίο κτίσμα. Σε επαφή με τη νοτιοδυτική γωνία του ναού κτίστηκε κατά τους βυζαντινούς ήδη χρόνους ο μικρός καμαροσκεπής ναός της Αγίας Παρασκευής (Σχέδ. 3).

Αρχικά ο ναός της Παναγίας ήταν πιθανότατα καμαροσκεπής με δύο εγκάρσια τόξα ή σφενδόνια. Πριν από το 13ο αι. προστέθηκε τρούλος, κατά τρόπο όμως αρκετά αδέξιο. Ο κακότεχνος τρούλος, η κακή κατασκευή των τοίχων (χωρίς μπατικές πέτρες) και η καθίζηση, όπως φαίνεται, του ανομοιογενούς εδάφους δημιούργησαν από νωρίς στατικά προβλήματα για την αντιμετώπιση των οποίων κατασκευάσθηκε κτιστό έως άνω τέμπλο με τη σπάνια μάλιστα διαμόρφωση εκατέρωθεν της Ωραίας Πύλης δύο τοξωτών παραθύρων[6]. Προστέθηκαν ακόμα δύο πεσσοί στα σημεία επαφής του τυμπάνου του τρούλου με τη δυτική καμάρα. Ο

5. ΑΔ 21 (1966): Χρονικά, σ. 401· 22 (1967): Χρονικά, σ. 30, Πίν. 56α. Βυζαντινές τοιχογραφίες και εικόνες. Κατάλογος εκθέσεως στην Εθνική Πινακοθήκη, Σεπτ.-Δεκ. 1976, πίν. 32. Γ. Μαστορόπουλος, Οι εκκλησίες της περιοχής Φιλωτίου, «Φιλώτι» τ.Α΄, Αθήνα 1986, σ. 89-91. Στ. Ψαρράς, Το Φιλώτι της Νάξου στα αρχαία χρόνια, «Φιλώτι» τ.Α΄, σ. 40-45. Εμμ. Ψαρράς, Τ' Αριά. Ένας σπουδαίος βυζαντινός οικισμός, «Φιλώτι» τ.Α΄, σ. 344-357. Ν. Δρανδάκης, Αρχαιολογικοί περίπατοι στη Νάξο, Επετ. Εταιρ. Κυκλ. Μελετών, τ. ΙΓ΄ (1985-90), σ. 15-16.

Σχέδ. 3. Νάξος. Ναός Παναγίας των Αριών. Κάτοψη του ναού.

εγκαταλελειμμένος από αιώνες ναός κατέρρευσε εν μέρει (δυτική καμάρα, νότιος τοίχος, μεγάλο μέρος του τρούλου), κυρίως μετά το μεγάλο σεισμό της Θήρας (8.7.1956).

Το μνημείο φέρει ζωγραφικό διάκοσμο βυζαντινών χρόνων σε δύο τουλάχιστον στρώματα. Η κατάσταση όμως διατήρησης είναι πολύ κακή. Στα μέσα της δεκαετίας του '60 αποσπάσθηκαν μερικά τμήματα που χρονολογούνται, όπως και τα εναπομένοντα, στο 13ο αι. (Σήμερα φυλάσσονται στα εργαστήρια συντήρησης της 2ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων στην Αθήνα).

Στα πλαίσια προσπάθειας της Εκκλησιαστικής Επιτροπής Φιλωτίου και του τοπικού συλλόγου Φίλων των Εκκλησιαστικών Μνημείων της Νάξου «Ο Φωτοδότης» και με την άμεση εποπτεία της 2ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων έγινε αποτύπωση του μνημείου, απομάκρυνση των μπάζων του κυρίως ναού από τις πεσμένες πέτρες και μικρή ανασκαφική έρευνα μπροστά από την είσοδο, όπου αποκαλύφθηκε το αρχικό κατώφλι (20-28 Ιουνίου 1991). Αποκαλύφθηκαν ακόμα μερικά ακόσμητα όστρακα βυζαντινών χρόνων, μερικά εφυαλωμένα, καθώς και τρία χάλκινα σκυφωτά νομίσματα. (Μια πιστή απομίμηση του τέλους του 12ου έως τις αρχές του 13ου αι.[7], μια λατινική απομίμηση νομισματοκοπείου Θεσσαλονίκης[8] (1204-1224) και μια λατινική απομίμηση μικρού μεγέθους νομισματοκοπείου Θεσσαλονίκης[9]). Η παρουσία των νομισμάτων αυτών και οι τοιχογραφίες του 13ου αι. δείχνουν οπωσδήποτε κάποια δραστηριότητα των (ορθοδόξων) κατοίκων κατά την κρίσιμη αυτή περίοδο. Το φαινόμενο αυτό παρατηρείται και σε πάμπολα μνημεία της ήδη βενετοκρατούμενης Νάξου.

Νότια του ναού αποκαλύφθηκαν δύο ταφές των βυζαντινών χρόνων.

Ναός Κοίμησης της Θεοτόκου - «Παναγία η Κερά»

Ο ναός βρίσκεται στην περιοχή Αμμόμαξη μισή περίπου ώρα πεζή προς N.NA. του παναξιακού Προσκυνήματος της Παναγίας Αργοκοιλιώτισσας, σε τόπο μεγάλου φυσικού λαογραφικού και αρχαιολογικού ενδιαφέροντος.

Πρόκειται για σταυροειδή εγγεγραμμένο με τρούλο ναό (Σχέδ. 4), όπως και μερικά άλλα σημαντικά μνημεία της Νάξου (Άγιος Μάμας Ποταμιάς, Άγιος Γεώργιος ο Διασορίτης κ.ά.). Τα γωνιαία διαμερίσματα καλύπτονται με καμάρες κατά τον άξονα του ναού. Το σημαντικότερο είναι ότι το άγνωστο αυτό μνημείο ανήκει στο μεταβατικό λεγόμενο τύπο συνδεόμενο με μνημεία του 9ου-10ου αι. Ο τρούλος φέρει χαμηλό τύμπανο, ενώ εσωτερικά η βάση του είναι τετράγωνη με στρογγυλευμένες τις γωνίες. Ανατολικά εξέχουν τρεις ημικυλινδρικές αψίδες, στη νότια από τις οποίες διατηρείται σύνθρονο μιας βαθμίδας με υποτυπώδη επισκοπικό θρόνο. Στον τοίχο της πρόσοψης ανοίγονται τρεις θύρες αντίστοιχες με τα κλίτη που προδίδουν την καταγωγή του τύπου από την τρίκλιτη βασιλική (Πίν. 151 β-γ).

Το κτίσιμο είναι με αργούς λίθους και η κάλυψη γίνεται με παλιό ασβεστοκονίαμα. Έμπροσθεν της κεντρικής εισόδου υπάρχει μεταγενέστερο καμαροσκεπές προστώο το οποίο πιθανώς ανάγεται στους βυζαντινούς χρόνους. Η πρόσοψη του ναού επιστέφθηκε από μονόλοβο κωδωνοστάσιο.

Το δάπεδο του νότιου κλίτους βρίσκεται σε υψηλότερο επίπεδο, ενώ σε μεγάλο μέρος της επιφανείας του εξέχει αδιαμόρφωτος φυσικός βράχος. Το δάπεδο του υπόλοιπου ναού ήταν πλακοστρωμένο. Πρόσφατα όμως οι πλάκες αφαιρέθηκαν (λέγεται ότι βρέθηκαν τάφοι) και η επιφάνεια στρώθηκε με τσιμέντο.

6. Όπως σε σποραδικά μνημεία της Καππαδοκίας του 9ου-10ου αι. Η μορφή αυτή συναντάται ακόμα στην Κάτω Ιταλία (La Scaletta, Le chiese rupestri di Matera con un premessa di Mario Salmi (Roma 1966), πίν. 35), στη Μάνη αλλά και στη Νάξο (Άγ. Γεώργιος Απειράνθου). ΑΔ 20 (1965): Χρονικά, σ. 545-547, Πίν. 686 β.

7. Βλ. M. Hendy, Coinage and Money in the Byzantine Empire, 1081-1261, DOP (1969), σ. 218, type A, πίν. 24, 1-9.

8. Hendy, ό.π., σ. 196, type A, πίν. 28, 1-4.

9. Hendy, ό.π., σ. 198, type A, πίν. 29, 1-3. Για την ταύτιση των νομισμάτων συνεργάσθηκα με την συνάδελφο του Νομισματικού Μουσείου Β. Πέννα-Αθανασοπούλου την οποία και ευχαριστώ.

Το μνημείο φαίνεται ότι υπέστη στο παρελθόν κάποιου είδους καθίζηση προς τη βόρεια πλευρά. Η υπόνοια αυτή προκύπτει από το γεγονός ότι και οι τρεις καμάρες της πλευράς αυτής (η εγκάρσια δηλαδή και οι δύο κατά μήκος) έχουν διαταραγμένο το ανώτατο τμήμα τους, όπου διακόπτεται η καμπύλη και τοποθετούνται πετροδόκαρα (είδος εκφοράς συναντώμενης και σε απροσδιόριστης ηλικίας μιτάτους της περιοχής).

Η βόρεια πλευρά, άγνωστο πότε, ενισχύθηκε εξωτερικά και σε όλο το μήκος της με αναλημματικό τοίχο, πλ. 1 μ., ο οποίος όμως δεν φέρει συνδετικό κονίαμα.

Το τέμπλο είναι, πιθανώς, μαρμάρινο αλλά έχει ασπρισθεί όπως και όλες οι εσωτερικές επιφάνειες του ναού (λείπει το προς το διακονικό τμήμα του).

Σε μικρή δοκιμαστική τομή στην κεντρική αψίδα του Ιερού διαπιστώθηκε η ύπαρξη ζωγραφικού στρώματος, τα ασβεστώματα όμως έχουν αρκετά σκληρή επιφάνεια.

Στη νότια εξωτερική πλευρά του ναού εφάπτεται ερειπωμένο σήμερα πρόσκτισμα των βυζαντινών πιθανώς χρόνων με μεγαλιθικό υπέρθυρο.

Ναός Αγίας Κυριακής Κεχρών

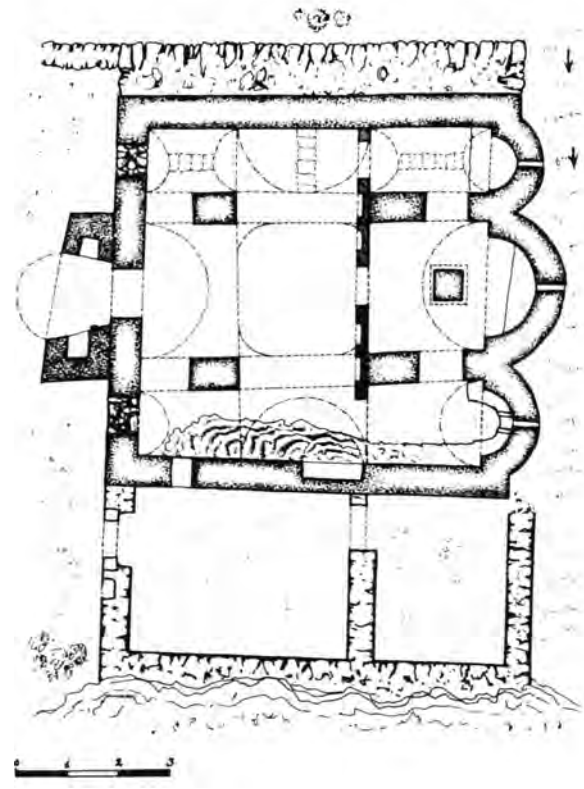
Άγνωστος στη βιβλιογραφία[10] αλλά εξαιρετικά σημαντικός ναός σε απόσταση 1.300 μ. προς ΝΔ. του χωριού Τρίποδες (Βίβλος).

Είναι του τύπου του ελεύθερου σταυρού με τρούλο όπως και άλλα σημαντικά μνημεία της Νάξου (Ανώνυμος Ρυάκα, Κακαβά Απειράνθου, Δαμιώτισσα, Θεολόγος Αυλωνίτσας κ.ά.) Στους ναούς αυτούς διαμορφώνεται από μία κόγχη στον ανατολικό τοίχο των εγκαρσίων κεραιών. Στον αρκετά καλά διατηρημένο ναό των Κεχρών ανοίγονται δυτικά πύλες, αντίστοιχες των κογχών αυτών. Στο ναό παρατηρούνται και άλλα ίσως «αρχαϊκά» στοιχεία· με την πτώση ασβεστώματος στο νότιο τοίχο του Ιερού —ο ναός είναι ασπρισμένος— αποκαλύφθηκε βλαστικό κόσμημα που ανήκει πιθανότατα σε ανεικονικό διάκοσμο, όμοιο εν μέρει με το γνωστό «εικονομαχικό» (;) διάκοσμο του ναού του Αγίου Αρτεμίου Σαγκρίου (Σχέδ. 5).

Ναός Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου

Βρίσκεται στην εύφορη αγροτική περιοχή Μπαούζη της κοινότητας Δαμαριώνα, 3 χλμ. περίπου νότια του χωριού Σαγκρί.

Είναι ένας μονόχωρος τρουλαίος και καμαροσκεπής

Σχέδ. 4. Νάξος. Ναός Κοίμησης της Θεοτόκου. Κάτοψη του ναού.

ναός, στις εσωτερικές πλευρές του οποίου διαμορφώνονται ανά τρία αβαθή ανισοϋψή και ανισόπλατα τυφλά αψιδώματα. Τα μεσαία από τα τόξα φθάνουν στο ύψος των προς Α. και Δ. αξονικών καμαρών. Η αψίδα του Ιερού είναι και από την εξωτερική πλευρά ημικυκλική όπως σε όλους ανεξαιρέτως τους βυζαντινούς ναούς της Νάξου (Σχέδ. 6). Το τύμπανο του τρούλου είναι τυφλό και στηρίζεται εξωτερικά σε τετράγωνη βάση. Στην κάλυψη δεν χρησιμοποιήθηκαν κεραμίδια ή σχιστόπλακες, παρά μόνο ασβεστοκονίαμα. Ο τύπος του ναού απαντάται σε σειρά ναξιακών μνημείων των μέσων βυζαντινών χρόνων.

Στη νότια εξωτερική πλευρά βρίσκεται προσκολλημένο καμαροσκεπές παρεκκλήσιο με εγκάρσιο τόξο, από το οποίο σώζεται σήμερα μόνον η βόρεια πλευρά με δύο ισοϋψή τυφλά αψιδώματα. Μια μικρή πόρτα επικοινωνίας μεταξύ των δύο ναών είναι σήμερα κτισμένη· η προσθήκη αυτή συναντάται και σε άλλους μεσοβυζαντινούς ναούς της Νάξου.

Ο ναός του Αγίου Ιωάννη, αν και είναι ένας από τους σημαντικότερους της περιοχής, βρίσκεται σήμερα εγκαταλελειμμένος και αλειτούργητος με εμφανή τη φθορά του χρόνου, ιδίως στα εσωτερικά επιχρίσματα. Η στάθμη του εδάφους του γειτονικού προς Α.

10. Για το ναό της Αγίας Κυριακής Κεχρών, βλ. ΑΑΑ XXIII (1990) (υπό έκδοση).

Σχέδ. 5. Νάξος. Ναός Αγίας Κυριακής Κεχρών. Τμήμα ανεικονικού (;) διακόσμου.

κτήματος φθάνει έως το παραθυράκι της αψίδας του Ιερού με αναπόφευκτες τις συνέπειες της υγρασίας. Το σημαντικότερο όμως πρόβλημα έγκειται σε κακή θεμελίωση ή σε καθιζήσεις με συνέπεια τη δημιουργία επικίνδυνων κατακόρυφων ρωγμών στον τοίχο της πρόσοψης (Πίν. 152 α-γ).

Οι εσωτερικές επιφάνειες είναι στη μεγαλύτερη έκταση γυμνές από επιχρίσματα. Σώζονται όμως μερικά λείψανα τοιχογραφιών, όπως στην κόγχη του Ιερού, όπου διακρίνεται μέρος του κειμένου του ευαγγελίου του Χριστού (*...ΟΥ ΜΗ ΠΕΡΙΠΑΤΗΣΗ ΕΝ ΤΗ ΣΚΟΤΙΑ...*) και ίχνη της μορφής της Θεοτόκου. Πιθανώς σώζεται μεγάλο μέρος της παράστασης καλυμμένο με άλατα (Τρίμορφο ή Δέηση, όπως στις περισσότερες κόγχες διακοσμημένων ναξιακών ναών). Σώζεται επίσης μικρό μέρος του περιφερειακού κοσμήματος της αψίδας. Τμήματα (πιθανότατα όχι πολύ μικρά) από τον ζωγραφικό διάκοσμο διακρίνονται στους πλευρικούς τοίχους του κεντρικού χώρου καλυμμένα με στρώματα αλάτων. Το ίδιο ίσως συμβαίνει και στα σφαιρικά τρίγωνα.

Στο μνημείο γίνεται ευρεία χρήση παλαιότερου μαρμάρινου υλικού προερχόμενου προφανώς από τον μετατραπέντα τον 6ο αι. μ.Χ. σε χριστιανική βασιλική ναό της Δήμητρας που βρίσκεται στη γειτονική περιοχή Γύρουλας. Η πλαισίωση της εισόδου με μονοκόμματα βαριά μάρμαρα δίνει την εντύπωση μεγαλιθικής κατασκευής. Ήδη έχουν μεταφερθεί διάφορα μάρμαρα από το ναό του Αγίου Ιωάννη στον αρχαιολογικό χώρο του Γύρουλα.

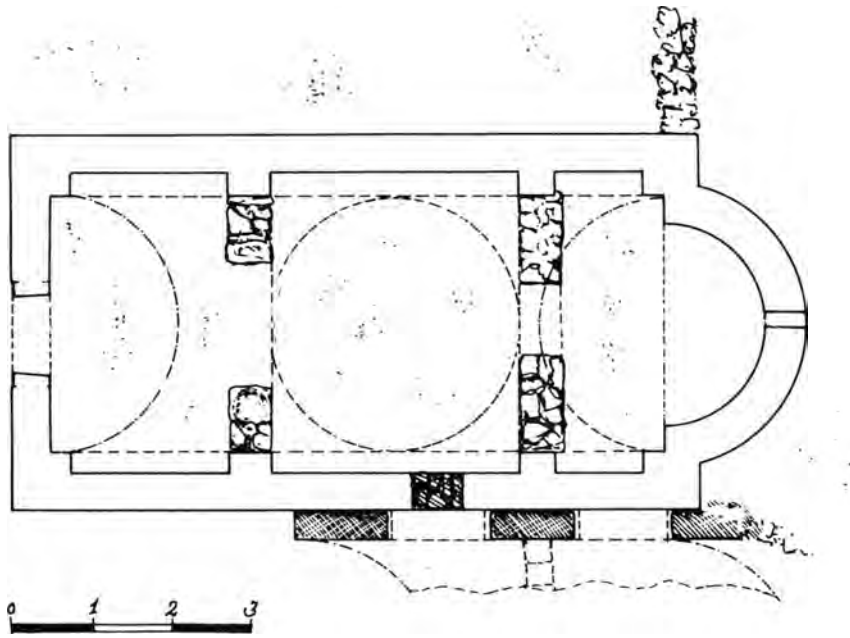
Σημειώνονται εδώ μερικά μάρμαρα που βρίσκονται ακόμα στο ναό και έχουν κάποια διακόσμηση ή πιθανή χρήση κατά τους παλαιοχριστιανικούς χρόνους: 1) Στο βορειοδυτικό πεσσό έχει εντοιχισθεί μάρμαρο, διαστ. όψεως 0,61x0,63 μ., με δυσανάγνωστη προς το παρόν επιγραφή υστερορωμαϊκής ή παλαιοχριστιανικής περιόδου. 2) Στο μέτωπο της κτιστής Τράπεζας βρίσκεται εντοιχισμένο μαρμάρινο επίθημα παλαιοχριστιανικού αμφικιονίσκου με έξεργο ανισοσκελή σταυρό. 3) Τμήμα μαρμάρινου αρράβδωτου κίονα με συμφυή εχίνο και άβακα, καθώς και άλλο τμήμα όμοιου αρράβδωτου κίονα, ορατού μήκ. 0,90 μ. Ένα τρίτο τμήμα, μήκ. 0,83 μ., ίσως από τον ίδιο κίονα, βρίσκεται τοποθετημένο οριζόντια στην κτιστή Τράπεζα. 4) Τμήμα στρεπτού μαρμάρινου κιονίσκου. 5) Τμήμα μαρμάρινου στρεπτού κιονίσκου τοποθετημένο ως σήμα στην κορυφή της δυτικής όψης του μνημείου. 6) Είδος μαρμάρινου κυλίνδρου ελαιοτριβείου.

Μεταγενέστερο κτιστό τέμπλο έχει υψωθεί για να στηρίξει την ανατολική καμάρα. Στο δεξί τμήμα του τέμπλου έχει προστεθεί πεζούλι, ύψ. 1 μ. περίπου, για την τοποθέτηση εικόνων. Στα επιχρίσματα που το καλύπτουν διακρίνονται λείψανα ψηφιδωτής επιγραφής με ψηφίδες από κεραμίδι και η χρονολογία: *1909* (;)

Σύμφωνα με πληροφορία του αγρότη Ν. Λεκάκη, που έχει μιτάτο κοντά στο ναό, η κατασκευή αυτή έγινε από τον πατέρα του προκειμένου να συγκρατηθεί η ανατολική καμάρα. Δύο επίσης μεταγενέστεροι τοίχοι στην περασιά των δύο δυτικών πεσσών, ύψ. 1,80 και 1 μ. περίπου, τοποθετήθηκαν, αντίστοιχα με το κτιστό τέμπλο για να στηριχθεί η κλονισμένη (τουλάχιστον σήμερα) δυτική καμάρα. Η κατασκευή αυτή δεν ολοκληρώθηκε διότι ο Λεκάκης ο οποίος είχε την πρωτοβουλία επιστρατεύθηκε στον πόλεμο του 1912.

Το αρκετά ενδιαφέρον αυτό κτίσμα βρίσκεται σε πλήρη εγκατάλειψη. Ως εκ τούτου είναι επαινετή η προσπάθεια ευλαβών Δαμαριωνιτών που αποσκοπεί στην επισκευή του ναού και την απόδοσή του και πάλι στην ορθόδοξη λατρεία. Θα πρέπει όμως να γίνουν οι εξής βασικές εργασίες με την άμεση επίβλεψη της 2ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων:

1) Καθαρισμός, συντήρηση και στερέωση των σωζόμενων τοιχογραφιών. 2) Στερέωση, αναστήλωση και στεγανοποίηση του κτίσματος και, αν είναι δυνατόν, καθαίρεση του μεταγενέστερου κτιστού τέμπλου, σύμφωνα με μελέτη που θα συνταχθεί από τον αρμόδιο μηχανικό της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας. Κατά την τοποθέτηση νέων επιχρισμάτων σε όσες από τις εσωτερικές επιφάνειες είναι σήμερα γυμνές από ζωγραφικό διάκοσμο, τα τυχόν εντοιχισμένα μάρμαρα που βρίσκονται σε β΄ χρήση να παραμείνουν εμφανή. 4) Το δάπεδο να στρωθεί με φυσικές σχιστόπλακες. 5) Η αψίδα του Ιερού να ελευθερωθεί εξωτερικά (μέχρι τη βάση της) από τα χώματα με τη διάνοιξη περιμετρικού

Σχέδ. 6. Νάξος. Ναός Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου. Κάτοψη του ναού.

διαδρόμου, πλ. 1,50 μ. περίπου, ώστε να μην επηρεάζεται το μνημείο από την υγρασία του υπερκείμενου κτήματος. 6) Να στερεωθεί το σωζόμενο τμήμα του προς Ν. γκρεμισμένου ανώνυμου παρεκκλησίου και να εκπονηθεί μελέτη μελλοντικής ανακατασκευής του, με αποκατάσταση της εσωτερικής επικοινωνίας των δύο ναών, αφού όμως προηγηθεί δοκιμαστική ανασκαφική έρευνα στο εσωτερικό και τη θεμελίωση του ναϊκού συγκροτήματος με την οποία πιθανώς θα διακριβωθεί και το πλήρες περίγραμμα του εν λόγω παρεκκλησίου.

ΓΙΩΡΓΟΣ ΜΑΣΤΟΡΟΠΟΥΛΟΣ

3η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Σημ.τ.Συντ. Η 3η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων δεν κατέθεσε έκθεση για τα Χρονικά μέχρι την εκτύπωση του παρόντος τόμου του ΑΔ.

ΚΓ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Κατά το έτος 1991 το επιστημονικό προσωπικό της Εφορείας αποτελούνταν από τους εξής αρχαιολόγους: Χαράλαμπο Κριτζά (προϊστάμενο), Δέσποινα Βαλλιάνου, Αλεξάνδρα Καρέτσου, Ευαγγελία Γραμματικάκη, Παναγιώτα Δημοπούλου-Ρεθεμιωτάκη, Γεώργιο Ρεθεμιωτάκη, Ειρήνη Αντωνακάκη, Μαρία Μπρεδάκη, Μαρία Εγγλέζου, Αντώνιο Βασιλάκη και (από το μήνα Σεπτέμβριο) Μαρία Λαγογιάννη. Το ίδιο διάστημα υπηρετούσαν επίσης, με σύμβαση αορίστου χρόνου, οι αρχαιολόγοι Καλλιόπη Γκαλανάκη, Ιωάννα Σερπετσιδάκη και Βασιλεία Μαρσέλλου.

Η συντήρηση των παλαιών και νέων ευρημάτων έγινε στα εργαστήρια συντηρήσεως μεταλλίνων και πηλίνων αρχαίων του Μουσείου Ηρακλείου, με επικεφαλής αντίστοιχα τους συντηρητές Αντώνη Φουντουλάκη και Κωνσταντίνο Βιτωράκη. Ο εξοπλισμός του εργαστηρίου μεταλλίνων αρχαίων συμπληρώθηκε με ειδική πίστωση του Λόττο.

Η έξαρση της οικοδομικής δραστηριότητας σε όλο το νομό, με την ανέγερση κυρίως αυθαίρετων οικοδομών, οι λαθρανασκαφές και οι εκτεταμένες βαθιές αρόσεις, λόγω της αναμπέλωσης, δημιούργησαν τεράστιο αριθμό σωστικών ανασκαφών τις οποίες έπρεπε να αντιμετωπίσει η Εφορεία με πίεση χρόνου, λιγοστές πιστώσεις και δυσχέρειες από τις δεσμεύσεις του δημοσίου λογιστικού. Ακολουθούν οι εκθέσεις που συνέταξε ο κάθε ανασκαφέας.

Το φωτογραφικό αρχείο της Εφορείας αναδιοργανώθηκε σε νέες βάσεις και την ευθύνη της ταξινόμησης ανέλαβε η αρχαιολόγος Β. Μαρσέλλου της οποίας ακολουθεί επίσης σημείωμα.

Ανταποκρινόμενη στην επιτακτική για την εποχή ανάγκη της μηχανοργάνωσης, η Εφορεία σε άριστη συνεργασία με την 13η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων και το Ινστιτούτο Πληροφορικής του Ιδρύματος Έρευνας και Τεχνολογίας Κρήτης, άρχισε την επεξεργασία πιλοτικού προγράμματος καταγραφής μνημείων, κινητών και ακινήτων.

Στο Μουσείο Ηρακλείου συνεχίσθηκαν οι εργασίες επισκευής του κτιρίου, που είχαν αρχίσει μετά την ολοκλήρωση της εγκατάστασης συστήματος κλιματισμού, συναγερμού, πυρανίχνευσης και πυρόσβεσης. Ολοκληρώθηκε η εξωτερική και εσωτερική βαφή του κτιρίου με παράλληλη επισκευή των σαθρών επιχρισμάτων. Έγινε μερική στεγάνωση και μόνωση των στεγών, καθώς και αντικατάσταση 25 οξειδωμένων σιδηρών παραθύρων με άλλα από ανοδιωμένο αλουμίνιο. Οι εργασίες αυτές, καθώς και πολλές άλλες που αποσκοπούσαν στην καλύτερη εμφάνιση και ασφάλεια του κτιρίου, επέτρεψαν μεταξύ των άλλων και την επαναλειτουργία των αιθουσών της Συλλογής Γιαμαλάκη και της Συλλογής Μικροτεχνίας ελληνορωμαϊκής περιόδου, που έμεναν για χρόνια κλειστές στο κοινό. Τοποθετήθηκαν επίσης προστατευτικά πλεξιγκλάς στις τοιχογραφίες της έκθεσης.

Συμπληρώθηκε ο εξοπλισμός με συστήματα ραφιών και συρταριών των αποθηκών του Μουσείου, ενώ δημιουργήθηκε προσωρινά νέα αποθήκη στο οικόπεδο πρώην ιδιοκτησίας Ιδρυμάτων Καλοκαιρινού, εμβαδού 607 τ.μ., που βρίσκεται ακριβώς βόρεια του Μουσείου (επί των οδών Ξανθουδίδου, Χατζηδάκι και Μεραμβέλλου), το οποίο αγοράσθηκε αντί 185.000.000 δρχ. για την επέκταση του Μουσείου Ηρακλείου.

Τέλος, κτίσθηκε σε υπάρχουσα «πυλωτή» στον κήπο του Μουσείου αίθουσα βιβλιοθήκης, που ονομάσθηκε «Βιβλιοθήκη Στέφανου Ξανθουδίδου».

Εκτεταμένες εργασίες διαμόρφωσης έγιναν στον αρχαιολογικό χώρο Κνωσού με αποψιλώσεις, φυτεύσεις, περιφράξεις, τοποθετήσεις κιγκλιδωμάτων ασφαλείας σε επικίνδυνα σημεία, συντήρηση των στεγάστρων, κατασκευή σκιάδων, υδραυλικές εγκαταστάσεις, τοποθέτηση πάγκων, νέων καθοδηγητικών πινακίδων κτλ.

Για την εξυπηρέτηση των πολυάριθμων επισκεπτών κατασκευάσθηκε νέο αναψυκτήριο. Άρχισαν επίσης οι εργασίες εγκαταστάσεως μονίμου δικτύου πυρασφαλείας.

Στον ίδιο χώρο και εν όψει των εκδηλώσεων για τα 50 χρόνια από τη Μάχη της Κρήτης, έγινε ριζική επισκευή (με μέριμνα της 13ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων) της ιστορικής Βίλλας Αριάδνης του Evans.

ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ Β. ΚΡΙΤΖΑΣ

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΗΡΑΚΛΕΙΟΥ

Κνωσός

Στην ευρύτερη περιοχή Κνωσού διενεργήθηκαν το 1991 τρεις δοκιμαστικές και τρεις σωστικές ανασκαφές, σε οικόπεδα και αγρούς.

Πανεπιστήμιο Κρήτης (Αμπελόκηποι)

Συνεχίστηκε το 1991 η ανασκαφή έκτασης 1.500 τ.μ.

προς ΒΑ. των προκατασκευασμένων κτιρίων του Πανεπιστημίου Κρήτης στην περιοχή Αμπελοκήπων, σε χώρο όπου επρόκειτο να ανεγερθεί φοιτητικό εστιατόριο. Ο χώρος ήταν ήδη γνωστός ως τμήμα του βόρειου νεκροταφείου της Κνωσού, νεκροταφείου των ιστορικών χρόνων, ανεσκαμμένου τμηματικά από την ΚΓ΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων και την Αγγλική Αρχαιολογική Σχολή[1].

Η ανασκαφή περιορίσθηκε σ' αυτή τη φάση στα πέδιλα του υπό ανέγερση κτιρίου, με προεκτάσεις όπου υπήρχαν ενδείξεις για την ύπαρξη και άλλων τάφων. Ανασκάφηκαν 118 τάφοι, κυρίως ορθογώνιοι λακκοειδείς, τρεις κτιστοί του τύπου του μαυσωλείου, τέσσερις μεγάλοι ορθογώνιοι λακκοειδείς, από τους οποίους οι τρεις με επένδυση λιθοδομής, και είκοσι καλυβίτες σε ανώτερα στρώματα.

Οι λακκοειδείς τάφοι ανήκουν στους ελληνιστικούς και ρωμαϊκούς χρόνους (διαστ. κατά μέσον όρο 1,80x 0,50 μ.) και περιείχαν ανά μία ταφή. Στην πλειονότητα τους ήταν λιτά κτερισμένοι (λύχνοι, δακρυδόχες). Ορισμένοι ελληνιστικοί τάφοι, ωστόσο, απέδωσαν ενδιαφέροντα κτερίσματα, όπως χρυσό δακτυλίδι με παράσταση ερωτιδέα (Τ34, 4ος αι. π.Χ.), χρυσό αμφίπλευρο ρόδακα (Τ32, 2ος αι. π.Χ.), μικρή πήλινη μάσκα του διονυσιακού κύκλου (1ος αι. π.Χ.), δακτυλιόλιθο από κορναλίνη με παράσταση Περσέα (Τ37), χάλκινες προχοΐσκες, στλεγγίδες, πήλινα ειδώλια και προτομές, καθώς και κομψά γυάλινα αγγεία και πουλιά. Απροσδόκητο εύρημα υπήρξε και μινωική φακοειδής σφραγίδα από στεατίτη, με παράσταση πλοίου και δύο σεβιζουσών γυναικών (πάνω από τον Τ45) (Σχέδ. 1).

Τον 1ο αι. μ.Χ. κατασκευάζονται στη βόρεια πλευρά του χώρου τρεις ημιυπέργειοι κτιστοί τάφοι-μαυσωλεία. Ο Τ23 (διαστ. 2,75x2,23 μ.) είχε αβαθείς κόγχες στη βόρεια, νότια, ανατολική και δυτική πλευρά, ενώ στη νότια πλευρά του υπήρχαν και θήκες με καλυπτήριες πλάκες, που περιείχαν ανακομιδές (Σχέδ. 2· Πίν. 153 α). Η στέγη του ήταν αψιδωτή. Ο Τ6 (διαστ. 3,20x2,50 μ.) (Σχέδ. 3-4· Πίν. 153 β) ήταν προσιτός από κατωφερικό δρόμο, μήκ. 2,60 μ., με χαμηλό κατώφλι. Στο κέντρο του υπήρχε ελλειψοειδής λάκκος με απορρίμματα (κεραμίδες, όστρακα). Το μόνο αδιατάρακτο τμήμα του ήταν περίφραγμα στη νοτιοδυτική γωνία με ανακομιδή οστών γυναίκας και παιδιού και τα αντίστοιχα κτερίσματα, χάλκινο κάτοπτρο, οστέινες περόνες, δύο πήλινες κουδουνίστρες σε σχήμα ερωτιδέα και ζώου. Ο επίσης κτιστός Τ7 (διαστ. 3,20x2,70 μ.) (Σχέδ. 5) ήταν κατεστραμμένος. Είχε

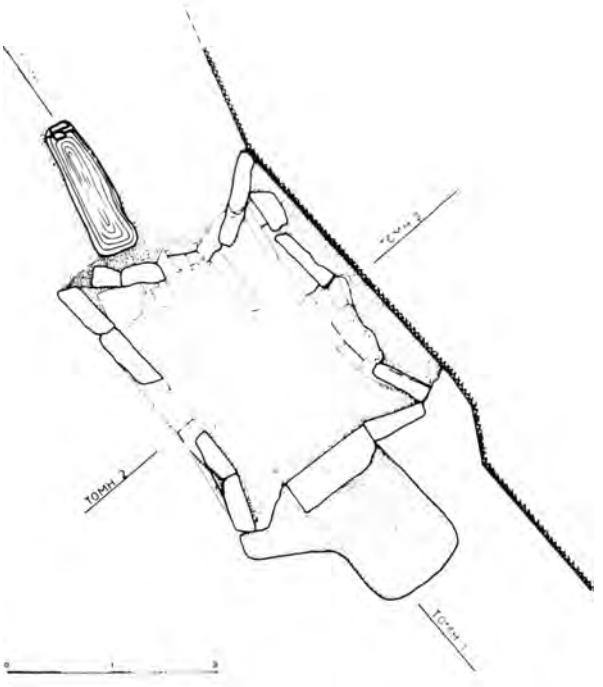
Σχέδ. 1. Κνωσός. Πανεπιστήμιο Κρήτης (Αμπελόκηποι). Μινωική σφραγίδα από ελληνιστικό τάφο.

στενή είσοδο με σκαλοπάτια, από τα οποία σώζεται μόνο το ένα. Τα τοιχώματα των Τ6 και Τ23 παρουσιάζουν έντονη κλίση, πιθανότατα αποτέλεσμα σεισμών. Οι κτιστοί τάφοι ήταν συλημένοι. Τα εναπομείναντα από τη σύληση ευρήματα, γυάλινα και πήλινα αγγεία, λύχνοι, πήλινες μάσκες, φύλλα χρυσού και νομίσματα χρονολογούν τη χρήση των τάφων Τ6 και Τ23 από τον 1ο έως το 2ο αι. μ.Χ., ενώ στον κατεστραμμένο Τ7 τα νομίσματα χρονολογούνται μέχρι και τον 5ο αι. μ.Χ.

Στη νοτιοανατολική παρυφή του χώρου ανασκάφηκαν τρεις θαλαμοειδείς τάφοι διαταραγμένοι από την κατασκευή μεταγενέστερων λακκοειδών. Ο Τ95, τετράγωνος θαλαμοειδής, περιείχε διαταραγμένα οστά και οκτώ αγγεία της ΥΜ ΙΙΙ-υπομινωικής περιόδου (Πίν. 153 γ). Ο Τ113, επίσης τετράγωνος θαλαμοειδής, περιείχε ταφές της πρώιμης πρωτογεωμετρικής περιόδου. Ο Τ96 αποτελείται από πέντε θαλάμους χωρισμένους με φράγματα και περιείχε ταφές των υπομινωικών έως και ύστερων πρωτογεωμετρικών χρόνων, με αξιόλογη κεραμική. Από την ανασκαφή αυτή μπορούν να εντοπιστούν ως ενδιαφέροντα γενικά χαρακτηριστικά στοιχεία τα εξής: 1) η χωροταξική ρύθμιση με την ύπαρξη τουλάχιστον ενός δρόμου κατεύθυνσης ΒΑ.-ΝΑ., τη συγκέντρωση των μνημειωδών τάφων στη βόρεια πλευρά και την τοποθέτηση των υπόλοιπων τάφων ανά συστάδες, 2) η ανεύρεση λάκκου με πηλό για εργαστηριακή χρήση στο δυτικό άκρο του χώρου, 3) η συνεχής χρήση τάφων από τα υπομινωικά έως τα ύστερα πρωτογεωμετρικά χρόνια και η εμμονή μέχρι αυτή την περίοδο στα έθιμα ταφής.

Στην ανασκαφή συνεργάσθηκαν η έκτακτη αρχαιολόγος Αικ. Ιγνατιάδου, ο συντηρητής Παν. Συναδινάκης και οι τεχνίτες Σπ. Παχάκης, Χ. Μαρκομιχελάκης, Στ. Καλαθάκης, Δ. Σαριδάκης, Ν. Κουτουλάκης, Γ. Τσουγκράκης και Εμμ. Ρουμπάκης.

1. Βλ. AR 1978-79, σ. 43 κ.ε. και J.K. Brock, Fortetsa, 1957.

Σχέδ. 2. Κνωσός. Πανεπιστήμιο Κρήτης (Αμπελόκηποι). Κάτοψη του κτιστού τάφου-μαυσωλείου Τ23.

Οικόπεδο Γεωργ. Βλαχάκη

Το οικόπεδο βρίσκεται στη νοτιοδυτική πλευρά του οικισμού Μπουγάδα Μετόχι Κνωσού. Ανοίχθηκαν τέσσερις τομές, διαστ. 2Χ2 μ., που στη συνέχεια επεκτάθηκαν ώστε να καλύψουν όλο σχεδόν τον οικοδομήσιμο χώρο, έκτασης 80 τ.μ. (Σχέδ. 6).

Στις τομές Α και Β αποκαλύφθηκε σύστημα αγωγών ύδρευσης με φρεάτια. Οι αγωγοί ήταν κατασκευασμένοι από μικρές πέτρες επιχρισμένες με κονίαμα και καλυμμένοι με πήλινες πλάκες. Στην τομή Γ αποκαλύφθηκε τοίχος καλής κατασκευής με κατεύθυνση Δ.-Α. και άλλος με κατεύθυνση Β.-Ν., που συνεχίζεται και προς Ν. στην τομή Α. Η κεραμική ανήκει στους ρωμαϊκούς χρόνους (terra sigillata κτλ.). Βρέθηκαν 17 αγγεία χονδροειδή, καθημερινής χρήσης, ένα από τα οποία περιείχε καρπούς. Επίσης, πολλές ψηφίδες, γυάλινα θραύσματα, οστέινα κοχλιάρια, λύχνοι, αγνύθες, άμορφα κομμάτια μολυβιού και σκωρίες και επτά χάλκινα νομίσματα κακής διατήρησης. Το καλύτερα διατηρούμενο είναι του Κοινού Κρητών επί Αδριανού (1ος αι. μ.Χ.). Από τη διαταραγμένη λόγω καλλιέργειας επίχωση ανασύρθηκε τμήμα αναγλύφου, πιθανώς αρχιτεκτονικού μέλους, ρωμαϊκών χρόνων, που σώζει τον άνω κορμό Ηρακλή (σωζ. διαστ. 14,50Χ0,22 μ.).

Οικόπεδο Εμμ. Ακουμιανάκη (Σχέδ. 7)

Το οικόπεδο βρίσκεται στη βόρεια πλευρά του οικισμού Μακρύς Τοίχος Κνωσού. Ανασκάφηκε τμήμα μεγάλου τοίχου των υστερορωμαϊκών χρόνων, με κατεύθυνση ΝΔ.-ΒΑ. (μήκ. 10,50, πλ. 0,80 μ.). Εκτείνεται πιθανότατα στα όμορα οικόπεδα. Ο τοίχος ήταν θεμελιωμένος σε μπάζωμα, που περιείχε ΜΜ-ΥΜ κεραμική και ήταν διαταραγμένος στο βόρειο τμήμα του από μεταγενέστερες απλές ταφές.

Οδός Νάθενα (οικόπεδο Μιλτ. Σκουλά)

Στη βορειοανατολική γωνία του οικοπέδου, σε βάθος 1,60 μ. αποκαλύφθηκε και ανασκάφηκε κτιστός κιβωτιόσχημος τάφος ρωμαϊκών χρόνων, διαστ. 2,40Χ0,80 μ. Ο τάφος ήταν συλημένος και ημικατεστραμμένος. Επίσης, στον ίδιο χώρο ανασκάφηκαν δύο κεραμοσκεπείς τάφοι της ίδιας περιόδου. Οι νεκροί ήταν κτερισμένοι με πήλινα λυχνάρια, σιδερένια περόνη και χάλκινα νομίσματα.

Οικόπεδο Αποστ. Μπόμπορη

Στο παραπάνω οικόπεδο που βρίσκεται βόρεια των κτιρίων του Πανεπιστημίου Κρήτης, ανασκάφηκαν επτά κεραμοσκεπείς τάφοι ρωμαϊκών χρόνων. Οι τάφοι ήταν φτωχοί, με ελάχιστα κτερίσματα (πήλινους λύχνους, δακρυδόχες και νομίσματα).

Μοναστηριακά Κνωσού

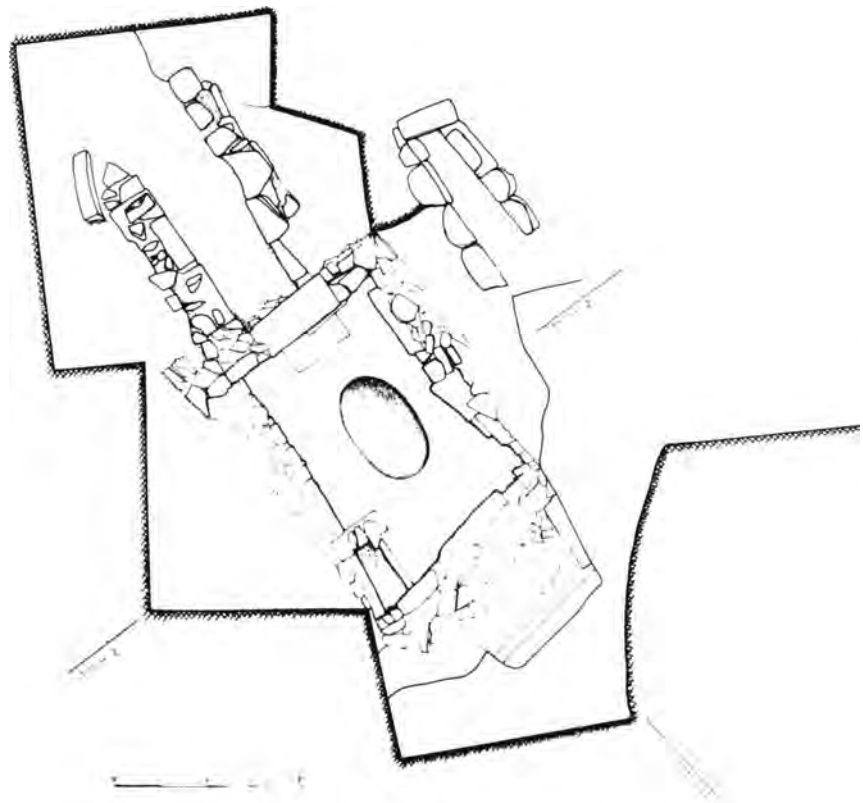
Αγρός Γεωργ. Σεβαστάκη

Μετά από αυθαίρετη βαθειά άροση, έγινε μικρή σωστική ανασκαφή. Σε βάθος 0,45 μ. ανασκάφηκε κτιστός κιβωτιόσχημος τάφος (διαστ. 1,70Χ0,90 μ.) που περιείχε αποσαθρωμένο σκελετό, κτερισμένο με γυάλινη δακρυδόχη και προχοΐσκη. Προς ΒΔ. του τάφου υπήρχε λαξευτός τετράγωνος αποθέτης με συσσωρευμένα οστά και θραύσματα αγγείων των ύστερων ρωμαϊκών-παλαιοχριστιανικών χρόνων.

Μεσαμπελιές

Οδός Ευμαθίου (οικόπεδο Ελευθ. Παπάλα)

Κατά τη διενέργεια εκσκαφών για την ανέγερση οικοδομής, αποκαλύφθηκε στη νοτιοανατολική γωνία του οικοπέδου και σε βάθος 2 μ. από την επιφάνεια του εδάφους, θαλαμοειδής τάφος, εν μέρει κατεστραμμένος. Ο θάλαμος ήταν κυκλικός, διαμ. 2,30 μ., με δρόμο, του οποίου σώθηκε μικρό τμήμα, πλ. 1 μ. Το φράγμα του τάφου, ύψ. 0,87 μ., ήταν ανέπαφο. Ο τάφος ήταν

Σχέδ. 3. Κνωσός. Πανεπιστήμιο Κρήτης (Αμπελόκηποι). Κάτοψη του κτιστού τάφου-μαυσωλείου Τ6.

άδειος, εκτός από σωρό καμένων οστών στο κέντρο του θαλάμου. Εκτός από τμήμα στελέχους οστέινης περόνης, δεν βρέθηκε τίποτα άλλο, ούτε όστρακα που να επιτρέπουν τη χρονολόγηση του τάφου.

Στη βόρεια πλευρά του οικοπέδου και σε βάθος 2,30 μ. περίπου, ανασκάφηκε κυκλικός αποθέτης, διαμ.1,10x 1,20 μ. και βάθ. 0,70 μ., που περιείχε καμένα οστά ζώων. Στην ίδια πλευρά του οικοπέδου, σε χώρο κατεστραμμένο από τον εκσκαφέα και σε βάθος 2,70 μ. από την επιφάνεια του εδάφους, βρέθηκαν δύο σκελετοί με κεραμική των ΜΜ χρόνων.

Η ανασκαφή έγινε σε συνεργασία με την αρχαιολόγο Μ. Λαγογιάννη.

ΕΥΑΓΓ. ΜΑΖΩΝΑΚΗ-ΓΡΑΜΜΑΤΙΚΑΚΗ

ΕΠΑΡΧΙΑ ΠΕΔΙΑΔΟΣ

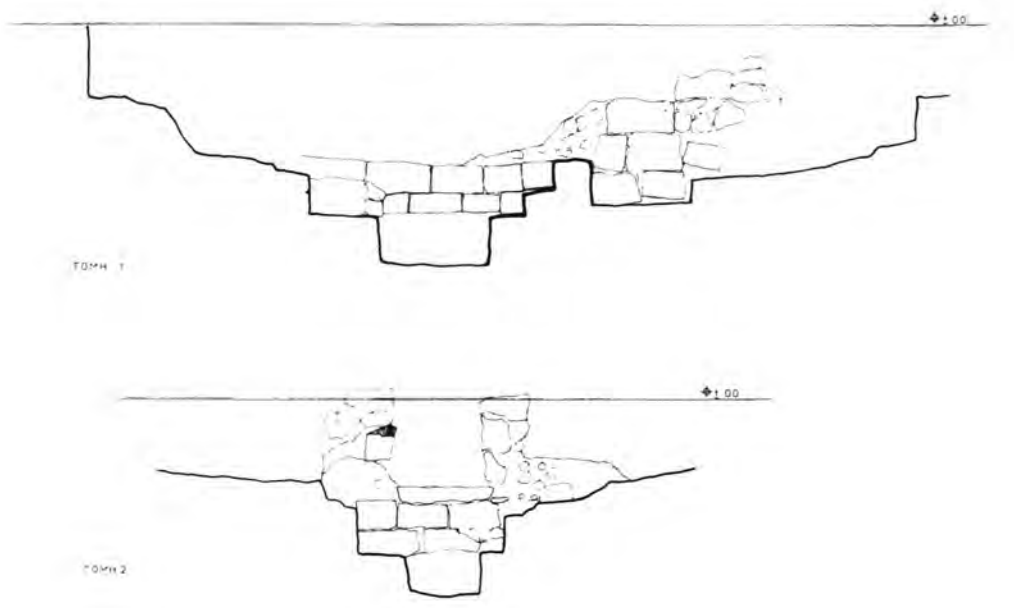
Καστέλλι

Οικόπεδο Μιχ. Σταυρουλάκη

Αποκαλύφθηκε η γωνία παλαιοανακτορικού (ΜΜ ΙΒ) κτιρίου από μικρές πέτρες. Συλλέχθηκαν λίγα αγγεία, κυρίως κύπελλα καρινωτά και κωνικά, πύραυνο τύπου fire box και πρόχους με τραχωτή διακόσμηση.

Κοινοτικό οικόπεδο πλατείας Μεϊντάνι

Σε μικρό οικόπεδο ιδιοκτησίας της κοινότητας Καστελλίου ερευνήθηκαν τμήμα παλαιοανακτορικού οικοδομήματος και ελέγχθηκε η παλαιότερη στρωματογραφία. Διαπιστώθηκε ότι το Καστέλλι κατοικήθηκε ήδη από τη νεολιθική εποχή αφού στα βαθύτερα στρώματα βρέθηκε αρκετή χειροποίητη στιλβωτή κεραμική, κυρίως θραύσματα από λοπάδες με παχιά τοιχώματα από καστανό μέχρι μαύρο πηλό. Βρέθηκαν ακόμα δύο λίθινοι νεολιθικοί πελέκεις. Η χαλαρή επίχωση κάτω από το επίπεδο θεμελίωσης του παλαιοανακτορικού κτιρίου (Στρωματ. τομή: στρ. 4-12) περιείχε άφθονη κεραμική, κυρίως της ΜΜΙΒ ΙΙ εποχής (πρώιμης). Αναφέρονται γνωστοί τύποι αγγείων του εργαστηρίου Πεδιάδος, κυρίως κύπελλα, κωνικά (Πίν. 154 α-β) και καρινωτά (Πίν. 154 γ-ε), μικροί μονόμυξοι λύχνοι με ακίδα στο κέντρο, σκυφοειδή, πρόχοι και μαγειρικά σκεύη, όλα από κοκκινωπό πηλό με κη-

Σχέδ. 4. Κνωσός. Πανεπιστήμιο Κρήτης (Αμπελόκηποι). Οι τομές 1 και 2 του κτιστού τάφου-μαυσωλείου Τ6.

λίδες από τεφρό μέχρι μαύρο. Υπάρχουν και λίγα όστρακα ΠΜ αγγείων από τεφρό μέχρι μελανό πηλό, τοπικά με αραιή στίλβωση, και όστρακο κυπέλλου με διακόσμηση λευκού ρυθμού. Βρέθηκε ακόμα ρυτό σε σχήμα ειδωλίου ζώου με λευκή, γραμμική κόσμηση και αρκετά κομμάτια λίθινων αγγείων.

Ενδιαφέρον παρουσιάζουν όστρακα κλειστού αγγείου με κυρτά προς τα μέσα λεπτά τοιχώματα, με μαύρη στίλβωση μέσα κι έξω, εγχάρακτη διάγραμμη ζώνη και σειρά εμπίεστων κύκλων με ίχνη λευκής βαφής στις αύλακες (Πίν. 154 στ). Όστρακα όμοιων αγγείων έχουν βρεθεί στην Κνωσό σε παλαιοανακτορικά στρώματα.

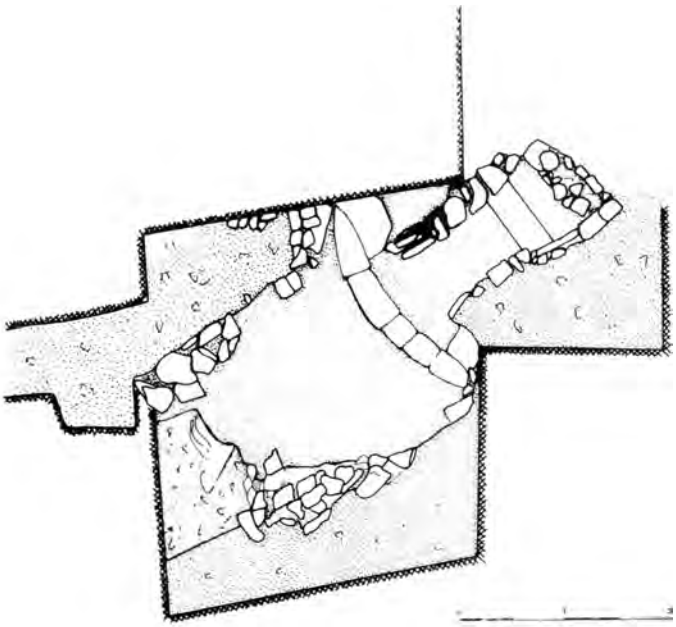
Πάνω σ' αυτή την επίχωση στηρίζονται τα θεμέλια παλαιοανακτορικού κτιρίου που έχει καταστραφεί από φωτιά. Ανασκάφηκε εν μέρει, λόγω περιορισμένου χώρου, τμήμα ενός μεγάλου δωματίου και μιας αποθήκης με δυό μικρά πιθάρια κατά χώραν. Το θεμέλιό του μόνο είναι από μικρές πέτρες, ενώ η ανωδομή από πλίνθους σε επάλληλες στρώσεις με επένδυση από ροδόχρωμο κονίαμα. Το δάπεδο καλύπτεται από δύο στρώσεις όμοιου κονιάματος που φέρει κατά τόπους έντονα ίχνη κόκκινης βαφής. Στο κέντρο διαμορφώνεται πάνω στο κονίαμα κυκλική εστία με βάθυνση στο κέντρο που περιείχε λίγη στάχτη (τομές Α-Α, Β-Β). Ίσως είχε χρησιμοποιηθεί για μαγείρεμα γιατί σε μικρή απόσταση στη γωνία του δωματίου βρέθηκε ανεστραμμένη τριποδική χύτρα. Η λίγη κεραμική που βρέθηκε στο εσωτερικό του δωματίου δεν διαφέρει αισθητά από την παλαιοανακτορική που αναφέρθηκε. Το κτίριο, επομένως, χρονολογείται στην παλαιοανακτορική περίοδο, ίσως στην ΜΜ ΙΒ ΙΙ εποχή.

Στο δωμάτιο με την εστία βρέθηκε ένα ασυνήθιστο αγγείο με πόδι και ισχυρά γωνιούμενο ρηχό σώμα με στιλβωμένη μελανή, λεία επιφάνεια (Πίν. 154 ζ). Το αγγείο αυτό, καθώς και το ημισφαιρικό του παλαιότερου στρώματος (Πίν. 154 στ) είναι προϊόντα ενός ιδιότυπου παλαιοανακτορικού εργαστηρίου, που ίσως επηρεάζεται από κυκλαδικά ή ελλαδικά πρότυπα.

Οικόπεδο Ζαχ. Πετράκη

Ερευνήθηκε αναλημματικός τοίχος σε μήκος 25 μ., από επιμελημένη τοιχοδομία με τοιχοβάτη και επένδυση λιθοπλίνθων (Πίν. 155 α). Βρέθηκε λίγη κεραμική και ένα κωνικό σφονδύλι. Επειδή έχει τον ίδιο προσανατολισμό με τη νότια όψη του «κεντρικού» νεοανακτορικού κτιρίου που βρίσκεται σε απόσταση 70 μ. περίπου δυτικά[2], συμπεραίνεται ότι ίσως πρόκειται για αναλημματικό τοίχο ανδήρου πάνω στον οποίο

2. Κρητ. Εστία 2 (Αρχαιολ. Ειδήσεις 1987), σ. 327-328· 3 (Αρχαιολ. Ειδήσεις 1988), σ. 282-283. ΑΔ 42 (1987): Χρονικά, σ. 531-532.

Σχέδ. 5. Κνωσός. Πανεπιστήμιο Κρήτης (Αμπελόκηποι). Κάτοψη του κτιστού τάφου-μαυσωλείου Τ7.

έβαινε ο πομπικός δρόμος που συνέδεε το ανατολικό τμήμα του οικισμού με το «κεντρικό κτίριο». Τμήμα του δρόμου αυτού ερευνήθηκε κατά την ανασκαφή του κτιρίου το 1988[3].

Οικόπεδο Παιδικού Σταθμού

Με την ευκαιρία εργασιών καθαρισμού και στερέωσης τοίχων του νεοανακτορικού κτιρίου που είχε ανασκαφεί την περίοδο 1987-1989, ανασκάφηκε μέχρι το δάπεδο δωμάτιο, αφού πρώτα απομακρύνθηκε η ελληνιστική επίχωση που το κάλυπτε[4]. Αποκαλύφθηκε η παρειά του καλοκτισμένου διαχωριστικού τοίχου που έχει πάχος 0,90 μ. Κάτω από το ελληνιστικό στρώμα αποκαλύφθηκε πρώτα το στρώμα καταστροφής της δεύτερης νεοανακτορικής φάσης και μετά το δάπεδό της από λευκό κονίαμα. Κάτω από αυτό βρέθηκε τμήμα τοίχου και δαπέδου από ροδόχρωμο κονίαμα με επιφάνεια βαμμένη κόκκινη, που ανήκουν στην πρώτη νεοανακτορική φάση (Πίν. 155 β). Στο στρώμα καταστροφής της δεύτερης φάσης βρέθηκαν αρκετά κωνικά κύπελλα.

ΓΙΩΡΓΟΣ ΡΕΘΕΜΙΩΤΑΚΗΣ

Χερσόνησος

Οικόπεδο Κ. Φιλιππάκη

Το παραπάνω οικόπεδο, συνολικής έκτασης 1.069,55 τ.μ., βρίσκεται στη διασταύρωση των οδών Φιλωνίδου Ζώτου και Δημοκρατίας της περιοχής Πόλη Λιμένος Χερσονήσου, σε απόσταση 150 μ. βόρεια του αρχαίου θεάτρου. Στη γύρω περιοχή υπάρχουν άφθονα λείψανα ρωμαϊκών και παλαιοχριστιανικών χρόνων.

Στο οικόπεδο έγιναν το 1985 δοκιμαστικές τομές από την ΚΓ΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Μετά την ανεύρεση τοίχων παλαιοχριστιανικών χρόνων, η ανασκαφή συνεχίστηκε από τη 13η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων. Μετά όμως από την αυθαίρετη καταστροφή των παλαιοχριστιανικών λειψάνων από τον ιδιοκτήτη και την εκσκαφή σε βάθος βρέθηκαν λαξευμένοι στο μαλακό βράχο (κούσκουρα) ασύλητοι ελληνιστικοί τάφοι, τους οποίους ανέσκαψε η ΚΓ΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων.

Οι τάφοι ανήκουν σε εκτεταμένο, ελληνιστικό νεκροταφείο και συνεχίζονται προς Β. στο όμορο οικόπεδο ιδιοκτησίας Ν. Καζαντζάκη και στους δύο κοινοτικούς δρόμους, νότια και δυτικά του οικοπέδου Κ.Φιλιππάκη (Σχέδ. 8· Πίν. 155 γ). Οι τάφοι που διασώθηκαν από την καταστροφή ήταν συνολικά τριάντα ένας, από τους οποίους ένας κεραμοσκεπής και τριάντα κάθετοι, λαξευτοί (θήκες).

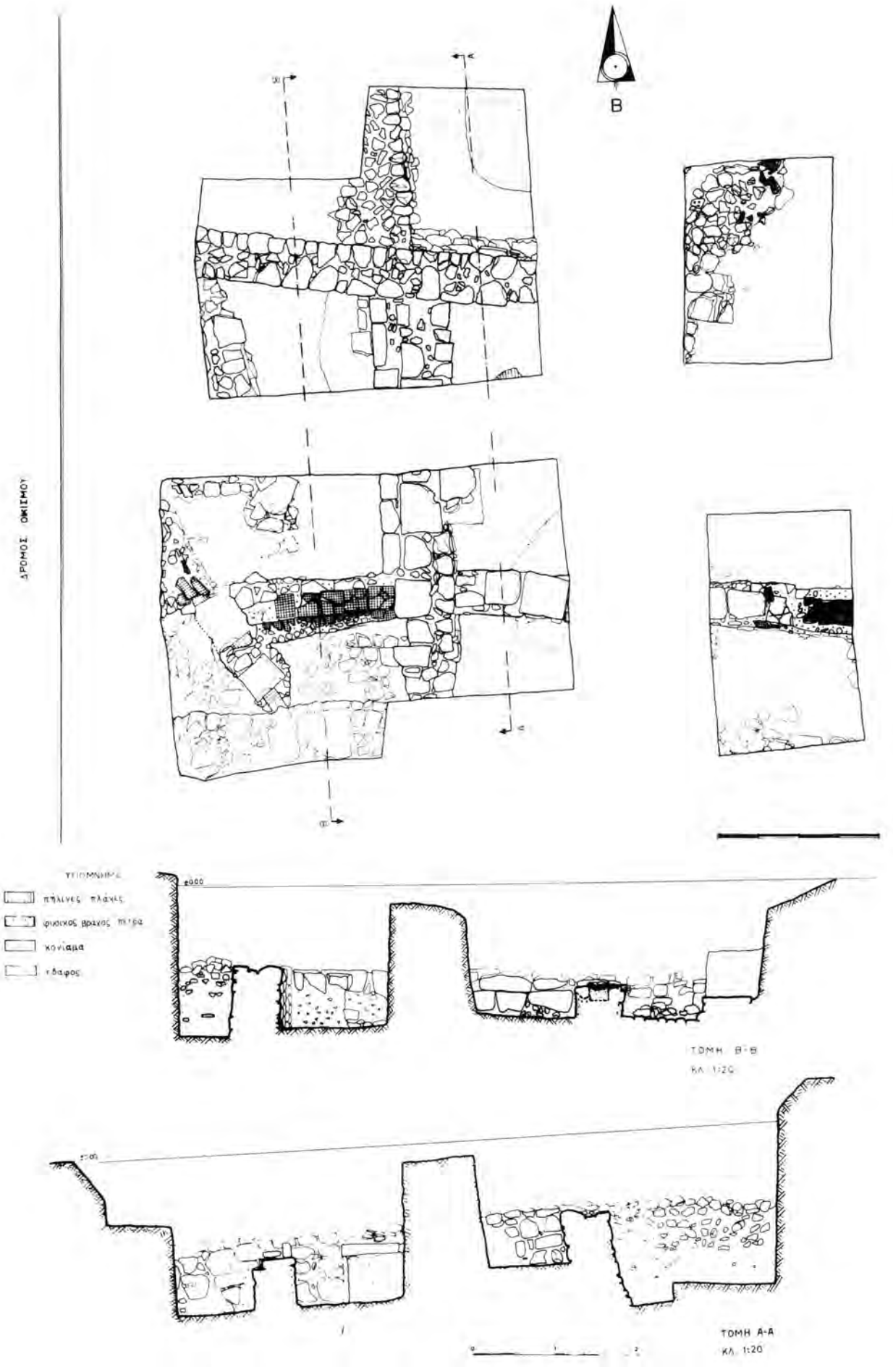
Όλοι οι τάφοι βρέθηκαν σε βάθος 1,90-2 μ., από την αρχική επιφάνεια του οικοπέδου. Οι νεκροί είχαν τοποθετηθεί εκτάδην.

Το νεκροταφείο χρονολογείται στο τέλος του 4ου και στις αρχές του 3ου αι. π.Χ.

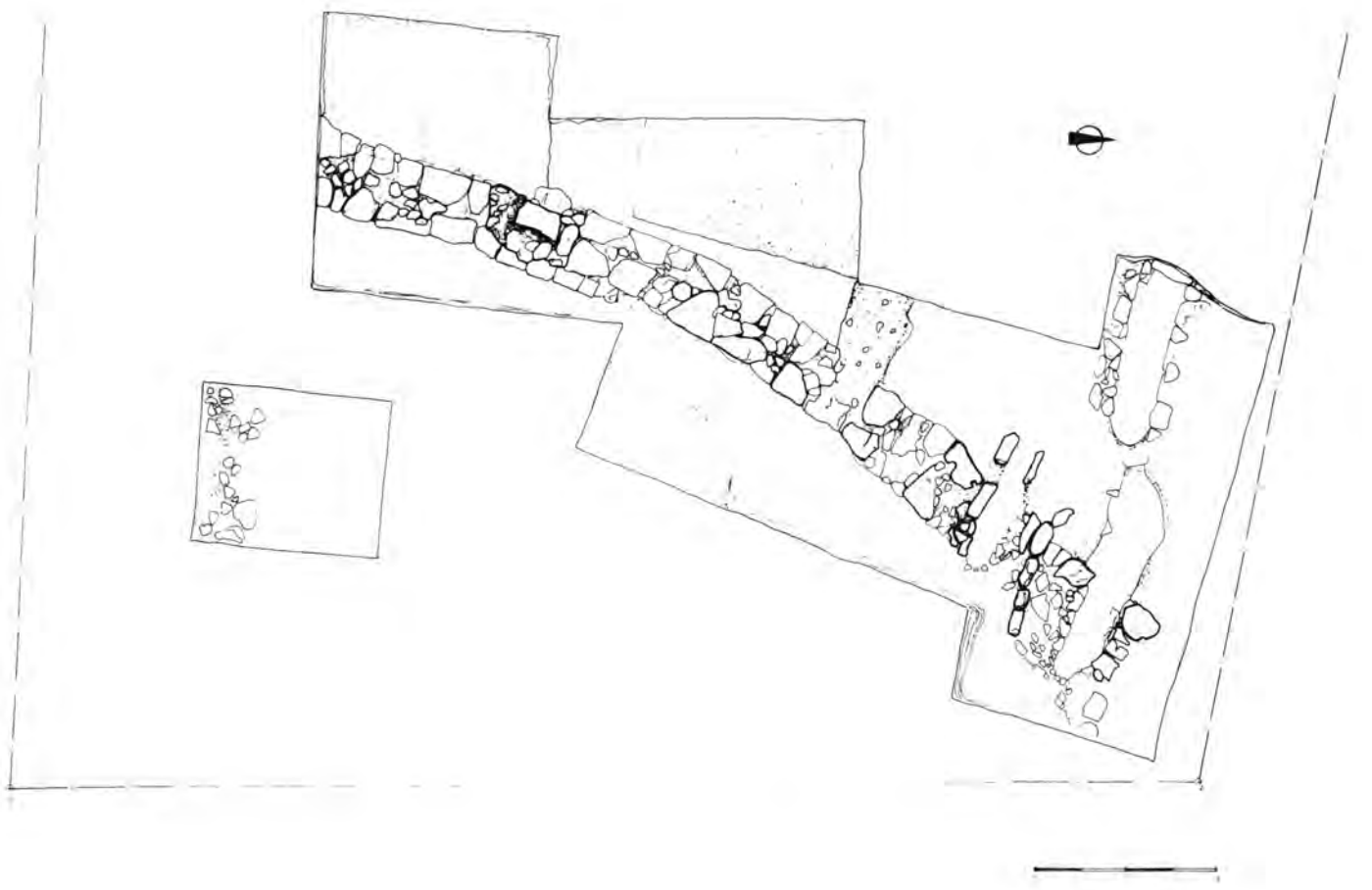
Τάφος 1. Προσανατολισμός ΒΑ.-ΝΔ. Περιείχε τμήμα κρανίου και λίγα οστά σκελετού αναμοχλευμένα από το εκσκαφικό μηχάνημα. Βρέθηκαν: μόνωτο, βαθύ κύπελο (28491), εξάλειπτρο με πώμα (28492), βάση και τμήμα σώματος μελαμβαφούς αγγείου (28493), προχοΐδιο (28495) και μία ερυθρόμορφη πελίκη με παράσταση γυναικείας μορφής προς τα δεξιά ανάμεσα σε γρύπα και δράκο (28494).

Τάφος 2. Προσανατολισμός Β.-Ν. Περιείχε λίγα οστά σκελετού, αναμοχλευμένα από το εκσκαφικό μηχάνημα. Βρέθηκαν: τρεις ακέραιες μικκύλες υδρίες (28496-8), μία μελαμβαφής πυξίδα με πώμα με διακόσμηση ανθεμίων και ταινιών (28499), δύο αλάβαστρα

3. Κρητ. Εστία 3, ό.π., σ. 283.
4. AR, ό.π., υποσημ. 1.

Σχέδ. 6. Κνωσός. Οικόπεδο Γεωργ. Βλαχάκη. Κάτοψη των ανασκαφικών τομών Α και Β και τομές Α-Α και Β-Β.

Σχέδ. 7. Κνωσός. Οικόπεδο Εμμ. Ακουμιανάκη. Κάτοψη τοίχου υστερορωμαϊκών χρόνων.

με μελανό, εξίτηλο επίχρισμα (28500, 28501), ένας ακέραιος μονόμυξος λύχνος (28502), ένα δίωτο κανθαροειδές αγγείο (28503), ένα δισκοειδές πώμα με λαβή (28504) και μία ακέραιη πρόχους (28505). Εκτός από την κεραμική ο τάφος περιείχε και τα εξής μικροαντικείμενα: ένα μικρό αργυρό, οξειδωμένο νόμισμα με παράσταση πτηνού (2707), δύο χάλκινα, κοίλα δισκία με επίπεδο περιχείλωμα και έκτυπο, οκτάκτινο ρόδακα στο κέντρο (5275α), μία χάλκινη πόρπη πιθανώς συνανήκουσα με τα δισκία (5275β) και μία ακέραιη χάλκινη περόνη, κυλινδρικής διατομής (5275γ).

Τάφος 3. Προσανατολισμός ΝΔ.-ΒΑ., εσωτ. διαστ. ελλιπείς, βάθ. 0,95 μ. Περιείχε λίγα οστά σκελετού αναμοχλευμένα από το εκσκαφικό μηχάνημα. Βρέθηκαν: τρία μυροδοχεία (28506, 28507, 28509), μία λήκυθος (28508), ένας μελαμβαφής κάνθαρος (28510) και ένα αλαβάστρινο εξάλειπτρο με πώμα (5146).

Τάφος 4. Προσανατολισμός Β.-Ν. Ο τάφος 4 βρίσκεται στη βόρεια παρειά του οικοπέδου και εκτείνεται κυρίως στο όμορο οικόπεδο Νικ. Καλουτσάκη. Περισυλλέχθηκαν μόνο λίγα οστά σκελετού.

Τάφος 5. Προσανατολισμός Α.-Δ., εσωτ. διαστ. 1,90x0,85, βάθ. 0,53-0,62 μ. Περιείχε ένα νεκρό με το κρανίο ανατολικά. Βρέθηκαν: ένα εξάλειπτρο (28511), ένας κάνθαρος (28512), μία ακέραιη πρόχους (28513), δύο μυροδοχεία (28514, 28515), μία σιδερένια στλεγγίδα (218) και ένα ακέραιο, χάλκινο δακτυλίδι (5264).

Τάφος 6. Προσανατολισμός ΝΑ.-ΒΔ., εσωτ. διαστ. 1,70x0,60, βάθ. 0,70 μ. Περιείχε ένα νεκρό με το κρανίο προς ΒΔ. Βρέθηκε μικρό, κλειστό αγγείο (28516), μία πρόχους (28517) και ένα πολύ οξειδωμένο, απλό, σιδερένιο δακτυλίδι (219).

Τάφος 7. Προσανατολισμός ΝΑ.-ΒΔ., εσωτ. διαστ. ελλιπείς, βάθ. 0,85 μ. Περιείχε ένα νεκρό με το κρανίο προς ΝΑ. Βρέθηκαν: ένα μυροδοχείο (28518), μία ερυθρόμορφη πελίκη με ανθρωπομορφικές, μυθολογικές παραστάσεις (28519), μία πρόχους (28520), ένα αρυβαλλοειδές ληκύθιο (28521), μία σιδερένια στλεγγίδα (217) και ένα οξειδωμένο χάλκινο νόμισμα (2722).

Τάφος 8. Προσανατολισμός ΝΑ.-ΒΔ., εσωτ. διαστ. ελλιπείς, βάθ. 0,75 μ. Περιείχε ένα νεκρό με το κρανίο προς ΝΑ. Βρέθηκαν: το ανώτερο τμήμα σώματος ερυ-

θρόμορφου αμφορέα με παράσταση ζεύγους ιματιοφόρων ανδρών (28522), ένα αρυβαλλοειδές ληκύθιο (28523), δύο ακέραιες πυξίδες (28524-5), ένα ημισφαιρικό πώμα (28526) και μία πρόχους (28527). Εκτός από την κεραμική, ο τάφος περιείχε και μικροαντικείμενα: ζεύγος αργυρών ενωτίων με ημίγλυφη παράσταση γοργονείου στο κατώτερο και σατύρου στο ανώτερο τμήμα (1605), ένα δισκίο από puter (κράμα κασσίτερου, μολύβδου και αντιμονίου) με έκτυπη παράσταση γοργονείου (1607), ένα χάλκινο, επίμηκες, κυλινδρικό στέλεχος (5272) και δύο απολήξεις χάλκινων περονών (5276). Βρέθηκαν επίσης τριάντα πήλινες, επίχρυσες ψήφοι διαφόρων μεγεθών και ποικίλων σχημάτων κατασκευασμένες σε μήτρα: δώδεκα σχήματος αντωπού ζεύγους ελικοειδών ανθεμίων (3409), πέντε κυλινδρικές (3410), δέκα σφαιρικές (3410), δύο σχήματος διπλών κώνων (3411) και μία σχήματος γυναικείας κεφαλής (3410). Βρέθηκε επίσης και ένα αδιάγνωστο αντικείμενο από επιχρυσωμένο πηλό (3412).

Τάφος 9. Προσανατολισμός Β.-Ν. Ο τάφος 9 εντοπίστηκε στη βόρεια παρειά του οικοπέδου, εκτείνεται κυρίως στο όμορο οικόπεδο ιδιοκτησίας Νικ. Καλουτσάκη και δεν ανασκάφηκε. Περισυλλέχθηκαν μόνο λίγα διαλυμένα οστά σκελετού, ένα εξάλειπτρο με πώμα (28528) και μία μικρή υδρία (28529).

Τάφος 10. Προσανατολισμός ΝΑ.-ΒΔ., εσωτ. διαστ. 1,90x0,60, βάθ. 0,75 μ. Ανδρική ταφή, με το κρανίο προς ΝΑ. Περισυλλέχθηκαν: μία πρόχους (28530), ένα ακέραιο εξάλειπτρο (28531), ένας ερυθρόμορφος αμφορέας με παράσταση ζεύγους ιματιοφόρων ανδρών (28532), ένα μυροδοχείο (28533), ένας μελαμφαβής κάνθαρος (28534), μία σιδερένια στλεγγίδα (216), τμήμα χάλκινου ταινιωτού ελάσματος (5268) και ένα επιχρυσωμένο, χάλκινο στεφάνι από φύλλα και καρπούς μυρτιάς (5280).

Τάφος 11. Προσανατολισμός Β.-Ν. Ο τάφος 11 βρίσκεται στη βόρεια παρειά του οικοπέδου που συνορεύει με το οικόπεδο ιδιοκτησίας Νίκ. Καλουτσάκη στο οποίο κυρίως εκτεινόταν και είχε διαταραχθεί από τον εκσκαφέα. Περισυλλέχθηκαν λίγα διαλυμένα οστά σκελετού, καθώς και δύο πρόχοι (28535, 28536), ένα ακέραιο εξάλειπτρο με πώμα (28537) και ένα αρυβαλλοειδές ληκύθιο (28538).

Τάφος 12. Προσανατολισμός ΒΑ.-ΝΔ., εσωτ. διαστ. 1,80x0,60, βάθ. 0,55 μ. Ανδρική ταφή, με το κρανίο προς ΝΔ. Βρέθηκε σιδερένιο πόδι, πιθανώς τριποδικού αγγείου, τετράπλευρης διατομής (226).

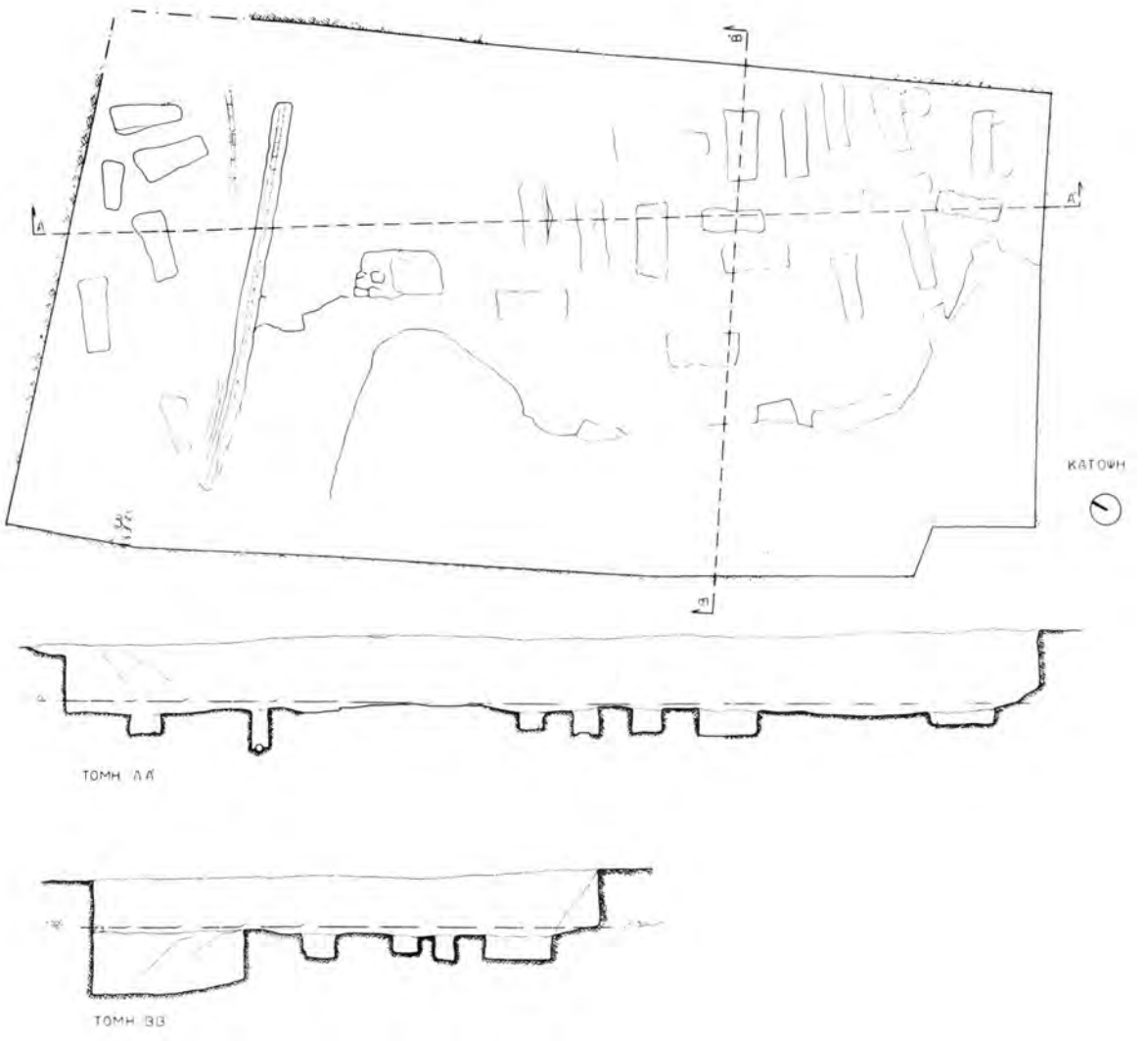
Τάφος 13. Προσανατολισμός Β.-Ν., εσωτ. διαστ. 1,80x1,10, βάθ. 0,80 μ. (Πίν. 156 α). Περιείχε δύο νεκρούς με τα κρανία προς Ν. Βρέθηκαν δύο πρόχοι (28539, 28540), ένας ερυθρόμορφος αμφορίσκος με παράσταση ζεύγους ιματιοφόρων ανδρών (28541), ένα αρυβαλλοειδές ληκύθιο (28542) και δύο ακέραια, σιδερένια, πολύ οξειδωμένα δακτυλίδια (220, 221).

Τάφος 14. Προσανατολισμός ΝΑ.-ΒΔ., εσωτ. διαστ. 1,80x0,60, βάθ. 0,85 μ. Περιείχε ένα νεκρό με το κρανίο προς Ν. Βρέθηκαν: μία σφαιρική πρόχους (28543), ένα μυροδοχείο (28544), το ανώτερο τμήμα ερυθρόμορφης, τριφυλλόσχημης οινοχόης (28545) και ένα χάλκινο, πολύ οξειδωμένο νόμισμα με κεφαλή Ρωμαίου αυτοκράτορα προς τα δεξιά (2708).

Τάφος 15. Προσανατολισμός ΝΑ.-ΒΔ., εσωτ. διαστ. 1,80x0,60, βάθ. 0,64 μ. Γυναικεία ταφή, με το κρανίο προς ΝΑ. Περισυλλέχθηκαν μία πρόχους (28546), μία σταμνοειδής πυξίδα με πόδι (28547), ένα ακέραιο δισκοειδές πώμα (28548) και έξι μικκύλες υδρίες (28549-28554). Εκτός από την κεραμική ο τάφος περιείχε και τα εξής μικροαντικείμενα: δύο ασημένια, ελαφρώς κοίλα δισκία με ακέραιη, χάλκινη πόρπη επικολλημένη στην οπίσθια επιφάνειά τους. Τα δισκία φέρουν παράσταση ανθρώπινης μορφής και αντιθετικά ζεύγη αλόγων (1606-1607). Τρεις ασημένιους, οκτώσχημους κρίκους (1609), ένα ακέραιο, ασημένιο δακτυλίδι (1591), τμήματα λεπτότατου, επίχρυσου, ασημένιου ελάσματος με λεπτή διακόσμηση σπειροειδών (1604). Ένα χάλκινο, επιχρυσωμένο στεφάνι από φύλλα και καρπούς μυρτιάς (5281), δύο ακέραιες, χάλκινες περόνες (5285) και τρία τμήματα χάλκινων αγκίστρων (5277). Επίσης: δύο επίχρυσα, ασημένια ταινιωτά βραχιόλια με έκτυπη παράσταση ανθρώπινων μορφών (1598, 1599), δύο κοίλα, επίχρυσα, ασημένια δισκία σχήματος ανάγλυφου ρόδακα (1600), δεκαπέντε θραύσματα επίχρυσου, ασημένιου κυκλικού ελάσματος (1601), ζεύγος πήλινων επιχρυσωμένων ενωτίων με χάλκινα εξαρτήματα (3406) και τέλος 138 πήλινες επίχρυσες ψήφους περιδεραίων από τις οποίες δεκατρείς κυλινδρικού σχήματος, είκοσι θυρεόσχημες, δεκαέξι σχήματος παπυροειδούς, τριάντα ένα σχήματος μικρού, οξυπύθμενου αμφορίσκου, τριάντα έξι σφαιρικού σχήματος και είκοσι δύο καρδιόσχημες (3413).

Τάφος 16. Προσανατολισμός Α.-Δ., εσωτ. διαστ. 1,65x0,60, βάθ. 1,26-1,28 μ. Ανδρική ταφή. Περιείχε ένα νεκρό με το κρανίο προς ΒΑ. Βρέθηκαν μία πρόχους (28556), ένας μελαμβαφής κάνθαρος (28557), ένα μυροδοχείο (28558), ένα μικρό, ασημένιο, οξειδωμένο νόμισμα Ιτάνου με ανάγλυφο αστέρα (2706), μία ακέραιη σιδερένια στλεγγίδα (209) κι ένα χάλκινο στεφάνι από φύλλα και καρπούς μυρτιάς (5282).

Τάφος 17. Προσανατολισμός ΝΑ.-ΒΔ., εσωτ. διαστ. 1,70x0,55, βάθ. 1,01 μ. Περιείχε ένα νεκρό με το κρανίο προς ΝΔ. Βρέθηκαν μία ακέραιη πρόχους (28559), ένας αμφορίσκος (28560), ένα ακέραιο ασημένιο δακτυλίδι (1592), ένα μικρό ασημένιο νόμισμα Λύττου (2717) με παράσταση αετού προς τα δεξιά, καθώς και

Σχέδ. 8. Χερσόνησος. Οικόπεδο Κ. Φιλιππάκη. Κάτοψη του ελληνιστικού νεκροταφείου και τομές Α-Α΄ και Β-Β΄.

επτά ακέραια και έντεκα ελλιπή κοίλα, επίχρυσα, ασημένια δισκία σχήματος οκτάφυλλου ρόδακα (1602).

Τάφος 18. Προσανατολισμός Β.-Ν., εσωτ. διαστ. 1,75x0,60, βάθ. 1,18 μ. Περιείχε ένα διαλυμένο σκελετό.

Τάφος 19. Προσανατολισμός Α.-Δ., εσωτ. διαστ. 1,75x0,60, βάθ. 1,18 μ. Ανδρική ταφή, με το κρανίο προς Α. Βρέθηκαν: μία πρόχους (28561), ένα εξάλειπτρο χωρίς πώμα (28562), μία ερυθρόμορφη πελίκη με παράσταση μυθικού κερασφόρου όντος και γυναικείας κεφαλής σε κατατομή προς τα δεξιά (28563), ένας ακέραιος χάλκινος κάνθαρος, πολύ οξειδωμένος (5287), ένα ακέραιο, χάλκινο, επιχρυσωμένο δακτυλίδι με ένθετο δακτυλιόλιθο από γυαλί (1588), μία σιδερένια στλεγγίδα, πολύ οξειδωμένη (215), τρεις χάλκινοι ακέραιοι κρίκοι, πολύ οξειδωμένοι (5286), ένα χάλκινο επιχρυσωμένο στεφάνι από φύλλα και καρπούς μυρτιάς (5283), δέκα πήλινες επίχρυσες ψήφοι σχήματος ημίγλυφου οξυπύθμενου αμφορίσκου (3408).

Τάφος 20. Προσανατολισμός Β.-Ν., εσωτ. διαστ. 1,90x0,80, βάθ. 1,27 μ. Περιείχε ένα νεκρό με το κρανίο προς ΝΑ. Βρέθηκαν μία πρόχους (28564), μία σταμνοειδής πυξίδα με πώμα (28565), δύο μυροδοχεία (28566, 28567), ένας ακέραιος μονόμυξος λύχνος (28568), ένα πήλινο, υφαντικό βάρος πεπιεσμένου, σφαιρικού σχήματος (28614), δύο μικρά ασημένια νομίσματα, το ένα Ιτάνου με παράσταση κεφαλής Αθηνάς προς αριστερά και οκτάκτινο, ανάγλυφο ρόδακα

(2711) και το άλλο πιθανώς Αρκαδίας ή Ολούντος (2712), καθώς και πέντε ακέραιοι, χάλκινοι κρίκοι (5266).

Τάφος 21. Προσανατολισμός Β.-Ν., εσωτ.διαστ. 1,90Χ0,80, βάθ. 1,27 μ. Περιείχε ένα νεκρό με το κρανίο προς ΝΑ. Βρέθηκαν μία πρόχους (28569), ένας μελαμβαφής κάνθαρος (28570), ένα εξάλειπτρο με πώμα (28571) και μία ακέραιη, σιδερένια, πολύ οξειδωμένη στλεγγίδα (210).

Τάφος 22. Προσανατολισμός Α.-Δ., εσωτ. διαστ. 2,50Χ0,90, βάθ. 1,20 μ. Ανδρική ταφή με το κρανίο προς Α. Συλλέχθηκαν μία πρόχους (28572), ένας κάνθαρος (28574), δύο μυροδοχεία και μία βάση ευρύστομου αγγείου (28575), δύο μυροδοχεία (28573, 28576), ένας αμφορέας (28576α), μία πυραμιδοειδή αγνύθα (28615), ένα ασημένιο δακτυλίδι (1593), δύο χάλκινα νομίσματα με παράσταση κεφαλής Κων/νου προς τα δεξιά (2715, 2716), ένα ακέραιο σιδερένιο καρφί (227), μία ακέραιη, σιδερένια στλεγγίδα (211), κομμάτι σκωρίας σιδήρου ακανόνιστου σχήματος (230), τμήμα χείλους και σώματος μολύβδινου αγγείου (200) και τμήμα χάλκινης, πιθανώς, βελόνης (5278).

Τάφος 23. Προσανατολισμός Α.-Δ., εσωτ. διαστ. 1,85Χ0,70, βάθ. 1,24 μ. Περιείχε ένα νεκρό με το κρανίο προς Α. Βρέθηκαν μία πρόχους (28577), ένα ακέραιο μυροδοχείο (28578), μία πήλινη δισκοειδής αγνύθα (28616), ένα χάλκινο νόμισμα, πολύ οξειδωμένο (2714) και ένα σιδερένιο, οξειδωμένο δακτυλίδι (222).

Τάφος 24. Προσανατολισμός Β.-Ν., εσωτ. διαστ. 1,80Χ0,70, βάθ. 1,28 μ. Ανδρική ταφή, με το κρανίο προς Ν. Βρέθηκαν ένας μελαμβαφής κάνθαρος (28555), ένας κάνθαρος (28579), μία πρόχους (28580), πέντε μυροδοχεία (28581-28585), ένα εξάλειπτρο με πώμα (5148), ένα ασημένιο δακτυλίδι με ενιαίο κρίκο και σφενδόνη με εγχάρακτη, ζωομορφική παράσταση (1594), ένα μικρό, χάλκινο νόμισμα με κεφαλή Κωνσταντίνου προς τα δεξιά (2719), ένα μικρό ασημένιο νόμισμα (2710) και μια ακέραιη, σιδερένια στλεγγίδα (212).

Τάφος 25. Προσανατολισμός Β.-Ν., εσωτ. διαστ. 1,65Χ0,70, βάθ. 1,07 μ. Ανδρική ταφή. Περιείχε ένα νεκρό με το κρανίο προς Ν. Βρέθηκαν μία πρόχους (28586), τέσσερα μυροδοχεία (28587, 28588, 28590, 28591), ένας μελαμβαφής κάνθαρος (28589), ένα εξάλειπτρο με πώμα από αλάβαστρο (5149), ένας σιδερένιος δακτύλιος, πολύ οξειδωμένος (223) και μια σιδερένια στλεγγίδα, πολύ οξειδωμένη (213).

Τάφος 26. Προσανατολισμός ΝΑ.-ΒΔ., εσωτ. διαστ. 1,50Χ0,60, βάθ. 1,95 μ. Περιείχε ένα νεκρό με το κρανίο προς ΝΑ. Βρέθηκαν ένα ακέραιο πινάκιο (28592), μία πρόχους (28593), δύο μυροδοχεία (28594, 28595), ένα ασημένιο δακτυλίδι με ενιαίο κρίκο και σφενδόνη (1595) και ένα χάλκινο άγκιστρο, ελλιπές στην απόληξή του (5270).

Τάφος 27. Προσανατολισμός ΝΑ.-ΒΔ., εσωτ. διαστ. 1,90Χ0,70, βάθ. 1,54-1,63 μ. Περιείχε ένα νεκρό με το κρανίο προς ΝΑ. Βρέθηκαν μία πρόχους (28596), ένας μελαμβαφής αμφορέας με παράσταση ιματιοφόρων ανδρών (28597), ένα ακέραιο, μόνωτο κυάθιο (28598), ένα μικρό, αργυρό νόμισμα Ιτάνου με παράσταση κεφαλής Αθηνάς προς αριστερά και οκτάκτινο ανάγλυφο αστερίσκο (2709), ένα σιδερένιο, πολύ οξειδωμένο δακτυλίδι (224) και μία σιδερένια στλεγγίδα πολύ οξειδωμένη (214).

Τάφος 28. Προσανατολισμός ΝΑ.-ΒΔ., εσωτ. διαστ. 1,80Χ0,70, βάθ. 1,46 μ. Περιείχε ένα νεκρό με το κρανίο προς ΝΔ. Βρέθηκαν μία πρόχους (28599), τρία μυροδοχεία (28600, 28601, 28602), ένα ασημένιο δακτυλίδι με παράσταση πτηνού (1596) και ένα ασημένιο πολύ μικρό νόμισμα, πολύ οξειδωμένο (2713).

Τάφος 29. Προσανατολισμός ΝΑ.-ΒΔ., εσωτ. διαστ. 1,30Χ0,50, βάθ. 1,25 μ. Περιείχε ένα νεκρό σε στάση ελαφρά συνεσταλμένη και με το κρανίο προς ΝΑ. Βρέθηκαν μία πρόχους (28603), ένα μυροδοχείο (28604) και δύο κομμάτια, πιθανώς από κέλυφος αυγού.

Τάφος 30. Προσανατολισμός ΒΑ.-ΝΔ., εσωτ. διαστ. 1,80Χ0,65, βάθ. 1,22 μ. Περιείχε ένα νεκρό με το κρανίο προς ΝΑ. Βρέθηκαν ένα μικκύλο πινάκιο (28605), ένα σιδερένιο δακτυλίδι, πολύ οξειδωμένο (225), και ένας χρυσός ανάγλυφος οκτάφυλλος ρόδακας (1603).

Τάφος 31. Προσανατολισμός ΒΑ.-ΝΔ., εσωτ. διαστ. 1,80Χ0,60, βάθ. 1,62-1,77 μ. Γυναικεία ταφή, με το κρανίο προς Α. Βρέθηκαν μία σταμνοειδής πυξίδα με πόδι (28606), μία πρόχους (28607), δύο μυροδοχεία (28608-28609) και ένας μονόμυξος λύχνος (28610). Εκτός από την κεραμική ο τάφος περιείχε και τα εξής μικροαντικείμενα: δύο επιχρυσωμένα, χάλκινα δακτυλίδια με ενιαίο κρίκο και σφενδόνη (1589, 1590), δύο μολύβδινα βραχιόλια, οφιοειδούς σχήματος (198), ένα μικρό, αργυρό νόμισμα Ιτάνου με κεφαλή Αθηνάς προς τα αριστερά και οκτάκτινο, ανάγλυφο αστερίσκο (2712), μία σιδερένια λεπίδα, πολύ οξειδωμένη (232), ένα χάλκινο στεφάνι από φύλλα και καρπούς μυρτιάς (5284), οκτώ χάλκινους ακέραιους κρίκους και τέσσερις ελλιπείς που ίσως ανήκαν σε υποδήματα (5265 α, β), ένα ακέραιο, χάλκινο δίσκο κατόπτρου (5267), ένα χάλκινο στέλεχος κυλινδρικής διατομής (5273) και ένα χάλκινο περίτμητο έλασμα σχήματος διπλού πέλεκυ (5274). Περισυλλέχθηκαν επίσης: έξι πήλινες επιχρυσωμένες ψήφοι σχήματος οξυπύθμενου αμφορίσκου, σε ημίγλυφη απόδοση (3405), ένα πήλινο επιχρυσωμένο ενώτιο (3407) και έξι ψήφοι από στεατίτη (633).

Στο ανατολικό τμήμα του οικοπέδου αποκαλύφθηκε πάνω στην επιφάνεια του κούσκουρα ελλειψοειδές αβαθές λάξευμα που περιείχε ταφή αλόγου από Α.-Δ. με την κεφαλή προς Α. Από το χώρο αυτό συλλέχθηκαν ένα μικρό ασημένιο δακτυλίδι (1597), ένα χάλκινο

καρφί (5269), πέντε πήλινες επίχρυσες ψήφοι διαφόρων σχημάτων και ένα πήλινο επίχρυσο προσωπείο λέοντος (3414).

Στο ανατολικό επίσης τμήμα του οικοπέδου αποκαλύφθηκε κατά μήκος του βόρειου επιμήκη άξονα, ένας πήλινος αγωγός σε λαξευμένο στον κούσκουρα φρεάτιο. Από το χώρο αυτό συλλέχθηκαν τρεις πήλινες αγνύθες, δύο δισκοειδείς και μία πυραμιδοειδής, αποσπασματικά σωζόμενες (28617), δύο κομμάτια σκωρίας ακανόνιστου σχήματος (228, 229), μία ακέραιη, σιδερένια αιχμή δόρατος πολύ οξειδωμένη (231), τμήμα χάλκινης, πολύ οξειδωμένης πιθανώς βελόνης (5279) και ένα χάλκινο άγκιστρο (5271).

ΚΑΛΛΙΟΠΗ ΓΚΑΛΑΝΑΚΗ

Λιμένας Χερσονήσου

Οδός Σανουδάκη (οικόπεδο Δημ. και Αικ. Ασπετάκη)

Το παραπάνω οικόπεδο βρίσκεται βόρεια του αρχαίου θεάτρου Χερσονήσου, στην περιοχή όπου, πιθανότατα, εντοπίζεται ο χώρος της αρχαίας Αγοράς.

Σε δοκιμαστικές τομές, στο βόρειο τμήμα του οικοπέδου αποκαλύφθηκε ισχυρός τοίχος (Τ1) με κατεύθυνση Δ.-Α. Σώζεται σε μήκος 20,50 μ. και προχωρεί δυτικά στο όμορο, άσκαφτο οικόπεδο. Διακρίνονται δύο οικοδομικές φάσεις. Η παλαιότερη ανήκει στην ελληνιστική περίοδο. Ο τοίχος στη φάση αυτή είναι χτισμένος με αργούς λίθους, κεραμίδια και συνδετικό υλικό. Στη β΄ φάση, που ανήκει στη ρωμαϊκή περίοδο, χρησιμοποιήθηκαν κυβόλιθοι, μικρές πέτρες και θραύσματα κεραμίδων με συνδετικό υλικό ασβεστοκονίαμα.

Στη βόρεια παρειά του Τ1, σ' επαφή, διαμορφώνονται σε διαστήματα 1 μ. περίπου, πέντε ορθογώνιες κατασκευές, χτισμένες με αργούς λίθους, χαλίκι, θραύσματα από κεραμίδες και άφθονο ασβεστοκονίαμα (Πίν. 156 β)· είναι πρόσθετες κατασκευές, που πιθανότατα χρησιμεύουν ως αντηρίδες.

Κάθετα στον τοίχο Τ1 βαίνουν δύο παράλληλοι τοίχοι, οι Τ2 και Τ3 με κατεύθυνση Ν.-Β., μήκ. 4,70 και 7,05 μ. αντίστοιχα. Είναι κατασκευασμένοι από αργούς λίθους, χαλίκι, θραύσματα από κεραμίδες και άφθονο ασβεστοκονίαμα. Οι κτιριακές κατασκευές, στις οποίες ανήκουν οι τοίχοι, δεν είναι εύκολο να εξακριβωθούν, επειδή σώζονται αποσπασματικά.

Στο ανατολικό τμήμα του οικοπέδου η έρευνα περιορίστηκε στην ανασκαφή, τον καθαρισμό και την αποτύπωση των κτιριακών λειψάνων, που αποκαλύφθηκαν μετά τη διάνοιξη πεδίλων από το μηχανικό εκσκαφέα, που είχε ως αποτέλεσμα να προκληθεί μερική καταστροφή αρχαίων.

Βρέθηκε τμήμα υπόκαυστων χώρων από συγκρότημα ρωμαϊκού λουτρού. Αποκαλύφθηκε μόνο μικρό τμήμα με δύο στυλίσκους υποκαύστων. Ο χώρος αυτός, που δεν κατέστη δυνατόν να ερευνηθεί, επειδή συνεχίζεται ανατολικά στο όμορο, άσκαφτο οικόπεδο, έκλεινε στα δυτικά με τοίχο από οριζόντια τοποθετημένα τουβλάκια και ασβεστοκονίαμα ενδιάμεσα.

Στο νότιο τμήμα του οικοπέδου αποκαλύφθηκε ρωμαϊκή οδός, μήκ. 37,50 μ., με κατεύθυνση ΝΔ.-ΒΑ. (Πίν. 156 γ). Έχει πλάτος 2,40 μ. και εκτείνεται έξω από το ανατολικό και δυτικό όριο του οικοπέδου, στις όμορες ιδιοκτησίες. Διατηρούνται και τα δύο αναλήμματα που την πλαισιώνουν, το βόρειο σε μήκος 20,50 μ. και το νότιο σε μήκος 13,80 μ. Είναι κατασκευασμένα εξωτερικά από πώρινους κυβόλιθους με μικρότερες πέτρες, κυρίως στους αρμούς, και ασβέστη ως συνδετική ύλη και εσωτερικά από αργούς λίθους, κεραμίδια και ασβέστη.

ΜΑΡΙΑ ΕΓΓΛΕΖΟΥ

ΕΠΑΡΧΙΑ ΜΟΝΟΦΑΤΣΙΟΥ

Διαμαντάρι

Η τοποθεσία βρίσκεται προς ΒΑ. του χωριού Πραιτώρια. Τα τελευταία χρόνια εντοπίστηκε εδώ προϊστορική θέση με κτίριο ΥΜ Ι χρόνων. Βαθιά άροση στον αγρό του Ι.Ζ. Παπαδάκη που βρίσκεται περίπου 200 μ. δυτικά του ΥΜ κτιρίου κατέστρεψε ταφές ΜΜ χρόνων.

Ερευνήθηκε τμήμα στο κέντρο του αγρού, όπου παρουσίαζε συσσώρευση οστών και οστράκων. Καθαρίστηκε ό,τι είχε απομείνει από 17 ταφές σε πυκνή διάταξη και χωρίς ιδιαίτερο προσανατολισμό.

Οι δύο ήταν ταφές μικρών παιδιών. Οι νεκροί ήταν τοποθετημένοι σε ισχυρά συνεσταλμένη στάση, είτε μέσα σε μικρές ελλειψοειδείς λάρνακες με πολλές λαβές και επίπεδα καλύμματα με λαβές επίσης, που περιβάλλονταν από αργές πέτρες (Πίν. 157 α), είτε μέσα σε πίθους τοποθετημένους πλαγιαστά στο χώμα, που περιβάλλονται επίσης από αργές πέτρες. Πολλοί πίθοι έφεραν κόσμηση «σχοινιών», ενώ άλλοι ήταν ευρύστομοι με γεφυρόστομη προχοή. Όλες οι ταφές ήταν κτερισμένες είτε με ένα λίθινο αγγείο (συνηθέστερο σχήμα το φωλεόσχημο), είτε με ένα έως δύο πήλινα αγγεία (κύπελλα ή μικρές πρόχους). Στην ταφή 2 ο νεκρός έφερε μικρό χάλκινο μαχαίρι στη μέση του (βρέθηκε στην περιοχή της λεκάνης). Από τα αναμοχλευμένα χώματα τη περιοχής των ταφών περισυλλέχθηκε σφραγιδόλιθος από υαλόμαζα, σε σχήμα πεπιεσμένου κυλίνδρου, με παράσταση αιγάγρου.

Συνολικά από τις σωζόμενες ταφές και την περισυλ-

λογή από τα αναμοχλευμένα χώματα προέρχονται 20 λίθινα αγγεία από οφίτη, σχιστόλιθο, μάρμαρο και κροκαλοπαγή λίθο. Συνηθέστερα σχήματα τα φωλεόσχημα και μικρά κύπελλα. Μερικά με εγχάρακτη κόσμηση. Περισυλλέχθηκαν ακόμη τμήματα κέρνου με εγχάρακτη κόσμηση γεωμετρικών μοτίβων. Επίσης 23 πήλινα αγγεία. Συνηθέστερα σχήματα: άωτα κύπελλα, μόνωτα καρινωτά, μικρές πρόχοι.

ΕΙΡΗΝΗ ΑΝΤΩΝΑΚΑΚΗ

Γόρτυνα (Άγιοι Δέκα)

Μετά από γνωμοδότηση του Τοπικού Συμβουλίου Μνημείων πραγματοποιήθηκε δοκιμαστική ανασκαφική έρευνα στο οικόπεδο ιδιοκτησίας Γεωργίου Καλαθιανάκη, που βρίσκεται στη θέση Κολώνα, στο νοτιοδυτικό άκρο του οικισμού των Αγίων Δέκα, δυτικά του αμαξιτού δρόμου προς Βαγιονιά, κατά το Δεκέμβριο του 1990 και Σεπτέμβριο έως Οκτώβριο του 1991. Τοπογραφικά το οικόπεδο αυτό εντάσσεται στην περιοχή της ρωμαϊκής νεκρόπολης της αρχαίας Γόρτυνας.

Το τμήμα που ανασκάφηκε (ολόκληρο το υπό κάλυψη τμήμα του οικοπέδου) έφερε στο φως εννέα τάφους, λακκοειδείς, κεραμοσκεπείς ή πλακοσκεπείς και ένα μαυσωλείο. Περιείχαν από μία ταφή ο καθένας, εκτός από τον τάφο 3 ο οποίος ήταν ομαδικός (υπήρχε συγκέντρωση θραυσμένων οστών και κρανίων σε ένα σημείο, προερχόμενα πιθανώς από σύληση). Καμία ταφή δεν έσωζε το σκελετό σε καλή κατάσταση.

Οι περισσότεροι από τους τάφους πρέπει να ήταν συλημένοι, εξαιτίας της εικόνας που παρουσίαζαν (μετακινημένες και θραυσμένες καλυπτήριες πλάκες, σκόρπια οστά, θραυσμένα, ελλιπή και διαταραγμένα κτερίσματα). Γενικά σ' όλο το οικόπεδο που ανασκάφηκε βρέθηκαν μεμονωμένα οστά (κυρίως μηριαία), καθώς και σκόρπια, ακέραια ή θραυσμένα αγγεία.

Από τα κτερίσματα των τάφων κυριαρχούν τα μυροδοχεία, πήλινα (με ατρακτοειδές σώμα) και γυάλινα (με τριγωνικό σώμα). Επίσης, δύο μελαμβαφείς οινοχόες, δύο μόνωτα κύπελλα με χαμηλό πόδι, δύο πήλινοι αμφορίσκοι με χαμηλό πόδι, εννέα νομίσματα.

Ιδιαίτερη αναφορά θα γίνει στους τάφους 2 και 10.

Τάφος 2. Βρισκόταν σε επαφή με τον τάφο 1 σε ορθή γωνία. Ήταν λακκοειδής με σαμαρωτή κάλυψη αποτελούμενη από τέσσερις κεραμίδες. Είχε μήκος μόλις 1,10 μ. Από την τοποθέτηση των κτερισμάτων φαίνεται ότι είχε προσανατολισμό από Δ. προς Α., αφού βρέθηκαν ελάχιστα σαθρά τμήματα οστών.

Περιείχε τα εξής κτερίσματα: ζεύγος ακέραιων χρυσών ενωτίων με απόληξη σε σχήμα λεοντοκεφαλής· τύπος με ελληνιστική προέλευση, που διατηρήθηκε και μέχρι τον 1ο, ίσως και το 2ο αι. μ.Χ.[5]. Χρυσή πόρπη από έλασμα με φυτική συρματερή διακόσμηση. Χρυσό δακτυλίδι με σφενδόνη από φύλλο χρυσού και ένθετο κορνήλιο (ο οποίος ήταν σε ευρεία χρήση στα ρωμαϊκά χρόνια). Στεφάνι από αργυρό σκελετό επικαλυμμένο με φύλλο χρυσού με διακόσμηση χρυσών φύλλων σε σχήμα κισσού και αμπελιού· προοριζόταν μάλλον για ταφική χρήση. Πιθανή χρονολόγηση στον 1ο ή 2ο αι. μ.Χ., οπότε συνηθίζεται τα στεφάνια να διακοσμούνται κατά συστάδες τριών φύλλων (όπως το παραπάνω), τα οποία προσκολλώνται σε σκελετό άλλου υλικού[6]. Δύο όμοια πήλινα μυροδοχεία με ατρακτοειδές σώμα.

Από τα παραπάνω κτερίσματα η ταφή μπορεί να χρονολογηθεί κατά το τέλος του 1ου ή στην αρχή του 2ου αι. μ.Χ.

Τάφος 10. Πρόκειται για ένα υπόγειο κτιστό μαυσωλείο (Πίν. 157 β) που αποτελείται από έναν ορθογώνιο ταφικό θάλαμο, με προσανατολισμό από Β. προς Ν., διαστ. 2,10x3,35 μ., και από ένα, επίσης ορθογώνιο, κλιμακοστάσιο εισόδου στη νότια στενή πλευρά, πλάτους 0,80 μ., αποτελούμενο από τέσσερα σκαλοπάτια, από τα οποία το χαμηλότερο είναι πλατύσκαλο, πάνω στο οποίο θα πρέπει να κινούνταν η θύρα, όπως υποδηλώνουν η κατασκευή και οι εγκοπές των πλευρικών τοίχων (Πίν. 157 γ).

Στις τρεις πλευρές του τάφου έχουν κτισθεί τρεις βαθιές, ημιελλειψοειδούς σχήματος κόγχες - αρκοσόλια, πλινθόκτιστα στο τόξο και σε τμήματα των εξωτερικών επιφανειών τους. Η οροφή η οποία πρέπει να ήταν κυλινδροκαμάρα κτισμένη με πέτρες και συνδετικό κονίαμα, σώζεται μόνο σε τμήμα της βάσης της. Το δάπεδο αποτελείται από κτυπητό χώμα με μικρές πέτρες (χαλίκι) ή βότσαλα. Η κατασκευή των τοίχων είναι ισχυρή και επιμελημένη. Αποτελείται από πέτρες μεσαίου μεγέθους και συνδετικό κονίαμα, κτισμένες κατά το ψευδοϊσοδομικό σύστημα.

Βρέθηκε μόνον ένας σκελετός, έξω από το δυτικό αρκοσόλιο, ελλιπής κατά το μισό κρανίο και σε τμήματα του κορμού. Τμήματα οστών βρέθηκαν σκόρπια στο δάπεδο του τάφου.

Ο τάφος πρέπει να είχε καταστραφεί και πιθανότατα συληθεί από παλιά δεδομένης της κατεστραμμένης οροφής και εισόδου, τμημάτων των αρκοσολίων, καθώς και της απουσίας της θύρας, αλλά και της διατάραξης των οστών και των κτερισμάτων. Η επίχωση ήταν διαταραγμένη. Πάνω από το ταφικό στρώμα ένα

5. R.A. Higgins, Greek and Roman Jewellery, London 1961, σ. 183.
6. Ό.π., σ. 182.

στρώμα καταστροφής από υλικό πιθανότατα τμημάτων των τοίχων και της οροφής. Τα υπερκείμενα στρώματα περιείχαν οστά ζώων, μία ταφή σκύλου, καμινεύματα, ρωμαϊκά και νεότερα όστρακα, καθώς και ένα νόμισμα της Κρητικής Πολιτείας του 1900.

Από τα κτερίσματα, τα οποία βρέθηκαν τοποθετημένα μέσα στα αρκοσόλια στο επίπεδο του δαπέδου και σαφώς διαταραγμένα αναφέρονται: Έντεκα λύχνοι (οι περισσότεροι «εφεσιακού τύπου»), δεκατέσσερα γυάλινα μυροδοχεία, ψήφοι από γαλαζοπράσινη υαλόμαζα σε σχήμα σκαραβαίου, ίσως από περιδέραιο, μια μικρή αργυρή κυλινδρική πυξίδα με πώμα, ένα εγχειρίδιο με σιδερένια λεπίδα και αργυρή περίτεχνη λαβή με ένθετη διακόσμηση, μια χάλκινη αλυσίδα, δύο χάλκινες περόνες, δύο πήλινες οινοχόες και δύο όμοια δίωτα αγγεία με σφαιρική κοιλιά και πρόχυση στους ώμους, χαρακτηριστικά του 1ου αι. μ.Χ.[7]. Επίσης πέντε νομίσματα.

Η όλη κατασκευή του τάφου[8] (παρεμφερείς έχουν βρεθεί στην περιοχή[9]), οι λύχνοι του «εφεσιακού τύπου»[10], καθώς και τα δίωτα πήλινα αγγεία με την πρόχυση[11] τον χρονολογούν στον 1ο αι. μ.Χ.

ΙΩΑΝΝΑ ΣΕΡΠΕΤΣΙΔΑΚΗ

ΠΑΡΑΔΟΣΕΙΣ - ΠΕΡΙΣΥΛΛΟΓΕΣ - ΤΥΧΑΙΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ

Σημειώνονται συνοπτικά (αφού δεν έχει ακόμη ολοκληρωθεί η συντήρησή τους) τα κυριότερα ευρήματα από περισυλλογές ή παραδόσεις, κυρίως λόγω των τοπογραφικών πληροφοριών που παρέχει η ανεύρευσή τους.

Επαρχία Τεμένους

Από τις Μεσαμπελιές (ΒΔ. της Κνωσού, οδός Διονυσίου, αγρός Κωστ. Φαρδούλη) προέρχονται πήλινη πρόχους και κύπελλο (μάλλον γεωμετρικών χρόνων), ενετικό σορδίνι και τουρκικές καπνοσύριγγες. Στον αγρό Απόστ. Τερζάκη, στο Μοναστηριακό Κεφάλι Κνωσού περισυλλέχθηκε πυραμιδοειδής αγνύθα. Στον αγρό Παν. Μανωλικάκη, στη θέση Χαλάσματα Γουρνών Τεμένους περισυλλέχθηκαν ρωμαϊκά όστρακα. Στον κόλπο Αγρολιάς της νήσου Δίας ανελκύσθηκαν από βάθους 60 οργυιών δύο πεταλόσχημες αγνύθες.

Επαρχία Πεδιάδος

Στη θέση Ξερόκαμπος Επισκοπής Πεδιάδος βρέθηκε και παραδόθηκε από τον Μιχ. Κοθεσανάκη ένα αργυρό νόμισμα.

Επαρχία Μαλεβιζίου

Στις Βούτες βρέθηκαν και παραδόθηκαν από τον Κωνστ. Εμμ. Λυρώνη πολλά θραύσματα από πήλινες λάρνακες ΥΜ ΙΙΙ περιόδου. Πολλά από αυτά σώζουν γραπτή διακόσμηση με σχηματοποιημένα χταπόδια, παπυροειδή και κυματοειδείς γραμμές. Από τη θέση Νίφτα Αστυρακίου περισυλλέχθηκαν διάφορα όστρακα. Στον αγρό Ιω. Νικ. Σαριδάκη στη θέση Αραπάκι περιοχής Κορφών βρέθηκε πήλινο υφαντικό βάρος.

Επαρχία Μονοφατσίου

Στο Δεμάτι βρέθηκαν κρυμμένα σε τράφο ένα λίθινο φωλεόσχημο αγγείο, ένα πήλινο αγγείο και όστρακα.

Επαρχία Καινουργίου

Από περισυλλογές από διάφορους αγρούς περιοχής Γόρτυνος μεταφέρθηκαν στο Μουσείο Ηρακλείου διάφορα μικροευρήματα, μεταξύ των οποίων 82 χάλκινα νομίσματα, χάλκινα εξαρτήματα και εργαλεία (περόνες, πόρπη, ωτογλυφίδα κτλ.), δύο τεμάχια σιδερένιου εγχειριδίου και μολύβδινος σταυρός. Από τη Νύβριτο προέρχονται δύο πήλινα υφαντικά βάρη (παράδοση Ιω. Ζαχαριουδάκη).

Επαρχία Πυργιωτίσσης

Ο Δημ. Κωνσταναράκης παρέδωσε λίθινο μινωικό αγγείο που βρήκε στους Βώρους.

ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ Β. ΚΡΙΤΖΑΣ

ΠΕΡΙΣΥΛΛΟΓΗ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

ΕΠΑΡΧΙΑ ΠΕΔΙΑΔΟΣ

Από τον υπογράφοντα και τον αρχαιοφύλακα της επαρχίας Πεδιάδος Κ. Στρατάκη πραγματοποιήθηκαν περισυλλογές επιφανειακών ευρημάτων στο ιερό κορυφής Κεφάλας Λιλιανού και στο υπαίθριο ιερό στο

7. ΠΑΕ 1969, σ. 245, πίν. 277β και ΑΔ 28 (1973): Χρονικά, σ. 568.
8. J. Sanders, Roman Crete, 1982, σ. 40.
9. ΑΔ 29 (1973-1974): Χρονικά, σ. 894, Σχέδ. 6-7.
10. BSA 67 (1972), σ. 274, σχέδ. 3:5, 6 και ΠΑΕ, ό.π., σ. 245, πίν. 278α.
11. Ό.π. (υποσημ. 9), σ. 894, Πίν. 667ε.

Μαμαλούκω Καρδουλιανού[12]. Και τα δύο ιερά βρίσκονται κοντά στο Καστέλλι και προφανώς έχουν σχέση με το μεγάλο μινωικό οικισμό που ανασκάπτεται τα τελευταία χρόνια. Περισυλλέχθηκε μεγάλος αριθμός θραυσμάτων ειδωλίων ζώων, κοίλων και συμπαγών (Πίν. 158 α-δ), καθώς και μερικά κομμάτια ανθρωπόμορφων (Πίν. 158 ε-ζ). Ο πηλός τους είναι όμοιος με των αγγείων που έχουν βρεθεί στις ανασκαφές στο Καστέλλι, γεγονός που μαρτυρεί ότι πρόκειται για προϊόντα τοπικών εργαστηρίων της Πεδιάδος. Η λίγη επιφανειακή κεραμική στο Μαμαλούκω Καρδουλιανού χρονολογείται στα νεοανακτορικά χρόνια.

ΓΙΩΡΓΟΣ ΡΕΘΕΜΙΩΤΑΚΗΣ

ΑΜΕΡΙΚΑΝΙΚΗ ΣΧΟΛΗ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΚΟΜΜΟΣ

Οι ανασκαφές του μινωικού λιμανιού και του ιερού ιστορικών χρόνων στον Κομμό, στη νότια-κεντρική Κρήτη, συνεχίστηκαν από τις 26 Ιουνίου ως τις 24 Αυγούστου 1991.

Πραγματοποιήθηκε επαναληπτική ανασκαφή στα νοτιοανατολικά, μέρος της οποίας διενεργήθηκε σε μια πρόσφατα απαλλοτριωμένη έκταση πέντε στρεμμάτων. Βασικός στόχος ήταν η διερεύνηση της μινωικής Οικίας Χ, που είχε εξεταστεί δειγματοληπτικά σε προηγούμενες περιόδους, και ο καθορισμός του προσανατολισμού των κατόψεων και των πιθανών χρήσεων των δύο εκτεταμένων αστικών κτιρίων, του ΥΜ Ι Κτιρίου Τ και του ΥΜ ΙΙΙ Κτιρίου Ρ, που εκτείνονται μέσα στη νέα περιοχή και προς Ν. του ΥΜ μεγάλου δρόμου.

Αποδείχθηκε ότι η Οικία Χ και ο γύρω της χώρος διαθέτουν πλούσια στρωματογραφία και υλικό. Ένα μέρος της είχε χτιστεί πάνω σε μια ΜΜ οικία, της οποίας έχει ανασκαφεί ένα πλακόστρωτο δωμάτιο που περιείχε πολλά κύπελλα και άλλα αγγεία, καθώς και μια σφραγίδα από στεατίτη. Η γενική εικόνα παρουσιάζει μια ΜΜ ΙΙΙ καταστροφή συνηθισμένη στον Κομμό. Οι διάφορες περίοδοι μινωικής κεραμικής που αντιπροσωπεύονται σε αυτή την περιοχή είναι οι ΜΜ ΙΙΙ, ΥΜ ΙΒ, ΥΜ ΙΙ, ΥΜ ΙΙΙΑ1 και ΥΜ ΙΙΙΑ2. Η ίδια η Οικία Χ, που πιθανώς κατασκευάσθηκε κατά την ΥΜ ΙΑ, αποτελούνταν αρχικά από έξι τουλάχιστον δωμάτια που διέθεταν στα νότια μια ευρύχωρη βεράντα. Ένα από αυτά τα δωμάτια εγκαταλείφθηκε κατά την ΥΜ ΙΙ. Μέσα σε αυτόν το διάδρομο/κλίμακα εντοπίστηκε ένας αποθέτης δαπέδου από μικρά κανάτια και άλλα αγγεία και, ριγμένα επάνω από αυτά, ένα χάλκινο μαχαίρι και ζωγραφισμένα κονιάματα. Τα πολύ λεπτά θραύσματα κονιάματος ήταν διακοσμημένα με σπείρες, λευκούς κρίνους σε κίτρινο φόντο και άλλα φυτικά σχέδια, και αποτελούν τις πρώτες αντιπροσωπευτικές τοιχογραφίες από τον Κομμό. Μέσα στο δωμάτιο 2, με τελευταία χρήση κατά την ΥΜ ΙΒ, υπήρχε και άλλη κεραμική, καθώς και ένα χάλκινο εργαλείο που χρησίμευε για κοπή και σφυρηλάτηση. Το δωμάτιο 6, με τελευταία χρήση κατά την ΥΜ ΙΙΙΑ1, περιείχε μια μεγάλη πλάκα που χρησίμευε για πλύση.

Τα δωμάτια 4 και 5 ήταν σε χρήση τουλάχιστον ως την εποχή εγκατάλειψης της οικίας κατά την ΥΜ ΙΙΑ2 και περιείχαν τους πρώτους αδιατάρακτους, σε μεγάλο βαθμό, αποθέτες δαπέδου που εντοπίστηκαν στις οικίες του ΥΜ Κομμού. Το δωμάτιο 5, ένας φωταγωγός, είχε ανασκαφεί το 1985[1]. Το δωμάτιο 4, με άνοιγμα προς το δωμάτιο 5 από τα δυτικά, ήταν αρχικά καλυμμένο με κονίαμα σε χρώματα φωτεινά παστέλ. Στο πλέον ανώτερο δάπεδό του υπήρχαν πίθοι, κύπελλα, καθώς και μια θαυμάσια πυξίδα. Η διακοσμημένη πυξίδα που ήταν καλυμμένη με κύπελλο, είχε προφανώς αναρτηθεί κοντά στο παράθυρο. Από το κύπελλο είχαν χυθεί αρκετές λίθινες χάντρες και ένα λίθινο περίαπτο, πιθανώς τμήμα ενός μικρού περιδεραίου. Το δωμάτιο 7, σε χρήση ως την ΥΜ ΙΙΙΑ1, είχε πρόσβαση από μια κλίμακα που οδηγούσε κάτω από τα δυτικά, και παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Στο ανώτερο δάπεδο, πάνω σε ένα μικρό λίθινο τραπέζι, υπήρχαν δύο μικρές κανάτες με τριφυλλόσχημο στόμιο και ένας αριθμός διακοσμημένων οστρέων (glycymeris). Κάτω είχαν τοποθετηθεί προσεκτικά δύο κάλαθοι. Επίσης, με το δάπεδο αυτό σχετίζονταν πολλά ακέραια πύραυνα με λαβές, ένα ακέραιο κοχύλι Τρίτωνα, ένα ρυτό με πολλαπλά διάτρητη βάση, μια σφραγίδα από στεατίτη με απεικόνιση πτηνού εν πτήσει και κωνικά κύπελλα. Πιο κάτω, σε παλαιότερα δάπεδα, υπήρχε ένα παρόμοιο σχέδιο κανατιών, κυπέλλων, και πυραύνων, η παράταξη των οποίων δείχνει ότι το μικρό δωμάτιο είχε μια συνεχή λειτουργία, πιθανώς θρησκευτική, στη διάρκεια ενός μεγάλου μέρους της χρήσης του.

Ένας άλλος στόχος, κατά τη διάρκεια της ανασκαφής του 1991, ήταν η απόπειρα εντοπισμού της βορειοανατολικής γωνίας του ΥΜ ΙΙΙΑ ισόδομου Κτιρίου Ρ το οποίο, όπως ήδη ήταν γνωστό, αποτελούνταν

12. Γ. Ρεθεμιωτάκης, Πεπραγμένα ΣΤ΄ Κρητολογικού Συνεδρίου, Χανιά 1990, σ.241-242, σχέδ. 1.

1. ΑΔ 40 (1985): Χρονικά, σ. 298 κ.ε.

από πέντε τουλάχιστον ευρύχωρες στοές που ανοίγονταν σε μια εκτεταμένη περιοχή προς Δ. Η γωνία αποκαλύφθηκε διατηρημένη σε καλή κατάσταση, σε ύψος 3 μ. περίπου, ενώ εντοπίστηκε και ο ανατολικός τοίχος του κτιρίου από εκείνο το σημείο προς Ν. Οι συνολικές διαστάσεις του Κτιρίου Ρ είναι τώρα 39,43 μ. μήκος (Α.-Δ.) και τουλάχιστον 27,60 μ. πλάτος (ως τη βορειοανατολική γωνία του Χώρου 36). Έτσι, το κτίριο αυτό είναι η μεγαλύτερη και καλύτερα διατηρημένη ισόδομη κατασκευή γνωστή από αυτή την περίοδο. Η πρόσβαση στις στοές φαίνεται ότι γινόταν μόνο από τα δυτικά, γιατί το Κτίριο Ρ προφανώς είχε χτιστεί πάνω στην αλλουβιακή πλαγιά στα ανατολικά, από όπου δεν υπάρχει ένδειξη εισόδου στο κτίριο.

Καθαρίστηκαν τμήματα των δύο βορειότερων στοών στα ανατολικά, στο σημείο όπου τα ανατολικά άκρα των βόρειων και νότιων τοίχων τους που ακολουθούν μικτό σύστημα κατασκευής (ισόδομο και ανισοϊσόδομο) από μικτή ισοδομή και ανισόδομη κατασκευή, βρέθηκαν καλά διατηρημένα, καθώς υψώνονταν για να ενωθούν με τον ανατολικό τοίχο. Στο εσωτερικό κάθε μιας στοάς αποκαλύφθηκαν τα αναμενόμενα δάπεδα από άργιλλο που συνεχίζονταν από τα δυτικά. Πάνω τους υπήρχαν ίχνη από καύση. Μια συσσώρευση καμένων μπάζων της ΥΜ ΙΙΙΒ, που βρέθηκε κάτω από κατάρρευση τοίχου κοντά στον ανατολικό τοίχο, ίσως αποτελεί ένδειξη καύσης των δοκών της στέγης. Ανάμεσα στα μπάζα υπήρχαν πολλά θραύσματα αγγείων μεταφοράς και αποθήκευσης. Παράλληλα με την κυπριακή, η χαναανιτική και άλλη επείσακτη κεραμική που εντοπίστηκε, σε σχέση ειδικά με την μετα-ΥΜ Ι ιστορία της θέσης, ενισχύουν την ερμηνεία ότι το Κτίριο Ρ συνδέεται με εμπορικές δραστηριότητες. Η ακριβής χρήση των στοών του Κτιρίου Ρ δεν έχει ακόμη προσδιορισθεί. Η αποθήκευση, και ειδικότερα, η στέγαση πλοίων κατά τη διάρκεια του χειμώνα παραμένει ως η πλέον πιθανή ερμηνεία.

Αν και η ανασκαφική έρευνα το 1991 επικεντρώθηκε στον καθορισμό του σχεδίου και της στρωματογραφίας του Ρ, προσδιορίστηκαν επίσης ορισμένα χαρακτηριστικά του ΥΜ Ι προϋπάρχοντος του ισόδομου Κτιρίου Τ, στα δυτικά του οποίου υπήρχε μια τεράστια αυλή διαστ. 28,75 μ. (Α.-Δ.) x 38 μ. τουλάχιστον (Β.-Ν.). Η αυλή πλαισιωνόταν προς Δ. από μια διώροφη κατασκευή, και κατά μήκος της βόρειας πλευράς της από μια στοά με κιονοστοιχία. Ωστόσο, το ΥΜ ΙΙΙ Κτίριο Ρ είχε κατασκευαστεί κατευθείαν στα ανατολικά της αυλής και, έτσι, κατέστρεψε μερικώς τουλάχιστον, και κάλυψε την παλαιότερη κατασκευή. Στα βορειοανατολικά όμως, όπου υπάρχει ένα σύνολο από δωμάτια, μερικώς καμένα και προφανώς χρησιμοποιούμενα για αποθήκευση, παρέμεινε καλυμμένο κάτω από λιθοδομή που είχε καταρρεύσει. Κατά τις προηγούμενες περιόδους είχε θεωρηθεί ότι το απώτατο μήκος του Τ προς Α. ήταν στη γωνία που αποκαλύφθηκε εκεί. Ωστόσο, τώρα είναι φανερό ότι αυτή η γωνία βρίσκεται στο σημείο μιας καμπής προς Ν. κατόπιν ανατολικά, όπου αργότερα χρησίμευσε ως βάση για ένα μεγάλο μέρος του ανατολικού τοίχου του Κτιρίου Ρ. Η ίδια συμπαγής αλλά καλαίσθητη τεχνική ορθοστάτη που διακρίνεται αλλού, στις προσόψεις του Κτιρίου Τ εμφανίζεται κάτω από τις προσθήκες που έγιναν στη διάρκεια της ΥΜ ΙΙΙ. Αντίθετα με το Κτίριο Ρ που είχε κατασκευαστεί σε μια αλλουβιακή πλαγιά, το Κτίριο Τ ήταν ορατό κατά την ΥΜ Ι από τα ανατολικά. Έτσι, οι ανατολικές-δυτικές διαστάσεις πρέπει να αναθεωρηθούν σε 77 μ. (το ελάχιστο). Μακρύτερα από τα προϋπάρχοντα του Ρ κτίρια, μια μικρή βυδομέτρηση κάτω από τα δάπεδα του Κτιρίου Ρ στο ανατολικό τμήμα αποκάλυψε έναν ψηλό τοίχο εξαίρετης ΜΜ ΙΙΙ (;) λιθοδομής κάτω από το επίπεδο δαπέδου του Τ που, μαζί με τα ευρήματα που πιθανώς θα αποκαλυφθούν στα γειτονικά δωμάτια, θα βοηθήσει στην κατανόηση της πριν την εποχή του Τ χρήσης της νότιας, αστικής περιοχής.

Στη διάρκεια των εργασιών αποκτήσαμε περισσότερες γνώσεις σχετικά με το χαρακτήρα της ύστερης ελληνικής κατοίκησης της περιοχής. Προς Β. του ανατολικού-δυτικού μινωικού δρόμου, κοντά στη μινωική Οικία Χ, υπήρχαν επίπεδα πρώιμα του 7ου αι., που χρονολογούνται πριν από το Κτίριο V. Ακόμα, μία από τις στοές του Κτιρίου Ρ, επαναχρησιμοποιήθηκε κατά την αρχαϊκή εποχή. Επιπλέον, γινόταν ευρεία χρήση του εκτεταμένου ανοιχτού χώρου προς Α. του ιερού ιστορικών χρόνων. Ορισμένοι από τους ψηλότερους κυβόλιθους της ανατολικής πρόσοψης του Κτιρίου Ρ είχαν λαξευτεί ώστε να σχηματίζουν γούρνες για το πότισμα ζώων, υποζυγίων ή ζώων που προορίζονταν για θυσία και τροφή. Επίσης, οι ανασκαφές κοντά στο Χώρο 41 έδειξαν ότι η κλίμακα, που είχε υποτεθεί παλαιότερα ότι είχε κατασκευαστεί στη διάρκεια της ΥΜ ΙΙΙ ως τμήμα του οικοδομήματος του Ρ, ήταν στην πραγματικότητα μέρος ενός πηγαδιού, ελληνιστικού ή παλαιότερου, που οδηγούσε στο νερό με τη βοήθεια δεκατεσσάρων βαθμίδων.

JOSEPH SHAW

ΙΤΑΛΙΚΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΣΧΟΛΗ

ΑΓΙΑ ΤΡΙΑΔΑ

Οι έρευνες της Ιταλικής Αρχαιολογικής Σχολής συνεχίστηκαν στην Αγία Τριάδα υπό τη διεύθυνση του καθηγητή V. La Rosa. Η ανασκαφή είχε ως αντικείμενο τον καινούργιο Βορειοανατολικό Τομέα, και

ιδιαίτερα ορισμένα δωμάτια του Complesso Della Mazza Di Breccia και την περιοχή αμέσως προς Β. αυτού του συγκροτήματος. Στο δωμάτιο ήλθε στο φως το επίπεδο του δαπέδου που, κατά μήκος του ανατολικού και του νότιου τοίχου, αποτελούνταν από φαρδιές πλάκες που σε κάποια προηγούμενη φάση πιθανώς είχαν χρησιμοποιηθεί για την κάλυψη ενός αγωγού. Η υποχώρηση (ίσως ύστερα από σεισμό) των πλακών, που εν μέρει ακουμπούσαν στο κενό, είχε προκαλέσει τη διολίσθηση του υλικού του δαπέδου, που χρονολογείται, όπως και αυτά των άλλων δωματίων του άνω ανδήρου, στο τέλος της ΥΜ ΙΒ περιόδου.

Ένα σύστημα ανδήρων (με προσανατολισμό Α.-Δ.), εντοπίστηκε προς Β. των δωματίων h και m. Σε κάποια στιγμή, όχι μεταγενέστερη της ΥΜ Ι περιόδου, υπήρχε μάλιστα πάνω σε δύο επίπεδα, αμέσως ανατολικά του δωματίου g ένα είδος περάσματος, με πλάτος λίγο μεγαλύτερο του 1 μ., ίσως σε σχέση με μεμονωμένα τμήματα πλακόστρωτου. Ο βορειότερος από αυτούς τους τοίχους ξαναχρησιμοποιήθηκε κατά την ΥΜ ΙΙΙΑ2 περίοδο.

Το σημαντικότερο γεγονός στις έρευνες του 1991 αποτέλεσε όμως η ανασκαφή δύο στρωμάτων, και τα δύο της ΜΜ ΙΙ περιόδου, που προστίθενται στο σύστημα «δρόμος-λιθόστρωτο-πλακόστρωτο» που εντοπίστηκε τα περασμένα χρόνια στον καινούργιο τομέα της ανασκαφής. Τα τελευταία δύο στρώματα της σειράς, το 31 και το 32, με μέγιστο βάθος 1,70-1,80 μ., έδωσαν θαυμάσια καμαραϊκή κεραμική. Το υψηλότερο επίπεδο πιθανώς αφορά τόπο απόρριψης, αφού σ' αυτό βρέθηκαν πολλοί λίθοι, αλλά και οστά και άφθονα υπολείμματα λευκού κονιάματος. Το στρώμα 32 αντίθετα, που αποτελείται σχεδόν αποκλειστικά από χαλίκι και αργιλώδες χώμα, δημιουργήθηκε προφανώς εξαιτίας μιας κατάρρευσης ή μιας μεγάλης κατολίσθησης, προγενέστερης της κατασκευής του λιθόστρωτου δρόμου, αν και είναι και αυτός της ΜΜ ΙΙ περιόδου. Το άφθονο υλικό πρέπει λοιπόν να ανήκει σε στρώματα κατοικιών που βρίσκονταν στην ανώτερη πλαγιά του λόφου. Από το στρώμα 31, μαζί μ' ένα ωραίο άνθος σε λευκό βάθος (ένθετο πάνω σ' ένα μεγάλο αγγείο) προέρχονται τα υπολείμματα ενός αναθηματικού ομοιώματος, το οποίο κατά κάποιο τρόπο αποτελεί το πρότυπο εκείνων από το Παλαίκαστρο και το Καμηλάρι που είναι λιγότερο επιμελημένα. Αποτελείται από μια ομάδα γυναικείων μορφών, ίσως έξι, με το κάτω μέρος δουλεμένο στον τροχό, τα χέρια υψωμένα μπροστά, τις φούστες με διακόσμηση, ένα κόκκινο κολόβιο κλειστό μπροστά, λαιμό και χέρια με περιδέραιο και βραχιόλια, τα γυμνά μέρη τονισμένα με λευκό χρώμα. Από μια ανάγλυφη ζώνη στη μέση ξεκινούν κάθετα κορδόνια, τα οποία μπροστά καταλήγουν σ' έναν κόμβο με τρία στοιχεία στο σχήμα φακού. Οι μορφές που έχουν κατασκευασθεί με τη λεπτότατη καμαραϊκή τεχνική, με λευκές και κόκκινες επιστρώσεις, πάνω σε μαύρο φόντο, ήταν στερεωμένες σε μια στρογγυλή βάση της οποίας, από τα δύο θραύσματα που βρέθηκαν, προσδιορίστηκε η διάμετρος (0,20 μ. περίπου). Από τις τρεις μορφές που διατηρήθηκαν, η καλύτερη έχει ύψος 0,09 μ. περίπου (μέχρι το λαιμό) και η περιφέρειά της είναι ελαφρώς μεγαλύτερη από των άλλων δύο (0,041, ενώ των άλλων 0,038 μ.), πιθανώς χωρίς καμία ιεραρχική σημασία.

Σύμφωνα με μια πρώτη, υποθετική αναπαράσταση του ομοιώματος, οι μορφές θα διατάσσονταν περιμετρικά, στην άκρη του στρογγυλού ιερού χώρου, στραμμένες προς το εσωτερικό, με τα χέρια υψωμένα για να επικαλεστούν τη θεά ή για να προσευχηθούν.

VINCENZO LA ROSA

ΓΟΡΤΥΝΑ

Πραιτώριο

Οι ανασκαφές που άρχισαν στις 23 Ιουνίου και τελείωσαν στις 7 Αυγούστου 1991, είχαν ως αντικείμενο ολόκληρη την περιοχή του Πραιτωρίου, το δρόμο προς Β. μεταξύ του Πραιτωρίου και του μεγάλου Νυμφαίου, και τη μεταγενέστερη μικρή αυλή πίσω από την κρήνη 240 στο Caput Aquae.

Η ανασκαφή των praefurnia δυτικά και νότια του μεγαλειώδους caldarium 13 αποδείχθηκε ιδιαίτερα δύσκολη εξαιτίας των πολυάριθμων επάλληλων στρωμάτων που οφείλονται σε συχνές επισκευές. Εξάλλου διαπιστώθηκε ότι όλα αυτά τα praefurnia είναι μεταγενέστερα της πρώτης λειτουργίας του caldarium και σταμάτησαν να χρησιμοποιούνται, όπως φαίνεται, μέσα στον 6ο ή στις αρχές του 7ου αι.

Ξεκινώντας από τα δωμάτια 47-48 η ανασκαφή συνεχίστηκε μέχρι το μεγάλο δρόμο 43, που από τα δυτικά όριζε το Πραιτώριο. Εντοπίστηκαν και μερικοί χώροι της τελευταίας περιόδου κατά την οποία παρατηρείται δραστηριότητα στην περιοχή, σε χρόνους υστερότερους του 670, καθώς και πολυάριθμοι χώροι του 7ου αι. και κατάλοιπα που ανήκουν στη φάση των Λουτρών, καθώς και του πρώτου Πραιτωρίου. Τοίχοι του πρώτου Πραιτωρίου και κατάλοιπα κατασκευών της εποχής του Τραϊανού εντοπίστηκαν και κάτω από το μεταγενέστερο δάπεδο της βασιλικής, τις φάσεις της οποίας γίνεται προσπάθεια να αναπαραστηθούν σχεδιαστικά.

Ανοίχθηκε πάλι μια τάφρος που είχε ανοιχθεί από τον Colini τη δεκαετία του '30 στο δυτικό άκρο της βασιλικής και διαπιστώθηκε ότι ανάμεσα στη βασι-

λική και το Πύθιο υπήρχε ένα έντονο κοίλωμα που ήταν η μεγάλη κοίτη ενός χειμάρρου, η οποία καλύφθηκε αργότερα από το δρόμο 43. Στο κοίλωμα αυτό έγιναν ενταφιασμοί κυρίως στο 2ο αι. π.Χ.

Μια δοκιμαστική τομή, με σκοπό να εντοπίσει τη νοτιοδυτική γωνία του πρώτου Πραιτωρίου, αποκάλυψε το πλακόστρωτο του δρόμου 43, που έχει κατωφερική κλίση, με κατεύθυνση προς Ν., αλλά δεν βρέθηκε διασταύρωση προς Δ.

Σημαντικά χρονολογικά προβλήματα λύθηκαν με τη συνέχιση της ανασκαφής των εργαστηρίων, που ορίζουν τη βόρεια όψη του Πραιτωρίου, και με την ανασκαφή του δρόμου μεταξύ Πραιτωρίου και Νυμφαίου, όπου αποκαλύφθηκε ένας μικρός μεσαιωνικός ή σύγχρονος αγροτικός περίβολος.

Η ανασκαφή έφερε στο φως πολυάριθμα γλυπτά, ανάμεσα στα οποία ιδιαίτερα σημαντικά είναι δύο κεφαλές, η μια ενός σάτυρου (αντίγραφο ελληνιστικού πρωτοτύπου), της εποχής του Αδριανού, και η άλλη πορτραίτο ενός νέου, της εποχής του Μάρκου Αυρηλίου. Αυτό το τελευταίο προέρχεται από την επιχωμάτωση, στην οποία πιθανότατα είχαν ρίξει το άγαλμα τηβεννοφόρου και εκείνο με το πορτραίτο (πιθανότατα του Αδριανού), τα οποία βρέθηκαν εντοιχισμένα στη μεταγενέστερη κρήνη 240.

ΜΗΤΡΟΠΟΛΗ

Μεταξύ 3 και 22 Ιουνίου διευρύνθηκε, με τρεις δοκιμαστικές τομές (I-III), η ανασκαφή που πραγματοποιήθηκε από τη Σχολή κατά τα έτη 1979-80 στη Μητρόπολη του Νομού Ηρακλείου.

Εκ μέρους της Σχολής διήυθυνε την ανασκαφή η καθηγήτρια R. Farioli Campanati με τη συνεργασία των δρ. Isabella Baldini και Paola Novara. Αρχιτέκτονας και τοπογράφος ήταν η δρ. Maria Ricciardi.

Πρόκειται για μια βασιλική με πέντε κλίτη· η σολέα χώριζε στη μέση το κεντρικό κλίτος, που είχε πλάτος 10 μ. Το πλάτος των πλαγίων κλιτών ήταν 4,50-4,70 μ.

Το κεντρικό κλίτος της βασιλικής των χρόνων του Ιουστιανιανού είχε ψηφιδωτό δάπεδο με γεωμετρικά σχέδια και μορφές ζώων. Μετά την καταστροφή που υπέστη στην εποχή του Ηρακλείου, το ψηφιδωτό σκεπάστηκε με χοντρές μαρμάρινες πλάκες.

Κάτω από τις δύο ήδη γνωστές βασιλικές βρέθηκε ένα λιθόστρωτο και λείψανα ενός αψιδωτού κτιρίου που πιθανώς ανήκει σε μια αρχαιότερη βασιλική.

Και στις δύο φάσεις της —εκείνη του Ιουστινιανού και εκείνη του Ηρακλείου (που έχει την ίδια κάτοψη με την πρώτη)— η βασιλική είχε πλάτος 35,50 μ. περίπου, γεγονός που οδηγεί στην υπόθεση ότι το μήκος της ήταν 70 μ. περίπου. Οι διαστάσεις αυτές καθιστούν τη βασιλική τη μεγαλύτερη πιθανώς από αυτές που έχουν βρεθεί μέχρι τώρα στην Κρήτη.

Η επίσημη έκθεση και η τυπική αίτηση ανασκαφής για το 1992 θα γίνουν από τη 13η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων.

Έγινε επίσης αίτηση για χορήγηση άδειας για την απόσπαση ενός τμήματος των ψηφιδωτών που βρέθηκαν. Η απόσπαση θα γίνει από ειδικούς τεχνίτες της Σχολής της Ravenna ή από Έλληνες ειδικούς.

ANTONINO DI VITA

ΚΕ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

ΜΟΥΣΕΙΑΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΧΑΝΙΩΝ

Κατά το έτος 1991 συνεχίστηκε το έργο της συντήρησης και συγκόλλησης των νέων κεραμικών ευρημάτων του Αρχαιολογικού Μουσείου Χανίων από τους συντηρητές Κωνστ. και Βασιλ. Κωνσταντάκη. Έγινε επανέκθεση δύο προθηκών με κοσμήματα των προϊστορικών και ιστορικών χρόνων στην έκθεση του Μουσείου.

Συνεχίστηκε το έργο της ασφάλειας του Αρχαιολογικού Μουσείου Χανίων, το οποίο είχε ξεκινήσει το 1990, με τη φροντίδα της αρχιτέκτονος Αναστ. Κατεβαινίδου: ολοκληρώθηκε το σύστημα συναγερμού, αντικαταστάθηκε η πρόχειρη περίφραξη της δυτικής πλευράς του Μουσείου με την ασφαλή και καλαίσθητη σιδηροκατασκευή, επισκευάστηκε ο χώρος των νυκτοφυλάκων και κατασκευάστηκε νέα και ασφαλής κλίμακα προς τον όροφο του εργαστηρίου συντήρησης και το δεύτερο όροφο των αποθηκών και τακτοποιήθηκε το διάσπαρτο υλικό, αρχαιολογικό και οικοδομικό (κεραμίδια), της νότιας αυλής του Μουσείου. Η ίδια συνάδελφος ανέλαβε την εποπτεία της καθαίρεσης των επιχρισμάτων του Διοικητηρίου Κισάμου (Αρχαιολογική Συλλογή).

Με την επίβλεψη του αρχιτέκτονα Ιω. Χριστοδουλάκου κατασκευάστηκε τμήμα του ξύλινου μεσοπατώματος στην πρώην αποθήκη Σηφάκη και έγινε ανακατάταξη του αποθηκευμένου οικοδομικού υλικού της Εφορείας.

Με την εποπτεία της αρχαιολόγου Βάννας Νινιού-Κινδελή ολοκληρώθηκε η μεταφορά των αρχαιοτήτων από το Μουσείο Χανίων στη νέα αποθήκη Κισάμου και μεταφέρθηκαν τα παλαιά ψηφιδωτά που προστατεύονταν με στέγαστρο στην αυλή του Μουσείου, σε αίθουσα του Φρουρίου Φιρκά, σε συνεννόηση με την 13η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, και τέθηκαν οι βάσεις για την οργάνωση στο χώρο αυτό εργαστηρίου συντήρησης ψηφιδωτών της Εφορείας. Οι τεχνίτες ψηφιδωτών (Εμμ. Πατελάκης, Ιω. Κοπανάκης και Ιω. Στεφανουδάκης) εργάστηκαν, κατά το 1991, τόσο στην Κίσαμο σε συντήρηση έργων κατά χώραν όσο και στα Χανιά, πάντα με την καθοδήγηση του ειδικού συντηρητή της Διεύθυνσης Συντήρησης του ΥΠΠΟ Ιω. Δαγκλή. Με τη φροντίδα του αρχιτεχνίτη Πέτρου Πολυχρονάκη πραγματοποιήθηκαν οι ετήσιοι καθαρισμοί στους αρχαιολογικούς χώρους των Χανίων.

Συνεχίστηκε η καταγραφή των αρχαίων αντικειμένων Κισάμου από την αρχαιολόγο Αίμη Βαξαβανέλλη, στα πλαίσια της Προγραμματικής Σύμβασης ΤΑΠΑ - Δήμου Κισάμου. Η ίδια αρχαιολόγος εργάστηκε στη συνέχεια σε σωστικές ανασκαφές στην Κίσαμο (βλ. παρακάτω).

Το 1991 ξεκίνησε από το Υπουργείο Πολιτισμού ένα μεγαλόπνοο σχέδιο για την άμεση καταγραφή όλου του αρχαιολογικού θησαυρού της χώρας με αφορμή την ολοκλήρωση της ένταξης της Ελλάδας στην ΕΟΚ το 1993 και άρχισε η διάθεση ιδιαίτερων κονδυλίων για το σκοπό αυτό. Στο Μουσείο Χανίων απασχολήθηκαν, ως ωρομίσθιοι, οι αρχαιολόγοι Μαρ. Χατζηπαναγιώτου, Σοφία Πρέβε και Κατερίνα Διγαλάκη και η φωτογράφος Σούλα Βουγιούκαλου. Κατά το 1990 ταυτίστηκαν τα 5.083 αντικείμενα της έκθεσης του Μουσείου (προθήκες - ντουλάπια), συμπληρώθηκε και διορθώθηκε ο σχετικός αναλυτικός κατάλογος, εντοπίστηκαν 3.600 αφωτογράφητα και 183 ακατάγραφα αντικείμενα και φωτογραφήθηκαν 450 εκθέματα Χανίων και Ρεθύμνης.

Επίσης, ο ειδικός φωτογράφος Στέφ. Αλεξάνδρου φωτογράφησε όλες τις προθήκες του Μουσείου και τα νέα συντηρημένα αντικείμενα Χανίων-Ρεθύμνης.

Με την φροντίδα του αρχιτεχνίτη Δημ. Λεβεντάκη εγκαταστάθηκε μηχανογραφικός εξοπλισμός στα γραφεία της Εφορείας.

ΝΟΜΟΣ ΡΕΘΥΜΝΗΣ

Με την επίβλεψη της αρχιτέκτονος Ειρ. Σιγάλα-Μαγιάφα συμπληρώθηκε η τοποθέτηση σιδηροκατασκευών στο Αρχαιολογικό Μουσείο Ρεθύμνου, στην προσπάθεια επίτευξης καλύτερων συνθηκών ασφάλειας στο συγκρότημα, και αντικαταστάθηκε η ηλεκτρολογική εγκατάσταση των γραφείων του Μουσείου, η οποία ήταν εντελώς άχρηστη.

Ιδιαίτερη βαρύτητα δόθηκε στο έργο της καταγραφής στο Μουσείο Ρεθύμνου. Προς τούτο εργάστηκαν οι ωρομίσθιοι αρχαιολόγοι Ελ. Παπαδοπούλου, Νίκη Τσατσάκη και Αγγ. Κόσσυβα. Συντάχθηκε αναλυτικός κατάλογος με τα 1.130 αντικείμενα της έκθεσης του Μουσείου και καταγράφηκαν τα 573 από αυτά που ήταν ακόμη ακατάγραφα. Ξεκίνησε η σύνταξη αναλυτικών καταλόγων των αποθηκών, ταυτίστηκαν 792 αντικείμενα και καταγράφηκαν 162.

Κατά το 1991 το Μουσείο Ρεθύμνου φιλοξένησε την «Έκθεση του Μερκάτορα» από το Duisburg της Γερμανίας, ως ανταλλαγή για την εκεί έκθεση ελληνικών

αρχαιοτήτων με τίτλο «KRETA. Das Erwachsen Europas», η οποία περιελάμβανε μινωικές αρχαιότητες από όλη την Κρήτη, με έμφαση στις αρχαιότητες Ρεθύμνου. Την ευθύνη και οργάνωση της έκθεσης είχε ο Διευθυντής Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων του ΥΠΠΟ Ιω. Τζεδάκις, με αρχιτεχνίτη τον Π. Πολυχρονάκη.

Και κατά το 1991 η Εφορεία δεν διέθετε κανένα υπηρεσιακό αυτοκίνητο. Οι ανασκαφικές έρευνες συνεχίστηκαν με τη συγκινητική συμβολή του ίδιου του προσωπικού της Εφορείας στην επίλυση του προβλήματος της μετακίνησης.

Επίσης, κατά το 1991 η Εφορεία επόπτευσε τις εξής συστηματικές ανασκαφές στην περιφέρεια αρμοδιότητάς της: Πανεπιστημιακή ανασκαφή Ελεύθερνας (Π. Θέμελης - Αθαν. Καλπαξής - Νικ. Σταμπολίδης), ανασκαφή Μοναστηρακίου Αμαρίου (Αθαν. Κάντα) και Αποδούλου Αμαρίου (Ιω. Τζεδάκις - L. Godart). Τέλος, ολοκληρώθηκε φέτος η επιφανειακή αρχαιολογική έρευνα στην επαρχία Σφακίων (L. Nixon - J. Moody - Β. Νινιού-Κινδελή).

ΜΑΡΙΑ ΑΝΔΡΕΑΔΑΚΗ-ΒΛΑΖΑΚΗ

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΧΑΝΙΩΝ

Χανιά

Ναός Αποστόλων Πέτρου και Παύλου (ισόπεδο Μαζαλή) (Σχέδ. 1)

Κατά το 1991 ολοκληρώθηκε η ανασκαφή του τρίτου λαξευτού τάφου που είχε εντοπιστεί το 1990 στο βόρειο κράσπεδο της οδού Ηγ. Γαβριήλ ακριβώς μπροστά στο ναό των Αποστόλων Πέτρου και Παύλου[1]. Ο τάφος είναι υπόγειος θαλαμοειδής με μακρύ δρόμο, του οποίου σκάφηκε πέρυσι τμήμα μήκ. 8 μ. Επειδή το υπόλοιπο μήκος του προχωρεί κάτω από το οδόστρωμα έγιναν συνεννοήσεις με το Δήμο Χανίων και διακόπηκε προσωρινά η κυκλοφορία της οδού, αφαιρέθηκε το οδόστρωμα με μηχάνημα και ολοκληρώθηκε η ανασκαφή. Το συνολικό μήκος του δρόμου είναι 8,30, το πλάτος 0,90-1,35 και το βάθος μπροστά στην είσοδο 2,63 μ. Η κάθοδος γίνεται με κεκλιμένο επίπεδο. Η επίχωση του δρόμου αποτελείται από καστανόξανθο χαλαρό χώμα με μικρές πέτρες και ελάχιστα όστρακα, προϊόν της λάξευσής τους. Η είσοδος του θαλάμου είναι τοξωτή, επιμελώς λαξευμένη.

Ο τάφος κατασκευάστηκε στην ΥΜ ΙΙΙΑ περίοδο αλλά εντοπίστηκε και ξανανοίχτηκε στα κλασικά χρόνια, καθόσον η νεκρόπολη της κλασικής πόλης βρίσκεται στην ίδια θέση με εκείνη της προϊστορικής. Το φράγμα της εισόδου αποτελούνταν από αργές, ασβεστολιθικές πέτρες, μεγάλες χαμηλά και μικρότερες ψηλότερα, τοποθετημένες ακανόνιστα, χωρίς φροντίδα. Το ανώτερο τμήμα του φράγματος προεξείχε αισθητά από το κατώτερο· αυτό μπορεί να συμβεί μόνο εάν οι πέτρες του ακουμπούν σε επίχωση.

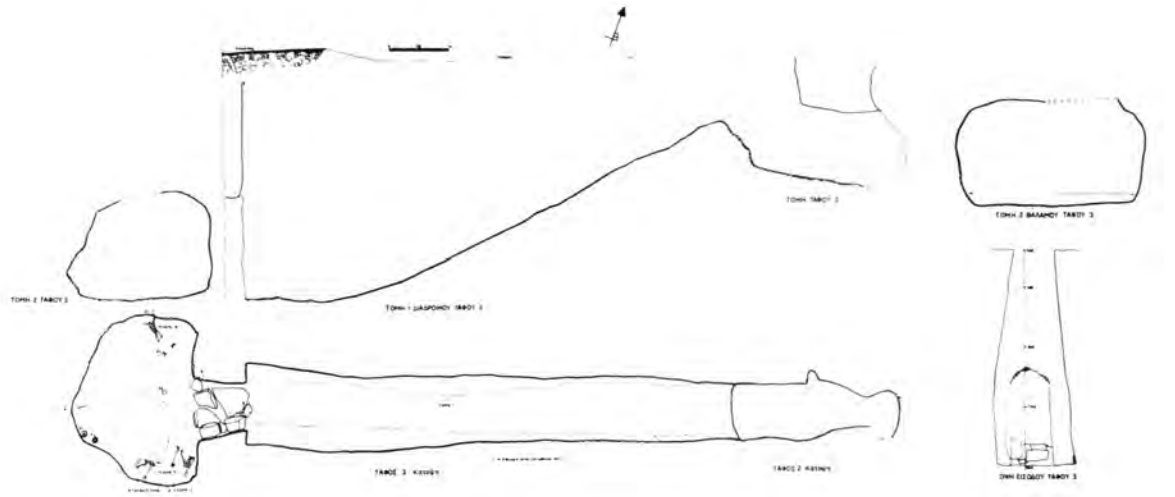
Φαίνεται ότι την τελευταία φορά που ανοίχτηκε η είσοδος αφαιρέθηκε μόνο το ανώτερο τμήμα του φράγματος, πράξη που δεν δικαιολογεί ταφή. Κατά την αφαίρεση του φράγματος περισυλλέχθηκαν όστρακα από οξυπύθμενο αμφορέα με ίχνη φωτιάς μετά το σπάσιμό του και κομμάτια κεραμίδων. Στη συνέχεια, η οροφή του θαλάμου διατρυπήθηκε και ο χώρος χρησιμοποιήθηκε ως απορριμματοφόρος λάκκος.

Επίσης, δεύτερη τρύπα παρατηρήθηκε χαμηλά στο δεξιό τοίχωμα του θαλάμου, προφανώς από μηχάνημα· όλα δείχνουν ότι διανοίχτηκε τυχαία στη σύγχρονη εποχή, κατά τις εργασίες κατασκευής δικτύου δημόσιας επιχείρησης, όταν ο θάλαμος ήταν ήδη επιχωμένος. Ως απορριμματοφόρος λάκκος, ο θάλαμος γέμισε με καστανό λασπώδες χώμα και πολλές πέτρες μεγάλου και μετρίου μεγέθους. Ανάμεσά τους η κεραμική (μελαμβαφή όστρακα, μικρό όστρακο από ερυθρόμορφο αγγείο, κεραμίδες με κόκκινο και μαύρο χρώμα, κομμάτια από μεγάλα αγγεία—κυρίως οξυπύθμενους αμφορείς) και τα υπόλοιπα ευρήματα ανήκουν στον 4ο αι. π.Χ. Επίσης περισυλλέχθηκαν δύο μαρμάρινες ανεικονικές επιτύμβιες στήλες, η μία με αετωματική επίστεψη (Λ5 και Λ7), μία πιθανή τρίτη (Λ4), πώρινα εξαρτήματα ελαιοτριβείου, όπως η πλάκα με το κυκλικό αυλάκι (Λ1) (Πίν. 159 α), μία μικρή και μία μεγάλη γούρνα (Λ2 και Λ3), μεγάλη ημίεργη πέτρα με τόρμο στη μία επιφάνεια (Λ6), δύο μεγάλα κομμάτια μολύβδου (Μ1 και Μ2). Στην αριστερή πλευρά του θαλάμου βρέθηκαν δύο χυτά ειδώλια θρηνωδών με τα χέρια στο στήθος και κατεστραμμένο το πρόσωπο (ΕΙΔ. 1 και 2)[2].

Το ΕΙΔ. 1 διατηρεί μαύρο, λευκό και καστανοκόκκινο χρώμα από τη διακόσμησή του και βρέθηκε όρθιο, στραμμένο προς το εσωτερικό του θαλάμου (Πίν. 159 β). Την ίδια θέση φαίνεται ότι είχε αρχικά και το ΕΙΔ. 2. Δίπλα τους υπήρχε μακρόστενο κομμάτι καμένου ξύλου και μισοκαμένος πυρήνας ελιάς (ΜΕ 1). Τα συγκεκριμένα τελευταία αντικείμενα δίνουν την εντύ-

1. ΑΔ 45 (1990): Χρονικά, σ. 441-442.

2. Για τον τύπο, βλ. ΑΔ 37 (1982): Μελέτες, σ. 59-76, Πίν. 15 α-β.

Σχέδ. 1. Χανιά. Ναός Αποστόλων Πέτρου και Παύλου: α) Κάτοψη, τομές 1, 2 και 3 και όψη εισόδου του τάφου 3, β) Κάτοψη και τομή του τάφου 2.

πωση ότι δεν ρίχτηκαν από την οροφή, όπως το σύνολο των λίθινων, αλλά ότι τοποθετήθηκαν. Ίσως τα καμένα όστρακα του φράγματος της εισόδου να συνδέονται με τα παραπάνω. Το μοναδικό χάλκινο εύρημα του τάφου είναι ένα σωληνωτό στέλεχος με νεύρωση (Χ 1).

Κάτω από το παχύ στρώμα της νεότερης επίχωσης αποκαλύφθηκαν τα υπολείμματα της ταφής δύο νεκρών της ΥΜ ΙΙΙΑ2 περιόδου που δηλώνουν τον αρχικό σκοπό για τον οποίο λαξεύτηκε ο τάφος.

Ο νεκρός Α είχε τοποθετηθεί σε συνεσταλμένη στάση στη δεξιά πλευρά του θαλάμου και κοντά στην είσοδο, με τα γόνατα στραμμένα προς αυτήν. Πίσω του, στο βάθος του θαλάμου, βρέθηκε μικρός ΥΜ ΙΙΙΑ2 ψευδόστομος αμφορέας, πεσμένος στο πλάι (αγγείο 1) και το σώμα από θυμιατήρι (αγγείο 2), ενώ στο κέντρο του χώρου, κοντά στην είσοδο, ήταν μικρογραφία κυπέλλου με προχοή (αγγείο 3) (Πίν. 159 γ). Ο νεκρός Β βρέθηκε διαταραγμένος στην αριστερή πλευρά του θαλάμου, επίσης κοντά στην είσοδο. Κοντά του υπήρχε μόνωτο κύπελλο με πόδι (αγγείο 4) (Πίν. 159 δ). Για να δεχτεί τις ταφές αυτές το δάπεδο του θαλάμου είχε στρωθεί με λεπτή στρώση κοκκινωπής άμμου, πάχ. 0,02 μ.

Μετά την ολοκλήρωση της ανασκαφικής έρευνας, όλο το μνημείο καλύφθηκε με άμμο και η οδός παραδόθηκε ξανά στην κυκλοφορία. Από τους τρεις τάφους που ήλθαν στο φως κατά τα έτη 1990-91, ο τάφος διατηρήθηκε ορατός στον περίβολο του ναού, με ειδική διαμόρφωση και στέγαση και με σκοπό να αναρτηθεί εκεί εποπτικό υλικό, ικανό να δίνει στους επισκέπτες μια κατατοπιστική εικόνα του τμήματος του νεκροταφείου που ανασκάφηκε στο χώρο αυτό και το οποίο δεν είναι ορατό σήμερα.

ΜΑΡΙΑ ΑΝΔΡΕΑΔΑΚΗ-ΒΛΑΖΑΚΗ
ΒΑΝΝΑ ΝΙΝΙΟΥ-ΚΙΝΔΕΛΗ

Οδός Γιαμπουδάκη

Στην περιοχή που εκτείνεται το νεκροταφείο της αρχαίας Κυδωνίας στην πόλη των Χανίων και συγκεκριμένα στην παραπάνω οδό, πολύ κοντά σε μεγάλο ελληνιστικό τάφο ανασκαμμένο το 1981[3], βρέθηκαν κατά τη διάνοιξη χαντακιού αποχέτευσης πέντε λακκοειδείς τάφοι με προσανατολισμό Β.-Ν. Ήταν όλοι λαξευμένοι στο μαργαϊκό ασβεστόλιθο, σε κανονικές αποστάσεις, και είχαν κάλυψη από κεραμίδες και σπασμένους οξυπύθμενους αμφορείς. Οι δύο είχαν όλα τα τοιχώματα επιχρισμένα με παχύ ασβεστοκονίαμα, ενώ στους υπόλοιπους ήταν απλώς λειασμένα.

Παλιότερο χαντάκι είχε διαταράξει την κάλυψη και είχε προκαλέσει μερική σύληση. Έτσι, από τους δύο μόνο τάφους συλλέχθηκαν, μαζί με λίγα οστά, άβαφες όλπες και μελαμβαφή ληκύθια του 4ου αι. π.Χ., καθώς και μία σιδερένια στλεγγίδα.

Στο υπόλοιπο μήκος του χαντακιού δεν εντοπίσηκαν άλλοι τάφοι, πιθανότατα επειδή η γεωλογική σύσταση ήταν διαφορετική. Επρόκειτο δηλαδή για άλλη μία μικρή συστάδα τάφων του νεκροταφείου της Κυδωνίας.

ΒΑΝΝΑ ΝΙΝΙΟΥ-ΚΙΝΔΕΛΗ

3. ΑΔ 37 (1982): Μελέτες, σ. 7-119, Πίν. 1-32.

Οδός Αντωνίου Γιάνναρη

Κατά τη διάρκεια εκσκαφικών εργασιών από τη ΔΕΗ εντοπίστηκε σε χαντάκι στη συμβολή των οδών Αντ. Γιάνναρη και Σφακιανάκη κιβωτιόσχημος τάφος, διαστ. 2,40x1 μ. Περιείχε ένα νεκρό κατά χώραν, κτερισμένο με μελαμβαφές ανθεμωτό ληκύθιο και σιδερένια στλεγγίδα. Από την επίχωση του χαντακιού περισυλλέχθηκε άβαφο ληκύθιο.

Μόδι Κυδωνίας

Με αφορμή την εξέταση μετεγκατάστασης του εργοστασίου της ΑΒΕΑ στο λόφο Αγίου Γερασίμου στην κοινότητα Μοδίου πραγματοποιήθηκε επιφανειακή έρευνα, η οποία έφερε στο φως υστερομινωικό ταφικό πίθο στο νοτιοανατολικό τμήμα του λόφου. Ήταν τοποθετημένος στο πλάι με προσανατολισμό Δ.-Α. Τμήμα του είχε καταστραφεί κατά τη διάνοιξη αγροτικού δρόμου. Φέρει σχοινοειδή και εμπίεστη διακόσμηση. Στο εσωτερικό του βρέθηκαν ελάχιστα όστρακα από μικρά αγγεία.

ΠΑΡΑΣΚΕΥΗ ΔΡΟΣΙΝΟΥ

Νοπηγεία Κισάμου

Η πορεία της εθνικής οδού Κολυμβαρίου-Καστελίου στην περιοχή των Νοπηγείων μετατοπίστηκε βορειότερα διότι διερχόταν μέσα από τον αρχαιολογικό χώρο Νοπηγείων, έναν εκτεταμένο οικισμό των προϊστορικών και ιστορικών χρόνων, πιθανότατα η αρχαία κρητική πόλη Μήθυμνα. Η μετατόπιση πραγματοποιήθηκε μετά τη διενέργεια δοκιμαστικών ανασκαφών κατά τα έτη 1983 και 1984 (109 τάφροι συνολικά), οι οποίες έδειξαν το μέγεθος και τη σπουδαιότητα του αρχαιολογικού χώρου αποκαλύπτοντας αρχιτεκτονικά λείψανα της ΠΜ, ΜΜ, ΥΜ Ι, ΥΜ ΙΙΙ αλλά και της ύστερης κλασικής και ελληνιστικής περιόδου, καθώς και της εποχής της ρωμαιοκρατίας. Παράλληλα ήλθε στο φως κεραμική όλων των φάσεων του μινωικού πολιτισμού και από του τέλους του 5ου αι. π.Χ. έως τα παλαιοχριστιανικά χρόνια[4].

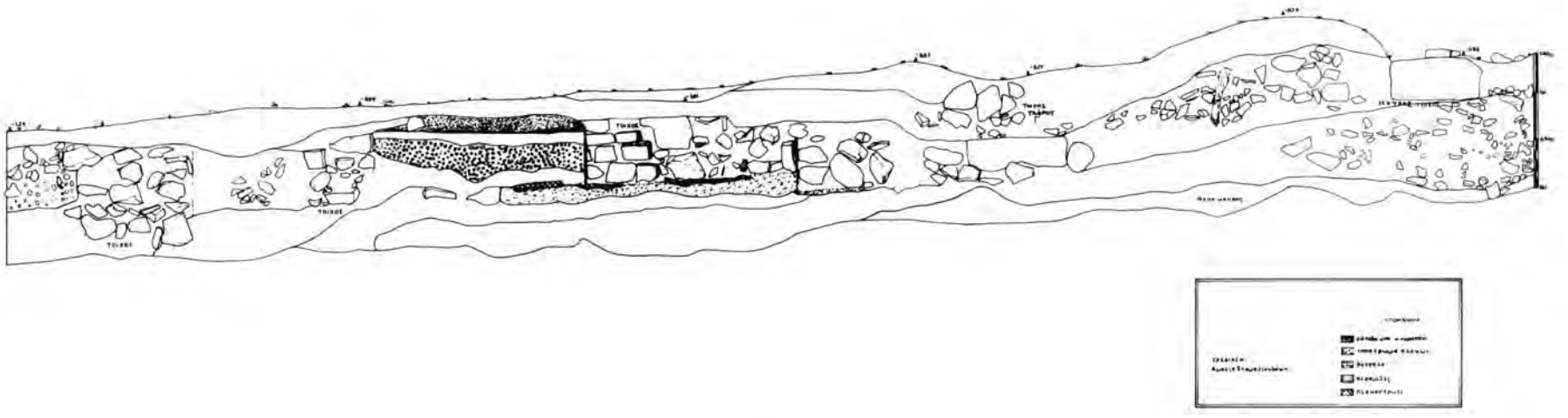
Κατά τη διάνοιξη του μετατοπισθέντος τμήματος της εθνικής οδού δεν αποκαλύφθηκαν αρχαιότητες διότι στο σύνολό του διέρχεται μέσα από τον προσχωσιγενή βαλτώδη κάμπο των Νοπηγείων, το χώρο του οποίου κατά την αρχαιότητα καταλάμβανε η θάλασσα και οι ποτάμιες επιχώσεις. Μόνο σ' ένα σημείο, στο νότιο άκρο της οδού και βορειοανατολικά του χαμηλού υψώματος Τρουλιά ήρθε στο φως τμήμα αρχαίου ισχυρού παραλιακού τοίχου. Στο ίδιο σημείο η κοινότητα Δραπανιά —όπου ανήκει ο οικισμός των Νοπηγείων—προτίθεται να διαμορφώσει τον υπάρχοντα αγροτικό δρόμο, παράλληλο με την εθνική οδό, για την εξυπηρέτηση των αγροτών της περιοχής. Το εύρημα αυτό έδωσε το έναυσμα για τη διεξαγωγή σωστικής ανασκαφής κατά τα έτη 1990-1991, πολύ περιορισμένης έκτασης, η οποία δεν έχει ακόμη ολοκληρωθεί. Στην έρευνα συμμετείχαν οι αρχαιολόγοι Έφη Κατάκη και Παρ. Δροσινού.

Η ανασκαφή τριών τάφρων (Α-Γ) έδωσε τα εξής πρώτα στοιχεία:

Τάφρος Α (1990): Διαστάσεων 2x3 μ., ακριβώς νότια της εθνικής οδού. Αποκαλύφθηκε η κορυφή του ισχυρού παραλιακού τοίχου σε βάθος 0,50 μ. από την επιφάνεια του εδάφους. Ο τοίχος κατευθύνεται προς Ν. και είναι κατασκευασμένος από επιμελώς κατεργασμένες ασβεστολιθικές πέτρες. Σύμφωνα με τη στρωματογραφική τομή, η οποία είναι ορατή στο νότιο άκρο της εθνικής οδού (Σχέδ. 2· Πίν. 160 α), όλα τα αρχιτεκτονικά λείψανα απλώνονται ανατολικά του τοίχου αυτού, ενώ στα δυτικά του αρχίζει το ανέπαφο προσχωσιγενές έδαφος με τις πολλές κροκάλες. Ίσως το σημείο αυτό να δηλώνει την αρχή της ακτής κατά την αρχαιότητα και ο ισχυρός τοίχος να σχετίζεται με παράκτιο έργο. Στην ίδια στρωματογραφική τομή διακρίνονται πρώιμο πλακόστρωτο δάπεδο, επιμελημένοι τοίχοι και νεότερη στρώση από υδραυλικό κονίαμα (Πίν. 160 α).

Τάφρος Β (1990/91): Διαστάσεων 2x3 μ., στα νότια της Α και σε απόσταση 3,50 μ. από αυτήν. Οι δύο τάφροι βρίσκονται εκατέρωθεν του στενού αγροτικού δρόμου, παράλληλου με την εθνική οδό. Στην τάφρο Β, σε βάθος 0,90-1,10 μ. από την επιφάνεια του εδάφους, ήρθε στο φως θεμέλιο τοίχου, συνολ. ύψ. 0,30 μ., αποτελούμενο από μία στρώση από ασβεστολιθικές πέτρες, πάνω σε στρώση κροκαλών. Η κεραμική από το σημείο αυτό ανήκει στα ΠΜ (Πίν. 159 ε) και ΜΜ Ι χρόνια, ενώ ψηλότερα κυριαρχούν τα ΜΜ ΙΙΙ όστρακα κάτω από ένα διαταραγμένο στρώμα με ανάμεικτη ελληνιστική και μινωική κεραμική. Ακριβώς κάτω από το θεμέλιο αρχίζει το παρθένο έδαφος, σε βάθος 1,20 μ. Ανάμεσα στα ευρήματα περιλαμβάνονται μικρά κομμάτια ασβεστοκονιάματος, ένα με μπλε και ένα με ρόδινη επιφάνεια, μία λεπίδα οψιανού και ένα άμορφο κομμάτι χαλκού.

4. Βλ. Μ. Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη, Προϊστορικός οικισμός στα Νοπήγεια Κισάμου. Αποσπασματική ανασκαφική έρευνα, 6ο Διεθνές Συνέδριο Προϊστορικού Αιγαίου, Το Προϊστορικό Αιγαίο και οι σχέσεις με τις γύρω περιοχές, Αθήνα 30 Αυγ.-5 Σεπτ. 1987 (υπό εκτύπωση).

Σχέδ. 2. Νοπήγεια Κισάμου. Στρωματογραφική τομή της τάφρου Α.

Τάφρος Γ (1991): Διαστάσεων 4x2,60-3,60 μ., παράλληλη προς την Α και σε απόσταση 1,40 μ. ανατολικά της. Σε βάθος 0,50 μ. από την επιφάνεια του εδάφους αποκαλύφθηκε η γωνία δύο τοίχων κτιρίου, το οποίο προφανώς περιέχεται στο χώρο που περικλείει ο ισχυρός τοίχος της τάφρου Α. Οι τοίχοι έχουν πλάτος 0,60-0,65 μ. και είναι κατασκευασμένοι από κατεργασμένες ασβεστολιθικές πέτρες και κροκάλες. Η ανασκαφή δεν έφτασε έως το βάθος του αντίστοιχου δαπέδου και η κεραμική χρονολογείται στα ελληνιστικά και κυρίως στα μινωικά χρόνια (ΜΜ ΙΙΙ). Μία λεπίδα οψιανού και τμήμα λίθινου τριβείου υπήρξαν τα μοναδικά ευρήματα.

Νεκροταφείο Αγίου Δημητρίου Δραπανιά

Νότια των Νοπηγείων, σε απόσταση 300 μ. περίπου από την εθνική οδό, στην περιοχή του νεκροταφείου του Αγίου Δημητρίου Δραπανιά, το 1983, με αφορμή την κατασκευή αρδευτικού δικτύου του ΟΑΔΥΚ, είχαν επισημανθεί αρχαιότητες και είχε ξεκινήσει η ανασκαφή τους[5]. Ανήκουν στη μινωική περίοδο και εντάσσονται στις δραστηριότητες του αρχαίου οικισμού των Νοπηγείων.

Στη θέση Σκούντενας είχε εντοπιστεί πολύ επιμήκης αποθέτης, μήκ. 20 μ. περίπου, το νότιο άκρο του οποίου δεν έχει ακόμη ξεκαθαριστεί. Το πλάτος του στα περισσότερα σημεία κυμαίνεται από 0,40 έως 0,60 μ. και είναι γεμάτος με κεραμική των αρχών της ΥΜ ΙΑ περιόδου, σχεδόν αποκλειστικά με άωτα κωνικά κύπελλα. Αγροτικός δρόμος τον διασχίζει κατά πλάτος και τον χωρίζει σε δύο τμήματα, από τα οποία το βόρειο ονομάστηκε τομέας Ι (αγρός Ν. Κορακάκη) και το νότιο τομέας ΙΙΙ (αγρός Γεωργ. Λυγιδάκη). Το 1984 είχε ανασκαφεί δοκιμαστικά ένα μικρό τμήμα του αποθέτη στην αρχή του τομέα Ι, μήκ. 0,60 μ., απ' όπου συλλέχθηκαν 73 αγγεία μέχρι βάθους 1,10 μ. Γενικά, η απόδοση ενός τελετουργικού χαρακτήρα στον αποθέτη είναι πολύ πιθανή, με βάση τη δομή και το περιεχόμενό του, όπως διαγράφονται από τα πρώτα στοιχεία της έρευνας.

Το 1991, με αφορμή την ανασκαφή στα Νοπήγεια, πραγματοποιήθηκαν πολύ περιορισμένες εργασίες και στο χώρο του αποθέτη, λόγω ελλείψεως επαρκούς προσωπικού και μάλιστα ειδικευμένου, όπως απαιτεί η φύση του ευρήματος. Χαρακτηριστικά, έγιναν μικρές τομές σε δύο σημεία στον τομέα Ι και εργάστηκαν δύο αρχαιολόγοι (η Σοφία Πρέβε και η υπογράφουσα), δύο αρχιτεχνίτες (ο Μαν. Τσιτσιρίδης και ο Μαν. Μιγλάκης) και ένας εργάτης. Το μήκος του αποθέτη στον τομέα Ι χωρίστηκε σε 27 τμήματα μήκ. 0,60 μ. το καθένα, τα οποία και αριθμήθηκαν Ι1 έως Ι27.

Ι1: Πρόκειται για τη μικρή τομή του 1984, πλ. 0,40 και μήκ. 0,60 μ., όπου η έρευνα είχε σταματήσει σε βάθος 1,10 μ. Τώρα συνεχίστηκε μέχρι βάθους 1,20-1,43 μ. (Β.-Ν.) αφήνοντας πάλι άσκαφο ένα πολύ μικρό τμήμα, διότι η ξαφνική κακοκαιρία ανάγκασε την εσπευσμένη διακοπή της ανασκαφής. Από τα λίγα εκατοστά που ανασκάφηκαν προήλθαν πολλά αγγεία, 107 στον αριθμό (αριθ. 125-189, 197-226, 245-259), όλα άωτα κωνικά κύπελλα, εκτός από έξι κωδωνόσχημα, δύο από τα οποία περιείχαν στάχτη και ένα κοκαλάκι ζώου. Συνολικά το τμήμα Ι1 έχει δώσει έως σήμερα 180 αγγεία. Δεν υπήρχε συγκεκριμένος τρόπος απόθεσης· άλλα κύπελλα βρέθηκαν όρθια, άλλα ανάποδα και άλλα πεσμένα στο πλάι. Αρκετές κροκάλες είχαν ριχτεί ανάμεσά τους. Με αφορμή τη συλλογή πολλών ακόμη οστράκων από κύπελλα, δίνεται η εντύπωση ότι ο πραγματικός αριθμός είναι τουλάχιστον διπλάσιος. Η προχειρότητα του ψησίματός τους δείχνει ότι το πιθανότερο προορίζονταν για μία μόνο χρήση. Τα περισσότερα είναι κατασκευασμένα από κόκκινο πηλό και λίγα από καστανοκίτρινο. Έφεραν υπόλευκο επίχρισμα, ίχνη μόνο του οποίου έχουν διασωθεί. Από την υπόλοιπη κεραμική αναγνωρίζονται τμήματα μεγάλων αγγείων, χείλος και σώμα πίθου με ανάγλυφη φυλλοειδή ταινία, λαιμός πρόχου, τμήμα τριποδικής χύτρας, λίγα όστρακα με ίχνη μαύρης βαφής και βάση λεπτού, εισαγμένου αγγείου με κόκκινη διακοσμητική ταινία. Επίσης, συλλέχθηκαν οστά μεγάλου ζώου, ίσως του ίδιου του ταύρου στον οποίο ανήκει το κέρατο που είχε έρθει στο φως το 1984, μικρό κομμάτι κάρβουνου (ΜΕ 2) και τμήμα από λίθινο τριπτήρα (ΜΕ 1).

Ι27: Πρόκειται για το τελευταίο και βορειότερο τμήμα του αποθέτη στον τομέα Ι, το μοναδικό με μήκος 1 μ. Το πλάτος του κυμαίνεται από 0,50 έως 1,20 μ. Στο βόρειο άκρο του το παρθένο έδαφος παρουσιάστηκε μόλις σε βάθος 0,36 μ., ενώ στο νότιο στα 0,84 μ. Περιείχε 78 αγγεία συνολικά, όλα άωτα κωνικά κύπελλα (αριθ. 190-196, 227-244, 260-312). Φαίνεται ότι ο αποθέτης έχει κατηφορική κλίση από Β.-Ν. με αισθητή την αύξηση της κεραμικής προς το μέσον της διαδρομής του. Ανάμεσα στην κεραμική του Ι27 συγκαταλέγονται επίσης τμήματα χρηστικών αγγείων, όστρακα από πίθο, δύο πόδια τριποδικών αγγείων, τμήμα αγγείου με ψηλό πόδι, όστρακα από πρόχους και από μεγάλα και μικρά αγγεία, ορισμένα με στολιδωτή κόσμηση και ένα με σπείρα. Λίγα ήταν τα ίχνη καύσης που εντοπίστηκαν και βρέθηκε και ένα μικρό κομμάτι ασβεστοκονιάματος (ΜΕ 3). Στον πυθμένα του υπήρχε πλακοειδής λίθος.

5. Ό.π.

126. Βρίσκεται νότια και στη συνέχεια του Ι27, με πλάτος 1,30 και βάθος 0,84-1 μ. (Β.-Ν.). Περιείχε 80 αγγεία, όλα άωτα κωνικά κύπελλα, εκτός από τρία κωδωνόσχημα (αριθ. 313, 392). Από την υπόλοιπη κεραμική αναγνωρίζονται όστρακα από μεγάλα χρηστικά αγγεία, δύο τμήματα πίθου με ανάγλυφη διακόσμηση, τρία πόδια από τριποδικά αγγεία, τμήμα μεγάλης καμένης χύτρας, όστρακα από μεγάλα γραπτά αγγεία με ταινίες ή αραιή μαύρη βαφή (wash) και από μικρά λεπτά με κόσμηση σκοτεινού επί ανοικτού, ένα με σπείρα, λαιμός πρόχου με ανάγλυφη ταινία και βάση από ρυτό. Επίσης εντοπίστηκαν ίχνη καύσης και περισυλλέχθηκαν μικρά κομμάτια ασβεστοκονιάματος και οστά από μεγάλο ζώο. Στον πυθμένα κι αυτού του τμήματος υπάρχει πλακοειδής λίθος.

ΜΑΡΙΑ ΑΝΔΡΕΑΔΑΚΗ-ΒΛΑΖΑΚΗ

Καστέλλι Κισάμου

Κέντρο Υγείας

Τομέας 1. Το φετινό καλοκαίρι ανασκάφηκε το εσωτερικό του δωματίου 3 με το ψηφιδωτό των προσωπείων[6]. Το ψηφιδωτό που παρουσίαζε μεγάλες ρωγμές και καθιζήσεις είχε αφαιρεθεί το προηγούμενο έτος από συνεργείο της Διεύθυνσης Συντήρησης με επικεφαλής τον Γ. Δαγκλή και το συνεργείο συντήρησης ψηφιδωτών της Εφορείας. Σύμφωνα με το σύστημα που ακολουθείται πλέον στο πρόγραμμα της ανασκαφής, τα ψηφιδωτά αποκολλούνται, ανασκάπτονται τα υποκείμενα στρώματα, γίνεται συντήρηση και τα ψηφιδωτά επανατοποθετούνται πάνω σε νέα υποδομή με σύγχρονα υλικά. Μέχρι τώρα η παραπάνω διαδικασία έχει ολοκληρωθεί με το δωμάτιο 1 (ψηφιδωτό με Ξένια). Η ανασκαφή στο δωμάτιο 3 αναμενόταν να αποκαλύψει τη συνέχεια της εργαστηριακής εγκατάστασης που έχει βρεθεί κάτω από το ψηφιδωτό του δωματίου 1[7].

Το υπόστρωμα του ψηφιδωτού αποτελούσαν κι εδώ από πάνω προς τα κάτω: μία λεπτή στρώση 0,01-0,015 μ. καθαρού ασβέστη (κιμηλιά), μια παχύτερη στρώση (0,05 μ.) ισχυρότερου κονιάματος από ασβέστη και άμμο, ακολουθεί παχιά στρώση από κροκάλες με ισχυρό κονίαμα, το statumen, με άλλη στρώση από κροκάλες χαλαρότερα τοποθετημένες από κάτω.

Μετά την αφαίρεση ολόκληρου του υποστρώματος εντοπίστηκε δάπεδο παλαιότερης οικοδομικής φάσης του ίδιου κτιρίου. Ήταν από πατημένο χώμα, εκτός από ένα τμήμα του, πλ. 1,30 μ., μπροστά στο θυραίο άνοιγμα μεταξύ των δωματίων 1 και 3, όπου ήταν από κόκκινες πλίνθους και όστρακα αμφορέων στρωμένα σε ευθυγραμμισμένη επιφάνεια (Πίν. 160 β).

Κάτω από το κατώφλι μάλιστα της ίδιας πόρτας διαπιστώθηκε η ύπαρξη παλαιότερου, στενότερου θυραίου ανοίγματος που συνδέεται με το παραπάνω δάπεδο. Έτσι επιβεβαιώθηκε η χρήση του δωματίου 3 του τομέα 1 σε παλαιότερη φάση, χωρίς ψηφιδωτά δάπεδα.

Ο τοίχος IV έκλεινε το δωμάτιο σ' αυτή τη φάση από τα βόρεια, χωρίς την αψίδα που φαίνεται ότι προστέθηκε στην τελευταία οικοδομική φάση, αυτή των ψηφιδωτών.

Οι τοίχοι Ι, ΙΙ, ΙΙΙ, καθώς και η υποθεμελίωση του IV ανήκουν σε άλλη κτιριακή εγκατάσταση, του Ιου αι. μ.Χ., όπως έχει διαπιστωθεί και από την ανασκαφή κάτω από το δωμάτιο 1. Οι τοίχοι Ι και ΙΙΙ βρίσκονται στην ευθεία των δύο τοίχων που είχαν αποκαλυφθεί εκεί. Εδώ γωνιάζουν με τον τοίχο ΙΙΙ σχηματίζοντας κανονικά δωμάτια, ενώ το κτίριο συνεχίζεται τόσο προς Β. όσο και προς Α.

Το δάπεδο του κτιρίου αυτού βρέθηκε λίγο βαθύτερα (βάθ. 0,88 μ.), από απλό χώμα, χωρίς τα πλούσια ευρήματα που είχαν σημειωθεί στην αντίστοιχη φάση της ανασκαφής του 1987.

ΣΤΑΥΡΟΥΛΑ ΜΑΡΚΟΥΛΑΚΗ

Αποχετευτικό χαντάκι

Με αφορμή την κατασκευή του αποχετευτικού δικτύου της κωμόπολης Κισάμου διενεργήθηκε εκτεταμένη ανασκαφική έρευνα κατά μήκος της κεντρικής οδικής αρτηρίας της κωμόπολης και συγκεκριμένα στο τμήμα εκείνο όπου το έργο δεν ακολούθησε την πορεία του παλιού δικτύου. Προκειμένου να αντιμετωπιστεί αμεσότερα η ανασκαφή, συμφωνήθηκε με τη Νομαρχία η πρόσληψη αρκετού προσωπικού, δηλαδή ανειδίκευτων εργατών και των αρχαιολόγων Έφης Κατάκη και Σοφίας Πρέβε, ενώ εργάστηκαν ειδικευμένοι τεχνίτες της Εφορείας, ο αρχιτέκτονας Γιάννης Χριστοδουλάκος και η σχεδιάστρια Αμαλία Παππά. Την εποπτεία του έργου είχε η υπογράφουσα.

Σε συνολικό μήκος 276 και πλάτος 3 μ., δημιουργήθηκαν τρεις τομείς. Με βάση τα δεδομένα που προκύπτουν από τις πολυετείς σωστικές ανασκαφές της Εφορείας στην κωμόπολη, θεωρήθηκε σίγουρο ότι το χαντάκι θα διέσχιζε τον κεντρικό πυρήνα της αρχαίας Κισάμου[8].

6. ΑΔ 42 (1987): Χρονικά, σ. 558-563.

7. BCH CXIII (1989), σ. 557-562, εικ. 4-12.

8. ΑΔ 22 (1967): Χρονικά, σ. 498-499 κ.ε.

Στον Τομέα Ι (Σχέδ. 3) και λίγο χαμηλότερα από την επιφάνεια, αποκαλύφθηκε επιμελημένο πλακόστρωτο, κατασκευασμένο από ανισομεγέθεις πλάκες (μήκ. 1,20-1,70 και πλ. 0,60-0,90 μ.). Είχε κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ. και αποκαλύφθηκε σε μήκος 14 μ. (Σχέδ. 4) με μέγιστο σωζόμενο πλάτος 3, ενώ το συνολικό μπορεί να υπολογιστεί σε 5 μ. περίπου. Η μορφή, οι διαστάσεις του και η ύπαρξη αβαθών αυλακώσεων (σκιασμένες στο Σχέδ. 4), πιθανότατα από τη διέλευση τροχοφόρων, μαρτυρούν ότι πρόκειται για έναν από τους κεντρικούς οδικούς άξονες της αρχαίας πόλης. Βορειοανατολικά αυτού του χώρου, σε απόσταση 50 μ. περίπου, είχε αποκαλυφθεί το 1979 όμοιο πλακόστρωτο, διαστ. 4,40Χ8,40 μ., με κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ.[9], το οποίο τώρα μπορεί να αποδοθεί μάλλον σε σταυροδρόμι του ίδιου οδικού δικτύου.

Κατά μήκος των δύο πλευρών του δρόμου αποκαλύφθηκαν υπολείμματα τοίχων από κτίρια που ήταν σε επαφή με το δρόμο· προς τα νότια υπήρχε υποθεμελίωση τοίχου από αργές πέτρες και κονίαμα, ενώ βόρεια πολύ πιο προσεγμένης κατασκευής από κατεργασμένες πέτρες.

Προκειμένου να ερευνηθεί ο χώρος βαθύτερα, κάτω από τις πλάκες, και αφού αριθμήθηκαν και αποτυπώθηκαν, αφαιρέθηκαν οι περισσότερες με σκοπό να επανατοποθετηθούν. Η έρευνα αυτή αποκάλυψε μέρος του αποχετευτικού δικτύου (Σχέδ. 5), αποτελούμενο από το μεγάλο κεντρικό αγωγό στον ίδιο άξονα με το δρόμο και άλλους επτά μικρότερους εγκάρσια και πυκνά τοποθετημένους, πιο αβαθείς και λιγότερο επιμελούς κατασκευής.

Τα κινητά ευρήματα χρονολογούν τη λειτουργία των κατασκευών αυτών στο 2ο και 3ο αι. μ.Χ.

Στο υπόλοιπο τμήμα του Τομέα Ι, προς Α., καθώς το οδικό και αποχετευτικό δίκτυο προχωρούσε στο προς Β. άσκαφτο, αποκαλύφθηκαν οικοδομικά λείψανα απλής κατασκευής (δάπεδα από χώμα ή κουρασάνι, τοίχους από αργές και ημίεργες πέτρες και μικρή δεξαμενή), τα οποία ανήκουν χρονολογικά σε πρωιμότερη περίοδο.

Μετά την ολοκλήρωση της έρευνας στον Τομέα Ι και αφού διαπιστώθηκε ότι στην άμεση συνέχειά του μέχρι τον Τομέα ΙΙ, δεν υπήρχαν αρχαιότητες, ο χώρος παραδόθηκε για τη διέλευση του σύγχρονου αγωγού. Στη συνέχεια και αφού ο αγωγός καλύφθηκε με αρκετή επίχωση, επανατοποθετήθηκαν οι πλάκες του αρχαίου δρόμου, με οδηγό την αποτύπωση και τις πλάκες που δεν είχαν μετακινηθεί.

Ο Τομέας ΙΙ ξεκίνησε από το ύψος των οικοπέδων Μ. Καλαφατάκη-Κουφάκη[10] και Φ. Αποστολάκη[11]. Εντοπίστηκαν υποθεμελιώσεις τοίχων από αργούς λίθους και ασβεστοκονίαμα ως συνδετικό υλικό, καθώς και πηγάδι κυκλικής εξωτερικής κάτοψης και τετράγωνης εσωτερικής (διαστ. 0,60Χ0,60 μ.), στοιχεία που συσχετίζουν τις κατασκευές με τα λείψανα των παραπάνω ανασκαφών. Η χρονολόγηση της κεραμικής εδώ κυμαινόταν από το 2ο έως τον 4ο αι. μ.Χ.

Η συνέχεια προς Α. του Τομέα ΙΙ αποκάλυψε οικοδομικά λείψανα κυρίως μικρών βοηθητικών χώρων από λουτρικές εγκαταστάσεις μάλλον, η ανωδομή των οποίων είχε καταστραφεί όταν διανοίχτηκε ο σύγχρονος δρόμος[12]. Στο τελευταίο προς Α. τμήμα του Τομέα ΙΙ αποκαλύφθηκε τμήμα πλακόστρωτου αρκετά όμοιας κατασκευής με εκείνο του αρχαίου δρόμου του Τομέα Ι. Δύο ορθοστάτες (ο ένας μονολιθικός, σωζ. ύψ. 1,05 μ.) σε απόσταση 2,20 μ. μεταξύ τους, πρέπει να είχαν τοποθετηθεί σε μεταγενέστερη φάση στο χώρο του πλακόστρωτου, δημιουργώντας μία είσοδο για διπλανό αποθηκευτικό χώρο (Πίν. 160 γ, 161 α). Το πλακόστρωτο αυτό πρέπει να αποτελούσε τμήμα αυλής μεγάλου κτιρίου.

Η κεραμική του Τομέα ΙΙ, πλούσια σε ποσότητα, όπως και τα συνήθη κινητά ευρήματα, ανήκε κυρίως στο 2ο και 3ο αι. μ.Χ. Πεσμένα βρέθηκαν δύο αρχιτεκτονικά μέλη, μία βάση κίονα και τμήμα κιονόκρανου (Πίν. 161 β).

Σε άμεση συνέχεια του ΙΙ, οργανώθηκε ο *Τομέας ΙΙΙ*, όπου αποκαλύφθηκαν αποσπασματικά οικοδομικά λείψανα λουτρικού και αποχετευτικού χαρακτήρα. Η μεγαλύτερη ποσότητα της κεραμικής χρονολογήθηκε στο 2ο και 3ο αι. μ.Χ.

Ο σύγχρονος αγωγός, προς Δ., πριν από το πλακόστρωτο του Τομέα ΙΙ παρεξέκλινε της πορείας του και ακολούθησε το χαντάκι του παλιού αγωγού. Μ' αυτόν τον τρόπο διατηρήθηκε σε κατάχωση το πλακόστρωτο και όλα τα λείψανα του Τομέα ΙΙΙ.

Η ανασκαφική έρευνα στο αποχετευτικό χαντάκι Κισάμου, αν και προβληματική, απέδωσε σημαντικά στοιχεία για το συσχετισμό των μέχρι τώρα δεδομένων από τις σωστικές ανασκαφές των οικοπέδων με τους κύριους οδικούς άξονες, ώστε να αποκαλυφθεί ο πολεοδομικός ιστός της αρχαίας Κισάμου.

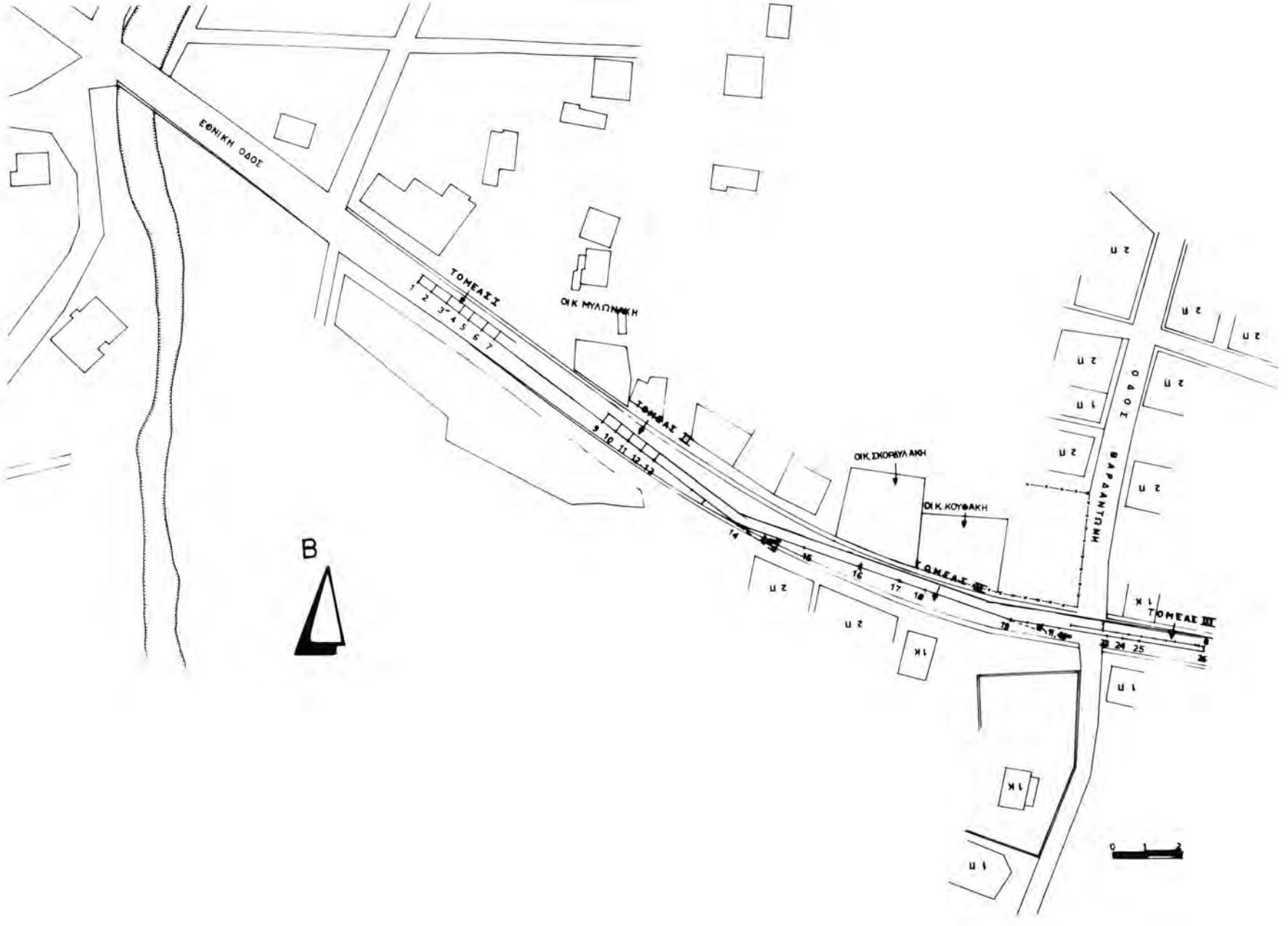
ΒΑΝΝΑ ΝΙΝΙΟΥ-ΚΙΝΔΕΛΗ

9. ΑΔ 34 (1979): Χρονικά, σ. 396-397.

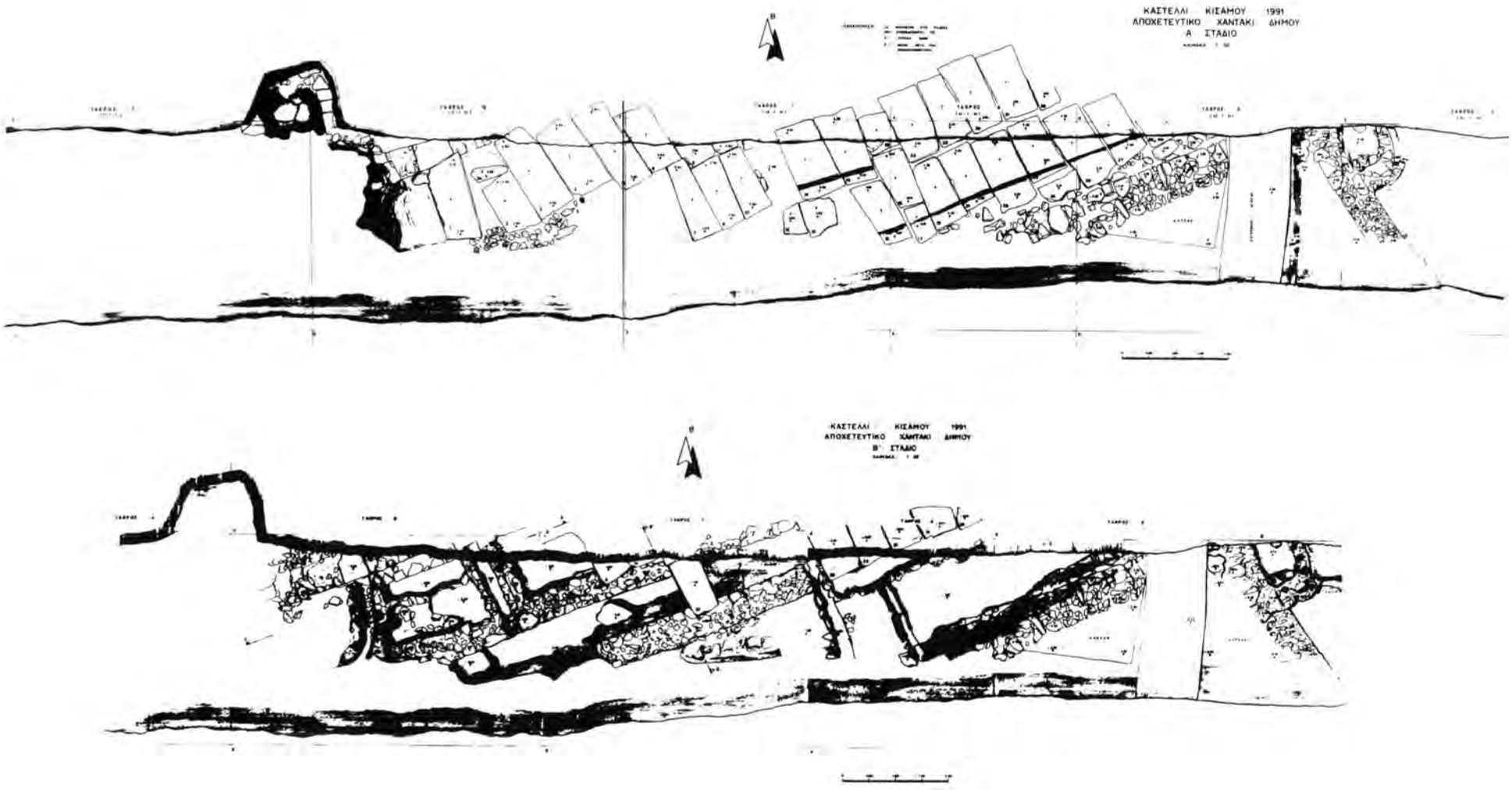
10. ΑΔ 35 (1980): Χρονικά, σ. 511.

11. ΑΔ 34 (1979): Χρονικά, σ. 394-396.

12. ΑΔ 23 (1968): Χρονικά, σ. 416-417· 24 (1969): Χρονικά, σ. 431-432.

Σχέδ. 3. Καστέλλι Κισάμου. Αποχετευτικό χαντάκι. Τοπογραφικό διάγραμμα της περιοχής.

Σχέδ. 4. Καστέλλι Κισάμου. Αποχετευτικό χαντάκι. Κάτοψη του πλακόστρωτου.

Σχέδ. 5. Καστέλλι Κισσάμου. Αποχετευτικό χαντάκι. Κάτοψη τμήματος του αποχετευτικού δικτύου.

Οικόπεδο Εμμ. και Η. Φαραγγιτάκη

Η σωστική ανασκαφή στο παραπάνω οικόπεδο στο κέντρο της κωμόπολης Καστελλίου Κισάμου και στο κέντρο της ρωμαϊκής Κισάμου, διενεργήθηκε αποσπασματικά από τις 13-10-89 έως τις 19-2-91. Ερευνήθηκε όλος σχεδόν ο δυτικός χώρος του οικοπέδου και μεγάλο τμήμα του ανατολικού. Συνολικά ανοίχτηκαν 23 τάφροι, διαστ. 3x4 μ. (Σχέδ. 6).

Στο βορειοανατολικό χώρο, από όπου ξεκίνησαν οι ανασκαφικές εργασίες, αποκαλύφθηκαν δωμάτια κτιρίου με πλακόστρωτα δάπεδα (τάφροι 1, 2 και 8) και καλοχτισμένους τοίχους από κατεργασμένες πέτρες μεσαίου μεγέθους, οι οποίοι έφεραν επίχρισμα. Διακρίνονται δύο οικοδομικές φάσεις και η τελική καταστροφή του κτιρίου φαίνεται ότι έγινε τον 4ο αι. μ.Χ. (Σχέδ. 7).

Οι τοίχοι 1, 2 και 4 περικλείουν το πιο καλοδιατηρημένο δωμάτιο του βορειοανατολικού τμήματος με δάπεδο από μαρμάρινες και λίθινες πλάκες (δωμάτιο 1). Ο δυτικός τοίχος 4 σχηματίζει στην ανατολική εσωτερική πλευρά θρανίο με ισχυρό επίχρισμα από ασβεστοκονίαμα, το οποίο σώζεται σε πολύ καλή κατάσταση. Βορειοανατολικά του τοίχου 2 δημιουργείται θυραίο άνοιγμα, το οποίο οδηγεί σε δεύτερο δωμάτιο επίσης πλακοστρωμένο, το οποίο δεν αποκαλύφθηκε ολόκληρο (δωμάτιο 2). Προς τα βόρεια, ανάμεσα στους τοίχους 3 και 2, αποκαλύφθηκε τμήμα τρίτου πλακοστρωμένου δωματίου (δωμάτιο 3).

Ο τοίχος 1, μήκ. 4,10, πλ. 0,65 και ύψ. 0,96-2,20 μ., κατασκευάστηκε σε δεύτερη φάση και έχει χρησιμοποιηθεί ως διαχωριστικός. Χωρίζει το δωμάτιο 1 από δύο άλλα, τα οποία εκτείνονται προς Ν. (δωμάτια 4 και 5). Το δυτικότερο μάλιστα (δωμάτιο 4) φέρει όμοια πλακόστρωση. Ο τοίχος 13 (μήκ. 3,70, πλ. 0,55, μέγ. ύψ. 0,93 μ.), όχι καλής κατασκευής, ο οποίος χωρίζει τα δύο αυτά δωμάτια, έχει κατασκευαστεί επίσης σε β΄ φάση. Ίσως στην α΄ φάση του κτιρίου τα δωμάτια 4 και 5, να αποτελούσαν ενιαίο χώρο με το δωμάτιο 1. Στη νότια άκρη του ο τοίχος 13 γωνιάζει με τον τοίχο 14 (μήκ. 1,70, πλ. 1 και μέγ. ύψ. 0,57 μ.), δυτικά του οποίου σχηματίζεται θυραίο άνοιγμα. Στο σημείο αυτό δεν έχει προχωρήσει άλλο η ανασκαφή.

Ο δυτικός τοίχος 4 του παραπάνω συμπλέγματος δωματίων έχει μήκος 7,90, πλάτος 0,60 και μέγιστο ύψος 1,95 μ. Στη νοτιοδυτική άκρη του αποκαλύφθηκαν δύο σκαλοπάτια που οδηγούν στο δωμάτιο 4 (Πίν. 161 γ). Δυτικά του τοίχου 4, αποκαλύφθηκε λιθόχτιστος αγωγός με ασβεστοκονίαμα ως συνδετικό υλικό ο οποίος ανήκει επίσης στη δεύτερη κτιριακή φάση και είναι παράλληλος προς τον τοίχο 4. Δυτικότερα, στις τάφρους 3 και 10 βρέθηκε μόνο ένας τοίχος (τοίχος 5) πρόχειρης κατασκευής, επίσης παράλληλος προς τον 4 και τον αγωγό. Φαίνεται ότι οι τοίχοι 4 και 5 ορίζουν ανοικτό χώρο, ίσως εσωτερική αυλή, ο οποίος δικαιολογεί και την ύπαρξη του λιθόκτιστου αγωγού.

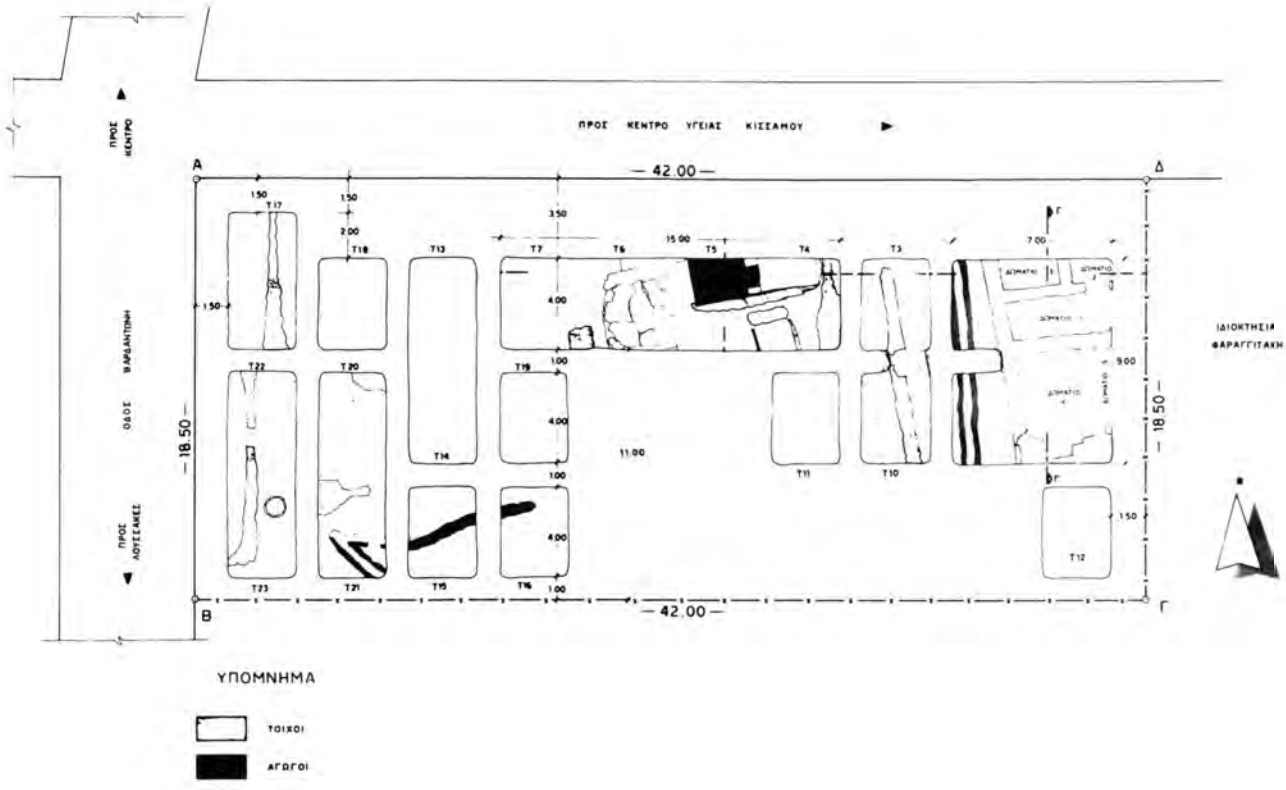
Δυτικά του ανατολικού συμπλέγματος, στη μέση του οικοπέδου και στο βόρειο τμήμα του (τάφροι 4-6) αποκαλύφθηκαν μερικώς τοίχοι και πήλινοι αγωγοί (Σχέδ. 8). Στο βορειότερο τμήμα τους ήλθε στο φως υπόγειο δωμάτιο (δωμάτιο 6) που περικλείεται από τους τοίχους 7, 10 και 11, οι οποίοι σώζονται σε πάρα πολύ καλή κατάσταση και σε μεγάλο ύψος (2,85, 3 και 3,60 μ. αντίστοιχα). Είναι λιθόκτιστοι από μετρίου μεγέθους κατεργασμένες πέτρες, έχουν πλάτος 0,75-1 μ. και περικλείουν μικρό χώρο, διαστ. 2,50x0,90 μ., με δάπεδο από πήλινες πλάκες. Και οι τρεις τοίχοι γύρω από το δάπεδο σχηματίζουν θρανίο, κατασκευασμένο από πλίνθους, με επίχρισμα ισχυρού κονιάματος. Στα ανατολικά αποκαλύφθηκαν οι δύο παραστάδες εισόδου, πλινθόχτιστες και επιχρισμένες με κονίαμα. Ο εντυπωσιακός αυτός χώρος ίσως αποτελούσε μικρό ιδιωτικό λουτρό του οικιακού συγκροτήματος (Πίν. 161 δ). Δυτικά του υπόγειου δωματίου και σχεδόν επιφανειακά βρέθηκε κατασκευή από κουρασάνι, ίσως δάπεδο.

Σ' όλον τον υπόλοιπο χώρο, προς Δ., ανοίχτηκαν 12 τάφροι, διαστ. 3x4 μ. Πρόκειται για υπαίθριο χώρο, πιθανότατα αυλή, με μικρές κατασκευές και πρόχειρους τοίχους. Συγκεκριμένα, στις τάφρους 15, 16 και 21 αποκαλύφθηκε λιθόχτιστος αγωγός με εσωτερική επένδυση υδροκονιάματος. Στις τάφρους 17, 22 και 23 αποκαλύφθηκαν τοίχοι πρόχειρης κατασκευής. Στο δυτικό τμήμα της τάφρου 17, ανασκάφηκε μεγάλος λάκκος απορριμμάτων, ο οποίος ορίζεται στα νότια και δυτικά από τοίχο πρόχειρης κατασκευής. Στις τάφρους 22 και 23 ήλθε στο φως τοίχος από αργές πέτρες, ο οποίος δεν σώζεται σε καλή κατάσταση, και στα ανατολικά του βρέθηκε το κάτω τμήμα πίθου, το οποίο πρέπει να είχε χρησιμοποιηθεί ως εστία.

Η ανασκαφή έδωσε σε μεγάλη ποσότητα χάλκινες και οστέινες βελόνες και περόνες. Επίσης περισυλλέχθηκαν πολλά χάλκινα νομίσματα. Η κεραμική υπήρξε άφθονη και χονδροειδής ως επί το πλείστον, αλλά και με ορισμένα πολύ καλά δείγματα. Το σημαντικότερο εύρημα υπήρξε μαρμάρινη κεφαλή από αγαλματίδιο της Αφροδίτης, με διάδημα, του τύπου της αναδυομένης. Χρονολογείται στο 2ο αι. μ.Χ. (αριθ. ευρ. Λ 489).

Το τμήμα του κτιρίου που έως τώρα έχει ανασκαφεί στο οικόπεδο Φαραγγιτάκη είναι πολύ χρήσιμο για τη μελέτη της αρχιτεκτονικής της αρχαίας Κισάμου, καθώς για πρώτη φορά αποκαλύπτονται τοίχοι σωζόμενοι σε τέτοιο ύψος.

Η συνέχιση της ανασκαφής παρουσιάζει ιδιαίτερο

Σχέδ. 6. Καστέλλι Κισάμου. Οικόπεδο Εμμ. και Η. Φαραγγιτάκη. Κάτοψη του ανασκαφικού χώρου.

ενδιαφέρον διότι θα φέρει στο φως το υπόλοιπο σωζόμενο τμήμα ενός σημαντικού κτιρίου που βρίσκεται στον κεντρικό πυρήνα της αρχαίας Κισάμου, πολύ κοντά στις αρχαιότητες του Κέντρου Υγείας.

ΠΑΡΑΣΚΕΥΗ ΔΡΟΣΙΝΟΥ

Οικόπεδο Εμμ. και Νικ. Μπερντίου (Σχέδ. 9)

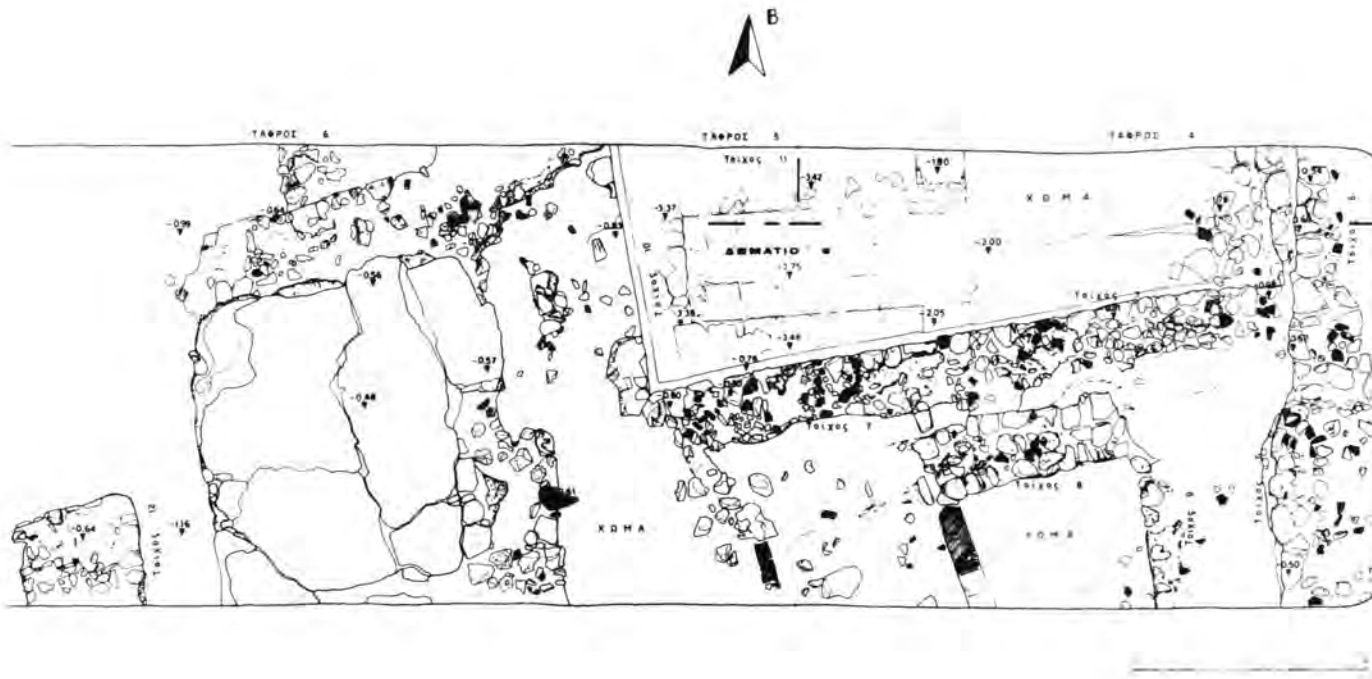
Βρίσκεται στο κέντρο της κωμόπολης, στη δυτική πλευρά της πλατείας Ελ. Βενιζέλου, ανάμεσα στις ιδιοκτησίες Αντ. Σκουνάκη (Β) και Δημ. Παπαδογιάννη (Ν.). Παρά τη γειτνίαση με το οικόπεδο Σκουνάκη, όπου κατά το παρελθόν αποκαλύφθηκε τμήμα ενδιαφέροντος οικοδομήματος με εξαίρετα ψηφιδωτά δάπεδα, στο οικόπεδο Μπερντίου οι αρχαιότητες που ήλθαν στο φως ήταν ελάχιστες, επειδή παλαιότερα είχε προκληθεί εκτεταμένη καταστροφή εξαιτίας βαθιάς άροσης, η οποία σε ορισμένα σημεία είχε φτάσει έως το φυσικό έδαφος.

Η ανασκαφή των «νησίδων» που διασώθηκαν έγινε με την εποπτεία της αρχαιολόγου Αίμης Βαξαβανέλλη. Στη βορειοδυτική γωνία του οικοπέδου εντοπίστηκαν τα υπολείμματα εστίας, μικρής κτιστής ορθογώνιας δεξαμενής, επιχρισμένης με στεγανοποιητικό κονίαμα, και αποθέτη, σε ειδικά οργανωμένο χώρο περιορισμένο από τους τοίχους 7, 5 και 4 και στεγασμένο με κεραμοσκεπή. Έντονα τα ίχνη καύσης (στάχτες και κομμάτια πηλού) πάνω στα δάπεδα από χτυπητή γη και στο εσωτερικό της εστίας, μιας μικρής τετράγωνης κατασκευής από πηλό και τετράγωνες πλίνθους, τοποθετημένες σε δύο σειρές. Πολύ έντονα ίχνη καύσης διαπιστώθηκαν και στον πυθμένα του αποθέτη, ενός κυκλικού λάκκου διαμ. 0,80 και βάθ. 0,70 μ., από τον οποίο συγκεντρώθηκε πλήθος οστράκων, κεραμίδων και αρκετή σκωρία. Ο χώρος αυτός έδωσε συνολικά εννέα ολόκληρα αγγεία σε ποικιλία σχημάτων (αμφορείς, πρόχοι, λεκάνες, πώμα, μικρή χύτρα) και τρία πήλινα διακοσμητικά πλακίδια. Μία ακόμη λεκάνη βρέθηκε πάνω στο δάπεδο του δωματίου νότια του προηγούμενου. Στη βόρεια παρειά του οικοπέδου διακρίνεται η αρχή μιας δεύτερης πλίνθινης κατασκευής, η οποία εισέρχεται κάτω από το κτίριο Σκουνάκη. Πιθανώς όλος ο χώρος αυτός να αποτελεί τμήμα εργαστηριακής εγκατάστασης του 2ου-3ου αι. μ.Χ.

Προς το κέντρο του οικοπέδου και στη συνέχεια του

Σχέδ. 7. Καστέλλι Κισάμου. Οικόπεδο Εμμ. και Η. Φαραγγιτάκη. Κάτοψη των τάφρων 1, 2, 8 και 9.

Σχέδ. 8. Καστέλλι Κισάμου. Οικόπεδο Εμμ. και Η. Φαραγγιτάκη. Κάτοψη των τάφρων 4-6.

προηγούμενου χώρου αποκαλύφθηκαν τμήματα υποθεμελιώσεων τοίχων και δαπέδων από χτυπητή γη τεσσάρων άλλων χώρων τους οποίους διασχίζει και χωρίζει η δυτική συνέχεια του τοίχου 5. Σε δοκιμαστική τομή κάτω από το καμένο χωμάτινο δάπεδο του ανατολικότερου αποκαλύφθηκε τετράπλευρη πλίνθινη κατασκευή (δεξαμενή;), επιχρισμένη με υδροκονίαμα.

Οι σωζόμενες υποθεμελιώσεις των τοίχων είναι κατασκευασμένες από ποταμίσιες πέτρες με χώμα. Όπου διατηρούνται σε μεγαλύτερο ύψος παρατηρείται ότι προστίθενται αργές πέτρες και κονίαμα.

Στην υπόλοιπη έκταση του οικοπέδου τα πάντα έχουν αναμοχλευθεί μέχρι το φυσικό έδαφος. Μόνο στη βορειοδυτική άκρη (τάφρος 5) διασώθηκε η γωνία δύο κάθετων μεταξύ τους τοίχων. Ελάχιστα λείψανα αποκαλύφθηκαν και κατά μήκος της νότιας πλευράς του οικοπέδου: σπαράγματα δαπέδων από χτυπητή γη, τμήμα πλακόστρωτου που μάλλον ανήκει σε ανοικτό χώρο εκτεινόμενο στο γειτονικό οικόπεδο Παπαδογιάννη και τοίχου με κτιστό αγωγό, βόρεια του πλακόστρωτου. Τα τελευταία αυτά λείψανα φαίνεται ότι ανήκουν σε μεταγενέστερη φάση των παραπάνω εγκαταστάσεων, στα χρόνια της ύστερης ρωμαιοκρατίας.

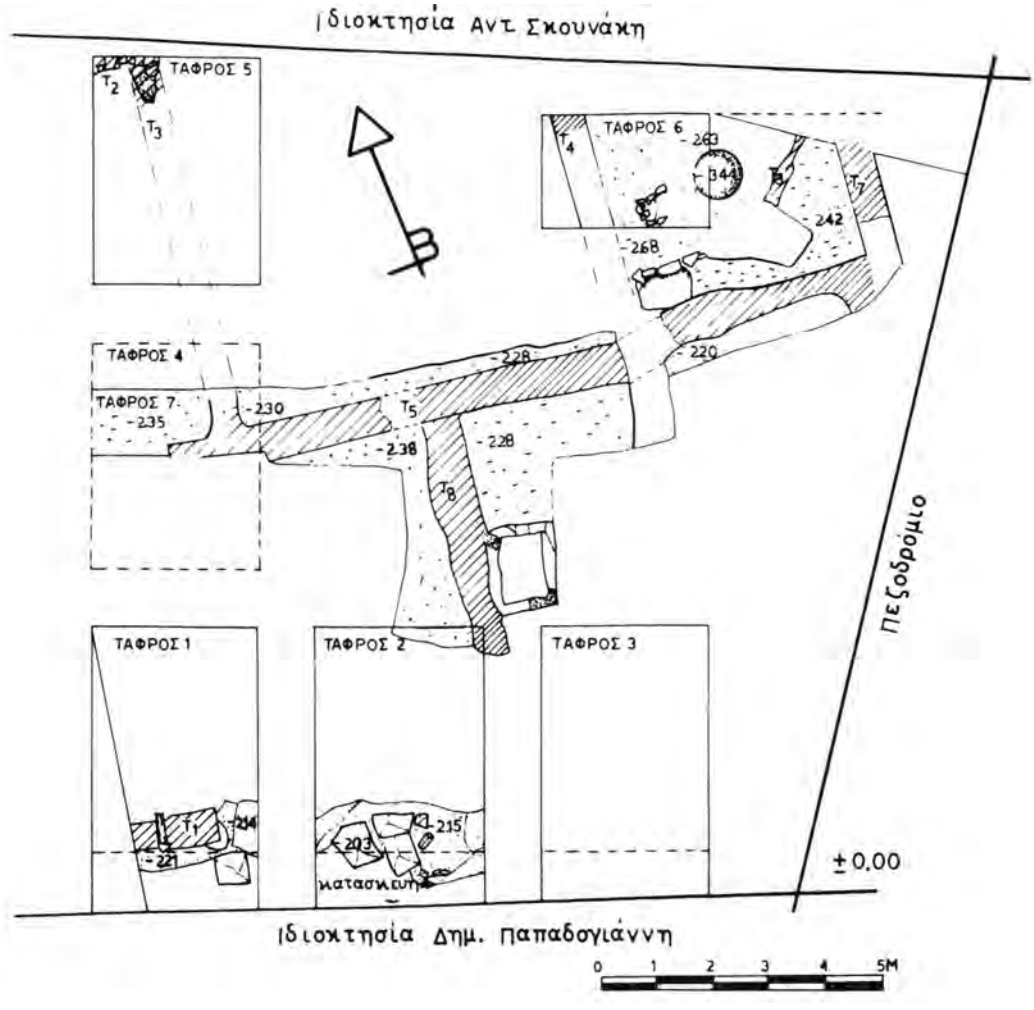
Η ανασκαφή έδωσε 40 χάλκινα νομίσματα, τα περισσότερα φθαρμένα, 19 μικρά αντικείμενα (οστέινες περόνες και βελόνες, χάλκινα εργαλεία, οστέινο κοχλιάριο κ.ά.), ένα απότμημα γλυπτού και τμήμα μαρμάρινου πλακιδίου.

Οικόπεδο Αντ. και Ευαγγ. Βεστάκη

Στο χώρο του οικοπέδου, κατά το 1988, οι ιδιοκτήτες είχαν καταστρέψει αρχαιότητες χρησιμοποιώντας εκσκαφικό μηχάνημα. Η ανασκαφική έρευνα, η οποία έγινε με την εποπτεία της αρχαιολόγου Αίμης Βαξαβανέλλη, έδειξε ότι η καταστροφή ήταν ανεπανόρθωτη καθώς το αρχαίο οικοδόμημα που ήλθε στο φως είχε διαταραχθεί σε μεγάλο βαθμό. Σε όλο το χώρο, συνολικού εμβαδού 188,11 τ.μ., φάνηκαν τα ίχνη των «δοντιών» του εκσκαφέα και η καταστροφή θα ήταν ολοκληρωτική αν δεν είχε γίνει λάθος στον υπολογισμό της υποθεμελίωσης της οικοδομής και δεν έμενε απείραχτο ένα τμήμα του οικοπέδου, το οποίο έδωσε τα καλύτερα σωζόμενα αρχιτεκτονικά στοιχεία (Σχέδ. 10).

Συνολικά ανασκάφηκαν δέκα τάφροι, διαστ. 3x4 μ., και προεκτάσεις τους (Σχέδ. 11). Από το επιφανειακό στρώμα περισυλλέχθηκαν πολλές σπασμένες μαρμάρινες πλάκες και ψηφίδες. Αποκαλύφθηκε τμήμα οικοδομήματος επτά τουλάχιστον δωματίων, το οποίο συνεχίζεται στα παρακείμενα οικόπεδα και στον αγροτικό δρόμο. Η υποθεμελίωση των τοίχων έχει πλάτος έως 1,10 μ. και αποτελείται από μεγάλες κροκάλες, πάνω στις οποίες έχουν τοποθετηθεί τετράγωνες ημίεργες ασβεστολιθικές πέτρες. Το πλάτος της ανωδομής κυμαίνεται από 0,60 έως 0,80 μ.

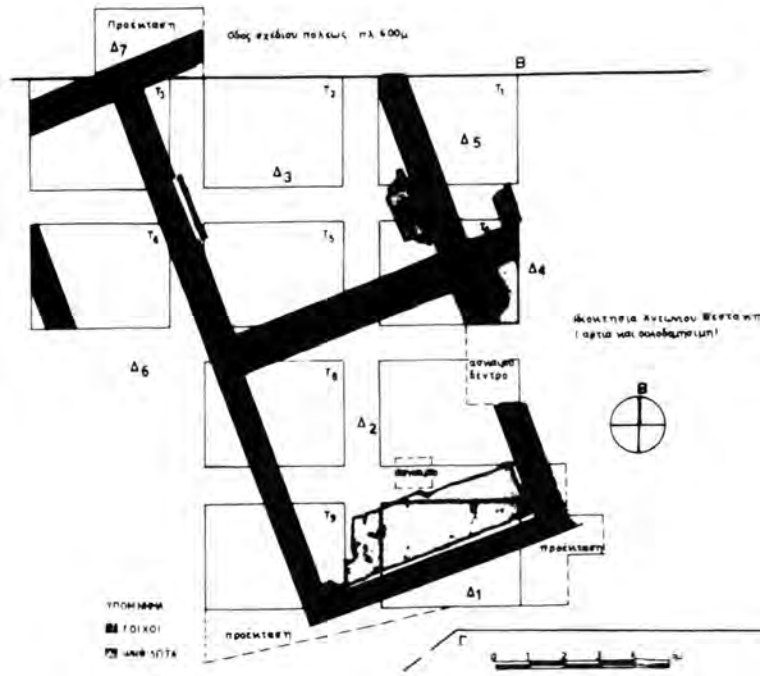
Δωμάτιο 1. Μόνο ένα τμήμα του, διαστ. 8,30x2,10 μ.,

Σχέδ. 9. Καστέλλι Κισάμου. Οικόπεδο Εμμ. και Νικ. Μπερντίου. Κάτοψη της ανασκαφής.

έχει έλθει στο φως, στη νότια πλευρά του οικοπέδου. Το δάπεδο είναι από χτυπητή γη και σώζει λευκό κονίαμα κατά τόπους. Ο βόρειος τοίχος είναι τοιχογραφημένος (μεγ. σωζ. ύψ. 0,89 μ.) πάνω σε στρώση από παχύ υδροκονίαμα. Διακρίνονται ορθογώνια διαφόρων χρωμάτων σε ακανόνιστη εναλλαγή: κόκκινα, κίτρινα και υπόλευκα. Το κόκκινο χρώμα είναι επίθετο και έντονα εξίτηλο. Επίσης διακρίνονται ακανόνιστες, κάθετες μπλε ταινίες. Τα παραπάνω δίνουν την εντύπωση προσπάθειας μίμησης ορθομαρμάρωσης.

Δωμάτιο 2. Έχει διαστάσεις 7,10Χ6,40 μ. Τη νότια πλευρά του δαπέδου καταλαμβάνει λωρίδα λευκού ψηφιδωτού (διαστ. 0,56Χ6,15 μ.) από μεγάλες λίθινες ψηφίδες (Πίν. 161 ε). Το υπόστρωμά του αποτελείται από κροκάλες και ασβεστολιθικές πέτρες με στρώση χοντρόκοκκου ασβεστοκονιάματος. Αυλάκι, πλ. 0,15 μ., παρεμβάλλεται ανάμεσα στους τοίχους και το ψηφιδωτό δάπεδο. Φαίνεται ότι αρχικά το ψηφιδωτό ακουμπούσε στους τοίχους αλλά στη συνέχεια αφαιρέθηκε μία στενή, ακανόνιστη λωρίδα, ίσως για να τοποθετηθεί μαρμάρινο πλαίσιο. Το μεγαλύτερο μέρος του δωματίου καλύπτεται από μαρμάρινο δάπεδο, σωζόμενο κατά τα τρία τέταρτα (Πίν. 161 ε). Ένα κεντρικό οκτάγωνο από λευκοπράσινο μάρμαρο πλαισιώνεται από λευκούς ρόμβους, τετράγωνα και τραπέζια, με μπλε φλέβες. Ανάμεσά τους παρεμβάλλονται λεπτά, επιμήκη, μαρμάρινα, ερυθρόλευκα, διαχωριστικά πλακίδια. Ολόκληρη η σύνθεση (opus sectile), που θυμίζει σχηματοποιημένο ρόδακα, εγγράφεται σε τετράγωνο, αποτελούμενο από επιμήκη, λευκά πλακίδια. Το υπόστρωμά της αποτελείται από ασβεστολιθικές πλάκες με χοντρόκοκκο ασβεστοκονίαμα. Ο υπόλοιπος χώρος μέχρι τους τοίχους και το ψηφιδωτό δάπεδο καλυπτόταν από μεγάλες, ορθογώνιες, λευκοπράσινες, μαρμά-

Σχέδ. 10. Καστέλλι Κισάμου. Οικόπεδο Αντ. και Ευαγγ. Βεστάκη. Κάτοψη της ανασκαφής.

ρινες πλάκες, λίγες μόνο από τις οποίες σώζονται κατά χώραν, ενώ είναι ορατά τα αποτυπώματα των περισσοτέρων.

Δωμάτιο 3. Έχει περίπου τις ίδιες διαστάσεις με το 2 (7,50Χ6,10 μ.) αλλά είναι σχεδόν ολοκληρωτικά κατεστραμμένο· έχει αφαιρεθεί όλη η βόρεια άκρη του. Από το δάπεδο σώζονται μόνο λίγα σπαράγματα: δύο τμήματα λευκού ψηφιδωτού κατά μήκος των τοίχων 5 και 8 και αποτυπώματα μαρμάρινων πλακών δίπλα στο ψηφιδωτό του τοίχου 5 και στο βόρειο τμήμα του δωματίου. Κι εδώ παρατηρείται το ίδιο στενό αυλάκι ανάμεσα στο ψηφιδωτό και τους τοίχους. Κατά πάσα πιθανότητα το δάπεδο του δωματίου αποτελούνταν από λωρίδες λευκού ψηφιδωτού κατά μήκος των τοίχων και μαρμάρινη σύνθεση στον κεντρικό χώρο. Οι άφθονες μαρμάρινες πλάκες και πλακίδια που περισυλλέχθηκαν από την επίχωση του δηλώνουν σύνθεση διαφορετική του δωματίου 2.

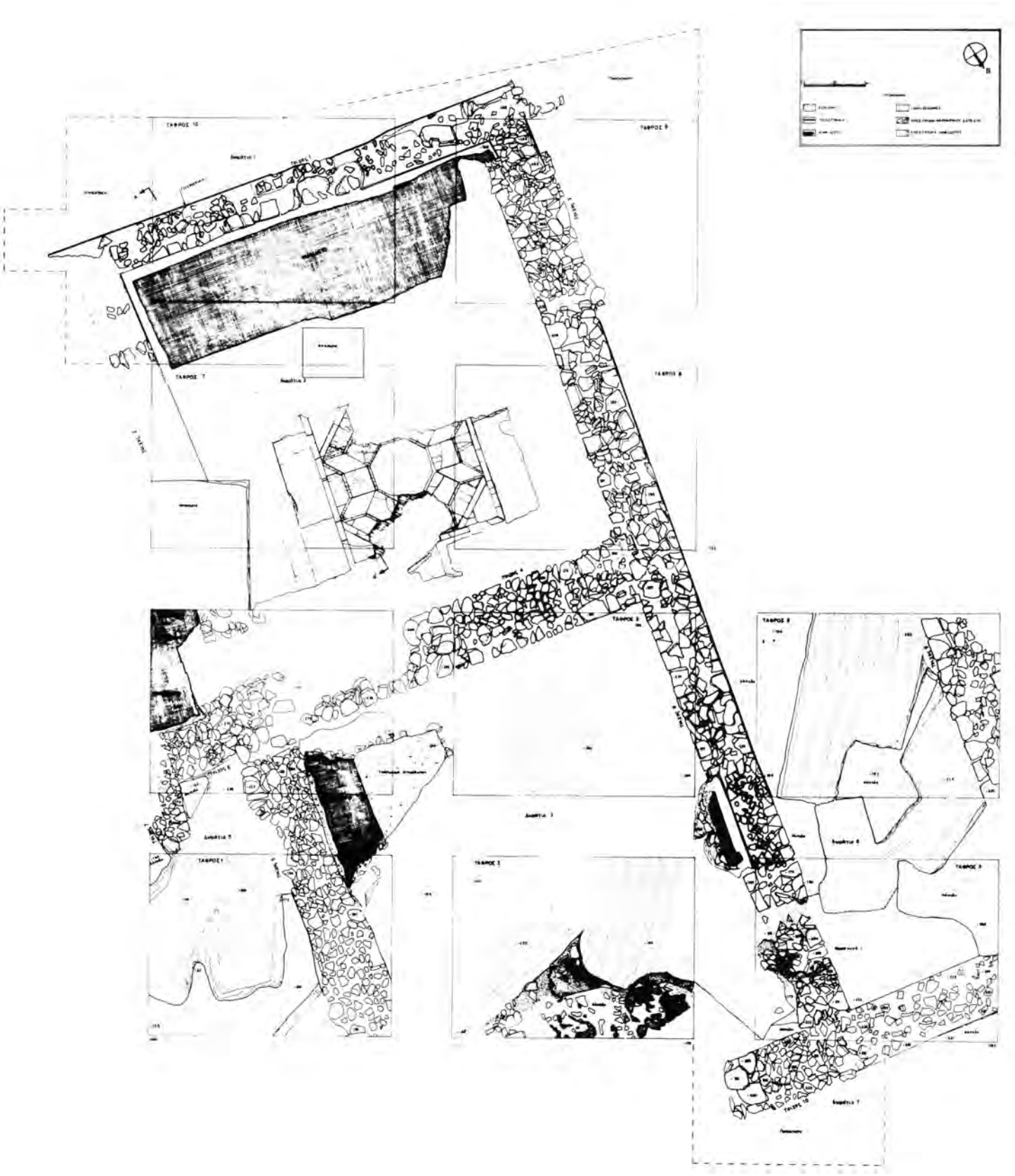
Δωμάτιο 4. Αποκαλύφθηκε μόνο η βορειοδυτική γωνία του, δίπλα στο δωμάτιο 2 (διαστ. 1,95Χ0,75 μ.). Το δάπεδο αποτελείται από λευκό ψηφιδωτό. Το δωμάτιο συνεχίζεται στο διπλανό οικόπεδο ιδιοκτησίας Ιω. Βεστάκη.

Δωμάτιο 5. Αποκαλύφθηκε μόνο το νοτιοδυτικό τμήμα του στα βόρεια του 4 (διαστ. 4Χ5,20 μ.), κατεστραμμένο σε μεγάλο βαθμό. Κι αυτό το δωμάτιο συνεχίζεται στο οικόπεδο Ιω. Βεστάκη και στον παρακείμενο αγροτικό δρόμο. Το δάπεδο είναι από χτυπητή γη με λευκό κονίαμα. Σε δοκιμαστική τομή εντοπίστηκε υποθεμελίωση στενού τοίχου, ίσως παλαιότερης φάσης.

Δωμάτιο 6. Σώζεται στη βορειοδυτική πλευρά του οικοπέδου σε μήκος 16,10 και πλάτος 3,25 μ. και μάλλον πρόκειται για επιμήκη διάδρομο κατά μήκος της δυτικής πλευράς των δωματίων 2 και 3. Το δάπεδο είναι από χτυπητή γη με ίχνη λευκού κονιάματος. Η εσωτερική πλευρά του τοίχου 8 είναι καλυμμένη με στρώση λευκού υδροκονιάματος. Στη βορειοανατολική πλευρά του σχηματίζεται κατασκευή σχετική με τη συλλογή ύδατος.

Δωμάτιο 7. Ξεκινά βόρεια των 6 και 3 και εκτείνεται στον αγροτικό δρόμο. Το δάπεδο είναι από χτυπητή γη. Κατεστραμμένη πλίνθινη κατασκευή ίσως σχετίζεται με εστία ή κλίβανο.

Η κεραμική που περισυλλέχθηκε είναι λίγη, στο μεγαλύτερο ποσοστό της εποχής της ρωμαιοκρατίας και χρονολογεί το κτίριο στον 3ο αι. μ.Χ. Λίγα ελληνιστικά όστρακα, άσχετα με αρχιτεκτονικά λείψανα, δηλώνουν τη χρήση του χώρου ήδη από παλαιότερα. Στην επίσης μικρή ποσότητα των μικρών ευρημάτων (είκοσι ένα στον αριθμό) συγκαταλέγονται κυρίως χάλκινα και σιδερένια καρφιά και εργαλεία, χάλκινος σύρτης κλειδαριάς, χάλκινα άγκιστρα, πήλινο υφαντικό βάρος, τμήμα πήλινου αγωγού και οστέινου αντικειμένου. Τα νομίσματα ήταν μόνο τέσσερα, χάλκινα, το ένα της Γόρτυνας. Ο περιορισμένος αριθμός

Σχέδ. 11. Καστέλλι Κισάμου. Οικόπεδο Αντ. και Ευαγγ. Βεστάκη. Κάτοψη των τάφρων της ανασκαφής και τμήματος οικοδομήματος.

ευρημάτων και η αφαίρεση των μαρμάρινων πλακών του δωματίου 2 δείχνουν ότι το κτίριο είχε εγκαταλειφθεί πριν την κατάρρευσή του.

Τα στοιχεία που προέκυψαν δεν είναι αρκετά για να προσδιοριστεί η λειτουργία του κτιρίου—μάλλον πρόκειται για πλούσια ιδιωτική κατοικία-έπαυλη.

ΜΑΡΙΑ ΑΝΔΡΕΑΔΑΚΗ-ΒΛΑΖΑΚΗ

ΕΠΑΡΧΙΑ ΣΕΛΙΝΟΥ

Περιοχή Καντάνου

Στα ΝΑ. της Καντάνου, κοντά στον οικισμό Ανισαράκι, εντοπίστηκε κτιστός κιβωτιόσχημος τάφος, με προσανατολισμό Α.-Δ., ο οποίος βρέθηκε κατά την εκσκαφή για λήψη σχιστολιθικού πετρώματος.

Ο τάφος περιείχε οστά περισσότερων από τρεις νεκρούς, αλλά ήταν έντονα αναμοχλευμένα και ήταν αδύνατο να διακριθούν οι ταφές (τα κρανία ήταν τρία, ενώ τα μηριαία οστά αντιστοιχούσαν σε πέντε τουλάχιστον νεκρούς· το ένα από τα κρανία ανήκε σε παιδάκι. Ίσως να επρόκειτο για ενταφιασμό ολόκληρης οικογένειας). Κάτω από τα οστά περισυλλέχθηκαν δύο γυάλινα αγγεία σπασμένα (μία δακρυδόχη κι ένα κύπελλο) του 1ου-2ου αι. μ.Χ., ένας πήλινος λύχνος και ένα πήλινο μόνωτο κύπελλο. Είναι πιθανόν να υπήρχαν άλλα κτερίσματα πιο εμφανή, τα οποία αφαιρέθηκαν από τους λαθρανασκαφείς του τάφου.

Πρόκειται για νέα αρχαιολογική θέση.

ΕΠΑΡΧΙΑ ΣΦΑΚΙΩΝ

Θέση Άγιος Νικόλαος

Πραγματοποιήθηκε η πρώτη ανασκαφική περίοδος διάρκειας τριών εβδομάδων στη θέση Άγιος Νικόλαος του Εθνικού Δρυμού Σαμαριάς. Η ανασκαφή έγινε δυνατή χάρις στη συμβολή της Διεύθυνσης Δασών (διαμονή στους ξενώνες του Δρυμού και ζώα για τις μεταφορές του εξοπλισμού) και με μικρή χρηματοδότηση του ΕΟΤ.

Η έρευνα αποκάλυψε τμήμα υπαίθριου ιερού με μακραίωνη διάρκεια λειτουργίας. Από τα μέχρι τώρα ευρήματα η αρχή της λειτουργίας του τοποθετείται στον 6ο αι. π.Χ., ενώ μεγάλος αριθμός των αναθημάτων χρονολογείται στον 1ο-3ο αι. μ.Χ.

Σύμφωνα με τα σημερινά δεδομένα, κεντρικό χώρο της λατρείας φαίνεται ότι αποτελούσε μεγάλος βράχος με φυσική κοιλότητα-εσοχή στη νότια πλευρά του. Στη συνέχειά του, προς Δ., υπάρχει ένα άνδηρο κατασκευασμένο από μεγάλες πέτρες, το οποίο χρησίμευε για την τέλεση ιεροπραξιών και την απόθεση αναθημάτων. Χαμηλότερα, κοντά στην εσοχή του βράχου, υπάρχει κυκλική κατασκευή μέσα στην οποία βρέθηκαν υπολείμματα στάχτης, λίγα καμένα οστά ζώων και μερικά αναθήματα.

Ο κύριος αριθμός των αναθημάτων, όμως, βρέθηκε κάτω —στην εσοχή— και γύρω από το βράχο. Εκτός από τα πήλινα αγγεία — κατά κύριο λόγο λύχνοι με ανάγλυφες παραστάσεις (Πίν. 162 β) — περισυλλέχθηκαν οκτώ χάλκινα ρωμαϊκά νομίσματα, μερικά πήλινα ειδώλια, κάποια λίθινα μικροαντικείμενα και κυρίως χάλκινες και σιδερένιες αιχμές βελών και δοράτων μικρού μεγέθους (Πίν. 162 α), που μαρτυρεί την καθαρά αναθηματική τους χρήση.

Η λατρευόμενη θεότητα (ή θεότητες) είναι άγνωστη προς το παρόν, εφόσον λείπει κάποια επιγραφική μαρτυρία ή κάποιο άλλο χαρακτηριστικό εύρημα που θα δήλωνε την ταυτότητά της. Το είδος των αναθημάτων όμως, σε συνδυασμό με τις φιλολογικές μαρτυρίες (Διόδωρος Σικελιώτης V, 76: *Βριτομάρτιν δὲ τὴν προσαγορευομένην Δίκτυννα μυθολογοῦσι γενέσθαι ἐν Καινοῖ τῆς Κρήτης*) οδηγεί στην υπόθεση ότι μπορεί να πρόκειται για λατρεία Άρτεμης Βριτομάρτιδος ή Απόλλωνα[13].

Ανώπολη

Στη θέση Λημνιά της κοινότητας Ανώπολης Σφακίων, όπου τοποθετείται το νεκροταφείο της αρχαίας πόλης, εντοπίστηκαν τάφοι κατά τη διάνοιξη χαντακιού ύδρευσης. Κατά τη διάρκεια των εργασιών ο κάτοικος Ανώπολης Ιω. Παπασηφάκης περισυνέλεξε και παρέδωσε μερικά οστά, κομμάτι από τη βάση γυάλινου αγγείου της ρωμαιοκρατίας, έναν ακέραιο λύχνο με ίχνη μαύρης βαφής των πρώιμων ελληνιστικών χρόνων και τμήμα επιγραφής από μάρμαρο κακής ποιότητας, όπου εικονίζεται εγχάρακτο τρίγωνο προσδίδοντας μορφή αετώματος και δυσδιάγνωστη δίστιχη επιγραφή. Από τα γράμματα χρονολογείται στην ελληνιστική περίοδο. Ο τύπος των τάφων — λακκοειδείς με κάλυψη από ημίεργες πλάκες — είναι όμοιος με εκείνους που ερευνήθηκαν πέρυσι[14].

ΒΑΝΝΑ ΝΙΝΙΟΥ-ΚΙΝΔΕΛΗ

ΝΟΜΟΣ ΡΕΘΥΜΝΗΣ

Χαμαλεύρι

Αγρός Δημ. Στρατιδάκη

Με μικρή χρηματοδότηση της Νομαρχίας Ρεθύμνης

13. Βλ. R. Pashley, Travels in Crete, VI, Amsterdam 1970, σ. 267-270· εκεί τοποθετεί την πόλη Καινώ και το ναό του Απόλλωνα.

στα τέλη του 1990 και σε συνεργασία με την κοινότητα Χαμαλευρίου ξεκίνησε δοκιμαστική ανασκαφική έρευνα στον αγρό ιδιοκτησίας Δημ. Στρατιδάκη στη θέση Μπολάνης. Σκοπός της ήταν να αρχίσει η αποκάλυψη των αρχαιοτήτων όλων των εποχών και κυρίως της μινωικής, που απλώνονται σε πολύ μεγάλη έκταση στα βόρεια του οικισμού του Χαμαλευρίου και οι οποίες έχουν αρχίσει να καταστρέφονται από τις βαθιές αρόσεις, τις χαράξεις αγροτικών δρόμων και τις αυθαίρετες οικοδομές. Με την έναρξη των ανασκαφικών εργασιών οι κάτοικοι θα συνειδητοποιούσαν τον αρχαιολογικό χαρακτήρα της περιοχής τους, θα έβλεπαν να αποκαλύπτονται σταδιακά τα υπολείμματα του αρχαίου πολιτισμού τους και θα έδειχναν περισσότερο σεβασμό σ' αυτά για τα οποία παρότι κηρυγμένα, δήλωναν άγνοια μέχρι τώρα. Πράγματι, παρά τις δύο επιφανειακές έρευνες από Άγγλους και Γερμανούς αρχαιολόγους κατά το παρελθόν και τα πολύ σημαντικά συμπεράσματά τους[15], η διατήρηση των αρχαιοτήτων δεν είναι δυστυχώς καλή, διότι το έδαφος της περιοχής είναι πολύ εύφορο και καλλιεργείται συνεχώς από την αρχαιότητα ούτως ώστε να μη σώζονται σε ύψος ορατά ερείπια αλλά οι βασικές μαρτυρίες να περιορίζονται στην άφθονη κεραμική εξαιρετικής ποιότητας, η οποία είναι διάσπαρτη παντού, και στους διάφορους λιθοσωρούς των αγρών. Ταυτόχρονα, η γειτνίαση της περιοχής με τη θάλασσα — μέχρι εκεί εξαπλώνεται ο αρχαίος οικισμός με τις παράκτιες εγκαταστάσεις του Σταυρωμένου — και η ένταξή της στην εκτεταμένη τουριστική ζώνη ανατολικά του Ρεθύμνου, έχουν εντείνει τις πιέσεις για την ισόρροπη και παράλληλη ανάπτυξη και του Χαμαλευρίου δημιουργώντας προβλήματα στην Υπηρεσία.

Σύμφωνα με τα παραπάνω, η έναρξη ανασκαφικής έρευνας κρίθηκε απόλυτα απαραίτητη και επείγουσα και τα πρώτα αποτελέσματά της δικαίωσαν την απόφαση αυτή. Στην ανασκαφή συμμετείχε η αρχαιολόγος Ελ. Παπαδοπούλου.

Ο αγρός είναι επιμήκης ελαιώνας, διαστ. 132,60x 31/17 μ. και προσανατολισμού Α.-Δ. Ανασκαφικοί οδηγοί υπήρξαν πέντε επιμήκεις τομές, πλ. 1,20 μ. και μήκους κυμαινόμενου από 9-12 μ., από τις οποίες οι τέσσερις χαράχθηκαν στην ανατολική άκρη (τομέας Ι) και η πέμπτη στη δυτική άκρη (τομέας ΙΙ) του αγρού. Με βάση τις παραπάνω δοκιμαστικές τομές εντοπίστηκαν στο ανατολικό άκρο απορριμματοφόροι λάκκοι της ΠΜ ΙΙΙ/ΜΜ ΙΑ περιόδου και αποθέτες της ΥΜ ΙΙΙΓ1, ενώ στο δυτικό άκρο τμήμα οικοδομήματος, το οποίο εγκαταλείφθηκε στην ΥΜ ΙΙΙΓ1 περίοδο. Αναλυτικά:

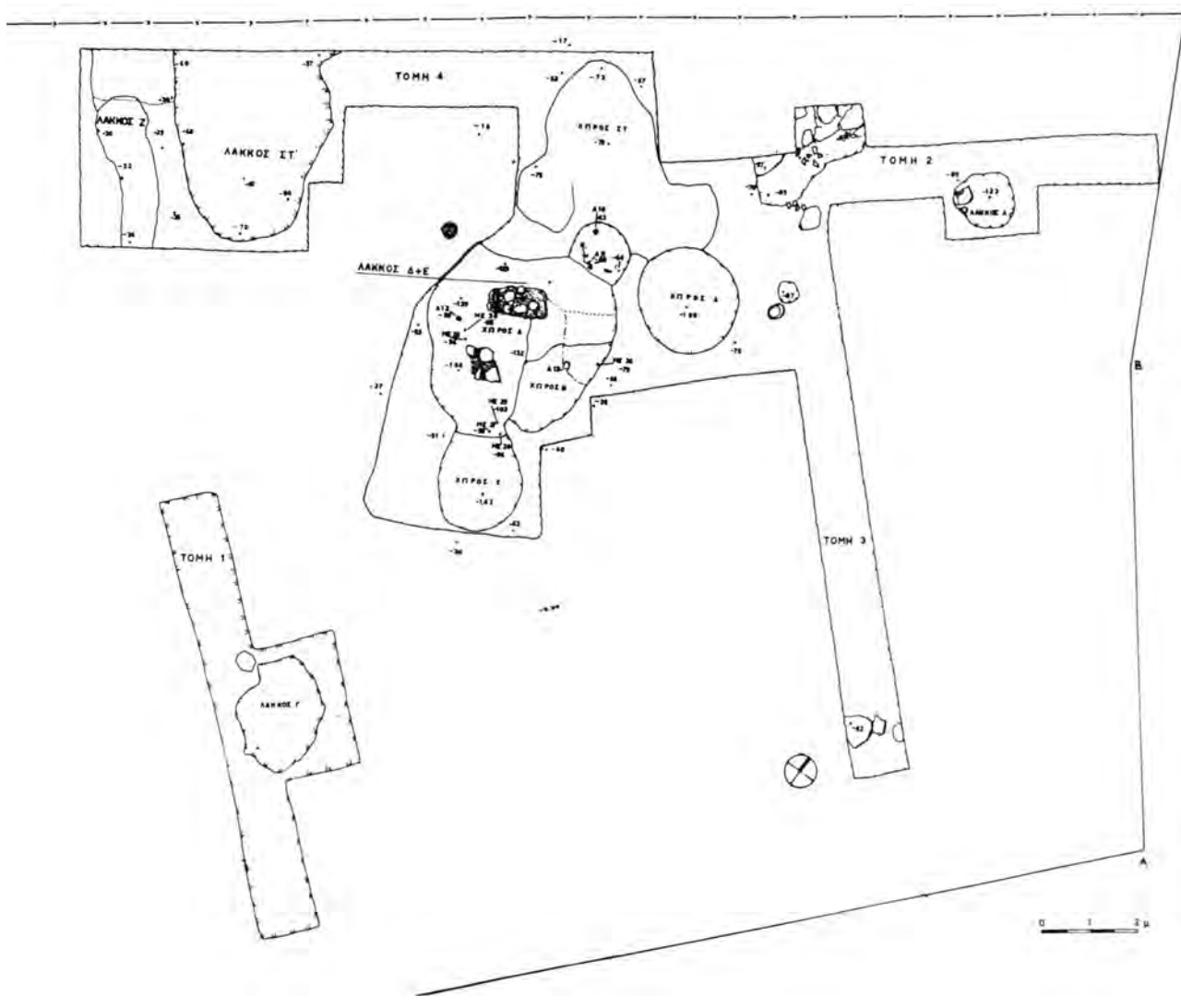
Τομέας Ι (Σχέδ. 12). Χρησιμοποιήθηκε ως χώρος απορριμμάτων στην ΠΜ ΙΙΙ/ΜΜ ΙΑ περίοδο και ως χώρος τελετουργικών αποθετών στην ΥΜ ΙΙΙΓ1. Για το λόγο αυτό αρχικά λαξεύτηκαν διάφοροι λάκκοι, ο ένας δίπλα στον άλλο, τα όρια των οποίων ορισμένες φορές συμπλέκονταν. Έτσι π.χ. ονομάστηκε λάκκος Δ+Ε ένας χώρος με περισσότερους λάκκους των οποίων η ανώτερη επιφάνεια παρουσίαζε ενιαία όψη λόγω του περιχειλίσματος της κεραμικής τους και οι οποίοι, όταν στην συνέχεια διακρίθηκαν, χαρακτηρίστηκαν ως χώροι Α-ΣΤ.

Το σχήμα των πρώιμων λάκκων είναι κυκλικό, χοανοειδές, ως κρατήρας λαξευμένος στον κούσκουρα (λάκκος ΣΤ, λάκκος Δ+Ε: Χώρος Δ) αλλά και ακανόνιστο ελλειψοειδές ή επίμηκες (λάκκος Ζ, λάκκος Δ+Ε: Χώροι Β και ΣΤ) (Σχέδ. 12). Η επίχωσή τους ήταν χαλαρή με χώμα συνήθως γκριζοκάστανου χρώματος αλλά και με διάφορες διακυμάνσεις από κοκκινωπό έως σκούρο γκρίζο, ανάλογα με το περιεχόμενό τους· π.χ. η μεγάλη συγκέντρωση διαλυμένων πλίνθων προσέδιδε κοκκινωπή χροιά, όπως στο βόρειο τμήμα του χώρου Β του λάκκου Δ+Ε. Γενικά περιείχαν πολλή κεραμική, λίγα οστά, ορισμένες πλίνθους και λίγες ασβεστολιθικές ακατέργαστες πέτρες, με εξαίρεση τον λάκκο ΣΤ, ο οποίος περιείχε πάρα πολλές μικρές πέτρες και τη μεγαλύτερη συγκέντρωση κεραμικής από όλους, χωρίς να έχει ολοκληρωθεί η ανασκαφή του, διότι προχωρεί έξω από τα όρια του αγρού στη γειτονική βόρεια ιδιοκτησία.

Στο χώρο Β του λάκκου Δ+Ε ανασκάφηκε μικρή έκταση με όστρεα (πεταλίδες), ο λάκκος Ζ περιείχε άφθονα βοτσαλάκια και ο ΣΤ λίγα σχιστολιθικά πλακίδια. Στα μικρά ευρήματα συγκαταλέγονται λεπίδα και φολίδα οψιανού (ΜΕ 23 και 39), χάλκινο στέλεχος από βελόνα (ΜΕ 17), μολύβδινο αδιάγνωστο αντικείμενο (ΜΕ 18), κομμάτια ορείας κρυστάλλου (ΜΕ 21), πυρήνας ελιάς (ΜΕ 24), λίθινος τριπτήρας (ΜΕ 25), μισό λίθινο τριβείο (ΜΕ 37) αλλά και σφοντύλι από πόδι ΥΜ ΙΙΙ κύλικας (ΜΕ 13) και πήλινο σφαιρίδιο με εγχαράξεις των ιστορικών χρόνων (ΜΕ 14), τα δύο τελευταία από το λάκκο ΣΤ. Περισυλλέχθηκαν ορισμένα ολόκληρα αγγεία, σχεδόν στο σύνολό τους άωτα κωνικά κύπελα (Α2-Α9, Α13-14, Α16-18, Α20-21) (Πίν. 162 γ) και το πάνω τμήμα τρίωτου αμφορέα με ελλειψοειδές στόμιο (Α 19). Η κεραμική της μεταβατικής ΠΜ ΙΙΙ/ΜΜ ΙΑ περιόδου χαρακτηρίζεται από άφθονα όστρακα άωτων κωνικών κυπέλλων, γραπτά όστρακα με διακόσμηση ανοικτού επί σκοτεινού (Πίν. 162 δ) και σκοτεινού επί ανοικτού, ορισμένα πολύχρωμα, χα-

14. ΑΔ 45 (1990): Χρονικά, σ. 443.

15. S. Hood - P. Warren - G. Cadogan, Travels in Crete, 1962. BSA 69 (1974), σ. 51 και 62-66. AA 1982, σ. 17-47.

Σχέδ. 12. Χαμαλεύρι Ρεθύμνης. Αγρός Δημ. Στρατιδάκη. Κάτοψη του Τομέα Ι.

ρακτηριστικές λαβές με εμπίεστες διακοσμητικές κοιλότητες, όστρακα από λοπάδες με ολόβαφα γραπτά ημικύκλια στο εσωτερικό χείλος, από άλλα μεγάλα αγγεία με ολόβαφους γραπτούς κύκλους, ταινίες ή καταλειβάδες, από γεφυρόστομα, από τριποδικές χύτρες, λαβές πυραύνων και ελάχιστα τραχωτά. Όλα είναι χειροποίητα εκτός από ελάχιστα δείγματα αργού τροχού. Αξίζει να σημειωθεί όστρακο από λοπάδα με σφράγισμα στο εσωτερικό του που εικονίζει διαποίκιλτο S[16] (Πίν. 162 ε). Στον πυθμένα άλλου οστράκου αναγνωρίζεται αποτύπωμα φύλλου δένδρου.

Οι αποθέτες - ορύγματα της ΥΜ ΙΙΙΓ1 περιόδου θυμίζουν εκπληκτικά τους αντίστοιχους της ανασκαφής της Συβρίτου Αμαρίου και ως προς την κατασκευή και ως προς το περιεχόμενο[17]. Έχουν κυκλικό σχήμα (λάκκος Α, λάκκος Δ+Ε: Χώροι Γ και Ε) ή ελλειψοειδές (λάκκος Γ, λάκκος Δ+Ε: Χώρος Α), είναι μεγάλοι

16. Το σφράγισμα αυτό μαζί με άλλα παρουσιάστηκε στο Συνέδριο Μινωικής και Μυκηναϊκής Σφραγιδογλυφίας στην Clermont-Ferrand 1992, M. Vlasakis - E. Hallager, Evidence for seal use in prepalatial Western Crete, CMMS, 5, Berlin 1995, σ. 260-262.

17 N. Metaxa-Prokopiou, Sybrita Amariou: First indications for a new LM IIIC site, La transizione dal Miceneo all' Alto Arcaismo. Dal palazzo alla città, Roma 1991, σ. 373-401.

ή μικροί σε μέγεθος και περιέχουν σκούρο γκρίζο χώμα γεμάτο στάχτη, ελάχιστες πέτρες, αραιό βοτσαλάκι, αρκετά οστά ζώων και ελάχιστα όστρεα. Άφθονη είναι η κεραμική τους που αποτελείται από όστρακα γραπτών σκύφων κυρίως του απλού ρυθμού, χωρίς να λείπουν και παραδείγματα του πυκνού ρυθμού, με προτίμηση στις σπείρες, την κυματοειδή και τεθλασμένη ταινία, τον κομμένο πλοχμό, τα ενάλληλα ημικύκλια, τα άνθη, την κηλιδωτή διακόσμηση (blob decoration) (Πίν. 162 στ). Το εσωτερικό των σκύφων είναι ολόβαφο εκτός από ελάχιστα παραδείγματα με εξηρημένη ταινία στο χείλος. Άφθονα είναι τα όστρακα από μαγειρικά σκεύη, κυρίως τριποδικές χύτρες. Διακρίνονται επίσης όστρακα από χειροποίητα αγγεία, λεκάνες με τη χαρακτηριστική πλαστική άρθρωση κάτω από το χείλος, καλάθους, πίθους με ταινίες με εγχάρακτη ιχθυάκανθα, αποθηκευτικούς ψευδόστομους αμφορείς. Τα πιο ενδιαφέροντα από εικονογραφικής απόψεως όστρακα είναι δύο τμήματα από κρατήρα και από ορθογώνιο κιβωτίδιο με έξοχες απεικονίσεις πτηνών (Πίν. 163 α-β). Στα μικρά ευρήματα συγκαταλέγονται λεπίδες, φολίδες και απολεπίσματα οψιανού (ΜΕ 2, 7, 22, 28, 29, 38), τμήμα ακόνης (ΜΕ 3), λίθινος τριπτήρας (ΜΕ 8), τμήμα λίθινου αγγείου (ΜΕ 16), μικρός πέτρινος κύβος (ΜΕ 27), σφοντύλι από πόδι κύλικας (ΜΕ 30), λίθινο πώμα (ΜΕ 35) και ελλιπές ζωόμορφο πήλινο ειδώλιο (ΕΙΔ 1). Στο χώρο Γ του λάκκου Δ+Ε βρέθηκαν κέρατο ελαφιού (ΜΕ 31-32) ανάμεσα σε σκύφο (Α 10) και τριποδική καμένη χύτρα (Α 11), δύο αστράγαλοι (ΜΕ 34) και δύο πυρήνες ελιάς (ΜΕ 36). Στο λάκκο Γ βρέθηκε άβαφη, τριφυλλόστομη οινοχόη (Α 1).

Στα επιφανειακά ευρήματα του τομέα Ι συγκαταλέγονται λεπίδα, φολίδα και απολέπισμα οψιανού (ΜΕ 5, 9, 20), τμήμα αγγείου από όνυχα (ΜΕ 19) και σφοντύλι από πόδι κύλικας (ΜΕ 4).

Στον τομέα δεν αναγνωρίστηκαν αρχιτεκτονικά λείψανα είτε διότι δεν υπήρχαν είτε διότι καταστράφηκαν ολοκληρωτικά από την καλλιέργεια. Στο εσωτερικό του λάκκου Δ+Ε διατηρήθηκαν δύο μικρές συγκεντρώσεις λίθων, οι οποίοι φαίνονται τοποθετημένοι και για το λόγο αυτό ονομάστηκαν «τοίχοι» 3 και 4. Πρόκειται είτε για τυχαία απόθεση είτε για υπολείμματα πρόχειρων τοιχαρίων μέσα στους λάκκους.

Τομέας ΙΙ (Σχέδ. 13). Ανοίχτηκαν δύο τάφροι (1 και 2), διαστ. 3x4 μ. και προσανατολισμού Β.-Ν. Αμέσως κάτω από το επιφανειακό στρώμα, πάχ. 0,25 μ., από μαλακό σκούρο καστανό χώμα αποκαλύφθηκε μικρό τμήμα οικοδομήματος μέσα σε συμπαγέστερο στρώμα κιτρινωπού ή κοκκινωπού χώματος που περιείχε πολλές πέτρες από τους γκρεμισμένους τοίχους και μικρά κομμάτια κούσκουρα. Συγκεκριμένα, ήλθαν στο φως τα θεμέλια τεσσάρων τοίχων (τ1-τ4), πλ. 0,55 μ., κατασκευασμένων από αδρά κατεργασμένες ασβεστολιθικές πέτρες, τετραγωνισμένες κατά το δυνατόν και τοποθετημένες κατά μήκος των δύο όψεων, με μικρές πέτρες ως σφήνες ανάμεσά τους. Οι παραπάνω τοίχοι δημιουργούν τμήματα τεσσάρων χώρων-δωματίων, από τα οποία ανασκάφηκε μέρος του ενός (δωμάτιο Α) μεταξύ των τ1 και τ2. Σ' αυτό αποκαλύφθηκε δάπεδο (α), πρόχειρης κατασκευής, από πατημένο χώμα και κουσκουρόχωμα με λίγα βοτσαλάκια και κηλίδες κοκκινωπού χρώματος. Πάνω σ' αυτό δεν υπήρχε κανένα κινητό αντικείμενο εκτός από λίγες πεσμένες πέτρες. Στη βόρεια άκρη του δωματίου διαμορφώνεται είσοδος προς τα δυτικά, με μεγάλο λίθινο κατώφλι και ιδιαίτερα φροντισμένη τη βόρεια παραστάδα της, η οποία σώζεται σε δύο δόμους.

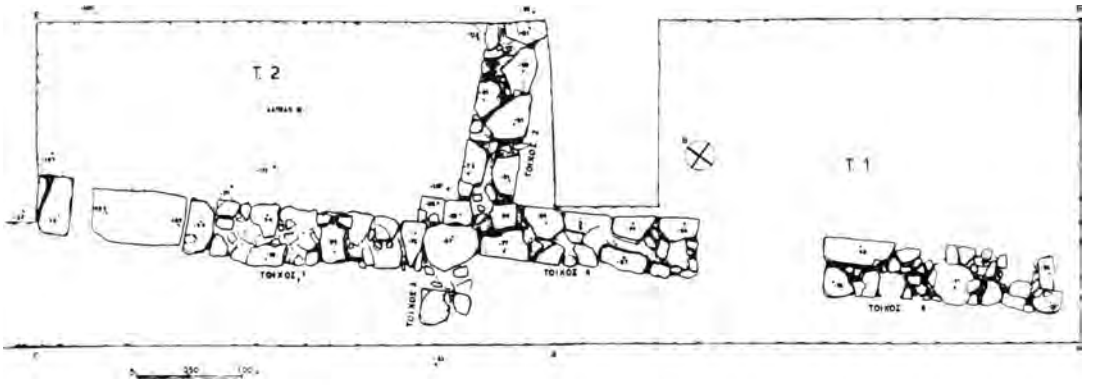
Με βάση την πρώτη μελέτη της κεραμικής, η εγκατάλειψη του κτιρίου χρονολογείται στην ΥΜ ΙΙΙΓ1 περίοδο. Συγκεντρώθηκαν όστρακα από πίθους με ταινίες με εγχάρακτη ιχθυάκανθα, γραπτούς σκύφους απλού και πυκνού ρυθμού, αποθηκευτικούς ψευδόστομους αμφορείς, μαγειρικές χύτρες, καθώς και δύο όστρακα του εργαστηρίου της Κυδωνίας, της ΥΜ ΙΙΙΒ περιόδου μάλλον. Από το χώρο ανάμεσα στους τ2 και τ4, το σκάψιμο του οποίου δεν ολοκληρώθηκε, προέρχεται τμήμα μεγάλου ψευδόστομου αμφορέα με πλοκάμια χταποδιού, όστρακα από χύτρες και πόδι κύλικας. Παντού υπάρχει άφθονη ΠΜ ΙΙΙ/ΜΜ ΙΑ κεραμική που αποτελεί μαρτυρία για την πρώιμη κατοίκηση στην περιοχή. Από την ανασκαφή του τομέα ΙΙ προέρχονται επίσης σχιστολιθικό πλακίδιο σε σχήμα ρόμβου (ΜΕ 6), καθώς και λεπίδες και απολεπίσματα οψιανού (ΜΕ 10-12).

Από τα παραπάνω φαίνεται ότι η θέση Μπολάνης κατοικήθηκε τουλάχιστον σε δύο χρονικές περιόδους, απομονωμένες μεταξύ τους, στην ΠΜ ΙΙΙ/ΜΜ ΙΑ και στην ΥΜ ΙΙΙΒ/Γ1. Προς το παρόν ίχνη ενδιάμεσης ή μεταγενέστερης κατοίκησης δεν εντοπίστηκαν, είναι γνωστό όμως ότι η εγκατάσταση του Χαμαλευρίου έχει συνεχή ζωή από τα ΠΜ έως τα ιστορικά χρόνια. Η επιλογή της θέσης Μπολάνης σε συγκεκριμένες χρονικές στιγμές ίσως οφείλεται σε ειδικούς λόγους που θα παραμείνουν άγνωστοι χωρίς τη συνέχιση και εξέλιξη της ανασκαφικής έρευνας.

Σταυρωμένος Χαμαλευρίου

Οικόπεδο Α. Δαφνομήλη (Σχέδ. 14)

Η σωστική ανασκαφή στην παραπάνω ιδιοκτησία, η οποία εκτείνεται στη βόρεια πλευρά του λόφου Τσικουριανά, στο Σταυρωμένο Ρεθύμνης, επαναλήφθηκε

Σχέδ. 13. Χαμαλεύρι Ρεθύμνης. Αγρός Δημ. Στρατιδάκη. Κάτοψη του Τομέα ΙΙ.

τον Ιανουάριο, Νοέμβριο και Δεκέμβριο 1991. Κατά τη διάρκεια των φετινών ανασκαφικών εργασιών επεκτάθηκαν οι τομές του 1990 προς Ν. και Δ. και αποκαλύφθηκαν τα δωμάτια του λουτρικού συγκροτήματος, την ύπαρξη των οποίων υποδήλωναν ήδη καθαρισμένα τμήματα τοίχων. Την ανασκαφή διεξήγαγε η έκτακτη αρχαιολόγος Ειρήνη Γαβριλάκη.

Ολοκληρώθηκε η ανασκαφή του Δωματίου 3 (υπόκαυστο ενός caldarium) του οποίου παρέμενε άσκαφο το νότιο τμήμα που συμβατικά ονομάστηκε Δωμάτιο 3Α: μετά την αφαίρεση αλλεπάλληλων στρωμάτων που δημιουργήθηκαν κατά τη διάρκεια της καταστροφής του συγκροτήματος και που ήταν πλούσια σε όστρακα χρηστικών αγγείων—αμφορέων, κάδων, πίθων—, σφηνών και δομικού υλικού — πλίνθων, πλακών και μικρών λίθων—, αποκαλύφθηκε το δάπεδο από κονίαμα· εντοπίστηκαν τέσσερις πεσσίσκοι, οι τρεις από τους οποίους αποτελούνται από παραλληλόγραμμες πλίνθους, ενώ ο τέταρτος έχει όμοιες πλίνθους στη βάση του και δισκοειδείς ψηλότερα: οι σωζόμενες πλίνθοι διατηρούνται σε ύψος 0,43-0,76 μ. Ο χώρος έφερε θολωτή στέγαση; όπως φάνηκε από την απαρχή της που σώθηκε (Πίν. 163 γ).

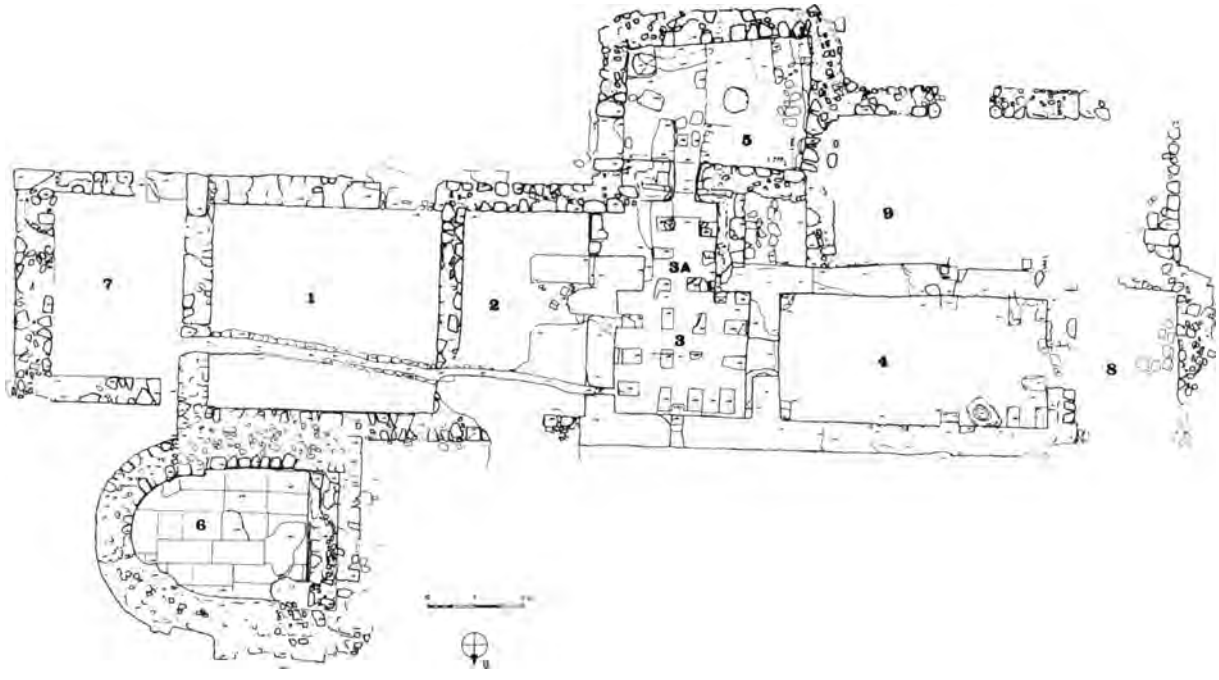
Στο δυτικό τμήμα του Δωματίου 3Α ανασκάφηκε μικρή τετράπλευρη υδατοδεξαμενή, της οποίας η δυτική και νότια πλευρά είναι κτιστές, ενώ οι δύο άλλες έχουν λαξευτεί στο βράχο.

Νότια του Δωματίου 3 αποκαλύφθηκε praefurnium, με το συμβατικό όνομα Δωμάτιο 5· αυτό επικοινωνούσε με το 3 με χαμηλό, τοξωτό άνοιγμα στο μεσότοιχο. Ο χώρος είναι εν μέρει λαξευμένος στο βράχο, ενώ οι τοίχοι της ανωδομής είναι κατασκευασμένοι από μετρίου μεγέθους αργούς λίθους. Ως δάπεδο έχει χρησιμοποιηθεί ο βράχος. Στη δυτική πλευρά υπάρχει θρανίο, μήκ. 0,65 και πλ. 0,50 μ., από μικρές πέτρες σε απλή σειρά. Η είσοδος γινόταν από άνοιγμα, πλ. 0,75 μ., στον ανατολικό τοίχο· το κατώφλι έχει λαξευτεί στο βράχο, ενώ μια παραλληλόγραμμη πέτρα που χρησίμευε ως σκαλοπάτι και μια μικρή ράμπα διευκόλυναν την κατάβαση. Είχε δεχθεί κατά καιρούς διάφορες επεμβάσεις, όπως αποδεικνύουν οι κλεισμένες είσοδοι του ανατολικού και δυτικού τοίχου και τα αλλεπάλληλα δάπεδα από πατημένο χώμα. Φαίνεται ότι η τελευταία χρήση του χώρου ανάγεται στον 5ο αι. μ.Χ. Από το praefurnium περισυλλέχθηκαν σχεδόν ακέραιες χύτρες — μερικές εντοπίστηκαν στην τοξωτή είσοδο —, μόνωτα κύπελλα, δίσκοι· περισυλλέχθηκαν επίσης λίθινα τριβεία και γούρνες, ενώ εντυπωσιακός είναι ο αριθμός των οστών ζώων. Το δωμάτιο χρησίμευε προφανώς και ως μαγειρείο του συγκροτήματος.

Άρχισε, χωρίς να ολοκληρωθεί, η ανασκαφή του Δωματίου 4, δυτικά του 3 και φάνηκε ότι πρόκειται για ένα δεύτερο caldarium ή tepidarium, διαστ. 5,50x2,70 μ. Αφαιρέθηκε το ανώτερο τμήμα του στρώματος καταστροφής, το οποίο συνίστατο από πεσμένο δομικό υλικό της ανωδομής. Διαπιστώθηκε ότι και αυτός ο χώρος έχει το χαμηλότερο τμήμα του λαξευμένο στο βράχο και το ανώτερο κτισμένο από μετρίου μεγέθους πέτρες· πλίνθοι επενδύουν εν μέρει τα τοιχώματα του βράχου. Αποκαλύφθηκαν ορισμένοι πεσσίσκοι από παραλληλόγραμμες πλίνθους. Αγωγός μέσα στο νότιο τοίχο κατέληγε πάνω από τους πεσσίσκους, στο ύψος του δαπέδου που δεν σώθηκε. Ένα τοξωτό άνοιγμα στο δυτικό τοίχο του Δωματίου 5, το οποίο είναι ανάλογο κατασκευαστικά με εκείνο του Δωματίου 3, δηλώνει την ύπαρξη δεύτερου praefurnium δυτικότερα. Περισυλλέχθηκε λίγη, μη χαρακτηριστική κεραμική.

Οι εργασίες αυτής της περιόδου συμπληρώθηκαν με καθαρισμούς και αποχωματώσεις του οικοπέδου.

Κατά το μήνα Μάιο πραγματοποιήθηκαν οι εξής

Σχέδ. 14. Σταυρωμένος Χαμαλευρίου. Οικόπεδο Α. Δαφνομήλη. Κάτοψη των δωματίων του λουτρικού συγκροτήματος.

επίσης σύντομες σωστικές έρευνες στην περιοχή του Σταυρωμένου με τη φροντίδα της αρχαιολόγου Ελ. Παπαδοπούλου:

α) Στους βορειοανατολικούς πρόποδες του λόφου Κακαβέλλα ανασκάφηκε μικρό τμήμα κιβωτιόσχημου τάφου της πρώιμης περιόδου της ρωμαιοκρατίας, πίσω από το μνημείο των Αυστραλών πεσόντων. Το μεγαλύτερο τμήμα του καταστράφηκε κατά τις κοινοτικές εργασίες διαμόρφωσης του χώρου για τις επικείμενες εκδηλώσεις του εορτασμού της Μάχης της Κρήτης.

β) Στο λόφο Σινάνη ανασκάφηκε τμήμα λαξευτής κατασκευής κοντά σε ΥΜ ΙΙΙ θαλαμοειδή τάφο, ανασκαφέντα στο παρελθόν. Περιείχε το μισό τμήμα δύο αγγείων και τμήματα αμφορέα του 2ου αι. μ.Χ., καθώς και άφθονα όστρακα της ίδιας περιόδου και πεσμένα τεμάχια υδροκονιάματος. Η κατασκευή συνδέεται με λαξευτό αγωγό, μήκ. 2,20 και πλ. 0,80 μ. Δεν αποκλείεται η χρήση της κατασκευής ως δεξαμενής.

γ) Στην παραλιακή θέση Βάρδια, σε γήπεδο ιδιοκτησίας Κωνστ. Κισσανδράκη, ανασκάφηκε στο μέτωπο της παραλίας κεραμοσκεπής τάφος της εποχής της ρωμαιοκρατίας, τμήμα του οποίου είχε καταστραφεί από το χειμέριο κύμα. Ο τάφος παρουσιάζει ιδιαιτερότητα καθώς τμήμα του βορειοδυτικού άκρου του ήταν καλυμμένο με πλάκα από ψαμμίτη, διαστ. 0,59x 0,45x0,11 μ. Είχε προσανατολισμό ΒΔ.-ΝΑ. και το δάπεδό του αποτελούσε το φυσικό κοκκινόχωμα. Το σκελετικό υλικό ήταν αρκετά διαταραγμένο και ξεχώρισαν τουλάχιστον τέσσερα κρανία, τοποθετημένα παρατακτικά στο νοτιοανατολικό άκρο του. Μακρά οστά ήταν άτακτα ριγμένα στο βορειοδυτικό τμήμα. Στα κτερίσματα περιλαμβάνονται πήλινο, ακέραιο μυροδοχείο, τμήμα λεπίδας οψιανού και τμήμα πήλινου, μακρόστενου πλακίδιου με χαρακτούς κύκλους.

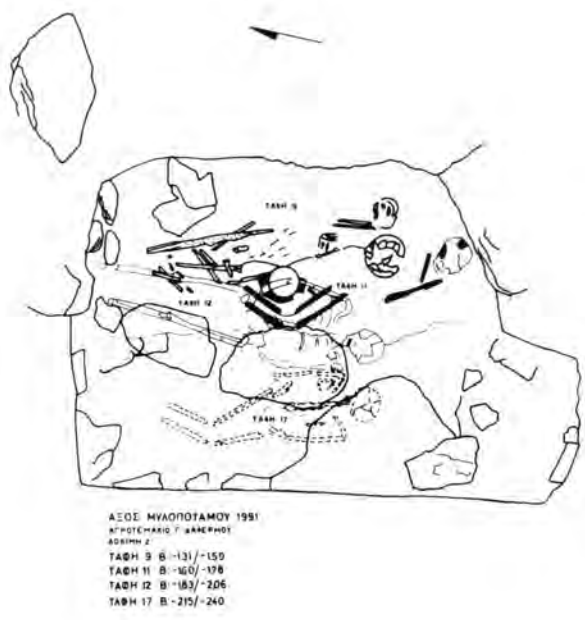
ΜΑΡΙΑ ΑΝΔΡΕΑΔΑΚΗ-ΒΛΑΖΑΚΗ

Αξός Μυλοποτάμου

Αγροτεμάχιο Γ. Δαφέρμου (Σχέδ. 15)

Κατά το χρονικό διάστημα από 23 Σεπτεμβρίου έως 31 Οκτωβρίου 1991 συνεχίσθηκε για δεύτερη περίοδο η ανασκαφική έρευνα στο παραπάνω αγροτεμάχιο όπου κατά το 1983 σωστική ανασκαφή έφερε στο φως τμήμα νεκροταφείου χρονολογούμενο από την αρχαϊκή εποχή μέχρι και την περίοδο της ρωμαιοκρατίας[18].

18. ΑΔ 38 (1983): Χρονικά, σ. 370.

Σχέδ. 15. Αξός Μυλοποτάμου. Αγροτεμάχιο Γ. Δαφέρμου. Τομή τμήματος του νεκροταφείου.

Η φετινή ανασκαφή, η οποία έγινε υπό την εποπτεία της ΚΕ΄ Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, εντάχθηκε στο έργο «Ανάδειξη αρχαιολογικών χώρων περιοχής Αξού και Βενίου» και χρηματοδοτήθηκε από κονδύλια της Ε.Ο.Κ.

Στις εργασίες μετείχαν οι πτυχιούχοι του τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης Μ. Κανετάκη, Χ. Προκοπίου, Μ. Χατζηπαναγιώτου, ο φοιτητής Χ. Φλουρής, καθώς και συνεργείο τεχνιτών και ντόπιων εργατών με επικεφαλής τον Ν. Δασκαλάκη.

Το αγροτεμάχιο, εμβαδού τεσσάρων στρεμμάτων περίπου, βρίσκεται στους νοτιοδυτικούς πρόποδες της ακρόπολης της αρχαίας Αξού και παρουσιάζει έντονη κλίση από ΒΑ.-ΝΔ. Σε όλη του την επιφάνεια υπήρχαν διάσπαρτοι βράχοι διαφόρων μεγεθών, οι οποίοι φαίνεται ότι κατέπεσαν στις πλαγιές του λόφου ύστερα από κάποιο ισχυρό σεισμό.

Ανοίχθηκαν είκοσι επτά τάφροι και ήρθαν στο φως είκοσι δύο συνολικά ταφές, καθώς και ένας σημαντικός αριθμός αποσπασματικά σωζόμενων ανθρώπινων ειδωλίων, ζωδίων, προτομών και αναγλύφων πλακιδίων που ήταν διάσπαρτα στην επίχωση του χώρου. Τα αρχαία εντοπίστηκαν στις θέσεις Μεγάλος Τράφος και Τειχιό στο βόρειο και μεσαίο τμήμα του αγροτεμαχίου.

Οι περισσότερες ταφές (Τ. 1-3, 5, 6, 15, 19-21) ήταν συσσωρεύσεις οστών, που περιελάμβαναν κυρίως μακρά οστά και τμήματα κρανίων, τοποθετημένες στο χώμα ή σε λάκκους που διαμόρφωναν οι φυσικές κοιλότητες των βράχων. Οι ταφές 2, 5, 6, στην Τάφρο 8, ήταν τοποθετημένες αλλεπάλληλα στον ίδιο χώρο από βάθος 2,42-3,11 μ. Λιγότερες ήταν οι απλές ταφές, με το νεκρό τοποθετημένο εκτάδην ή ελαφρώς συνεσταλμένο στο χώμα ή το φυσικό βράχο (Τ.4, 11, 12, 17). Οι νεκροί ήταν προσανατολισμένοι προς Ν.

Έξι ταφές (7, 8, 13, 14, 16, 22) ήταν διαταραγμένες και έσωζαν μέρος μόνο του σκελετικού υλικού ενός ή περισσοτέρων νεκρών. Ως ταφή 10 χαρακτηρίσθηκε τετράπλευρος κτιστός τάφος που περιείχε τα οστά πέντε τουλάχιστον νεκρών (Πίν. 163 δ). Ο τάφος 9 καλυπτόταν από μία κεραμίδα ενώ ο τάφος 18 ήταν καλυβίτης κεραμοσκεπής, τοποθετημένος σε κοιλότητα του βράχου, με το νεκρό προσανατολισμένο προς Δ. Οι σκελετοί των ταφών 7, 8, 9, 11, 12, 16 και 17 είχαν τοποθετηθεί αλλεπάλληλα στον ίδιο χώρο από βάθος 0,92/0,94-2,15/2,40 μ.

Οι περισσότερες ταφές ήταν ακτέριστες και λίγες φτωχικά κτερισμένες. Τρεις ταφές έδωσαν από ένα αντικείμενο, η ταφή 21 το πίσω τμήμα ζωδίου, η ταφή 17 ένα μελαμβαφές φιαλίδιο, η ταφή 7 ένα γυάλινο μυροδοχείο ενώ η ταφή 15 έδωσε ένα ασημένιο νόμισμα και ένα τμηματικά σωζόμενο ζώδιο.

Οι τάφοι χρονολογούνται στους ελληνιστικούς και ρωμαϊκούς χρόνους. Ενδιαφέρουσα μαρτυρία για την πρωιμότερη χρήση του νεκροταφείου αποτελεί η ταφή 14, η οποία διέσωζε λιγοστά οστά και θραύσματα ΠΓ ψευδόστομου αμφορέα.

Τα ειδώλια που συλλέχθηκαν από την επίχωση του χώρου χρονολογούνται από τους δαιδαλικούς μέχρι και τους κλασικούς χρόνους και ήταν διάσπαρτα σε διάφορες θέσεις του βόρειου τμήματος του αγροτεμαχίου (Τάφροι 8, 10, 11, 13, 15, 19). Πολλά βρέθηκαν συγκεντρωμένα στο ανώτερο άνδηρο του αγρού σε μικρό χώρο που περικλειόταν από ψηλούς φυσικούς βράχους προς Β. και πεσμένους ογκόλιθους ανατολικά και δυτικά (Δοκιμή 7, Ε1-198). Τα ειδώλια ήταν αποσπασματικά, φθαρμένα, συχνά δυσδιάγνωστα και δεν συσχετίζονταν με τις ταφές. Τα στρώματα μέσα στα οποία βρέθηκαν κάλυπταν τους τάφους και φαίνεται ότι είχαν κατολισθήσει από τα υπερκείμενα άνδηρα της ακρόπολης.

Ενδεικτικά αναφέρονται πέντε τμηματικά σωζόμενα δαιδαλικά ανάγλυφα πλακίδια με παράσταση όρθιας ενδεδυμένης γυναικείας μορφής, τρεις γυναικείες προτομές, κεφάλια και τμήματα κεφαλιών ανδρικών και γυναικείων ειδωλίων, τμήματα χεριών, ποδιών και κορμών ανθρώπινων ειδωλίων, υποδεδεμένα άκρα πό-

δια, τμήματα βάσεων με συμφυή άκρα πόδια, κεφάλια και σώματα ζωδίων (Πίν. 164 α).

Ν. ΜΕΤΑΞΑ-ΠΡΟΚΟΠΙΟΥ

Απλαδιανά Μυλοποτάμου

Κατά τη διαπλάτυνση αγροτικού δρόμου ανάμεσα στα δύο τμήματα του σύγχρονου οικισμού καταστράφηκε τμήμα κτιστού κιβωτιόσχημου τάφου και αναμοχλεύθηκε το περιεχόμενό του. Ο τάφος είχε προσανατολισμό Α.-Δ. και για την κατασκευή του είχε χρησιμοποιηθεί ντόπιος σχιστόλιθος. Οι καλυπτήριες πλάκες έχουν διαστάσεις: σωζ. μήκος 1,40, πλάτος 0,60 και ύψος 0,65 μ. Περισυλλέχθηκαν ελάχιστα τμήματα μακρών οστών, θραύσματα γυάλινου σκεύους και όστρακα από την κοιλία πήλινου αγγείου, τα οποία τοποθετούν χρονολογικά τον τάφο πιθανώς στον 3ο αι. μ.Χ. Η μονοήμερη ανασκαφή έγινε με την επίβλεψη της αρχαιολόγου Ελ. Παπαδοπούλου.

Μικρής έκτασης επιφανειακή έρευνα στη γύρω περιοχή εντόπισε κατάλοιπα τοίχων και κεραμική της εποχής της ρωμαιοκρατίας και τουρκοκρατίας.

Αγία Φωτεινή Αμαρίου

Οικόπεδο Ελ. Κυριακάκη

Η σωστική ανασκαφή στο παραπάνω οικόπεδο, το οποίο βρίσκεται μέσα στον οικισμό της Αγίας Φωτεινής πραγματοποιήθηκε σε διαστήματα κατά τα έτη 1990 και 1991, υπό την εποπτεία της αρχαιολόγου Ε. Παπαδοπούλου και για μικρό χρονικό διάστημα της Ειρ. Γαβριλάκη.

Κατά την ανασκαφική έρευνα ήλθαν στο φως αρχιτεκτονικά λείψανα που ανήκουν σε εκτεταμένο οικιστικό σύνολο των ελληνιστικών χρόνων και της περιόδου της ρωμαιοκρατίας, όπως συνάγεται από παλαιότερα ευρήματα στην περιοχή[19] αλλά και από τη σωστική ανασκαφή στο χώρο του Κέντρου Υγείας το 1983, καθώς και από τον εντοπισμό των θεμελίων κτίσματος της ίδιας εποχής σε τρίτο κατά σειρά οικόπεδο του σύγχρονου οικισμού, ιδιοκτησίας Ζαμπετάκη, το οποίο δεν έχει ακόμη ανασκαφεί. Οπωσδήποτε η γειτνίαση του χώρου με την αρχαία πόλη Σύβριτο στο λόφο Κεφάλα βορειοανατολικά δικαιολογεί την ανάπτυξη δορυφορικού οικισμού στο σημείο αυτό.

Στις ένδεκα τάφρους που κάλυψαν όλη την επιφάνεια του οικοπέδου ήλθαν στο φως τμήματα δύο οικοδομημάτων, η συνέχεια των οποίων εκτείνεται στα γειτονικά οικόπεδα.

Κτίριο Ι. Αποκαλύφθηκαν έξι χώροι (Α, Β, Γ, Ζ, Η, Θ) από τους οποίους οι τέσσερις μόνο τμηματικά, γιατί συνεχίζονται στις διπλανές ιδιοκτησίες (Πίν. 164 β).

Οι χώροι Β, Γ, Ζ και Η είναι κατασκευαστικά σύγχρονοι μεταξύ τους, όπως και η πρώτη φάση του Α, όταν πιθανότατα χρησίμευε ως αίθριο με πλακόστρωτο δάπεδο. Στα νότιά του υπήρχε εξωτερικά είσοδος με αναβαθμό, μήκ. 1,76 μ. Εσωτερική είσοδος, μήκ. 0,52 μ., εντοπίστηκε μεταξύ των χώρων Β (διαστ. 4,24x2,20/2,60 μ.) και Γ. Το δάπεδο σ' αυτούς, όπως και στους Ζ και Η, είναι από χτυπητή γη, στρωμένο πάνω σε επίχωση που κάλυπτε τις ανωμαλίες του βράχου. Στο χώρο Ζ, σ' επαφή με τον τοίχο 1, βρέθηκε πλίνθινο ντουλάπι, διαστ. 0,68x0,44 μ., που περιείχε αρκετά καρβουνάκια. Το στρώμα καταστροφής στους παραπάνω χώρους χαρακτηρίζεται για την πληθώρα των λίθων και πλίνθων της ανωδομής, ενώ η κεραμική και τα υπόλοιπα κινητά ευρήματα είναι λιγοστά, σε σύγκριση με τα αντίστοιχα του κτιρίου ΙΙ.

Σε δεύτερη φάση κατασκευάστηκαν οι τοίχοι 3 και 4, καθώς και η υπερυψωμένη κατασκευή Ι (σε μορφή εξέδρας ή ταράτσας), οι οποίοι περιορίζουν το χώρο Α στη νότια και βορειοδυτική πλευρά του και δημιουργούν εν μέρει το χώρο Θ.

Ακόμη μεταγενέστερες επεμβάσεις αποτελούν: α) η κατασκευή εξωτερικού αγωγού από αρκετά μεγάλες ασβεστολιθικές και ποταμίσιες πέτρες, πάνω από τον τοίχο 3, και β) η διαμόρφωση πιθανότατα νέου χώρου στο βόρειο άκρο του χώρου Α, απροσδιόριστης χρήσης, καθόσον έχει ανασκαφεί πολύ μικρό τμήμα του. Αυτός διακρίνεται για τους μεγάλων διαστάσεων πλακοειδείς λίθους (μεγ. διαστ. 1,40x0,56 μ.) και την ύπαρξη εσωτερικού αποχετευτικού αγωγού καλυμμένου και κατασκευασμένου από πλίνθους και υδραυλικό κονίαμα. Οι τρεις οικοδομικές φάσεις του κτιρίου ανήκουν στην περίοδο της ρωμαιοκρατίας με χρονικά όρια τα μέσα του 1ου αι. π.Χ. και το τέλος του 3ου αι. μ.Χ., όπως συνάγεται από μια πρώτη εκτίμηση της κεραμικής.

Κτίριο ΙΙ. Εντοπίστηκε στα νότια του Ι, σε απόσταση μόλις 1,50 μ. από αυτό· μεταξύ τους παρεμβάλλεται ο φυσικός βράχος. Συνολικά ανασκάφηκαν τρεις χώροι, οι Δ, Ε και ΣΤ, για την κατασκευή των οποίων έχει λαξευτεί ο βράχος και χρησιμοποιηθεί κατά περίπτωση.

Ο χώρος Δ, διαστ. 6,05x2,45 μ., με δάπεδο από χτυπητή γη, σωζόμενο μόνο στο νότιο τμήμα του, είχε

19. ΑΔ 16 (1960): Χρονικά, σ. 272. BSA 59 (1964), σ. 72, εικ. 11.

υποστεί σημαντική καταστροφή στη βόρεια και δυτική γωνία του από σύγχρονο ασβεστόλακκο και υπόνομο, αντίστοιχα. Το στρώμα καταστροφής που τον κάλυπτε, κατά πάσα πιθανότατα αποτέλεσμα σεισμού, περιείχε πλήθος πεσμένου δομικού υλικού από την ανωδομή, σκωρίες, καρβουνάκια και οστά ζώων. Η κεραμική του περιλαμβάνει όστρακα από αμφορείς, λεκάνες, πινάκια και πρόχους. Στα κινητά ευρήματα επίσης συγκαταλέγονται οστέινες και μετάλλινες βελόνες και περόνες, υφαντικά βάρη, λύχνοι κρητικού τύπου, πήλινο ζώδιο και χάλκινη προτομή στον τύπο της ερμαϊκής στήλης.

Ο χώρος Ε, ανατολικά και στη συνέχεια του Δ, έχει διαστάσεις 6,05x5 μ. Η νότια γωνία του δεν ανασκάφηκε διότι εισέρχεται στο γειτονικό οικόπεδο. Παραστάδες και κατώφλι με αναβαθμό, μήκ. 2,10 μ., εντοπίστηκαν κατά τον εγκάρσιο άξονά του, χωρίζοντας τον σε δύο μέρη. Το δάπεδό του, επίσης από χτυπητή γη, παρουσίαζε εκτεταμένο κάψιμο στην επιφάνεια. Κάτω από το δάπεδο και στα δύο μέρη του δωματίου αποκαλύφθηκαν αποχετευτικοί αγωγοί με κατεύθυνση Α.-Δ., οι οποίοι πιθανώς διαπερνούν τον ανατολικό τοίχο του χώρου. Το στρώμα καταστροφής του χαρακτηρίζεται για τη συγκέντρωση πλίνθων, κεραμικής ανάλογης του χώρου Δ, εγχρώμων κονιαμάτων και αρκετών οστέινων αντικειμένων.

Ο χώρος ΣΤ, δυτικά του Δ, διαστ. 4,20x1,50 μ., δεν έχει ανασκαφεί ολόκληρος, καθώς ένα τμήμα του εκτείνεται στο γειτονικό οικόπεδο. Στην ανατολική και νότια πλευρά του έχει χρησιμοποιηθεί αντί τοίχου λαξευμένος ο βράχος.

Οι τοίχοι του κτιρίου σώζονται σε μέτριο ύψος (μεγ. σωζ. ύψ. 1,40 μ.) και είναι κτισμένοι από ασβεστολιθικές, προσεκτικά λαξευμένες πέτρες, με σφήνες στα διάκενα. Το πλάτος τους κυμαίνεται, όπως και αυτών του κτιρίου Ι, από 0,50-0,60 μ. Η κρηπίδα (τοίχος 8) αποτελείται από μία σειρά μεγάλων λίθων, όπως και ο τοίχος 6, ο οποίος χρησιμοποιεί το βράχο ως αντέρεισμα.

Η χρήση και των τριών χώρων του κτιρίου τοποθετείται στο 2-3ο αι. μ.Χ.

Στα κινητά ευρήματα της ανασκαφής περιλαμβάνονται ακόμη εννέα χάλκινα και δύο ασημένια νομίσματα.

Μεταξύ των δύο κτιρίων εντοπίστηκε εξωτερικός χώρος με ελάχιστα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα στο βορειοδυτικό άκρο του οικοπέδου.

ΠΑΡΑΔΟΣΕΙΣ

Αξός Μυλοποτάμου

Ο Αρ. Δαφέρμος, κάτοικος Αξού, παρέδωσε στο Αρχαιολογικό Μουσείο Ρεθύμνου μικρή πώρινη λάρνακα με πλακοειδές κάλυμμα (Λ 729), υστερομινωικό, πτηνόμορφο ασκό (Π 9389), τρία χάλκινα δακτυλίδια και πέντε χάλκινα νομίσματα ως προερχόμενα από αγρούς του στις θέσεις Λιμνοστρατιάρη ή Μέργεμη ελιές και Κουνέτη.

Ο Γ. Σκουτέλης, ομοίως κάτοικος Αξού, παρέδωσε δύο λίθινους πελέκεις (Λ 726-727), λίθινο σφαιρίδιο (Λ 728), δύο πήλινα σφονδύλια (Π 9385 και 9386), πήλινο σφαιρικό αντικείμενο (Π 9387), τμήμα πήλινου ζώδιου (Π 9388), δεκατρία χάλκινα και αργυρά νομίσματα ελληνιστικής και πρώιμης ρωμαϊκής περιόδου και δύο μικρά χάλκινα περίαπτα, το ένα αραβικό. Τα παραπάνω προέρχονται από τις θέσεις του Λάκκου ο Πόρος και Βουνό (δηλαδή η αρχαία ακρόπολη).

ΜΑΡΙΑ ΑΝΔΡΕΑΔΑΚΗ-ΒΛΑΖΑΚΗ

ΕΛΛΗΝΟΑΓΓΛΙΚΗ ΕΠΙΦΑΝΕΙΑΚΗ ΕΡΕΥΝΑ

ΕΠΑΡΧΙΑ ΑΓΙΟΥ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ

Περιοχή Σπηλίου - Ατσιπάδων

Η επιφανειακή έρευνα άρχισε την 1η Αυγούστου και τελείωσε στις 31 του ίδιου μήνα. Στόχος ήταν να καλυφθούν 19 τ.χλμ. γύρω από το ιερό κορυφής Ατσιπάδων, στη θέση Κορακιάς, με συστηματική και εντατική επιφανειακή έρευνα, εντός της ευρύτερης περιοχής του προγράμματος Ατσιπάδων. Μια τέτοια εστίαση της έρευνας θα επιτρέψει την επίτευξη των στόχων που τέθηκαν για την έρευνα του 1989 για να προσδιοριστεί το οικιστικό σύστημα που συνδέεται με το ιερό Κορυφής Ατσιπάδων και για να διατυπωθούν ιστορικές και κοινωνικές απόψεις για τη χρήση των μινωικών ιερών κορυφής. Παρ' όλα αυτά δεν περιορίστηκε η συλλογή στοιχείων μόνο στο υλικό της εποχής της χαλκοκρατίας.

Η ταύτιση του αριθμού κάθε τετραγωνικού χιλιομέτρου αντιστοιχεί στον κάνναβο των WWII χαρτών της Κρήτης του αγγλικού στρατού. Κάθε τετραγωνικό χιλιόμετρο διαιρέθηκε σε τέσσερα τεταρτημόρια (ΒΔ, ΒΑ, ΝΔ, ΝΑ), καθένα από τα οποία διήνυσε τριμελής ομάδα αποτελούμενη από ένα ειδικευμένο άτομο ως επικεφαλής (Jennifer Moody, Julie Clark, Alex Roberts, Meryn Scott) και δύο φοιτητές (Ντίνα Αρετάκη, Onagh Brierley, Janet Gallagher, Pauline Garvey, Quyoua Gregg, Susannah Sheppard, David Stewart, Άννα Φαζάκη). Κάθε τεταρτημόριο διαιρέθηκε σε 10 διαδρομές 50 μ. Κάθε άλλη διαδρομή περπατήθηκε. Οι οδοιπόροι τοποθετήθηκαν σε απόσταση 16 μ. και διή-

νυσαν γραμμές μήκ. 500 μ. με κατεύθυνση Β.-Ν. Ανά 50 μ. κάθε οδοιπόρος έκανε συγκεκριμένες παρατηρήσεις σε ημερολόγιο και περισυλλογή όλων των κινητών αντικειμένων μέσα σε κύκλο διαμ. 2 μ. Στοιχεία ενδιαφέροντος, όπως αναλημματικοί τοίχοι, αριθμός οστράκων, γέρικα δένδρα, νέα φυτά, αλλαγή χρώματος στο χώμα ή στο βράχο κτλ., καταγράφονταν επίσης σε βήματα μετρούμενα σε στάσεις 50 μ. Αντικείμενα μεταξύ των στάσεων των 50 μ. περισυλλέγονταν μόνο αν θεωρούνταν αναγνωρίσιμα. Κάθε εύρημα έπαιρνε ενδείξεις με αναγραφή του τετραγωνικού χιλιομέτρου, του τεταρτημορίου, της διαδρομής, του ονόματος του οδοιπόρου και τα μέτρα: π.χ. 5023 SW 1 JAM - 350. Ταυτόχρονα, μια άλλη ομάδα επισκεπτόταν γνωστές από πριν θέσεις, καθώς και θέσεις που εντόπιζαν οι ομάδες διαδρομών και τις κατέγραφε με καθορισμένο τρόπο. Η Σταυρούλα Μαρκουλάκη και ο Alan Peatfield επέβλεπαν αυτή την πλευρά της έρευνας. Η Deborah Foyle ήταν υπεύθυνη της καταγραφής των θέσεων στο έδαφος με τη βοήθεια δύο φοιτητών και ο Stuart Laidlaw με τον Kystoff Nowiki έκαναν τη λεπτομερή τοπογραφική αποτύπωση.

Η Julie Clark και η Jennifer Moody ήταν επικεφαλής ομάδας που ερευνούσε τη γεωμορφολογία της υπό μελέτη περιοχής. Αυτό περιελάμβανε μελέτη των πρανών στις ρεματιές και τους δρόμους, λήψη 14 πυρήνων αποθέσεων από τον ορεινό όγκο Κουρουπά, τρία δείγματα-καρότα από την τομή της περιοχής C της ανασκαφής του ιερού κορυφής και δύο μικρομορφολογικά δείγματα χώματος από το ίδιο έδαφος. Αυτά τα δείγματα θα αναλυθούν από την Julie Clark το επόμενο έτος στο Γεωλογικό Τμήμα του Πολυτεχνείου Κρήτης που γενναιόδωρα προσέφερε την άδεια χρήσης του εξοπλισμού του.

Η Victoria Batten και η Christine Morris ήταν υπεύθυνες της αποθήκης, του πλυσίματος, ταξινόμησης και καταλογογράφησης των ευρημάτων. Προς το παρόν η έρευνα αριθμεί 96 ομάδες αντικειμένων· 37 απ' αυτές περιέχουν κεραμική της εποχής της χαλκοκρατίας. Βρέθηκαν επίσης σε επτά τοποθεσίες ένα-δύο μεμονωμένα όστρακα της χαλκοκρατίας.

Επειδή η ορατότητα του εδάφους ήταν λιγότερη από 30% στο σύνολο της περιοχής θα χρειαστεί μία δεύτερη επίσκεψη σε κάθε τοποθεσία που έδωσε προϊστορική κεραμική, ώστε να συμπληρωθεί το σχεδιασμένο πρόγραμμα. Μόνο πέντε θέσεις των λεγόμενων ιστορικών χρόνων έχουν αναγνωριστεί.

Η πιο εντυπωσιακή θέση που εντοπίστηκε είναι ο Λάκκος του Αλωνιού, στην περιφέρεια Κοξαρέ (5226.1). Σχεδιάστηκε η θέση 14 κατασκευών. Η τοποθεσία ποικίλλει χρονολογικά από τη ΜΜ ως την ΥΜ ΙΙΙ περίοδο. Αν και πρόκειται για την καλύτερη θέση από την άποψη διατήρησης των αρχαιοτήτων είναι απίθανο να ήταν η πιο σημαντική. Πιθανώς η κύρια μινωική εγκατάσταση πρέπει να τοποθετείται γύρω στο λόφο Κουλέ της περιοχής Κοξαρέ.

Ένα από τα πιο εντυπωσιακά αποτελέσματα της έρευνας είναι η απουσία μινωικών εγκαταστάσεων πάνω από τα 500 μ. στον ορεινό όγκο του Κουρουπά (όπου το ιερό κορυφής). Βρέθηκαν μόνον τρία μινωικά όστρακα σ' αυτή την περιοχή και σε απόσταση τουλάχιστον 250 μ. μεταξύ τους.

Άλλο ενδιαφέρον αποτέλεσμα είναι η έλλειψη νεολιθικών οστράκων και η σπανιότητα υλικού της πρώιμης χαλκοκρατίας στην κοιλάδα του Αγίου Βασιλείου. Η γεωλογική έρευνα δείχνει ότι αν και αυτές οι περίοδοι μπορεί να θάφτηκαν κάτω από νεότερες αλλουβιακές αποθέσεις στα χαμηλά επίπεδα της κοιλάδας, αυτό είναι απίθανο να συνέβη στα ψηλότερα μέρη. Απαιτείται επί πλέον έρευνα για να εξηγηθεί αυτό το κενό στο οικιστικό σύστημα.

Παρά τη θαλερή και ποικίλη βλάστηση που καταγράφηκε στην περιοχή, ούτε ένας θάμνος σκίνου (pistacea lentiscus) —πιθανότατα το πιο κοινό φυτό της κρητικής χλωρίδας μέχρι τα 500 μ. ύψος— παρατηρήθηκε στην υπό μελέτη περιοχή. Υπάρχουν όμως μερικές αρχικές χαρουπιές και ελιές μερικών εκατοντάδων ετών. Αν και όλα αυτά τα δένδρα είναι ευαίσθητα στο ψύχος, αυτή η παρατήρηση δείχνει ότι ο σκίνος είναι ο πιο ευαίσθητος και ότι η κοιλάδα παγώνει τόσο όσο να εξαφανίσει το σκίνο αλλά όχι την ελιά, επομένως η επαρχία Αγίου Βασιλείου είναι κοιλάδα μέσου ψύχους.

Γέρικες ελιές (300-800 ετών) είναι κοινές στην κοιλάδα, βόρεια της Κοξαρέ και των Ατσιπάδων. Δείχνουν ίχνη όχι συνεχούς συσσώρευσης αποθέσεων γύρω στις ρίζες τους, πράγμα που θα ήταν επόμενο αν οι γύρω παρυφές είχαν διαβρωθεί τα τελευταία 800 χρόνια.

Τα ευρήματα

Ο χρόνος των δύο εβδομάδων αφιερώθηκε στην καταλογογράφηση, το πλύσιμο και την ταξινόμηση των ευρημάτων, όπως επίσης και τη δημιουργία αρχείου δεδομένων στον υπολογιστή. Το υλικό που συγκεντρώθηκε κατά τις διαδρομές έχει εξεταστεί, αλλά το ήμισυ του υλικού που προέρχεται από τη λεπτομερή καταγραφή τοποθεσιών παραμένει άπλυτο.

Αν και αρκετή κεραμική της χαλκοκρατίας αναγνωρίστηκε στις διαδρομές, ένας αριθμός επιπλέον θέσεων αναγνωρίστηκε κατά την παραπάνω εργασία. Προβλέπεται ότι τέτοιες αναγνωρίσεις θα συνεχιστούν κατά τη μελέτη του υλικού.

Μακροσκοπική μελέτη της ντόπιας κεραμικής άρχισε σ' αυτή την περίοδο και δείχνει ότι μεταμορφωσιγενή και ηφαιστειακά πετρώματα ήταν τα πιο κοντινά στην περιοχή. Το εντυπωσιακό μπλε χρώμα της κεραμικής του ιερού κορυφής δείχνει να είναι γκρίζος φλύστης σε μερικά όστρακα και λεπτό gabbro σε μερικά άλλα. Και τα δύο είδη πετρώματος υπάρχουν γύρω.

ΣΤΑΥΡΟΥΛΑ ΜΑΡΚΟΥΛΑΚΗ - JENNIFER MOODY - A.A.D. PEATFIELD

ΚΔ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Σημ. τ. Συντ. Η ΚΔ΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων δεν κατέθεσε έκθεση για τα Χρονικά μέχρι την εκτύπωση του παρόντος τόμου του ΑΔ.

ΓΑΛΛΙΚΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΣΧΟΛΗ

ΜΑΛΙΑ

Επιφανειακή έρευνα

Οι εργασίες αυτής της χρονιάς άρχισαν στις 16 Σεπτεμβρίου με τη συμμετοχή δέκα αρχαιολόγων, όπως και πέρυσι, με σκοπό την ολοκλήρωση της εξερεύνησης της αρχαιολογικής ζώνης Α. Σχηματίστηκαν δύο ομάδες πέντε ατόμων με υπεύθυνες τις S. Müller και Ελ. Χρυσικοπούλου. Η προς έρευνα περιοχή εκτεινόταν από τη συνοικία Μ ως το ανατολικό όριο της αρχαιολογικής ζώνης, μεταξύ του λόφου του Προφήτη Ηλία και της θάλασσας, με εξαίρεση τα τμήματα που ερευνήθηκαν κατά το 1989 (Σχέδ. 1). Όταν συντασσόταν αυτή η έκθεση δεν είχε ακόμα διερευνηθεί το τμήμα της ζώνης Α, που εκτείνεται νότια της εθνικής οδού. Χρησιμοποιήθηκε η μέθοδος των προηγούμενων ετών, η συστηματική δηλαδή μέτρηση όλων των επιφανειακών οστράκων[1]. Στους τομείς εκείνους που ήταν καλυμμένοι από πυκνούς θάμνους και αγκάθια, διανύθηκαν όσο το δυνατόν παράλληλες γραμμές με κατεύθυνση Β.-Ν. και με μεταξύ τους απόσταση 10 μ. και μετρήθηκαν τα ορατά όστρακα ανά 10 μ.

Βασικός σκοπός ήταν ο καθαρισμός της έκτασης της μινωικής πόλης ανατολικά του ανακτόρου, ειδικότερα, να διευκρινιστεί αν οι συγκεντρώσεις οστράκων που παρατηρήθηκαν το 1989 βόρεια της εκκλησίας του Αγίου Νικολάου ανήκουν επίσης στη θέση των Μαλίων ή σ' έναν ανεξάρτητο οικισμό. Ακόμα να προσδιοριστεί η χρήση των τοίχων που είχαν επισημανθεί παλαιότερα κατά μήκος της ακτής, μεταξύ του κοιλώματος των Αλετριβόπετρων (Pierres Meulières) και του κόλπου της Αγίας Βαρβάρας.

Τα πρώτα αποτελέσματα δείχνουν ότι η πυκνότητα των επιφανειακών οστράκων πέφτει απότομα προς Α. μιας σειράς τοίχων με προσανατολισμό Β.-Ν. περίπου που απαντάται κατά διαστήματα μεταξύ της Αγοράς και του Τετραγώνου Α, στο βόρειο τμήμα τους. Αυτοί οι τοίχοι είχαν θεωρηθεί από τον Στ. Αλεξίου ως οχύρωση[2]. Πρέπει εντούτοις να επισημανθεί ότι δεν σχηματίζουν συνεχή γραμμή και ότι ορισμένα τμήματα αποτελούνται από μια σειρά ακατέργαστων μεγάλων λίθων, ενώ σε άλλα διακρίνεται ένα σύστημα τοιχοποιίας διπλής όψεως από μικρότερες πέτρες. Από την άλλη πλευρά αυτό που είχε θεωρηθεί ως στροφή του τοίχου αυτού προς Δ., στα βόρεια της συνοικίας Α, φαίνεται ότι είναι ένα κτίριο που ανήκει στην ίδια συνοικία.

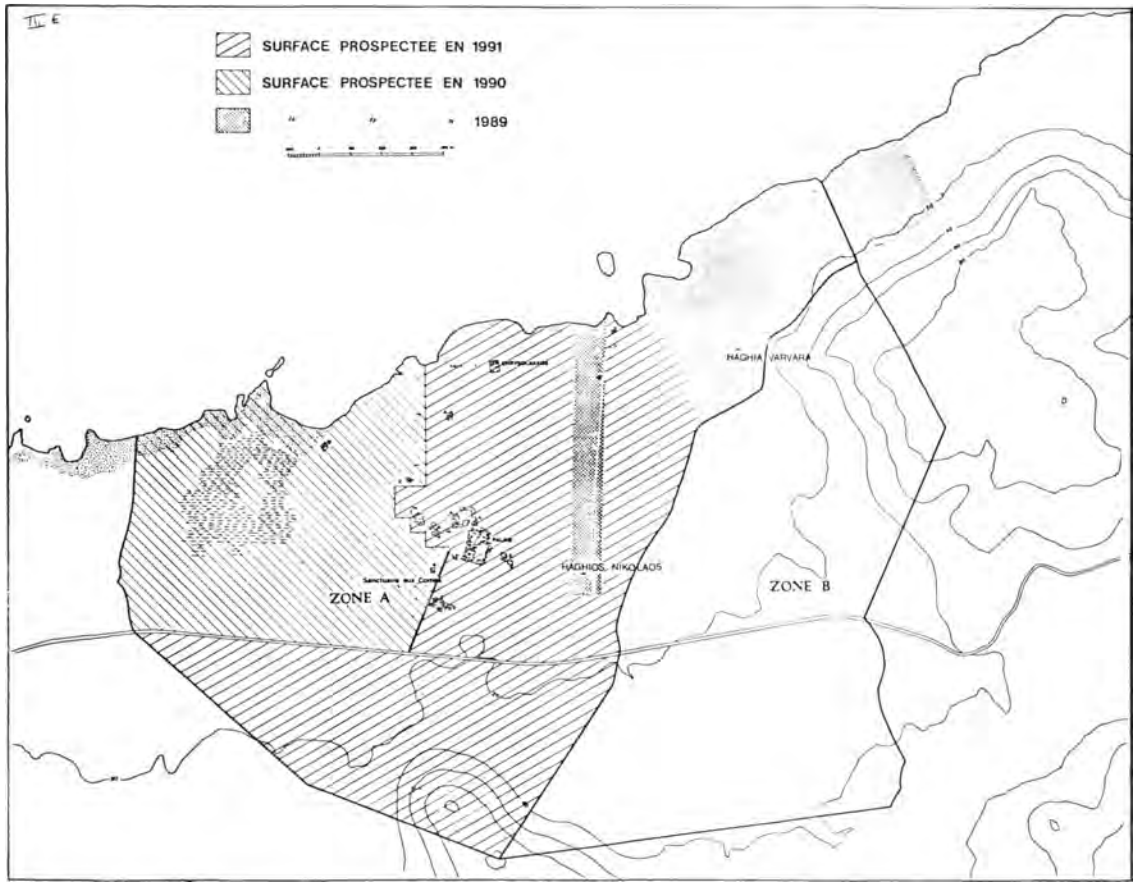
Οι τοίχοι κατά μήκος της ακτής ανατολικά του Χρυσόλακκου ανήκουν σ' ένα σύνολο κτιρίων, οι βόρειες προσόψεις των οποίων αποτελούνται στους κατώτερους δόμους τους από ογκώδεις λιθοπλίνθους, που σχηματίζουν ανάλημμα. Πάνω σ' αυτά τα κατάλοιπα πατούν σύγχρονες ξερολιθιές, που δημιουργούν την εντύπωση ενός ενιαίου τοίχου. Εγκάρσιοι τοίχοι με προσανατολισμό Β.-Ν., είτε στα βράχια της ακτής είτε στην κλιτύ πάνω από τα αναλήμματα, επιβεβαιώνουν την άποψη ότι πρόκειται για μια σειρά σπιτιών που καλύπτουν όλη την πλαγιά, από το λόφο που βρίσκεται αμέσως προς Α. του Χρυσόλακκου μέχρι τη μισγάγκεια (thalweg) κατά μήκος του δρόμου, ο οποίος ξεκινάει από την εθνική οδό και καταλήγει στον κόλπο της Αγίας Βαρβάρας. Η Οικία της Αγίας Βαρβάρας που ανασκάφηκε από τον Ο. Pelon[3] και η λεγόμενη Οικία του φτωχού ψαρά[4] ανήκουν αναμφίβολα σ' αυτό το σύνολο. Δύο μεμονωμένες μινωικές οικίες εντοπίστηκαν επίσης στις παρυφές της μισγάγκειας της Αγίας Βαρβάρας. Η κύρια πρόσοψή τους από ογκώδεις λιθοπλίνθους δεσπόζει στο ρέμα της μικρή κοιλάδας της Αγίας Βαρβάρας. Και οι δύο έχουν θεμελιωθεί πάνω σε βραχώδεις προεξοχές. Η πρώτη από αυτές βρίσκεται πολύ κοντά στο ξενοδοχείο της ακτής που τελείωσε φέτος. Αποκαλύφθηκε μετά από εργασίες του ιδιοκτήτη, ο οποίος ξερίζωσε τους θάμνους για να τοποθετήσει την περίφραξη. Η δεύτερη νοτιότερα (Σχέδ. 2), διατηρείται καλύτερα και έδωσε μία βάση κίονα από σιδηρόπετρα διαμ. 0,60 μ. Η πολύ πυκνή βλάστηση που περιβάλλει τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα δεν επιτρέπει προς το παρόν τη συλλογή επιφανειακού υλικού ικανού να τα χρονολογήσει.

1. BCH 114 (1990) II, σ. 921-930· 115 (1991) II, σ. 741.

2. Πεπραγμένα του Δ΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, Ηράκλειο 1976, σ. 17-18.

3. BCH 91 (1966), σ. 552-586.

4. Études Crétoises IX, σ. 10.

Σχέδ. 1. Μάλια. Τοπογραφικό διάγραμμα της περιοχής.

Οι συγκεντρώσεις οστράκων βόρεια της εκκλησίας του Αγίου Νικολάου φαίνονται απομονωμένες από τη μινωική πόλη. Χωρίζονται από αυτήν με μία επίπεδη έκταση καλυμμένη από καλλιέργειες και ελαιώνες, που απλώνεται ανατολικά του ανακτόρου. Πολύ έντονη συγκέντρωση υλικού εντοπίστηκε σε ένα καλλιεργημένο χωράφι προς ΒΑ. της συνοικίας Ζα, που ανταποκρίνεται πιθανότατα σε μια καινούργια συνοικία στον άμεσο περίγυρο του ανακτόρου. Οι περίοδοι που αντιπροσωπεύονται περιλαμβάνουν πρωτο- και νεοανακτορικές φάσεις. Εξάλλου, μερικά όστρακα, ανάμεσά τους και ένα θραύσμα ρυθμού Βασιλικής, ανήκουν στην προανακτορική περίοδο. Προς Α. αυτού του σημείου τα χωράφια είναι σχεδόν παρθένα από μινωικά όστρακα, ως την εκκλησία του Αγίου Νικολάου. Αυτός ο τομέας σχηματίζει μια επίπεδη έκταση, η οποία αντίθετα έδωσε συγκεντρώσεις οστράκων εφυαλωμένων με πράσινο και κίτρινο χρώμα. Ορισμένα όστρακα κεραμικής terra sigillata και ψηφίδες μωσαϊκού σε απόσταση 200 μ. περίπου βόρεια της Αγοράς, υποδηλώνουν την ύπαρξη μιας ύστερης ρωμαϊκής έπαυλης. Πρέπει να επισημανθεί μεμονωμένη συγκέντρωση μινωικών οστράκων που συνοδεύεται από αρκετά θραύσματα λίθινων αγγείων μέσα σε ελαιώνα, 200 μ. περίπου από το Ζβ. Η κεραμική χρονολογείται κυρίως στη ΜΜ ΙΙ περίοδο. Η περιορισμένη έκταση των επιφανειακών οστράκων οδηγεί στην υπόθεση μιας απλής μινωικής οικίας, κατεστραμμένης πιθανώς από τις καλλιέργειες. Βρισκόταν στην άκρη ενός μινωικού δρόμου, που αποτελεί απλά προέκταση αυτού που ξεκινάει από τη συνοικία Ζ με κατεύθυνση προς Α. Εντοπίστηκε η χάραξή του στο έδαφος σε μήκος 250 μ. περίπου. Η αεροφωτογραφία σε κλίμακα 1:1000 αποκαλύπτει ένα αχνό ίχνος μακρύτερα ακόμα προς ΒΑ., αλλά στο πεδίο δεν διακρίνεται πια κανένα κατάλοιπο. Εντοπίστηκε επίσης η προέκταση προς Α. του μινωικού δρόμου που συνδέει τις συνοικίες Θ και Α[5],

5. BCH 115 (1991) II, σ. 746.

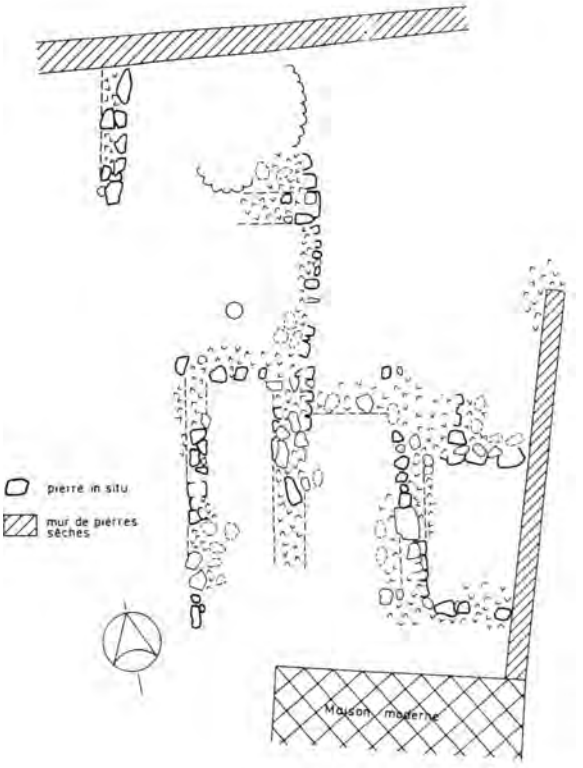
από τον οποίο διατηρούνται ελάχιστα ίχνη μέσα στους θάμνους που καλύπτουν τις πλαγιές κατά μήκος της ακτής ανατολικά του Χρυσόλακκου. Θα πρέπει να υπάρχουν δύο τουλάχιστον χαράξεις σχετικά παράλληλες, η μία στη μέση και η άλλη στην κορυφή της ράχης. Η τελευταία περνάει κατά μήκος της βόρειας πρόσοψης της οικίας που ανακαλύφθηκε το 1989[6]. Προεκτείνει πιθανώς το δρόμο που έχει ήδη εντοπιστεί ανατολικά του κόλπου της Αγίας Βαρβάρας[7].

Επιπλέον, εντοπίστηκαν τα κατάλοιπα μιας μινωικής και πιθανώς μεσαιωνικής θέσης έξω από την αρχαιολογική ζώνη Α, ανατολικά της εκκλησίας του Αγίου Γεωργίου, σε απόσταση 2 χλμ. από το χωριό των Μαλίων.

SYLVIE MÜLLER

Συνοικία Μ

Μία σύντομη περίοδος εργασιών, από τις 19 Αυγούστου ως τις 3 Σεπτεμβρίου, επέτρεψε την ολοκλήρωση της ανασκαφής μιας ΜΜ ΙΙ οικίας, ορισμένα δωμάτια της οποίας είχαν ανασκαφεί ήδη το 1988[8]. Αυτή η οικία (κτίριο F) βρίσκεται ανατολικά της Συνοικίας Μ, αμέσως ανατολικά του Κτιρίου Ε, από το οποίο τη χωρίζει ένας μεσότοιχος. Στο κατώτερο επίπεδο περιλαμβάνει δύο δωμάτια στο δυτικό της τμήμα, ενώ στο ανατολικό μια πολύ μεγάλη ημιυπόγεια θεμελίωση, σε αρκετά σημεία της οποίας εξέχει ο φυσικός βράχος. Στο τμήμα που ανασκάφηκε το 1991 η θεμελίωση αυτή φέρει δύο χωριστά διαμερίσματα. Στο πρώτο, στον άξονα Β.-Ν. του κτιρίου, υπάρχει ένας κεντρικός πεσσός από μεγάλους λιθοπλίνθους συναρμοσμένους δίχως φροντίδα, παρόμοιος με τους πεσσούς των ανατολικών θεμελιώσεων του κτιρίου Α. Πάνω από το χώρο αυτό πρέπει να υπήρχε μια αποθήκη, από την οποία προέρχονται δύο πίθοι που κατέπεσαν στο κατώτερο επίπεδο. Το δεύτερο διαμέρισμα είναι πολύ μεγάλο και καταλαμβάνει τη νοτιοανατολική γωνία του σπιτιού. Και αυτό έδωσε πολλά αγγεία (αμφορείς, πρόχους, πιθίσκους). Η σημαντικότερη ανακάλυψη ήταν ένας δίσκος-μήτρα κεραμέα, ενός τύπου γνωστού ως σήμερα μόνο στη Φαιστό και στα Μάλια, από ένα πολύ αποσπασματικό δείγμα που προέρχεται από τη Συνοικία Μ[9]. Ένας μεσότοιχος, που χρησίμευε για

Σχέδ. 2. Μάλια. Κάτοψη τμήματος μινωικής οικίας.

την υποστήριξη του ορόφου, χωρίζει μερικά αυτό το διαμέρισμα. Ο όροφος περιλάμβανε έναν πλακόστρωτο προθάλαμο ή πρόθυρο, πολλές πλάκες από το οποίο ξαναβρέθηκαν κάτω από τα πεσμένα αγγεία, και ακόμα μια λίθινη βάση κίονα και πήλινα τμήματα αγωγού. Η είσοδος του κτιρίου βρισκόταν στην ανατολική πλευρά και οδηγούσε στο ανώτερο επίπεδο, πάνω από τη θεμελίωση. Στο κατώτερο επίπεδο οδηγούσε μια κλίμακα στο δυτικό τμήμα (ανασκάφηκε το 1988).

Αυτή η οικία, η χρήση της οποίας δεν μπόρεσε να εξακριβωθεί, καταστράφηκε στο τέλος της ΜΜ ΙΙ, όπως και ολόκληρη η Συνοικία Μ. Στη νοτιοανατολική γωνία είχε χτιστεί πάνω σε ερείπια αρχαιότερων κτιρίων και στα ανατολικά ακουμπούσε στους τοίχους δύο άλλων σπιτιών. Ένα εξαιρετικά ενδιαφέρον στοιχείο για την ιστορία του χώρου ήταν η ανακάλυψη, πάνω από τη νοτιοανατολική κρηπίδα, θραυσμάτων κεραμικής, που μοιάζουν ν'αντιστοιχούν σε μερική επανακατοίκηση αυτής της οικίας κατά την ΥΜ ΙΙ-ΙΙΙΑ1 (πόδια κυλίκων, θραύσματα ΥΜ ΙΙΙΑ1 κυπέλλων).

JEAN CLAUDE POURSAT

6. BCH 114 (1990) II, σ. 923 και 926, εικ. 23.
7. BCH 115 (1991) II, σ. 545 κ.ε.
8. BCH 113 (1989), Χρον., σ. 762.
9. Mu I, σ. 43 και 115.

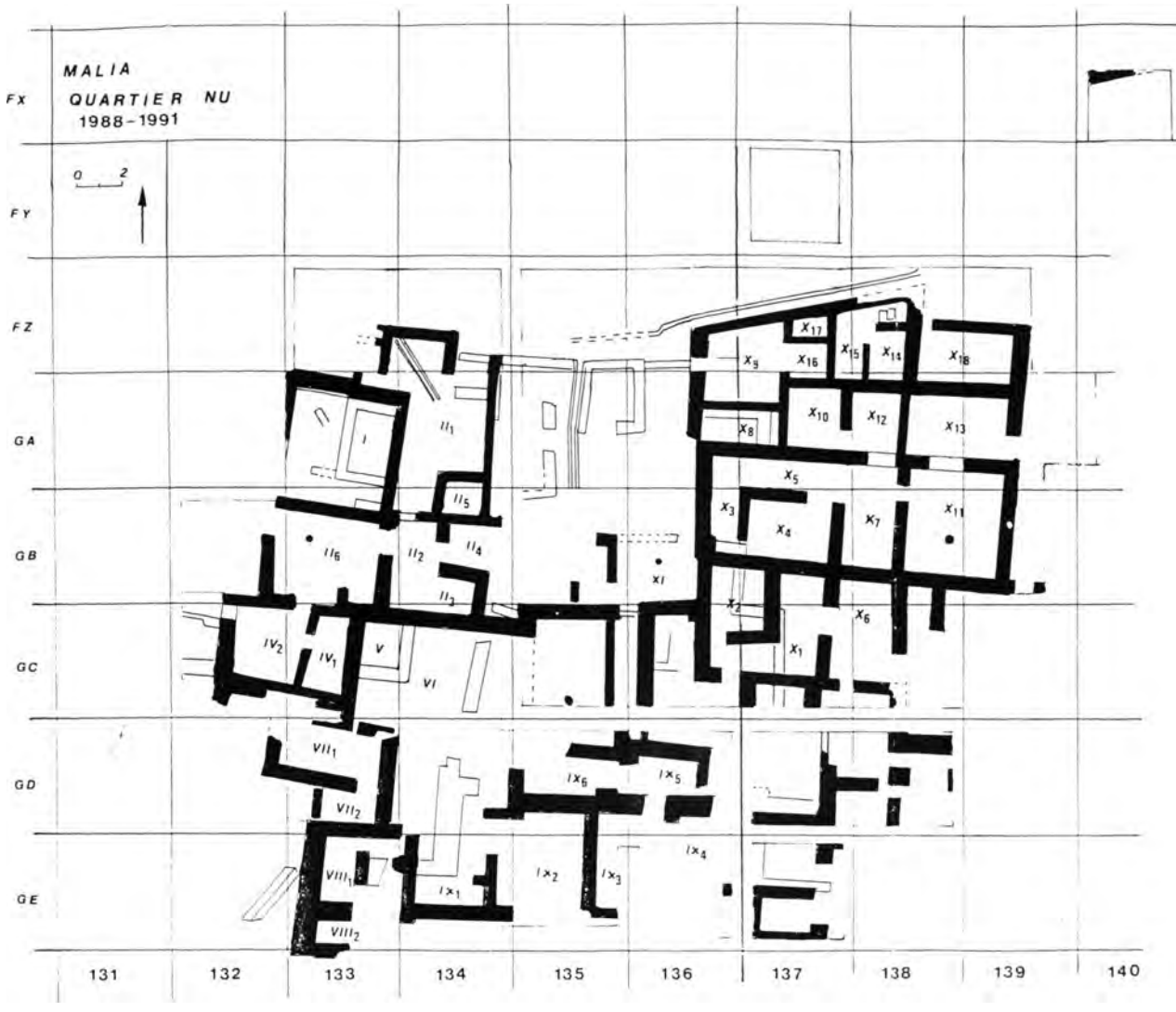
Συνοικία Ν

Αντικειμενικός σκοπός της περιόδου 1991[10] ήταν η αναζήτηση των ορίων των κτιρίων που, από το 1990, ορίστηκαν ως συνοικία Ν. Έγινε συστηματική ανασκαφή στα καινούργια τετράγωνα που ανοίχθηκαν γύρω από τη ζώνη που ανασκάπτεται από το 1988. Ανοίχθηκαν δεκαεννέα τετράγωνα διαστάσεων 5x5 μ. και ανασκάφηκαν σε βάθος 0,40 μ. περίπου (Σχέδ. 3). Ο τομέας που ερευνήθηκε στα τέσσερα χρόνια, σχηματίζει τώρα grosso modo, ένα τετράγωνο 30x30 μ. Έγιναν επιπλέον τρεις δοκιμαστικές τομές (GA 133, GA 136/137 και GB 139) κάτω από τα ΥΜ ΙΙΙ δάπεδα.

Φαίνεται καθαρά τώρα ότι η συνοικία Ν αποτελείται από δύο τουλάχιστον κτίρια, το ένα στα δυτικά, το άλλο στα ανατολικά, που χωρίζονται από μια αυλή ή πλατεία. Αυτή είναι ανοιχτή προς Β., ενώ προς Ν. κλείνεται από ένα σύνολο δωματίων, των οποίων δεν είναι ακόμα γνωστή η ακριβής λειτουργία. Τα νότια, ανατολικά και βόρεια όρια του Δυτικού κτιρίου είναι γνωστά. Στα δυτικά δεν διατηρήθηκε το ΥΜ ΙΙΙ επίπεδο εξαιτίας της κλίσης του εδάφους. Η μικρή αυλή Η,1 κλείνεται στα βόρεια από ένα μικρό δωμάτιο και ένα μεγάλο κατώφλι, που φαίνεται ότι αποτελεί την κύρια είσοδο του κτιρίου. Όσον αφορά στο Ανατολικό κτίριο, αυτή τη χρονιά διαπιστώθηκε ότι ήταν πολύ σημαντικό και η κατασκευή του πολύ πιο συμμετρική από του Δυτικού κτιρίου. Στα βόρεια ορίζεται από έναν μακρύ τοίχο με κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ. Κατά μήκος του τοίχου εκτείνεται ένας αγωγός, που διατηρείται μόνο ως τη στροφή του τοίχου προς τα δυτικά, στο ύψος της πλατείας που χωρίζει τα δύο κτίρια. Σε κάποια μεταγενέστερη φάση φράχθηκε ή καταστράφηκε. Το όριο αυτού του συνόλου είναι λιγότερο καθαρό στα νότια, αλλά οι τομές που πραγματοποιήθηκαν το 1989 για το στέγαστρο της συνοικίας Μ δεν αποκάλυψαν ΥΜ ΙΙΙ επίπεδο. Δεν φαίνεται να εκτείνεται από αυτή την πλευρά πέρα από τα δωμάτια που ανασκάφηκαν φέτος. Στα ανατολικά ανασκάφηκε ένα μεγάλο δωμάτιο Χ,11 (διαστ. 5x5 μ. περίπου): το δάπεδό του είναι από πηλό πατημένο και καμένο, στο κέντρο του υπάρχει μια βάση κίονα και στα βόρεια ένα φαρδύ κατώφλι. Πάνω στο δάπεδο αυτό βρέθηκαν κατά χώραν ένας λίθινος λύχνος με ψηλό πόδι, ένας τρίτωνας και λίθινα εργαλεία. Επικοινωνούσε με ένα άλλο, πιο στενό δωμάτιο, όπου βρέθηκαν μέσα στο στρώμα καταστροφής από πυρκαγιά των μέσων της ΥΜ ΙΙΙΒ, ένα ψευδόστομο αγγείο και ένα σφράγισμα. Πρόκειται για μια σημαντική ανακάλυψη, αφού αυτός ο τύπος σφραγίσματος ήταν ως τώρα γνωστός μόνο στην Κνωσό και χρονολογημένος στις αρχές της ΥΜ ΙΙΙΑ2. Στο μικρό δωμάτιο ακριβώς βόρεια, Χ,12, βρέθηκε αποθέτης με πέντε αγγεία, τρία ψευδόστομα, έναν αμφορέα και έναν κύαθο, και επτά λίθινα εργαλεία, από τα οποία τα έξι ήταν συγκεντρωμένα στη βορειοδυτική γωνία του δωματίου. Το ένα ψευδόστομο αγγείο (91-0568-1) φέρει στην κοιλία μια επιγραφή με πολλά σύμβολα Γραμμικής Β γραφής. Η κακή διατήρησή της επιτρέπει προς το παρόν την ανάγνωση μόνο των δύο πρώτων συμβόλων: *ru-ka*. Είναι το τρίτο αγγείο με Γραμμική Β γραφή που έχει βρεθεί στα Μάλια και στη συνοικία Ν. Στη γωνία των δωματίων Χ,3 και Χ,5 αποκαλύφθηκε αποθέτης πέντε ακέραιων αγγείων. Άλλος αποθέτης δύο ακέραιων ψευδόστομων αγγείων βρέθηκε στο Χ,9. Τέλος, με την αφαίρεση της δυτικής βαθμίδας του GB 138 (Χ,6), αποκαλύφθηκε ένας τέταρτος αποθέτης με τέσσερα αγγεία. Από αυτά, τα δύο είναι ΥΜ ΙΙΙ αμφορείς, ο ένας μάλιστα με το επιστόμιό του, και τα υπόλοιπα δύο αγγεία είναι ΜΜ ΙΙ, ένα πόδι καρποδόχης, από τύπο πολύ γνωστό στη συνοικία Μ, και μια πυξίδα με τέσσερις λαβές. Ο ανατολικός τοίχος του δωματίου Χ,11 δεν φαίνεται να αποτελεί το ανατολικό όριο του κτιρίου. Στα βόρεια με τη διάνοιξη του τετραγώνου FX 140, επιβεβαιώθηκε η ύπαρξη ενός ανοιχτού, όχι οικοδομημένου χώρου, που μοιάζει να εκτείνεται μπροστά από το Ανατολικό και Δυτικό κτίριο. Δεν αποκλείεται η ύπαρξη ενός άξονα κυκλοφορίας σ' αυτό το σημείο, αφού στα τετράγωνα FZ 135, 136 και 137, όπως και στο FY 137, βρέθηκε ένα επίπεδο λίθων ενσωματωμένων σ' ένα επίχωμα από σκληρή άργιλο και όστρακα.

Οι δοκιμαστικές τομές που πραγματοποιήθηκαν αυτή τη χρονιά έδωσαν τα ακόλουθα αποτελέσματα: η συνοικία Ν κτίστηκε πάνω σε ένα κατεστραμμένο ΜΜ ΙΙ σύνολο, σημαντικά ίχνη του οποίου αποκαλύφθηκαν φέτος, δηλαδή ένας αποθέτης με έξι ακέραια αγγεία κατά χώραν πάνω στο δάπεδο στο GA 138 και ένα πλακόστρωτο από μεγάλες πλάκες με κονίαμα στις ενώσεις· επιπλέον στο GA 136/137 ένας τοίχος με κονίαμα. Η ζώνη ισοπεδώθηκε αργότερα και το επίχωμα παρουσιάζει ποικίλες όψεις: στο GA 136/137, πάνω από το ΥΜ ΙΙ δάπεδο, βρέθηκε ένα παχύ στρώμα καταστροφής της ΥΜ ΙΙ/ΙΙΙΑ1, που έδωσε, εκτός από κεραμική αντίστοιχη με αυτήν που είχε βρεθεί στη συνοικία Ε, χάλκινα αντικείμενα, ανάμεσα στα οποία και μια περόνη με χοντρή κεφαλή. Στο GB 139 το επί-

10. Η ανασκαφική περίοδος 1991 διήρκεσε από τις 8 Ιουλίου ως τις 15 Αυγούστου. Εκτός από τους συντάκτες της παρούσας έκθεσης, την ομάδα αποτελούσαν οι βοηθοί ανασκαφής Ιω. Τουρναβίτου, I. Shoep, S. McGillivray, G.-J. Van Wijngaarden, E. Petry, A. Coavoux, οι ασκούμενοι συντηρητές του MST, Paris, C. Grailhon και J.S. Kim, και έντεκα εργάτες.

Σχέδ. 3. Μάλια. Κάτοψη της ανασκαφής στη συνοικία Ν.

χωμα είναι αρκετά παχύ και από το υλικό που δίνει, τα πιο πρόσφατα ευρήματα φαίνονται να ανήκουν στην ΥΜ ΙΙΙΑ2.

Η περίοδος 1991 επέτρεψε λοιπόν τον υπολογισμό των ορίων των κτιρίων που αποκαλύφθηκαν από το 1988. Τώρα απομένει να συνεχιστούν οι έρευνες στα ανατολικά για να επιβεβαιωθεί το ανατολικό όριο του Ανατολικού κτιρίου και να γίνουν εκτενέστερες δοκιμαστικές τομές κάτω από τα δάπεδα, για να προσδιοριστεί με ακρίβεια η διαδοχή των αρχιτεκτονικών φάσεων, των οποίων τα ίχνη είναι ήδη πολυάριθμα.

A. FARNOUX - J. DRIESSEN

ΑΜΕΡΙΚΑΝΙΚΗ ΣΧΟΛΗ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΚΑΒΟΥΣΙ

Κατά τη διάρκεια της περιόδου 1991 η μελέτη του υλικού του ΥΜ ΙΙΙΓ ιερού, που περιλαμβάνει δεκαεπτά τουλάχιστον ειδώλια θεοτήτων με υψωμένα χέρια και δεκατρία οφιόσχημα αγγεία, επικεντρώθηκε στις τεχνικές μεθόδους που χρησιμοποιήθηκαν από τον αγγειοπλάστη. Το σώμα της θεάς ετοποθετείτο πάνω στον αργό τροχό σε σπείρες. Το κεφάλι ετοποθετείτο χωριστά και συναρμολογούνταν. Τα πρόσθετα χαρακτηριστικά διαμορφωμένα ή εγχάρακτα.

Στο Βροντά οι εργασίες επικεντρώθηκαν στη μελέτη των τάφων. Οι κιβωτιόσχημοι τάφοι παρέχουν στοιχεία σχετικά με τα έθιμα ταφής και την κοινωνία στο Καβούσι του 8ου αι. Στο εσωτερικό των τάφων βρέθηκαν ίχνη ταφών καύσεως. Επιπλέον, πειράματα αποτέφρωσης χοίρων που έγιναν από τον ανθρωπολόγο του προγράμματος, πρόσφεραν στοιχεία για την αναπαράσταση της αποτεφρωτικής πυράς και απέδειξαν ότι σε αυτήν παραμορφώνονται όχι μόνο αντικείμενα αλλά και οστά.

Ένα νέο στοιχείο από τη μελέτη των καταλοίπων αποτελεί και το ότι τα βρέφη και τα παιδιά αποτεφρώνονταν επίσης μέσα στους τάφους. Έτσι, οι τάφοι του Βροντά περιείχαν καύσεις ατόμων που η ηλικία τους κυμαίνεται από έμβρυα ως ενήλικες.

Οι εργασίες στο Κάστρο είχαν ως επίκεντρο τη μελέτη των στρωματογραφικών ακολουθιών, ειδικά στη δυτική πλαγιά όπου οι εναποθέσεις είναι βαθύτερες. Η προκαταρκτική μελέτη της στρωματογραφίας και της σχετικής κεραμικής από μία και μόνο οικία, το κτίριο G, αποκάλυψε την ύπαρξη εννέα τουλάχιστον ευδιάκριτων φάσεων με αδιάσπαστη συνέχεια από την ΥΜ ΙΙΙΓ ως την ανατολίζουσα, που περιλάμβαναν τρεις φάσεις ΥΜ ΙΙΙΓ, μια μεταβατική από ΙΙΙΓ ως ΠΠΓ, δύο που ανήκουν στην πρωτογεωμετρική (ΠΓ και ΠΓ Β), μία μεταβατική από ΠΓ Β ως ΥΓ (ίσως ΜΓ), μία ύστερη γεωμετρική φάση, και μια ανατολίζουσα. Το πλέον, ίσως, ενδιαφέρον χαρακτηριστικό του κτιρίου είναι το σχέδιό του στην πρωτογεωμετρική περίοδο. Το ΠΓ σχέδιο παρουσιάζει μια επιμήκη αξονική διάταξη με επικοινωνία που εξασφαλίζεται με έκκεντρα ανοίγματα στους αντερεισματικούς τοίχους. Τα τρία δωμάτια της οικίας είναι στενά, ορθογώνια, και σχεδόν ίσων διαστάσεων (4-5x2 μ.). Πραγματοποιήθηκαν, επίσης, μελέτες του υλικού από το συγκρότημα του Βορειοδυτικού Κτιρίου, το οποίο βρίσκεται μεταξύ της ψευδοκορυφής του Κάστρου και του κεντρικού τμήματος του οικισμού στα ανατολικά.

Αυτό το συγκρότημα των έντεκα δωματίων απέδωσε στρωματογραφικές φάσεις όμοιες με αυτή στη δυτική πλαγιά, αν και το βάθος των εναποθέσεων ήταν μικρότερο.

W. D.E. COULSON - G. GESELL - L. P. DAY

ΜΟΧΛΟΣ

Οι ελληνοαμερικανικές ανασκαφές της Γ΄ περιόδου στο Μόχλο διενεργήθηκαν στο διάστημα των μηνών Ιουνίου-Αυγούστου υπό τη διεύθυνση του Κωστή Δαβάρα και του υπογραφόμενου. Όπως και κατά το προηγούμενο έτος, οι εργασίες πραγματοποιήθηκαν στο νησί Μόχλος, όπου είχε ανασκάψει ο Seager το 1908, και στη γειτονική παράκτια πεδιάδα της Κρήτης.

Στο νησί, οι ανασκαφές είχαν ως επίκεντρο την περιοχή του νεοανακτορικού οικισμού του τετραγώνου C του Seager που δεν είχε ανασκαφεί, όπου αποκαλύφθηκαν τμήματα πέντε οικιών και ένας δρομίσκος, καθώς και τη μεγάλη περιοχή πάνω από το τετράγωνο Β η οποία δεν είχε ερευνηθεί καθόλου από τον Seager. Οι εργασίες στην οικία C3 αποκάλυψαν έναν μεγάλο αποθηκευτικό χώρο με τρεις αποθήκες γεμάτες πίθους, καθώς και άλλους αποθηκευτικούς χώρους στο επίπεδο του υπογείου. Πάνω από το τετράγωνο Β και ακριβώς κάτω από την επιφάνεια, αποκαλύφθηκε ένα πρώιμο βυζαντινό οικοδόμημα με έξι αίθουσες που η καθεμία διέθετε χωριστή εξωτερική είσοδο. Πρόκειται για ένα ασυνήθιστο κτίριο που φαίνεται ότι είχε χρησιμοποιηθεί ευρύτατα ως χώρος εργασίας. Ακριβώς κάτω από αυτό βρίσκεται ένα μεγάλο ισόδομο κτίσμα της ΥΜ ΙΒ. Το κτίριο αυτό διαθέτει ανακτορικά αρχιτεκτονικά στοιχεία, είναι το βασικό διοικητικό κέντρο της νεοανακτορικής πόλης. Αποκαλύφθηκαν μόνο η νοτιοανατολική γωνία και τμήμα της ανατολικής πλευράς του κτιρίου, η πρόσοψη του οποίου εκτείνεται κατά μήκος του δρόμου που περνά από την ανατολική πλευρά του τετραγώνου Β. Διατηρούνται ακόμη τμήματα των αρχικών τριών ορόφων του κτιρίου βαθμιδωτά στη νότια πλαγιά του νησιού. Στο ισόγειο, στη νοτιοανατολική γωνία του κτιρίου, βρίσκεται μία κρύπτη με πεσσούς. Από εδώ, μία θαυμάσια διατηρημένη κλίμακα από 13 πέτρινες βαθμίδες οδηγεί σε ένα δωμάτιο στρωμένο με σχιστόλιθους, που μπορεί να ονομάσει κανείς πολύθυρο. Ένα από τα ανοίγματα αυτού του δωματίου οδηγεί στο φρέαρ μιας δεύτερης κλίμακας που οδηγεί στον τελευταίο όροφο, τμήμα του οποίου είχε ανασκαφεί από τον Seager. Σε άλλα σημεία του νησιού, οι εργασίες συνεχίστηκαν στον προανακτορικό οικισμό που είχε αποκαλυφθεί κατά μήκος της νότιας ακτής και στην ΥΜ ΙΙΙ οικία που εντοπίστηκε το 1990 πάνω από το τετράγωνο D του Seager.

Οι ανασκαφές στην παράλια ζώνη που άρχισαν το 1990 συνεχίστηκαν πίσω από το σημερινό χωριό Μόχλος, στο δρόμο που οδηγεί στο Λιμενάρι. Αποκαλύφθηκε μια εκτεταμένη εγκατάσταση της ΥΜ ΙΒ. Είχε χρησιμοποιηθεί για διάφορες δραστηριότητες και αυτή τη χρονιά αποκαλύφθηκαν πρόσθετα στοιχεία σχετικά με χαλκοτεχνία (μεταξύ των οποίων μεγάλα τεμάχια χελωνών), με λιθοτεχνία αγγείων, καθώς και νέα στοιχεία σχετικά με ελεφαντουργία και αγγειοπλαστική. Ένα μεγάλο μέρος του οικισμού στο δρόμο έχει τώρα ανασκαφεί πλήρως, αλλά ένα μεγαλύτερο

τμήμα του βρίσκεται κάτω από ένα γειτονικό αγρό που ανήκει σε ιδιώτη. Στο ανατολικό άκρο της παράκτιας πεδιάδας, άρχισαν ανασκαφές στη θέση Χαλινομούρι, ένα φυσικά οχυρωμένο ακρωτήριο που βρίσκεται στην ακτή, όπου εντοπίστηκε κτίριο της ΥΜ ΙΒ με έναν χώρο αποθήκευσης γεμάτο από πίθους κάτω από την επιφάνεια του δαπέδου του κτιρίου. Το κτίριο αυτό φαίνεται ότι είχε επανακατοικηθεί κατά την ΥΜ ΙΙΙ περίοδο.

JEFFREY SOLES - ΚΩΣΤΗΣ ΔΑΒΑΡΑΣ

ΨΕΙΡΑ

Οι ανασκαφές της περιόδου 1991 στην Ψείρα διενεργήθηκαν από τις 3 Ιουλίου ως τις 3 Αυγούστου. Οι εργασίες επικεντρώθηκαν στην ανασκαφή του οικισμού στις περιοχές ΒΗ, ΒΝ Ανατολικά, ΑΓ Βόρεια, και ΑΓ Νότια. Το σημαντικότερο γεγονός αυτής της περιόδου ήταν η ανασκαφή του Κτιρίου ΑΓ Βόρεια, μιας καλά διατηρημένης μινωικής οικίας.

Το κτίριο ΑΓ Βόρεια βρίσκεται στο άκρο της χερσονήσου της Ψείρας και αποτελούσε το νοτιότερο κτίριο της πόλης στη διάρκεια της ΥΜ Ι. Ανασκάφηκαν επτά δωμάτια που αποτελούσαν το σύνολο του κτιρίου στο ισόγειο. Υπήρχαν πρόσθετα δωμάτια σε ένα δεύτερο όροφο. Όπως τα περισσότερα κτίρια στην Ψείρα, το Κτίριο ΑΓ Βόρεια είχε κατασκευαστεί από εγχώριους κυβόλιθους. Υπήρχαν δύο είσοδοι στα ανατολικά. Η μία βρισκόταν στη νοτιοανατολική γωνία και οδηγούσε σε έναν διάδρομο με κατεύθυνση Β.-Ν., που εκτεινόταν κατά μήκος της ανατολικής πλευράς του κτιρίου, και η δεύτερη βρισκόταν στο κέντρο της ανατολικής πρόσοψης.

Η θύρα στο κέντρο του ανατολικού τοίχου οδηγούσε σε ένα ισόγειο δωμάτιο που χρησίμευε ως μαγειρείο. Εντοπίστηκε μια εστία στη νοτιοδυτική γωνία του δωματίου, με μια χύτρα τοποθετημένη μέσα σε αυτή. Στο δάπεδο υπήρχαν δύο πέτρινοι χειρόμυλοι και δίπλα τους πέτρινα σύνεργα. Τα υπόλοιπα δωμάτια στο ισόγειο ήταν άδεια, γιατί το κτίριο είχε λεηλατηθεί όταν καταστράφηκε στη διάρκεια της ΥΜ ΙΒ, αλλά μάλλον χρησίμευαν ως αποθήκες.

Αρκετά αντικείμενα είχαν καταπέσει στα δωμάτια του ισογείου από τον άνω όροφο. Εντοπίστηκαν θραύσματα αρκετών ρυτών, μεταξύ των οποίων ένα εισηγμένο δείγμα από την Κνωσό με διακόσμηση θαλάσσιου ρυθμού. Ένα σκεύος έφερε διακόσμηση οκτώσχημων ασπίδων. Μεταξύ των αντικειμένων του δευτέρου ορόφου υπήρχε η κεφαλή ενός ταύρου και ένα ακέραιο όστρακο Τρίτωνα, στοιχείο πιθανής ύπαρξης ιερού στον άνω όροφο.

Οι εργασίες μέσα στην πόλη αποκάλυψαν και άλλα δωμάτια αρκετών μινωικών οικιών. Το Κτίριο ΑΓ Νότια, που καταστράφηκε στην ύστερη ΜΜ περίοδο, προυπήρξε του ΑΓ Βόρεια. Διατηρούνταν σε κακή κατάσταση, αλλά ένα δωμάτιο περιλάμβανε έναν πεσσό στο ισόγειο που στήριζε έναν κίονα του δεύτερου ορόφου. Το κτίριο δεν ήταν δυνατόν να ανασκαφεί πλήρως, γιατί ορισμένα δωμάτια είχαν κατολισθήσει από το βράχο της Ψείρας κατά τη διάρκεια της αρχαιότητας. Τα σωζόμενα κατάλοιπα περιλάμβαναν μια κλίμακα προς Ν. και ευρύχωρα δωμάτια στο κέντρο του κτιρίου, στη νότια πλευρά του δωματίου με τον πεσσό. Ανάμεσα στα λιγοστά ευρήματα της οικίας ήταν αρκετά όστρεα μεγάλου μεγέθους, που προφανώς είχαν αφεθεί ως προσφορά, όταν η οικία είχε καλυφθεί προκειμένου να χτιστεί μια βαθμίδα στην πρόσθια πλευρά του Κτιρίου ΑΓ Βόρεια.

Η νέα ανασκαφή αποσαφήνισε, επίσης, την αρχιτεκτονική των Κτιρίων ΒΝ Ανατολικά και ΒΗ, δύο οικιών που είχαν καταστραφεί κατά τη διάρκεια της ΥΜ ΙΒ. Εκπονήθηκαν αρχιτεκτονικά σχέδια των σωζόμενων τοίχων αυτών των κτιρίων με κλίμακα 1:20.

Συνεχίστηκαν, επίσης, οι εργασίες στους χώρους αποθήκευσης με την προετοιμασία υλικού προς δημοσίευση. Οι εργασίες αυτές περιλάμβαναν μελέτη, σχεδιασμό και φωτογράφηση.

PHILIP BETANCOURT

ΒΡΟΚΑΣΤΡΟ

Συγκεντρώθηκαν και αποθηκεύτηκαν σε ειδικό χώρο, στην Παχιά Άμμο, ενενήντα δύο κιβώτια με κεραμική που συλλέχθηκε από διάφορες θέσεις και τομές. Κατά το 1991 ολοκληρώθηκε η καταγραφή 45 κιβωτίων, η οποία περιλαμβάνει σχόλια από ειδικούς για την κεραμική και καταμέτρηση όλων των χρονολογημένων οστράκων, καθώς και εκείνων που παραμένουν αταύτιστα. Υπολογίζεται ότι στα τέλη της ερευνητικής περιόδου 1992 θα έχει περατωθεί η πλήρης καταγραφή με την καταμέτρηση όλων των θραυσμάτων, και τη χρονολόγηση και τον σχολιασμό όλων των χαρακτηρισμένων θραυσμάτων. Κατ' αυτόν τον τρόπο, γίνεται εφικτός ο προσδιορισμός μιας ποσότητας οστράκων που ανήκουν σε διαφορετικές χρονολογικές περιόδους (και που συλλέχθηκαν από όλες τις τομές και τις θέσεις), καθώς και το υπόλοιπο της αταύτιστης κεραμικής. Η πλήρης αυτή καταγραφή του πλήθους των οστράκων καταχωρήθηκε στη βάση δεδομένων REFLEX, η οποία θα επιτρέψει την άμεση σύγκριση και

τον σχολιασμό όλων των σχημάτων, υλικών, χρωμάτων και διακοσμήσεων των οστράκων κάθε θέσης και τομής ολόκληρης της υπό έρευνα περιοχής και θα αποτελέσει τμήμα του μόνιμου αρχείου του προγράμματος.

BARBARA HAYDEN - JENNIFER MOODY

13η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Σημ. τ. Συντ. Η 13η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων δεν κατέθεσε έκθεση για τα Χρονικά μέχρι την εκτύπωση του παρόντος τόμου του ΑΔ.

ΚΒ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Κατά τη διάρκεια του 1991 εργάστηκαν οι Επιμελήτριες αρχαιοτήτων Γρηγοριάδου Άννα, Δρελιώση Αναστασία, Καράντζαλη Έφη, Μαρκέτου Σταματία, Μιχαλάκη-Κόλλια Μαρία, Πατσιαδά Βασιλική και Φιλήμονος Μελίνα, καθώς και οι αρχαιολόγοι Αποστόλου Εύα, Κανίνια Εριφύλη, Σοφία Καραπάνου και Ευαγγελινίδης Στάθης*. Στα αρχαιολογικά έργα τα σχετικά με την Εταιρεία Υδάτων (ΔΕΥΑΡ) εργάστηκαν οι αρχαιολόγοι Παλαιολόγου Στέλλα και Τριανταφυλλίδης Παύλος, ενώ στην Κω εργάστηκε η αρχαιολόγος Σκέρλου Ελπίδα.

Στο παραπάνω διάστημα εξακολούθησαν να βρίσκονται σε εκπαιδευτική άδεια οι Επιμελήτριες Γιαννικουρή Αγγελική και †Κάντζια Χάρις, ενώ στα μέσα του έτους αποσπάσθηκε στην Αθήνα ο Κωστομητσόπουλος Φίλιππος.

Το έργο της Εφορείας συνοπτικά συνεχίσθηκε στους παρακάτω τομείς: 1) Διοικητικό-οργανωτικό. 2) Προστασία και ανάδειξη αρχαιολογικών ζωνών. 3) Επανέκθεση αρχαιοτήτων (κυρίως συντήρηση ευρημάτων, καταγραφές και φωτογράφηση). 4) Καθαρισμοί και διαμορφώσεις αρχαιολογικών χώρων. 5) Αναστηλώσεις (κυρίως το έργο που διευθύνεται από την Επιτροπή Λίνδου στην Ακρόπολη Λίνδου) με υπεύθυνες την αρχιτέκτονα Βάσω Ελευθερίου και την μηχανικό Μαρία Πίκουλα. 6) Περιοδείες στην ύπαιθρο και στα νησιά. 7) Ανασκαφές. Μεγάλος υπήρξε και εφέτος ο όγκος των σωστικών ανασκαφών, κυρίως στην πόλη της Ρόδου, στην Ιαλυσό και στην πόλη της Κω.

Οι σωστικές ανασκαφές εξακολουθούν να καλύπτουν το μεγαλύτερο μέρος της δραστηριότητας της Εφορείας, με αποτελέσματα σημαντικά, όπως θα φανεί παρακάτω.

ΙΩΑΝΝΗΣ Χ. ΠΑΠΑΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΡΟΔΟΣ

ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΟΧΥΡΩΣΗ

Οδός Βύρωνος και Καναδά (οικόπεδο ΑΒΕΤΕ Κ. Κωσταρίδη)

Ολοκληρώθηκε η έρευνα του ελληνιστικού τείχους, της περιφερειακής οδού Ρ 40, του μνημειώδους συλλεκτήριου αγωγού και των υπόλοιπων αποθηκευτικών και εργαστηριακών εγκαταστάσεων στον ανατολικό, ακάλυπτο χώρο του οικοπέδου[1]. Λόγω των άφθονων κινητών ευρημάτων, καθώς και των πολλών οικοδομικών φάσεων και διαφορετικών περιόδων η έκθεση θα περιορισθεί σε γενικές παρατηρήσεις.

Ελληνιστικό τείχος. Το τείχος, με κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ., αποκαλύφθηκε σε μήκος 7 μ. περίπου (Σχέδ. 1· Πίν. 165 α) και σώζεται σε ύψος πέντε δόμων (2,50 μ. περίπου), από τους οποίους οι τρεις κατώτεροι ανήκουν στη θεμελίωση. Είναι συμπαγούς τοιχοποιίας, συνολ. πλ. 2,18 μ. περίπου. Από τις πωροπλίνθους της ανωδομής, ορισμένες έχουν περιτένεια και έξεργο[2]. Στην εσωτερική πλευρά του τείχους αποκαλύφθηκαν δύο αντηρίδες, που απέχουν 5,40 μ. περίπου μεταξύ τους[3]. Καλύτερα διατηρείται η ανατολική αντηρίδα που αποκαλύφθηκε κάτω από το πεζοδρόμιο της οδού Καναδά και σώζεται σε ύψος τεσσάρων δόμων (Πίν. 165 β). Παρόμοιες αντηρίδες, εσωτερικά του τείχους, βρέθηκαν στην ανασκαφή του οικοπέδου Αστέγων Βιοτεχνών[4]. Το τείχος συνεχίζεται κάτω από την οδό Καναδά. Για τη θεμελίωση του τείχους αλλά και της περιφερειακής οδού Ρ 40 και του μεγάλου αγωγού προς Ν., καθώς και των κτιστών βάσεων πεσσών προς Β. (βλ. παρακάτω), παραβιάστηκαν εγκαταστάσεις κεραμικού εργαστηρίου που βρισκόταν στη θέση αυτή. Η παραβίαση των εγκαταστάσεων του πρώιμου αυτού εργαστηρίου περιορίστηκε σε όση έκταση χρειαζόταν για τις τάφρους θεμελίωσης της οχύρωσης και των υπόλοιπων έργων.

Στην τάφρο θεμελίωσης του τείχους βρέθηκαν ανάμεσα στην αμμώδη επίχωση θραύσματα από αποτυχη-

---

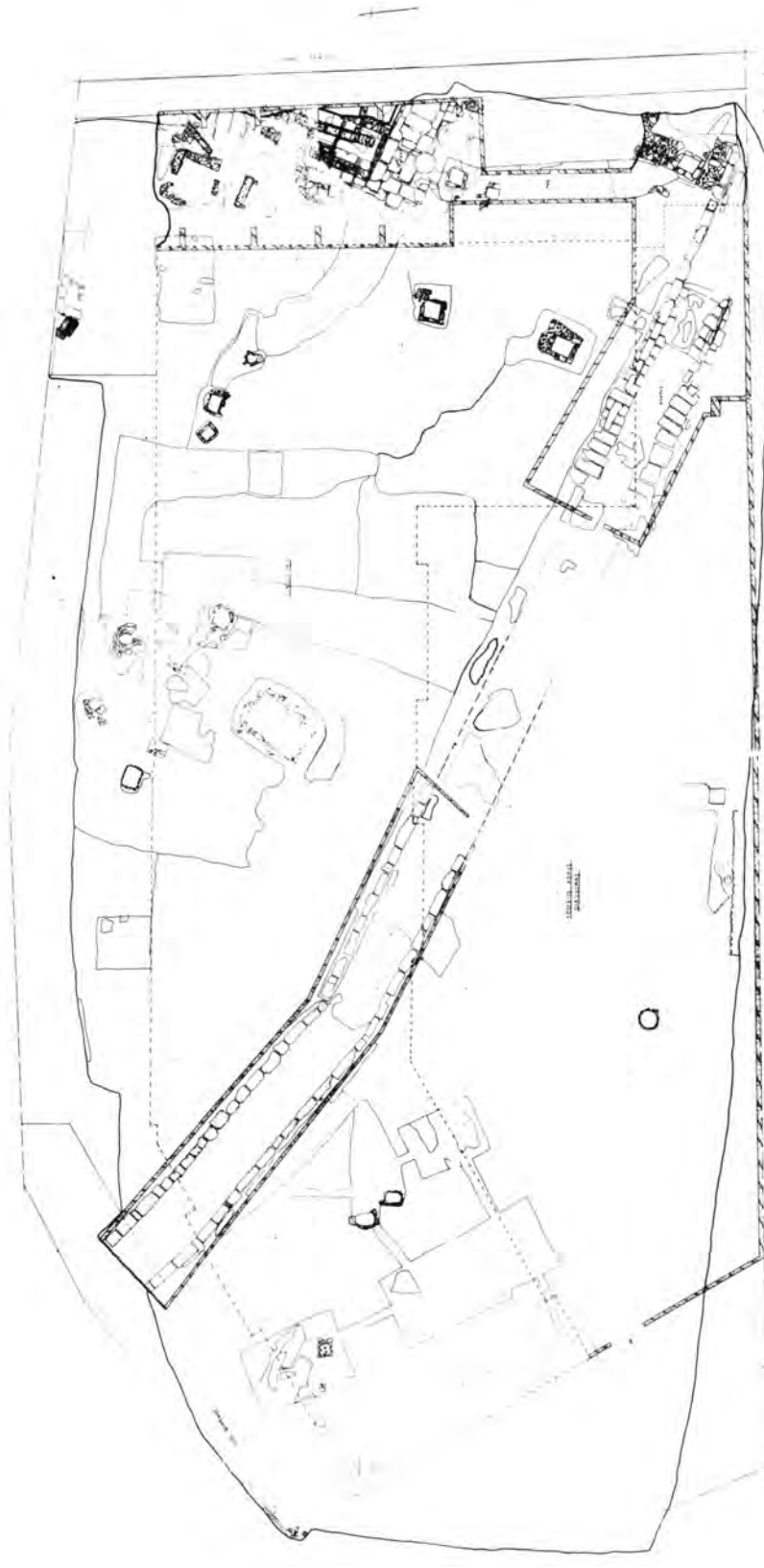
* Συντομογραφικά σημειώνονται στα κείμενα των Χρονικών όλοι όσοι συνέβαλαν σ' αυτά ως εξής: Άννα Γρηγοριάδου (*Α.Γ.*), Αναστασία Δρελιώση (*Α.Δ.*), Έφη Καράντζαλη (*Ε.Καρ.*), Σταματία Μαρκέτου (*Σ.Μ.*), Μαρία Μιχαλάκη-Κόλλια (*Μ.Μ.-Κ.*), Βάσω Πατσιαδά (*Β.Π.*), Μελίνα Φιλήμονος (*Μ.Φ.*), Εύα Αποστόλου (*Ε.Α.*), Εριφύλη Κανίνια (*Ε.Κ.*), Παύλος Τριανταφυλλίδης (*Π.Τ.*), Ελπίδα Σκέρλου (*Ε.Σ.*), Σοφία Καραπάνου (*Σ.Κ.*), Στ. Ευαγγελινίδης (*Στ.Ε.*), Τούλα Μαρκέτου (*Τ.Μ.*).

1. ΑΔ 43 (1988): Χρονικά, σ. 593-594· 44 (1989): Χρονικά, σ. 472-474· 45 (1990): Χρονικά, σ. 467.

2. Σε πωρόπλινθο της εξωτερικής παρειάς του τείχους υπάρχει χαραγμένο οικοδομικό σύμβολο. Για οικοδομικά σύμβολα στα τείχη της Ρόδου, βλ. ΑΔ 25 (1970): Χρονικά, σ. 502, υποσημ. 5.

3. Για την ερμηνεία των αντηρίδων ως πεσσών πάνω στους οποίους θα στηρίζονταν τόξα που θα χρησίμευαν για τη δημιουργία χώρου «περιπάτου», βλ. ΑΔ 23 (1968): Χρονικά, σ. 445.

4. Ό.π.

Σχέδ. 1. Ρόδος. Οδός Βύρωνος και Καναδά. Κάτοψη τμήματος του ελληνιστικού τείχους.

μένα προϊόντα κεραμικού εργαστηρίου της οδού Ρ 40 και του μεγάλου αγωγού.

Τα οδοστρώματα της περιφερειακής αυτής οδού, που διέρχονταν αμέσως εσωτερικά του τείχους, είχαν κατά τόπους παραβιαστεί, ιδιαίτερα στο νότιο τμήμα της, από μεταγενέστερες εγκαταστάσεις της ύστερης αρχαιότητας, όπως τοίχους, ορθογώνιο κτιστό φρέαρ παλαιοχριστιανικής εποχής με κεραμίδια στους αρμούς και λαξευτά σκαλοπάτια καθόδου στις παρειές του (Πίν. 165 γ). Η οδός (πλ. 13,80 μ. περίπου) προς τα Ν., οριζόταν από τον ανοιχτό μνημειώδους κατασκευής, συλλεκτήριο αγωγό, μεγάλο μέρος του οποίου είχε αποκαλυφθεί κατά την έρευνα των ετών 1988-1990.
Ο αγωγός είναι παράλληλος με το τείχος, έχει βάθος ±2,15 μ. και πλάτος ±2,80 μ. Η θεμελίωση των τοιχωμάτων του εισέχει εσωτερικά εντός του πυθμένα του αγωγού. Μικρή εσοχή προς το εσωτερικό επίσης του αγωγού παρουσιάζουν και οι πωρόπλινθοι του πρώτου δόμου της ανωδομής του. Τα τοιχώματά του συνεχίζονται κάτω από το οδόστρωμα της οδού Καναδά.

Βάσεις πεσσών. Αμέσως έξω από το τείχος και κάτω από τις υστερορωμαϊκές κτιστές κατασκευές με τα σωρευμένα οστά ανθρώπινων σκελετών αποκαλύφθηκε σειρά τεσσάρων ορθογώνιων κτιστών βάσεων πεσσών (Σχέδ. 1· Πίν. 165 α). Είναι παρόμοιες με αυτές που βρέθηκαν στο οικόπεδο των Αστέγων Βιοτεχνών[5] και αλλού και φαίνεται ότι ανήκαν σε κατασκευές, πιθανώς υπόστεγους αποθηκευτικούς χώρους, που υπήρχαν αμέσως έξω από το τείχος. Η νοτιότερη (κατασκευή Α) που είχε και το μεγαλύτερο μήκος (3,70 μ. περίπου) βρισκόταν σε επαφή σχεδόν με τη βόρεια παρειά του τείχους. Οι πωρόπλινθοί της δεν συμπλέκονταν με το τείχος. Οι υπόλοιπες τρεις (κατασκευές Β, Γ, Δ), διαστ. 1,50Χ1,60 μ., σώζονταν σε ύψος δύο έως τριών δόμων και ήταν θεμελιωμένες στην αμμουδερή επίχωση.

Λείψανα κεραμικού εργαστηρίου. Ανατολικά των βάσεων των πεσσών (κατασκευές Α, Β, Γ) και βόρεια του τείχους, αποκαλύφθηκαν λείψανα κτιστών ορθογώνιων χώρων που η συνέχειά τους προς Ν. και Δ. έχει καταστραφεί από τις τάφρους θεμελίωσης του τείχους και των βάσεων των πεσσών αντίστοιχα (Πίν. 165 α). Από τους τοίχους των χώρων (τχ 17, 18, 19) διασώθηκαν τα θεμέλια και μικρό τμήμα της ανωδομής· διακρίνονται δύο οικοδομικές φάσεις. Νότια του τχ 19, βρέθηκαν ίχνη ιπνού. Μεταξύ των βάσεων (κατασκευές Β και Γ) διασώθηκε τμήμα δύο στενών ρηχών, ανοιχτών αγωγών, ημικυκλικής διατομής· τα τοιχώματά τους εσωτερικά έχουν επιχρισθεί με υδραυλικό κονίαμα.

Ανάμεσα στις κατασκευές Γ και Δ και μεταξύ των τάφρων θεμελιώσεών τους διασώθηκε τμήμα δεξαμενής (Πίν. 165 α) με υπόστρωμα από ισχυρό υδραυλικό κονίαμα, κομμάτια πήλινων κεραμίδων και όστρακα χονδρών αγγείων. Πιθανώς οι δύο αγωγοί έχουν σχέση με τη δεξαμενή. Δυτικά της κατασκευής Δ βρέθηκαν λείψανα δαπέδου με αραιό λεπτό χαλίκι. Δυτικά των κατασκευών Γ και Δ και κάτω από τις υστερορωμαϊκές εγκαταστάσεις και τις επάλληλες στρώσεις με απορρίμματα κεραμικού εργαστηρίου βρέθηκε δάπεδο στρωμένο με όστρακα μεγάλων άβαφων αγγείων. Χαμηλότερα από το δάπεδο αυτό αποκαλύφθηκε τμήμα άλλου δαπέδου με κομμάτια άψητου πηλού (Πίν. 165 α). Τα παραπάνω λείψανα τοίχων, δαπέδων, αγωγών και δεξαμενής που διασώθηκαν αποσπασματικά, φαίνεται ότι ανήκουν στις εγκαταστάσεις κεραμικού εργαστηρίου που υπήρχε στη θέση αυτή, πριν από την οικοδόμηση της ελληνιστικής οχύρωσης και των αποθηκευτικών χώρων. Οι εγκαταστάσεις αυτές που είχαν περισσότερες της μιας οικοδομικές φάσεις συνεχίζονταν προς Α. (κάτω από την οδό Καναδά), Β. (κάτω από το γειτονικό οικόπεδο), καθώς και προς Ν. (βλ. παρακάτω). Πρέπει να έχουν σχέση με τα λείψανα δεξαμενών, δαπέδων και τοίχων που βρέθηκαν κατά την κατασκευή του υποσταθμού της ΔΕΗ, το 1989 στη βορειοανατολική πλευρά του οικοπέδου[6].

Υπολείμματα τοίχων, δαπέδων και στρώσεων πηλοχώματος βρέθηκαν και στα νότια του τείχους πέραν της τάφρου θεμελίωσής του, καθώς και κάτω από τα οδοστρώματα της Ρ 40.

Νοτιότερα, σε μικρή απόσταση από τη δυτική αντηρίδα του τείχους και κάτω από διαδοχικές στρώσεις κοκκινοχώματος, άμμου και ασπρόπηλου[7] αποκαλύφθηκε κτιστή κατασκευή (αριθ. XV) με θεμελίωση από αργούς, μετρίου μεγέθους, πωρολίθους, πάνω στους οποίους εδράζεται ορθογώνια πωρόπλινθος (Σχέδ. 1). Στη ράχη της πωροπλίνθου υπάρχει επάλειψη με υδραυλικό κονίαμα, που, όπως δείχνουν τα λείψανα που διασώθηκαν, θα πρέπει να περιέβαλλε κάποιο ξύλινο ορθογώνιο στύλο-πεσσό. Μία δεύτερη όμοια κατασκευή (αριθ. XVI) βρέθηκε 1,40 μ. περίπου νοτιότερα, στον άξονα της προηγούμενης, σε τομή που ανοίχτηκε για την ενοποίηση των δύο ανασκαφικών χώρων του τείχους και του συλλεκτήριου αγωγού (τομή Σ)[8]. Στη ράχη της πωροπλίνθου της δεύτερης

5. Ό.π., σ. 443, υποσημ. 15.

6. ΑΔ 44 (1989): Χρονικά, σ. 473-474.

7. Η χαμηλότερη παχιά στρώση ασπρόπηλου (στρώση XII) παρακολουθήθηκε σε μεγάλη έκταση στο χώρο αυτό, αλλά και σε άλλα σημεία της ανασκαφής.

8. Για τον τρόπο διατήρησης των αρχαίων σε υπόγειο με αραιά, περιμετρικά υποστυλώματα και για το γενικότερο προβληματισμό, βλ. Α. Δρελιώση - Μ. Φιλήμονος, Διατήρηση μνημειακών συγκροτημάτων στη Ρόδο: Τα οικόπεδα Φώκιαλη-Πράσινου και Κ. Κωσταρίδη,

κατασκευής δεν διασώθηκε κονίαμα. Ίσως οι κατασκευές αυτές αποτελούσαν τις βάσεις ξύλινων υποστυλωμάτων κάποιου στεγάστρου που ανήκε στην εργαστηριακή εγκατάσταση.

Σε μικρή απόσταση από την κατασκευή XVI βρέθηκαν υπολείμματα από ωμές πλίθρες που πιθανώς προέρχονται από τόξο στήριξης της εσχάρας κεραμικού κλιβάνου[9]. Μεταξύ των επιχώσεων που ερευνήθηκαν στους παραπάνω χώρους βρέθηκαν κομμάτια πηλού, θραύσματα κεραμίδων, καθώς και όστρακα άβαφων αγγείων, όπως αμφορείς, λύχνοι, κέρνοι, λεκάνες και άλλα, μερικά από τα οποία είχαν τοιχώματα παραμορφωμένα από την κακή όπτηση.

Βόρεια του τείχους, κάτω από την ορθογώνια βάση πεσσού του υπόστεγου αποθηκευτικού χώρου (κατασκευή Α) που αναφέρθηκε παραπάνω, αποκαλύφθηκε κτιστή κατασκευή (αριθ. XIII) με ορθογώνιο περίγραμμα εσωτερικά, θεμελιωμένη σε λάκκο λαξευμένο στο φυσικό βράχο (Σχέδ. 1· Πίν. 165 α). Τα τοιχώματά της, από τα οποία έχει αποκαλυφθεί το δυτικό και μικρό μέρος του νότιου και του βόρειου, αποτελούνται από μετρίου μεγέθους πωρόπλινθους που συμπληρώνονται με αργούς λίθους. Σε τομή που ανοίχτηκε στο εσωτερικό της και έφθασε έως το φυσικό λιπαρό αργιλλώδες κοκκινόχωμα, βρέθηκε μεγάλη ποσότητα οστράκων που χρονολογούνται στον 4ο αι. π.Χ., κομμάτια άψητου ή κακοψημένου πηλού, δισκοειδής πήλινη αγνύθα, πήλινη γυναικεία προτομή κ.ά. Η κατασκευή XIII που συνεχίζεται ανατολικά, κάτω από τα λείψανα του υπόστεγου αποθηκευτικού χώρου (κατασκευή Α), πιθανώς ανήκει σε μία αρχική φάση του πρώιμου κεραμικού εργαστηρίου. Με τη μελέτη των στρωματογραφικών ενδείξεων και των κινητών ευρημάτων θα είναι δυνατόν να προσδιοριστούν ακριβέστερα οι διάφορες φάσεις του πρώιμου αυτού εργαστηρίου.

Μετά την πολιορκία του Δημητρίου (305/4 π.Χ.) με τη νέα οργάνωση της πόλης σχεδιάστηκε, εκτός των άλλων, νέα ισχυρή οχύρωση, κατασκευή μεγάλων τεχνικών έργων για τις ανάγκες διοχέτευσης των ομβρίων υδάτων στη θάλασσα, καθώς και δημιουργία αποθηκευτικών χώρων κοντά στα λιμάνια. Στην περιοχή του ανατολικού λιμανιού της Ακαντιάς, οι ανάγκες κατασκευής τέτοιων έργων υπαγόρευσαν τη διακοπή λειτουργίας του πρώιμου κεραμικού εργαστηρίου στη θέση αυτή. Το εργαστήριο θα πρέπει να μεταφέρθηκε σε κοντινό χώρο· όπως δείχνουν οι πλούσιες σε κεραμικά προϊόντα επιχώσεις, συνέχισε την παραγωγή του για μεγάλο χρονικό διάστημα.

Πάνω από τις κατασκευές Α, Β, Γ, Δ του υπόστεγου αποθηκευτικού χώρου υπήρχαν διαδοχικές στρώσεις με απορρίμματα κεραμικού εργαστηρίου. Αποθέσεις μεγαλύτερου πάχους βρέθηκαν νότια και βόρεια του τείχους πάνω από τα οδοστρώματα της Ρ 40, που πιθανώς προέρχονται από κάποια μεταγενέστερη ισοπέδωση του χώρου. Επίσης, κατά την έρευνα των ετών 1988-1990, βρέθηκαν παρόμοιες επιχώσεις σε διάφορα σημεία της ανασκαφής[10], ενώ ανάλογα ευρήματα εντοπίστηκαν και στο οικόπεδο Αστέγων Βιοτεχνών. Από τις πλούσιες αυτές επιχώσεις συγκεντρώθηκαν σε μεγάλες ποσότητες όστρακα, ακέραια ή ελλιπή αγγεία, με τοιχώματα παραμορφωμένα από την κακή όπτησή τους στον κλίβανο, που χρονολογούνται από τον 3ο έως και τον 1ο αι. π.Χ. Μεταξύ τους υπήρχαν λύχνοι, ασκοί, θήλαστρα, όλπες, χύτρες, οινοχόες, βαλσαμάρια, κάνθαροι, σκύφοι, φιαλίδια, φιάλες με ή χωρίς εμπίεστη φυτική διακόσμηση, φιάλες με επίθετα ανάγλυφα κοσμήματα, πινάκια, κέρνοι, λεκανίδες, ροδιακοί αμφορείς, καθώς και αρύταινες με διπλή λαβή, φαρμακοδοχεία, αρκετά από τα οποία είναι ενεπίγραφα (Πίν. 166 α)· επίσης αγνύθες, μήτρα αχιβάδας, λίγες μήτρες ειδωλίων, μήτρα μεγαρικού σκύφου κ.ά. Βρέθηκαν ακόμη πήλινα στηρίγματα αγγείων (διαφόρων μεγεθών και σχημάτων), απανθρακωμένοι πυρήνες ελιών, διαλυμένα πήλινα τοιχώματα κλιβάνων και εσχάρας, κομμάτια άψητου ή κακοψημένου πηλού, χρωστικές ουσίες.

Υστερορωμαϊκά λείψανα. Αποκαλύφθηκαν συνολικά έξι ορθογώνιοι χώροι που περιείχαν σωρευμένα οστά ανθρώπινων σκελετών και υστερορωμαϊκούς λύχνους με ανάγλυφες παραστάσεις δελφινιού με τρίαινα, πάνθηρα, κεφαλής Αθηνάς Προμάχου, έρωτα που παίζει δίαυλο, σκηνής πλοίου κ.ά. Τα οστά μεταφέρθηκαν στους χώρους αυτούς από γειτονικό νεκροταφείο που δεν έχει εντοπιστεί ακόμα.

Ευρήματα προ του συνοικισμού της πόλης. Προς το τέλος της ανασκαφικής έρευνας ανοίχτηκαν περιμετρικά πέδιλα (υπό τη μορφή ανασκαφικών τομών) για τη θεμελίωση υποστυλωμάτων απαραίτητων για τη στέγαση των αρχαίων σε επισκέψιμο υπόγειο, με δαπάνη του ιδιοκτήτη.

Σε στρώματα αρκετά βαθύτερα από το επίπεδο έδρασης των θεμελίων της οχύρωσης του υπόστεγου

στο συνέδριο «Νέες πόλεις πάνω σε παλιές», Ρόδος 1993 (Πρακτικά συνεδρίου, υπό εκτύπωση).

9. Για παρόμοιες πλίθρες, βλ. ΑΕ 1982, σ. 64.

10. Βλ. υποσημ. 1. Πυκνές αποθέσεις οστράκων εντοπίστηκαν και στην περιοχή του Ζέφυρου, στο νέο νεκροταφείο Ρόδου· το 1978 κατά τη διάρκεια δοκιμαστικής τομής βρέθηκαν τέσσερις κυκλικοί κεραμικοί κλίβανοι, βλ. ΑΔ 33 (1978): Χρονικά, σ. 397.

αποθηκευτικού χώρου και του εργαστηρίου βρέθηκαν άβαφα όστρακα χρηστικών αγγείων από ακάθαρτο πηλό και πήλινες αγνύθες όμοιες με αυτές που βρέθηκαν σε μεγάλο αριθμό στον ανασκαφικό χώρο κατά τα έτη 1988-1990[11]. Οι αγνύθες, δισκοειδείς, ωοειδείς ή απιόσχημες, με μία ή δύο μεγάλες οπές ανάρτησης και οριζόντια αυλάκωση πάνω, σύμφωνα με την τυπολογία τους και τις στρωματογραφικές ενδείξεις, χρονολογούνται στη μεσοχαλκή περίοδο[12]. Αποτελούν μαζί με τα ευρήματα υστεροαρχαϊκής εποχής από το ίδιο οικόπεδο τα μοναδικά έως τώρα ανασκαφικά ευρήματα από περιόδους παλαιότερες του συνοικισμού του 408 π.Χ. στην πόλη της Ρόδου. *(Α. Δ.)*

ΒΟΡΕΙΟ ΤΜΗΜΑ ΠΟΛΗΣ

Πλατεία Ελευθερίας (Μανδράκι)

Στην πλατεία Ελευθερίας και ακριβώς στο πλάι του κεντρικού παραλιακού δρόμου στην περιοχή του Μανδρακιού, διανοίχθηκε κάθετο ως προς την παραλία όρυγμα αγωγού ομβρίων υδάτων στη νοητή προέκταση της σύγχρονης οδού Νικ. Πλαστήρα[13]. Το σκάμμα ξεκίνησε από τη θάλασσα και προχώρησε προς Δ. Σε χώρο, διαστ. 12x6 μ. περίπου και σε βάθος 1 μ. περίπου από το επίπεδο του παραλιακού δρόμου, βρέθηκε στρώση από πωρόλιθους, ανάμεσα στους οποίους υπήρχαν και κανονικές ορθογώνιες πλίνθοι. Στο ανατολικό άκρο της κατασκευής, δηλαδή προς την πλευρά της θάλασσας, αποκαλύφθηκαν ορθογώνιες πλίνθοι με κανονική διάταξη που σχημάτιζαν τοίχο, κατεύθυνσης ΝΔ.-ΒΑ., ορατό σε μήκος 6 μ. περίπου.

Τα όστρακα που περισυλλέχθηκαν μέχρι την επιφάνεια της λιθόστρωσης ήταν κυρίως άβαφα, ορισμένα με αυλακώσεις ή εφυάλωση. Η όλη κατασκευή πρέπει να σχετίζεται με τη διαμόρφωση του μικρού πολεμικού λιμένα της αρχαιότητας, προφανώς σε κάποια φάση ζωής της πόλης στην ύστερη αρχαιότητα.

Στην επίχωση που αφαιρέθηκε από το σκάμμα, πριν από την έναρξη της ανασκαφικής έρευνας, βρέθηκε το κάτω μισό τμήμα γυναικείου αγάλματος, ενδεδυμένου με χιτώνα και ιμάτιο, υστεροελληνιστικής εποχής (Γ 1706), σωζ. ύψ. 0,93 μ. (Πίν. 166 γ). *(Μ. Φ.)*

Έργα ΔΕΥΑΡ (Όρυγμα αγωγού ομβρίων)

Το όρυγμα του αγωγού των ομβρίων υδάτων ξεκίνησε από την πλατεία Δημαρχείου (τέως Βασιλέως Γεωργίου Β΄) και συνέχισε προς Ν. στην οδό Εθελοντών Δωδεκανησίων[14]. Τα σημαντικότερα σημεία που ερευνήθηκαν ήταν:

Στο νότιο τμήμα της πλατείας εντοπίστηκε τμήμα τοίχου, μήκ. 1,80 μ., κάτω από το οποίο υπήρχε φυσικός βράχος, καθώς και κτιστό πηγάδι κυκλικής διατομής, διαμ. 1,50 μ., σε βάθος 2 μ.

Στην αρχή της οδού Εθελοντών Δωδεκανησίων εντοπίστηκε αποθέτης διαστ. 3x1,70 μ., με άφθονα, ελληνιστικά κυρίως, όστρακα, σε βάθος 0,60 μ. από το επίπεδο του δρόμου.

Στο νοτιότερο τμήμα της παραπάνω οδού εντοπίστηκε μικρό τμήμα του υπονόμου της αρχαίας οδού Ρ 2β, που είχε αμφικλινή κάλυψη με πωρόπλακες και πλάτος 1,10 μ. Η παραπάνω «αγυιά» είχε ερευνηθεί σε όλο της το πλάτος (2,75 μ.), στα δυτικότερα συνεχόμενα οικόπεδα Εμπορικού Επιμελητηρίου-Μόσχου-Βογιατζή, επίσης στην οδό Εθελοντών Δωδεκανησίων, όπου είχε διαπιστωθεί και ο κεντρικός της υπόνομος που είχε κάλυψη από οριζόντιες πλάκες[15].

Νοτιότερα και σε απόσταση 39,20 μ. από τον υπόνομο βρέθηκε τοίχος, κάθετος στο όρυγμα, που προφανώς αποτελεί προέκταση του νοτίου ορίου της «πλατείας» Ρ 3 προσανατολισμούΑ.-Δ., η συνέχεια της οποίας είχε βρεθεί επίσης στο οικόπεδο του Εμπορικού Επιμελητηρίου[16]. Η ταύτιση του τοίχου ως νοτίου ορίου της Ρ 3 επιβεβαιώνεται και από την απόστασή του από τον υπόνομο της Ρ 2β, αφού στην ανασκαφή του 1981 είχε διαπιστωθεί ότι το πλάτος του αρχαίου οικοδομικού τετραγώνου που ορίζεται από τις παραπάνω οδούς είναι 28,70 μ. Νότια του ορίου αυτού υπήρχαν ίχνη τοίχων και πιθανότατα αρχαίου ιπνού[17].

Στη συνέχεια του ορύγματος προς Δ. και κατά μήκος της οδού Γρ. Λαμπράκη (τέως Βασιλίσσης Σοφίας) εντοπίστηκαν και τα δύο όρια της αρχαίας οδού Ρ 39α, κατεύθυνσης Β.-Ν. Τμήμα του δυτικού ορίου και του κεντρικού υπονόμου της οδού αυτής είναι ορατά μπροστά από το παρακείμενο κτίριο της Εθνικής Τράπεζας[18], ενώ η συνέχεια της οδού προς Β. και σε μήκος 49 μ. ερευνήθηκε στα οικόπεδα Εμπορικού Επιμελη-

11. ΑΔ 43 (1988): Χρονικά, σ. 593· 44 (1989): Χρονικά, σ. 474.

12. Για μία πρώτη παρουσίαση του σημαντικού αυτού ευρήματος, βλ. Α. Δρελιώση-Ηρακλείδου, Παλαιά και νέα ευρήματα προ του συνοικισμού από την πόλη της Ρόδου, στο συνέδριο «Πόλη Ρόδου. Από την ίδρυσή της μέχρι την κατάληψη από τους Τούρκους», Ρόδος 1993 (Πρακτικά συνεδρίου, υπό εκτύπωση).

13. Τις εργασίες επόπτευσε η αρχαιολόγος Στέλλα Παλαιολόγου.

14. Ό.π.

15. Βλ. ΑΔ 17 (1961-1962): Χρονικά, σ. 301.

16. Ό.π.

17. Όμοιες κατασκευές είχαν βρεθεί και παλαιότερα, βλ. ΑΔ 32 (1977): Χρονικά, σ. 361 και 362-363.

18. Βλ. ΑΔ 22 (1967): Χρονικά, σ. 515.

τηρίου-Μόσχου-Βογιατζή[19], όπου είχε πλάτος 5,30 μ. Η απόσταση μεταξύ των δύο ορίων της οδού, που εντοπίστηκαν στο όρυγμα της ΔΕΥΑΡ, ήταν 4,50 μ., ανάμεσά τους δε ήταν ευδιάκριτα τα οδοστρώματα της οδού[20].

Σε απόσταση 2,50 μ. δυτικότερα της αρχαίας οδού εντοπίστηκαν δύο τοίχοι οικίας, κάθετοι μεταξύ τους. Δυτικότερα και σε απόσταση 12 μ. περίπου από το δυτικό όριο της οδού Ρ 39α, αποκαλύφθηκε πλακόστρωτο δάπεδο, σε βάθος 2,10 μ. από το οδόστρωμα της οδού Γρ. Λαμπράκη. Στην πλακόστρωση είχαν χρησιμοποιηθεί μαρμάρινα ορθογώνια μέλη σε β΄ χρήση, ανάμεσα στα οποία η ενεπίγραφη βάση Ε 3565 με τμήμα επιγραφής *.....ΡΟΔΙΟΣ ΕΠΟΙΗΣΕ*, τμήμα δωρικού και ιωνικού κιονόκρανου και τέσσερα κατώφλια. Το δάπεδο εκτεινόταν σε μήκος 3,50 μ., ενώ σε πλάτος προχωρούσε έξω από τα όρια του ορύγματος.

Στη συνέχεια, το όρυγμα ακολούθησε προς Ν. την οδό Αμερικής. Κοντά στη διασταύρωσή της με την οδό Αλεξ. Διάκου εντοπίστηκε η βορειοδυτική γωνία των ορίων των αρχαίων οδών Ρ 3α και Ρ 39[21]. Συγκεκριμένα, αποκαλύφθηκε τμήμα του βόρειου ορίου της Ρ 3α σε μήκος 2,50 μ. και τμήμα του δυτικού ορίου της Ρ 39 σε μήκος 5,30 μ. Και τα δύο ήταν κτισμένα με κανονικές ορθογώνιες πωρόπλινθους και το μέγιστο σωζόμενο ύψος τους ήταν 1,70 μ. *(Μ. Φ.)*

Θέση Προύσαλη

Κατά τη διάρκεια σκαπτικών εργασιών του Δήμου της Ρόδου στο πρανές, στον παραλιακό δρόμο κάτω από το λόφο του Αγίου Στεφάνου (Μόντε Σμιθ), βρέθηκε πεσμένη ορθογώνια βάση αγάλματος από λάρτιο λίθο (Ε 3564), διαστ. 1,02x0,66x0,68 μ., με την επιγραφή:

ΛΥΚΩΝ
ΕΥΦΡΑΓΟΡΑ

Βρέθηκε κατά 1,80 μ. βαθύτερα από το οδόστρωμα του δρόμου.

ΔΥΤΙΚΟ ΤΜΗΜΑ ΠΟΛΗΣ

Οδός Διαγοριδών (περιοχή αρχαίας ακροπόλεως Ρόδου) (Σχέδ. 2)

Με την ευκαιρία εργασιών του Δήμου Ρόδου, έγινε εκσκαφή σε τμήμα της οδού Διαγοριδών και συγκεκριμένα στο δυτικότερο κομμάτι της που βρίσκεται στην περιοχή της μνημειακής ζώνης της ακρόπολης[22]. Έτσι, καταστράφηκε και τμήμα του εντυπωσιακού κτιστού αναλημματικού τοίχου που είχε κατασκευαστεί επί ιταλοκρατίας στο νότιο όριο της παραπάνω οδού, η οποία διέρχεται σε υψηλότερο άνδηρο σε σχέση με το Γυμνάσιο, το Στάδιο και το Ωδείο που βρίσκονται νοτιότερά της.

Το νότιο όριο του ανασκαφικού χώρου απέχει 180 μ. περίπου από το νότιο τοίχο του Γυμνασίου της ακρόπολης, που είχε ανασκαφεί από τον Ι. Κοντή[23].

Με την εκσκαφή μέχρι βάθους 4,30 μ. από την επιφάνεια του σύγχρονου δρόμου διαπιστώθηκε ότι η οδός Διαγοριδών εδράζεται σε τεχνητή επίχωση που στηρίζεται από τον αναλημματικό τοίχο της ιταλοκρατίας. Ωστόσο, μικρότερος αναλημματικός τοίχος, ίσως της περιόδου της τουρκοκρατίας αποκαλύφθηκε στη βόρεια παρειά του σκάμματος, βορειότερα του προηγούμενου αναλημματικού τοίχου.

Το βόρειο όριο του ανασκαφικού χώρου, ο οποίος έχει διαστάσεις 13x9 μ. περίπου, συμπίπτει με μνημειώδη τοίχο, μήκ. 11,50 μ., κτισμένο με ορθογώνιες πωροπλίνθους, που αποτελεί και το βόρειο τοίχωμα επιμήκους καμαροσκέπαστου χώρου (Πίν. 166 β). Οι τρεις ανώτεροι δόμοι του τοίχου αυτού ανήκουν στην αρχή της καμάρας του χώρου, του οποίου το νότιο μακρύ τοίχωμα δεν εντοπίστηκε στην ανασκαφή. Κατά 1,54 μ. βαθύτερα από τη σωζόμενη επιφάνεια του τοίχου (δηλαδή στον τέταρτο από πάνω δόμο του) υπάρχει σειρά από πυκνές ορθογώνιες δοκοθήκες σε όλο το μήκος του τοίχου (Σχέδ. 3). Ο ανατολικός τοίχος της κατασκευής βρέθηκε στο ανατολικό άκρο του σκάμματος, σώζεται σε μήκος 2,60 μ. και έχει και αυτός σειρά από δοκοθήκες στο ίδιο ύψος (Σχέδ. 4).

Η όλη κατασκευή, η οποία θα πρέπει να συσχετισθεί με υδρευτική εγκατάσταση, περιορίστηκε στις διαστάσεις της σε κάποια μεταγενέστερη φάση, με τοίχο που κτίστηκε παράλληλα με τον τοίχο Α και σε απόσταση 2,07 μ. από αυτόν. Οι διαστάσεις της νέας

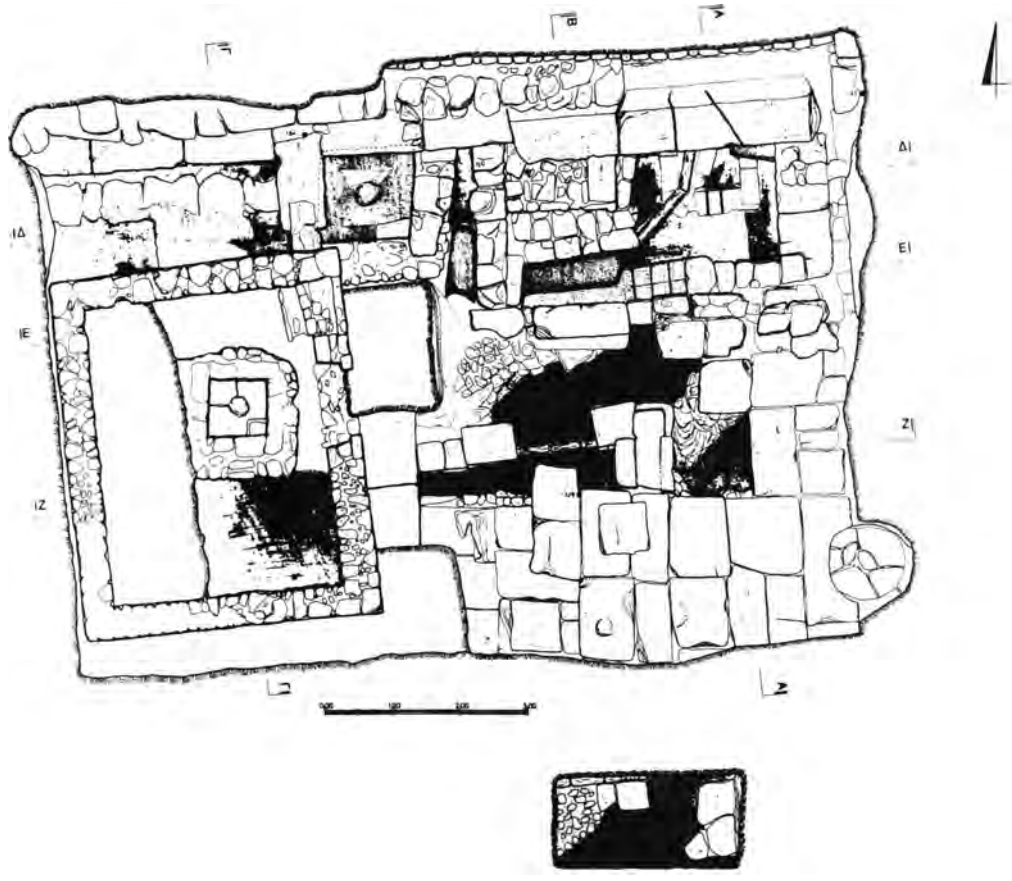
19. Βλ. ΑΔ 17 (1961-1962): Χρονικά, σ. 301.

20. Για την οδό, βλ. επίσης ΠΑΕ 1958, σ. 233 κ.ε.· 1960, σ. 275 κ.ε. ΑΔ 22 (1967): Χρονικά, σ. 533· 33 (1978): Χρονικά, σ. 398· 29 (1973-1974): Χρονικά, σ. 968.

21. Η οδός Ρ 3α είναι γνωστή από τις ανασκαφές στα οικόπεδα Αν. Μαραβέλια (ΠΑΕ 1958, σ. 233 κ.ε.) και Επ. Σολούνια (ΠΑΕ 1960, σ. 277). Για την Ρ 39, «πλατεία» με πλάτος 8,70 μ., βλ. ΑΔ 34 (1979): Χρονικά, σ. 422-423, υποσημ. 29.

22. Την ανασκαφή επόπτευσε ο αρχαιολόγος Στάθης Ευαγγελινίδης.

23. Βλ. ΠΑΕ 1952, σ. 563 κ.ε.· 1953, σ. 283-284. Για τις επιγραφές από το χώρο του Γυμνασίου, βλ. A. Majuri, Nuova Silloge epigrafica di Rodi e Cos, Firenze 1925, αριθ. 4 και 11. G. Jacopi, Historia 5 (1931), σ. 478 και ClRh II, σ. 190 κ.ε., αριθ. 19-29. I. Papachristodoulou, Akten des XIII Internationalen Kongresses für Klassische Archäologie, Berlin 1988, σ. 500-501.

Σχέδ. 2. Ρόδος. Οδός Διαγοριδών. Κάτοψη της ανασκαφής.

ορθογώνιας κατασκευής είναι 4x2,07 μ. Στην εσωτερική πλευρά του παραπάνω τοίχου κτίστηκε κλίμακα καθόδου, πλ. 0,55 μ., από την οποία διατηρούνται τέσσερις βαθμίδες. Όλη η κατασκευή είχε εσωτερική επένδυση με κουρασάνι, ενώ το δάπεδό της από σπασμένο βότσαλο βρέθηκε κατά 2,80 μ. βαθύτερα από το ανώτερο σημείο των κάθετων τοιχωμάτων της.

Σε τομή που έγινε κάτω από το δάπεδο της κρήνης βρέθηκε τετράγωνη κτιστή κατασκευή (φρεάτιο), διαστ. 1x0,92 μ. Μολύβδινος υδρευτικός αγωγός, διαμ. 0,17 μ., με κατεύθυνση ΝΔ.-ΒΑ., διέρχεται πάνω από το σωζόμενο τμήμα των τοιχωμάτων της. Η συνέχεια του ίδιου αγωγού, σε μήκος 2,33 μ., με πήλινους σωλήνες, βρέθηκε νοτιοδυτικότερα, εκτός των ορίων της κρήνης.

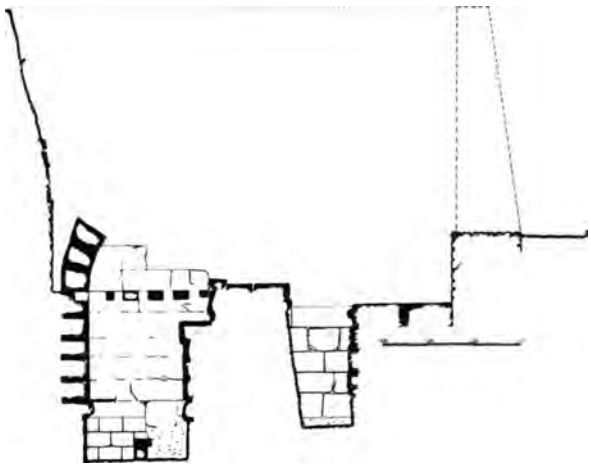
Δεύτερος πήλινος αγωγός, ορατού μήκους 1,50 μ., με κατεύθυνση Α.-Δ., βρέθηκε νοτιότερα στο ίδιο βάθος και μεταξύ δύο κτιστών πεσσών, διαστ. 0,70x0,55 μ. περίπου, που βρίσκονται μεταξύ τους σε απόσταση 1,20 μ. περίπου. Οι πεσσοί θα πρέπει να σχετίζονται με την πρώτη φάση χρήσης του χώρου, αν και η διάταξή τους δεν είναι ακριβώς παράλληλη με τον τοίχο Α.

Μνημειώδης τοίχος από ορθογώνιες πωροπλίνθους, που σώζεται σε ύψος 6 δόμων, καταλαμβάνει το νοτιοανατολικό τμήμα του χώρου. Ο τοίχος με κατεύθυνση Α.-Δ., αποκαλύφθηκε σε μήκος 7,80 και πλάτος 2,50 μ. Στο ανατολικό αποκαλυφθέν άκρο του υπάρχει λαξευμένη βαθιά κοιλότητα, διαμ. 1,20 μ., που στενεύει στο βαθύτερο τμήμα της.

Στους ύστερους ρωμαϊκούς χρόνους θα πρέπει να χρονολογηθεί ορθογώνιο δωμάτιο με τετράγωνο φρεάτιο στο κέντρο του, που καταλαμβάνει το δυτικό τμήμα του ανασκαμμένου χώρου.

Η αρχαία οδός Ρ 15, που συμπίπτει με την οδό Διαγοριδών, δεν εντοπίστηκε στο χώρο της έρευνας, όπως αναμενόταν αρχικά σύμφωνα με τα στοιχεία του ρυμοτομικού σχεδίου της αρχαίας πόλης. Η δυτική απόληξη της οδού θα πρέπει να αναζητηθεί ανατολικότερα[24]. Η Ρ 15, κεντρική «πλατεία», οδηγούσε από το

24. Τμήμα του αποχετευτικού αγωγού της οδού είχε διαπιστωθεί κατά τη διάρκεια έργων του δήμου στην οδό Διαγοριδών, μπροστά στον αριθμό 12, βλ. ΠΑΕ 1952, σ. 572.

Σχέδ. 3. Ρόδος. Οδός Διαγοριδών. Τομή-όψη του βόρειου τοίχου του καμαροσκέπαστου χώρου.

λιμάνι της Ακαντιάς στο κάτω άνδηρο της αρχαίας ακρόπολης της πόλης, όπου ήταν οι γυμναστικές εγκαταστάσεις.

Από τα κινητά ευρήματα της ανασκαφής αξίζει να μνημονευθεί ιδιαίτερα ενεπίγραφη ασπίδα από λάρτιο λίθο (Ε 3576) σωζ. διαμ. 0,67 μ., που συνδέει το χώρο εύρεσης με τις αθλητικές εγκαταστάσεις του Γυμνασίου και του Σταδίου, εφόσον αναφέρεται σε γυμνασιάρχους και σε αθλητικούς αγώνες.

Το εύρημα, από τον τύπο των γραμμάτων, μπορεί να χρονολογηθεί πρόχειρα στο 2ο αι. π.Χ.[25].

Την ανασκαφή επόπτευσε ο αρχαιολόγος Στ. Ευαγγελινίδης.

Οδός Χειμάρρας και Ενόπλων Δυνάμεων (οικόπεδα Δ. Διακίδη, Γ. Μηνέττου, Π. Χατζηδημητρίου, Ν. Πυράκη, Ι. Γερονικόλα)

Συνεχίστηκε και φέτος, χωρίς να ολοκληρωθεί, η ανασκαφική έρευνα του αρχαίου οικοδομικού τετραγώνου, στη συμβολή των οδών Χειμάρρας και Ενόπλων Δυνάμεων[26].

Ρ 26. Αποκαλύφθηκε το ανατολικό όριο της οδού, σε μήκος 4 μ., στη δυτική πλευρά του οικοπέδου Γ. Μηνέττου. Η οδός (με κατεύθυνση Β.-Ν.) που όριζε από Δ. το αρχαίο οικοδομικό τετράγωνο διερχόταν σε υψηλότερο άνδηρο από εκείνο της insula, όπως είχε διαπιστωθεί και κατά την έρευνα βορειότερα, στο οικόπεδο Γερονικόλα[27]. Τα οδοστρώματα της οδού που αποκαλύφθηκαν σε περιορισμένο πλάτος, για λόγους τεχνικούς δεν ερευνήθηκαν. Το όριο, πλ. 0,60-0,70 μ. περίπου, αποτελείται από μετρίου μεγέθους πωρόλιθους και αργούς λίθους· στο νοτιότερο τμήμα της ανατολικής του παρειάς που βλέπει προς το εσωτερικό της insula, διασώζει επένδυση με πωρόπλακες, τοποθετημένες με τη στενή τους πλευρά προς τα κάτω. Η επιμελημένη αυτή κατασκευή δικαιολογείται και από το ότι ο χώρος ανατολικά του ορίου ήταν υπαίθριος, σύμφωνα με τα μέχρι τώρα ανασκαφικά στοιχεία.

Οικοδομικό τετράγωνο. α) Στο οικόπεδο Γ. Μηνέττου (τετράγωνο Δ9)[28] αποκαλύφθηκε τμήμα δύο τοίχων, με κατεύθυνση Β.-Ν., χτισμένων από αργούς λίθους. Οι τοίχοι (αριθ. 125, 126) που είναι παράλληλοι μεταξύ τους, βρίσκονται στη νοητή προέκταση του επιμήκους διαδρόμου (τχ 6 και 7), ο οποίος με προσανατολισμό Α.-Δ., έχει αποκαλυφθεί σε μεγάλο μήκος, 16 μ. περίπου, στο δυτικό τμήμα της insula.

β) Στην ανατολική πλευρά του κεντρικού τμήματος της insula, προς ΒΔ. των παραπάνω νεοαποκαλυφθέντων τοίχων (οικόπεδο Μηνέττου) αποκαλύφθηκε η συνέχεια του επιμήκους δαπέδου 19 (τετρ. Ε7, Ζ7). Το δάπεδο που μικρό τμήμα του είχε βρεθεί παλιότερα στο τετρ. Δ7, βρίσκεται νότια της μικρής, διακοσμητικού χαρακτήρα, δεξαμενής (στην αυλή 2), και είναι στρωμένο με ψηφιδωτό από λευκές τετράγωνες ψηφίδες. Αποκαλύφθηκε σε μήκος 9 μ., ενώ το ακριβές πλάτος του δεν έχει διαπιστωθεί ακόμα.

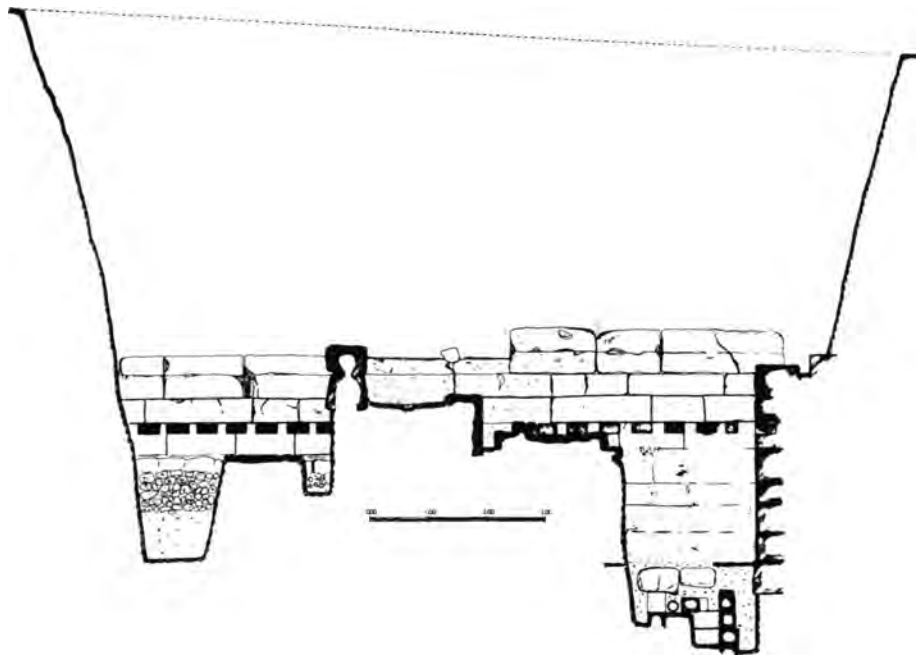
γ) Δυτικότερα, στο τετρ. Η8, στον υπαίθριο χώρο της insula, βρέθηκαν δύο κτιστοί σιροί, μέγ. εσωτ. διαμ. ±1,15-1,27 και βάθ. ±1,38-1,60 μ. Τα τοιχώματά τους αποτελούνται από αργούς λίθους με ασβεστοκονίαμα ως συνδετικό υλικό· στο εσωτερικό φέρουν επένδυση με υδραυλικό κονίαμα. Δύο όμοιοι σιροί υπάρχουν επίσης στο νοτιοδυτικό τμήμα του οικοπέδου Μηνέττου, προς Α. της Ρ 26. Στο εσωτερικό των σιρών υπήρχε επίχωση από πέτρες, οστά ζώων, όστρακα με εφυάλωση, αποτμήματα αρχιτεκτονικών μελών. Στον ένα σιρό βρέθηκε επίσης το κάτω μέρος μαρμάρινου γλυπτού νέου που στηρίζεται σε πεσσό και έχει συμφυή την πλίνθο του, (Γ 1722), ρωμαϊκής εποχής. Από τα μέχρι τώρα ανασκαφικά δεδομένα φαίνεται πι-

25. Η επιγραφή θα δημοσιευθεί από τον Έφορο Ι. Παπαχριστοδούλου.

26. ΑΔ 42 (1987): Χρονικά, σ. 586-587· 45(1990): Χρονικά, σ. 467-470.

27. ΑΔ 45 (1990): Χρονικά, σ. 470. A. Dreliossi-Herakleidou, Ein Späthellenistisches palastartiges Gebäude in der Nähe der Akropolis von Rhodos, στο συνέδριο Paläste-Architectur, Βερολίνο 1992 (βλ. πρακτικά συνεδρίου, υπό εκτύπωση).

28. Η έρευνα στα οικόπεδα, από το 1989 και μετά, γίνεται με την μέθοδο των ανασκαφικών τετραγώνων.

Σχέδ. 4. Ρόδος. Οδός Διαγοριδών. Τομή-όψη του ανατολικού τοίχου του καμαροσκέπαστου χώρου.

θανό ότι 'οι σιροί ανήκαν σε κάποια εγκατάσταση της μεσαιωνικής εποχής, το οποίο όμως θα πρέπει να επιβεβαιωθεί και με τη στρωματογραφία[29].

δ) Συνεχίστηκε η επιφανειακή έρευνα στον υπαίθριο χώρο της insula, προς Α. της Ρ 26, προς Β. του επιμήκους διαδρόμου και Δ. της αυλής 2. Αποκαλύφθηκαν λάκκοι ανοιγμένοι στο αργιλώδες κοκκινόχωμα της περιοχής, με επίχωση σκούρων χωμάτων.

ε) Συνεχίστηκε η έρευνα στα τετράγωνα Δ10, Ε10, Η10, Θ10, Ζ10, προς Α. του μεγάλου ψηφιδωτού δαπέδου 4 με τη διακόσμηση των γρυπολεόντων[30]. Στο τετρ. Θ10, αμέσως ανατολικά του δαπέδου και στα νότια του επιμήκους διαδρόμου, βρέθηκαν κομμάτια πήλινων κεραμίδων, μαρμαροθετήματα, σπόνδυλος πώρινου ραβδωτού κίονα (διάμ. 0,32 μ.), και πωρόπλινθοι που προέρχονται από στρώμα καταστροφής. Στο τετρ. Η10, βρέθηκαν πεσμένοι τέσσερις πλίνθοι από λάρτιο λίθο με περιτένεια· στο ίδιο τετράγωνο βρέθηκαν κατάλοιπα τροφών (θαλασσινά όστρεα και οστά βοοειδών και αιγοειδών) μαζί με πλήθος μαγειρικών σκευών της ύστερης ρωμαϊκής περιόδου.

Στο τετράγωνο Ζ10, κατεδαφίστηκαν τα τοιχώματα δύο νεότερων κατασκευών εποχής τουρκοκρατίας, πιθανώς βόθρων, για την αποκάλυψη του μεγάλου ελληνιστικού τοίχου (τχ 129), ο οποίος έχει αποκαλυφθεί σε χαμηλότερο επίπεδο από τις κατασκευές αυτές (Πίν. 166 δ). Κατά την κατεδάφιση των τοιχωμάτων μιας όμοιας κατασκευής (αριθ. 22) στα νότια του τετραγώνου[31], βρέθηκε γλυπτό σκύλου (Γ 1723) από γκριζωπό λάρτιο λίθο, υστεροελληνιστικής (;) εποχής, το οποίο πιθανώς προέρχεται από το γλυπτό διάκοσμο υπαίθριου χώρου ή δεξαμενής. Ο τοίχος 129, που στα νότια παρουσιάζει μία πλατιά προσθήκη από αργούς λίθους, έχει κατεύθυνση Α.-Δ. Η προς Α. συνέχεια του τοίχου εντοπίστηκε στο τετρ. Δ10.

Στο τετρ. Ζ10, και συγκεκριμένα στη βορειοανατολική γωνία του, προς Β. του τοίχου 129, βρέθηκε αποθέτης με όστρακα από άβαφη κεραμική της πρώιμης ελληνιστικής εποχής.

Στο αμέσως προς Α. τετρ. Ε 10, όπου η έρευνα δεν έφθασε ακόμα έως το επίπεδο του τοίχου 129, βρέθηκαν πεσμένα αρχιτεκτονικά μέλη, μεταξύ των οποίων διπλοί καρδιόσχημοι ημικίονες-πεσσοί από πωρόλιθο,

29. Πέντε όμοιας κατασκευής σιροί βρέθηκαν το 1960 στο οικόπεδο Ευάγγ. Γερονικόλα-Δουλγάρογλου, δυτικά της Ρ 26, στο τέρμα της οδού Χειμάρρας, βλ. ΑΔ 34 (1979): Χρονικά, σ. 477, υποσημ. 35. Κτιστοί πίθοι επίσης έχουν βρεθεί στα οικόπεδα Ευθ. Μπόνη, στην οδό Π. Μελά, και Στ. Θεουλάκη, στην οδό Αγίας Λαύρας, βλ. ΑΔ 29 (1973-1974): Χρονικά, σ. 948.

30. Βλ. υποσημ. 2.

31. Στα νότια του ίδιου τετραγώνου βρίσκονται ακόμα δύο κατασκευές της ίδιας εποχής.

δύο ιωνικού ρυθμού κιονόκρανα, επίκρανα με συμφυή τον επάνω σπόνδυλο ο οποίος έχει αρράβδωτο κορμό, σπόνδυλος ραβδωτού κίονα από πωρόλιθο με επίχρισμα λευκού κονιάματος. Πεσμένα αρχιτεκτονικά μέλη από πωρόλιθο, λάρτιο και πορφυρίτη λίθο βρέθηκαν επίσης προς Ν. του τοίχου 129, στο τετρ. Δ10 και σε υψηλότερο από τον τοίχο επίπεδο. Νοτιότερα, στο τετρ. Ε 12, βρέθηκαν πεσμένοι πέντε σφόνδυλοι ραβδωτών κιόνων από πωρόλιθο και με επίχρισμα λευκού κονιάματος στην επιφάνεια, καθώς και μέλη από λάρτιο λίθο. Σε παλαιότερη τομή στον ίδιο χώρο είχε βρεθεί κορμός μαρμάρινης ερμαϊκής στήλης[32].

στ) Ολοκληρώθηκε η έρευνα στο εσωτερικό της μικρής δεξαμενής (αριθ. 1), που ανήκει στο συγκρότημα της υστερορωμαϊκής λουτρικής εγκατάστασης στο νότιο χώρο της insula. Η δεξαμενή, εσωτ. διαστ. ±2,02x 1,76 μ., κτισμένη με μικρές πωροπλίνθους, παρουσιάζει διαμόρφωση πατούρας στα τρία πλατύτερα τοιχώματά της, ίσως για τη δημιουργία κάποιου στηθαίου. Στη νοτιοανατολική της γωνία διασώζεται βαθμίδα κτιστής κλίμακας καθόδου στο εσωτερικό της[33]. Οι παρειές της εσωτερικά είναι επιχρισμένες με ισχυρό υδραυλικό κονίαμα, πάνω στο οποίο διακρίνονται αποτυπώματα μαρμάρινων πλακών από την αρχική της επένδυση. Τμήματα μαρμάρινων πλακών διατηρούνται στον πυθμένα της δεξαμενής, ενώ μικρά κομμάτια μαρμάρινης επένδυσης διασώζονται στη βαθμίδα της κλίμακας. Πήλινος αγωγός αποχέτευσης, από τον οποίο διακρίνεται το στόμιο, υπάρχει στο κάτω μέρος του νότιου τοιχώματός της. *(Α. Δ.)*

Οδός Πίνδου 30 και Θεμ. Σοφούλη (οικόπεδο Μ. Καμπουροπούλου) (Σχέδ. 5-6).

Το οικόπεδο βρίσκεται στο δυτικό τμήμα της αρχαίας πόλης, στη νοτιοανατολική γωνία του οικοδομικού τετραγώνου που ορίζεται από τις αρχαίες οδούς Ρ 27, Ρ 5α, Ρ 27β και Ρ 5. Σωστική ανασκαφή αποκάλυψε λείψανα τεσσάρων οικοδομικών φάσεων που υποδηλώνουν μια μεταβολή στη χρήση του χώρου, από εργαστηριακή κατά τη διάρκεια της ελληνιστικής περιόδου, σε οικιστική στη ρωμαϊκή (Πίν. 167 α).

Στην αρχαιότερη φάση (Φάση Ι) (Σχέδ. 5) ανήκουν τα λείψανα μιας υπαίθριας εργαστηριακής εγκατάστασης ελληνιστικών χρόνων που περιλάμβανε:

α) Μια σειρά λάκκων, σκαμμένων μέσα στο φυσικό ασπρόπηλο της περιοχής, από τους οποίους οκτώ συνολικά που εντοπίστηκαν κάτω από τα δάπεδα των μεταγενέστερων δωματίων Α, Γ, Δ, Η και Λ, προορίζονταν για τη στερέωση πασσάλων. Στην περιοχή των δωματίων αυτών αποκαλύφθηκαν, επίσης σκαμμένοι μέσα στον ασπρόπηλο, 23 ακανόνιστοι, κυκλικοί οι περισσότεροι σε κάτοψη λάκκοι, οι οποίοι μπορούν να διακριθούν με βάση την κατανομή τους στο χώρο σε μεμονωμένους, διδύμους και τριδύμους. Οι περισσότεροι από τους λάκκους αυτούς (διαμ. 0,35-0,80 και βάθ. 0,29-0,81 μ.) βρέθηκαν επιχωσμένοι με καθαρό κόκκινο πηλό. Σε έναν από τους τριδύμους λάκκους οδηγούσε υπόγειος, σκαμμένος στον ασπρόπηλο, αγωγός κυκλικής διατομής. Ο αγωγός, που έχει διάμετρο 0,05 μ., αποκαλύφθηκε σε μήκος 0,15 μ.

β) Ένα επίσης σκαμμένο μέσα στον ασπρόπηλο αυλάκι, βάθ. 0,39 μ. και κατεύθυνσης Β.-Ν., αποκαλύφθηκε στην περιοχή των δωματίων Α και Η και συνεχίζει προς Ν. Το αυλάκι προς Β. κατέληγε σε έναν κυκλικό, επιχωσμένο με πηλό, λάκκο (διαστ. 0,72x0,85 και βάθ. 0,35 μ.), ενώ σκαμμένο μέσα στο νότιο τμήμα του, εντοπίστηκε ένα κυκλικό φρέαρ (Φρέαρ Α), διαμ. 0,85 μ. Το φρέαρ είχε χτιστό περιχείλωμα, ημικυκλικά σκαλοπάτια σκαμμένα στα τοιχώματά του και είχε επιχωστεί με τα απορρίμματα ενός χυτηρίου χαλκού (σκωρίες χαλκού, κομμάτια από τα πήλινα μέρη — πυρήνας και εξωτερικός πήλινος μανδύας — της τεχνικής κατασκευής των χάλκινων κοίλων αγαλμάτων, τμήματα τοιχωμάτων ιπνού, τμήματα πήλινων μητρών, κομμάτια απανθρακωμένων ξύλων και ένα απανθρακωμένο ξύλινο, κολουροκωνικό βύσμα κ.ά.).

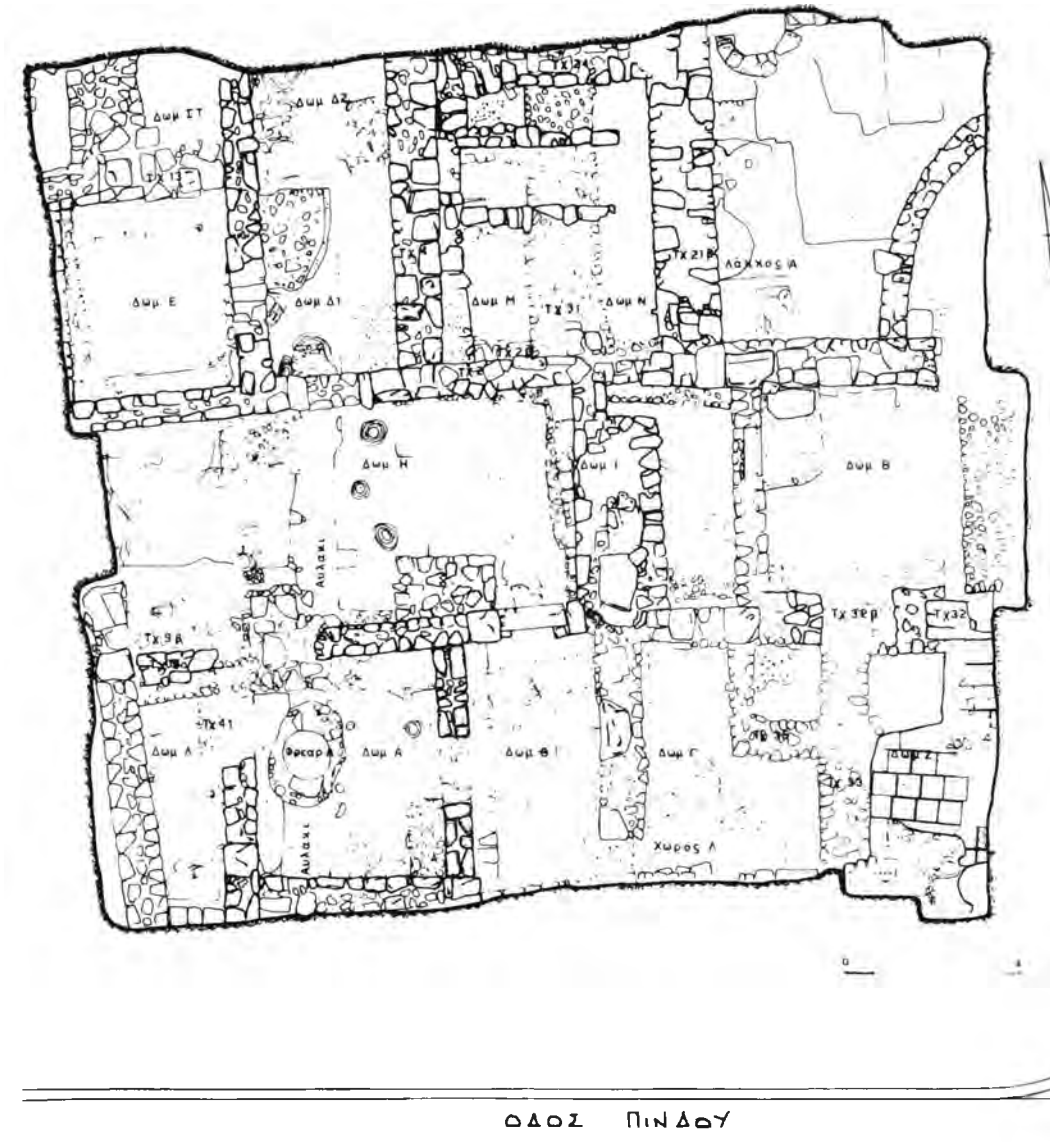
γ) Στις εγκαταστάσεις του εργαστηρίου περιλαμβάνονταν και μια ορθογώνια δεξαμενή νερού, εσωτ. διαστ. 2,45x1,84x0,15 μ. (σωζ. βάθος), που εντοπίστηκε κάτω από το δάπεδο του μεταγενέστερου δωματίου Ε, καθώς και ένας σκαμμένος στον ασπρόπηλο, απιόσχημος σε κάτοψη, λάκκος (Λάκκος Α), με τοιχώματα επενδεδυμένα με υδραυλικό κονίαμα, επάνω στο δυτικό τμήμα του οποίου εδράζεται ο μεταγενέστερος τοίχος 21β (αποκαλ. διαστ. λάκκου: 1,32x0,62x1,74 μ.).

δ) Με το εργαστήριο σχετίζεται πιθανότατα και ένας ιδιαίτερα βαθύς και ευρύς λάκκος, τμήμα του οποίου εντοπίστηκε στην περιοχή των μεταγενέστερων χώρων Μ και Ν. Η επίχωση του λάκκου, επάνω στην οποία εδράζονταν οι τοίχοι 21β΄, 24, 31 και τμήμα του ΤΧ2, αφαιρέθηκε μέχρι βάθους 2,91 μ., χωρίς να εντοπιστεί ο πυθμένας του (αποκαλ. διαστ. λάκκου: 4,60 (Β.-Ν.)x3,30 (Α.-Δ.)x2,91 μ.). Η κάτοψή του, εξαιτίας των μεταγενέστερων επεμβάσεων στο χώρο, δεν είναι δυνατόν να προσδιοριστεί (χυτευτικός λάκκος;).

Οι παραπάνω κατασκευές αποτελούσαν πιθανότατα

32. Στον εκτεταμένο χώρο μεταξύ των τοίχων 4,15 και 129, ο οποίος από τα μέχρι τώρα ανασκαφικά στοιχεία έχει θεωρηθεί ως αυλή (βλ. υποσημ. 27 και 28), υπάρχουν πεσμένα πολλά αρχιτεκτονικά μέλη. Η αποτύπωσή τους άρχισε από τον αρχιτέκτονα της 4ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Νίκο Ζαρίφη.

33. Πρβλ. ΑΔ 26 (1971): Χρονικά, σ. 150, Πίν. 128 β.

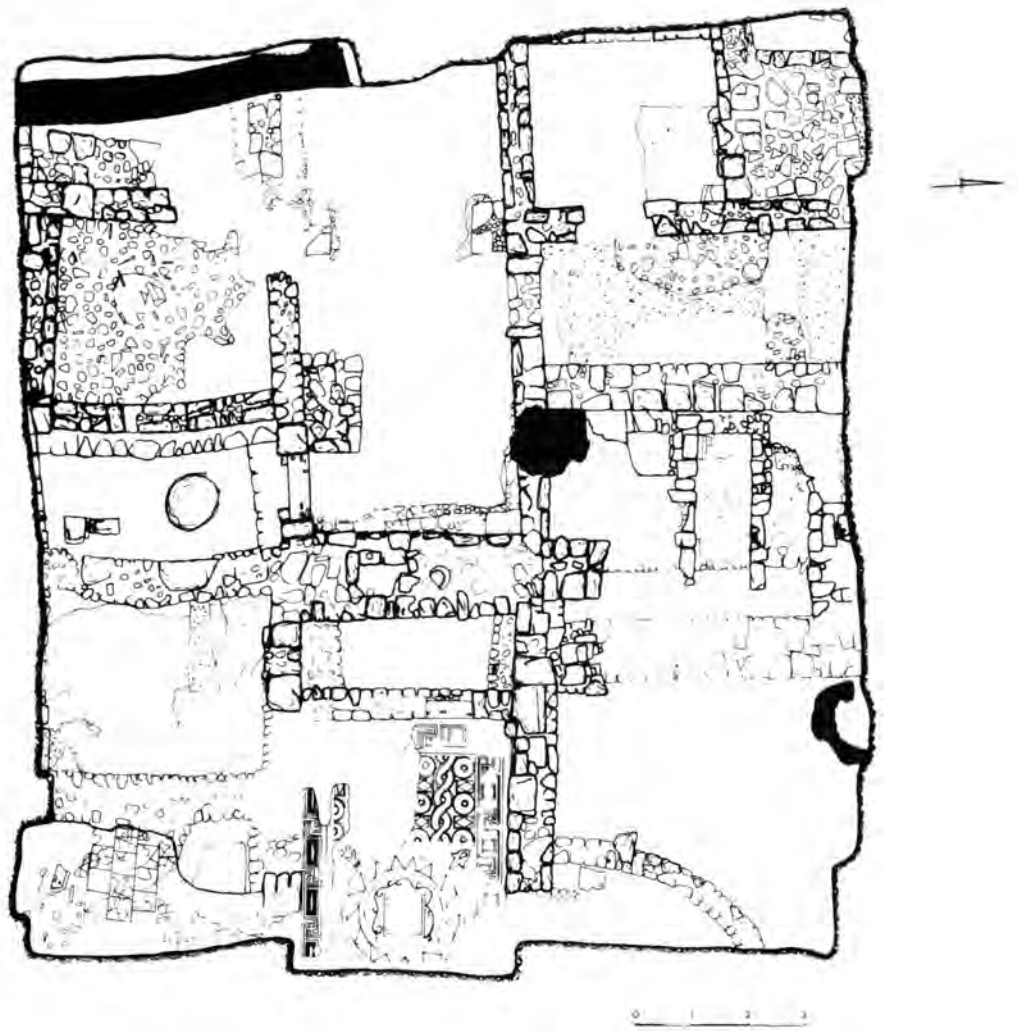

Σχέδ. 5. Ρόδος. Οδός Πίνδου 30 και Θεμ. Σοφούλη. Κάτοψη του εργαστηρίου ελληνιστικών χρόνων.

τμήμα ενός εργαστηρίου χύτευσης χάλκινων αγαλμάτων. Στην ευρύτερη αυτή περιοχή του δυτικού τμήματος της αρχαίας πόλης όπου βρίσκεται το συγκεκριμένο οικόπεδο (ανατολικές υπώρειες της ακρόπολης) έχουν εντοπιστεί αρκετές ανάλογες εργαστηριακές εγκαταστάσεις[34] που περιλαμβάνουν χυτευτικούς λάκκους, μικρούς λάκκους σκαμμένους μέσα στο φυσικό έδαφος και επιχωσμένους με κοκκινόχωμα[35], πηγάδια και υδρευτικές εγκαταστάσεις. Τα εργαστήρια αυτά σχετίζονται άμεσα με τα ιερά που βρίσκονται σ' αυτό το τμήμα της πόλης, φαίνεται δε ότι ήταν ιδιαίτερα εκτεταμένα, γεγονός που ερμηνεύεται από τη μεγάλη παράδοση της ροδιακής χαλκοπλαστικής, αλλά και από τη φύση των χαλκουργικών εργασιών.

34. Βλ. ΑΔ 42 (1987): Χρονικά, σ. 587, υποσημ. 26 και ΑΑ 1989, σ. 497-523.

35. Σημαντικός αριθμός ανάλογων λάκκων με αυτούς του οικοπέδου Καμπουροπούλου, εντοπίστηκαν και στο οικόπεδο Αντ. Χατζημανώλη (ΑΔ 42 (1987): Χρονικά, σ. 589), ενώ λιγότεροι σε αριθμό αλλά ανάλογοι λάκκοι αποκαλύφθηκαν και σε άλλα οικόπεδα (βλ. υποσημ. 1).

Σχέδ. 6. Ρόδος. Οδός Πίνδου 30 και Θεμ. Σοφούλη. Κάτοψη του κοσμικού κτιρίου.

Στην επόμενη φάση (Φάση ΙΙ) ανάγονται τα λείψανα επτά τοίχων (τοίχοι 9β΄, 31, 32β΄, 33, 34, 35, 41) που σώζονται στο ύψος της θεμελίωσής τους. Οι τοίχοι αυτοί είναι κατασκευασμένοι από αργολιθοδομή, ορισμένοι από αυτούς (τοίχοι 9β΄, 31 και 32β΄), που διακρίνονται για το μεγάλο πλάτος τους (1,30-1,60 μ.), επαναχρησιμοποιήθηκαν ως θεμέλιο των τοίχων του υστερορωμαϊκού κοσμικού κτιρίου της φάσης ΙΙΙ, ενώ οι τοίχοι 33, 34 και 35 καλύφθηκαν από το πλακόστρωτο δάπεδο του αιθρίου της. Οι τοίχοι 31, 32β΄ και 33 είναι κάθετοι μεταξύ τους, ενώ οι τοίχοι 34 και 35 που σώζονται στο ύψος της κατώτερης στρώσης λίθων τους, αποτελούν το θεμέλιο δύο τετράγωνων κατασκευών προς Δ. και Α. του ΤΧ33. Η αποσπασματική μορφή των παραπάνω λειψάνων δεν επιτρέπει να αποκατασταθεί η κάτοψη και να προσδιοριστεί η χρήση του οικοδομήματος στο οποίο ανήκουν και το οποίο, με βάση την κεραμική που βρέθηκε στις κοίτες θεμελίωσης των τοίχων του, ανάγεται στη ρωμαϊκή περίοδο.

Στην τελευταία φάση (Φάση ΙΙΙ) (Σχέδ. 6) οικοδομείται στο χώρο ένα κοσμικό κτίριο[36] στο οποίο εντοπίστηκαν δύο επιμέρους οικοδομικές φάσεις:

α) Στην αρχαιότερη (Φάση ΙΙΙα) το αποκαλυφθέν εντός των ορίων του οικοπέδου τμήμα του κτιρίου, περιλαμβάνει 12 συνολικά χώρους (Χώροι Α, Β, Δ1, Δ2, Ε, Ζ, Η, Θ, Ι, Λ, Μ και Ν). Οι τοίχοι του είναι κατασκευασμένοι με λαξευμένους γωνιόλιθους από πωρόλιθο, τοποθετημένους στα δύο μέτωπα, ενώ το ενδιάμεσο τμήμα έχει γεμίσει με χώμα και μικρούς αργούς λίθους. Στους οριζόντιους και κάθετους αρμούς μεταξύ

36. Στο τμήμα αυτό της αρχαίας πόλης έχουν εντοπιστεί και άλλα πολυτελή κοσμικά κτίρια ρωμαϊκών χρόνων.

των γωνιόλιθων, έχουν τοποθετηθεί μία έως τρεις σειρές τμημάτων πήλινων κεραμίδων. Τα δάπεδα αυτής της φάσης είναι από πατημένο χώμα.

β) Στη φάση ΙΙΙβ φράζονται πέντε συνολικά θύρες και το επίπεδο των δαπέδων των δωματίων υψώνεται. Στο δωμάτιο Β τοποθετείται ψηφιδωτό δάπεδο και στα βόρειά του προστίθεται ένας αψιδωτός χώρος. Ο χώρος Ζ, στα νότια του δωματίου Β, αποτελούσε αίθριο με δάπεδο καλυμμένο με τετράγωνες πήλινες πλάκες, από το οποίο διασώζεται μόνο το ανατολικό τμήμα. Ο χώρος Ι, στα δυτικά του δωματίου Β, χρησίμευε πιθανώς ως φωταγωγός. Οι χώροι Μ και Ν ενοποιήθηκαν και στο δυτικό τους τμήμα προστέθηκε μια πειόσχημη κατασκευή. Ενοποιήθηκαν επίσης οι χώροι Δ1 και Δ2, ενώ το βόρειο τμήμα του αρχικά ορθογώνιου χώρου Ε φράχτηκε από έναν εγκάρσιο τοίχο που αποτέλεσε το νότιο αναλημματικό τοίχο μιας ισχυρής και καλοχτισμένης κατασκευής-πλατφόρμας, η χρήση της οποίας παραμένει άγνωστη. Σ' αυτή τη φάση τα δάπεδα, εκτός από αυτά των δωματίων Α και Β, είναι από πατημένο φερτό κοκκινόχωμα.

Το ψηφιδωτό δάπεδο του δωματίου Β έφερε πλαίσιο από διπλό μαίανδρο, στα ενδιάμεσα τμήματα μεταξύ των τεμνόμενων κεραιών του οποίου, παρεμβάλλονται τετράγωνα (στη βόρεια και δυτική πλευρά του πλαισίου) και ορθογώνια (στη νότια). Ο κάμπος του δυτικού τμήματος του ψηφιδωτού κοσμείται με εναλλασσόμενα γεωμετρικά θέματα: ταινίες από διπλούς κύκλους που εναλλάσσονται με ρόμβους εγγεγραμμένους σε παραλληλόγραμμα και πλοχμούς από δύο περιελισσόμενες ταινίες (αλυσσοειδείς πλοχμοί). Στο κεντρικό τμήμα του δωματίου, μέσα σε μεγάλο ορθογώνιο διάχωρο, υπήρχε το έμβλημα του ψηφιδωτού: προτομή σατύρου μέσα σε τετράγωνο που εγγράφεται σε δύο ενάλληλα κυκλικά πλαίσια (Πίν. 167 β). Ο κάμπος μεταξύ των δύο κυκλικών πλαισίων κοσμείται με σειρά συνεχόμενων τριγώνων, ενώ ανάμεσα στον εσωτερικό κύκλο και στο τετράγωνο που περιέχει το έμβλημα εικονίζεται σχηματοποιημένος βλαστός. Τέλος, το βορειοδυτικό και το νοτιοδυτικό τρίγωνο που δημιουργούνται με την εγγραφή των κυκλικών πλαισίων στο μεγάλο ορθογώνιο διάχωρο, κοσμούνται με άνθος και αγγείο αντίστοιχα. Για την κατασκευή του ψηφιδωτού έχουν χρησιμοποιηθεί φυσικά βότσαλα, καθώς και λίθινες και πήλινες ψηφίδες διαφόρων χρωμάτων.

Terminus post quem για τις μετασκευές της φάσης ΙΙΙβ παρέχουν ένα επείσακτο λυχνάρι με ανάγλυφο μοτίβο φοίνικα στο δίσκο του[37], το οποίο βρέθηκε κάτω από την επίχωση του δαπέδου από κοκκινόχωμα του δωματίου Δ, και τρία όστρακα ερυθροβαφούς πινακίου με εμπίεστο μοτίβο σταυρού[38], που βρέθηκε κάτω από το τελευταίο δάπεδο του χώρου Ε. Οι εργασίες επισκευής και μετασκευής δεν ολοκληρώθηκαν ποτέ και το κτίριο εγκαταλείφθηκε οριστικά στο α΄ μισό του 6ου αι. μ.Χ. Στο δωμάτιο Α δεν στρώθηκε ποτέ ψηφιδωτό δάπεδο επάνω στο υπόστρωμα από μικρές αργές πέτρες, τμήματα πήλινων κεραμίδων και χώμα (ανάλογο με αυτό του δωμ. Α) που είχε ήδη ετοιμαστεί. Στον αψιδωτό χώρο που προστέθηκε σ' αυτή τη φάση στα βόρεια του δωματίου Β, δεν τοποθετήθηκε το πιθανότατα επίσης ψηφιδωτό ή πλακόστρωτο (κατ' αναλογίαν με ανάλογα παραδείγματα) δάπεδο επάνω στο υπόστρωμα από πατημένο χώμα, που εντοπίστηκε σε βαθύτερο επίπεδο από το δάπεδο του δωματίου Β. Τέλος, ορισμένες κατασκευαστικές ατέλειες στο ψηφιδωτό δάπεδο του δωματίου Β (που μαζί με τον αψιδωτό χώρο και το δωμάτιο Α αποτελούσαν τα επίσημα δωμάτια) δεν στάθηκε δυνατό να επιδιορθωθούν.

Οι εργασίες επισκευής του κτιρίου και η οριστική διακοπή τους σχετίζονται πιθανότατα με τον αναφερόμενο στις πηγές καταστρεπτικό σεισμό του 515 μ.Χ., που θεωρείται ότι σηματοδοτεί και το τέλος της αρχαιότητας στη Ρόδο. Οι επιχώσεις που κάλυψαν το υστερορωμαϊκό κτίριο (ως το επίπεδο των σύγχρονων οδών Πίνδου και Θεμ. Σοφούλη), όπως και ορισμένοι βόθροι που εντοπίστηκαν, περιείχαν τούρκικη εφυαλωμένη κεραμική. *(Σ. Κ.)*

Πλατεία Ναυαρίνου (οικόπεδο Μιχάλη Φωτάκη)[39] (Σχέδ. 7-8· Πίν. 167 γ)

Το οικόπεδο βρίσκεται δυτικά του οικοπέδου ιδιοκτησίας Αυγερινού, όπου τα έτη 1973-74 είχε αποκαλυφθεί η διασταύρωση των αρχαίων οδών Ρ 28 και Ρ 8, καθώς και υπόγειες υδραυλικές εγκαταστάσεις, μέρος των οποίων σήμερα διατηρείται στο υπόγειο της οικοδομής[40].

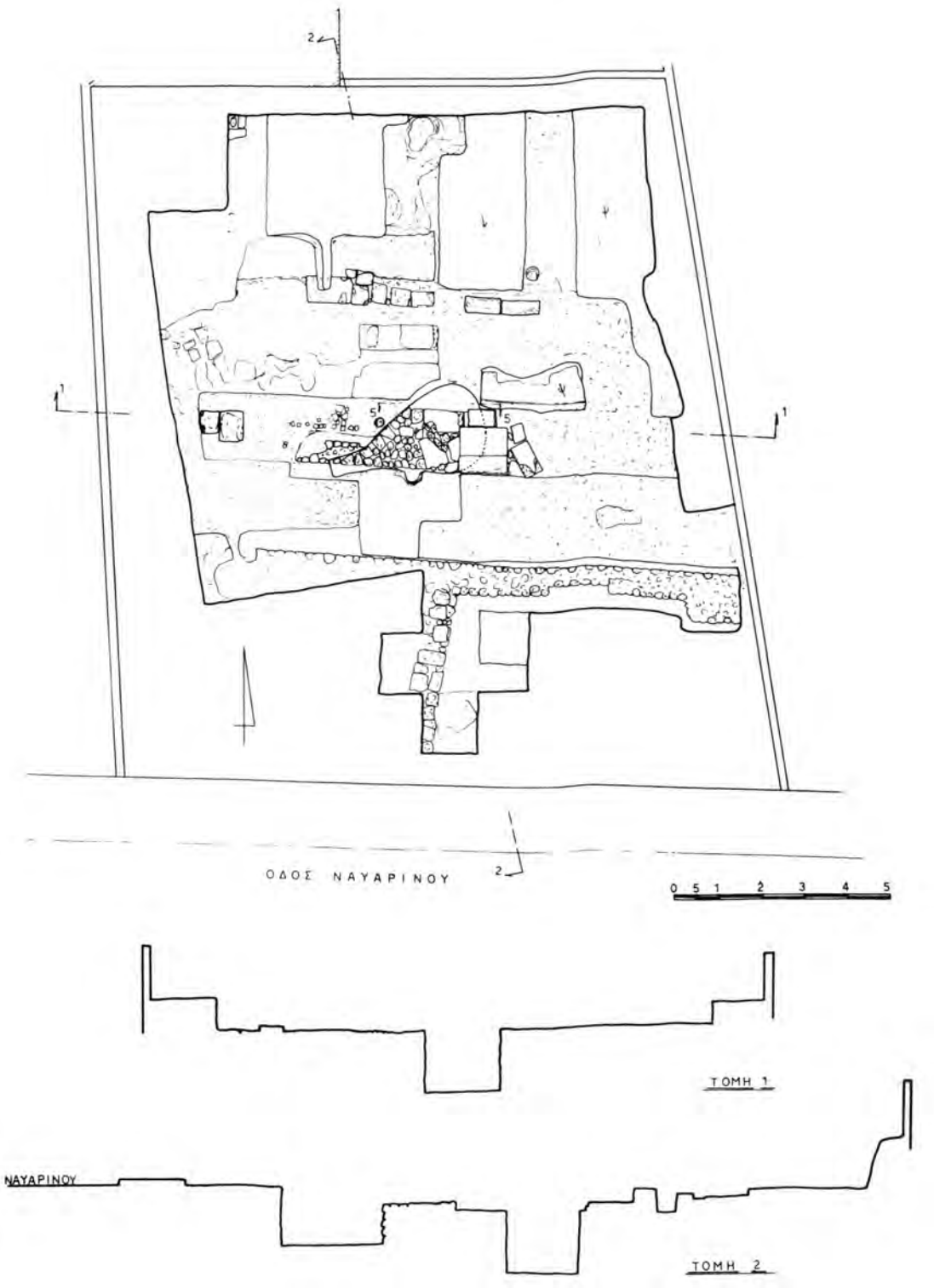
Το βόρειο τμήμα του οικοπέδου καταλαμβάνει ακόσμητο ψηφιδωτό δάπεδο από λευκές τετράγωνες ψηφίδες, κατεστραμμένο κατά τόπους, σωζ. διαστ. 8,80 (Α.-Δ.)Χ5,80 μ. (Β.-Ν.). Η επιφάνειά του βρισκόταν στο ύψος της παρακείμενης σύγχρονης οδού και συνεχιζό-

37. J.W. Hayes, Late Roman Pottery, London 1972 (African Lamps, Type IIa, πίν. XXIa, 420-500 μ.Χ. περίπου) και D.M. Bailey, A Catalogue of the Lamps in the British Museum, τ. III, London 1988 (Roman Provincial Lamps, πίν. 27: Q 1832 MLA και Q 1834 MLA, 400-500 μ.Χ.).

38. J.W. Hayes, ό.π., Late Roman C Ware, Group III, εικ. 78, Motif 67, τέλη 5ου-αρχές 6ου αι. μ.Χ.

39. Την ανασκαφή του οικοπέδου επόπτευσε ο αρχαιολόγος Στάθης Ευαγγελινίδης.

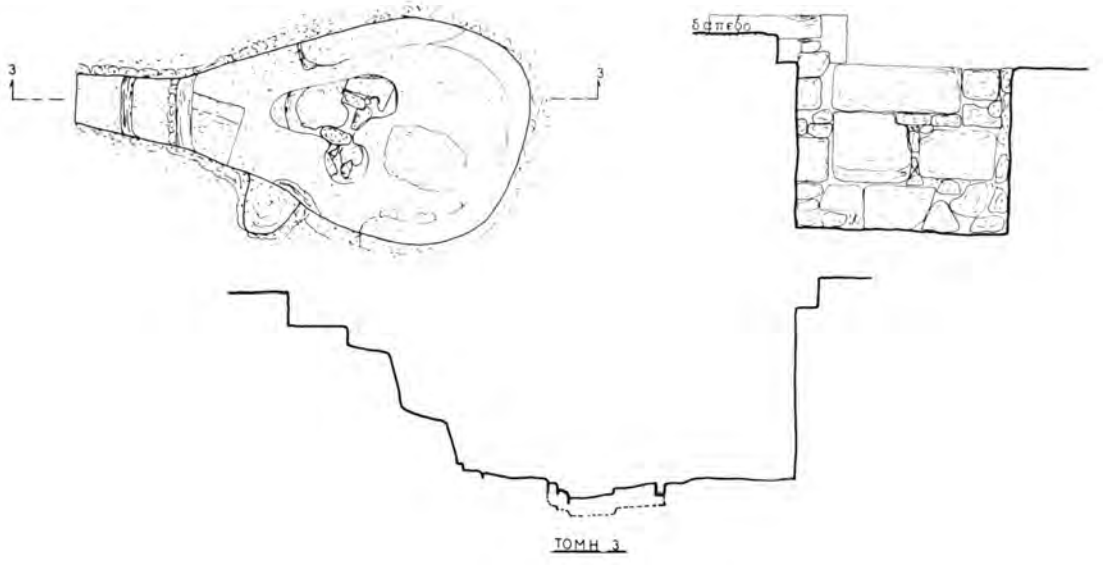
40. Σύντομη μνεία στο ΑΔ 29 (1973-1974): Χρονικά, σ. 974-975.

Σχέδ. 7. Ρόδος. Πλατεία Ναυαρίνου. Κάτοψη της ανασκαφής και τομές 1 και 2.

ταν προς Β. και Α., έξω από τα όρια του οικοπέδου.

Σε βαθύτερο επίπεδο εντοπίστηκαν δύο μικρά τμήματα άλλου δαπέδου από σπαστό βότσαλο. Τα αποσπασματικά τμήματα των τοίχων που αποκαλύφθηκαν στο οικόπεδο δεν έδωσαν σαφή εικόνα κάτοψης κτιρίου. Ωστόσο, το σημαντικότερο στοιχείο της ανασκαφής ήταν η αποκάλυψη απιόσχημου χυτευτικού λάκκου, προγενέστερου των δύο τουλάχιστον χρονολογικών φάσεων κατοίκησης του χώρου, όμοιου με αυτούς που έχουν παλιότερα ανασκαφεί στο δυτικό-

Σχέδ. 8. Ρόδος. Πλατεία Ναυαρίνου. Κάτοψη, βόρεια όψη-τομή τοίχου μέσα στο καμίνι και τομή 3 του καμινιού.

τερο αυτό τμήμα της πόλης[41]. Μέσα στο χυτευτικό λάκκο κτίστηκε σε μεταγενέστερη φάση τοίχος που εδραζόταν στο δάπεδό του λάκκου και κατέστρεψε τα περισσότερα από τα ίχνη της αρχαίας χύτευσης. Ο λάκκος έχει μήκος 3,60, μέγιστο πλάτος 1,75 και βάθος 1,40 μ. Διαμορφώνεται στο βράχο, ενώ στη δυτική στενή πλευρά του υπάρχει κλίμακα καθόδου με τρεις βαθμίδες. Στο δάπεδο του λάκκου διαπιστώθηκε καρδιόσχημο αμελές λάξευμα στο βράχο που ίσως σχηματίστηκε από τις οπές περισυλλογής του λιωμένου κεριού από τρεις διαφορετικές χυτεύσεις. Μέσα στο λάξευμα βρέθηκαν πλίθρες, που προφανώς προέρχονται από την επένδυση των τοιχωμάτων του λάκκου.

Ανατολικά του παραπάνω λαξεύματος εντοπίστηκε άλλο αβαθές, που ίσως σχετίζεται με τη θέση έδρασης καλουπιού αγάλματος. Στη βαθύτερη επίχωση του λάκκου βρέθηκαν κομμάτια από σκωρίες και ψημένο πηλό. Δόθηκε άδεια οικοδόμησης του οικοπέδου, ενώ ο χυτευτικός λάκκος διατηρήθηκε στο υπόγειο της οικοδομής. *(Μ. Φ.)*

Οδός Γράμμου 4-6 (οικόπεδο Ελισ. Χατζηνικολάου)

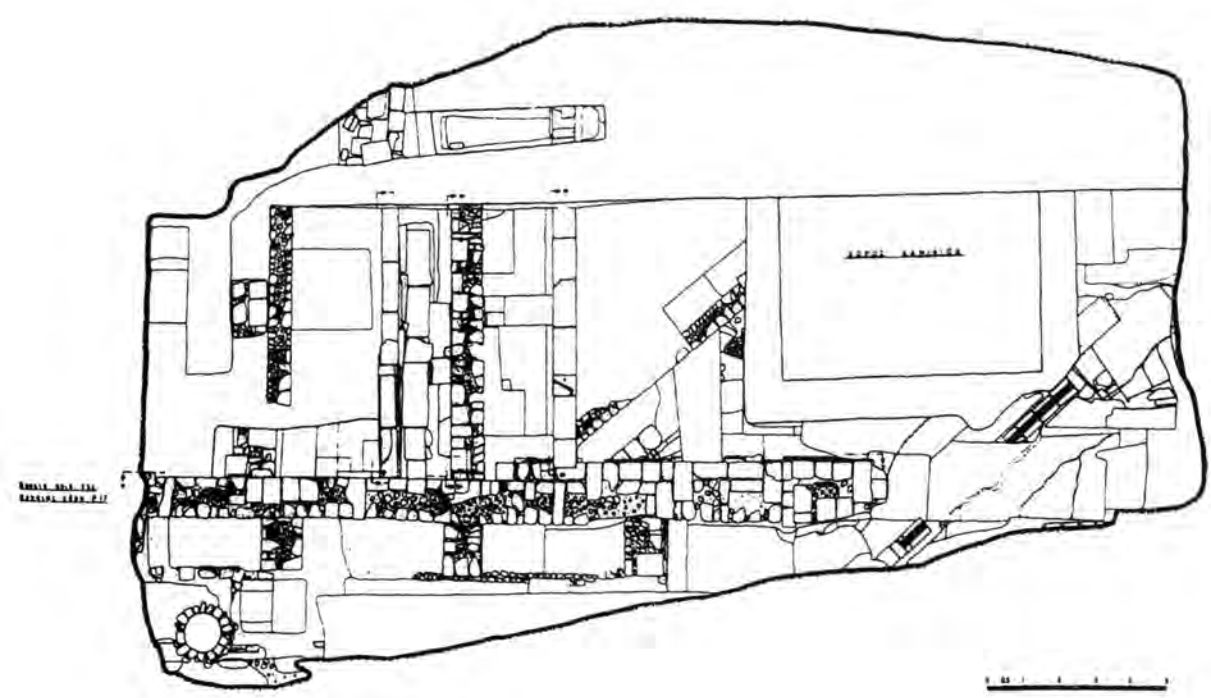
Στο οικόπεδο, που βρίσκεται στη νότια πλευρά της σύγχρονης οδού και ανατολικότερα της οδού Θεμ. Σοφούλη, η οποία συμπίπτει με την αρχαία «πλατεία», οδό Ρ 27, έγινε περιορισμένη έρευνα στα πέδιλα. Η επίχωση στο νότιο μισό περίπου τμήμα του ήταν καθαρός ασπρόπηλος. Στο βόρειο τμήμα του οικοπέδου και στην ανατολική σειρά των πεδίλων υπήρχε βράχος, λατομημένος κατά την αρχαιότητα, ενώ εντοπίστηκαν τμήματα τριών αρχαίων τοίχων, ο ανατολικότερος από τους οποίους, που φαινόταν στην παρειά του πεδίλου σε μήκος 2,90 μ., σωζόταν σε ύψος 2,10 μ. και εδραζόταν σε τμήμα λατομημένου βράχου. Πιθανή σχέση του τοίχου αυτού με το ανάλημμα-ανατολικό όριο της αρχαίας οδού Ρ 27, που θα βρίσκεται στο προς Δ. όμορο οικόπεδο, δεν διαπιστώθηκε. *(Μ. Φ.)*

Οδός Σάββα Παυλίδη (οικόπεδα Παπαχριστοδούλου, Τζωρτζή, Παστρικού) (Σχέδ. 9-10)

Συνεχίστηκε και ολοκληρώθηκε η έρευνα στα παραπάνω οικόπεδα[42] (Πίν. 168 α-β). Ολοκληρώθηκε η ανασκαφή του βόρειου ορίου της αρχαίας οδού Ρ 17, κατεύθυνσης Α.-Δ., που αποκαλύφθηκε σε μήκος 17,20 και μέγιστο ύψος 4,50 μ. Το όριο ήταν ταυτόχρονα και αναλημματικός τοίχος ενός υψηλότερου τεχνητού ανδήρου της αρχαίας πόλης, το οποίο εκτεινόταν ακριβώς νότιά του. Εκτός από τις τρεις ήδη γνωστές αντη-

41. Αντίστοιχοι χυτευτικοί λάκκοι βρέθηκαν τελευταία στα οικόπεδα Ερ. Ιωάννου (ΑΔ 39 (1984): Χρονικά, σ. 311) και Μ. Τζεδάκη-Αντ. Χατζημανώλη (ΑΔ 42 (1987): Χρονικά, σ. 587-589). Βλ. επίσης ΑΑ 1989, σ. 497-523, υποσημ. 17.

42. ΑΔ 45 (1990): Χρονικά, σ. 470-471, Σχέδ. 1.

Σχέδ. 9. Ρόδος. Οικόπεδο Παπαχριστοδούλου-Τζωρτζή-Παστρικού. Κάτοψη της ανασκαφής.

ρίδες της νότιας παρειάς του ορίου, τις οποίες κάλυπταν τα οδοστρώματα της αρχαίας οδού, παρόμοια ενίσχυση με αντηρίδες, ανά 2 μ., διαπιστώθηκε και στη βόρεια παρειά του, την ορατή από το χαμηλότερο επίπεδο, που εκτεινόταν προς Β. Οι αντηρίδες είναι συνολικά οκτώ, διαστ. 0,50x0,50 μ., κτισμένες από τετράγωνες καλά δουλεμένες πλίνθους. Οι δύο δυτικές έχουν καθαιρεθεί ως την πλίνθο θεμελίωσής τους. Βόρεια και ανατολικά της αντηρίδας 1 (αριθμώντας από Δ.-Α.) αποκαλύφθηκαν λείψανα από το θεμέλιο του τοίχου (τχ 23), πλ. 1,20 μ., με κατεύθυνση Β.-Ν., που φαίνεται ότι ενσωμάτωνε μόνο το ανατολικό τμήμα της αντηρίδας. Ακριβώς βόρεια της αντηρίδας 3 σώζεται η θεμελίωση τοίχου (τχ 22) με κατεύθυνση Β.-Ν., κατασκευασμένη από μεγάλες πωροπλίνθους. Από την αντηρίδα 4 ξεκινά ο τοίχος 14, μήκ. 10,50 μ., που εφάπτεται στη βόρεια παρειά του ορίου της Ρ17 ενισχύοντάς το, και ενσωματώνει όλες τις υπόλοιπες[43]. Όλοι οι προαναφερόμενοι τοίχοι, όπως και οι τοίχοι 13, 15 και 17 που σώζονται σε μεγαλύτερο ύψος (2,85, 1,60 και 3 μ. αντίστοιχα) αποτελούν κατασκευές μεταγενέστερες του ορίου, χωρίς να είναι δυνατός κάποιος μεταξύ τους συσχετισμός. Χρονολογούνται στην ελληνιστική περίοδο και μπορούν να θεωρηθούν ως μετασκευές στην οργάνωση-διαρρύθμιση του χώρου βόρεια της οδού Ρ 17, ο οποίος πρέπει να σχετίζεται με κάποιο σημαντικό κτίριο της αρχαίας Ρόδου.

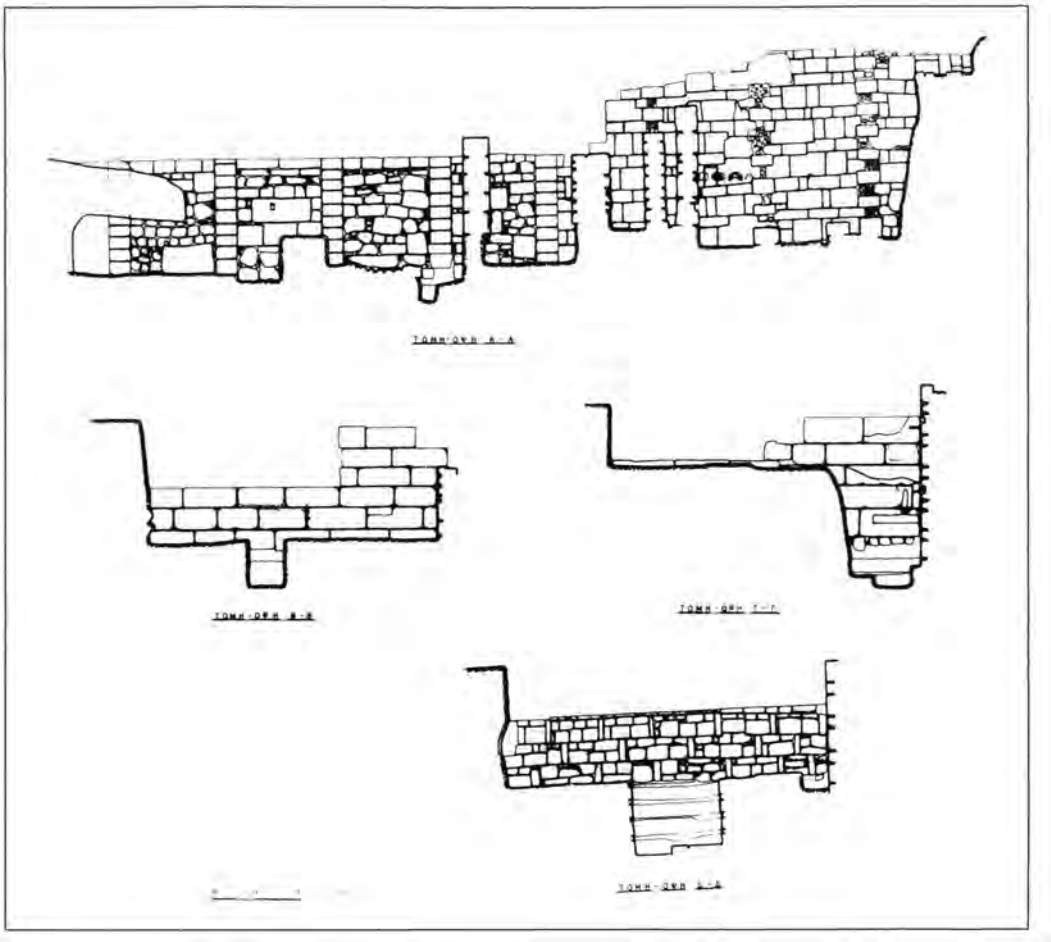
Ανατολικά του τχ 13, ένας λοξός τοίχος (τχ 24), κατεύθυνσης ΒΑ.-ΝΔ., συναντάται ακριβώς κάτω από το επίπεδο της γνωστής σκληρής στρώσης-δαπέδου που εντοπίστηκε σε αρκετά σημεία της ανασκαφής[44], βόρεια του ορίου της Ρ 17. Πιθανώς σχετίζεται με την είσοδο σπηλαιώδους κοιλότητας (Πίν. 168 γ), η οποία εντοπίστηκε στο σημείο μετάβασης από την κτιστή ράχη του ορίου της Ρ 17 στη λαξευμένη στο φυσικό βράχο κοίτη του, ακριβώς ανατολικά της αντηρίδας 8. Λόγοι ασφάλειας δεν επέτρεψαν τη συστηματική έρευνα της κοιλότητας αυτής.

Παράλληλος του τοίχου 24, στα νότια του, ένας ακόμη τοίχος (τχ 25), που σώζεται στο επίπεδο έδρασης του τχ 14, αποτελεί κατασκευή σίγουρα προγενέστερη του τχ 14 και ίσως και του ίδιου του ορίου. Ασφαλώς σχετίζεται με τη σπηλαιώδη κοιλότητα και πρέπει να ανήκει σε προγενέστερη της ιπποδάμειας χάραξης περίοδο.

Τέλος, δύο χυτευτικά καμίνια ερευνήθηκαν ανατολικά των οικοδομικών λειψάνων που έχουν ήδη αναφερθεί (Πίν. 168 δ). Είναι κτισμένα από πήλινες πλίνθους, επιχρισμένα με πηλό στους αρμούς και εδράζονται στη συμπαγή επίχωση που σκέπασε τη σπηλαιώ-

43. ΑΔ, ό.π.

44. ΑΔ, ό.π.

Σχέδ. 10. Ρόδος. Οικόπεδο Παπαχριστοδούλου-Τζωρτζή-Παστρικού. Οι τομές-όψεις Α-Α, Β-Β, Γ-Γ και Δ-Δ.

δη κοιλότητα. Χρονολογούνται και τα δύο στην ελληνιστική περίοδο[45]. *(Ε. Α.)*

ΑΝΑΤΟΛΙΚΟ ΤΜΗΜΑ ΠΟΛΗΣ

Οδός Παναγούλη (οικόπεδο Φωτεινής Μηναδάκη) (Σχέδ. 11)

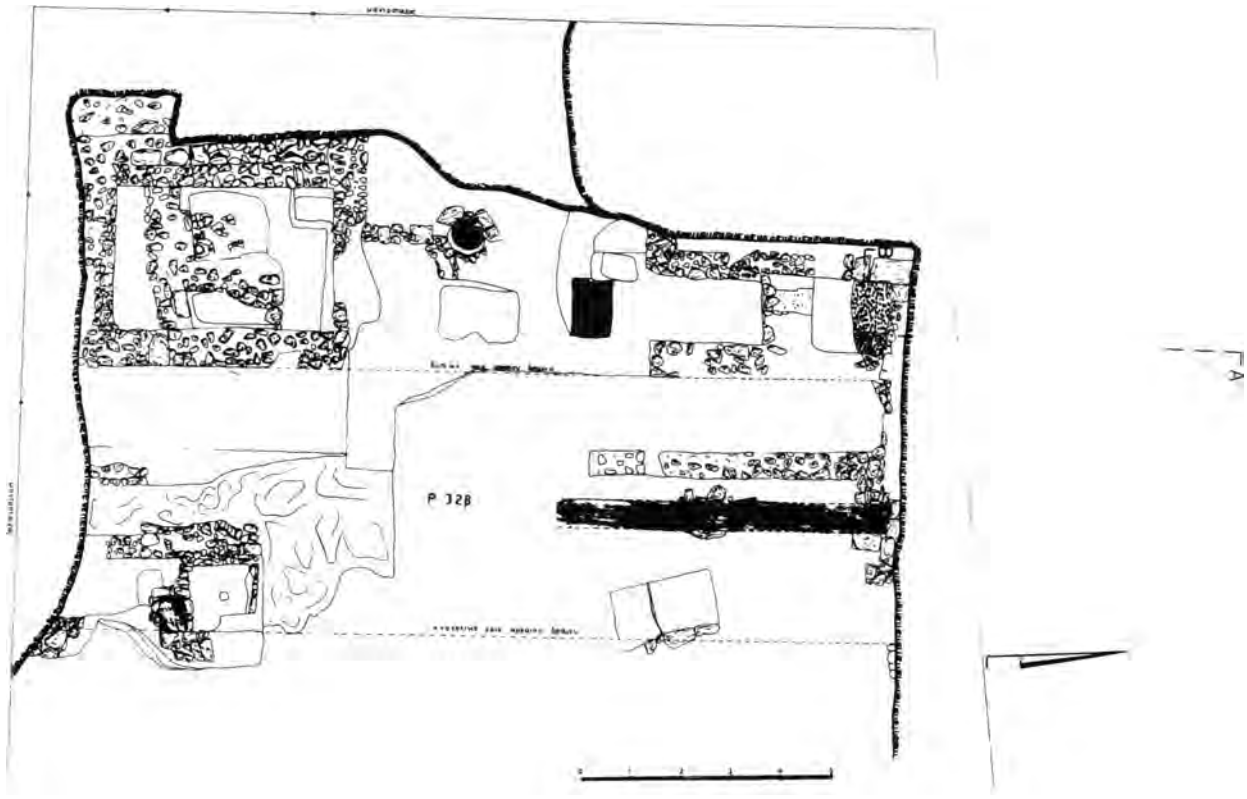
Το οικόπεδο[46] βρίσκεται στη νότια πλευρά της οδού Παναγούλη (τέως Πριγκιπίσσης Αλεξίας) και αμέσως βόρεια του οικοπέδου Ιακωβίδη-Πλακούνια, όπου σε περιορισμένη έρευνα το 1975 είχε αποκαλυφθεί τμήμα του δυτικού ορίου και οκτώ οδοστρώματα της αρχαίας οδού Ρ 32β[47]. Πριν από την παρέμβαση της Εφορείας είχε προηγηθεί γενική εκσκαφή μέχρι βάθους 4 μ. στο ανατολικό τμήμα του οικοπέδου, που είχε καταστρέψει τα αρχαία λείψανα. Στο υπόλοιπο τμήμα του και μολονότι η γενική εκσκαφή είχε φθάσει σε βάθος 2,50 μ. περίπου, εντοπίστηκε τμήμα της αρχαίας οδού Ρ 32β[48], με κατεύθυνση Β.-Ν., σε μήκος 16 μ. Από τα δύο όρια της οδού, που στο οικόπεδο αυτό έχει πλάτος 5,20 μ., αποκαλύφθηκαν δύο τμήματα από τη θεμελίωση του δυτικού και μικρό τμήμα από το ανατολικό όριο, σε επαφή με το οποίο υπήρχε ορθογώνιο κτιστό φρεάτιο. Στον κεντρικό άξονα της οδού κτιστός αποχετευτικός αγωγός, πλ. 0,60 μ., με οριζόντια κάλυψη, σωζόταν στη βόρεια παρειά του οικοπέδου. Από τα ελάχιστα κτίσματα που σώζονται δυτικά της οδού είναι ένα τετράγωνο κτιστό δωμάτιο σε επαφή με το δυτικό όριο, διαστ. 2,80Χ3 μ., στο εσωτερικό του οποίου βρέθηκαν κομμάτια πολλών οξυπύθμενων αμφορέων. Στο νοτιο-

45. Πρόκειται να μελετηθούν από τον ανασκαφέα.

46. Την ανασκαφή στο οικόπεδο επόπτευσε ο αρχαιολόγος Στάθης Ευαγγελινίδης.

47. Βλ. ΑΔ 30 (1975): Χρονικά, σ. 366.

48. ΑΔ 32 (1977): Χρονικά, σ. 361 και υποσημ. 46.

Σχέδ. 11. Ρόδος. Οδός Παναγούλη. Κάτοψη της ανασκαφής.

ανατολικό τμήμα του παραπάνω δωματίου, που χωριζόταν με τοίχο, βρέθηκαν συνολικά οκτώ οξυπύθμενοι ροδιακοί αμφορείς σε δύο επίπεδα, από τους οποίους οι τέσσερις, που βρίσκονταν σε βαθύτερο επίπεδο, ήταν κανονικά παράλληλα τοποθετημένοι με το στόμιο προς Δ. (Πίν. 169 α). Αντίθετα, οι εννέα αμφορείς, που περισυλλέχθηκαν σε κομμάτια από το δυτικό τμήμα του δωματίου, δεν είχαν κανονική διάταξη. Ανάμεσά τους υπήρχε και μία κάλπη.

Βορειότερα από τον παραπάνω χώρο ερευνήθηκαν ένα στρογγυλό και ένα τετράγωνο πηγάδι. Το τελευταίο, διαστ. 1,10Χ0,80 μ., ήταν λατομημένο στο βράχο, με εγκοπές-πατήματα για την κάθοδο και ερευνήθηκε μέχρι βάθους 2,20 μ. *(Μ. Φ.)*

Οδός Καναδά και Σκεύου Ζερβού (οικόπεδο Παν. Παπαναγιώτη)

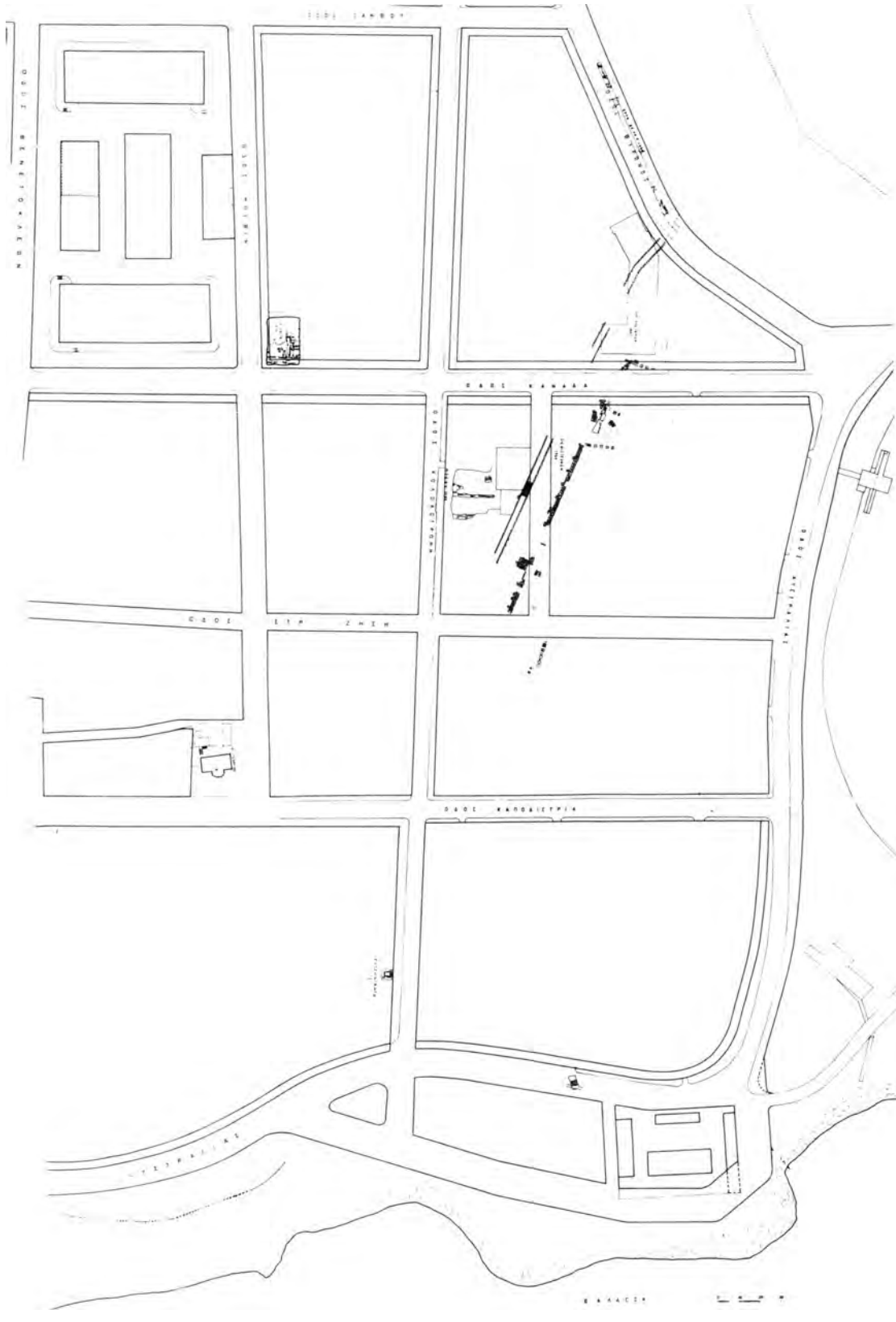
Το παραπάνω οικόπεδο βρίσκεται ανατολικά του οικοπέδου Γαρουφαλή, όπου είχαν αποκαλυφθεί τα δύο όρια της αρχαίας οδού Ρ 19α, με πλάτος 5,50 μ.[49] και αποτελεί ουσιαστικά τμήμα του. Βρέθηκε η συνέχεια των δύο ορίων (ανατολικό και δυτικό) της Ρ 19α, πλ. 5,50 μ., καθώς και ο κτιστός κεντρικός αγωγός της οδού, με ορισμένες από τις καλυπτήριες πλάκες στη θέση τους. Αναγνωρίστηκαν επίσης πέντε οδοστρώματα, αποσπασματικά διατηρημένα. Δίπλα στο νότιο όριο της οδού υπήρχε ένας μικρότερος εγκάρσιος κτιστός αγωγός (μήκ. 1,60 μ.), ο οποίος επικοινωνούσε με το μεγάλο κεντρικό αγωγό. *(Ε. ΚΑΡ.)*

Οδός Σκεύου Ζερβού και Αγίου Νικολάου (οικόπεδο Εμμ. Βλαστού)

Το οικόπεδο καταλαμβάνει τη νοτιοανατολική γωνία της διασταύρωσης των παραπάνω οδών, από τις οποίες η στενή σήμερα οδός Αγίου Νικολάου ακολουθεί την πορεία της σημαντικής «πλατείας», αρχαίας οδού Ρ 35, η οποία είχε πλάτος 16,50 μ. Το πλάτος αυτό επιβεβαιώθηκε με την ανασκαφή στο οικόπεδο ιδιοκτησίας αφών Μπόνη στην οδό Κολοκοτρώνη[50].

49. Για την οδό Ρ 19α, βλ. ΑΔ 34 (1979): Χρονικά, σ. 426, υποσημ. 40.

50. ΑΔ 35 (1980): Χρονικά, σ. 534. Για την οδό, βλ. επίσης W. Höpfner - E.L. Schwandner, Haus und Stadt im klassischen Griechenland, Μόναχο 1986, σ. 22-23.

Σχέδ. 12. Ρόδος. Οδός Βύρωνος. Τοπογραφικό διάγραμμα της περιοχής.

Στο οικόπεδο έγινε γενική εκσκαφή μέχρι βάθους 1,80 μ. περίπου από το επίπεδο της οδού Αγίου Νικολάου. Στο δυτικό του άκρο εντοπίστηκε το ανατολικό όριο της οδού Ρ 35 σε μήκος 10,50 μ. Είναι κτισμένο με ορθογώνιους πωρόλιθους και μικρούς στους αρμούς, με πάχος 0,70 μ., ενώ η επιφάνειά του βρίσκεται κατά 1,87 μ. βαθύτερα από τη σύγχρονη οδό. Λόγω ετοιμορροπίας των όμορων οικοδομών η ανασκαφή δεν προχώρησε σε βάθος. Δόθηκε άδεια για οικοδόμηση με γενική κοιτόστρωση και υψηλότερα από το επίπεδο των αρχαίων, τα οποία διατηρήθηκαν σε κατάχωση. *(Μ. Φ.)*

Οδός Βύρωνος (Σχέδ. 12)

Ρ 40. Κατά την εκσκαφή έργων της ΔΕΥΑΡ για τη διέλευση αγωγού ομβρίων υδάτων σε όρυγμα (βάθ. 2-4, πλ. 2 μ.) που ανοίχθηκε κατά μήκος του δυτικού ορίου της οδού Βύρωνος, αποκαλύφθηκαν σε απόσταση 8,30 μ. προς ΝΔ. της ρυμοτομικής γραμμής του οικοδομικού τετραγώνου των οδών Βύρωνος και Καναδά και προς Δ. του ξενοδοχείου Αθήναιον, τα πλευρικά τοιχώματα του μνημειώδους αγωγού της περιφερειακής οδού Ρ 40[51] (Σχέδ. 12), σε βάθος 0,90 μ. από το σημερινό οδόστρωμα. Ο αγωγός (μέγ. σωζ. ύψ. 2 και πλ. 3,70 μ.), ήταν λαξευτός στο βράχο, στο χαμηλότερο τμήμα του, και φαίνεται ότι δεν έφερε κάλυψη. Η ανωδομή του ήταν χτιστή κατά το δρομικό σύστημα, με μονή σειρά πωρόπλινθων. Τα τοιχώματα σώζονταν σε ύψος 3 δόμων το βόρειο (πάχ. 0,40 και ύψ. 1,60 μ.) και δύο δόμων το νότιο (πάχ. 0,60 και ύψ. 1,10 μ.). Από τη μελανοκάστανη πηλώδη επίχωση στο εσωτερικό του δεν περισυλλέχθηκε κανένα εύρημα. Κατά τη στρωματογραφική έρευνα της δυτικής παρειάς του ορύγματος, δεν εντοπίστηκαν οδοστρώματα της Ρ 40, ούτε το ελληνιστικό τείχος όπως αναμενόταν, αλλά βρέθηκε στρώμα λατύπης (πάχ. 0,40-0,60 μ.) που μειωνόταν προς το νοτιότερο τμήμα του ορύγματος, καθώς ο φυσικός βράχος παρουσίαζε ανωφερική κλίση. Η μη ανεύρεση του τείχους ίσως οφείλεται στο λιθολόγημα των πωροπλίνθων του σε μεταγενέστερους χρόνους και πιθανώς δεν είχε δημιουργηθεί κοίτη για την κατασκευή του, αλλά το χτίσιμό του είχε γίνει πάνω στην επιφάνεια του βράχου[52].

Ρ 15. Σε απόσταση 7,50 μ. από τη βορειοδυτική γωνία του ξενοδοχείου Αθήναιον[53], αποκαλύφθηκε σε μήκος 4 μ. ο μεγάλος συλλεκτήριος αποχετευτικός αγωγός της αρχαίας οδού Ρ 15, ο οποίος έχει εντοπιστεί από παλιά στη μεσαιωνική τάφρο[54], όπου εκτείνεται σε έκταση 230 μ.[55]. Στην οδό Βύρωνος τα τοιχώματα και ο πυθμένας του αγωγού ήταν λαξευμένα στο φυσικό βράχο της περιοχής. Το πλάτος του αγωγού εσωτερικά ήταν 2,35 και το ύψος του 2 μ. Στον πυθμένα του αγωγού και σε επαφή με το βόρειο τοίχωμά του, υπήρχε μονή σειρά πωροπλίνθων, τοποθετημένων δρομικά, σε ύψος 1 δόμου. Όμοια σειρά πωρόπλινθων υπήρχε και στο νότιο τοίχωμα του αγωγού, αλλά βρισκόταν σε απόσταση 0,17-0,30 μ. από αυτό. Πιθανώς χρησίμευαν για τη μείωση της ροής των νερών του αγωγού. Ο αγωγός στην πορεία του προς Α., θα κατέληγε στο μεγάλο, συλλεκτήριο επίσης, αγωγό που έχει αποκαλυφθεί νότια της περιφερειακής οδού Ρ 40, εσωτερικά της ελληνιστικής οχύρωσης, στα οικόπεδα Αστέγων Βιοτεχνών και Κ. Κωσταρίδη[56]. Η συμβολή των δύο αγωγών πιθανώς βρίσκεται προς Ν. της οδού Βύρωνος, αλλά η έρευνα δεν μπόρεσε να επεκταθεί ώστε να διαπιστωθεί. Νότια του αγωγού, η λαξευμένη επιφάνεια του φυσικού βράχου συνεχίζεται στο ύψος του αγωγού σε μεγάλη έκταση. Το δυτικό όριο της Ρ 15, όπως και το ανατολικό, δεν μπόρεσαν να διαπιστωθούν, ούτε και ίχνη οδοστρωμάτων της.

Οικοδομικά λείψανα νότια της Ρ 15. Νοτιοδυτικά της Ρ 15 και σε απόσταση 52 μ., αποκαλύφθηκε σε βάθος 1,90 μ. λαξευτή στο βράχο στοά με κατεύθυνση Α.-Δ., που φέρει καμαροσκέπαστη οροφή (μέγ. ορατού μήκ. 6,50, πλ. 1,25, μέγ. ύψ. 1,11 μ.). Το εσωτερικό της περιείχε συσσωρευμένη επίχωση λατύπης στο ανατολικό τμήμα, με λιγοστά κινητά ευρήματα που χρονολογούνται στην ελληνιστική περίοδο. Σε απόσταση 5,80 μ. νοτιότερα, βρέθηκαν οικοδομικά λείψανα και τρεις χώροι δεξαμενών, πιθανώς από εργαστηριακές εγκαταστάσεις που φαίνεται ότι σχετίζονται με το παρακείμενο στα ανατολικά ελληνιστικό κεραμικό εργαστήριο του οικοπέδου Κωσταρίδη. Συγκεκριμένα, αποκαλύφθηκαν τρεις τοίχοι από ορθογώνιες πωροπλίνθους (τχ 1, 2, 3), επενδεδυμένοι με ερυθρό κονίαμα και στις δύο παρειές τους που σώζονται σε ύψος δύο

51. Ο αγωγός της Ρ 40 αποκαλύφθηκε στο ανατολικά παρακείμενο οικόπεδο ΑΒΕΤΕ Κ. Κωσταρίδη, βλ. ΑΔ 43 (1988): Χρονικά, σ. 593· 44 (1989): Χρονικά, σ. 473· 45 (1990): Χρονικά, σ. 467, και στο οικόπεδο Αστέγων Βιοτεχνών, βλ. ΑΔ 23 (1968): Χρονικά, σ. 445 κ.ε., Σχέδ. 7.

52. Παρόμοια οικοδόμηση διαπιστώθηκε κατά την ανασκαφική έρευνα του ελληνιστικού τείχους στο οικόπεδο Κ. Κωσταρίδη, βλ. παραπάνω οικόπεδο ΑΒΕΤΕ Κ. Κωσταρίδη.

53. Ό.π., και ΑΔ 43 (1988): Χρονικά, σ. 593-594.

54. Ι. Κοντής, Συμβολή στη μελέτη του ρυμοτομικού της αρχαίας Ρόδου, σ. 17, σημ. 2. A. Maiuri, ClRh I, σ. 52, εικ. 32. R.U. Inglieri, Carta Archaeologica dell' isola di Rodi, Φλωρεντία 1936, σ. 19, αριθ. 27.

55. W. Höpfner - E.L. Schwandner, Haus und Stadt[2], Berlin 1994. Trinkwasser und Kanäle, σ. 60, εικ. 46, 1-4.

56. Βλ. υποσημ. 51.

έως τριών δόμων (ύψ. 1,10-0,87, πάχ. 0,60 μ.) και σχηματίζουν ορθογώνιο κλειστό χώρο (μέγ. μήκ. 4,5 και πλ. 3,2 μ.), ο οποίος φέρει στο βορειότερο τμήμα του πλακόστρωτο (μέγ. μήκ. 1,13, μέγ. πλ. 0,63, μέγ. πάχ. 0,60 μ.), πιθανώς κατεστραμμένο κατά το μεγαλύτερό του μέρος από τον εκσκαφέα. Ως συνδετικό υλικό μεταξύ των αρμών των μικρών και αδρά κατεργασμένων πώρινων πλακών, αλλά και ως επίστρωση στην ανώτερη επιφάνεια του πλακόστρωτου, χρησιμοποιήθηκε υδραυλικό κονίαμα (κουρασάνι). Την υποθεμελίωση των τοίχων αποτελούσε φερτή, λεπτή στρώση (πάχ. 0,10 μ.) ερυθρού, καμένου πηλοχώματος, όπως και ο υποκείμενος, κάθετα λαξευμένος, πωρόβραχος. Σημειώνεται ότι η ερυθρή πηλώδης στρώση, όπως και η φαιοπράσινη όμοιας σύστασης και υφής (πάχ. 0,20 μ.) που ήταν ορατή σε βάθος 1,20 και σε μήκος 9,80 μ. στο νότιο τμήμα της δυτικής παρειάς του ορύγματος, αποτελούν πιθανώς αποθέσεις από την επεξεργασία του πηλού, γνωστές και στο κεραμικό εργαστήριο του οικοπέδου Κωσταρίδη[57]. Η κάθετη κοπή του υποκείμενου βράχου (μέγ. ορατού ύψ. 1,50 μ.) που αντιστοιχεί στο πάχος των αποκαλυφθέντων τοίχων και η συνέχεια του σε αδιάγνωστο βάθος, υποδηλώνει πιθανώς ότι ο μπαζωμένος χώρος κάτω από το επίπεδο του πλακόστρωτου είναι υπόγειος ή αποτελεί ένα πρωιμότερο κτίσμα. Σε δοκιμαστική τομή που ανοίχθηκε δυτικά του τχ 1, αποκαλύφθηκε ότι η πλακόστρωση εδράζεται σε στρώμα λατύπης που περιέχει μεγάλο αριθμό κινητών ευρημάτων, όπως μελαμβαφών και ερυθροβαφών λύχνων, οινοχοών, θηλάστρων, ενσφράγιστων λαβών αμφορέων, φιαλιδίων και πινακίων, μαζών πηλού και σκωριών σιδήρου και χαλκού, θραυσμάτων από κέρνους και άβαφα χρηστικά σκεύη που χρονολογούνται από τον 4ο έως και το 2ο αι. π.Χ. Σε απόσταση 5 μ. νοτιότερα εντοπίστηκε, σε βάθος 1,70 μ., κάθετη κοπή του πωρόβραχου (ύψ. 0,80, μήκ. 2 μ.), σχηματίζοντας την υποθεμελίωση για την ανωδομή τοιχαρίου (τχ 4: μέγ. ύψ. 0,70, μέγ. πάχ. 0,85 μ.) με φορά παράλληλη προς τους τοίχους 1, 2. Τμήμα άλλου ημικατεστραμμένου τοίχου (τχ 5: μέγ. σωζ. μήκ. 0,90, ύψ. 0,80, μέγ. πάχ. 0,70 μ.) με κατεύθυνση ΝΔ.-ΒΑ. και επένδυση από υδραυλικό κονίαμα, κάθετου προς τον τχ 2, φαίνεται ότι αποτελούσε το διαχωριστικό όριο μεταξύ των δεξαμενών 1, 2, 3 που αποκαλύφθηκαν δυτικά και ανατολικά αυτού. Ειδικότερα, βόρεια του τχ 4 εντοπίστηκε, σε βάθος 3,20 μ., τμήμα ορθογώνιας λαξευτής στο βράχο δεξαμενής (Δ 1: μέγ. ορατού ύψ. 0,70, μέγ. σωζ. μήκ. 1,50, πλ. 2 μ.) με προσανατολισμό Α.-Δ., από την οποία σώζεται τμήμα του ανατολικού και νότιου τοιχώματός της. Από την αφαίρεση των διαταραγμένων επιχώσεων, μέχρι βάθους 3,70 μ., συλλέχθηκαν σκωρίες πηλού και σιδήρου και κινητά ευρήματα που χρονολογούνται από την ελληνιστική έως και τη βυζαντινή περίοδο. Ομοίου σχήματος δεξαμενή (Δ 3), σχεδόν παράλληλη με τη δεξαμενή Δ 1 και σε υψηλότερο επίπεδο (βάθ. 2,50 μ.), αποκαλύφθηκε σε απόσταση 1 μ. βορειότερα και σε επαφή με το ανατολικό τμήμα του τχ 2 (μέγ. ορατού μήκ. 1,70, μέγ. πλ. 1,50, μέγ. σωζ. ύψ. 0,50 μ.). Από τη δεξαμενή σώζεται τμήμα του επιχρισμένου με κονίαμα δαπέδου, όπως και του βόρειου και δυτικού τοιχώματός της. Δυτικά του τχ 5 και σε απόσταση 0,50 μ., εντοπίστηκε σε βάθος 2,10 μ. τμήμα λαξευτής δεξαμενής (Δ 2: μέγ. ορατού ύψ. 0,60, μέγ. σωζ. μήκ. 1, μέγ. πλ. 0,60 μ.), παράλληλη προς τις Δ 1 και Δ 3. Το βόρειο όριό της αποτελεί το δυτικό τμήμα του τχ 2, ενώ το ανατολικό σχηματίζει κοντά στη βορειοανατολική γωνία με τον τχ 2 ημικυκλικό λάξευμα, διαμ. 0,65 μ. Από τη δεξαμενή, που εισχωρεί κατά το μεγαλύτερό της μέρος κάτω από τη δυτική παρειά του ορύγματος, δεν περισυλλέχθηκε κανένα εύρημα. *(Α. Δ.-Π. Τ.)*

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΑΡΧΑΙΩΝ ΟΔΩΝ

Ρ 2β	Έργα ΔΕΥΑΡ, οδός Εθελοντών Δωδεκανησίων	σ. 449
Ρ 3	Έργα ΔΕΥΑΡ, οδός Εθελοντών Δωδεκανησίων	σ. 449
Ρ 3α	Έργα ΔΕΥΑΡ, οδός Αμερικής	σ. 450
Ρ 15	Έργα Δήμου στην οδό Διαγοριδών	σ. 451-452
	Έργα ΔΕΥΑΡ, οδός Βύρωνος	σ. 464
Ρ 17	Οικόπεδα Παπαχριστοδούλου-Παστρικού-Τζωρτζή	σ. 459-460
Ρ 19α	Οικόπεδο Παπαπαναγιώτη	σ. 462
Ρ 26	Οικόπεδα Δ. Διακίδη, Γ. Μηνέττου κτλ.	σ. 452
Ρ 32β	Οικόπεδο Μηναδάκη	σ. 461
Ρ 35	Οικόπεδο Βλαστού	σ. 462-464
Ρ 39	Έργα ΔΕΥΑΡ, οδός Αμερικής	σ. 450
Ρ 39α	Έργα ΔΕΥΑΡ, οδός Γρ. Λαμπράκη	σ. 449-450
Ρ 40	Έργα ΔΕΥΑΡ, οδός Βύρωνος	σ. 464
	Οικόπεδο ΑΒΕΤΕ Κ. Κωσταρίδη, οδός Βύρωνος και Καναδά	σ.445-447

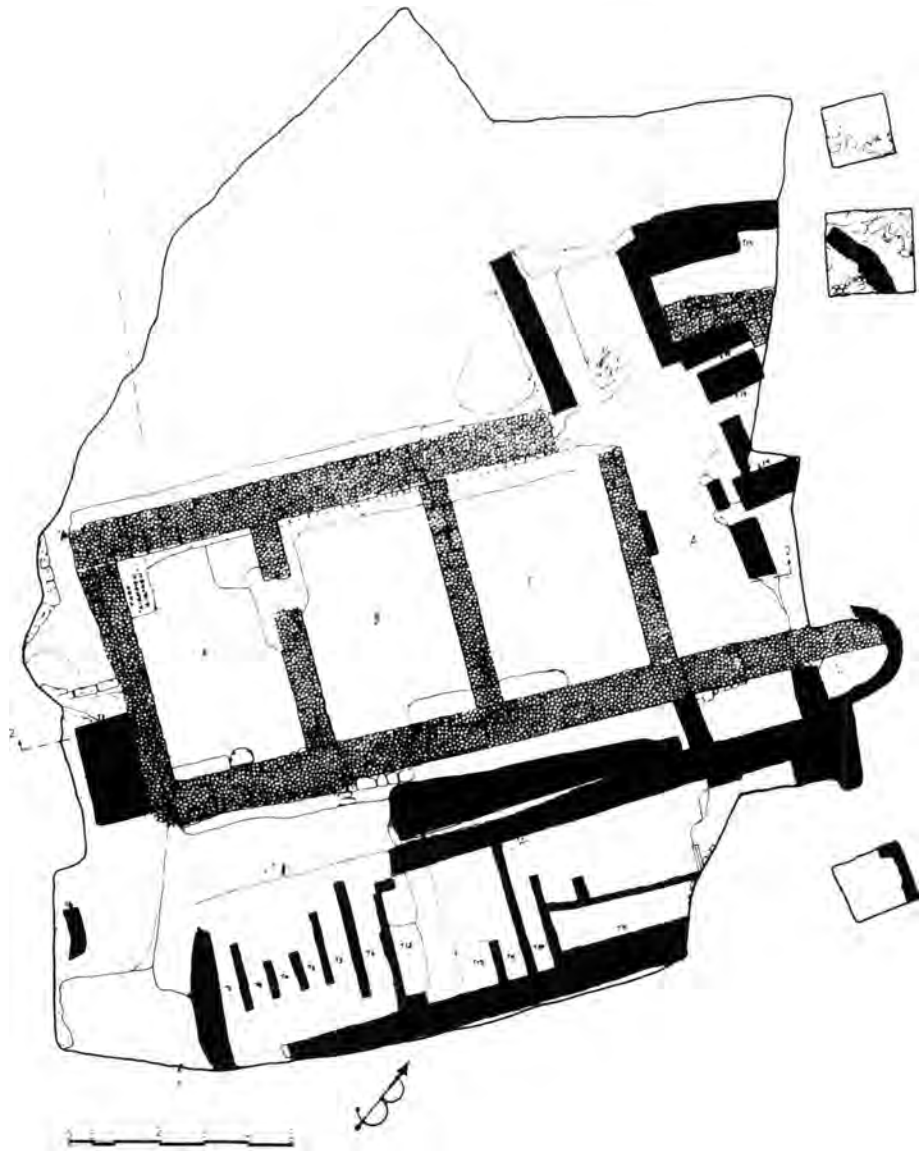
ΔΥΤΙΚΗ ΝΕΚΡΟΠΟΛΗ

Περιοχή αρχαίας ακρόπολης Ρόδου (Μόντε Σμιθ). Πάροδος Ησιόδου (οικόπεδο Μαρίας Βαρδέλη) (Σχέδ. 13· Πίν. 169 β)

Κατά την ανασκαφή του παραπάνω οικοπέδου (ΚΜ 619Γ) τα έτη 1990-1992, ήλθε στο φως σημαντικό τμήμα της αρχαίας νεκρόπολης της Ρόδου, το οποίο ήταν σε χρήση για πολλούς αιώνες[58]. Συγκεκριμένα,

57. Βλ. υποσημ. 51.

58. Για τη δημοσίευση των ευρημάτων, πρβλ. Έ. Καράντζαλη-

Σχέδ. 13. Ρόδος. Πάροδος Ησιόδου. Κάτοψη τμήματος της αρχαίας νεκρόπολης.

αποκαλύφθηκε συγκρότημα έντεκα μακρόστενων θηκοειδών τάφων του τέλους του 4ου και του 5ου αι. μ.Χ., με δευτερογενείς ταφές ή ανακομιδές. Από τα κτερίσματα της περιόδου αυτής ενδιαφέρουσα είναι η σειρά των παλαιοχριστιανικών λύχνων, διαφόρων τύπων, αλλά κυρίως μικρασιατικών και σαμιακών. Προς ΝΑ. του συγκροτήματος των τάφων βρέθηκε κυκλική κατασκευή με έντονα ίχνη καύσης και κάρβουνα, πιθανότατα είδος εστίας, που χρονολογείται επίσης στην παλαιοχριστιανική περίοδο. Η ρωμαϊκή περίοδος (2ος-4ος αι. μ.Χ.) αντιπροσωπεύεται από τα λείψανα ορθογωνίου οικοδομήματος τεσσάρων δωματίων, τα οποία αποτελούσαν πιθανότατα οστεοφυλάκια. Στο εσωτερικό τους βρέθηκε παχύ στρώμα με μεγάλα και μικρά οστά που προέρχονταν από ανακομιδές. Σ' ένα δωμά-

T. McGeorge 1993, Σιαμαία Δίδυμα στη Ρόδο, Πρακτικά Συνεδρίου Ρόδος 2.400 χρόνια, 1993 (υπό εκτύπωση).

τιο και σε λάκκο ανοιγμένο στο φυσικό ασβεστολιθικό βράχο αποκαλύφθηκαν τα λείψανα δύο δίδυμων βρεφών (Πίν. 169 γ), που πιθανολογείται ότι ανήκουν σε σιαμαία βρέφη. Σημαντικά υπολείμματα του υστεροελληνιστικού νεκροταφείου της περιοχής βρέθηκαν κυρίως προς ΒΑ. του ανασκαμμένου χώρου, αλλά και σε άλλα σημεία, διαταραγμένα ωστόσο και μερικώς κατεστραμμένα κατά τη διάρκεια των υστερότερων περιόδων. Αποκαλύφθηκαν οκτώ λαξευτοί στο βράχο υστεροελληνιστικοί τάφοι (διαστ. 1,24-1,90Χ0,70-0,75 μ.), μία ελεύθερη ταφή, καθώς και καύσεις σε ταφικές υδρίες τύπου Hadra. Τα ευρήματα των τάφων αυτών χρονολογούνται από το β΄ μισό του 3ου αι. π.Χ. έως τις αρχές του 1ου αι. π.Χ. Πρόκειται για πολλά ατρακτόσχημα μυροδοχεία, φιάλες, δίωτα φιαλίδια (Πίν. 169 δ), αμφορίσκους, οινοχοΐσκες και τμήματα γυάλινων αγγείων. *(Ε. ΚΑΡ.)*

Οδός Πειραιώς

Κατά την εκσκαφή ορύγματος της ΔΕΥΑΡ για την κατασκευή αγωγού ομβρίων υδάτων στην παραπάνω οδό, εντοπίστηκαν στο ανατολικότερο τμήμα της οδού και σε βάθος 0,50-0,94 μ. επτά λακκοειδείς λαξευτοί τάφοι[59] (μήκ. 1,10-2,25 και πλ. 0,50-0,75 μ.) των πρώιμων ελληνιστικών χρόνων. Οι τάφοι διατηρούσαν μία (τφ 1, 2, 6, 7) ή τις περισσότερες καλυπτήριες πλάκες στη θέση τους (τφ 5), εκτός των τφ 3, 4, 8, οι οποίοι ήταν συλημένοι. Οι ασύλητοι τάφοι περιείχαν από ένα σκελετό με προσανατολισμό ΝΑ.-ΒΔ. και κτερίσματα, όπως μελαμβαφή και άβαφα ατρακτόσχημα μυροδοχεία, άβαφους οξυπύθμενους αμφορίσκους, μελαμβαφή πινάκια και φιαλίδια, δίωτους σκύφους bolsal, ασκούς τύπου guttus, λύχνους, σιδερένιες στλεγγίδες, κάτοπτρα, καθώς και μετάλλινα και γυάλινα μικροαντικείμενα του τέλους του 4ου έως το α΄ μισό του 3ου αι. π.Χ. Προς ΝΑ. του τάφου 1 και προς ΒΑ. της τάφρου 7 αποκαλύφθηκαν τρεις λαξευτές στο βράχο θήκες (διαμ. 0,32-0,40 μ.) οι οποίες περιείχαν από μία υδρία τύπου Hadra και εξωτερική κτέριση, στη θήκη α΄, μελαμβαφούς μυροδοχείου του πρώιμου 3ου αι. π.Χ., στη θήκη γ΄, ψήφων από διαφανή υαλόμαζα, ενώ στο εσωτερικό της υδρίας από την θήκη β΄ βρέθηκε αργυρό νόμισμα και φιαλίδια. Νοτιοανατολικά της θήκης β΄ αποκαλύφθηκαν ίχνη από κατεστραμμένο λαξευτό λακκοειδή τάφο (τφ 8), ο οποίος είχε λατομηθεί όπως και ο παρακείμενος στα ανατολικότερα χώρος (μήκ. 11,50 μ.) έως το ύψος της νοτιοανατολικής γωνίας ταφικού περιβόλου (μέγ. μήκ. 6,27, μέγ. πλ. 0,94, μέγ. ύψ. 1,10-1,26 μ.) που εντοπίστηκε σε βάθος 0,55 μ. από το οδόστρωμα. Ο περίβολος αποτελείται από αργούς λίθους, ενώ σώζεται τμήμα του ανατολικού σκέλους του σε τέσσερις δόμους και του νότιου σε επτά. Από τη δοκιμαστική τομή (διαστ.: μήκ. 5,24, βάθ. 1,41, πλ. 0,48 μ.) προς Α. και σε επαφή με τη νοτιοανατολική γωνία του περιβόλου εντοπίστηκε σε βάθος 1,98 μ. ο φυσικός βράχος και το υπερκείμενο εξισωτικό γέμισμα χονδρής λατύπης, με κινητά ευρήματα που χρονολογούν τη θεμελίωση του περιβόλου στον πρώιμο 3ο αι. π.Χ. Από τον εκβραχισμό του λαξευτού πωρόβραχου μεταξύ του ταφικού περιβόλου και των λακκοειδών τάφων, αποκαλύφθηκε κατά τις εκσκαφικές εργασίες, σε βάθος 0,16 μ. από το οδόστρωμα, η επίπεδη οροφή (πάχ. 0,70 μ.) και το εσωτερικό θαλαμωτού λαξευτού τάφου (τφ 9, διαστ.: μέγ. μήκ. 4, μέγ. πλ. 3,50, μέγ. ύψ. 2,10-2,40 μ.), σχεδόν ορθογωνίου σχήματος με αψιδωτή είσοδο (πλ. 2,90 μ.) στα βόρεια, μπαζωμένη από επιχώσεις αρχαίας λατύπης και άμμου, οι οποίες περιείχαν μεγάλο αριθμό κινητών ευρημάτων, κυρίως άβαφης μελαμβαφούς και ερυθροβαφούς κεραμικής των ελληνιστικών χρόνων. Ίχνη καύσης και στάχτης ήταν διάσπαρτα στα συσσωρευμένα μπάζα του δαπέδου και στη λαξευτή πατούρα (πλ. 0,11 μ.) σε ύψος 0,90 μ. από το δάπεδο, της νότιας παρειάς του τάφου. Κινητά ευρήματα εντοπίστηκαν σε βάθος 1,70 μ., στη νοτιοανατολική γωνία και κατά μήκος της νότιας παρειάς: 13 παραμερισμένα τεφροδόχα αγγεία του α΄ μισού του 3ου αι. π.Χ., που έφεραν ίχνη στάχτης στο εξωτερικό τους (Πίν. 170 α), από τα οποία δώδεκα υδρίες Hadra σε λευκό βάθος —η μία φέρει γραπτή επιγραφή *ΝΕΩΝΟC* στον ώμο, στη βάση και στο πώμα— και ένας άβαφος αμφορέας με όλπη και μελαμβαφές πινάκιο. Ο παραμερισμός των τεφροδόχων αγγείων οφείλεται σε λατόμευση του δαπέδου του τάφου ύστερα από την εγκατάλειψή του. Το βορειότερο τμήμα του δαπέδου ήταν λαξευμένο σε δύο βαθμίδες (ύψ. 0,30 και 0,80 μ.), από τις οποίες η κατώτερη αποτελούσε την παρυφή βαθιού ορθογωνίου λαξεύματος (μήκ. 4, πλ. 1,10 και ύψ. 0,80 μ.)· η έρευνά του δεν ολοκληρώθηκε σε βάθος, λόγω της επικίνδυνης πτώσης των παρακείμενων επιχώσεων της βόρειας παρειάς της εισόδου. *(Π. Τ. - Α. Γ.)*

Οδός Αγίου Ισιδώρου (έργα ΔΕΥΑΡ)

Στο βόρειο άκρο της νοτιοδυτικής νεκρόπολης, βόρεια του αρχαιολογικού χώρου του τάφου του Αγίου Ιωάννη[60] και ανατολικά των οικοπέδων Ανοικοδό-

59. Το όρυγμα βρίσκεται δυτικά των οικοπέδων Καλούδη και Καργάκου, ΑΔ 32 (1977): Χρονικά, σ. 366-367.

60. P.M. Fraser, Rhodian Funerary Monuments, Oxford 1977, σ. 3, 52-55, εικ. 3,5-6.

μησης[61] και Μιχ. Καραγιάννη[62], έγινε καθαρισμός σε υψηλό τμήμα βράχου, που εκτεινόταν μέσα στην πορεία του ορύγματος του κεντρικού αποχετευτικού αγωγού. Ο βράχος βρισκόταν σε απόσταση 90-100 μ. δυτικά της οδού Μ. Πετρίδη (πρώην Μακρύ Στενό) και αποτελούσε τμήμα του δυτικού ορίου της φυσικής κοιλάδας, η οποία διέσχιζε τη νοτιοδυτική νεκρόπολη, ακολουθώντας κατεύθυνση από ΒΑ.-ΝΔ.[63].

Ο βράχος ερευνήθηκε σε συνολικό μήκος 50, πλάτος 15 και ύψος 5 μ. Στην ανατολική παρειά του αποκαλύφθηκαν κατακόρυφα λαξεύματα, που ίσως ανήκουν σε τάφους που καταστράφηκαν στο παρελθόν. Στην πάνω οριζόντια επιφάνεια επισημάνθηκαν επίσης δύο λακκοειδείς λαξευτοί τάφοι και μία λαξευτή ορθογώνια θήκη, που βρέθηκαν εντελώς κενοί. Μετά τον καθαρισμό καταστράφηκε το νοτιότερο τμήμα του βράχου σε μήκος 14 και πλάτος 4 μ. *(Β. Π.)*

Οδός Παρθενόπης (έργα ΔΕΥΑΡ) (Σχέδ. 14)

Στη γωνία των οδών Παρθενόπης (Ντοκούζ Σοκάκ) και Θ. Σοφούλη και δυτικότερα, κατά μήκος της οδού Παρθενόπης, κατά τη διάνοιξη ορύγματος για το αποχετευτικό σύστημα της πόλης, αποκαλύφθηκε σημαντικός αριθμός τάφων και ταφικών συγκροτημάτων[64]. Τα ταφικά συγκροτήματα βρίσκονται σε μικρή απόσταση νότια της ελληνιστικής οχύρωσης και εκτείνονται προς Β. και ΒΔ. σειράς κτιστών τάφων που είχαν αποκαλυφθεί σε παλαιότερη ανασκαφική έρευνα και διατηρούνται σε υπαίθριο επισκέψιμο αρχαιολογικό χώρο[65].

Όρυγμα δυτικά της οδού Θ. Σοφούλη. Στο τμήμα αυτό του ορύγματος αμέσως δυτικά της οδού Θ. Σοφούλη και σε συνέχεια των τάφων του αρχαιολογικού χώρου αποκαλύφθηκαν λείψανα ορθογώνιου οικοδομήματος με ψηφιδωτό δάπεδο (Πίν. 170 β). Το δάπεδο ορίζουν από Ν. και Α. κτιστό και λαξευτό αντίστοιχα τοίχωμα, ενώ τα τοιχώματα που το περιόριζαν από Β. και Δ. έχουν καταστραφεί. Τα τοιχώματα είναι επιχρισμένα με λευκό κονίαμα, ενώ τη βάση τους διατρέχει βαθμίδα, πλ. 0,32 και ύψ. 0,20 μ. Η συνέχεια του ανατολικού τοιχώματος, που διατηρείται σε απόσταση 0,90 μ. νότια του ψηφιδωτού και 1,50 μ. βόρεια από αυτό, φανερώνει ότι σε μία παλαιότερη φάση διαμορφωνόταν ένας ευρύτερος χώρος, που το μήκος του έφθανε τουλάχιστον τα 5,60 μ.

Το ψηφιδωτό, διαστ. 3,40x3,20 μ., αποτελείται από λευκές ψηφίδες και στο κέντρο φέρει ορθογώνιο έμβλημα διακοσμημένο με γεωμετρικά θέματα. Το έμβλημα, διαστ. 1,40x1,80 μ., ορίζεται από πλατιά κεραμόχρωμη ταινία, ενώ ταινία σκούρου καστανού χρώματος το υποδιαιρεί σε δύο επί μέρους τμήματα, από τα οποία το δυτικό καλύπτεται με ρόμβους και το ανατολικό με εξάγωνα. Το περίγραμμα των ρόμβων αποδίδεται με γκριζογάλανες και κεραμιδί ψηφίδες, των εξαγώνων με σκούρες καστανές ψηφίδες. Στο κέντρο των ρόμβων και των εξαγώνων εγγράφονται ρομβοειδές και σταυροειδές αντίστοιχα κόσμημα.

Αμέσως βόρεια του ψηφιδωτού δαπέδου και εν μέρει κάτω από αυτό, ανοιγόταν μέσα στο θεμέλιο του οικοδομήματος τάφος, προσανατολισμού Α.-Δ., με είσοδο στα δυτικά. Ο τάφος (τάφος 4) είχε μήκος 2,70, πλάτος 0,83 και ύψος 1,40 μ. Βρέθηκε συλημένος, αν και η είσοδος του ήταν κλεισμένη με ορθογώνια πωρόπετρα και κεραμίδι στους αρμούς. Από το εσωτερικό του περισυλλέχθηκαν μόνο μερικά άβαφα όστρακα, θραύσματα γυάλινων αγγείων και μερικά οστά. Η χρήση του χώρου, ιδιαίτερα η παρουσία του ψηφιδωτού, που είναι το μοναδικό που έχει βρεθεί μέχρι σήμερα στην αρχαία νεκρόπολη, παραμένει προβληματική. Είναι ωστόσο πιθανόν ότι πρόκειται για υπέργειο επιτάφιο οικοδόμημα, όπως φανερώνει η παρουσία του τάφου κάτω από το ψηφιδωτό δάπεδο.

Δεύτερο επιτάφιο οικοδόμημα, κτιστό με ορθογώνιες πωρόπετρες στο μεγαλύτερο δυτικό τμήμα του και λαξευτό στο ανατολικό, αποκαλύφθηκε αμέσως βόρεια του χώρου με το ψηφιδωτό (Πίν. 170 β). Είναι πιθανότατα μεταγενέστερο του προηγούμενου οικοδομήματος, καθώς το νότιο τοίχωμά του εφάπτεται και ενσωματώνει στην πορεία του τη συνέχεια του τοιχώματος που περιορίζει από Α. το ψηφιδωτό. Έχει μήκος 4,80 και πλάτος 3 μ., ενώ στο ανατολικότερο λαξευτό τμήμα του το πλάτος μειώνεται στα 1,65 μ. και δημιουργείται ένα μικρότερο διαμέρισμα, διαστ. 1,90x 1,65 μ. Στο χώρο αυτό, σε επαφή με το τοίχωμα του βάθους, διαμορφώνεται χαμηλή βαθμίδα, πλ. 0,78 και ύψ. 0,17 μ.

Τα κτιστά τοιχώματα του οικοδομήματος εδράζονται σε ευθυντηρία, που την αποτελούν ορθογώνιοι δόμοι από λάρτιο λίθο, ενώ στη νότια πλευρά της ευθυντη-

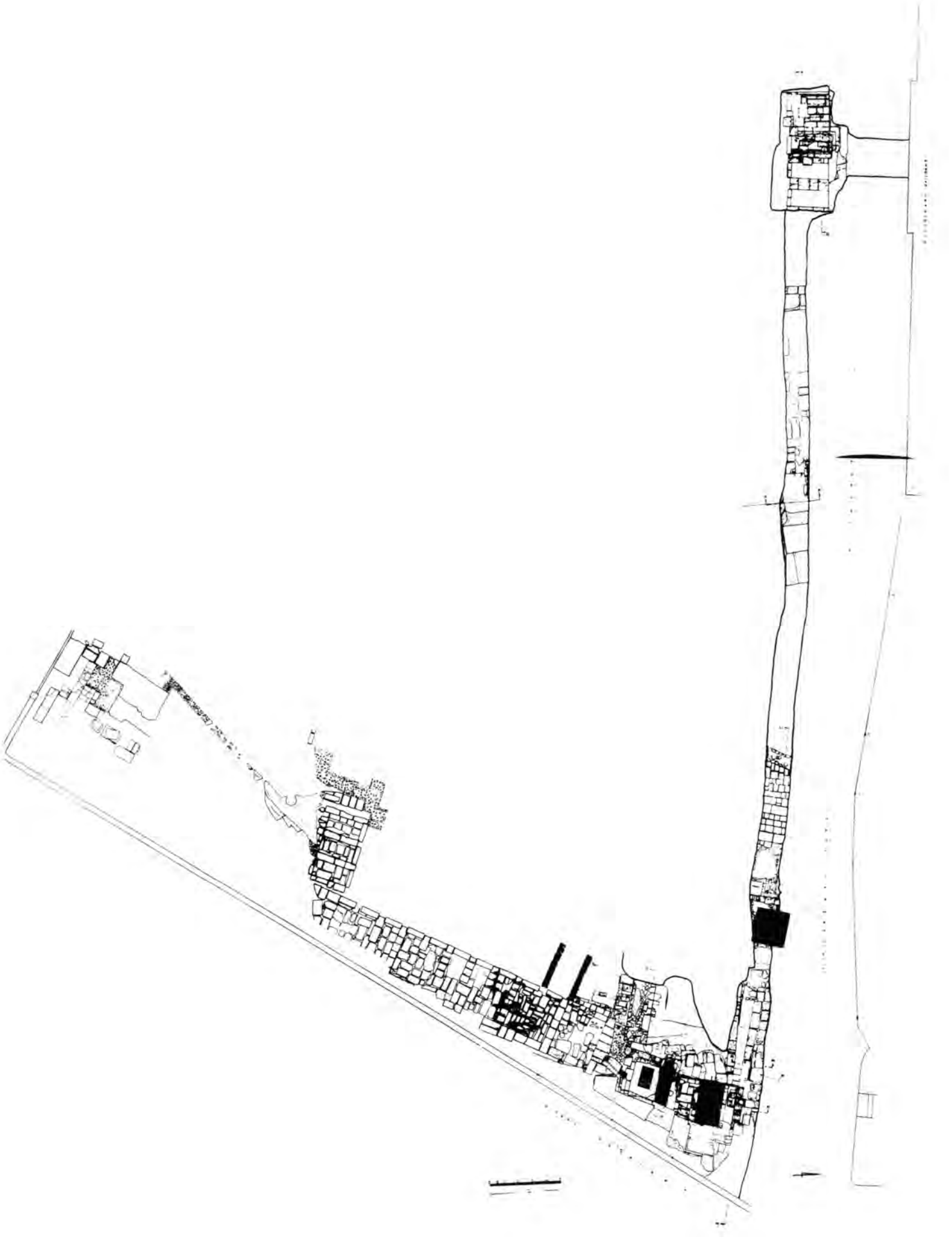
61. ΑΔ 28 (1973): Χρονικά, σ. 635-637.

62. ΑΔ 34 (1979): Χρονικά, σ. 433, Πίν. 231 α.

63. P.M. Fraser, ό.π., σ. 2-3 (περιοχή Ib, βλ. χάρτη). Το ανατολικό όριο της κοιλάδας διατηρείται 70 μ. περίπου νοτιότερα, ενώ η συνέχειά του προς ΝΔ. διασώζεται σε σημαντικό μήκος και ύψος στα ανατολικά της οδού Μ. Πετρίδη. Τμήμα του ανατολικού ορίου της κοιλάδας πρέπει να αποτελεί το υψηλό μέτωπο βράχου που έχει αποκαλυφθεί στο οικόπεδο Καραμαρίτη-Κωβιού, βλ. ΑΔ 34 (1979): Χρονικά, σ. 435.

64. Την εποπτεία της ανασκαφής είχε η αρχαιολόγος Στέλλα Παλαιολόγου.

65. ΠΑΕ 1959, σ. 193, παρένθ. πίν. Δ και πίν. 164.

Σχέδ. 14. Ρόδος. Οδός Παρθενόπης. Κάτοψη της ανασκαφής.

ρίας έχουν χρησιμοποιηθεί σε β΄ χρήση δύο βάσεις στηλών από λάρτιο λίθο. Στο δυτικό τοίχωμα, όπου ανοιγόταν η είσοδος του οικοδομήματος, διαμορφώνεται ψευδοπρόσοψη, που την αποτελούν δύο παραστάδες στα άκρα και δύο ημικίονες δεξιά και αριστερά της εισόδου. Ημικίονας σώζεται και στο νότιο εξωτερικό τοίχωμα, ενώ στο βόρειο δεν διαπιστώθηκε ανάλογη διαμόρφωση. Το τοίχωμα αυτό, ωστόσο, είναι κατεστραμμένο σε σημαντικό μήκος, ενώ μεταγενέστερος τάφος που οικοδομήθηκε σε επαφή μ' αυτό έχει αλλοιώσει την αρχική του μορφή. Οι ημικίονες έχουν βάση με διπλή σπείρα και τροχίλο και είναι αρράβδωτοι. Τόσο τα εξωτερικά, όσο και τα εσωτερικά τοιχώματα του οικοδομήματος, που σώζονται σε μέγιστο ύψος 2,25 μ., είναι επιχρισμένα με λευκό κονίαμα. Η παρουσία των ημικιόνων στα εξωτερικά τοιχώματα του οικοδομήματος δηλώνει ότι είχε τη μορφή μικρού μαυσωλείου.

Το δάπεδο του οικοδομήματος αποτελούσαν πώρινοι ορθογώνιοι δόμοι, ενώ σε απόσταση 0,65 μ. από το βόρειο τοίχωμα είχαν χρησιμοποιηθεί μαρμάρινες πλάκες, που δημιουργούν ταινία πλ. 0,35 μ. Κάτω από το δάπεδο βρέθηκε θαλαμοειδής καμαροσκέπαστος τάφος, κτιστός, με ορθογώνιους πωρόλιθους και λαξευτός στο βράχο στο ανατολικό του τοίχωμα. Η είσοδός του ανοιγόταν στη δυτική πλευρά, είχε μήκος 2,70, πλάτος 1,80 και ύψος 1,35 μ. Ο τάφος βρέθηκε συλημένος και δεν έδωσε κανένα εύρημα.

Τα δύο ταφικά οικοδομήματα χρονολογούνται στους ρωμαϊκούς χρόνους.

Σε μικρή απόσταση δυτικά του οικοδομήματος με το ψηφιδωτό δάπεδο βρέθηκε τοίχος (8), κατεύθυνσης Α.-Δ., μήκ. 4,30, πλ. 1,60 και ύψ. 0,70 μ. Ο τοίχος ήταν κτιστός στα εξωτερικά του τοιχώματα με ορθογώνιους πωρόλιθους και εσωτερικά γεμάτος με πέτρες και χώμα. Η βόρεια πλευρά του ήταν επιχρισμένη με υδραυλικό κονίαμα. Ο τοίχος αποτελούσε την υπέργεια επιτάφια κατασκευή κιβωτιόσχημης κτιστής θήκης και σειράς τεφροδόχων καλπών, που βρέθηκαν κάτω από αυτόν μετά την αφαίρεσή του. Οι κάλπες είχαν τοποθετηθεί σε σειρά μέσα στο χώμα, σε επαφή με τοίχωμα, κατεύθυνσης Α.-Δ. Ο τάφος βρέθηκε χαμηλότερα από τις κάλπες, είχε μήκος 1 και πλάτος 0,50 μ. Περιείχε δύο ενεπίγραφες οστεοθήκες που έφεραν τις επιγραφές: α) *ΑΠΑΘΑΥΣΑΔΟΣ* (Ε 357) και β) *ΑΝΤΙΟΧΙΟΥ ΠΤΟΛΕΜΑΙΟΥ ΝΕΤΤΙΔΑ* (Ε 3575), και πήλινο ατρακτόσχημο μυροδοχείο, που χρονολογείται στον 1ο αι. π.Χ.-1ο αι. μ.Χ.

Όρυγμα κατά μήκος της οδού Παρθενόπης. Στο σκέλος του ορύγματος που εκτεινόταν κατά μήκος της οδού Παρθενόπης[66] αποκαλύφθηκε, αμέσως ανατολικά του μικρού μαυσωλείου, τοίχος ή πλακόστρωση, κατεύθυνσης Α.-Δ., σε μήκος 9 και πλάτος 1,50-1,20 μ., που συνεχιζόταν βόρεια, εκτός των ορίων του ορύγματος. Σε απόσταση 0,50-0,80 μ. νότια του, εντοπίστηκε δεύτερος, παράλληλος προς αυτόν, τοίχος (3), κτισμένος με ακατέργαστους πωρόλιθους, θραύσματα αρχιτεκτονικών μελών και κεραμίδι στους αρμούς.

Σε απόσταση 1,65 μ. δυτικότερα βρέθηκε κτιστός θαλαμοειδής τάφος (τάφος 1) με ημικυλινδρική οροφή, μήκ. 2,40, πλ. 2,30 και ύψ. 2,20 μ. Η είσοδος του ανοιγόταν στην ανατολική του πλευρά. Πάνω από τον τάφο διασώθηκαν λείψανα κτιστής επιτάφιας κατασκευής με επάλληλες βαθμίδες στην ανατολική της πλευρά, όπου θα πρέπει να βρισκόταν η πρόσοψη. Στο εσωτερικό του τάφου βρέθηκαν λείψανα οστών, δύο βολβοειδή μυροδοχεία, ερυθροβαφής σκύφος, δύο λυχνάρια και χάλκινο νόμισμα. Τα αγγεία χρονολογούν τον τάφο στον 1ο αι. μ.Χ.

Αμέσως δυτικά του τάφου βρέθηκε κτιστό πηγάδι ορθογωνίου σχήματος, διαστ.1Χ1,90 μ. Δυτικά του πηγαδιού αποκαλύφθηκε σε μήκος 7 μ. και σε όλο το πλάτος του ορύγματος (1,80 μ.) πλακόστρωτο με ορθογώνιες πωρόπετρες, που πιθανότατα αποτελούν δάπεδο έξι θαλαμοειδών καμαροσκέπαστων τάφων, που είχαν εντοπιστεί σε ανασκαφική έρευνα το έτος 1969[67] και στη συνέχεια καταστράφηκαν.

Λείψανα άλλης συστάδας τάφων εντοπίστηκαν σε απόσταση 11,20 μ. δυτικά της προηγούμενης. Ο ανατολικότερος τάφος της σειράς ήταν λαξευτός στο φυσικό βράχο και από το εσωτερικό του περισυλλέχθηκαν δύο ατρακτόσχημα μυροδοχεία, τρία ερυθροβαφή λυχνάρια και πήλινο θεατρικό προσωπείο. Οι υπόλοιποι τάφοι ήταν κτιστοί με ορθογώνιους πωρόλιθους και είχαν προσανατολισμό Β.-Ν. Σωζόταν κυρίως το πλακόστρωτο δάπεδό τους και μερικά από τα μακρά τοιχώματα. Οι τάφοι, που συνεχίζονταν προς Β. και Ν. του ορύγματος και δεν αποκαλύφθηκαν σε όλο το μήκος τους, ήταν συλημένοι και δεν διέσωζαν κτερίσματα.

Σε απόσταση 5,25 μ. δυτικότερα, αποκαλύφθηκε, τέλος, σειρά τεσσάρων κτιστών θαλαμοειδών τάφων με ημικυλινδρική οροφή (τάφοι 2-5). Είχαν προσανατολισμό Β.-Ν. Τη βόρεια στενή πλευρά τους αποτελούσε ενιαίο κατακόρυφο μέτωπο βράχου και η είσοδος τους ανοιγόταν στην ανατολική στενή τους πλευρά. Οι δύο ανατολικότεροι τάφοι (τάφοι 3, 4) δεν διέσωζαν την οροφή, ενώ κατεστραμμένες εν μέρει ήταν και οι οροφές των δύο άλλων τάφων της σειράς. Όλοι οι τά-

66. Το ανατολικότερο τμήμα του ορύγματος, μήκ. 20 μ. περίπου, συμπίπτει σχεδόν με όρυγμα της ΔΕΥΡ που ερευνήθηκε το 1969, βλ. ΑΔ 24 (1969): Χρονικά, σ. 475-476, Σχέδ. 11, 12, Πίν. 476 α-γ.

67. Ό.π.

φοι ήταν συλημένοι, διέσωζαν, ωστόσο, ευρήματα που επιτρέπουν τη χρονολόγησή τους.

Στον πρώτο από ανατολικά τάφο (4) βρέθηκαν τέσσερα ατρακτόσχημα μυροδοχεία και στον επόμενο τάφο (3) οστέινα μικροαντικείμενα, θραύσματα γυάλινου σκύφου, θραύσματα επιταφίων και πώρινων αρχιτεκτονικών μελών, δύο καλύμματα οστεοθηκών και ατρακτόσχημα μυροδοχεία. Ο τάφος 5, ο δυτικότερος της σειράς, περιείχε σαρκοφάγο από λάρτιο λίθο, που έφερε την επιγραφή: *ΡΟΔΟΠΕΙΘΕΥΣ ΕΠΙΧΑΡΕΥΣ ΕΥΚΛΕΙΑ*. Το κάλυμμά της είχε αφαιρεθεί από την αρχική του θέση και βρέθηκε πεσμένο δίπλα στη σαρκοφάγο. Από επίχωση στο εσωτερικό του τάφου συγκεντρώθηκαν τμήματα επιταφίων μελών, πώρινα αρχιτεκτονικά μέλη, οστέινες και γυάλινες χάντρες, οστέινη βελόνα, χάλκινα και οστέινα πλακίδια, χάλκινο δαχτυλίδι, χρυσό παιδικό δακτυλίδι, πέντε χάλκινα νομίσματα, ενώ πάνω στο δάπεδο του τάφου και κάτω από τη σαρκοφάγο βρέθηκαν 14 άβαφα ατρακτόσχημα μυροδοχεία.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσίαζε ο δεύτερος από δυτικά τάφος (2), διότι στο κονίαμα που κάλυπτε τα εσωτερικά του τοιχώματα διασώθηκαν λείψανα τοιχογραφίας με φυτικά και γεωμετρικά διακοσμητικά θέματα: στο ανατολικό τοίχωμα διακρίθηκαν φύλλα πράσινου χρώματος, στο βόρειο τοίχωμα αμυδρά ίχνη άνθους και στη γένεση της θόλου της οροφής κάθετες ανισοπαχείς ταινίες κόκκινου, γαλάζιου, πράσινου, λευκού και κίτρινου χρώματος. Ο τάφος περιείχε σαρκοφάγο από λάρτιο λίθο, κλεισμένη με το αμφικλινές της κάλυμμα (Πίν. 170 γ). Η σαρκοφάγος στη μία στενή πλευρά της έφερε την επιγραφή: *ΕΠΙΧΑΡΕΥΣ ΡΟΔΟΠΕΙΘΕΥΣ*. Από το εσωτερικό του τάφου περισυλλέχθηκαν τμήματα επιταφίων μνημείων, όστρακα, καθώς και ατρακτόσχημο μυροδοχείο[68].

Τα ατρακτόσχημα μυροδοχεία που βρέθηκαν στο εσωτερικό των τεσσάρων τάφων τους χρονολογούν στον 1ο αι. π.Χ.-1ο αι. μ.Χ. *(Β. Π.)*

Οικόπεδο Απόστ. Γρηγοριάδη

Το παραπάνω οικόπεδο εφάπτεται προς Δ. με το οικόπεδο Αριστείδη-Νομικής Τσαγγάρη[69], προς Α. με το οικόπεδο Λουλουργά-Καλογερή[70] και βρίσκεται νότια της οδού Σαλάκου[71] και του οικοπέδου Παπαχριστοδούλου-Καρίκα[72]. Στην ανατολική πλευρά του αποκαλύφθηκαν πέντε τάφοι και μερικά εκατοστά βορειότερα δύο λαξευτές θήκες. Στο υπόλοιπο οικόπεδο εκτεινόταν επιφάνεια βράχου που έφερε ίχνη λατόμευσης[73].

Οι τάφοι διατάσσονταν σε σειρά ο ένας δίπλα στον άλλον, είχαν προσανατολισμό Α.-Δ., και ήταν κτιστοί, πιθανότατα θαλαμοειδείς, αλλά η οροφή τους δεν διασώθηκε. Σε όλο το μήκος του, που έφθανε τα 2,40 μ., σωζόταν μόνο ένας τάφος, ενώ η ανατολική στενή πλευρά των άλλων είχε καταστραφεί κατά την οικοδόμηση της προς Α. οικοδομής Λουλουργά-Καλογερή. Το πλάτος τους ήταν 1-1,20 μ. και το σωζόμενο ύψος 0,85-1,30 μ. Λίγα εκατοστά πάνω από το δάπεδό τους έφεραν κατά μήκος των μακρών πλευρών πατούρα, πλ. 0,15-0,20 μ. Η πατούρα και τα εσωτερικά τοιχώματα των τάφων ήταν επιχρισμένα με ασβεστοκονίαμα.

Όλοι οι τάφοι βρέθηκαν συλημένοι. Περισσότερα ευρήματα έδωσε ο τάφος 1, ο οποίος περιείχε δύο καύσεις μέσα σε ενεπίγραφες οστεοθήκες. Οι οστεοθήκες έφεραν τις επιγραφές: *ΑΠΟΛΛΩΝΙΑΣ ΑΝΤΙΟΧΙΔΟΣ* και *ΔΑΜΑΤΡΙΑΣ ΑΝΤΙΟΧΙΔΟΣ* αντίστοιχα. Στον τάφο βρέθηκαν επίσης γυάλινο ληκύθιο με τετράεδρο σώμα, που διακοσμείται με προσωπεία σιληνών και μεδουσών[74], πήλινο ατρακτόσχημο μυροδοχείο, μικρή χρυσή φιάλη, ασημένιο ενώτιο σε μορφή κρίκου και θραύσματα αλαβάστρινου αγγείου. Οι άλλοι τάφοι περιείχαν δύο ή και περισσότερους ενταφιασμούς και έδωσαν μικρό αριθμό ευρημάτων, όπως καρφιά, οστέινη βελόνα, αργυρά και χάλκινα νομίσματα, θραύσματα στλεγγίδος και χρυσό δακτυλίδι (τάφος 4) με ημιπολύτιμο λίθο πράσινου χρώματος στη σφενδόνη.

Το ατρακτόσχημο μυροδοχείο και το γυάλινο ληκύθιο του τάφου 5 χρονολογούν τους τάφους στον 1ο αι. π.Χ.-1ο αι. μ.Χ. *(Β. Π.)*

Οικόπεδο Καρακωνσταντή

Το παραπάνω οικόπεδο βρίσκεται στην οδό Κ. Τσαλδάρη, εφάπτεται προς Α. με το οικόπεδο Μαθιουδάκη[75], προς Β. με το οικόπεδο Παπαθεοδωράκη[76] και προς ΒΑ. με το οικόπεδο Καμπούρη[77].

68. Ο τάφος με τα λείψανα της τοιχογραφίας καθαιρέθηκε, αφού αριθμήθηκαν οι πωρόλιθοι που τον αποτελούσαν, με την προοπτική αργότερα να συναρμολογηθεί. Τα συγκροτήματα που αποκαλύφθηκαν κατά μήκος της οδού Θ. Σοφούλη διατηρήθηκαν και ενοποιήθηκαν με τον παλαιότερο αρχαιολογικό χώρο, ενώ τα υπόλοιπα καταστράφηκαν.

69. ΑΔ 42 (1987): Χρονικά, σ. 603, Σχέδ. 6, Πίν. 343 β.

70. ΑΔ 43 (1988): Χρονικά, σ. 595-597.

71. ΑΔ 42 (1987): Χρονικά, σ. 601.

72. ΑΔ 34 (1979): Χρονικά, σ. 435-438, Σχέδ. 6, Πίν. 232 β-γ.

73. Την ανασκαφή επόπτευσε ο αρχαιολόγος Στάθης Ευαγγελινίδης.

74. BSA 77(1982), σ. 279, αριθ. 62, πίν. 39β, εικ. 6 (1ος αι. μ.Χ.).

75. ΑΔ 42 (1987): Χρονικά, σ. 606.

76. Ό.π., σ. 606-607, Πίν. 345 α.

77. ΑΔ 39 (1984): Χρονικά, σ. 322-323, Πίν. 161 α-β.

Στο νοτιοανατολικό τμήμα του αποκαλύφθηκε στρώση σκληρής λατύπης, η οποία ίσως αποτελούσε δρομίσκο ανάμεσα σε ταφικά συγκροτήματα. Συνέχεια της ίδιας στρώσης είχε επισημανθεί, επίσης, στα γειτονικά οικόπεδα Παπαθεοδωράκη και Μαθιουδάκη.

Στο βόρειο και νοτιοανατολικό τμήμα του οικοπέδου αποκαλύφθηκαν έξι συνολικά τάφοι και μία λαξευτή θήκη. Από αυτούς οι τάφοι 4, 1 και 2 διατάσσονταν σε σειρά ο ένας δίπλα στον άλλον στη βορειοδυτική γωνία του οικόπεδου. Ήταν κτιστοί, με προσανατολισμό Β.-Ν. και το μήκος τους ήταν 2,55-2,30, το πλάτος 1,20-1,05 και το σωζόμενο βάθος 1,10 μ. Η οροφή τους δεν διασώθηκε.

Ο δυτικότερος τάφος 4 περιείχε ενεπίγραφες οστεοθήκες, γύαλινες χάντρες, αργυρό νόμισμα, πήλινο άνθος στεφανιού, θραύσματα στλεγγίδας και χάλκινου εγχειριδίου.

Στο εσωτερικό του τάφου 1, αμέσως ανατολικά του προηγούμενου, βρέθηκαν έξι καλύμματα οστεοθηκών και μία οστεοθήκη, διαλυμένο αγγείο από υαλόμαζα, χάλκινο κουδουνάκι και ατρακτόσχημο μυροδοχείο. Σε επαφή με το ανατολικό εσωτερικό τοίχωμα του τάφου είχε κτισθεί θρανίο, μήκ. 1,70, πλ. 0,50 και ύψ. 0,40 μ., που ίσως χρησίμευε στην τοποθέτηση οστεοθηκών. Ο τρίτος τάφος της σειράς, τάφος 2, περιείχε πέντε οστεοθήκες τοποθετημένες σε σειρά, καθώς και τρεις τεφροδόχες κάλπες (Πίν. 171 α). Τις καύσεις συνόδευαν ως κτερίσματα πέντε ατρακτόσχημα και δύο βολβοειδή μυροδοχεία, οστέινες χάντρες από περιδέραιο, μολύβδινη πυξίδα και αργυρό νόμισμα.

Οι τάφοι χρονολογούνται, από τα μυροδοχεία που βρέθηκαν στο εσωτερικό τους, στον 1ο αι. π.Χ.-1ο αι. μ.Χ.

Σε απόσταση 3 μ. προς Α. των προηγούμενων τάφων βρέθηκε ο τάφος 5. Το νότιο και ανατολικό του τοίχωμα είναι κτισμένα με ορθογώνιους, ενώ τα άλλα δύο με ακατέργαστους πωρόλιθους. Το δυτικό τοίχωμα συνεχίζεται πέραν των ορίων του τάφου και ίσως αποτελεί περίβολο. Ο τάφος έχει προσανατολισμό Α.-Δ., μήκος 2,20, πλάτος 1,37 και σωζόμενο βάθος 0,90-0,50 μ. Στο εσωτερικό του βρέθηκε διαταραγμένη ταφή, καθώς και καμένα οστά. Από τα κτερίσματα του τάφου διασώθηκαν χάλκινο στεφάνι, χάλκινη ταινία και κομβία, θραύσματα σιδερένιου αντικειμένου, θραύσματα στλεγγίδας και καρφί.

Στο ανατολικό άκρο του οικοπέδου, κατά μήκος της προς Ν. οικοδομής Παπαθεοδωράκη και κάτω από τη στρώση του δρομίσκου[78] βρέθηκαν τρεις τάφοι (τφ 5, 6, και 7) και μία θήκη. Οι τάφοι ήταν λαξευτοί, λακκοειδείς, είχαν προσανατολισμό Α.-Δ. και διέσωζαν όλοι τις καλυπτήριες πλάκες τους. Το μήκος τους ήταν 2,20-1,65, το πλάτος 0,50-0,65 και το βάθος 0,90-0,50 μ. Ο τάφος 5 διέσωζε λείψανα κτιστής επιτάφιας κατασκευής, η οποία εδραζόταν πάνω στις καλυπτήριες. Οι τάφοι ήταν ασύλητοι, περιείχαν όλοι από ένα ζεύγος οξυπύθμενων αμφορίσκων, ενώ τα υπόλοιπα κτερίσματα ήταν οστέινη βελόνα, αργυρά και χάλκινα νομίσματα, μία σιδερένια στλεγγίδα (τάφος 5) και μικρή αργυρή ομφαλωτή φιάλη με ανάγλυφη διακόσμηση στον ομφαλό (τάφος 7). Οι τάφοι αυτής της ομάδας χρονολογούνται στους πρώιμους ελληνιστικούς χρόνους (4ος-3ος αι. π.Χ.). *(Β. Π.)*

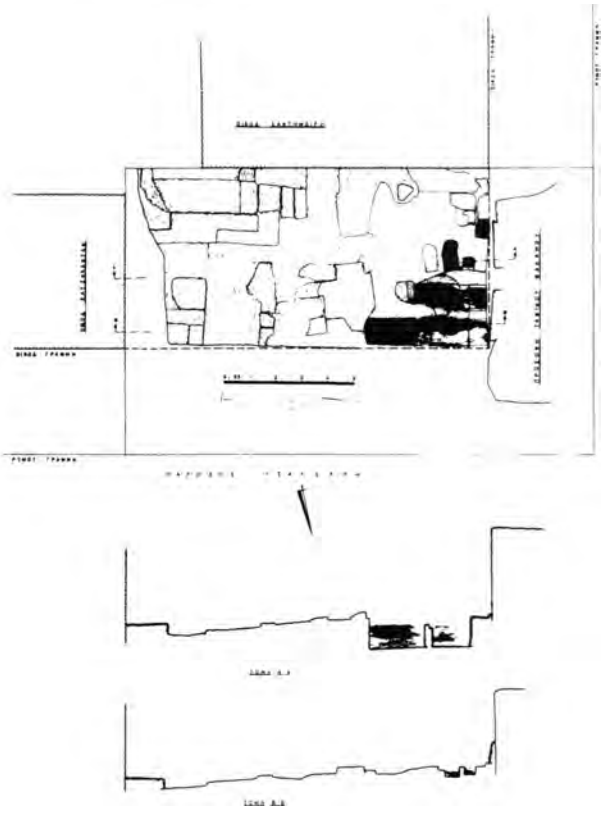
Πάροδος Κωνστ. Τσαλδάρη (οικ. Ανδρέα Χατζημιχάλη) (Σχέδ. 15· Πίν. 171 β)

Το μικρό οικόπεδο Α. Χατζημιχάλη βρίσκεται ακριβώς παραπλεύρως και βορειότερα του οικοπέδου Καντιμοίρη[79]. Η δυτική πλευρά του οικοπέδου ορίζεται από τον κάθετο συμπαγή πωρόβραχο, όπου είχε διαμορφωθεί μνημειώδης ταφικός θάλαμος, γνωστός ήδη από παλαιότερα[80]. Στο μεγαλύτερο μέρος του οικοπέδου διακρίνονται ίχνη λατομεύσεων. Λιγοστές ταφικές κατασκευές εντοπίστηκαν στο δυτικότερο τμήμα του οικοπέδου. Σε σχεδόν άμεση επαφή προς τον ταφικό θάλαμο τρεις μεγάλοι λακκοειδείς τάφοι (τάφοι 2, 3 και 4), διαστ. 1x2,50 μ. περίπου και προσανατολισμού Α.-Δ., αποκαλύφθηκαν διευθετημένοι κάθετα προς την πρόσοψη του ταφικού θαλάμου, από τους οποίους ο τάφος 3 έχει λαξευτεί κατά την ανατολική προέκταση των μακρών πλευρών του τάφου 4, από τον οποίο χωρίζεται με κάθετη πλάκα-διάφραγμα. Κανένα εύρημα, εκτός από διαταραγμένες επιχώσεις με πέτρες και σκουροκάστανα χώματα, δεν εντοπίστηκε στους παραπάνω τάφους. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει, ωστόσο, ο μικρός λακκοειδής τάφος 1 (διαστ. 1x0,55 μ.) με προσανατολισμό Β.-Ν., όπου βρέθηκε κατά χώραν πώρινη επιτύμβια στήλη (ΑΕ 5) με ίχνη επένδυσης από κονίαμα, τοποθετημένη εγκάρσια στο εσωτερικό του τάφου και καταλαμβάνοντας σχεδόν ολόκληρο το πλάτος του, σε απόσταση 0,30 μ. από το αμελώς πελεκημένο λάξευμα της νότιας στενής πλευράς του. Η πώρινη επιτύμβια στήλη έχει συνολικό ύψος 0,50 και πλάτος 0,38 μ. Το ανώτερο τμήμα της,

78. Κατά ανάλογο τρόπο αποκαλύφθηκε στο οικόπεδο Παπαθεοδωράκη, κάτω από τη στρώση του δρομίσκου, τάφος της πρώιμης ελληνιστικής περιόδου.

79. ΑΔ 35 (1980): Χρονικά, σ. 536.

80. P.M. Fraser, ό.π., σ. 3, εικ. 4.

Σχέδ. 15. Ρόδος. Πάροδος Κ. Τσαλδάρη. Κάτοψη της ανασκαφής και τομές Α-Α, Β-Β.

ύψ. 0,19 μ., αποτελεί το κυρίως στέλεχός της και διαμορφώνεται ως όρθια πώρινη πλάκα, πάχ. 0,09 μ. Το κατώτερο τμήμα της, ωστόσο, ύψ. 0,31 μ., αποτελεί τη σύμφυτη βάση στήριξής της και το πάχος του αυξάνεται μέχρι 0,20 μ., με διαμόρφωση μιας βαθμιδωτής προεξοχής, πλ. 0,11 μ., στη βόρεια όψη της. Στον παραπάνω τάφο βρέθηκαν αλλεπάλληλες ταφικές αποθέσεις σε δύο επίπεδα: στο ανώτερο επίπεδο βρέθηκε υδρία και οστεοθήκη (Ε 4020) με την επιγραφή: *ΑΠΟΛΛΩΝΙΑΣ ΦΑΣΗΛΙΤΙΔΟΣ*, ενώ στο κατώτερο βρέθηκε δεύτερη ενεπίγραφη οστεοθήκη (ΑΕ 4): *ΑΡΤΕΜΙΤΟΥ*. Η ανασκαφή στο οικόπεδο Χατζημιχάλη ολοκληρώθηκε με την έρευνα δύο θηκών, με προσανατολισμό του μεγαλύτερου άξονά τους Β.-Ν., που περιείχαν από μία οστεοθήκη η κάθε μία, χωρίς επιγραφή.

(Ε. Κ.)

Ταφικός θάλαμος στο δυτικό άκρο του οικοπέδου Χατζημιχάλη (Σχέδ. 16-17)

Στο δυτικό άκρο του οικοπέδου υψώνεται υψηλό μέτωπο βράχου, όπου ανοίγεται η είσοδος λαξευτού ταφικού θαλάμου. Με την ευκαιρία της ανασκαφικής έρευνας στο οικόπεδο πραγματοποιήθηκε καθαρισμός και σχεδιαστική αποτύπωση του τάφου, ο οποίος σε νεότερους χρόνους χρησιμοποιούνταν ως στάβλος.

Το μέτωπο του βράχου αποτελεί μέρος της πρόσοψης ανδήρου κατεύθυνσης Β.-Ν. που διατηρείται νοτιότερα σε συνολικό μήκος 48 μ. Το μέτωπο πρέπει να διαμορφώθηκε με τεχνητή κατακόρυφη λάξευση του βραχώδους εδάφους της φυσικής πλαγιάς που κατηφορίζει προς Α. Στο νότιο άκρο του μετώπου διατηρείται ένας ακόμη ταφικός θάλαμος, ενώ σε όλο το μήκος του ανδήρου, όπως και πάνω από την είσοδο του προηγούμενου θαλάμου, έχουν λαξευθεί σε ακανόνιστες μεταξύ τους αποστάσεις αβαθείς ορθογώνιες εσοχές, στις οποίες είχαν πιθανότατα εντοιχισθεί επιτάφιες στήλες.

Ο θάλαμος που βρίσκεται μέσα στα όρια του οικοπέδου Α. Χατζημιχάλη ανοίγεται στο βόρειο άκρο του ανδήρου. Πάνω δεξιά και αριστερά από την είσοδό του έχουν λαξευθεί στο βράχο τρεις ρηχές ορθογώνιες εσοχές (Πίν. 171 γ), ανάλογες με αυτές που υπάρχουν στο υπόλοιπο τμήμα του μετώπου. Η είσοδος του θαλάμου (Πίν. 171 δ) που ανοίγεται στην ανατολική στενή πλευρά του, έχει ύψος 1,85, πλάτος 0,85 και βάθος 0,93 μ. Ο ορθογώνιος θάλαμος έχει μήκος 11, πλάτος 6, και ύψος 5,55 μ. Στεγάζεται με ανοιχτή ημικυλινδρική θόλο, η οποία διακόπτεται λίγο πάνω από τη γένεσή της από μεγάλο κεντρικό ορθογώνιο οπαίο, διαστ. 5,65x2,72 μ. Το ανώτερο τμήμα των τοιχωμάτων του θαλάμου διακοσμείται με λοξότμητο κυμάτιο και αμέσως κάτω από αυτό φαρδιά ταινία. Στο βόρειο, νότιο και δυτικό τοίχωμα του θαλάμου ανοίγονται 11 συνολικά «συρταρωτοί» τάφοι με αμφικλινή οροφή. Στους νεότερους χρόνους κλείσθηκαν με ξερολιθιά τα ανοίγματα των τάφων, καταστράφηκε το νότιο τοίχωμά του και οι τάφοι που ανοίγονταν σε αυτό και κτίσθηκε στη θέση τους τοιχίο με τσιμεντόλιθους προκειμένου να διευρυνθεί ο χώρος.

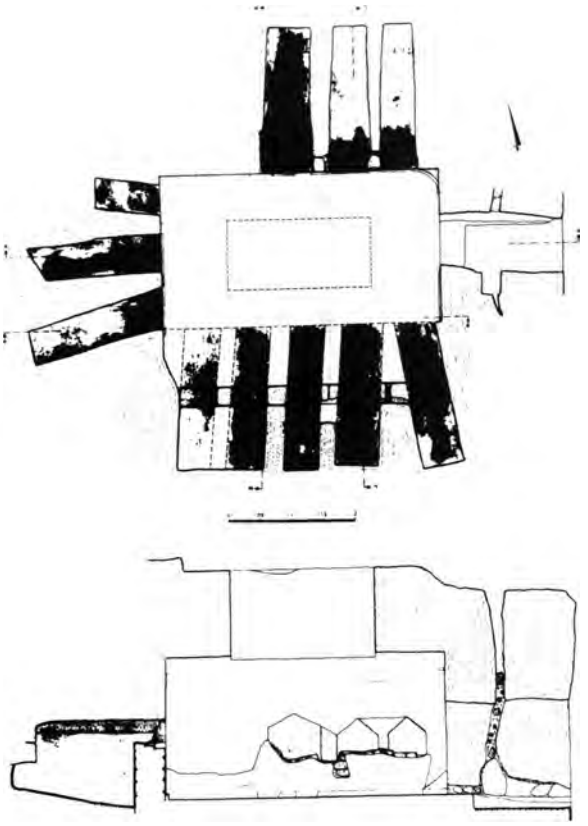
Η χρονολογία του τάφου δεν είναι δυνατόν να προσδιορισθεί με βεβαιότητα λόγω της απουσίας ευρημάτων. Ο θάλαμος διατηρείται ορατός και επισκέψιμος στον ακάλυπτο χώρο της οικοδομής.

Οικόπεδο Π. Ζαράνη

Το οικόπεδο βρίσκεται επί της οδού Κ. Τσαλδάρη, αμέσως νότια του οικοπέδου Ζαράνη-Μαστορίδη[81] και βόρεια του οικοπέδου Κωνσταντινίδη-Σμολένσκη[82]. Στα παραπάνω οικόπεδα, καθώς και βορειότερα στο

81. ΑΔ 35 (1980): Χρονικά, σ. 538-539, Πίν. 339 α-γ.

82. Ό.π. και Σχέδ. 5, Πίν. 338 γ-δ.

Σχέδ. 16. Ρόδος. Πάροδος Κωνστ. Τσαλδάρη. Κάτοψη και τομή-όψη Α-Α του ταφικού θαλάμου.

οικόπεδο Κύρη-Βαγιαννάκη[83], έχει αποκαλυφθεί ταφική οδός, κατεύθυνσης Β.-Ν., η οποία διέσχιζε τη νοτιοδυτική νεκρόπολη. Τμήμα της ίδιας οδού αποκαλύφθηκε και στο δυτικό τμήμα του οικοπέδου Π. Ζαράνη, αμέσως ανατολικά της οδού Κ. Τσαλδάρη, σε μήκος 10,60 και πλάτος 1,60-1,30 μ. Η οδός είχε αποκαλυφθεί αρχικά σε μεγαλύτερο πλάτος, που έφθανε τα 3,30 μ. τουλάχιστον, το ανατολικότερο όμως τμήμα της καταστράφηκε από το σκαπτικό μηχάνημα.

Η ταφική οδός αποτελούνταν από πέντε επάλληλες στρώσεις οδοστρωμάτων από πολύ σκληρή λεπτή λατύπη, που άρχιζαν σε βάθος 2,40 μ. από το κατάστρωμα της σύγχρονης οδού. Κάτω από τα οδοστρώματα ακολουθούσε επίχωση με κοκκινόχωμα και χοντρή λατύπη και στη συνέχεια ο φυσικός βράχος με εμφανή ίχνη λατόμευσης. Δοκιμαστική τομή στα οδοστρώματα, που έφθασε μέχρι το φυσικό βράχο, έδωσε λίγα άβαφα όστρακα, που δεν επιτρέπουν την ακριβή χρονολόγηση της οδού. *(Β. Π.)*

Οδός Κωνστ. Υδραίου και Αρχιπόλεως (Ο.Τ. 313, οικόπεδο Κύρη-Βαγιαννάκη)

Το παραπάνω οικόπεδο βρίσκεται προς ΝΔ. του οικοπέδου Δ. Μαντικού[84], προς ΒΑ. του οικοπέδου Μανιά-Σμολένσκη[85], προς Α. των έργων ΔΕΥΑΡ στην οδό Κωνστ. Τσαλδάρη[86] και προς Ν. του οικοπέδου Κωνσταντινίδη-Σμολένσκη[87].

Εντοπίσθηκαν εκτεταμένες λατομεύσεις σε όλη την έκταση του οικοπέδου σε βάθος 1,30 μ., ενώ πριν από την έναρξη της ανασκαφής ήταν ήδη ορατοί πέντε μεγάλοι όγκοι βράχων, μέγ. σωζ. ύψ. 4,30 μ., λαξευμένοι σε όλες τους τις πλευρές (Πίν. 172 α), που αποτελούν εντυπωσιακό δείγμα της διαμόρφωσης της αρχαίας νεκρόπολης. Παράλληλα, αποκαλύφθηκαν στο βόρειο και νότιο τμήμα του οικοπέδου δύο κενές θήκες και πέντε κιβωτιόσχημοι συλημένοι τάφοι, από τους οποίους οι δύο ήταν κενοί, με ευρήματα από τις διαταραγμένες επιχώσεις τους που χρονολογούνται στην όψιμη ελληνιστική περίοδο.

Από την αφαίρεση των επιφανειακών συσσωρευμένων μπάζων (πάχ. 2 μ.) συγκεντρώθηκε μεγάλος αριθμός κινητών ευρημάτων, κυρίως αρχιτεκτονικών και πώρινων μελών, καθώς και θραύσματα επιτύμβιων στηλών. Στο υποκείμενο διαταραγμένο στρώμα χονδρής λατύπης (πάχ. 1,20 μ.) περισυλλέχθηκαν πολλές ενεπίγραφες στήλες, όπως η αριθ. Ε 3640, κυλινδρικοί βωμοί, ορισμένοι ενεπίγραφοι, και αρκετά θραύσματα γλυπτών, από τα οποία ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το κατώτερο ήμισυ υστεροελληνιστικού αγάλματος, εφηβικής μορφής, πιθανώς επιτύμβιο (Πίν. 172 δ). *(Π. Τ.)*

Οδός Έμπωνας (οικόπεδο Ελευθ. Σκόνη)

Το παραπάνω οικόπεδο βρίσκεται στη νότια πλευρά της οδού Έμπωνας, απέναντι από το οικόπεδο Παγκά, όπου το 1988[88] είχε γίνει ανασκαφική έρευνα· από Ν. και Δ. περιβάλλεται από συγκρότημα ολοκληρωμένων ήδη οικιών από τον ίδιο κατασκευαστή, όπου κατά τις εκσκαφές των πεδίλων και κατά τη διάνοιξη των βό-

83. Βλ. ΑΔ 45 (1990): Χρονικά, σ. 482.

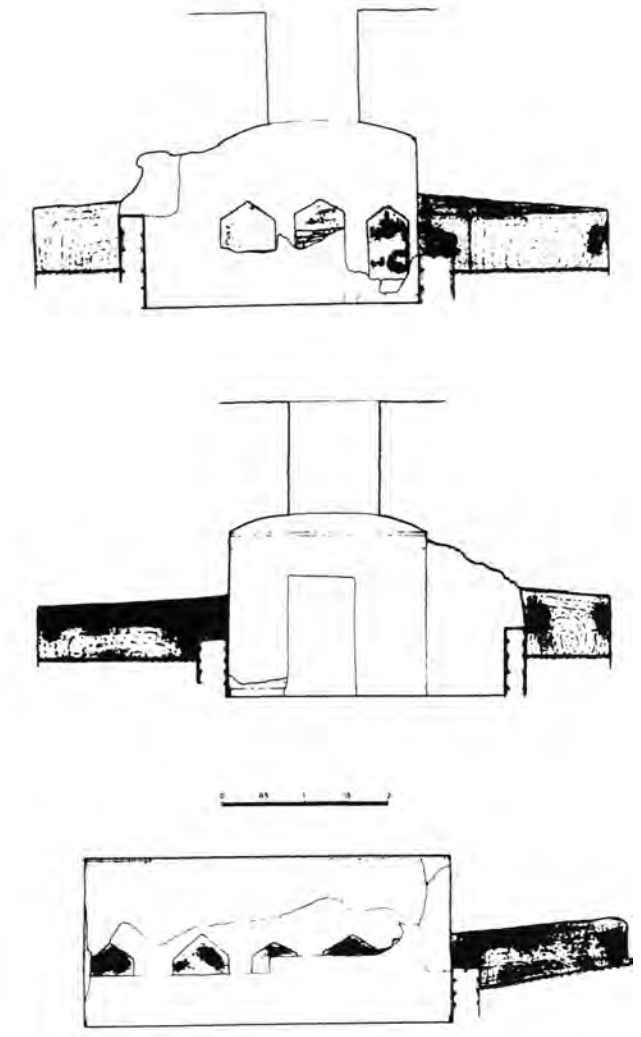
84. Βλ. ΑΔ 45 (1990): Χρονικά, σ. 482, όπου είχαν αποκαλυφθεί εκτεταμένα ίχνη λατόμευσης.

85. Βλ. ΑΔ 39 (1984): Χρονικά,σ. 323.

86. Ό.π., σ. 321-322, Σχέδ. 7, Πίν. 160δ.

87. Βλ. ΑΔ 35 (1980): Χρονικά, σ. 538, Σχέδ. 5, Πίν. 338 γ-δ.

88. ΑΔ 43 (1988): Χρονικά, σ. 602-603.

Σχέδ. 17. Ρόδος. Πάροδος Κωνστ. Τσαλδάρη. Τομές-όψεις Β-Β, Γ-Γ και Δ-Δ του ταφικού θαλάμου.

θρων το 1990 είχαν ερευνηθεί σε περιορισμένη κλίμακα ταφικές κατασκευές. Το οικόπεδο έχει σχήμα ορθογωνίου παραλληλογράμμου, εμβαδού 350 τ.μ. περίπου με προσανατολισμό Β.-Ν. Μεγάλο τμήμα της επιφάνειάς του καταλαμβάνουν λατομεύσεις στο συμπαγή πωρόβραχο διαχωρίζοντας πρωιμότερη και υστερότερη ταφική χρήση του χώρου. Στην πρωιμότερη φάση ταφικής χρήσης του χώρου του οικοπέδου Σκόνη (που χρονολογικά θα πρέπει να τοποθετηθεί στον 3ο αι. π.Χ.) ανήκουν δεκαπέντε στρογγυλοπελεκημένες θήκες και μερικοί λακκοειδείς τάφοι, αρκετά κατεστραμμένοι από την εκτεταμένη λατόμευση. Στη δεύτερη, υστερότερη φάση χρήσης του ταφικού χώρου (που χρονολογικά τοποθετείται στο 2ο-1ο αι. π.Χ.), ανήκουν δύο ευρύχωροι ταφικοί περίβολοι (ταφικός περίβολος Α και Β) που εκτείνονται στο νοτιότερο ήμισυ του οικοπέδου, διευθετημένοι ο ένας παραπλεύρως του άλλου. Ο ταφικός περίβολος Α (διαστ. 5,30Χ4,25 μ.) περικλείει δύο χτιστούς τάφους-θαλάμους (διαστάσεων 1Χ2,10 μ. περίπου) που καταλαμβάνουν το δυτικότερο μισό του, με προσανατολισμό Α.-Δ.· σώζεται μόνον η κατώτερη σειρά πωρόπλινθων των χτιστών πλευρών τους. Ελάχιστα διαταραγμένα ευρήματα περισυλλέχθηκαν από τους παραπάνω τάφους με ασαφή χρονολογικό προσδιορισμό (πιθανή φαίνεται η χρονολόγησή τους στο 2ο αι. π.Χ.). Στο ανατολικότερο μισό του ταφικού περιβόλου Α εντοπίστηκε ασαφής κατασκευή με προσανατολισμό Α.-Δ., μήκ. 2, πλ. 0,80 και ύψ. 1 μ. περίπου (Πίν. 172 στ). Διαπιστώθηκε ότι πρόκειται για συσσώρευση επίχωσης από σκούρο καστανόχωμα, πάνω στην οποία είχαν αποτεθεί, πλαγιαστές σε β΄ χρήση (σε μια προσπάθεια κατασκευαστικής απόδοσης επιτάφιου σήματος-τράπεζας;) πέντε πώρινες στήλες, επενδεδυμένες με κονίαμα. Η κατασκευή εδραζόταν εν μέρει σε μισοκατεστραμμένο τοίχο από μετρίου μεγέθους αμελώς πελεκημένους πωρόλιθους, μήκ. ±2 μ. και πλ. 0,40 μ., με προσανατολισμό Α.-Δ. που διαιρούσε το ανατολικότερο μισό του περιβόλου Α σε βόρειο και νότιο τμήμα. Μετά την αφαίρεση των πώρινων στηλών και του χώματος ανάμεσά τους, αποκαλύφθηκε απόθεση πέντε τουλάχιστον, μεγάλων ατρακτόσχημων μυροδοχείων που μπορούν να χρονολογηθούν στο β΄ μισό του 2ου αι. π.Χ. Ο περίβολος Β είναι διευθετημένος νότια και παραπλεύρως του περιβόλου Α, κατά τη νότια προέκταση της ανατολικής και δυτικής πλευράς του. Δεν εντοπίστηκε η νότια πλευρά του παραπάνω περιβόλου μέσα στα όρια της ανασκαφικής έρευνας του οικοπέδου. Το πλάτος του περιβόλου Β είναι ίσο με το μήκος του περιβόλου Α, δηλαδή 5,30 μ., ενώ μέχρι το νότιο όριο της ανασκαφικής έρευνας, έχει αποκαλυφθεί σε μήκος 7,50 μ. Μέσα στον περίβολο Β περικλείονται μία θήκη και τέσσερις λακκοειδείς τάφοι, για τους οποίους δεν αποσαφηνίστηκε αν περιελήφθησαν εκ των υστέρων στον περίβολο (που φαίνεται πιθανότερο) ή αν εξ αρχής λαξεύτηκαν ενταγμένοι μέσα στο χώρο που όριζε. Δύο από τους παραπάνω λακκοειδείς τάφους περιείχαν καύσεις σε οστεοθήκες που ανάγουν τη χρονολόγησή τους στο τέλος του 2ου - αρχές του 1ου αι. π.Χ. *(Ε. Κ.)*

Οδός Αισχίνη (Ο.Τ. 325, οικόπεδο Κασταμούλα)

Το παραπάνω οικόπεδο (ΚΜ 913Δ), όπου αποκαλύφθηκε τμήμα της ελληνιστικής νεκρόπολης της Ρό-

δου, βρίσκεται προς Ν. του οικοπέδου Λυκουρίνου και ΝΑ. του οικοπέδου Μαντικού, τα οποία ανήκουν στο ίδιο οικοδομικό τετράγωνο και ανασκάφηκαν κατά τα έτη 1985[89] και 1988 αντίστοιχα. Συγκεκριμένα, αποκαλύφθηκαν εννέα λαξευτοί στο βράχο τάφοι (διαστ. 2,26x1,10 μ.), από τους οποίους οι έξι είναι απλοί ορθογώνιοι λακκοειδείς, οι δύο υπόγειοι θαλαμοειδείς με προθάλαμο (τάφοι 8-9: διαστ. 1,33x2,85 μ. και 1x2,30 μ. αντίστοιχα), ενώ ένας (τάφος 6) είναι ορθογώνιος με ελλειψοειδές σπηλαιώδες λάξευμα στη μία στενή πλευρά του (μήκ. 4,10 μ.). Δύο από τους ορθογώνιους απλούς τάφους (τάφοι 1-2) έχουν στη νότια πλευρά τους τετράπλευρο προθάλαμο, ενώ οι είσοδοί τους είναι φραγμένες στο κατώτερο τμήμα τους από μεγάλες λιθόπλινθους. Βρέθηκαν, επίσης, δύο οστεοθήκες από λάρτιο λίθο (η μία σώζει το πώμα), τοποθετημένες σε αντίστοιχα λαξεύματα του βράχου, καθώς και ένα λαξευμένο πηγάδι, που περιείχε θραύσματα διαφόρων αγγείων. Στο δυτικό τμήμα του οικοπέδου εντοπίστηκαν τα λείψανα έξι απλών τετράπλευρων θηκών, οι περισσότερες από τις οποίες βρέθηκαν κατεστραμμένες και άδειες.

Οι τάφοι ανήκουν στην ύστερη ελληνιστική περίοδο (β΄ μισό 3ου-2ος αι. π.Χ.). Οι περισσότεροι βρέθηκαν διαταραγμένοι και μπαζωμένοι (κυρίως οι τ1-τ2 και τ8-τ9), ενώ αναγνωρίστηκαν και ύστερες λατομεύσεις του βράχου και αναμοχλεύσεις γενικά στο χώρο. Ελάχιστα οστά βρέθηκαν, διάσπαρτα σε δύο τάφους και στις οστεοθήκες.

Αναφέρονται ενδεικτικά τα ευρήματα από τους πιο σημαντικούς τάφους:

Τάφος 3. Ορθογώνιος λακκοειδής, διαστ. 2,60x1 μ. Στο δυτικό τμήμα του αποκαλύφθηκε στρώμα με ίχνη έντονης καύσης, όπου βρέθηκαν ένα ακέραιο ατρακτόσχημο μυροδοχείο, ένα γυάλινο αλάβαστρο (Πίν. 172 β), κατασκευασμένο με την τεχνική του πυρήνα από το ροδιακό εργαστήριο του 2ου αι. π.Χ.[90], μία μικρή χάλκινη στλεγγίδα, τμήματα σιδερένιας στλεγγίδας, τμήματα αργυρής και χάλκινης περόνης και ένα μικρό οστέινο πώμα.

Τάφος 5. Ορθογώνιος λακκοειδής, διαστ. 2,20-2,26x 1,10 μ. Βρέθηκαν μία πυξίδα με πόδι και πώμα του τύπου Δυτικής κλιτύος (Πίν. 172 γ), με φυτικά κοσμήματα από επίθετο πηλό και λευκό χρώμα, ροδιακής κατασκευής[91], τέσσερα ακέραια μικρά ατρακτόσχημα μυροδοχεία του 2ου αι. π.Χ. (Π16608-16611), τμήματα άλλων μυροδοχείων και ένα χάλκινο κάτοπτρο με τη λαβή του σε κακή κατάσταση διατήρησης.

Τάφος 8. Υπόγειος θαλαμοειδής, διαστ. 2,24x0,90 μ. Από τον τάφο 8 προέρχονται ένα μικρό ατρακτόσχημο μυροδοχείο[92] (Πίν. 172 ε, στο μέσον) και μία αποσπασματική φιάλη (Π16617).

Τάφος 9. Υπόγειος θαλαμοειδής, διαστ. 2,85x1,33 μ. Βρέθηκαν κατά χώραν δύο ατρακτόσχημα μυροδοχεία (Πίν. 172 ε, πρώτο και τρίτο), καθώς και μία ακέραιη όλπη (Πίν. 172 ζ)[93]. *(Ε. ΚΑΡ.)*

Οικόπεδο Β. Κουντούρη

Ολοκληρώθηκε εφέτος η έρευνα του μεγάλου μνημειώδους ταφικού συγκροτήματος, που αποτελείται από μεγάλη αυλή γύρω από την οποία διατάσσονται οι τάφοι. Κατά την ανασκαφική έρευνα των ετών 1989-1991 αποκαλύφθηκαν νέα σημαντικά αρχιτεκτονικά στοιχεία και συνεχίσθηκε η έρευνα των τάφων.

Μετά την αφαίρεση των αρχιτεκτονικών μελών που βρέθηκαν πεσμένα κατά μήκος της πρόσοψης των τάφων, αποκαλύφθηκε σε όλο το μήκος της η σειρά των έξι θαλαμοειδών καμαροσκέπαστων τάφων, που εκτείνονται στο νοτιότερο τμήμα της δυτικής πλευράς της αυλής. Πάνω από τις εισόδους των τάφων ανοίγονται επίσης πέντε θήκες. Δύο μόνον από τους τάφους, οι τάφοι 22 και 18, περιείχαν ταφές, ενώ οι υπόλοιποι τέσσερις βρέθηκαν εντελώς κενοί και πιθανώς δεν είχαν χρησιμοποιηθεί. Ο τάφος 18 περιείχε δύο ενεπίγραφες οστεοθήκες, ενώ στον τάφο 22 βρέθηκε ένας σκελετός κτερισμένος με τέσσερα ατρακτόσχημα μυροδοχεία. Οι θήκες βρέθηκαν συλημένες. Περιείχαν ελλιπείς τεφροδόχες κάλπες και τμήματα οστεοθηκών. Ατρακτόσχημα μυροδοχεία που βρέθηκαν στη θήκη XV και τον τάφο 22 χρονολογούν τη σειρά των τάφων και θηκών στον 1ο αι. π.Χ.-1ο αι. μ.Χ.

Αμέσως βόρεια των προηγούμενων τάφων, στο χώρο

89. ΑΔ 42 (1987): Χρονικά, σ. 609-610.

90. Για το μυροδοχείο Π16613 με ίχνη λευκών ταινιών, του τέλους 3ου-αρχές 2ου αι. π.Χ., πρβλ. Γιαννικουρή-Πατσιαδά-Φιλήμονος, Α΄ Συνάντηση για την Ελληνιστική Κεραμική (Ιωάννινα 1986), Αθήνα 1989, σ. 65-66, πίν. 48. Για το γυάλινο αλάβαστρο Υ555, πρβλ. D. B. Harden, Greek and Roman Glass in the British Museum, I, 1981, 186:330-331, pl. XIX.

91. Για την πυξίδα Π16607 του α΄ μισού του 2ου αι. π.Χ., πρβλ. ΑΔ 38 (1983): Μελέτες, σ. 128, Σχέδ. 31, Πίν. 78:201.

92. Για το μυροδοχείο Π 16616 του β΄ μισού του 3ου αι. π.Χ., πρβλ. Α΄ Συνάντηση για την Ελληνιστική Κεραμική, ό.π., σ. 65, πίν. 48:Π7585, Π5979.

93. Για τα μυροδοχεία Π 16618, Π 16620, πρβλ. Α΄ Συνάντηση για την Ελληνιστική Κεραμική, ό.π., σ. 65-66, πίν. 48, του β΄ μισού του 3ου αι. π.Χ., αλλά η συνύπαρξή τους με την όλπη Π 16619 του 2ου αι. π.Χ., πιθανότατα είναι ενδεικτική υστερότερης χρονολόγησης. Για την όλπη, βλ. ό.π., σ. 71, πίν. 57:Π15975-Π15569.

όπου είχαν βρεθεί πεσμένα μικρό αέτωμα, τμήματα οροφής και άλλα αρχιτεκτονικά μέλη, αποκαλύφθηκε τάφος που είχε τη μορφή μικρού πρόστυλου δίστυλου ναΐσκου (Πίν. 173 α). Ο ταφικός θάλαμος βρισκόταν κάτω από το δάπεδο του σηκού του ναΐσκου και ήταν προσιτός μέσω φρεατοειδούς ανοίγματος στο δάπεδο της πρόστασης. Ο τάφος είχε συληθεί και περιείχε δύο ανεπίγραφες οστεοθήκες και πήλινο θυμιατήριο.

Ερευνήθηκαν, επίσης, οι θήκες που είχαν λαξευθεί σε σειρά στο μέτωπο του βράχου, που κλείνει από Β. το συγκρότημα. Περιείχαν τεφροδόχες κάλπες χωρίς κτερίσματα:

Στην ανατολική σειρά τάφων ερευνήθηκαν τρεις ακόμη τάφοι (τάφοι 14, 12, 17) και μία θήκη (θήκη XIII). Οι τάφοι ήταν συλημένοι, διέσωζαν, ωστόσο, μυροδοχεία, νομίσματα (τάφος 14), μικροαντικείμενα, αλλά και πολύτιμα ευρήματα, όπως ο τάφος 12, στον οποίο βρέθηκαν μικροσκοπικά χρυσά δισκάρια, χρυσοί ψήφοι και μικρή χρυσή φιάλη. Τα μυροδοχεία και τα νομίσματα χρονολογούν τους συγκεκριμένους τάφους στον 1ο αι. π.Χ.-1ο αι. μ.Χ. Η θήκη XIII, η οποία είχε ανοιχθεί στο θεμέλιο του βορειότερου τάφου της σειράς (τάφος 14), περιείχε δύο ενεπίγραφες οστεοθήκες, δύο ασημένιες περόνες, οστέινα κομβία και θραύσματα οστέινων μικροαντικειμένων.

Στον ανατολικό τοίχο του περιβόλου εντοπίστηκε δεύτερη είσοδος, η οποία σε μεταγενέστερη φάση είχε κλεισθεί με πρόχειρο κτίσιμο. Το κατώφλι αυτής της εισόδου βρισκόταν στο ίδιο επίπεδο με το δάπεδο της αυλής, ενώ, αντίθετα, η είσοδος στη βορειοδυτική γωνία του περιβόλου οδηγούσε στην αυλή μέσω κτιστής κλίμακας.

Μετά από τομή, τέλος, που πραγματοποιήθηκε βόρεια της ανατολικής σειράς τάφων, βρέθηκε το θεμέλιο του στυλοβάτη του ανατολικού σκέλους του περιστυλίου. Διαπιστώθηκε έτσι, ότι το περιστύλιο διέτρεχε αρχικά τις τρεις πλευρές της αυλής, τη δυτική, τη νότια και την ανατολική και επιβεβαιώθηκε η διάκριση τριών οικοδομικών φάσεων. Στην πρώτη φάση το συγκρότημα αποτελούνταν από τη νότια μόνο σειρά τάφων και τη μεγάλη περίστυλη αυλή, ενώ λίγο αργότερα προστέθηκε ο ταφικός ναΐσκος. Στις δύο επόμενες φάσεις οικοδομήθηκαν οι τάφοι στην ανατολική και στη συνέχεια στη νοτιοδυτική πλευρά της αυλής, αφού καταργήθηκαν τα αντίστοιχα σκέλη του περιστυλίου. Οι τρεις φάσεις καλύπτουν το χρονικό διάστημα από τα μέσα ή το α΄ μισό του 2ου αι. π.Χ. έως τον 1ο αι. π.Χ.-1ο αι. μ.Χ.

Η ανασκαφή θα αποτελέσει αντικείμενο συστηματικής μελέτης. *(Β. Π.)*

ΝΟΤΙΑ ΝΕΚΡΟΠΟΛΗ

Ροδίνι

Έργα ΔΕΥΑΡ (όρυγμα κεντρικού αποχετευτικού αγωγού Μέγγαβλης)

Συνεχίστηκε και εφέτος η ανασκαφική έρευνα στο πλατύ όρυγμα του κεντρικού αποχετευτικού αγωγού Μέγγαβλης που διέρχεται κατά μήκος της ανατολικής παρυφής της αρχαιολογικής ζώνης του Ροδινιού, ακριβώς παράλληλα προς την οδό Ρόδου-Λίνδου. Ερευνήθηκε το νοτιότερο και μεσαίο τμήμα της δεύτερης (βορειότερης) ενότητας του μακρόστενου ταφικού χώρου, μέχρι μήκους 50 μ. περίπου, όπου αποκαλύφθηκαν σε πυκνή διάταξη 70 περίπου λακκοειδείς τάφοι (συμπεριλαμβανομένων και μερικών τάφων-οπαίων) και 20 θήκες. Η ανασκαφή συνεχίζεται. Εκτενής ανασκαφική έκθεση θα δοθεί στα χρονικά του επόμενου έτους, οπότε προβλέπεται και η ολοκλήρωσή της ανασκαφής. *(Ε. Κ.)*

Οδός Ρόδου-Λίνδου (οικόπεδο Φιλημ. Κωνσταντινίδη)

Το οικόπεδο Φρόνα-Κωνσταντινίδη βρίσκεται 50 μ. περίπου νοτιότερα των οικοπέδων Καββάδα-Μορφωπού[94] και Κακά[95], όπου είχαν αποκαλυφθεί μνημειώδεις υπόγειες ταφικές κατασκευές. Στο παραπάνω οικόπεδο έγινε περιορισμένη έρευνα με έξοδα του ιδιοκτήτη (από το τελευταίο δεκαήμερο του Απριλίου μέχρι και το πρώτο δεκαήμερο του Μαΐου 1991). Αποκαλύφθηκαν εκτεταμένα λαξεύματα θηκών, καθώς και ένα μεγάλο ταφικό όρυγμα, συνολ. μήκ. 15,70 και πλ. 0,30 μ., όπου είχαν τοποθετηθεί σε πυκνή σειρά τριάντα δύο συνολικά υδρίες, οι περισσότερες τύπου Hadra[96]. Σε μια από αυτές (σπασμένη από τη γάστρα και πάνω) βρέθηκε ζεύγος χρυσών ενωτίων με μικροσκοπική κεφαλή αιγάγρου (Μ 1169), τετράγωνο χάλκινο κάτοπτρο, καθώς και ασημένιο ροδιακό νόμισμα του α΄ μισού του 3ου αι. π.Χ. Μετά την έρευνα του ταφικού ορύγματος, η συνέχιση της ανασκαφής αναβλήθηκε. *(Ε. Κ.)*

ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΝΕΚΡΟΠΟΛΗ

Περιοχή Φανερωμένης

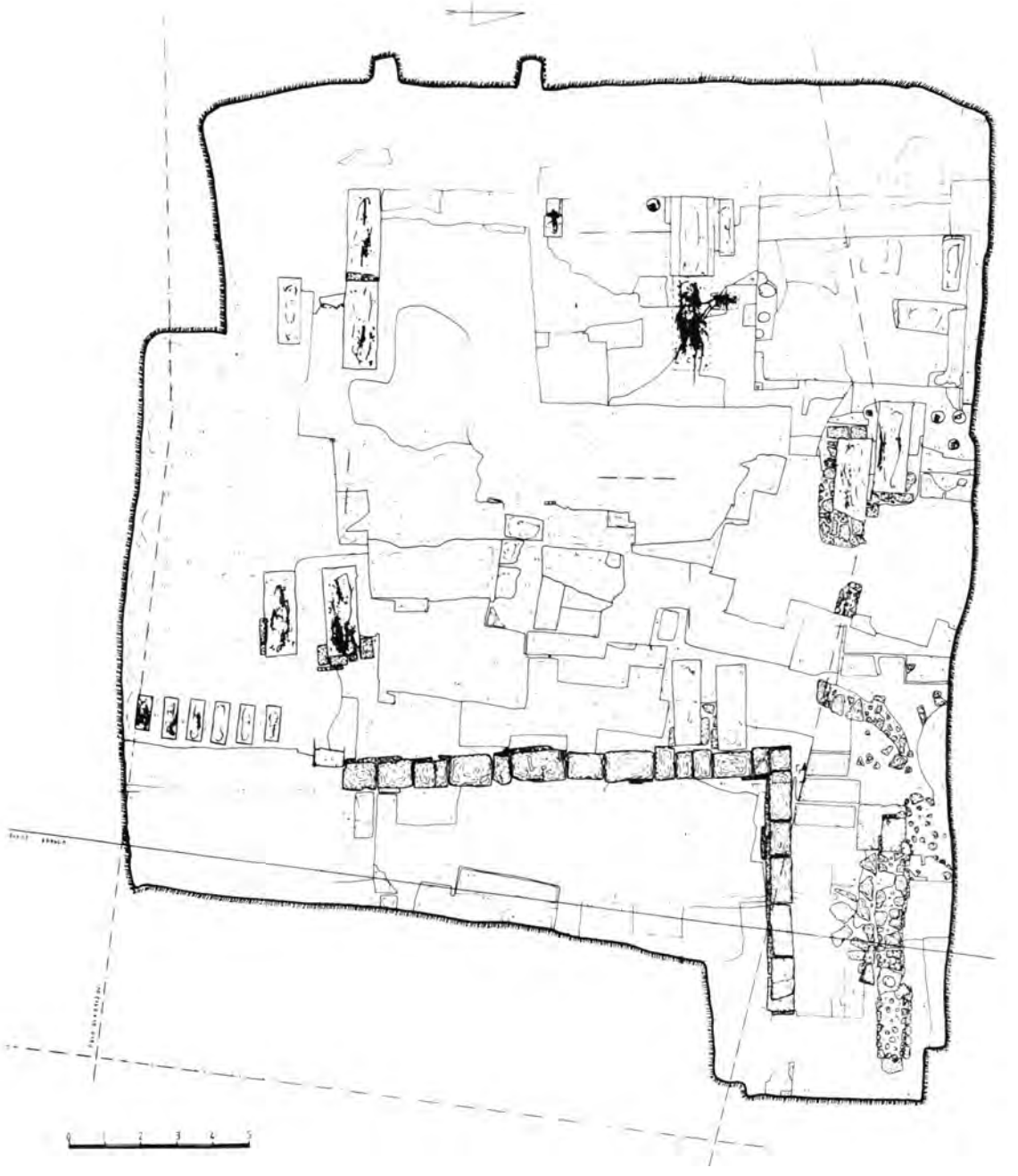
Οικόπεδα Γ. Καραμανώλη - Γ. Πογιά (Σχέδ. 18)

Συνεχίστηκε και ολοκληρώθηκε η έρευνα στα πα-

94. ΑΔ 44 (1989): Χρονικά, σ. 497.

95. ΑΔ 38 (1983): Χρονικά, σ. 394-395.

96. Για μια πρώτη μνεία του παραπάνω ταφικού ορύγματος, βλ. Αγγ.

Σχέδ. 18. Ρόδος. Οικόπεδα Γ. Καραμανώλη - Γ. Πογιά. Κάτοψη της ανασκαφής.

ραπάνω οικόπεδα νότια του αρχαιολογικού χώρου του Καρακόνερου. Αποτελούν τμήμα του ίδιου ταφικού συγκροτήματος, στο οποίο εντάσσονται τα οικόπεδα Μ. Παπανικολάου (ακριβώς νότια) και Γ. Κατσαρά (17 μ. περίπου βόρεια του ανασκαφικού χώρου)[97] (Πίν. 173 β).

Γιαννικουρή, Υδρίες Hadra με λευκό βάθος από τη Ρόδο, Πρακτικά Γ΄ Επιστημονικής Συνάντησης Ελληνιστικής Κεραμικής (Θεσσαλονίκη 1991), Αθήνα 1994, σ. 305.

97. Βλ. ΑΔ 44 (1989), Χρονικά, σ. 497-498.

Αποκαλύφθηκε έως τη βόρεια άκρη του ο λαξευμένες στο βράχο ταφικός περίβολος που ήταν ήδη γνωστός από το οικόπεδο Παπανικολάου. Το βόρειο όμως τμήμα του, μήκ. 17,20 και μέγ. πλ. 1 μ., που ολόκληρο ανήκει στο οικόπεδο Γ. Καραμανώλη, είναι κτισμένο με μεγάλες επιμήκεις τετράπλευρες πλίνθους, καθώς και η συνέχειά του προς Α. σε μήκος 6,70 μ. (Πίν. 173 γ, 174 α). Η είσοδος του ταφικού συγκροτήματος φαίνεται ότι βρισκόταν στην ανατολική πλευρά του, ωστόσο η ακριβής θέση της παραμένει άγνωστη. Το νεκροταφείο, λαξευμένο στο φυσικό βράχο, είναι διαμορφωμένο σε κλιμακωτά επίπεδα, που κατηφορίζουν προς Α., όπως χαρακτηριστικά φάνηκε στο δυτικό τμήμα της ανασκαφής.

Στο βορειοδυτικό τμήμα της ανασκαφής αποκαλύφθηκε ο τετράπλευρος λαξευμένος ταφικός χώρος Α, διαστ. 5,85x4,19 μ., με εξέδρα, μήκ. 5,59 και ύψ. 0,80 μ., στη δυτική του πλευρά, λαξευμένη κι αυτή στο βράχο. Στον ταφικό χώρο Α ερευνήθηκαν τρεις ταφές ενηλίκων, καθώς και μία παιδική που χρονολογούνται στον 3ο αι. π.Χ. Εκτός από τους παραπάνω ενταφιασμούς, έξι υδρίες τύπου Hadra στο εσωτερικό του χώρου Α και μία οστεοθήκη στη θήκη κάτω από την εξέδρα, που περιείχαν καύση, πιστοποιούν την ύπαρξη έντεκα ταφών.

Ανατολικά του χώρου Α ερευνήθηκαν οι τάφοι 23 και 18, προσανατολισμού Α.-Δ. Στον τάφο 23, κάτω από επίχωση με αρκετά μέλη από επιτύμβιες στήλες, βρέθηκε μία ταφή που χρονολογείται στα μέσα του 3ου αι. π.Χ., ενώ ο τάφος 18 με 10 τουλάχιστον ταφές χρονολογείται στον 1ο αι. π.Χ.-1ο αι. μ.Χ.

Δύο ασύλητοι τάφοι, οι τάφοι 31 και 17, βρίσκονται ακριβώς δυτικά του ταφικού περιβόλου σε μικρή απόσταση από τη βόρεια άκρη του. Πρόχειρο κτίσιμο με αργούς λίθους, ύψ. 0,60 μ., πάνω από τις καλυπτήριες πλάκες του τφ 31 ίσως αποτελεί ένδειξη υπέργειας κατασκευής, τύπου τράπεζας. Και οι δύο τάφοι χρονολογούνται με βάση τα κτερίσματα στα τέλη του 4ου-αρχές 3ου αι. π.Χ.

Ένας ακόμη κτιστός τάφος (τφ 8), προσανατολισμού Α.-Δ., στη νοτιοανατολική γωνία της ανασκαφής, που χρονολογείται με βάση τα κτερίσματα στα μέσα του 3ου αι. π.Χ., εδραζόταν στη βορειότερη από τις επτά μικρές ασύλητες λαξευτές θήκες, μερικές από τις οποίες περιείχαν αξιόλογα ευρήματα[98].

Τέσσερις ασύλητοι λαξευτοί τάφοι (τφ 9, 14, 15 και 16), από τους οποίους οι δύο πρώτοι εντάσσονται στα όρια του οικοπέδου Μ. Παπανικολάου, ακριβώς δυτικά του τάφου 8, προσανατολισμού Α.-Δ., χρονολογούνται επίσης στο α΄ μισό του 3ου αι. π.Χ.

98. Ό.π., σ. 498.

Ένας ακόμη λαξευτός στο βράχο ταφικός θάλαμος με προθάλαμο (τφ 29) ερευνήθηκε στο δυτικό και υψηλότερο άνδηρο της ανασκαφής. Βρέθηκε συλημένος. *(Ε. Α.)*

ΥΠΑΙΘΡΟΣ ΡΟΔΟΥ

Ιαλυσία

Συνεχίστηκαν και φέτος οι ανασκαφές στα Τριάντα και στην ευρύτερη περιοχή της Ιαλυσίας. Επισημάνθηκε μία ακόμη θέση της υστερομινωικής εγκατάστασης προς ΒΑ. της μεγάλης πόλης της ύστερης εποχής του Χαλκού / ΥΜ ΙΑ στα Τριάντα (οικόπεδο Φρόνα). Στην ίδια περιοχή η Α. Γρηγοριάδου πραγματοποίησε δοκιμαστικές τομές στο οικόπεδο Μαρκάκη, όπου εντοπίστηκαν όστρακα της μέσης εποχής του Χαλκού. Στην περιοχή του ανατολικού ορίου του μινωικού και μυκηναϊκού οικισμού ολοκληρώθηκε με πολύ σημαντικά ευρήματα η ανασκαφική έρευνα στον οικοδομήσιμο χώρο του οικοπέδου Γ. Ιωαννίδη. Ένα μεγάλο μέρος της ανασκαφικής έρευνας στο οικόπεδο έγινε από τον Φ. Κωστομητσόπουλο, ενώ η ανασκαφή των παλαιοχριστιανικών πραγματοποιήθηκε στο μεγαλύτερο μέρος της από την Α. Κατσιώτη (της 4ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων).

Προς ΝΑ. της προϊστορικής πόλης στα Τριάντα βρέθηκε ένα ελληνιστικό πηγάδι, υπόλειμμα αγροτικής εγκατάστασης, ενώ με τη δοκιμαστική έρευνα στο βόθρο της οικοδομής Αλαφάκη, βόρεια του οικοπέδου Κ. Μπουρνή, αποκαλύφθηκε μεταγενέστερο σιλό και επιβεβαιώθηκε το μέχρι τώρα βορειο-βορειοανατολικότερο γνωστό όριο του μινωικού οικισμού. Προς Δ.-ΒΔ. του προϊστορικού οικισμού στα Τριάντα, στο οικόπεδο Θεοχάρη, εντοπίστηκε από την Α. Γρηγοριάδου ένας παλαιοχριστιανικός τάφος.

Παράλληλα, δόθηκε η δυνατότητα για συνέχιση της ανασκαφικής έρευνας του οικισμού της πρώιμης εποχής του Χαλκού στον Ασώματο Κρεμαστής, με τη συνεργασία της Ε. Φαρμακίδου και της Α. Γρηγοριάδου. Με τη φετινή ανασκαφή στην παραπάνω θέση ανοίγεται ένα νέο μεγάλο κεφάλαιο της ροδιακής προϊστορίας, καθώς διαπιστώνεται ότι η μέχρι πρόσφατα άγνωστη πρωτοχαλκή Ρόδος ήταν κατά το τέλος της πρώιμης εποχής του Χαλκού εφάμιλλη των μεγάλων κέντρων του βορειοανατολικού Αιγαίου, των Κυκλάδων, της ηπειρωτικής Ελλάδας και της Μ. Ασίας. Η φετινή ανασκαφική έρευνα δεν θα ήταν δυνατή χωρίς την οικονομική ενίσχυση του Ινστιτούτου για το Προϊστορικό Αιγαίο, το οποίο ευχαριστούμε και από τη θέση αυτή. Χάρις στην παραπάνω οικονομική ενίσχυση η αποτύπωση της ανασκαφής πραγματοποιήθηκε από την αρχιτέκτονα Μ. Cante, ενώ η αρχαιο-

λόγος Κ. Τρανταλίδου προχώρησε στη συστηματική μελέτη των οστών ζώων και τα πλούσια ευρήματα συντηρήθηκαν αμέσως από τους συντηρητές της Εφορείας Α. Γκατσάρα, Η. Αυγενικό και Ρ. Αγγελινάκη.

Τέλος, αξίζει να τονίσουμε ότι και η φετινή έρευνα οφείλει πολλά στην αμέριστη και ουσιαστική συμπαράσταση των αρχιτεχνιτών της Εφορείας Σ. Κώττη, Ε. Μπαλάκη, με τη βοήθεια των τεχνιτών Ν. Χαβιαρά και Χ. Χούλη. *(Τ. Μ.)*

Ασώματος Κρεμαστής (οικόπεδο Μ. Παμπάκα)

Συνεχίστηκε η ανασκαφή του οικισμού της πρώιμης εποχής του Χαλκού στο παραπάνω οικόπεδο, από 9/9-16/10. Η ανασκαφή περιορίστηκε προς Α. και ΒΔ. αυτής του 1989[99]. Κύριος σκοπός της έρευνας ήταν η κατά το δυνατόν πληρέστερη αποκάλυψη της κατόψεως του βορειοδυτικού μεγαρόσχημου κτιρίου του οικισμού. Στο μέχρι σήμερα αποκαλυφθέν τμήμα του οικισμού έχουν εντοπιστεί τρία κτίρια. Το ανατολικότερο κτίριο, προσανατολισμού Α.-Δ., αποκαλύφθηκε εν μέρει στα δυτικά μιας ταφής σε σαρκοφάγο του υστεροαρχαϊκού-κλασικού νεκροταφείου. Ο νότιος τοίχος του και το δυτικότερο τμήμα του κτιρίου έχουν εν μέρει παραβιαστεί από τους δύο δυτικότερους τάφους του νεκροταφείου. Το κτίριο είναι επίμηκες, ορατού πλ. 3,60 και μήκ. 8,09 μ. Το δεύτερο κτίριο, μέγ. ορατού μήκ. 4,50 και πλ. 2,60 μ. έχει αποκαλυφθεί εν μέρει στα νότια του βορειοδυτικού μεγάρου και έχει προσανατολισμό Α.-Δ. με μικρή απόκλιση προς Β. Στη βορειοανατολική εξωτερική του γωνία έχει αποκαλυφθεί η μια του παραστάδα.

Βορειοδυτικό μέγαρο. Το βορειοδυτικό κτίριο (Πίν. 174 β), είχε εν μέρει αποκαλυφθεί από την προηγούμενη ανασκαφική περίοδο. Πρόκειται για μεγαρόσχημο εν παραστάσει κτίριο που αποκαλύφθηκε σε μέγιστες διαστάσεις: 11,70x7,65 μ. με προσανατολισμό Α.ΝΑ.-Δ.ΒΔ.[100]. Το μέγαρο διαιρείται κατά το μήκος του σε δύο βασικούς άξονες: στο νότιο δεσπόζει η μεγάλη ορθογώνια κυρίως αίθουσα, η οποία βρίσκεται αμέσως δυτικά του προστώου, που διαμορφώνεται με δύο παραστάδες στη συνέχεια του βόρειου και του νότιου και εξωτερικού τοίχου της αίθουσας. Στον ίδιο άξονα και αμέσως ανατολικά της αίθουσας βρίσκεται ένας πιθανότατα ανοικτός χώρος. Περίπου στο κέντρο της κυρίως αίθουσας, βρέθηκε κυκλοτερής εστία, διαμ. 1,50-1,60 μ., χτισμένη με μετρίου μεγέθους πωρόπετρες, που σχηματίζουν εξωτερικά χείλος, πλ. 0,20-0,30 μ. Εσωτερικά αποτελείται από μικρότερες πωρόπετρες και βότσαλα, ενώ στο κεντρικό της τμήμα σώζεται η επιφάνεια του πηλού με έντονα ίχνη πυράς. Η εξωτερική περίμετρος της εστίας φέρει μονή σειρά από όρθια τοποθετημένα βότσαλα. Σώζονται οι λιθοδομές από τα θεμέλια των τοίχων, η επιφάνεια των οποίων βρέθηκε σε βάθος 2,62-3,09 μ. από το οδόστρωμα, ακολουθώντας, όπως και τα θεμέλια, τη μικρή κλίση του εδάφους προς Ν. και Α. Η ανωδομή ήταν από πηλό. Στις δύο εσωτερικές γωνίες του νότιου τοίχου της κυρίως αίθουσας σώζεται εσωτερική επένδυση από πηλό, όπου βρέθηκαν τα λείψανα δύο μικρών φούρνων[101].

Το δάπεδο του χώρου, σε βάθος 2,96 μ., αποτελείται από πατημένο χώμα, τριμμένο μαλακό ασβεστόλιθο και σποραδικά βότσαλα, χαλίκια και όστρακα. Στο επίπεδο του δαπέδου εντοπίστηκε στρώμα καταστροφής, που αποτελείται από διάφορες ομάδες σπασμένων αγγείων, κυρίως πιθοειδών αμφορέων και φιαλών. Ο βόρειος άξονας του μεγάρου είναι χωρισμένος σε τρεις μικρότερους χώρους, οι δύο στα βόρεια της κυρίως αίθουσας και ο τρίτος και ανατολικότερος στα βόρεια του υπαίθριου χώρου. Από αυτούς έχει ανασκαφεί η νοτιοανατολική γωνία του δυτικότερου και ολόκληρος ο μεσαίος, το δάπεδο του οποίου έδωσε πολύ μεγάλη ποικιλία κεραμικών τύπων του πολιτισμού του Ασώματου[102].

Τέλος, το ανατολικότερο δωμάτιο στο βόρειο άξονα του μεγάρου, βόρεια του υποτιθέμενου υπαίθριου χώρου, είναι το μόνο, όπου μέχρι στιγμής έχει βρεθεί

99. ΑΔ 44 (1989): Χρονικά, σ. 503. T. Marketou, Asomatos and Seraglio: EBA Production and Interconnections, Hydra Working Papers in Middle Bronze Age Studies 7, σ. 40-47.

100. Πρόκειται για τα πρώτα μέχρι στιγμής μεγαρόσχημα κτίρια στο νοτιοανατολικό Αιγαίο. Παρόμοιοι τύποι σπιτιών είναι γνωστοί από το βορειοανατολικό Αιγαίο και την Τροία, S. Lioyd, Bronze Age Architecture of Anatolia, Proceedings of the British Academy XLIX, σ. 158, κ.ε., London 1963, Oxford University Press. K. Werner, The Megaron during the Aegean and Anatolian Bronze Age, Studies in Mediterranean Archaeology CVIII, 1993, σ. 3-51.

101. Παρόμοιες κατασκευές έχουν βρεθεί στο Σέσκλο και το Διμήνι και σύμφωνα με εθνογραφικά παράλληλα, έχουν σχέση με την παρασκευή ψωμιού ή άλλες τροφοπαρασκευαστικές δραστηριότητες παράλληλα με τη λειτουργία της εστίας, κυρίως όταν απαιτούνται χαμηλές θερμοκρασίες ή ζεστή στάχτη. Χ. Τσούντας, Αι Προϊστορικαί Ακροπόλεις Διμηνίου και Σέσκλου, Αθήναι 1908, σ. 106. W. Lamb, Θερμή της Λέσβου, Excavations at Thermi in Lesbos, 1936, σ. 69. Ο ίδιος Excavations at Kusura near Afyon Karahisar, Archaeologia 86, σ. 6-8.

102. Η μελέτη της κεραμικής και γενικότερα η σημασία του Ασώματου της Ρόδου για το Αιγαίο στα τέλη της τρίτης χιλιετίας αποτελεί το αντικείμενο διδακτορικής διατριβής από την υπογράφουσα, που βρίσκεται ήδη στο στάδιο της προετοιμασίας.

άνοιγμα θύρας, μέσω της οποίας επικοινωνούσε με το χώρο στα νότια του. Στο δάπεδο αυτού του δωματίου, που είναι στρωμένο με μικρά βότσαλα, βρέθηκε μια ακόμη ομάδα κεραμικής, σφονδύλια και μικροί πήλινοι εγχάρακτοι ψήφοι από περιδέραιο. *(Τ. Μ.)*

Κρεμαστή

Λεωφόρος Ελευθερίας (οικόπεδο Κ. Λαού)

Μετά από αίτηση του ιδιοκτήτη για την κατάχωση τμήματος της ανασκαφής, ώστε να περάσει δρόμος προς την οικοδομή στο πίσω μέρος του οικοπέδου, άρχισε και πάλι η έρευνα στο οικόπεδο Κ. Λαού[103]. Καθαρίστηκαν οι ελληνιστικοί τοίχοι και η δεξαμενή που είχαν αποκαλυφθεί ήδη από το 1986. Παράλληλα, έγιναν τομές γύρω από την ορθογώνια κατασκευή με τις πελεκητές πέτρες, κοντά στη νοτιοδυτική γωνία της ανασκαφής, για να χρονολογηθεί ακριβέστερα και να προσδιοριστεί η λειτουργία της. Πιθανότατα πρόκειται για βάθρο που χρονολογείται στα τέλη του 6ου-αρχές 5ου αι. π.Χ. Επίσης, χαράχθηκε κάνναβος προσαρμοσμένος στο οικόπεδο, με τα ήδη ανοιγμένα πέδιλα. Το πιο σημαντικό εύρημα αυτής της ανασκαφικής περιόδου ήταν μια μαρμάρινη πλίνθος με σύμφυτο πόδι με σανδάλι (δεξί) στο ένα μέρος και έξαρμα στο άλλο, το οποίο πρέπει να αποτελεί την βάση του στηρίγματος για το άγαλμα (Γ 1716). Βρέθηκε σε βάθος 1,10 μ. από την επιφάνεια του εδάφους, πάνω σε σκληρή στρώση πατημένου χώματος με βότσαλα, κεραμίδες και μεγάλα όστρακα χρηστικών αγγείων (οδόστρωμα), στο βόρειο τμήμα της ανασκαφής. Με βάση τα τεχνοτροπικά χαρακτηριστικά χρονολογείται πιθανότατα στον πρώιμο 4ο αι. π.Χ. Η ανασκαφή συνεχίζεται. *(Α. Γ.)*

Τριάντα

Οδός Περδικάκη (οικόπεδο Μιχ. Φρόνα)

Το οικόπεδο βρίσκεται στην οδό Περδικάκη (ΚΜ 753), προέκταση της οδού Σωτήρος και δυτικά του οικοπέδου Λιαμή[104], όπου είχε διαπιστωθεί στρώμα ηφαιστειακής τέφρας και λιγοστή ΥΜ ΙΑ κεραμική και προς Α. του οικοπέδου Μ. Γιαννικουρή, όπου είχε εντοπιστεί μια ταφή της μέσης εποχής του Χαλκού[105].

Στον οικοδομήσιμο χώρο του οικοπέδου είχε γίνει γενική εκσκαφή μέχρι βάθους 1,50 και διάνοιξη πεδίλων μέχρι 2 μ. από την επιφάνεια του εδάφους. Στη συνέχεια έγιναν δοκιμαστικές τομές. Στη βορειοανατολική γωνία του οικοπέδου, σε στρώση άμμου, βάθ. 2,25-2,40 μ., εντοπίστηκε σποραδικά κάρβουνο, όστρακα άωτων κωνικών κυπέλλων και πόδι τριποδικού σκεύους της ΥΜ ΙΑ εποχής. Στο βορειότερο τμήμα του νοτιοανατολικού γωνιακού πεδίου της οικοδομής και σε βάθος 1,80 μ., εντοπίστηκε τμήμα θεμελίου τοίχου, προσανατολισμού Β.-Ν. σε σωζόμενο μήκος 1,80 μ., ανάμεσα στις πέτρες του οποίου βρέθηκε βάση άωτου κωνικού κυπέλλου. Στα ανατολικά του τοίχου και σε βάθος 2,13-2,23 μ. βρέθηκε σποραδικά ηφαιστειακή τέφρα. Τα ΥΜ ΙΑ όστρακα συνεχίζονται μέχρι βάθους 2,40-2,45 μ. Σ' αυτό το βάθος αποκαλύφθηκαν στη δυτική παρειά της τομής οι πέτρες από μεταγενέστερο κυκλικό κτιστό πηγάδι, που παραβίασε το προϊστορικό στρώμα. Το πηγάδι, που πρέπει να σωζόταν σε μεγαλύτερο ύψος, είχε καταστραφεί από το μηχανικό εκσκαφέα και οι πέτρες που εντοπίσθηκαν στα μπάζα από τη γενική εκσκαφή πιθανότατα προέρχονται από αυτό. Είναι, επίσης, πολύ πιθανόν ο τοίχος στα ανατολικά του πηγαδιού να ανήκει σε κάποια μεταγενέστερη αγροτική εγκατάσταση της περιοχής και έτσι η παρουσία του άωτου κωνικού κυπέλλου στο θεμέλιο του θεωρείται τυχαίο γεγονός, αφού κατά την αφαίρεση των λίθων του τοίχου βρέθηκαν και μεταγενέστερα όστρακα.

Τέλος, σε δοκιμαστική τομή στο νοτιοδυτικό τμήμα του οικοδομήσιμου χώρου, σε στρώμα αμμουδερού ασπρόπηλου, σε βάθος 2,30-2,60 μ., βρέθηκαν λιγοστά όστρακα της ΥΜ ΙΑ εποχής.

Η έρευνα στο παραπάνω οικόπεδο επιβεβαιώνει την εικόνα για την κατάσταση που θα επικρατούσε στην ύπαιθρο εκτός του οικισμού της ύστερης εποχής του Χαλκού-ΥΜ ΙΑ στα Τριάντα-, στο διάστημα που μεσολάβησε μετά το μεγάλο σεισμό και πριν την έκρηξη του ηφαιστείου της Θήρας[106]. *(Τ. Μ.)*

Άνοιξη - Οδός Αγίου Γεωργίου 10 (οικόπεδο Μαρκάκη)

Στο παραπάνω οικόπεδο έγινε δοκιμαστική τομή, διαστ. 2x2 μ., στα νότια της οικοδομής και ανατολικά του σκάμματος του βόθρου, μέσα στο οποίο είχαν εντοπισθεί προϊστορικά όστρακα (ΜΜ περιόδου), όμοια με των γειτονικών οικοπέδων[107]. Σε βάθος 1,40 μ. επισημάνθηκε μία σκληρή στρώση με αραιό χαλίκι και λίγα όστρακα που ταυτίστηκε με στρώμα αποθέσεων

103. ΑΔ 43 (1988): Χρονικά, σ. 623-624.

104. ΑΔ 43 (1988): Χρονικά, σ. 617-618.

105. ΑΔ 45 (1990): Χρονικά, σ. 487.

106. T. Marketou, New Evidence on the Topography and Site History of Prehistoric Ialysos, στο Archaeology in the Dodecanese, εκδ. I. Parachristodoulou - S. Dietz, Copenhagen 1988, σ. 32.

107. ΑΔ 45 (1990): Χρονικά, σ. 487 (οικόπεδο Μ. Γιαννικουρή).

κάποιου χειμάρρου, από τους πολλούς που υπάρχουν στην περιοχή. Κάτω από αυτό, σε βάθος 1,85 μ. υπάρχει αμμουδερό χώμα, χωρίς καθόλου όστρακα (παρθένο). *(Α. Γ.)*

Οδός Δωριέως (ΚΜ 323, οικόπεδο Γ. Ιωαννίδη) (Σχέδ. 19)

Εφέτος ολοκληρώθηκαν οι ανασκαφές στον οικοδομήσιμο χώρο του οικοπέδου Γ. Ιωαννίδη, και συγκεκριμένα στο νοτιοανατολικό τμήμα του και νότια της παλαιοχριστιανικής βασιλικής, αμέσως ανατολικά της ζώνης του μινωικού και μυκηναϊκού οικισμού.

Προϊστορικά λείψανα

Η φετινή έρευνα περιορίστηκε στην ανασκαφή των πεδίλων για τις ανάγκες της μελλοντικής οικοδομής, σύμφωνα με την άδεια της 4ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων. Οι εργασίες πραγματοποιήθηκαν με μεγάλες δυσκολίες, καθώς η μελέτη της πεδίλωσης από πλευράς των ενδιαφερομένων είχε πολλές «παραλλαγές» κατά τη διάρκεια της ανασκαφής και τα ευρήματα ήταν ιδιαίτερης σημασίας, αρχίζοντας από τα προϊστορικά. Έτσι ήταν αδύνατον να συνεχιστεί η ανασκαφική έρευνα με το σύστημα του αρχικού καννάβου και περιορίστηκε στα καθαρά σωστικά της όρια.

Στα νοτιοδυτικά της παλαιοχριστιανικής βασιλικής, κατά τη διάνοιξη του νοτιοδυτικού πεδίλου της οικοδομής, βρέθηκε ένα ακόμη ταφικό πιθάρι του νεκροταφείου της ύστερης εποχής του Χαλκού στα νότια των δύο κτιστών λακκοειδών τάφων και του κατεστραμμένου στο καμίνι ταφικού πιθαριού[108] με ακτέριστη ταφή νεκρού σε συνεσταλμένη στάση. Ένα ακόμη μικρό ακέραιο ταφικό πιθάρι, με εγχυτρισμό παιδιού, βρέθηκε ανάμεσα στις ελεύθερες συνεσταλμένες ταφές που ήταν συγκεντρωμένες στο στρώμα της άμμου δυτικά του πλευρικού αιθρίου της βασιλικής.

Στην ίδια περιοχή εντοπίστηκαν επίσης, δύο ακόμη ελεύθερες ταφές ενηλίκων στην άμμο καθώς και δύο παιδικές, η μία από τις οποίες δεν ήταν σε συνεσταλμένη στάση, σύμφωνα με τον γενικό κανόνα του νεκροταφείου[109]. Οι ταφές είχαν τοποθετηθεί σε στρώμα με κατά τόπους βότσαλα και κάτω από αυτές βρέθηκε πρώιμη ΥΜ ΙΑ κεραμική.

Ο τελευταίος στη σειρά σκελετός (ελεύθερη ταφή) αυτού του τμήματος του προϊστορικού νεκροταφείου, βρέθηκε νότια της συστάδας με τις ελεύθερες ταφές και τον παιδικό εγχυτρισμό, εν μέρει κάτω από το λιθοσωρό, που ερευνήθηκε στα δυτικά του κυρίως κλίτους της παλαιοχριστιανικής βασιλικής. Ο σκελετός ήταν σε συνεσταλμένη στάση και με προσανατολισμό Α.-Δ.

Ενδιαφέρον παρουσίασε η αποκάλυψη ενός ακόμη ΥΜ ΙΑ τοίχου, 13 μ. ανατολικά του μινωικού τοίχου που είχε αποκαλυφθεί το 1988, στο ανατολικότερο όριο της ζώνης του μινωικού οικισμού. Ανάμεσα στους δύο αυτούς τοίχους έχει σωθεί τμήμα ενός άλλου παρόμοιου πάχους, σε απόσταση 4,70 από τον πρώτο και 7,25 μ. από το δεύτερο. Ο τοίχος, λόγω της έντονης οικοδομικής δραστηριότητας κατά τα παλαιοχριστιανικά χρόνια, στην ανατολικότερη περιοχή του οικοπέδου σώθηκε σε μικρό μήκος, 2,90 μ., έχει προσανατολισμό Β.-Ν. και πάχος 0,90 ενώ στο θεμέλιό του 1 μ. Βρέθηκε σε βάθος μόλις 1,21 μ. και εδράζεται σε στρώμα άμμου σε βάθος 2,94 μ. Προς Α. και Δ. του τοίχου αυτού, σε βάθος 1,19-1,27 μ., βρέθηκε κατά τόπους ηφαιστειακή τέφρα. Η στρωματογραφία της τομής στην περιοχή του τοίχου παρουσίαζε εξαιρετικό ενδιαφέρον για τα προϊστορικά στρώματα. Η επίχωση μέχρι βάθους 2,02 μ. χρονολογείται στο τέλος της ΥΜ ΙΑ περιόδου ενώ στη συνέχεια μέχρι βάθους 2,82 μ. έδωσε πολύ σημαντική ΥΜ ΙΑ κεραμική. Το παρθένο έδαφος εντοπίστηκε σε βάθος 2,82-2,87 μ., αποτελούμενο από σκληρό στρώμα με βότσαλα. Έτσι, χρονολογήθηκε ο μινωικός τοίχος, που εδράζεται σε βάθος 2,14 μ., στην ΥΜ ΙΑ περίοδο, εποχή που έχουν χρονολογηθεί και οι άλλοι δύο, παράλληλοι προς αυτόν, τοίχοι στα δυτικά. Οι τρεις αυτοί τοίχοι, στο άκρο του οικισμού προς την ακτογραμμή της εποχής του Χαλκού, δε φαίνεται να γωνιάζουν ή να σχηματίζουν δωμάτια. Λόγω του μεγάλου πάχους τους και της αρκετά γερής κατασκευής τους θα μπορούσαν να αποτελούν ένα είδος νεωρίων της ημιτελούς οικοδομικής φάσης που προηγήθηκε της έκρηξης του ηφαιστείου. Έτσι, οι ακτέριστες ταφές μπορούν να χρονολογηθούν στην προηγούμενη φάση, αμέσως μετά το σεισμό.

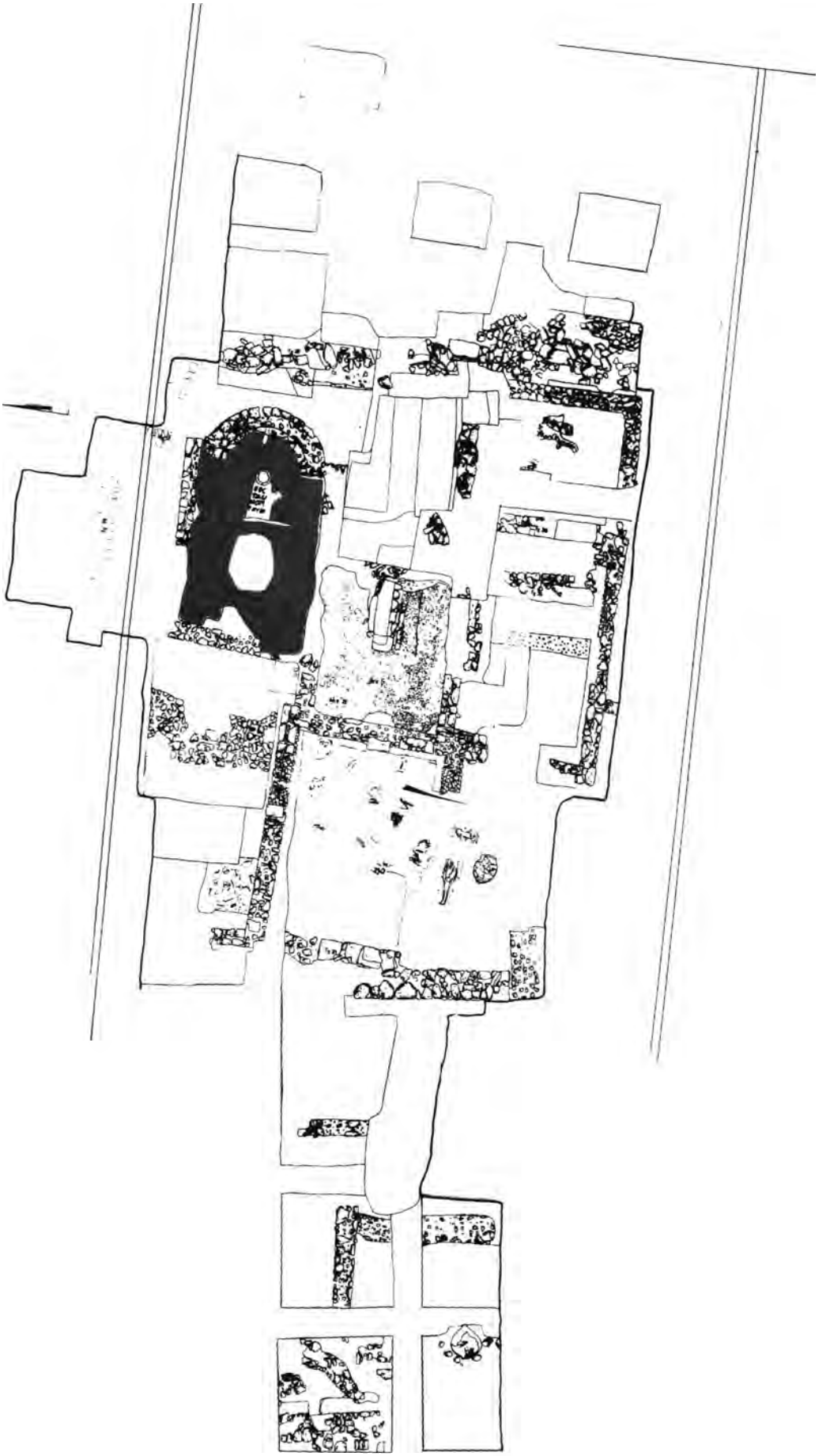
Υστεροαρχαϊκά λείψανα

Κατά την ανασκαφή των πεδίλων προς Ν.-ΝΑ. της βασιλικής ερευνήθηκε τμήμα επιμήκους λιθοσωρού με προσανατολισμό Β.-Ν., που σώζεται σε μήκος 8 μ. και έχει πάχος 1,40 μ. Αποτελείται από μικρές πωρόπετρες και ορισμένες μεγάλες πελεκητές. Ανάμεσά τους ξεχώριζε μία διαστ. 1,03x0,70x0,43 μ.[110].

108. ΑΔ 43 (1988): Χρονικά, σ. 615-616· 44 (1989): Χρονικά, σ. 488· 45 (1990): Χρονικά, σ. 501.

109. Με μοναδική εξαίρεση μέχρι τώρα τις ύπτιες ταφές των δύο κτιστών κιβωτιόσχημων τάφων, βλ. ΑΔ 43 (1988): Χρονικά, σ. 615, Πίν. 370β.

110. Ο λιθοσωρός πιθανότατα αποτελείται από υλικό που προέρχεται από κάποιο τέμενος που είχε σχέση με τη λατρεία του μυθικού

Σχέδ. 19. Ρόδος. Τριάντα. Οικόπεδο Ιωαννίδη. Κάτοψη της ανασκαφής.

Νότια της αψίδας του Ιερού της παλαιοχριστιανικής βασιλικής και δυτικά του λιθοσωρού διαπιστώθηκε ότι τα θραύσματα ιωνικών κυλίκων που εντοπίστηκαν το 1990[111], ανήκουν σε ένα σύνολο προσφορών μέσα, κάτω και γύρω από έναν κυκλικό, κτιστό λάκκο μέσα στο στρώμα της άμμου. Πρόκειται για την πρώτη μέχρι στιγμής ένδειξη ζωής των αρχαϊκών χρόνων στην πεδιάδα των Τριαντών και μάλιστα τόσο κοντά στον προϊστορικό οικισμό και το νεκροταφείο. Ο κυκλοτερής λάκκος από ακανόνιστες πωρόπετρες, εξωτ. διαμ. 1 και εσωτ. 0,50 μ., περιείχε 30 όλπες και 12 ιωνικές κύλικες. Η πρώτη μεγάλη ομάδα αυτών των αγγείων, ανεστραμμένων στην άμμο, βρέθηκε σε βάθος 1,45-1,60 μ., γύρω από μια μεγάλη άβαφη πρόχου. Ανάμεσα στις όλπες ξεχώρισε μία με graffiti *ΚΕΡΚΑ*[112]. Η όλπη είναι άβαφη, ελλιπής και είχε καστανέρυθρο γάνωμα στο χείλος.

Ανατολικά του κυκλοτερούς κτιστού λάκκου συνεχίζεται η απόθεση των συστάδων με τις όλπες και τις κύλικες. Τα αγγεία ήταν τοποθετημένα ανάποδα, σε τρεις αλλεπάλληλες στρώσεις και σε ημικυκλική διάταξη, σε βάθος 1,52 έως 1,60 μ. Στην πρώτη στρώση βρέθηκαν 16 όλπες και 4 ιωνικές κύλικες. Ανάμεσα στις όλπες ξεχώρισε μία επίσης ενεπίγραφη: *[ΚΕΡ]-ΚΑΦΟ*. Στην επόμενη στρώση, μέχρι βάθους 1,69 μ., υπήρχαν 10 ακόμη όλπες και μία ιωνική κύλικα, ενώ στην τελευταία στρώση, μέχρι βάθους 1,80 μ. βρέθηκαν άλλες δύο όλπες και μία κύλικα. Τα αγγεία ήταν τοποθετημένα με κλίση προς Β. Διαπιστώθηκε επίσης ότι οι αποθέσεις των αγγείων είχαν προηγηθεί της κατασκευής του κυκλοτερούς τοίχου, αφού κάτω από το νότιο τμήμα του βρέθηκαν τρεις ακόμη όλπες σε βάθος 1,98 μ. Οι αποθέσεις αραίωναν προς ΝΔ. της κτιστής κατασκευής, όπου βρέθηκαν επτά ακόμη όλπες και δύο ιωνικές κύλικες.

Η παρουσία των παραπάνω συγκεκριμένων αγγείων, σύμφωνα με μία πρώτη ερμηνεία, αποτελεί ένδειξη για τοπική χθόνια λατρεία της Ιαλυσού. Ο μικρός κτιστός κυκλοτερής τοίχος, πιθανότατα σήμα, φαίνεται ότι παρακολουθεί τις ημικυκλικές αποθέσεις των αγγείων. Το εύρημα χρονολογείται στο β΄ μισό του 6ου αι. π.Χ.[113] και αποτελεί την πρώτη μέχρι στιγμής μαρτυρία ζωής στην πεδιάδα της Ιαλυσού, που μέχρι τώρα ήταν γνωστή από το ιερό στο Φιλέρημο και τις εκτεταμένες νεκροπόλεις δυτικότερα.

Παλαιοχριστιανικά λείψανα

Ολοκληρώθηκε η έρευνα στους εξωτερικούς χώρους της παλαιοχριστιανικής βασιλικής. Σε επαφή με το νότιο όριο του οικοπέδου, ερευνήθηκε σε όλο του το μήκος, 13,60 μ., ένας ακόμη τοίχος, που ορίζει επιμήκη ορθογώνιο χώρο νότια του πλευρικού αιθρίου. Ο τοίχος, κτισμένος με ακατέργαστες πωρόπετρες και μικρό κεραμίδι ως συνδετικό υλικό ανήκει σε διάφορες οικοδομικές φάσεις. Σε απόσταση 13,05 μ. γωνίαζε με τοίχο προσανατολισμού Β.-Ν.

Ανατολικά του πλευρικού αιθρίου και νότια της κόγχης του Ιερού βρέθηκε τμήμα αψίδας, που ανήκει σε παλαιότερη οικοδομική φάση του συγκροτήματος της βασιλικής. Στην ίδια αυτή φάση ανήκει ένας βαθύς λάκκος με θραύσματα τοιχογραφιών, που βρέθηκε στην ίδια περιοχή. Ανατολικά του κυρίως κλίτους της βασιλικής βρέθηκε, σε μεγάλο βάθος 3,45 μ., τετράπλευρη κατασκευή με πεζούλια εσωτερικά, πιθανότατα κρύπτη. *(Τ. Μ.)*

Οδός 9ης Μαΐου (οικόπεδο Σιμάτη)

Το οικόπεδο βρίσκεται στην ανατολική πλευρά της οδού, δυτικά του οικοπέδου Ν. Παυλίδη, στην ΚΜ 694[114]. Η γενική εκσκαφή έφθασε μέχρι βάθους 2 μ. από την επιφάνεια. Η επίχωση αποτελούνταν από αμμουδερό ασπρόπηλο με κατά τόπους βότσαλα, πυκνότερα στο μέσον της νότιας παρειάς. Στην ανατολική παρειά του οικοπέδου και σε βάθος 0,90 μ. εντοπίστηκε κτιστό κυκλικό πηγάδι των ύστερων ελληνιστικών χρόνων, αποτελούμενο από πελεκητές πωρόπετρες, διαμ. 0,85-0,90 μ. Το πηγάδι συσχετίζεται με τον αναλημματικό τοίχο ή το όριο αγροκτήματος που έχει βρεθεί στο γειτονικό οικόπεδο Ν. Παυλίδη. *(Τ. Μ.)*

Πάροδος 9ης Μαΐου (βόθρος οικοδομής Αλαφάκη, Τσαμπίκου)

Η οικοδομή βρίσκεται προς Ν.-ΝΑ. του οικοπέδου Καλλ. Μπουρνή[115]. Κατά την έρευνα του σκάμματος

Κερκάφου (βλ. παρακάτω, υποσημ. 112), το οποίο καταστράφηκε στα παλαιοχριστιανικά χρόνια. Η παρουσία της βασιλικής στην ίδια θέση δεν είναι άσχετη με την προγενέστερη λατρεία στην ίδια θέση.

111. ΑΔ 45 (1990): Χρονικά, σ. 488.

112. Συμπληρώθηκε *ΚΕΡΚΑΦΟΣ*, A. Laumonier, Les cultes indigènes en Carie. Bibliothéque des Écoles Françaises d'Athènes et de Rome. Paris 1958, σ. 677. Ενεπίγραφη ταινιωτή όλπη από τη Ρόδο με την επιγραφή *μεττριο, μhετριο* αναφέρεται στο Clara Rhodos III, πίν. 3, αλλά θεωρείται αττική, βλ. Agora XII 1970, σ. 78 υποσημ. 12.

113. Για τις ιωνικές κύλικες, βλ. J. Boardman and Hayes, BSA 4 Suppl., σ. 112-113· 10, εικ. 23, type XI. Για τις όλπες, βλ. Agora XII, σ. 254, πίν. 12-13, γύρω στο 500 π.Χ.

114. ΑΔ 45 (1990): Χρονικά, σ. 489.

115. ΑΔ 42 (1987): Χρονικά, σ. 614.

του βόθρου της οικοδομής σε απόσταση 2,50 μ. προς Ν. της νότιας πλευράς του δρόμου, 3,90 μ. προς Δ. της παρακείμενης ιδιοκτησίας και 2,30 μ. προς Β. της οικοδομής, αποκαλύφθηκε σε βάθος μόλις 0,69 μ. από το οδόστρωμα υπόλειμμα μεγάλου αποθηκευτικού πίθου, που εσωτερικά έφερε επένδυση από κουρασάνι με θραύσματα κεραμιδιών. Ο αποθηκευτικός πίθος, σώζεται σε μέγιστο ύψος 0,79 μ. Σε δοκιμαστική τομή που έγινε διαπιστώθηκε ότι ο προϊστορικός οικισμός δεν συνεχίζεται προς αυτήν την κατεύθυνση. *(Τ. Μ.)*

Οδός Αγίας Παρασκευής (οικόπεδο Σμ. Κώστα-Θεοχάρη)

Το παραπάνω οικόπεδο γειτνιάζει προς Β. με το οικόπεδο Ελ. Αλούπη, όπου κατά την εκσκαφή για τη θεμελίωση οικοδομής βρέθηκε εργαστήριο ελληνιστικών χρόνων[116].

Σε μικρή τομή, διαστ. 3x3 μ., που έγινε προς Β. του οικοδομήσιμου χώρου, αποκαλύφθηκε σε βάθος 1,24 μ. και ερευνήθηκε ένας κεραμοσκεπής τάφος που χρονολογείται πιθανότατα στην ύστερη ρωμαϊκή εποχή. Στην περιοχή έχουν επισημανθεί παλαιότερα και άλλοι παρόμοιοι τάφοι. Επιβεβαιώνεται πλέον ότι τα υστερορωμαϊκά και παλαιοχριστιανικά νεκροταφεία καταλάμβαναν μία σημαντική έκταση στην παραλία της Ιαλυσού[117]. Ο σκελετός, ο οποίος ήταν διπλωμένος στα δύο, για να χωρέσει στον τάφο δεν βρισκόταν σε καλή κατάσταση διατήρησης. Το μοναδικό κτέρισμα του τάφου ήταν ένας μικρός χάλκινος κρίκος που βρέθηκε κοντά στο κρανίο. *(Α. Γ.)*

Παραδείσι

Οικόπεδο Μανόλη Κωστάκη

Το παραπάνω οικόπεδο βρίσκεται στην περιοχή του αεροδρομίου, προς ΒΔ. του δυτικότερου άκρου του ορύγματος[118], όπου είχε διαπιστωθεί το στρώμα της ηφαιστειακής τέφρας. Σε βάθος 3,65 μ. από το οδόστρωμα εντοπίστηκε και εδώ το στρώμα της ηφαιστειακής τέφρας πάχ. 0,20 μ. περίπου. *(Τ. Μ.)*

Θεολόγος

Ιερό Ερεθιμίου Απόλλωνος-Κτήμα Πότσου

Η ανασκαφή έγινε εφέτος από 4/11-16/11/1991 και έλαβαν σ' αυτήν μέρος υπό τη διεύθυνση των υπογραφομένων η μόνιμη αρχαιολόγος της Εφορείας Έφη Καράντζαλη και ομάδα πτυχιούχων και φοιτητών του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων. Κατά τις τελευταίες μέρες της ανασκαφής εργάσθηκε ολιγομελές συνεργείο εργατών υπό την εποπτεία του αρχαιολόγου Παύλου Τριανταφυλλίδη.

Η έρευνα συνεχίσθηκε τόσο στο χώρο του ναού όσο και στο απέναντι κτήμα Πότσου.

Συνεχίσθηκε και εφέτος η διευθέτηση του χώρου γύρω από το ναό (Πίν. 174 γ). Στο εσωτερικό του ναού, συνεχίσθηκε η ανασκαφική έρευνα τόσο στο λάκκο που είχαν διανοίξει οι Ιταλοί όσο και σε αδιατάρακτα στρώματα. Η έρευνα, εκτός από την ανεύρεση οστράκων παρόμοιας μορφής και χρονολόγησης με αυτά της προηγούμενης ανασκαφικής περιόδου, καθώς και μιας λεπίδας από ερυθρό πυριτόλιθο, είχε ως κυριώτερο αποτέλεσμα την ανεύρεση, σε βάθος μεγαλύτερο από το κατώτερο σημείο της θεμελίωσης του ναού, δύο μικρών κτιστών ορθογώνιων τάφων, από τους οποίους ο ένας διέσωζε στο εσωτερικό του και λείψανα σκελετού. Η έλλειψη κτερισμάτων δεν βοηθά στην ακριβέστερη χρονολόγηση των τάφων. Είναι όμως βέβαιο ότι είναι πρωιμότεροι του ναού, πιθανώς αρχαϊκής ή και γεωμετρικής περιόδου, και η παρουσία τους θέτει προβλήματα για την αρχαιότερη χρήση του χώρου, που ελπίζεται ότι θα λύσει η μελλοντική έρευνα.

Στο κτήμα Πότσου τρία υπήρξαν τα κυριώτερα αποτελέσματα της έρευνας, εκτός από την αποκάλυψη και ευάριθμων πήλινων παλαιοχριστιανικών τάφων:

1) Στο τετράγωνο F15 ερευνήθηκε η κτιστή πώρινη κατασκευή που είχε αρχίσει να αποκαλύπτεται πέρυσι. Πρόκειται για ορθογώνια περίπου τετράγωνη κατασκευή, το εσωτερικό της οποίας ερευνήθηκε έως τον πυθμένα. Βρέθηκαν χώματα ανάμεικτα με ίχνη ξυλανθράκων, οστά ζώων, όστρακα, τεμάχια κεραμίδων και πήλινου λύχνου ελληνιστικών χρόνων, μία χάλκινη περόνη και άλλα. Η ακριβής ερμηνεία του ευρήματος δεν είναι προς το παρόν δυνατή. Είναι όμως φανερό ότι δέχθηκε κατάλοιπα θυσιών, ενώ στη μορφή και κατασκευή της θυμίζει ανάλογα ευρήματα από το αστικό ιερό της Δήμητρας στην πόλη της Ρόδου που ερευνήθηκε στη δεκαετία του 1970[119]. Η παρουσία του ευρήματος, υποδηλώνει πιθανότατα ότι πρόκειται για υπαίθριο χώρο του ιερού.

2) Στα τετράγωνα Δ10, Δ11, Ε10 και Ε11 αποκαλύφθηκαν εκτεταμένα ψηφιδωτά δάπεδα, όμοια με αυτά

116. ΑΔ 45 (1990): Χρονικά, σ. 489-491.

117. ΑΔ 43 (1988): Χρονικά, σ. 625 (οικοπέδο αφών Καζή-Γενικής Τεχνικής).

118. ΑΔ 42 (1987): Χρονικά, σ. 618.

119. I. Zervoudaki, Archaeology in the Dodecanese, Copenhagen 1988, σ. 129 κ.ε.

που είχαν βρεθεί παλαιότερα στην τομή 1978/Α καθώς και κολυμβήθρα βαπτιστηρίου (Πίν. 175 α). Το σημαντικό αυτό εύρημα επιβεβαιώνει την πληροφορία του L. Ross[120] για ύπαρξη λειψάνων χριστιανικής εκκλησίας και την υπόθεση των υπογραφομένων ότι στο χώρο του ιερού ή σε μέρος αυτού είχε χτιστεί παλαιοχριστιανική βασιλική, της οποίας επιβάλλεται πλέον η πλήρης αποκάλυψη.

3) Στο βορειοδυτικό τμήμα του κτήματος, στο χώρο της παλαιάς τομής 1978/Β, άρχισαν να αποκαλύπτονται λείψανα αρχαίου κεραμικού εργαστηρίου, η πλήρης αποκάλυψη του οποίου θα γίνει κατά την προσεχή ανασκαφική περίοδο.

ΛΙΛΑ ΜΑΡΑΓΚΟΥ - ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΠΑΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ

ΚΩΣ

Οδός Ιωαννίδου (οικόπεδο Σαμαρά)

Το παραπάνω οικόπεδο βρίσκεται στη νοτιοανατολική παρυφή του λόφου των Σεραγιών.

Έγινε περιορισμένη ανασκαφική έρευνα, σε επαφή με γειτονικές οικοδομές, στις οποίες δεν είχαν διαπιστωθεί αρχαιότητες. Αποκαλύφθηκε μικρό θεμέλιο τοίχου κατασκευασμένο από αργολιθοδομή σε βάθος 1 μ. περίπου από την επιφάνεια του οικοπέδου.

Ανατολικά της οδού Απελλού (οικόπεδο Γιουσέμογλου)

Το παραπάνω οικόπεδο βρίσκεται στη συνοικία Χαλβαζιά, στη βορειοανατολική πλευρά του λόφου των Σεραγιών, ανατολικά του οικοπέδου Πιζάνια[121]. Η ανασκαφική έρευνα στο οικόπεδο αποκάλυψε επάλληλες οικοδομικές φάσεις κτιρίων, που χρονολογούνται από την μέση εποχή του Χαλκού έως και την ύστερη ρωμαϊκή περίοδο.

Στο νοτιο-νοτιοδυτικό τμήμα του οικοπέδου αποκαλύφθηκε συγκρότημα δωματίων αρχαϊκής περιόδου, με δάπεδο κατασκευασμένο από αργούς λίθους μικρού και μεσαίου μεγέθους, πυκνά τοποθετημένους στο έδαφος, ιδιαίτερης σημασίας για την προ του συνοικισμού ιστορία του νησιού. Μεταγενέστεροι τοίχοι κτιρίων είναι χτισμένοι πάνω από το συγκρότημα. Μπορούν να διακριθούν μια ύστερη αρχαϊκή και μια κλασική οικιστική φάση, με τοίχους που θεμελιώνονται πάνω στο δάπεδό του, ενώ κατά τους ελληνιστικούς χρόνους οι τοίχοι ενός δωματίου προσανατολισμού Α.-Δ., που θεμελιώνονται βαθύτερα, έχουν καταστρέψει στα αντίστοιχα σημεία το παλαιότερο κτίριο. Η ανασκαφική έρευνα σ' αυτό το σημείο του οικοπέδου βρίσκεται σε εξέλιξη και η λεπτομερής παρουσίαση των κτιρίων θα δοθεί στα χρονικά του 1992.

Στο βορειοανατολικό τμήμα του οικοπέδου αποκαλύφθηκε η βορειοδυτική γωνία κτιρίου ρωμαϊκής περιόδου, κτισμένου με ισχυρούς τοίχους χυτής τοιχοποιίας, που κατά το μεγαλύτερο μέρος τους σώζονται σε επίπεδο θεμελίου, ύψ. 2,10 και πλ. 1,60 μ. Ο δυτικός τοίχος του κτιρίου έχει αποκαλυφθεί σε μήκος 12 και ο βόρειος σε 7,50 μ. Το κτίριο προς Β. και Α. συνεχίζεται εκτός των ορίων του οικοπέδου. Στο ανατολικό άκρο του βόρειου τοίχου αποκαλύφθηκε η είσοδος του κτιρίου με κατώφλι από λευκό μάρμαρο, σωζ. μήκ. 1,60 και πλ. 0,90 μ. Στην κατασκευή του θεμελίου του κτιρίου, που κατά τόπους έχει έντονες φθορές από νεότερες επεμβάσεις[122], έχει χρησιμοποιηθεί κυρίως υλικό αποτελούμενο από αργούς λίθους με ασβέστη αλλά και μεγάλες πώρινες λιθοπλινθίδες, ορατές σε διάφορα σημεία του. Η ανωδομή του τοίχου, που διατηρείται αποσπασματικά σε διάφορα σημεία πάνω στην επιφάνεια του θεμελίου, είναι κατασκευασμένη με τοίχους, επίσης χυτής τοιχοποιίας. Το μέγιστο ύψος διατήρησής της είναι 1 μ. και το πλάτος της μικρότερο από αυτό του θεμελίου (0,95 μ.), με αποτέλεσμα το θεμέλιο να προβάλλει κατά 0,65 μ. προς το εσωτερικό του κτιρίου. Στους τοίχους της ανωδομής ενσωματώνονται κατά τόπους μεγάλες λιθοπλινθίδες που καταλαμβάνουν όλο το πλάτος του θεμελίου προβάλλοντας, εν είδει ημιπεσσών, στο εσωτερικό του κτιρίου.

Στις βαθύτερες τομές, που έγιναν σε τέσσερα σημεία του οικοπέδου, αποκαλύφθηκαν κτιριακά λείψανα της μυκηναϊκής και μινωικής περιόδου του προϊστορικού οικισμού του λόφου των Σεραγιών. Στη βόρεια τομή (σε επαφή με το βόρειο τοίχο του μεγάλου ρωμαϊκού κτιρίου) η έρευνα έφτασε μέχρι το στρώμα της μέσης εποχής του Χαλκού, που αποτελεί και την πρωιμότερη περίοδο κατοίκησης σ' αυτή την πλευρά του λόφου. Πάνω από το στρώμα αυτό αποκαλύφθηκαν κτιριακά λείψανα της ΥΜ ΙΑ, μεταξύ των οποίων και μνημειακό κατώφλι. Τα στρώματα της ΥΜ ΙΑ έχουν παραβιαστεί από κυκλικό πηγάδι με γέμισμα από μυκηναϊκά όστρακα. Στις νοτιότερες τομές η ανασκαφή έφτασε μέχρι το ΥΜ ΙΑ στρώμα, όπου αποκαλύφθηκαν κτιριακά λείψανα αρχαίων οικιών και σε δύο τομές, πιθανότατα

120. Inselreisen IV, Halle 1852, σ. 57-58.

121. ΑΔ 42 (1987): Χρονικά, σ. 330.

122. ASAtene 50-51 (1972-73), σ. 139-396.

στρώμα καταστροφής της ΥΜ ΙΑ με πυκνή στρώση άωτων κωνικών κυπέλλων, καμένες μάζες πηλού κτλ.

Τέλος, στην τομή που έγινε στον κεντρικό χώρο του οικοπέδου, ανατολικά του αρχαϊκού συγκροτήματος, η έρευνα έφτασε μέχρι το μυκηναϊκό στρώμα μέσα στο οποίο είχαν τοποθετηθεί πέντε ταφές γεωμετρικών χρόνων (Πίν. 175 β). Πρόκειται για τρεις κιβωτιόσχημους τάφους με κτερίσματα (μόνωτα υψίποδα κύπελλα και οινοχόες) της πρωτογεωμετρικής περιόδου, έναν εγχυτρισμό ακτέριστο και μια ελεύθερη ταφή. Ένας ακόμη εγχυτρισμός, που αποκαλύφθηκε στη νοτιότερη τομή, περιείχε τέσσερα αγγεία της πρώιμης γεωμετρικής περιόδου. Η ύπαρξη του γεωμετρικού νεκροταφείου μέσα στον προϊστορικό οικισμό είναι γνωστή κυρίως από τις ιταλικές ανασκαφές[123], αλλά και από τις σωστικές ανασκαφές της Εφορείας[124].

Από τα ευρήματα της προϊστορικής περιόδου αξίζει ιδιαίτερα να αναφερθεί χρυσό περιδέραιο με ψήφους που έχουν τη μορφή σχηματοποιημένων κρίνων[125] και ζεύγος χρυσών ενωτίων που έχουν την μορφή σχηματοποιημένου βουκρανίου, γνωστό από παραδείγματα της Κρήτης και της Κύπρου[126].

Έργα συνεργείου Ο.Τ.Ε.

Κατά το πρώτο δίμηνο του 1991 συνεργείο του Ο.Τ.Ε. προέβη στη διάνοιξη χαντακιού, πλ. 0,80 μ., και φρεατίων, διαστ. 4x2 μ. περίπου, για την τοποθέτηση καλωδίωσης σε κεντρικούς δρόμους της πόλης.

Το χαντάκι ανοίχθηκε στις παρακάτω οδούς: από τη συμβολή των οδών Βασιλέως Παύλου και Ιπποκράτους διέσχισε διαγώνια την πλατεία Ελευθερίας και στη συνέχεια διαδοχικά τις οδούς 25ης Μαρτίου και 31ης Μαρτίου, μέχρι τη συμβολή της τελευταίας με την οδό Μεγάλου Αλεξάνδρου.

Η αποσπασματικότητα των κτιριακών λειψάνων, που αποκαλύφθηκαν στις περιορισμένες διαστάσεις του σκάμματος σε συνδυασμό με τη θέση του χαντακιού σε κεντρικό σημείο της πόλης, που κατά το μεγαλύτερο μέρος του οικοδομήθηκε αμέσως μετά το σεισμό του 1933, χωρίς να προηγηθεί ανασκαφική έρευνα, δεν επέτρεψε τη σύνδεση των αρχαίων τοίχων με κτίρια ήδη γνωστά από την έρευνα. Διαπιστώθηκε, ωστόσο, πυκνή παρουσία κτιριακών λειψάνων όλων των περιόδων με σημαντικότερα τα ακόλουθα:

α) Σε φρεάτιο που διανοίχθηκε στην οδό 25ης Μαρτίου 3, σε βάθος 2,50 μ. από το οδόστρωμα αποκαλύφθηκε γωνία τοίχων, πλ. 0,50 και μήκ. 1,85 και ύψ. 1 μ., θεμελιωμένων μέσα σε επίχωση που περιείχε όστρακα αρχαϊκής και κλασικής εποχής. Νότια της παραπάνω γωνίας, σε βάθος 2,60 μ., αποκαλύφθηκε το χείλος σχεδόν ακέραιου πιθαριού, ύψ. 1,10 μ., με σχοινοειδές κόσμημα στη βάση του λαιμού. Η επίχωση που περιέβαλλε το στρώμα του πιθαριού περιείχε ενιαίο στρώμα με όστρακα που χρονολογούνται από την ΥΕ μέχρι την αρχαϊκή περίοδο. Διαπιστώθηκε ότι ο λάκκος που ανοίχθηκε για την τοποθέτηση του πιθαριού κατέστρεψε εν μέρει δύο προγενέστερους τοίχους της ύστερης εποχής του Χαλκού.

β) Στο τμήμα του χαντακιού στην οδό 25ης Μαρτίου 11 αποκαλύφθηκε το δυτικό όριο δρόμου με κατεύθυνση Β.-Ν., αρκετά επιμελημένης τοιχοποιίας από αδρά επεξεργασμένες λιθοπλινθίδες αμυγδαλόπετρας. Ανατολικά του διαπιστώθηκε η ύπαρξη οδοστρωμάτων και αποκαλύφθηκε μικρό τμήμα του κεντρικού αποχετευτικού αγωγού, με τοιχώματα και κάλυψη από πώρινες λιθοπλινθίδες Κεφάλου (Πίν. 175 δ).

γ) Σε φρεάτιο που ανοίχθηκε στη συμβολή των οδών 25ης Μαρτίου και Κολοκοτρώνη αποκαλύφθηκε γωνία τοίχων, μέγ. σωζ. ύψ. 2,10 μ. Διαπιστώθηκε η ύπαρξη δύο επάλληλων οικοδομικών φάσεων ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων. Στη νεότερη ανήκει κατώφλι δίφυλλης πόρτας με παραστάδες, των οποίων διατηρούνταν το κατώτερο τμήμα (Πίν. 175 γ).

δ) Στη συμβολή των οδών 31ης Μαρτίου και Π. Τσαλδάρη αποκαλύφθηκε η προς Β. συνέχεια του δρόμου (δρόμος 1) που είχε αποκαλυφθεί στο οικόπεδο Μουζάκη[127]. Αποκαλύφθηκαν τα οδοστρώματα και πιθανώς το ανατολικό όριο δρόμου.

ε) Στην οδό 31ης Μαρτίου, βόρεια του αρχαίου Σταδίου, αποκαλύφθηκε η προς Α. συνέχεια του χυτού αποχετευτικού αγωγού, ρωμαϊκών χρόνων, που είχε ερευνηθεί από τους Ιταλούς ανασκαφείς, βόρεια της άφεσης του αρχαίου Σταδίου[128].

Έργα Δήμου Κω

Οδός Ζερβάνου. Σε απόσταση 12 μ. περίπου νότια της συμβολής των οδών Αλεξίου Ζερβάνου και Ιππο-

123. Ό.π.

124. ΑΔ 39 (1984): Χρονικά, σ. 329 (οικόπεδο Θαλασσινού)· 45 (1990): Χρονικά, σ. 493-496, Σχέδ. 5, Πίν. 251α (οικόπεδο Κουτσουράδη).

125. Για παράλληλα, βλ. Αγνή Ξενάκη-Σακελλαρίου, Οι θαλαμωτοί τάφοι των Μυκηνών ανασκαφής Χρ. Τσούντα, 1985, σ. 306, V. 105, (Τύπος Β κρίνου).

126. Για την εξέλιξη του τύπου, βλ. R.A. Higgins, Greek and Roman Jewellery, London 1961, σ. 72-73, πίν. 11 C.

127. Βλ. ΑΔ 42 (1987): Χρονικά, σ. 621, Σχέδ. 8.

128. Βλ. BdA 44 (1950), σ. 224.

κράτους και σε επαφή με το δυτικό πεζοδρόμιο της οδού Ζερβάνου, κατά την εκσκαφή χαντακιού, πλ. 0,60 μ., για την τοποθέτηση σωλήνων αποχέτευσης, αποκαλύφθηκαν τρεις σπόνδυλοι μαρμάρινων κιόνων κάθετα τοποθετημένοι στο έδαφος.

Οι δύο νοτιότεροι σπόνδυλοι, με ραβδώσεις ιωνικού ρυθμού, έχουν διάμετρο 0,65 μ. και εμφανίζουν τόρμους γόμφων στην άνω επιφάνειά τους (Πίν. 175 ε). Η μεταξύ τους απόσταση είναι 0,45 μ. Ο τρίτος σπόνδυλος, που βρίσκεται 2 μ. νοτιότερα, είναι αρράβδωτος και έχει διάμετρο 0,76 μ. Στην άνω επιφάνειά του διαπιστώθηκαν επίσης τόρμοι γόμφων με αύλακες μολυβδοχόησης και αναθύρωση.

Αν και οι συνθήκες αποκάλυψης του ευρήματος δεν επέτρεψαν την έρευνα σε βάθος, ώστε να αποκαλυφθεί το επίπεδο έδρασης των σπονδύλων και να διαπιστωθεί αν αυτοί αποτελούν το κατώτερο τμήμα κιόνων κατά χώραν, μπορούν αναμφίβολα λόγω της θέσης του ευρήματος να αποδοθούν οι κίονες στη δυτική στοά της ρωμαϊκής φάσης της αρχαίας Αγοράς της Κω[129].

Η εκσκαφή του χαντακιού συνεχίστηκε σε μήκος 17 μ. νότια των κιόνων. Στο σκάμμα αποκαλύφθηκαν αποσπασματικά λείψανα τοίχων χυτής τοιχοποιίας, καθώς και λιθοπλινθίδες σιδηρόπετρας που δεν ήταν δυνατόν να διαπιστωθεί αν προέρχονται από το στυλοβάτη της Αγοράς.

Οδός Ξάνθου και Ιπποκράτους - Ιωάννου Περίδου - Πλατεία Κονίτσης. Κατά την εκσκαφή χαντακιών στις παραπάνω οδούς αποκαλύφθηκαν αποσπασματικά κτιριακά λείψανα αρχαίων τοίχων από αργολιθοδομή και κεραμίδες, πολύ κακής διατήρησης, καθώς και τμήματα υδρευτικών και αποχετευτικών αγωγών. Οι παραπάνω θέσεις αντιστοιχούν στην εσωτερική πλατεία της αρχαίας Αγοράς της Κω, όπου η απουσία τοίχων αρχαίων οικοδομημάτων είναι αναμενόμενη[130].

Οδός Ξάνθου. Σε χαντάκι κατεύθυνσης Α.-Δ., σε επαφή με το βόρειο πεζοδρόμιο της οδού Ξάνθου, αποκαλύφθηκαν λείψανα αρχαίων τοίχων από πωρόλιθους και μία πλίνθος τοίχου από γκριζογάλανο μάρμαρο. Οι τοίχοι αυτοί πιθανώς ανήκουν στα καταστήματα που θα υπήρχαν πίσω από τις μακρές στοές της αρχαίας Αγοράς, τα οποία είναι γνωστά από τις ιταλικές ανασκαφές στη βορειοανατολική πλευρά της[131].

Νότια οδού Γρηγορίου Ε΄ (οικόπεδο Τσόχα)

Συνεχίστηκε για δεύτερη χρονιά η ανασκαφή στο παραπάνω οικόπεδο[132]. Αποκολλήθηκαν τα ψηφιδωτά δάπεδα και το μαρμαροθέτημα στο εσωτερικό της δεξαμενής και πραγματοποιήθηκαν τομές σε βάθος, για να διερευνηθεί η στρωματογραφία και να αποκαλυφθούν οι παλαιότερες οικοδομικές φάσεις.

Α. Τομή κάτω από το ψηφιδωτό δάπεδο με επιγραφή: *ΝΕΙΚΗ ΤΟΥ ΓΡΑΨΑΝΤΟ[Σ].*

Βρίσκεται δυτικά του χώρου με τις αποθέσεις των απορριμμάτων του εργαστηρίου παραγωγής αμφορέων[133], στο εσωτερικό ενός ελληνιστικού κτιρίου με τοίχους από πώρινες λιθοπλινθίδες. Αποκαλύφθηκαν οι τοίχοι δωματίων δύο παλαιότερων διαδοχικών οικοδομικών φάσεων. Πρόκειται: α) Για γωνία δωματίου, οι τοίχοι του οποίου έχουν ανωδομή κατασκευασμένη με αδρά επεξεργασμένες λιθοπλινθίδες αμυγδαλόπετρας. Οι λιθοπλινθίδες παρουσιάζουν επιμελημένη όψη προς την εσωτερική πλευρά του δωματίου και συνδέονται μεταξύ τους με ασβέστη, που έχει χαραχθεί με αιχμηρό όργανο στα σημεία των ενώσεών τους, με ωραία διακοσμητικά αποτελέσματα στις επιφάνειες των τοίχων. β) Για τοίχο ενός ακόμη παλαιότερου κτιρίου με ανωδομή επίσης από αμυγδαλόπετρα και επιμελημένη όψη προς τη μια (εσωτερική;) πλευρά. Τα δωμάτια αυτά ανήκουν σε κτίρια των πρώιμων ελληνιστικών χρόνων και του ύστερου 4ου π.Χ., εποχή κατά την οποία η αμυγδαλόπετρα ήταν σε ευρεία χρήση, όπως καθορίστηκε από τους Ιταλούς ανασκαφείς[134].

Κάτω από τους παραπάνω τοίχους ερευνήθηκε η προς Δ. συνέχεια των αποθέσεων των απορριμμάτων του εργαστηρίου. Διαπιστώθηκε η ίδια στρωματογραφία. Οι αποθέσεις των απορριμμάτων του εργαστηρίου ερευνήθηκαν και σε μια δεύτερη τομή (επέκταση παλαιότερης τομής) προς τη νοτιοανατολική πλευρά του οικοπέδου, όπου και πάλι διαπιστώθηκε η ίδια στρωματογραφία.

129. Για την αρχαία Αγορά της Κω, βλ. ΑΔ 42 (1987): Χρονικά, σ. 635, υποσημ. 129-130, όπου αναφέρονται περιληπτικά τα μέχρι τώρα πορίσματα της έρευνας, που προέκυψαν τόσο από τις ιταλικές ανασκαφές, όσο και από τις σωστικές ανασκαφές της Εφορείας σε διάφορα οικόπεδα, με τη σχετική βιβλιογραφία. Για την ταύτιση του μνημείου, βλ. και Σχέδ. 10 (σ. 628) του ίδιου τόμου, όπου τοποθετούνται τα λείψανα της αρχαίας Αγοράς που έχουν μέχρι τώρα αποκαλυφθεί πάνω στο ρυμοτομικό σχέδιο της πόλης. Η παραπάνω τοποθέτηση επιβεβαιώνει ότι η κιονοστοιχία της δυτικής στοάς της Αγοράς βαίνει παράλληλα με τη δυτική πλευρά της οδού Ζερβάνου.

130. Ό.π., σ. 628, Σχέδ. 10.

131. BdA 44 (1950), σ. 71-73, πίν. 21.

132. ΑΔ 45 (1990): Χρονικά, σ. 497-499, Σχέδ. 6, Πίν. 252ε, 253α, όπου και η κάτοψη της ανασκαφής.

133. Βλ. και Χ. Κάντζια, στα Πρακτικά της Γ΄ Επιστημονικής Συνάντησης για την Ελληνιστική Κεραμική (Θεσσαλονίκη 1991), Αθήνα 1994, σ. 325 κ.ε.

134. BdA, ό.π., σ. 7.

Β. Τομή κάτω από το ψηφιδωτό δάπεδο με την παράσταση της αρπαγής της Ευρώπης.

Κατά την αποκόλληση του ψηφιδωτού διαπιστώθηκε η υψηλής τεχνικής ποιότητας εργασία κατασκευής του δαπέδου, κάτω από το οποίο διαπιστώθηκε η ύπαρξη δύο επάλληλων υποστρωμάτων.

Στην τομή που έγινε στο κέντρο του δωματίου ερευνήθηκε η στρωματογραφία· διαπιστώθηκε η παρουσία σποραδικών αποθέσεων των απορριμμάτων του εργαστηρίου παραγωγής αμφορέων.

Γ. Τομή κάτω από το μαρμαροθέτημα της δεξαμενής.

Βρίσκεται ανατολικά του δαπέδου με την παράσταση της αρπαγής της Ευρώπης. Κάτω από το μαρμαροθέτημα αποκαλύφθηκε το ψηφιδωτό δάπεδο ενός παλαιότερου δωματίου, που ανήκει στην ίδια οικία, στην οποία ανήκει το δωμάτιο με το ψηφιδωτό με την παράσταση της αρπαγής της Ευρώπης. Οι διαστάσεις του νεοαποκαλυφθέντος ψηφιδωτού δαπέδου υπερβαίνουν τις διαστάσεις της δεξαμενής με το μαρμαροθέτημα, οι τοίχοι της οποίας έχουν παραβιάσει το δάπεδο. Η διακόσμηση συνίσταται σε διάχωρο με μοτίβο εναλλασσόμενων ρόμβων από λευκές και πράσινες ψηφίδες· βόρεια και ανατολικά υπάρχει πλαίσιο από λευκές ψηφίδες, που κοσμείται με διπλή σειρά ροδάκων από πράσινες ψηφίδες. Τα όρια του δωματίου δεν έγινε δυνατόν να αποκαλυφθούν γιατί βρίσκονται κάτω από μεταγενέστερα κτίρια, με εξαίρεση τον τοίχο που χωρίζει τα δύο δωμάτια με τα ψηφιδωτά δάπεδα.

Κάτω από το ψηφιδωτό δάπεδο με διακόσμηση ρόμβων αποκαλύφθηκαν οι τοίχοι κτιρίων δύο επάλληλων οικοδομικών φάσεων. Στην παλαιότερη ανήκουν τοίχοι με ανωδομή χαρακτηριστική για την τοιχοποιία της περιόδου ίδρυσης της πόλης (εναλλαγή χρήσης μεγάλων λίθων και πλακοειδών λίθων τοποθετημένων σε στρώσεις). Οι τοίχοι αυτοί θεμελιώνονται πάνω σε σποραδικές αποθέσεις των απορριμμάτων του εργαστηρίου παραγωγής αμφορέων, τοποθετημένες σε λάκκο που έχει σκαφτεί μέσα σε στρώμα αποτελούμενο από εναλλασσόμενες στρώσεις χαλικιού και άμμου, που πιθανότατα έχει δημιουργηθεί από αποθέσεις υδάτων. Ίσως να πρόκειται για την κοίτη ενός χειμάρρου, που υπήρχε σ' αυτό το σημείο πριν από την ίδρυση της πόλης.

Τέλος, σε συμπληρωματική τομή που έγινε σε επαφή με το δυτικό όριο του οικοπέδου αποκαλύφθηκαν αρκετά αρχιτεκτονικά μέλη (τμήματα επιστυλίων και κιόνων), που προέρχονται πιθανότατα από μεγάλο (δημόσιο;) οικοδόμημα (Πίν. 176 α).

Οικόπεδο Κουτούζη (Ο.Τ. 92)

Το παραπάνω οικόπεδο βρίσκεται στο νοτιοανατολικό τμήμα της αρχαίας πόλης, νότια των οικοπέδων Κασσανή και Κουκουβά[135] και δυτικά του οικοπέδου Χατζημιχαήλ[136]. Στο οικόπεδο η ανασκαφική έρευνα, που πραγματοποιήθηκε σε σκάμμα, μήκ. 28 (Β.-Ν.) και πλ. 20 μ. (Α.-Δ.) αποκάλυψε κτιριακά λείψανα αρχαίων οικιών επάλληλων οικοδομικών φάσεων της ελληνιστικής περιόδου (Πίν. 176 β-γ).

Στο βορειοδυτικό τμήμα του οικοπέδου αποκαλύφθηκαν οι τοίχοι των δωματίων μιας αρχαίας οικίας με θεμέλιο από πώρινες λιθοπλινθίδες και ανωδομή από αμυγδαλόπετρα. Ερευνήθηκαν τρία δωμάτιά της, κανένα από τα οποία δεν διατηρήθηκε πλήρως. Το δυτικό τμήμα αυτής της οικίας καλύφθηκε από τους τοίχους των δωματίων ενός μεταγενέστερου κτιρίου, το μεγαλύτερο μέρος του οποίου βρίσκεται εκτός των δυτικών ορίων του οικοπέδου.

Στο βορειοανατολικό τμήμα του οικοπέδου αποκαλύφθηκαν ισχυροί τοίχοι με θεμέλιο από αργούς λίθους και ανωδομή από αμυγδαλόπετρα, που διαμορφώνουν δύο ορθογώνιους χώρους, διαστ. 2Χ1,10 μ. ο βορειότερος και 2Χ5 μ. ο νοτιότερος, στο εσωτερικό του οποίου βρέθηκε κυκλικό πηγάδι με πήλινα τοιχώματα.

Στο νότιο τμήμα του οικοπέδου αποκαλύφθηκε μία σειρά δωματίων οι τοίχοι των οποίων σώζονται αποσπασματικά σε επίπεδο θεμελίων. Τα δωμάτια οργανώνονται κατά μήκος του νότιου και νοτιοανατολικού ορίου του σκάμματος, αφήνοντας το κεντρικό τμήμα του οικοπέδου ελεύθερο από οικοδομικά λείψανα. Κατά μήκος των τοίχων των δωματίων, στη νοτιοανατολική, νότια και νοτιοδυτική πλευρά του σκάμματος, διαπιστώθηκε η ύπαρξη πήλινων αγωγών ύδρευσης με σωλήνες διαμ. 0,14 μ.

Κάτω από το επίπεδο θεμελίωσης των τοίχων όλων των οικοδομικών φάσεων διαπιστώθηκε η ύπαρξη λάκκων, που ανοίχθηκαν σε διάφορα σημεία του οικοπέδου, μέσα στο παρθένο χώμα της περιοχής, και περιέχουν αποθέσεις κεραμικής, μέρος των οποίων προέρχεται αναμφίβολα από τις αποθέσεις των απορριμμάτων ενός ή περισσότερων εργαστηρίων παραγωγής αγγείων, αντίστοιχες με τις αποθέσεις που είχαν αποκαλυφθεί στο οικόπεδο Τσόχα[137]. Ανάμεσα στις αποθέσεις εντοπίστηκαν: α) τμήματα από παραμορφωμένες λαβές αμφορέων που είτε παραμορφώθηκαν λόγω κακής τοποθέτησης στον κλίβανο είτε καταστράφηκαν λόγω κακών συνθηκών όπτησης· β) τμήματα αβαθών πινακίων που κόλλησαν μεταξύ τους μέσα στον κλίβανο· γ) εκκαμινεύματα που προέρχονται από τον κα-

135. ΑΔ 42 (1987): Χρονικά, σ. 644.

136. ΑΔ 43 (1988): Χρονικά, σ. 643-644.

137. Βλ. υποσημ. 132.

θαρισμό κεραμικών κλιβάνων· δ) 12 ενσφράγιστες λαβές αμφορέων (σε σύνολο 36 ενσφράγιστων) στις οποίες επαναλαμβάνεται το ίδιο σφράγισμα, με χαρακτηριστικά σύμβολα, γνωστά και από τα νομίσματα της πόλης: στο κέντρο έκτυπο γράμμα Φ, αριστερά κεφαλή με λεοντή, δεξιά καρκίνο. Στις αποθέσεις αντιπροσωπεύονται πολλά σχήματα χονδροειδών και λεπτών αγγείων (τμήματα αμφορέων, χυτρών, πινακίων, σκυφιδίων, ασκών guttus, αττικών σκύφων κτλ.) που χρονολογούνται από το τέλος του 4ου και σ' όλη τη διάρκεια του 3ου αι. π.Χ. Η ποικιλία των σχημάτων και η μεγάλης χρονικής διάρκειας παρουσία των αντικειμένων στο εσωτερικό των λάκκων συνηγορούν στην υπόθεση ότι τα απορρίμματα των εργαστηρίων αποτελούν μικρό μέρος των αποθέσεων μέσα στους λάκκους, που πρέπει να μεταφέρθηκαν εκεί, άγνωστο για ποιο λόγο, από κάποια γειτονική περιοχή.

Οδός Κνίδου (οικόπεδα Πέτσαλη και Βλάχου)

Πρόκειται για δύο όμορα οικόπεδα στα οποία αποκαλύφθηκε το δυτικό όριο κοίτης ισχυρού αρχαίου τοίχου που είχε καθαιρεθεί. Στο εσωτερικό της διαπιστώθηκε συσσώρευση κεραμικής της ελληνιστικής περιόδου. Σε επαφή με το δυτικό όριο της κοίτης αποκαλύφθηκε τμήμα οδοστρώματος και πήλινος αρδευτικός σωλήνας. Μεταγενέστερος τοίχος χυτής τοιχοποιίας, προσανατολισμού Β.-Ν. και πλ. 0,75 μ., έχει θεμελιωθεί μέσα στην επίχωση της κοίτης· αποκαλύφθηκε σε μήκος 4 μ.

Η θέση του οικοπέδου[138] και οι ανασκαφικές ενδείξεις υποδεικνύουν πιθανότατα ότι η κοίτη του τοίχου αυτού μπορεί να συνδέεται με την κοίτη του αρχαίου τείχους της πόλης — στην ανατολική του πλευρά — και την εσωτερικά αυτού περιμετρική οδό, η ύπαρξη της οποίας είχε διαπιστωθεί στις παλαιότερες ανασκαφές του τείχους[139]. Δυστυχώς το μικρό εμβαδόν των δύο οικοπέδων έκανε αδύνατη την επέκταση της έρευνας για την ασφαλέστερη τεκμηρίωση της παραπάνω υπόθεσης.

Οικόπεδο Βουκουβαλίδη (ΚΜ 1575)

Το παραπάνω οικόπεδο βρίσκεται απέναντι από τις αγροτικές φυλακές. Αποκαλύφθηκε θεμέλιο τοίχου, προσανατολισμού Α.-Δ., μήκ. 5,90 και πλ. 0,65 μ., κατασκευασμένο από αργολιθοδομή. Χρονολογείται στην ύστερη ρωμαϊκή περίοδο.

Αμπάβρη (ΚΜ 1442 Α)

Εργασίες ισοπέδωσης του οικοπέδου για την οικοδόμηση κτιρίων ιδιοκτησίας των Ενόπλων Δυνάμεων κατέστρεψαν εν μέρει τμήμα αρχαίας νεκρόπολης της ελληνιστικής περιόδου. Στη σωστική ανασκαφική έρευνα που ακολούθησε αποκαλύφθηκαν επτά τάφοι ή τμήματα τάφων, τρεις από τους οποίους είναι κιβωτιόσχημοι, διαστ. 2,10x0,80 μ. περίπου, με τοιχώματα από πώρινες πλάκες, και τρεις κεραμοσκεπείς, μήκ. 1,80 μ., ενώ σε μία ταφή αποκαλύφθηκε σκελετός τοποθετημένος στο χώμα· πιθανότατα η κάλυψή της καταστράφηκε από ταφή που τοποθετήθηκε πάνω της. Οι κεραμοσκεπείς τάφοι ήταν όλοι ακτέριστοι. Κτερίσματα περιείχαν οι δύο από τους τρεις κιβωτιόσχημους (ο τρίτος ήταν κατεστραμμένος) και η ανοιχτή ταφή.

Η παλαιότερη κιβωτιόσχημη ταφή ήταν κτερισμένη με τέσσερα δίωτα φιαλίδια του τέλους του 4ου αι. π.Χ.[140], η άλλη κιβωτιόσχημη με δύο όλπες και ένα μυροδοχείο του β΄ μισού του 1ου αι. π.Χ.[141], ενώ η ανοιχτή ταφή χρονολογείται από τα ευρήματά της (τέσσερα κυάθια και μία όλπη) στον 3ο αι. π.Χ.[142].

Οικόπεδο Παπαχρήστου (ΚΜ 1528)

Στη βόρεια όχθη του αμαξιτού δρόμου που οδηγεί από την πόλη της Κω στο Πλατάνι και το Ασκληπιείο, και σε απόσταση ενός χιλιομέτρου από τη συμβολή του δρόμου αυτού με τον επαρχιακό δρόμο, αποκαλύφθηκε υπόγειο καμαροσκεπές ταφικό οικοδόμημα με περίβολο, ρωμαϊκών χρόνων (Πίν. 176 δ).

Αρχιτεκτονική

Το υπόγειο ταφικό οικοδόμημα, διαστ. 5,35 (Β.-Ν.)x4,70 μ. (Α.-Δ.), σώζεται σε ύψος 1,90 μ., μέχρι το επίπεδο γένεσης των καμαρών της οροφής. Οι τοίχοι του είναι χυτής τοιχοποιίας, επιχρισμένοι εσωτερικά με υπόλευκο κονίαμα. Η είσοδος στο κτίσμα γινόταν μέσω κλίμακας αποτελούμενης από τρεις βαθμίδες, στο ανατολικό άκρο του νότιου τοίχου του. Εσωτερικοί τοίχοι, όμοιας κατασκευής με τους εξωτερικούς, υποδιαιρούν το κτίριο σε τρεις μικρότερους θαλάμους, έναν ορθογώνιο στη νότια πλευρά (χώρος Α), εσωτ.

138. Βρίσκεται βόρεια του οικοπέδου Δ. Διακαναστάση, στην περιοχή Αγία Μαρίνα, όπου επίσης είχε αποκαλυφθεί τμήμα της ανατολικής πλευράς του τείχους· βλ. ΑΔ 38 (1983): Χρονικά, σ. 397.

139. Βλ. BdA, ό.π., σ. 61, εικ. 5.

140. Αγγ. Γιαννικουρή, Β. Πατσιαδά, Μ. Φιλήμονος, Α΄ Συνάντηση για την Ελληνιστική Κεραμεική, ό.π., Π 6609 και Π 2753, πίν. 65, 80.

141. Ό.π., Π 4159, 7107 (κυάθια), πίν. 65, 81 και Π 6152 (όλπη), πίν. 57.

142. Ό.π., Π 5569 (όλπη), πίν. 57β και Π 6663 (μυροδοχείο), πίν. 50, 70.

διαστ. 3,20 (Α.-Δ.)x1,60 μ. (Β.-Ν.), και δύο σχεδόν τετράγωνους στη βόρεια (χώρος Β, βορειοδυτικά, και χώρος Γ, βορειοανατολικά), εσωτ. διαστ. 1,20 (Α.-Δ.) x1,80 μ. (Β.-Ν.). Η πρόσβαση στους δύο μικρότερους θαλάμους γινόταν μέσω δύο χαμηλών εισόδων, πλ. 0,60 και ύψ. 0,80 μ., με λίθινα υπέρθυρα. Οι τοίχοι του θαλάμου Α φέρουν γραπτή οριζόντια ερυθρή ταινία στο ύψος πάνω από τα υπέρθυρα. Το δάπεδο του κτιρίου είναι κατασκευασμένο με μικρές πέτρες πυκνά τοποθετημένες σε υπόστρωμα από ασβέστη. Το οικοδόμημα δεν είχε ενιαία στέγη· κάθε θάλαμος στεγαζόταν χωριστά, με μία ξεχωριστή καμάρα, του χώρου Α με προσανατολισμό Α.-Δ., των χώρων Β και Γ με προσανατολισμό Β.-Ν. Οι καμάρες είχαν καταρρεύσει στο εσωτερικό των θαλάμων και ο χώρος του οικοδομήματος είχε καλυφθεί με χώμα.

Ο περίβολος ορίζει το οικοδόμημα στην ανατολική, βόρεια και δυτική πλευρά· δεν διαπιστώθηκε η ύπαρξη περιβόλου στα νότια, στην πλευρά της εισόδου. Οι τοίχοι του, χυτής τοιχοποιίας με κονίαμα, θεμελιώνονται στο επίπεδο της οροφής του κτιρίου. Μεταξύ των τοίχων του οικοδομήματος και του περιβόλου δημιουργούνται «διάδρομοι», πλ. 0,80-1 μ. Στο βόρειο από αυτούς, που είναι ο πλατύτερος, αποκαλύφθηκαν επτά πήλινοι σωλήνες διαμ. 0,14 μ., κάθετα τοποθετημένοι στο έδαφος για την προσφορά χοών. Ένας ακόμη πήλινος σωλήνας αποκαλύφθηκε στο βόρειο άκρο τους ανατολικού «διαδρόμου». Σε επαφή με αυτούς του σωλήνες αποκαλύφθηκαν κατά χώραν τα κατώτερα τμήματα επτά επιτύμβιων στηλών (Πίν. 176 ε). Τα άνω τμήματα των στηλών αυτών είχαν παρασυρθεί λόγω της καλλιέργειας και βρέθηκαν (τα περισσότερα) πεσμένα δίπλα ή λίγο μακρύτερα από τις βάσεις τους. Δύο ακόμη επιγραφές βρέθηκαν στα ανώτερα στρώματα της επίχωσης που κάλυψε το εσωτερικό των θαλάμων. Επτά από τις επιγραφές συμπληρώθηκαν κατά το μεγαλύτερο μέρος τους.

Οι ταφές

Θάλαμος Α. Δεν βρέθηκαν οστά στο εσωτερικό του θαλάμου. Στο δάπεδο αποκαλύφθηκαν τμήματα δύο ελλιπών αμφορέων και ενός πινακίου, τμήματα γυάλινων μυροδοχείων, πέντε λυχνάρια και μία κύλικα.

Θάλαμος Β. Η είσοδος του θαλάμου Β έκλεινε με πήλινη πλάκα η οποία στερεωνόταν με ασβέστη στον εξωτερικό τοίχο του θαλάμου. Το κατώτερο τμήμα της πλάκας βρέθηκε στη θέση του, ενώ το ανώτερο είχε σπάσει από την πίεση του χώματος που κάλυψε το θάλαμο όταν κατέρρευσε η οροφή.

Σε επαφή με τον ανατολικό τοίχο του θαλάμου βρέθηκαν τα οστά τριών τουλάχιστον (από τον αριθμό των κρανίων) σκελετών και πέντε λυχνάρια. Η άτακτη διάταξη των οστών αποκαλύπτει ότι πρόκειται για ανακομιδές παλαιότερων ταφών. Σε επαφή με το δυτικό τοίχο του θαλάμου αποκαλύφθηκε μία κτιστή ορθογώνια κατασκευή με τούβλα και κάλυψη από κεραμίδες. Πάνω στην κάλυψη βρέθηκαν δύο ακόμη λυχνάρια. Η κατασκευή αυτή, που διαμόρφωνε ως ένα είδος μεμονωμένης θήκης το εσωτερικό του θαλάμου, είχε μήκος (Β.-Ν.) όσο και του θαλάμου, 1,80, και πλάτος 0,64 μ. Στο εσωτερικό της αποκαλύφθηκε σκελετός κτερισμένος με ένα λυχνάρι. Βρέθηκαν επίσης λιγοστά σχηματοποιημένα χρυσά φύλλα από κάποιο κόσμημα, ίσως στεφάνι, ταφικής χρήσης.

Θάλαμος Γ. Η πήλινη πλάκα που έκλεινε το θάλαμο Γ βρέθηκε πεσμένη μπροστά στην είσοδο. Κάτω από το υπέρθυρο της εισόδου αποκαλύφθηκε ακέραιος αμφορέας που είχε κυλήσει από το εσωτερικό του θαλάμου, όπου βρέθηκαν, σε επαφή με τον ανατολικό τοίχο, τα οστά τριών σκελετών από ανακομιδή παλαιότερων ταφών, ενώ σε επαφή με το δυτικό, μπροστά από την είσοδο, σκελετός σε ύπτια θέση κτερισμένος με χάλκινο κάτοπτρο, μαρμάρινο αγαλμάτιο Αφροδίτης, δύο αγγεία (μία μικρή χύτρα και μία όλπη), καθώς και λιγοστά σχηματοποιημένα χρυσά φύλλα. Ένα γυάλινο αγγείο, δύο λυχνάρια, δύο μικρές χύτρες και ένα χρυσό ενώτιο δεν μπορούν να συνδεθούν με την ταφή και πρέπει να αποτελούν κτερίσματα των παλαιότερων ταφών.

Χρονολόγηση

Ο αριθμός των επιτύμβιων στηλών που αποκαλύφθηκαν έξω από το οικοδόμημα, καθώς και η διαπίστωση πολλαπλών τάφων στο εσωτερικό των ταφικών θαλάμων υποδεικνύουν μακρά περίοδο χρήσης του κτιρίου. Αν και η μελέτη των αντικειμένων που βρέθηκαν στο εσωτερικό του βρίσκεται σε προκαταρκτικό στάδιο, η μέχρι τώρα έρευνα τείνει να επιβεβαιώσει την παραπάνω υπόθεση: Η χρονολόγηση των κτερισμάτων των τάφων εκτείνεται μεταξύ του τέλους του 1ου/αρχές 2ου αι. μ.Χ. και του τέλους του 3ου αι. μ.Χ.

Το κατώτερο όριο χρονολόγησης παρέχουν τα λυχνάρια που βρέθηκαν στο θάλαμο Α (που λόγω της απουσίας οστών στο εσωτερικό του θα πρέπει να ερμηνευθεί ως προθάλαμος του κτιρίου στον οποίο συγκεντρώνονταν κτερίσματα από ανακομιδές παλαιότερων ταφών), καθώς και τα λυχνάρια που βρέθηκαν στο εσωτερικό του θαλάμου και συνδέονται με τις ανακομιδές παλαιότερων ταφών. Τα λυχνάρια αυτά ανήκουν στον ίδιο απλοποιημένο τύπο με βάση επίπεδη, κυκλικό σώμα, σχεδόν επίπεδο ώμο, βραχύ στρογγυλεμένο μυκτήρα και κοίλο δίσκο, που είτε είναι ακόσμητος[143] είτε φέρει εμπίεστη διακόσμηση με ρόδα-

143. Για παράλληλα του τύπου, βλ. Agora VII, αριθ. 133 και 135,

κα[144], ή τετράφυλλο τριφύλλι[145] ή «αχιβάδα».

Το ανώτερο όριο χρονολόγησης παρέχει το λυχνάρι που βρέθηκε στο εσωτερικό της πήλινης κατασκευής του θαλάμου Β. Σχεδόν ακριβές παράλληλο του τύπου, με παράσταση ερωτιδέα που κρατά πυρσό στο ένα του χέρι, έχει βρεθεί στην Αγορά της Αθήνας[146].

Η χρονολόγηση των υπόλοιπων αντικειμένων υποδεικνύει ότι η πρωιμότερη περίοδος χρήσης αντιπροσωπεύεται με περισσότερα δείγματα από ό,τι η μεταγενέστερη. Η μικρή χύτρα και η όλπη που αποκαλύφθηκαν στο εσωτερικό του θαλάμου Γ χρονολογούνται επίσης στα τέλη 1ου-αρχές 2ου αι. μ.Χ.[147], αν και οι αμφορείς, που ανήκουν μάλλον στη β΄ περίοδο, ίσως και μετά από αυτή, φαίνεται να εξισορροπούν την παραπάνω κατανομή. Προς το παρόν δίνεται η εντύπωση ότι διακόπηκε η χρήση του κτιρίου στο α΄ μισό του 3ου αι. μ.Χ., αλλά είναι πιθανόν ότι, όταν προσδιορισθεί το χρονικό διάστημα κατά τη διάρκεια του οποίου ήταν σε χρήση οι τύποι των αγγείων που αποκαλύφθηκαν στον τάφο, θα διαφοροποιηθεί η παραπάνω εικόνα.

Πλατάνι

Οικόπεδο Χατζηδαυίδ

Βρίσκεται 150 μ. περίπου ανατολικά της ΚΜ 1442Α, ιδιοκτησίας των Ενόπλων Δυνάμεων, όπου ανασκάφηκε τμήμα ελληνιστικής νεκρόπολης. Κατά την εκσκαφή των πεδίλων αποκαλύφθηκαν δύο κιβωτιόσχημοι τάφοι της ρωμαϊκής περιόδου, προσανατολισμού Α.-Δ., διαστ. 2,40x1,20 μ. κατά μέσο όρο. Η κατασκευή των τάφων είναι αρκετά επιμελημένη. Τα τοιχώματά τους αποτελούνται από ορθογωνισμένες λιθοπλινθίδες αμυγδαλόπετρας με «πατούρα» στην άνω επιφάνεια για την τοποθέτηση των επίπεδων μονολιθικών καλυπτήριων πλακών. Οι τάφοι βρέθηκαν συλημένοι: τα ανατολικά τους τοιχώματα είχαν μετακινηθεί από τη θέση τους και τα οστά βρέθηκαν συσσωρευμένα στις άκρες των τάφων.

Και οι δύο τάφοι χρονολογούνται στο β΄ μισό του 1ου αι. π.Χ., όπως υποδεικνύουν τα κτερίσματα που βρέθηκαν στο εσωτερικό τους.

Ο τάφος 1 περιείχε γυάλινο μυροδοχείο από μπλε υαλόμαζα με επίθετη λευκή κόσμηση[148] και σύγχρονο του πήλινο μυροδοχείο[149]. Στο εσωτερικό του τάφου 2 βρέθηκε πήλινη όλπη[150], ενώ στο χείλος του πολλά πήλινα μυροδοχεία[151]. (*Ε. Σ.*)

ΑΝΑΣΤΗΛΩΤΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΡΟΔΟΣ

Ακρόπολη Λίνδου

Στα πλαίσια της συντήρησης όλων των μνημείων της ακρόπολης της Λίνδου άρχισε και ολοκληρώθηκε μέσα στο 1991 το αρμολόγημα των τοίχων του Ιερού του βυζαντινού ναού του Αγίου Ιωάννη που βρίσκεται πάνω στο βράχο. Έγινε αφαίρεση των παλαιών σαθρών κονιαμάτων, καθαρίστηκαν οι αρμοί και στη συνέχεια εφαρμόσθηκε κατάλληλο κονίαμα.

Την περίοδο αυτή άρχισε η λάξευση νέων σφονδύλων (μορφή κόλουρου κώνου) οι οποίοι θα αντικαταστήσουν τους αρχαίους των διαλυμένων κιόνων K_{17}-K_{18}-K_{19}-K_{20} της ελληνιστικής στοάς.

Μέσα στο 1991 άρχισε η εκτέλεση του έργου συντήρησης των ιταλικών κατασκευών από οπλισμένο σκυρόδεμα που υποστήριζαν τα άνδηρα στοάς και προπυλαίων, οι οποίες παρουσίαζαν εκτεταμένη οξείδωση του οπλισμού τους (Σχέδ. 20). Η πραγματοποίηση του έργου συνέβαλε στην αποκατάσταση της φέρουσας ικανότητας των φερόντων στοιχείων των ανδήρων της στοάς και των προπυλαίων, τα οποία επενδύθηκαν με μανδύα οπλισμένου σκυροδέματος. Η μέθοδος διοχέτευσης του σκυροδέματος ήταν αυτή της εκτόξευσης (gunite) μέσω κατάλληλης διάταξης μηχανημάτων.

Η διαδικασία επέμβασης περιλάμβανε κατά σειρά τα εξής στάδια: κάλυψη του βράχου και των αρχαίων με στρώμα άμμου και τοποθέτηση φύλλου PVC· αποχωμάτωση των πλακών, καθαίρεση του σαθρού σκυροδέ-

πίν. 5, σ. 84. Και οι δύο παραλλαγές του τύπου, που χρονολογούνται στο 2ο και στο α΄ μισό του 2ου αι. μ.Χ. αντίστοιχα, αντιπροσωπεύονται στο κτίριο με περισσότερα από ένα δείγματα.

144. Για το συνηθισμένο τύπο του ρόδακα, βλ. παράλληλα στο Heinz Menzel, Antike Lampen im Römisch-Germanischen Zentralmuseum am Mainz, εικ. 44,2 και 16, σ. 51 και 53 αντίστοιχα. Για την παραλλαγή του τύπου του ρόδακα με λογχόσχημα πέταλα, βλ. Agora VII, αριθ. 10, πίν. 5, σ. 84. Οι παραπάνω τύποι χρονολογούνται στο 2ο αι. μ.Χ.

145. Για παράλληλα του τύπου, βλ. H. Menzel, ό.π., εικ. 44,4, σ. 51 και Agora VII, αριθ. 129, πίν. 5, σ. 83· χρονολόγηση στον ύστερο 1ο ή στις αρχές του 2ου αι. μ.Χ.

146. Βλ. Agora V, M 201, πίν. 46, σ. 102. Για τη χρονολόγηση στον ύστερο 3ο αι., μετά το 267 μ.Χ., βλ. και σ. 83.

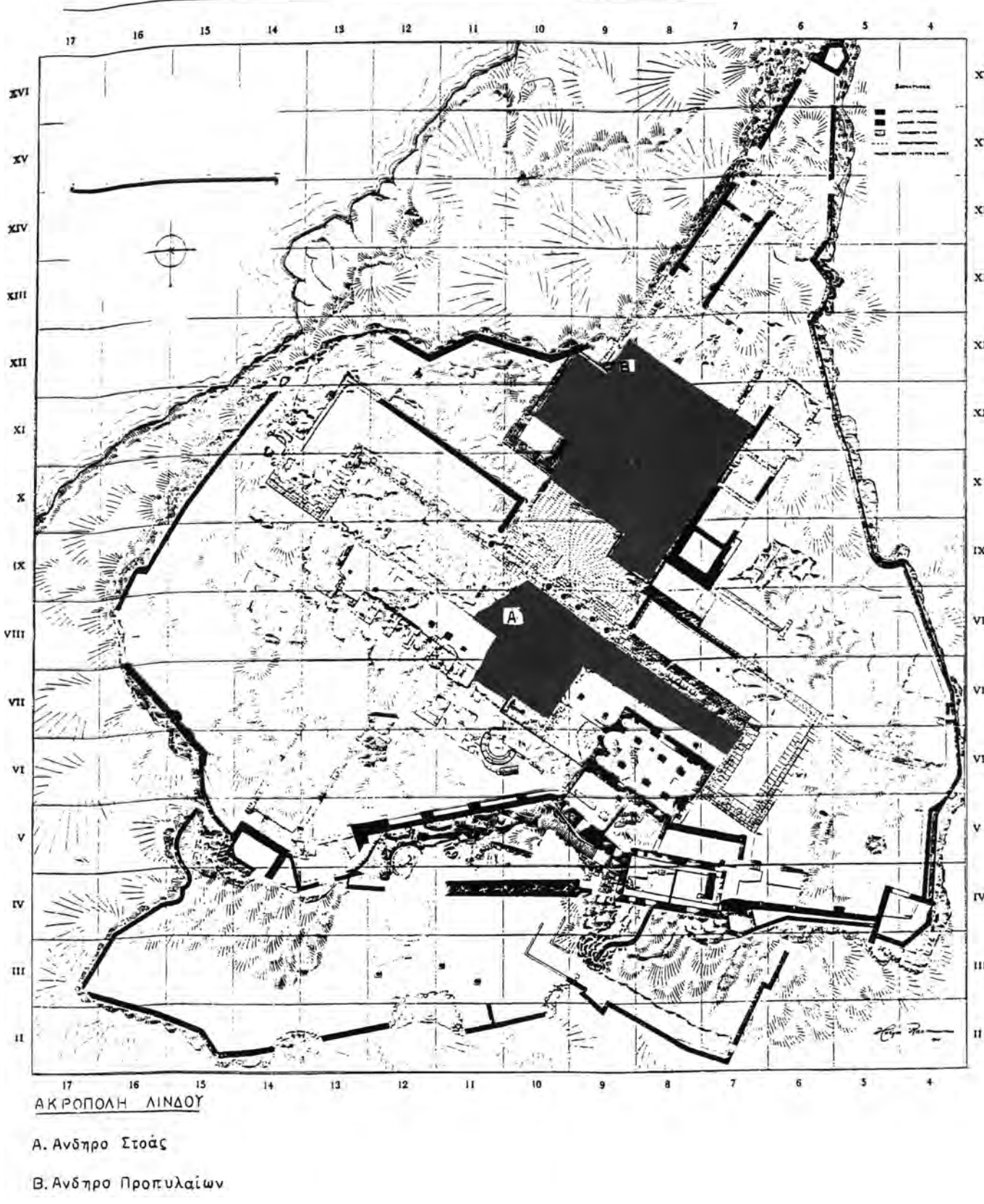
147. Για παράλληλα, βλ. ό.π., G 192, πίν. 7, σ. 42 (μικρή χύτρα) και M 36, πίν. 18, σ. 87 (όλπη).

148. Harden, Roman Glass, ό.π., υποσημ. 90.

149. Βλ. Αγγ. Γιαννικουρή, Β. Πατσιαδά, Μ. Φιλήμονος, Α΄ Συνάντηση για την Ελληνιστική Κεραμεική, ό.π., Π 7990, πίν. 53, 70.

150. Ό.π., Π 5569, πίν. 57β.

151. ΑΔ 32 (1977): Μελέτες, σ. 351, 2287, 2285 (τάφος Ματθαίου, Ι), Σχέδ. 3, Πίν. 128.

Σχέδ. 20. Ρόδος. Ακρόπολη Λίνδου. Τοπογραφικό διάγραμμα του χώρου.

ματος και καθαρισμός του παλαιού οπλισμού και του σκυροδέματος· τοποθέτηση νέου ενισχυτικού οπλισμού στα φέροντα στοιχεία και επένδυση αυτών με εκτοξευόμενο σκυρόδεμα· υγρομόνωση των επιφανειών με εφαρμογή κατάλληλου μονωτικού υλικού και τέλος, για την αποστράγγιση των ομβρίων υδάτων της άνω επιφάνειας των ανδήρων, τοποθετήθηκε κατάλληλο σύστημα αποστραγγιστικών σωλήνων το οποίο καλύφθηκε με νέα βελτιωμένη επίχωση.

ΜΑΡΙΑ ΠΙΚΟΥΛΑ

ΠΑΡΑΔΟΣΕΙΣ ΑΡΧΑΙΩΝ

Κατά το έτος 1991 παραδόθηκαν από ιδιώτες στα μουσεία αρμοδιότητας της Εφορείας και καταγράφηκαν τα παρακάτω αρχαία:

Μουσείο Ρόδου

1) Ορθογώνιος βωμός με βουκράνια (Ε 3604). 2) Επίστεψη κυλινδρικού βωμού από πορφυρίτη λίθο (Ε 3605). 3) Τρεις ενεπίγραφες στήλες, η μια με παράσταση νεκροδείπνου (Ε 3567, Ε 3568, Ε 3612). 4) Ενεπίγραφο βάθρο (Ε 3606). 5) Κεφαλή γυναικείου αγάλματος (Γ 1713). 6) Ακέφαλο αγαλμάτιο νύμφης καθισμένης σε βράχο, του γνωστού ροδιακού τύπου (Γ 1715). 7) Απότμημα από τον αγκώνα μαρμάρινου αγάλματος (Γ 1714). 8) Δύο ενεπίγραφες στήλες (Ε 3567 και Ε 3568).

Μουσείο Κω

1) Ορθογώνιος βωμός (Ε 162). 2) Τέσσερις ενεπίγραφες στήλες (Ε 88, Ε 91, Ε 92, Ε 93).

Αρχαιολογική Συλλογή Νισύρου

Απότμημα κυλινδρικού ενεπίγραφου βωμού (αριθ. 83).

Αρχαιολογική Συλλογή Αμοργού

2) Κορμός κυκλαδικού ειδωλίου. 2) Απότμημα επιτύμβιας επιγραφής.

ΚΒ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

4η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Η Εφορεία[1] στη διάρκεια του 1991 ασχολήθηκε με την προστασία τεσσάρων μνημειακών οικιστικών συγκροτημάτων: μεσαιωνική πόλη Ρόδου, Λίνδος, Χώρα Πάτμου και Σύμη.

Σε συνεργασία με τη Δημοτική Πινακοθήκη της Ραβέννας, την Ιταλική Πρεσβεία και το ιταλικό υποπροξενείο Ρόδου οργανώθηκε έκθεση χαρακτικών του Piranesi, στο παλάτι του Μεγάλου Μαγίστρου στη Ρόδο.

Στον τομέα των ανασκαφών συνεχίστηκε η έρευνα στη μεσαιωνική πόλη της Ρόδου, στην ύπαιθρο της Ρόδου, στην Κω (πόλη και Κέφαλο), στην Κάλυμνο και Τέλενδο.

Συνεργεία της Εφορείας προέβησαν σε μικρής έκτασης στερεωτικές εργασίες σε μνημεία της υπαίθρου της Ρόδου, στην Κάλυμνο και τη Λέρο. Στην Κάλυμνο σε συνεργασία με το Δήμο Καλύμνου άρχισαν στερεωτικές εργασίες στο μεσαιωνικό Κάστρο της Χώρας. Επίσης, συνεργεία της Εφορείας στερέωσαν και καθάρισαν τοιχογραφίες, ψηφιδωτά και φορητές εικόνες.

Συνεχίστηκε η καταγραφή φορητών εικόνων και κειμηλίων των εκκλησιών της Ρόδου και της Χάλκης. Από τον Οργανισμό Διαχείρισης Μουσουλμανικής περιουσίας Βακούφ παραδόθηκαν 300 περίπου ενεπίγραφες επιτύμβιες μουσουλμανικές στήλες χρονολογούμενες από το 17ο έως το 19ο αι.

Το Γραφείο της μεσαιωνικής πόλης (Προγραμματική Σύμβαση Υπουργείου Πολιτισμού, Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Δήμος Ρόδου) συνέχισε το έργο του στερεώνοντας και συντηρώντας μνημεία όπως τον ξενώνα της Αγίας Αικατερίνης, το «καταλανικό» παλάτι στην οδό Συμμίου 1 (κτίριο Villaragut), τις ιπποτικές οχυρώσεις κ.ά.

ΗΛΙΑΣ ΚΟΛΛΙΑΣ

ΕΚΘΕΣΕΙΣ

ΡΟΔΟΣ

Έκθεση με έργα του Giovanni-Battista Piranesi (1720-1778) στο παλάτι του Μεγάλου Μαγίστρου.

Οι χαλκογραφίες της Εφορείας παραχωρήθηκαν στην Ελληνική Αρχαιολογική Υπηρεσία με την ενσωμάτωση της Ρόδου με την Ελλάδα. Οι περισσότερες από αυτές κοσμούσαν το παλάτι του Μεγάλου Μαγίστρου. Ως επί το πλείστον, είναι έργα του Giovanni-Battista Piranesi, αλλά και άλλων καλλιτεχνών, και πιο συγκεκριμένα των L. Ceroni, G. Volpani, G. Cades, A. Fabri, V. Dolcibeni, C.J. Agricola, D. Cunego, F. Cavaleri, F. Giangiacono, S. Tofanelli και B. Nocchi.

Όσον αφορά στις χαλκογραφίες του Piranesi, πρό-

1. Το προσωπικό που έφερε σε πέρας τις εργασίες που περιληπτικά περιγράφονται στη συνέχεια ήταν το παρακάτω: Βολανάκης Ιωάννης, Μιχαηλίδου Μάνια, Παπαβασιλείου Ελένη, Καραμπάτσος Βασίλης, Φιλοθέου Γιώργος, Κάσδαγλη Άννα-Μαρία, Κατσιώτη Αγγελική, Αρχοντόπουλος Θεόδωρος, Πέππας Αθανάσιος, Σακελλαράκη Σταυρούλα, Αλεξίου Φωτεινή, Σταυριανάκη-Κορδώνη Μαρία, Κουρούνα Ασημίνα, Λεζγίδης Ηλίας, Ψαρού Ευαγγελία, Καραβοκυρού Πόπη, Φάκκα Τσαμπίκα, Θωμαδάκη Γεωργία, Θεοδωρίδου Άννα, Σαρίκου Μαρία, Σάνδαλος Μιχαήλ, Παπανικολάου Σάββας, Γιασιράνης Στέργος, Γρηγορόπουλος Βασίλης, Χήρης Μιχαήλ, Χατζηνικόλας Γεώργιος, Βασιλώττος Νικόλαος, Βασιλώττος Ιωάννης, Βασιλώτος Ευθύμιος, Βασιλώττος Αντώνης, Βασιλώττος Μιχαήλ, Κίννας Μιχαήλ, Παπαπαναγιώτης Παν., Μπάρκας Λεωνίδας, Μοσκιού Ανδρέας, Μακρής Παντελής, Μανουσάκης Σταμάτης, Καστρουνής Σταύρος, Πελαρδής Σάββας, Καρπαθάκης Μιχαήλ, Πολεμικός Κων/νος, Αναστασάκης Δημήτριος, Κυπριώτης Χρήστος, Σαντ Θεόδωρος, Κιοντσκούκαλης Ιωάννης, Καρπαθάκης Φανούρης, Μαγουλάς Χρυσ., Αντωναράκης Νίκος, Κίννας Ευάγγελος, Ορφανίδης Γιώργος, Λελέκης Θεόδωρος, Μαυράκης Ηρόδοτος, Κακακιού Άννα, Λαουδίκου Μορφίνη, Βασιλαρά Ειρήνη, Μισοδουλάκη Σεβαστή, Μαστροβασίλη Ελένη, Τουμαρά Ειρήνη, Κουσουρνάς Σάββας, Μπίλλης Ιωάννης, Κατσουλιέρης Ελευθέριος, Κατσίλης Νικόλαος, Κουλτινιός Κων/νος, Καρέτας Ελευθέριος, Μουλιάτης Νικόλαος, Αγγελινάκης Ρούσος, Καστρουνής Δημήτρης, Πάλλας Γεώργιος, Γραμματικός Παρασκ., Μουσταφά Ετέμ, Κουγιός Δημήτριος, Μαγουλάς Αρσένης, Μαλωνάς Εμμ., Αγκιούς Κων/νος, Καλούδης Ιωάννης, Αντωναράκης Σάββας, Παπαθαρρενός Παντ., Γιακουμής Μιχαήλ, Γεωργοπούλου Βασιλεία, Καψαλάκη Μ., Περρής Ηλίας, Γιακαλής Ηλίας, Παπουτσής Νίκος, Φώτης Μάρκος, Ελευθερίου Ευστάθιος, Λαγκάνης Τριαντάφυλλος, Αυγενικού Ελένη, Σείτης Ιωάννης, Χατζηζαχαρίας Νικόλαος, Κώττη Κλεοπάτρα, Λαγός Χαράλαμπος, Τσαγγάρης Γεώργιος, Ζαχαρίας Γεώργιος, Χαλκίτης Νικήτας, Διαμαντής Ιωάννης, Απέριος Ελευθέριος, Χρυσοχόος Μιχαήλ, Πολίτης Νικόλαος, Κουντουρζής Νικόλαος, Μαγγούλιας Στέλιος, Πόλλιας Βασίλειος, Φράγκος Αναστάσιος, Μπαλάσκας Νικόλαος, Γιαννίκος Ιωάννης, Παλαιολόγου Σάββας, Διαμαντής Σάββας, Ζιφίας Αγγ., Σταμάτης Γεώργιος, Κωστής Κυριάκος, Μαρίνος Μεν., Παλαιολόγου Κων/νος, Ζουρούδης Γεώργιος, Μαγκαφάς Ευάγγελος, Νικολάου Αλε., Παπακαλοδούκας Εμμ., Ντσουραλής Μεμ., Καραπαθάκης Βασ., Καψαλάκης Γεώργιος, Μαύρου Αντ., Σαρούκος Κων., Παρασκευάς Εμμ., Καραμανώλης Γεώργιος, Διακογεωργίου Κων/νος, Βλάχος Αλε., Γιωργάς Πέτρος, Πατσούρης Γεώργιος, Ρούλιος Αρ., Μπιλιού Γεω., Αθανασίου Λεων., Κοιλιάς Νίκος, Βογιατζής Γεώργιος, Μοσχούς Ιωάν., Σταμάταρος Κων., Παπασταματάκης Γεώργιος, Βερβερόγλου Γεω., Διακανθός Μιχ., Καψαλάκης, Γιαλού Μεν., Μαντέττα Μαρ., Βογιατζόγλου Αγγ., Ατσίδη Τσα., Μαριά Μαγδ., Νικολούλιας Δημ., Κατσαρά Χρυσ., Γιορδαμνή Αικατ., Κρητικός Μιχ., Πέρος Μιχ., Ντέλλας Γεώργιος, Ζαρίφης Νίκος, Κολιάδη-Λαζαρίδου Δεσ., Αναπολιτάνος Αθαν., Κ. Μανούσου-Ντέλλα.

κειται για έργα τα οποία προέρχονται από τις δύο μεγάλες και γνωστές σειρές του καλλιτέχνη, την «Antichità Romane» και την «Vedute di Roma». Οι εκδόσεις τους είναι από τις νεότερες, από το τυπογραφείο της Regia Calcografia, δηλαδή μετά το 1870.

Vedutae di Roma (vol. II), Veduta del Romano Campidoglio (vol. 1), Veduta del Tempio della Fortuna Virile, Arco di Settimio Severo, Veduta del Ponte sul Tivere due miglia lontan da Roma, Sepolcro di Cecilia Metella Veduta dell'Arco di Tito, Veduta di Campo Vaccino, Veduta della Piazza di Monte Cavallo, Altra Veduta avanzi del Pronao del Tempio della Concordia.

Της ίδιας περιόδου με τις εκτυπώσεις των έργων της 4ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων ήταν και εκείνες που ήλθαν από την Πινακοθήκη της Ραβέννας. Πιο συγκεκριμένα, εξετέθησαν οι σειρές "Architetture e Prospettive", "Capricci" και "Le Carceri d'Invenzione". Κυκλοφόρησε κατάλογος στα ιταλικά με τίτλο "Giovanni Battista Piranesi: Vedute, Capricci, Carceri" (Faenza 1991), τα κείμενα του οποίου έγραψαν οι Bruno Bandini, διευθυντής της Πινακοθήκης, και οι ιστορικοί τέχνης Martina Corgnati και Nadi Ceroni.

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΡΟΔΟΣ

ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΗ ΠΟΛΗ

Άγιος Αρτέμιος[2] (Σχέδ. 1)

Αποφασίστηκε να ξεκινήσει συστηματική έρευνα στο εσωτερικό του ναΐσκου. Με την καθαίρεση της τσιμεντοκονίας που κάλυπτε το δάπεδο του κτίσματος διαπιστώθηκε ότι κατά ένα μεγάλο μέρος οι εναπομείνασες τοιχογραφίες του μνημείου καταστράφηκαν σχετικά πρόσφατα από τους τελευταίους του ενοίκους. Σε βάθος 0,30 μ. διετηρείτο κατά τόπους υπόστρωμα πλακόστρωσης, κατασκευασμένο από σοβά, ενώ διακρίνονταν τα ίχνη των αρμών των πλακών, καθώς και οι ίδιες οι πλάκες.

Δοκιμαστική τομή έγινε στη νότια κεραία του σταυρού. Καταμετρήθηκαν οκτώ αρχαιολογικά στρώματα από το ύψος του τσιμεντένιου δαπέδου μέχρι βάθους 1,50 μ. Εξάλλου, κάτω από τη θύρα εισόδου στη νότια κεραία, η οποία είχε αποφραχθεί κατά τη διάρκεια των αναστηλωτικών εργασιών, αποκαλύφθηκαν σκαλοπάτια τα οποία οδηγούσαν στο εσωτερικό του μνημείου.

Κάτω από το πλακόστρωτο δάπεδο — από το 3ο στρώμα και μετά— οι ενδείξεις (όστρακα και νομίσματα), οδηγούν σε χρονολόγηση στην εποχή της Ιπποτοκρατίας. Με περισσότερη βεβαιότητα χρονολογείται το 5ο στρώμα (0,50 μ.), όπου, μετά από στρώση λατύπης και σοβάδων εμφανίστηκαν ξανά κονιάματα με χρώματα από τις τοιχογραφίες που κοσμούν ακόμη το μνημείο.

Στη νοτιοανατολική γωνία του μνημείου διατηρείται το μιχράμπ, το οποίο έχει λαξευτεί στον τοίχο. Σε βάθος 0,25 μ. βρέθηκε το δάπεδό του με λοξή κατεύθυνση ΝΔ.-ΒΑ. και πλάτους από το κέντρο της χορδής 0,68 μ. Καθώς το δάπεδο του μιχράμπ υπερκάλυπτε τάφο, ήταν απαραίτητο να καθαιρεθεί. Κατά τη διάρκεια των εργασιών αυτών αποκαλύφθηκε πέτρα με μέτωπο προς τον τοίχο, όπου απεικονίζεται μορφή αγίου, ίσως αρχαγγέλου. Ακόμη, στο νότιο τοίχο, πίσω από το μιχράμπ, διακρίνεται σε βάθος 0,50 μ. κονίαμα που μιμείται ορθομαρμάρωση, όπως επίσης και πέτρες οι οποίες φέρουν μεν κονίαμα, αλλά έχουν τοποθετηθεί με άλλο μέτωπο, σε β΄ χρήση.

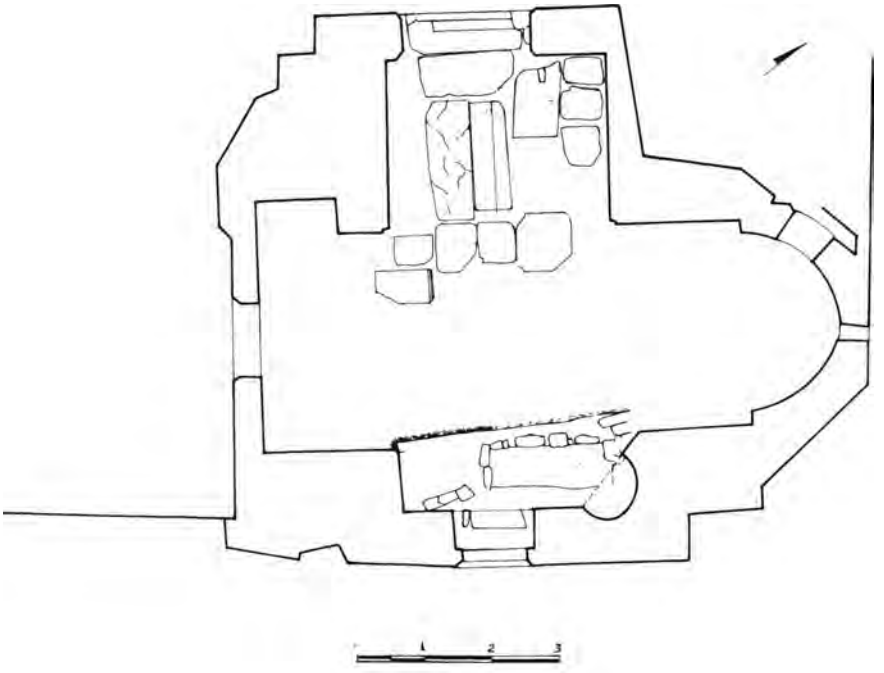
Στο 7ο στρώμα, κάτω από κατακρημνίσματα βρέθηκαν δύο σκελετοί (Σκελετός 1, Σκελετός 2) σε βάθος 0,70-0,80 μ. σε ύπτια στάση, με τα χέρια σταυρωμένα στη μέση τους. Διάσπαρτα οστά και κρανία γύρω από τους σκελετούς δηλώνουν μετακομιδές. Σκελετοί παιδιών (3 και 4) βρέθηκαν αντίστοιχα κάτω από το κατώφλι της θύρας εισόδου στη νότια κεραία (βάθος 0,65-0,80 μ.) και παράλληλα με το νότιο τοίχο (βάθος 0,90-1 μ.) σε ανάλογη στάση.

Στο 8ο στρώμα περιέχεται χώμα και λατύπη. Περιείχε το Σκελετό 5 (μήκος 1,45 μ.) που βρισκόταν ακριβώς κάτω από το Σκελετό 4, σε βάθος 1 μ. Τα χέρια του ήταν χιαστί πάνω στην κοιλιακή χώρα, ενώ είχε απόκλιση προς Β. Ήταν τοποθετημένος με το κρανίο κάτω από το δυτικό τοίχο του νότιου σκέλους του σταυρού, πάνω σε σκληρό δάπεδο από μεγάλες πέτρες, σε βάθος 1,18 μ. Τοιχάριο παράλληλο προς το νότιο τοίχο ίσως να ανήκε στον τάφο που τον περιείχε.

Ο τάφος, που βρισκόταν κάτω από το μιχράμπ, έχει χτιστεί παράλληλα με το νότιο τοίχο. Ήταν καλυμμένος με λεπτές πέτρες-πλάκες, οι οποίες έφεραν βήσαλα στους αρμούς. Σε όλη την επιφάνεια του εσωτερικού του υπήρχαν ίνες υφάσματος με χαλκό και κάρβουνα. Άτακτα συσσωρευμένα οστά, κυρίως κρανία στην ανατολική και βορειοδυτική πλευρά είχαν πιέσει προς Ν., σε βάθος 1,20-1,27 μ., τους Σκελετούς 6 και 7 που είχαν τα χέρια σταυρωμένα στη μέση. Κάτω από το Σκελετό 7 βρισκόταν ο Σκελετός 8, σε βάθος 1,41 μ., με ίχνη στάχτης και ασβέστη. Οστά από μετακομιδή με ασβέστη βρίσκονταν κάτω από το δάπεδο του τάφου.

Στη συνέχεια, με βάση τη στρωματογραφία της τομής, οι εργασίες προχώρησαν στο τετράγωνο που

2. A. Gabriel, La cité de Rhodes I, Architecture civile et religieuse, Paris 1923, σ. 193. ΑΔ 42 (1987): Χρονικά, σ. 655-656.

Σχέδ. 1. Ρόδος. Μεσαιωνική πόλη. Ναός Αγίου Αρτεμίου. Κάτοψη του ναού.

αντιστοιχεί στον τρούλο της εκκλησίας. Η καταστροφή των τοιχογραφιών εντοπίζεται κυρίως στους τοίχους. Η βόρεια κεραία έχει, δίκην δαπέδου, γύρω στα δώδεκα αρχιτεκτονικά μέλη τα οποία είχαν τοποθετηθεί πάνω στο 5ο στρώμα με τις κατεστραμμένες τοιχογραφίες και το 6ο με λατύπη. Καθαιρέθηκαν: βάση από κίονα από λευκό μάρμαρο, βάση αγάλματος από λάρτιο λίθο με επιγραφή: *[....]ΡΑΤΙΩΝΑ ΛΩΙΩ-ΝΟΣ/ ΟΡΟΣ ΕΦΕΣΙΟΣ /[ΕΠΙΔΑ]ΜΙΑ ΕΔΕΔΟΤΟ*, λευκό μάρμαρο με γείσο, κατώφλι (;) από λάρτιο λίθο.

Το στρώμα 7 σχηματίζεται από κατακρημνίσματα με πέτρες και κεραμίδια, τα οποία εντοπίζονται καθ' όλη την έκταση του ναού. Αντίστοιχα με την τομή στη νότια κεραία, στο τετράγωνο αυτό βρέθηκαν επίσης οι Σκελετοί 9 και 11 που είναι παιδιών, καθώς και διάσπαρτα οστά ή οστά σε ομάδες. Ο Σκελετός 11 καθώς και το περιβάλλον χώμα, έφεραν ίχνη ασβέστη.

Η προσεκτική έρευνα επέτρεψε τη διάσωση κάθε δυνατού στοιχείου που αφορούσε στα ευρήματα, είτε αρχαιολογικά, είτε ανθρωπολογικά. Έτσι, προέκυψαν 244 οξειδωμένα νομίσματα, 417 επίλεκτα ευρήματα και 313 σάκκοι με όστρακα, γυάλινα θραύσματα ή χάλκινα μικροευρήματα.

Με τον παιδικό σκελετό που βρέθηκε κάτω από το σκαλοπάτι της νότιας θύρας σχετίζονται: μία χάλκινη πόρπη, ένας χάλκινος σταυρός με πεπλατυσμένες κεραίες, περίοπτο με δεμένο κοράλι σε χαλκό. Επίσης, στα πόδια του Σκελετού 1 βρέθηκε χάλκινη περόνη. Στα πόδια του Σκελετού 2 βρέθηκε λάμα σιδερένιου μαχαιριού και λαιμός γυάλινου μυροδοχείου κοντά στα χέρια του. Στα σφυρά του παιδικού Σκελετού 4 βρέθηκαν δύο σιδερένιες πόρπες υποδημάτων, ενώ κοντά στο κεφάλι σιδερένιο κλειδί. Χαρακτηριστικό ήταν το πήλινο πλακίδιο, το οποίο βρέθηκε πάνω στο θώρακα και το οποίο στην επιφάνειά του έφερε δόντια. Στο Σκελετό 6 βρέθηκαν ίνες υφάσματος με χαλκό και ασήμι, και πέταλο. Στο Σκελετό 8 χάλκινοι πεπλατυσμένοι κρίκοι στο λαιμό και τη δεξιά ωμοπλάτη.

Στον παιδικό Σκελετό 9, κάτω από τη γνάθο, στο λαιμό, κομμάτια υφάσματος με χρυσοκλωστή, μικροί πεπλατυσμένοι κρίκοι και γύρω μικρά οξειδωμένα καρφιά. Πεπλατυσμένοι κρίκοι βρέθηκαν και στο Σκελετό 11.

Η ανασκαφή θα συνεχιστεί την επόμενη χρονιά.

Θ.Α. ΑΡΧΟΝΤΟΠΟΥΛΟΣ

Οδός Παναιτίου[3]

Κύριος στόχος της έρευνας στην οδό Παναιτίου τη χρονιά αυτή ήταν η εξέταση της βυζαντινής οχύρωσης

3. Βλ. ΑΔ 45 (1990): Χρονικά, σ. 511, Σχέδ. 3.

του Κολλάκιου. Ανοίχθηκαν τομές σε δύο σημεία στο κατάστρωμα της οδού και στο νότιο όριο του υπό έρευνα χώρου, που είναι ο πετρόκτιστος φράκτης του τεμένους του Σουλεϊμάν (νότια πλευρά της οδού Θεοφιλίσκου). Επίσης ερευνήθηκε ο όροφος του βυζαντινού πύργου.

Η πρώτη τομή στο κατάστρωμα της οδού Παναιτίου, διαστ. 8Χ4,8 μ., έγινε για να βρεθεί η συνέχεια του βυζαντινού τείχους κάτω από το δρόμο και να χρονολογηθεί κατά το δυνατόν η περίοδος καταστροφής του. Η στρωματογραφία είχε δυστυχώς διαταραχθεί από διαδοχικές πρόσφατες επεμβάσεις για την εγκατάσταση δικτύων Ο.Τ.Ε. και ύδρευσης (βάθος 1,30 μ. από την επιφάνεια του σημερινού οδοστρώματος). Σε βάθος 1,50 μ. βρέθηκε η υποθεμελίωση του τείχους, ανάλογης κατασκευής με αυτήν του τομέα β΄: όμως στο οικοδομικό υλικό περιλαμβάνονται και μαρμαρόπετρες σε β΄ χρήση. Προς το ανατολικό άκρο της τομής σώζονται υπολείμματα από την ανωδομή του τείχους: εξωτερικά τοιχία από μεγάλες πωροπλίνθους εγκλείουν πωρόπετρες, άτακτα τοποθετημένες ανάκατες με χώμα. Η θεμελίωση του τείχους καταπάτησε προγενέστερες κατασκευές που ανήκουν σε διάφορες φάσεις. Παλαιότερος είναι ο τοίχος Τ34, με επιμελημένο κτίσιμο από ογκώδεις πωροπλίνθους και ύψος του μοναδικού σωζόμενου δόμου 0,64 μ. Ο Τ34 εδράζεται στο φυσικό βράχο που παρουσιάζει έντονη κλίση προς Α. Η ανατολική παρειά του Τ34 είχε κάλυψη από υδραυλικό κονίαμα. Στο ίδιο κτίσμα με τον Τ34 πρέπει να ανήκε και ο εγκάρσιος σ' αυτόν Τ35, μολονότι ίσως μεταγενέστερος, με υπολείμματα τοιχογραφημένων επιχρισμάτων. Σε άλλη φάση της ζωής του ίδιου κτιρίου ανάγεται το ψηφιδωτό που αποκαλύφθηκε στα νότια της κοίτης του τείχους και κάλυπτε δάπεδο στενόμακρου δωματίου με μακρό άξονα Β.-Ν. Στη βορειοδυτική γωνία του δωματίου αυτού είχε ανοιχθεί κυκλικός λάκκος ή πηγάδι, τον οποίο καταπάτησε η θεμελίωση του τείχους. Η έρευνα δεν προχώρησε κάτω από το ψηφιδωτό, αλλά στη βόρεια πλευρά της τομής και κάτω από τη θεμελίωση του τείχους αποκαλύφθηκε στρώμα καταστροφής με χαρακτηριστικό τις πολλές σπασμένες κεραμίδες. Κάτω από αυτό σώζεται δάπεδο από ακανόνιστες ψήφους τοποθετημένες σε κουρασάνι που μάλλον σχετίζεται με τη φάση του τοίχου Τ35.

Δεύτερη τομή ανοίχθηκε κατά μήκος της βόρειας πλευράς του φράκτη του τεμένους του Σουλεϊμάν, για να ερευνηθεί η θεμελίωση του φράκτη που φαινόταν να ανήκει σε παλαιότερη κατασκευή. Διαπιστώθηκε ότι επρόκειτο για τη νότια παρειά του βυζαντινού προτειχίσματος, το οποίο αποτελούσε διπλός ισχυρός τοίχος με γέμισμα από χώμα και πωρόπετρες και πάχ. 2,30 μ. περίπου. Η αφαίρεση του «γεμίσματος» απέδωσε όστρακα από χρηστικά αγγεία παλαιοχριστιανικής περιόδου και το νεότερο νόμισμα από την επίχωση ήταν ένα τεσσαρακοντανούμιο Κώνσταντος Β΄.

Η νότια όψη του προτειχίσματος αποκαλύφθηκε κατά τη διάνοιξη τρίτης τομής μέσα στον κήπο του τεμένους, παράλληλης με την προηγούμενη, σε μήκος 22 μ. Την όψη αποτελούν 7-9 δόμοι μέσου ύψους 0,50 μ. Διακρίνονται δύο κατασκευαστικές φάσεις που συνδέονται με κάθετο αρμό σε απόσταση 6,90 μ. από το ανατολικό άκρο της αυλής. Το ανατολικό τμήμα είναι παλαιότερο και διακρίνεται από την αδρή κατασκευή του, ενώ το δυτικό είναι κανονικότερα κτισμένο. Στη βάση της όψης υπάρχει το θεμέλιο κατασκευής, ίσως σκάρπας, πλ. 2,20 μ., και χαλάσματα της ίδιας κατασκευής που «έζωνε» την όψη του προτειχίσματος, έχουν διασωθεί στα ανατολικότερα 6 μ. της τομής.

Η επίχωση που αφαιρέθηκε για να αποκαλυφθεί η νότια όψη του βυζαντινού προτειχίσματος στα κατώτερα στρώματά της χρονολογείται στην Ιπποτοκρατία, ενώ το μεγαλύτερο μέρος της περιέχει και ευρήματα περιόδου Τουρκοκρατίας. Υπολείμματα κατασκευών δεν υπήρχαν εφόσον επρόκειτο για τμήμα της τάφρου του Κολλάκιου, η ύπαρξη της οποίας έχει τεκμηριωθεί και σε άλλες ανασκαφές στον άξονα της οδού Θεοφιλίσκου[4].

Τέταρτη τομή ανοίχτηκε στο κατάστρωμα της οδού Παναιτίου στο ύψος του προτειχίσματος, για να διερευνηθεί η συνέχεια του τελευταίου. Αποκαλύφθηκαν δύο δόμοι από την ανωδομή του προτειχίσματος, συνολ. ύψ. 1 μ. περίπου και πάχ. 2,20 μ. Η βόρεια (εσωτερική) παρειά του προτειχίσματος ήταν θεμελιωμένη στο φυσικό βράχο, ο οποίος όμως προφανώς αφαιρέθηκε για να διαμορφωθεί η τάφρος μπροστά στη νότια όψη. Η θεμελίωση της νότιας παρειάς του προτειχίσματος ενισχυόταν από σκάρπα ύψ. 1,25 μ., η οποία τελείωνε σε κάθετη λιθοδομή ύψ. 2,50 μ. Ο πυθμένας της τάφρου —παρθένο έδαφος, ασπροπηλιά— εντοπίστηκε σε βάθος 5,25 μ. από το σημερινό κατάστρωμα του δρόμου, ενώ η κοίτη θεμελίωσης του προτειχίσματος βρισκόταν ένα δόμο (0,45 μ.) βαθύτερα.

Εκμεταλλευόμενοι τις εργασίες κατεδάφισης του τούρκικου ετοιμόρροπου κτιρίου πάνω από το βυζαντινό πύργο, ερευνήθηκε το βόρειο μισό του ορόφου του τελευταίου. Διαπιστώθηκε ότι ο βυζαντινός βό-

4. Βλ. Ηλίας Κόλλιας, Τοπογραφικά προβλήματα της μεσαιωνικής αγοράς της Ρόδου και του νότιου τείχους του Κολλάκιου "Versus Civitatem", Ιστορία και προβλήματα συντήρησης της μεσαιωνικής πόλης της Ρόδου, Επιστημονική Συνάντηση (27-29 Νοεμβρίου 1986), Πρακτικά, Αθήνα 1992, σ. 81-108.

ρειος τοίχος, που αποτελούσε συνέχεια του τείχους, είχε πάχος 3,90 μ. ενώ ο ανατολικός και δυτικός 2,35 και 2,30 μ. αντίστοιχα. Η γοτθικού ρυθμού θύρα που είχε ανοιχθεί στη βόρεια όψη του ορόφου κατά την Ιπποτοκρατία, βρισκόταν χαμηλότερα από το επίπεδο του δαπέδου στον όροφο. Στο αντίστοιχο σημείο στο πάχος του τοίχου βρέθηκε στενό πέρασμα με σκαλιά, που οδηγούσαν από τη θύρα αυτή στο εσωτερικό δωμάτιο. Τμήμα του κουφώματος της θύρας, που φράχτηκε κατά την Τουρκοκρατία, καταστράφηκε με την κατασκευή εστίας. Η ανασκαφική έρευνα συνεχίζεται.

ΑΝΝΑ-ΜΑΡΙΑ ΚΑΣΔΑΓΛΗ

Ναός Αγίου Κωνσταντίνου και Ελένης (Σχέδ. 2-3)

Ο ναός αυτός βρίσκεται στην οδό Μενεκλέους και είναι γνωστός στη βιβλιογραφία με την τουρκική ονομασία Καδίμεστζίδ[5], επειδή μετατράπηκε σε τζαμί, όπως και οι υπόλοιποι ναοί της μεσαιωνικής πόλης, μετά την τουρκική κατάληψη του νησιού το 1522.

Είναι τρίκλιτη καμαροσκέπαστη βασιλική[6], που τα κλίτη της χωρίζονται με δύο χαμηλωμένα ημικυκλικά τόξα (το μεσαίο κλίτος είναι μακρύτερο και ελάχιστα ευρύτερο από τα πλάγια), στεγάζονται δε με ισοϋψείς κυλινδρικές καμάρες, ελαφρά οξυκόρυφες. Είναι κτισμένη με λαξευτούς, ακανόνιστους πωρόλιθους και κονίαμα ως συνδετικό υλικό. Στην τοιχοποιία χρησιμοποιήθηκαν σποραδικά μαρμάρινα spolia και πωρόλιθοι με ίχνη τοιχογραφιών, όπως στο βόρειο τοίχο του κεντρικού κλίτους που διακρίνεται φυτικό κόσμημα. Στους αρμούς του ανατολικού τοίχου του βόρειου κλίτους και του νότιου τοίχου του νότιου κλίτους χρησιμοποιήθηκαν κεραμίδες.

Η σημερινή κύρια είσοδος βρίσκεται στα δυτικά του νότιου κλίτους. Εκτός από αυτή, στο νότιο κλίτος υπάρχει ακόμη μία με τοξωτό υπέρθυρο που κλείστηκε με κτίσιμο μεταγενέστερα. Επίσης, πόρτα υπάρχει στο νότιο τοίχο του κεντρικού κλίτους και στο βόρειο του βόρειου κλίτους, όπου παρατηρείται ότι εκεί προϋπήρχε ένα άλλο τοξωτό παράθυρο και μία μεγάλη τοξωτή πόρτα που κτίστηκαν σε κάποια απροσδιόριστη οικοδομική φάση. Στον ανατολικό τοίχο του νότιου κλίτους υπήρχε τοξωτή αβαθής κόγχη, που κόπηκε σχεδόν στη μέση με την κατασκευή μεταγενέστερου τοξωτού παραθύρου, ενώ στο τύμπανο της αψίδας σώζεται δίλοβο παράθυρο κλεισμένο πρόχειρα με πέτρες. Παρόμοιο τοξωτό παράθυρο ανοίχτηκε στον ανατολικό τοίχο του κεντρικού κλίτους, ενώ φεγγίτης υπάρχει στον ανατολικό τοίχο του βόρειου κλίτους.

Οι αλλαγές που υπέστη στην περίοδο της Τουρκοκρατίας συνίστανται: α) στην κατάργηση των αψίδων με την κατασκευή ευθύγραμμου τοίχου, β) στο διαχωρισμό των κλιτών με τα τόξα, γ) στην προσθήκη κόγχης προσευχής (μιχράμπ) στη νοτιοανατολική γωνία του ναού, που την αφαίρεσαν, αφήνοντας μόνο την ημικυκλική της βάση, πίσω από την οποία υπήρχαν τοιχογραφίες. Συγκεκριμένα: στον ανατολικό και νότιο τοίχο του νότιου κλίτους διατηρούνται σε αρκετά καλή κατάσταση τρεις ολόσωμες μορφές (αδιάγνωστος άγιος, ο άγιος Παύλος ο Θηβαίος (;) και η αγία Ελένη) που χρονολογούνται στο 14ο ή στις αρχές του 15ου αι.[7]. δ) Τέλος, το εσωτερικό του ναού καλύφθηκε με βοτσαλωτό δάπεδο.

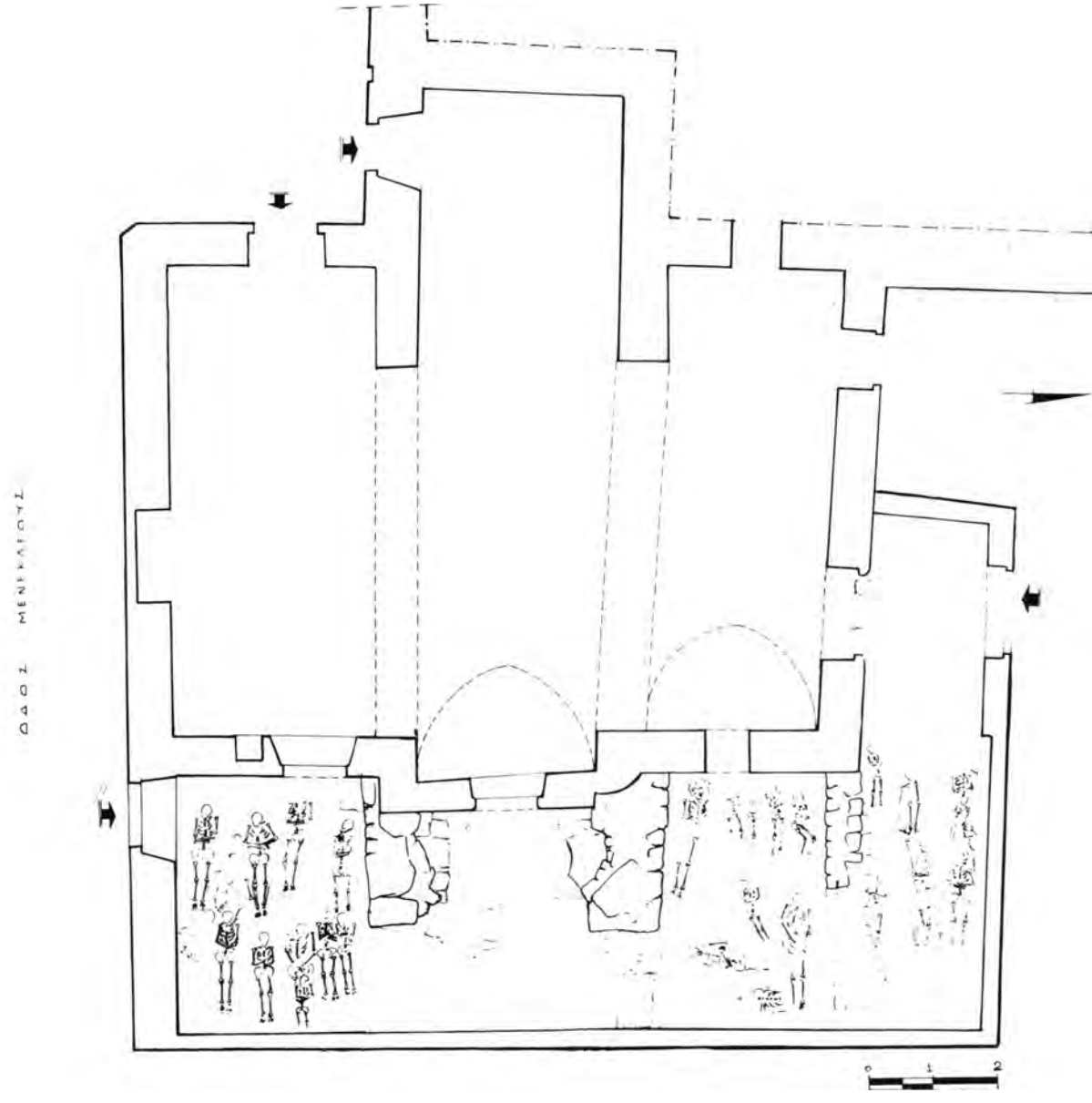
Η ανασκαφική έρευνα άρχισε στον εξωτερικό χώρο προς Α. που ήταν διαμορφωμένος ως αυλή περιτριγυρισμένη με μαντρότοιχο. Μετά την απομάκρυνση των επιφανειακών μπάζων αποκαλύφθηκε μια δεύτερη κόγχη προσευχής και βοτσαλωτό δάπεδο, επιμελημένο και διακοσμημένο με κυπαρίσσι από μαύρο λεπτό βότσαλο. Στο νότιο τοίχο του περιβόλου αποκαλύφθηκε πόρτα, από την οποία διακρινόταν το τοξωτό υπέρθυρο. Αυτή η πόρτα σε κάποια οικοδομική φάση που μπαζώθηκε όλος ο εξωτερικός χώρος και καλύφθηκε με βότσαλα, κτίσθηκε και αχρηστεύτηκε. Ανοίχτηκε ξανά, αφού πρώτα στερεώθηκε κατάλληλα. Όταν αφαιρέθηκε το βοτσαλωτό δάπεδο σε όλη του την έκταση, ο χώρος χωρίστηκε σε τέσσερις μικρότερους, προς διευκόλυνση της ανασκαφής.

Χώρος Ι. Ο χώρος αυτός είναι φανερό ότι χρησιμοποιήθηκε στα χρόνια της Ιπποτοκρατίας για ταφές, χωρίς ξεχωριστούς τάφους. Αυτό το γεγονός διαπιστώθηκε από την έρευνα με την αποκάλυψη αλλεπάλληλων σκελετών, από τους οποίους άλλοι ακέραιοι και άλλοι όχι, όλοι προσανατολισμένοι προς Α. Σε όλο το βάθος της επίχωσης παρατηρήθηκαν διασκορπισμένα οστά. Ως χαρακτηριστικό παράδειγμα αναφέρεται η ταφή ενός μικρού παιδιού στα πόδια πιθανότατα της μητέρας του (;). Στο τελευταίο στρώμα ταφής ως τάφοι χρησιμοποιήθηκαν οι πέτρες, πολύ μεγάλων διαστάσεων, ενός παλαιότερου, αδιάγνωστου προς το παρόν τοίχου, που τις είχαν λαξεύσει σε σχήμα λάρνακας. Κάθε λαξευτός τάφος περιείχε ένα μόνο σκελετό,

5. A. Gabriel, ό.π., σ. 182-184, εικ. 126, 127. ΑΒΜΕ, ΣΤ΄ (1948), σ. 67-68, εικ. 56 και 156-159.

6. E. Kollias, The City of Rhodes and the Palace of the Grand Master, Athens 1988, σ. 79.

7. ΑΒΜΕ, ό.π., σ. 159, εικ. 127. E. Kollias, ό.π., σ. 97.

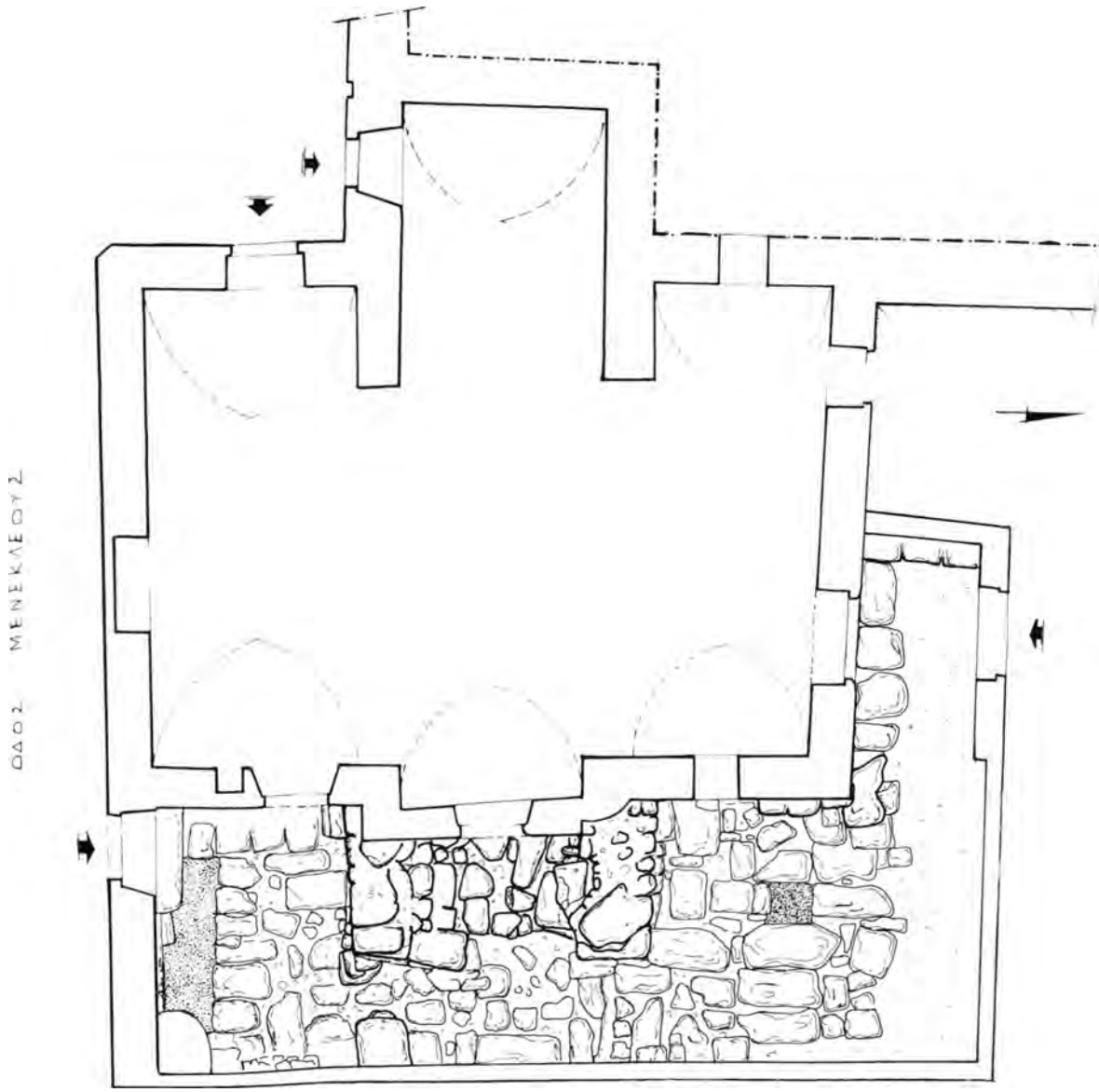
Σχέδ. 2. Ρόδος. Ναός Αγίου Κωνσταντίνου και Ελένης. Κάτοψη του ναού με τις ταφές (φάση Α΄).

εκτός από έναν που στη μία γωνία βρέθηκαν συγκεντρωμένα αρκετά κρανία.

Χρονολογικά εντάσσονται αυτοί οι ενταφιασμοί στην περίοδο της Ιπποτοκρατίας, με βάση τα χάλκινα νομίσματα[8], καθώς και τα εφυαλωμένα όστρακα με γραπτή και εγχάρακτη διακόσμηση που βρέθηκαν στην επίχωση. Χαρακτηριστικό είναι το γεγονός της εύρεσης ιπποτικού νομίσματος ανάμεσα στα δόντια ενός νεκρού[9]. Τα υπόλοιπα ευρήματα είναι πλήθος γυά-

8. Με τον καθαρισμό των νομισμάτων θα είναι δυνατόν να καθοριστούν σαφέστερα τα χρονολογικά όρια.

9. Για τη συνήθεια από την αρχαιότητα της τοποθέτησης νομίσματος στο στόμα του νεκρού, το λεγόμενο «περατίκιο», βλ. Ν.Γ. Πολίτης, Τα κατά την τελευτήν, Λαογραφικά Σύμμεικτα, Γ΄, Αθήναι 1931, σ. 330-333, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

Σχέδ. 3. Ρόδος. Ναός Αγίου Κωνσταντίνου και Ελένης. Κάτοψη του ναού (φάση Β΄).

λινων θραυσμάτων από καντήλες ή αγγεία, κομμάτια από χάλκινες καντηλήθρες, καρφιά από τις νεκρικές ξυλοκατασκευές, τμήματα από χάλκινες αλυσίδες, χάλκινοι κρίκοι από περιδέραια ή από διακοσμητικά πάνω σε ενδύματα, χάλκινα κουμπιά, καρφίτσες, ελάχιστες περόνες, πόρπες, δαχτυλήθρες και άλλα αποσπασματικά αντικείμενα, άγνωστης χρήσης. Εκτός από τα προαναφερόμενα ευρήματα της επίχωσης αυτού του χώρου, αξιόλογο είναι ένα κεφάλι από πωρόλιθο που μιμείται αρχαϊκή κόρη με βοστρυχωτά μαλλιά και ρόδακες στο μέτωπο (Πίν. 177 α). Χρησίμευε ως διακοσμητικό σε παράθυρο. Επίσης, βρέθηκε πωρόπετρα με απόσπασμα τοιχογραφίας που παριστάνει το πρόσωπο της Παναγίας (Πίν. 177 β). Τεχνοτροπικά έχει έντονη δυτική επίδραση. Επίσης, από τα μπάζα συγκεντρώθηκαν αρκετά κονιάματα και μαρμάρινα θραύσματα από αρχιτεκτονικά μέλη.

Χώρος 2. Κάτω από μικρού πάχους επίχωση φάνηκαν τμήματα της ημιεξαγωνικής εξωτερικά διαμορφωμένης αψίδας του μεσαίου κλίτους με ίχνη τοιχογραφιών που ανήκουν στην «ποδιά», πράγμα που βοηθάει να υπολογιστεί περίπου το επίπεδο του δαπέδου. Η κα-

τασκευή μεταγενέστερου πηγαδιού στο χώρο αυτό, κατέστρεψε μέρος της αψίδας. Στη βάση του ποδαρικού του τόξου του νότιου κλίτους, εξωτερικά, χρησιμοποιήθηκε για στήριξη βάση μαρμάρινη από κίονα και μαρμάρινο κιονόκρανο με έλικες και δράκοντες, υστερορωμαϊκής περιόδου. Σε αυτό το σημείο επίσης αποκαλύφθηκε κομμένο τόξο με κατεύθυνση από Α. προς Δ., σκάλα με πέντε σκαλοπάτια, στον δε ανατολικό τοίχο του περιβόλου κτισμένη χαμηλή και στενή πόρτα. Ταφές στο χώρο αυτό δεν διαπιστώθηκαν.

Χώρος 3. Και αυτός ο χώρος χρησιμοποιήθηκε για ταφές, αφού ήλθε στο φως πλήθος σκελετών σε αλλεπάλληλα στρώματα, από τους οποίους αρκετοί ανήκαν σε παιδιά. Όσον αφορά στα ευρήματα είναι κοινά με τους προηγούμενους, όπως και η χρονολόγησή τους. Κάτω από το τελευταίο στρώμα ταφής αποκαλύφθηκε σειρά από μεγάλες λαξευτές πωρόπετρες και φρεάτιο με τετράγωνο στόμιο (διαστ. 0,60x0,68 μ.) και με κατεύθυνση Δ.-Α. Ανασκάφηκε σε βάθος 3,70 μ. Περιείχε μαζί με το χώμα, τις πέτρες και όστρακα διαφόρων εποχών (Ιπποτοκρατία, μεσοβυζαντινά μέχρι και υστερορωμαϊκά), πλήθος μαρμαροθετημάτων, ποικίλων σχημάτων (π.χ. ρόμβοι, τετράγωνα, εξάπλευρα κ.ά.), καθώς και θραύσματα από ορθομαρμάρωση.

Χώρος 4. Κοντά στη βόρεια είσοδο του ναού φάνηκε τμήμα από στρώση με μαρμαρόπετρες και τμήματα από αρχιτεκτονικά μέλη σε β΄ χρήση, καθώς και κτιστός, σκεπασμένος αγωγός, μικρού βάθους. Και σε αυτόν το χώρο συνεχίστηκαν τα στρώματα με τις διαδοχικές ταφές και τα ίδια σχεδόν μικροευρήματα, από τα οποία ξεχωρίζουν ελάχιστα θραύσματα λυχναριών, χάλκινος σταυρός-εγκόλπιο, χάντρες, κρίκος από δαχτυλίδι, τμήμα από βραχιόλι. Ο συνολικός αριθμός των σκελετών ανέρχεται σε 39. Κάτω από το τελευταίο στρώμα ταφής, βρέθηκε η συνέχεια της στρώσης με τις μεγάλες λαξευτές πωρόπετρες. Ενώνοντας αυτές τις πέτρες δημιουργείται μια επίπεδη κατασκευή (τοίχος;) πλ. 10,50 μ. περίπου. Προς το παρόν, δεν έχει ερμηνευθεί η χρήση του. Όσον αφορά στη συντήρηση του κτίσματος έγινε αρμολόγημα όλης της τοιχοδομίας του ναού τόσο εξωτερικά όσο και εσωτερικά.

Συμπερασματικά, όλη η έκταση του εξωτερικού χώρου χρησίμευε για συνεχείς ταφές στα χρόνια της Ιπποτοκρατίας, είτε ελεύθερες είτε σε πρόχειρα κτισμένους τάφους. Οι ποικίλες οικοδομικές φάσεις δεν είναι ακόμη εφικτό να διευκρινισθούν.

ΕΛΕΝΗ ΠΑΠΑΒΑΣΙΛΕΙΟΥ

Πύργος Κολλακίου (οδός Θεοφιλίσκου) (Σχέδ. 4)

Συνεχίστηκε η έρευνα στη νότια παρειά του πύργου. Στην εξωτερική του πλευρά, εντοιχισμένοι σπόνδυλοι μαρτυρούν ότι έγινε χρήση παλαιότερου οικοδομικού υλικού. Οι διερευνητικές τομές στο εσωτερικό του πύργου, όπου επιχειρήθηκε στρωματογραφική μελέτη, έδειξαν διαταραγμένα στρώματα και τα ευρήματα τοποθετούνται σε διάφορες περιόδους μέχρι την εποχή της Τουρκοκρατίας.

Στη βόρεια πλευρά του οικοπέδου, που ορίζεται από υπερκείμενα κτίσματα της όψιμης Τουρκοκρατίας, βρέθηκε κτιστός πήλινος αγωγός με κατεύθυνση Β.-Ν., λείψανα του οποίου εντοπίστηκαν και μέσα στον ανασκαφικό χώρο.

Η συνολική εκτίμηση της αμυντικής βυζαντινής οχύρωσης και η ομοιότητα της τοιχοδομίας του πύργου στο παρόν οικόπεδο με εκείνον της οδού Αγησάνδρου[10] (πύργου 12) αποδεικνύουν ότι terminus post quem της οικοδόμησής του αποτελεί η περίοδος του τέλους 7ου - αρχές 8ου αι.

ANNA NIKA

Οδός Αγησάνδρου (οικόπεδο Πεκμετζή)

Με την ευκαιρία των επεμβάσεων των συνεργείων συντήρησης στην ανασκαφή του οικοπέδου Πεκμετζή συνεχίστηκε η έρευνα σε σημεία, όπου δεν είχαν διανοιχθεί τάφοι. Συγκεκριμένα, αντικαταστάθηκαν τα φθαρμένα τμήματα του νεότερου τείχους. Κατά τη διάρκεια των εργασιών βρέθηκαν ανάμεσα στους αρμούς όστρακα βυζαντινών εγχάρακτων αγγείων, τα οποία χρονολογούν τουλάχιστον αυτό το τμήμα του τείχους κατά το 12ο αι.

Το τείχος περιείχε τους τάφους Τ41 και Τ45, ενώ οι Τ43 και Τ44, αλλεπάλληλοι, βρίσκονταν εμπρός στο αρκοσόλιο ΝΑ. της αψίδας.

Τάφος Τ41: κατεστραμμένος σκελετός, στο στήθος του οποίου είχε εναποτεθεί μεγάλος σιδερένιος σταυρός λιτανείας.

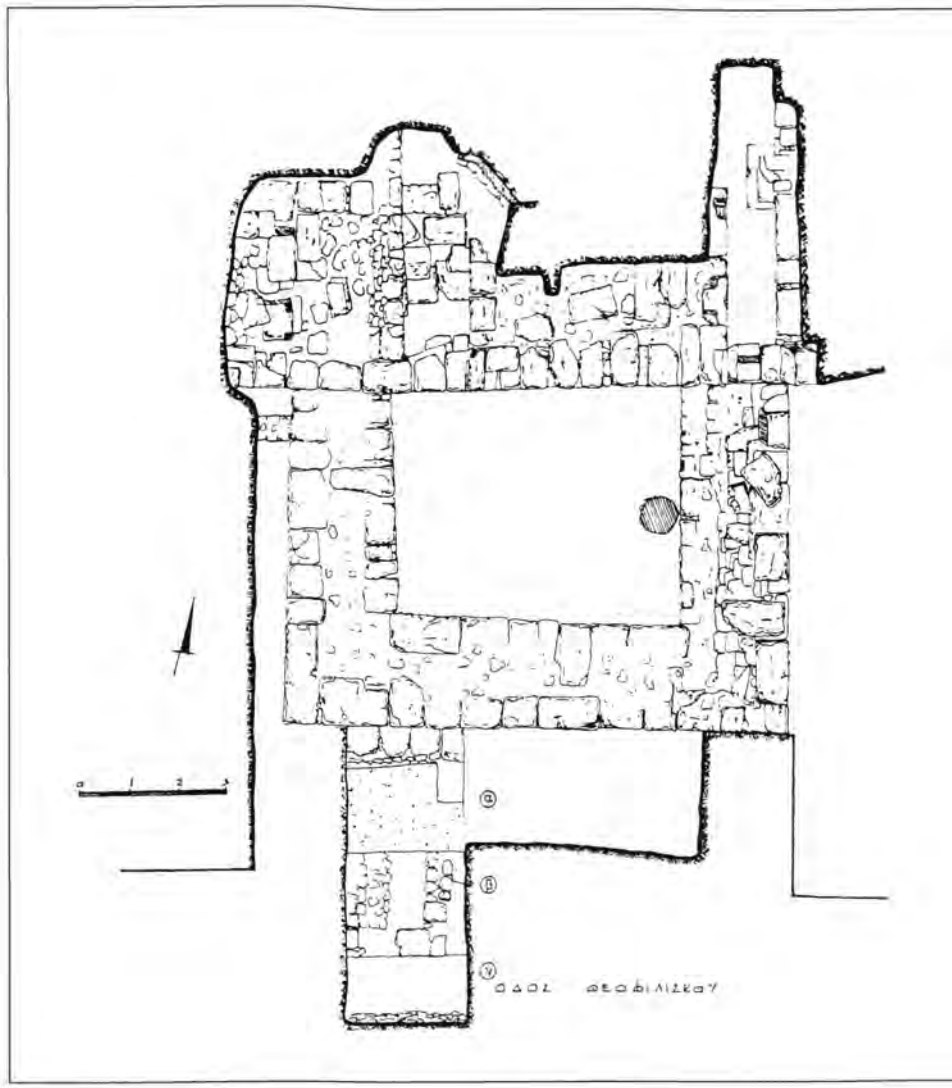
Τάφος Τ45: ανακομιδές (;) μικρών παιδιών, σταυρός από στεατίτη.

Τάφος Τ43: οστά μικρού παιδιού.

Τάφος Τ44: σκελετός παιδιού. Σταυρός από στεατίτη, χάλκινος κρίκος.

ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΑΡΧΟΝΤΟΠΟΥΛΟΣ

10. Η. Κόλλιας, Versus Civitatem, ό.π., σ. 96.

Σχέδ. 4. Ρόδος. Οδός Θεοφιλίσκου. Κάτοψη της ανασκαφής.

Οδός Θεοφιλίσκου

Κατά τη διενέργεια τριών δοκιμαστικών τομών, κάθετα στο οδόστρωμα της οδού Θεοφιλίσκου, αποκαλύφθηκε στην τομή α, σε βάθος 2,10 μ., αρχαίο, πιθανώς, οδόστρωμα με κατεύθυνση Δ.-Α., που βαίνει παράλληλα προς την εξωτερική τοιχοποιία του βυζαντινού πύργου 11.

Στην τομή β, σε βάθος 3,20 μ. εντοπίστηκαν σποραδικά, οικοδομικά λείψανα αρχαίας κατασκευής σε μήκος 1 μ. με κατεύθυνση Β.-Ν. Σε μικρή απόσταση από αυτήν, στην τομή γ αποκαλύφθηκε λιθοκατασκευή (Πίν. 177 γ), που συνιστά το «γέμισμα» του εσωτερικού ιπποτικού προτειχίσματος.

Σε επαφή με το μανδρότοιχο της οδού Θεοφιλίσκου, αποκαλύφθηκε το ιπποτικό προτείχισμα, κάτω από το οδόστρωμα και παράλληλο προς τη φορά του τελευταίου. Το ανατολικό τμήμα του (Πίν. 177 δ) σώζεται σε ύψος δύο δόμων και έχει υποστεί νεότερες επεμβάσεις από την κατασκευή περιμετρικών μανδρότοιχων. Προς τα δυτικά το τείχος διατηρείται σε καλή κατάσταση και διασώζεται σε μεγαλύτερο ύψος με την προσθήκη δύο επιπλέον δόμων (πωρολιθικές πέτρες με ορθογώνια λάξευση).

Από Α. προς Δ. σε μήκος 33,70 μ. διακόπτεται η ομαλή δομή της τοιχοποιίας, όπου διαμορφώνεται σκαρπωτή απόκλιση, αποτελούμενη από μια σειρά με-

ταγενέστερα τοποθετημένων πωροπλίνθων σε ακανόνιστη διάταξη, διαφόρων διαστάσεων, όμοιων με αυτούς του εσωτερικού προτειχίσματος στην τομή γ. Το τμήμα αυτό του σκαρπωτού τείχους, αποκαλύφθηκε σε μέγιστο μήκος 50,70 μ. και φαίνεται να συνεχίζεται και πέρα από την τομή.

Ναός Αγίου Αθανασίου

Έγινε καθαρισμός στο εσωτερικό του μονόχωρου ναού του Αγίου Αθανασίου, που βρίσκεται δίπλα στην ομώνυμη μεσαιωνική πύλη[11]. Μετά την απομάκρυνση του επιφανειακού στρώματος, διενεργήθηκε δοκιμαστική τομή (1,93x1,15 μ.) στο ανατολικό τμήμα της οποίας εντοπίστηκε ομφάλιο σε απόσταση 3,45 μ. δυτικά του Ιερού, καθώς επίσης και μαρμάρινες πλάκες συμμετρικά. Επίσης, αποκαλύφθηκε τμήμα του τείχους του Fabricio del Castello (1513-1521) που αποτελεί το νότιο τοίχο του ναού. Στη συνέχεια το δάπεδο πλακοστρώθηκε.

Οδοί Αγίου Φανουρίου και Ομήρου

Οι διερευνητικές τομές στο κατάστρωμα των οδών Αγίου Φανουρίου και Ομήρου για εντοπισμό του νοτίου τείχους της βυζαντινής πόλης απέβησαν άκαρπες.

Αποκαλύφθηκαν διαταραγμένες επιχώσεις πάχ. 0,60 μ. και λείψανα τοίχων, που φαίνεται να χρονολογούνται στους νεότερους χρόνους.

Οδός Μενεκλέους (οικόπεδο Μηνατσή, Κτηματολ. Μερίς IV 712)

Συστηματική ανασκαφική έρευνα στο παραπάνω οικόπεδο, αποκάλυψε, σε πρώτη φάση: 1) στη βόρεια πλευρά του οικοπέδου, λείψανα αργολιθοδομής μήκ. 1,95 μ. που χρονολογούνται στην περίοδο της Τουρκοκρατίας, 2) και κάτω από αυτά κιβωτιόσχημους τάφους με χριστιανικό προσανατολισμό Δ.-Α. Η ανασκαφή είναι σε εξέλιξη.

ΑΝΝΑ ΝΙΚΑ

ΥΠΑΙΘΡΟΣ ΡΟΔΟΥ

Λαχανιά

Άγιος Ιωάννης Αμπακού (παλαιοχριστιανικός οικισμός)

Στην περιοχή της κοινότητας Λαχανιάς Ρόδου, στη θέση Άγιος Ιωάννης Αμπακού, αριστερά του δρόμου Ρόδου-Κατταβιάς, ανασκάφηκε το 1990 μία τρίκλιτη βασιλική του απλού ελληνιστικού τύπου, με νάρθηκα στα δυτικά και διάφορα προσκτίσματα γύρω από αυτήν. Προς ΒΑ. της βασιλικής και σε απόσταση 70 μ. περίπου από αυτήν, σε μερίδα του Ελληνικού Δημοσίου (αριθμός μερίδος 568/Γαιών Λαχανιάς Ρόδου) και πάνω σε μικρό ύψωμα (υψόμ. 25 μ. περίπου) έγινε τον Απρίλιο του 1991 σωστική ανασκαφή, όπου αποκαλύφθηκαν τα λείψανα εκτεταμένου οικοδομήματος των παλαιοχριστιανικών χρόνων (εξωτ. μήκ. 19,10 μ.). Η έρευνα δεν προχώρησε και έτσι δεν κατέστη δυνατόν να προσδιοριστεί το πλάτος του κτιρίου αυτού. Ο κυρίως άξονας του οικοδομήματος βαίνει από Δ. προς Α., και χωριζόταν με δύο μεσότοιχους (πάχ. 0,65 μ.) σε τρεις χώρους.

Αγρόλακκος (παλαιοχριστιανικός οικισμός)

Δυτικά της παλαιοχριστιανικής βασιλικής, η οποία ανασκάφηκε στην παραπάνω θέση στο συγκρότημα του Αντωνίου Β. Φραγκεσκάκη, σε απόσταση 1 χλμ. περίπου από την παραλία, διατηρούνται λείψανα οικοδομημάτων και άφθονα όστρακα. Πρόκειται προφανώς για τμήμα παλαιοχριστιανικού οικισμού.

Μεταξύ άλλων περισυλλέχθηκε ενσφράγιστη λαβή αμφορέα, με την ανάγλυφη-έκτυπη επιγραφή:

ΕΠΙ ΙΕΡΕΩΣ Τ
ΙΜΟΔΙΚΟΥ ΜΗ-
ΝΟΣ ΣΜΙΝΘΙΟΥ

Μαλώνα

Αγία Άννα

Βορειοανατολικά του οικισμού της Μαλώνας, σε απόσταση 1.500 μ. περίπου δεξιά του παλαιού δρόμου Μαλώνας-Αίθωνα-Αρχαγγέλου, βρίσκεται το ναΰδριο της Αγίας Άννας, μονόχωρο ορθογώνιο οικοδόμημα, εξωτ. διαστ. 5,98x4,61 μ.

Στη διάρκεια εργασιών διαμόρφωσης του γύρω χώρου και στεγανοποίησης της εκκλησίας, αποκαλύφθηκαν ανατολικά του ναού δύο καλυβίτες τάφοι, καθώς και πήλινοι, κυλινδρικοί σωλήνες υδρευτικού δικτύου.

Σάλακος

Παλιοκκλησιά

Άρχισε η αφαίρεση της επίχωσης του Ιερού της βασιλικής (πάχ. 2,50-3 μ. περίπου), όπου αποκαλύφθηκαν τμήματα διαλυμένων τοίχων, οπτόπλινθοι, κεραμίδια, κομμάτια μαρμάρινων πλακών, σπαράγματα γραπτών κονιαμάτων, λείψανα ψηφιδωτού δαπέδου, τμήματα υάλων από τα υαλοστάσια των παραθύρων κ.ά.

11. ΑΔ 34 (1979): Χρονικά, σ. 464.

Ο τοίχος της αψίδας του Ιερού διατηρείται σε ύψος 3,80 μ. περίπου από το δάπεδο του εσωνάρθηκα της βασιλικής. Το μεσαίο κλίτος χωριζόταν από τα πλάγια, τουλάχιστον, στην τελευταία οικοδομική φάση του μνημείου, με δύο πεσσοστοιχίες, κάθε μία από τις οποίες περιλάμβανε επτά συνολικά κτιστούς πεσσούς. Μεταξύ των πεσσών υπήρχαν ανοίγματα για τη μεταξύ των κλιτών επικοινωνία. Τα ανοίγματα είχαν κτιστά τόξα, τμήματα των οποίων βρέθηκαν πεσμένα στο δάπεδο. Αποκαλύφθηκε τμήμα του δαπέδου του βόρειου κλίτους, σε έκταση 20 τ.μ. περίπου. Στο μέσον περίπου της δυτικής πλευράς του ανοιγόταν η είσοδος. Δυτικά της βασιλικής είναι προσκολλημένοι ορθογώνιοι εσωνάρθηκας και εξωνάρθηκας. Το δάπεδο είχε πολύχρωμα ψηφιδωτά, που διατηρούνται κατά χώραν, σε καλή κατάσταση.

ΙΩΑΝΝΗΣ ΒΟΛΑΝΑΚΗΣ

Εκκλησία της Παναγίας στο Γκρεμό

Στον αγροτικό δρόμο που συνδέει τις κοινότητες Αγίου Ισιδώρου και Προφυλίων, 2 χλμ. από την πρώτη, αποκαλύφθηκε συμπτωματικά τμήμα ψηφιδωτού δαπέδου. Η έρευνα που επακολούθησε απέδειξε ότι πρόκειται για μονόκλιτη δρομική βασιλική, της οποίας το μήκος δεν προσδιορίζεται διότι έχει καταστραφεί από τις καλλιέργειες και παρασυρθεί από το ποτάμι της περιοχής.

Η περιοχή λέγεται στου Χόνδρου και η θέση Παναγιά στο Γκρεμό. Η ονομασία θα μπορούσε να ταυτιστεί με την άγνωστη μέχρι τώρα βασιλική που ερευνήθηκε μερικώς και να υποτεθεί ότι η εκκλησία ήταν αφιερωμένη στην Παναγία.

Δοκιμαστική τομή διαστ. 2,20Χ1,50 μ. στα δυτικά αποκάλυψε το πέρας της εξωτερικής τοιχοποιίας. Συνολ. διαστ. 10,50Χ4,70 μ. Κατά το μεγαλύτερο μέρος ο κυρίως ναός καλύπτεται από το οδόστρωμα πλ. 5 μ.

Ανασκάφηκε ο χώρος του Ιερού όπως ορίζεται από το αυλάκι του δρόμου. Αποκαλύφθηκε μόνο το Ιερό με ημικυκλική αψίδα στα ανατολικά σε δύο οικοδομικές περιόδους. Η εσωτερική και μικρότερη αψίδα έχει διάμετρο 1,60 μ. Τμήματα του παλαιοχριστιανικού ψηφιδωτού δαπέδου διακοσμημένα με απλά παράλληλα τετράγωνα και με φολιδωτό κόσμημα σώζονται στις παρυφές της αψίδας. Το τμήμα μπροστά στην αψίδα έχει επιστρωθεί με οπτοπλίνθους, διαστ. 0,34Χ0,34 μ., αντικαθιστώντας το φθαρμένο ψηφιδωτό δάπεδο (Πίν. 177 ε). Οι διαστάσεις της αψίδας της παλαιοχριστιανικής βασιλικής είναι 2,70 μ. η χορδή και 1,90 μ. το βέλος.

Στο κάτω τμήμα του ανατολικού τοίχου της βόρειας πλευράς του Ιερού, βρέθηκε σπάραγμα τοιχογραφίας, διαστ. 0,75Χ0,85 μ., άγνωστης παράστασης που ανήκει στους παλαιοχριστιανικούς χρόνους. Η εξωτερική τοιχοποιία, όπου σώζεται, έχει πάχος 0,70 μ.

Τα ευρήματα ήταν πολύ φτωχά. Τα ελάχιστα όστρακα που περισυλλέχθηκαν χρονολογούνται στην παλαιοχριστιανική περίοδο και ανήκαν σε χρηστικά αγγεία. Το κάτω τμήμα ανοιχτού αγγείου με επίπεδο πυθμένα και ίχνη πυράς από το μαύρισμα στο εσωτερικό είναι χονδροειδές, με πηλό κακής ποιότητας και αρκετά παχειά τοιχώματα. Βρέθηκε επίσης μαρμάρινος κιονίσκος, από λευκό μάρμαρο αποκεκρουσμένος κατά τη μία διάσταση, ενώ στη βάση σώζεται γλυφή σε σχήμα δακτυλίου. Η μικρή αυτή βασιλική θα πρέπει να ανήκε σε κάποιο αγροτο-ποιμενικό οικισμό της περιοχής, ο οποίος δεν έχει εντοπιστεί. Η ανασκαφή θα συνεχιστεί.

ΒΑΣΙΛΗΣ ΚΑΡΑΜΠΑΤΣΟΣ

Κάστρο Αρχαγγέλου

Παράλληλα με τις εργασίες καθαρισμού, επισκευής και στερέωσης στο μεσαιωνικό κάστρο του Αρχαγγέλου[12] διενεργήθηκαν δοκιμαστικές τομές με σκοπό να ερευνηθούν ίχνη κατοίκησης παλαιότερων περιόδων. Στη νοτιοανατολική πλευρά του κάστρου, στο τμήμα που βρίσκεται σε επαφή με το σημερινό εκκλησάκι του Αγίου Γεωργίου και της Θεοτόκου, αποκαλύφθηκαν επιφανειακά δύο βάσεις νευρώσεων σταυροθολίων. Από τον επιφανειακό καθαρισμό σε βάθος 0,50 μ. συλλέχθηκαν τμήματα από πώρινα μέλη, τα οποία πρέπει να αποτελούν τα ανώτερα τμήματα των σταυροθολίων.

Στη δυτική πλευρά του κάστρου, διαπιστώθηκαν οικοδομικές φάσεις που υποδηλώνουν ίχνη χρήσης του χώρου κατά την περίοδο της Ιπποτοκρατίας. Σε απόσταση 1,10 μ. από το δυτικό τοίχο του κάστρου και σε βάθος 4,90 μ. αποκαλύφθηκε πλαγιοβολείο, όπου εντοπίστηκαν 30 λίθινια βόλια ιπποτικής περιόδου (μικρού διαμετρήματος 0,13 μ.), όλα συγκεντρωμένα στο ίδιο σημείο.

ANNA NIKA

Τριάντα

Οικόπεδο Ιωαννίδη

Σε απόσταση 8 μ. περίπου δυτικά από το δυτικό

12. ΑΔ 35 (1980): Χρονικά, σ. 565 και 566.

τοίχο της μονόχωρης εκκλησίας που είχε αποκαλυφθεί το 1988[13], σε συμπληρωματική ανασκαφή, ήλθε στο φως καλυβίτης τάφος σε χαμηλότερο επίπεδο από την εκκλησία, χωρίς κτερίσματα.

ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΚΑΤΣΙΩΤΗ

ΚΩΣ (Πόλη)

Οικόπεδο Οικονομίδου

Το παραπάνω οικόπεδο (Ο.Τ. 81, ΚΜ 2038Α) βρίσκεται στην περιοχή των φυλακών, νότια της οδού Μακρυγιάννη, και συνορεύει προς Α. με το οικόπεδο Βουκουβαλίδη, όπου η ανασκαφική έρευνα αποκάλυψε τοίχο από αργολιθοδομή, προσανατολισμού Α.-Δ.

Η έρευνα έγινε σε δύο ανασκαφικές φάσεις: α) από 26/11/91 έως 6/12/91 και β) από 16/6/92 έως 23/6/92.

Αποκαλύφθηκαν κτιριακά λείψανα τριών κυρίων οικοδομικών φάσεων (α, β και γ, με χρονολογική σειρά) και συγκεκριμένα:

1) Η νοτιοανατολική γωνία κτιρίου, από ασύμμετρες πολυγωνικές αμυγδαλόπετρες και κεράμους. Ο ανατολικός τοίχος (Τχ 1) είναι θεμελιωμένος σε βάθος 1,77 μ., ενώ σε επαφή με τη δυτική του επιμελημένη παρειά και σε βάθος 1,74 μ. διατηρείται τμήμα του δαπέδου του δωματίου. Ακόμη, κοντά στη νοτιοανατολική γωνία του δωματίου υπάρχει κτιστός πιθαρόσχημος αποθηκευτικός χώρος από αργολιθοδομή, ψημένες πλίνθους και ασβέστη, με τα τοιχώματά του εσωτερικά επιχρισμένα με κουρασάνι. Τα παραπάνω κτιριακά λείψανα ανήκουν στη τρίτη (γ) φάση.

2) Ισχυρός μακρύς τοίχος (Τχ3) προσανατολισμού Α.-Δ., παράλληλος με τον τοίχο στο οικόπεδο Βουκουβαλίδη, ορθογωνιάζει με άλλον, σύγχρονό του, τοίχο προσανατολισμού Β.-Ν. (Τχ 4), ορίζοντας έτσι ένα άλλο δωμάτιο. Και οι δύο τοίχοι ανήκουν στην αρχική (α) φάση.

3) Νότια του δωματίου της α φάσης, υπάρχει ένα σύστημα δύο συγκοινωνούντων δεξαμενών. Μια τρίτη δεξαμενή ίσως υπήρχε και περιελάμβανε τις δύο προηγούμενες, όμως δεν σώζεται παρά μικρό τμήμα του δαπέδου της (από κουρασάνι) και μία αύλακα αποχέτευσης. Το σύστημα των δεξαμενών είναι μεταγενέστερο κατασκευαστικά από τους Τχ3 και Τχ4 και ανήκει στη μέση (β) οικοδομική φάση.

4) Ακόμη, 8,80 μ. βόρεια της βόρειας παρειάς του Γχ3 και 9 μ. ανατολικά της ανατολικής παρειάς του Τχ4, υπάρχει η περίμετρος θραυσμένου, στο ύψος περίπου του ώμου του, πιθαριού, εσωτ. διαμ. 1,50 μ. που η επίχωσή του περιείχε κομμάτι καμένου πηλού. Η αποκάλυψη του πυθμένα του δεν κατέστη δυνατή λόγω της αναβλύσεως υπογείων υδάτων. Το πιθάρι θεωρείται ότι λειτουργούσε στη β΄ φάση, πιθανότατα ως αποθηκευτικός χώρος ενός εργαστηρίου υστεροελληνιστικών ή αυτοκρατορικών χρόνων. Τα όστρακα και τα χάλκινα νομίσματα συνηγορούν σε μια τέτοια χρονολόγηση.

ΘΑΝΑΣΗΣ ΚΑΡΑΜΠΕΛΙΑΣ

Οδός Ανώνυμος - νότια Γρηγορίου Ε΄ (οικόπεδο Ευ. Τσόχα)

Το οικόπεδο (ΚΜ 2338) βρίσκεται στα νότια του οικοπέδου Ι. Κασσιώτη (ανασκαφή 1986-87), στο οποίο βρέθηκε αρχαίος δρόμος προσανατολισμού Β.-Ν., στα δυτικά του οικοπέδου Μ. Τσόχα (ανασκαφή 1987), όπου διαπιστώθηκε η συνέχεια του προηγούμενου δρόμου προς τα νότια, και στα νοτιοανατολικά του βωμού του Διονύσου.

Η ανασκαφική έρευνα επεκτάθηκε προς Δ. και προς Ν. του οικοπέδου, έτσι ώστε οι συνολικές διαστάσεις του τμήματος που ανασκάφηκε, είναι στον άξονα Α-Δ:37,40 και Β-Ν:16 μ.

Ένα από τα σημαντικότερα στοιχεία, που προέκυψαν από την έρευνα, είναι ο εντοπισμός τμήματος του ρυμοτομικού σχεδίου της περιοχής. Συγκεκριμένα, στο δυτικό τμήμα του οικοπέδου αποκαλύφθηκε συμβολή δύο αρχαίων δρόμων από τους οποίους ο ένας είναι προσανατολισμένος στον άξονα Α-Δ (δρόμος Α) και ο άλλος στον άξονα Β-Ν (δρόμος Β).

Ο δρόμος Α αποτελεί την προς Α. συνέχεια του ελληνιστικού δρόμου, που διέρχεται αμέσως προς Β. του βορείου ορίου της αναστηλωμένης ελληνιστικής οικίας στην οδό Γρηγορίου Ε΄. Τα οδοστρώματά του είχαν καταστραφεί ήδη από το παρελθόν. Ο κεντρικός αποχετευτικός συλλέκτης του, πλ. 0,85 μ., αποκαλύφθηκε μέχρι μήκους 7,35 μ., με τοιχώματα ψευδοϊσόδομης τοιχοδομίας και πυθμένα από ορθογώνιες λιθοπλίνθους. Από τις καλυπτήριες πλάκες του δεν σώθηκε καμμία.

Ο δρόμος Β, σε χρήση τουλάχιστον μέχρι τους παλαιοχριστιανικούς χρόνους, είναι παράλληλος προς Δ. με αυτόν που βρέθηκε στα όμορα οικόπεδα Ι. Κασσιώτη και Μ. Τσόχα. Η μεταξύ τους απόσταση των 33 μ. περίπου ορίζει οικοδομική νησίδα, το μεγαλύτερο μέρος της οποίας ερευνήθηκε στη διάρκεια της ανασκαφής. Ο δρόμος Β, πλ. 4 μ., παρακολουθήθηκε μέχρι μήκους 8,5 μ. Διασώθηκε μεγάλο μέρος των επάλλη-

13. ΑΔ 43 (1988): Χρονικά, σ. 660-661.

λων οδοστρωμάτων του από σκληρό, πατημένο χώμα ανάμικτο με ψιλό χαλίκι. Ο αποχετευτικός αγωγός του έφερε κάλυψη από μεγάλες λιθοπλίνθους και μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη σε β΄ χρήση. Είχε εσωτερικό άνοιγμα πλ. 0,70 μ. και πυθμένα από αργούς λίθους καί λάσπη ως συνδετικό υλικό, ενώ τα τοιχώματά του ήταν κατασκευασμένα από πώρινες λιθοπλίνθους σε δύο επάλληλες φάσεις· στη νεότερη ανυψώθηκαν, για να επιτευχθεί ευκολότερα η συμβολή του με τον αποχετευτικό συλλέκτη του δρόμου Α.

Οι αποχετευτικοί αγωγοί των δρόμων Α και Β έχουν υποστεί επεμβάσεις και προσθήκες σε περισσότερες από μία φάσεις, χωρίς ωστόσο να μεταβληθεί η πορεία τους. Στο σημείο της συμβολής τους, όπου ο αρχαιότερος αποχετευτικός συλλέκτης του δρόμου Α στρέφει προς ΒΑ., διαπιστώθηκε αφαίρεση των υψηλότερων δόμων των τοιχωμάτων και των δύο αγωγών και αντικατάστασή τους με πρόχειρες προσθήκες, προκειμένου να δημιουργηθεί η κατάλληλη κλίση για την απορροή των λυμάτων.

Το ανατολικό όριο του δρόμου Β, πλ. 0,60 και μέγ. σωζ. ύψ. 1,05 μ., με τοιχοποιία από αργούς λίθους, κεραμίδι και ασβεστοκονίαμα ως συνδετικό υλικό, δεν είχε υποστεί επεμβάσεις σε αντίθεση με το δυτικό του όριο.

Στο οικόπεδο αποκαλύφθηκαν κτιριακά λείψανα διαφόρων εποχών σε επάλληλα στρώματα κατοίκησης μέχρι βάθους 4 μ., όπου και εντοπίστηκε το παρθένο έδαφος της περιοχής. Τα κυριότερα είναι τα εξής: δωμάτιο οικίας παλαιοχριστιανικής εποχής, εμβαδού 3,65x2,68 μ., του οποίου το ανατολικό όριο ταυτίζεται με το δυτικό όριο του δρόμου Β. Η είσοδός του, πλ. 1 μ., βρίσκεται στα δυτικά. Ερευνητική τομή κάτω από το δάπεδό του από πήλινες πλάκες απέδωσε κεραμική κλασικής εποχής.

Αμέσως ανατολικά του δρόμου Β αποκαλύφθηκε δωμάτιο, του οποίου το δυτικό και νότιο όριο είναι κατεστραμμένο. Φέρει ψηφιδωτό δάπεδο εμβαδού 5x5 μ. Το κεντρικό διακοσμητικό του θέμα είναι η αρπαγή της Ευρώπης από τον Δία-ταύρο μέσα σε διάχωρο, πλ. 1,17 και μήκ. 1,05 μ. Βάσει τεχνοτροπικών κριτηρίων χρονολογείται μέχρι τα υστερορωμαϊκά χρόνια.

Στα ανατολικά του δωματίου και στο νότιο τμήμα του οικοπέδου διαπιστώθηκε τμήμα caldarium οικήματος ρωμαϊκής εποχής. Κατά χώραν αποκαλύφθηκαν 20 στυλίσκοι υποκαύστων, που απέχουν μεταξύ τους 0,50 μ., κατανεμημένοι σε δύο τμήματα, συνδεόμενα με αεραγωγό πλ. 0,50 μ., για την κυκλοφορία θερμού αέρα. Οι στυλίσκοι εδράζονται σε δάπεδο από πήλινες πλάκες, καλυμμένες με παχιά στρώση πορσελάνης. Το δάπεδο του θερμαινόμενου χώρου (caldarium) πάνω από τα υπόκαυστα, φτιαγμένο από επάλληλες στρώσεις οπτοπλίνθων με κουρασάνι ως συνδετικό υλικό, σώζεται ελάχιστα.

Ανατολικά του caldarium εντοπίστηκε ημικυκλική κατασκευή, που συνδέεται με αυτό, αλλά η χρηστική της λειτουργία δεν έχει διευκρινιστεί. Πιθανώς έφερε θολωτή κάλυψη με τοιχώματα από ημίξεστους, αργούς λίθους και ασβεστοκονίαμα ως συνδετικό υλικό. Στρώμα καύσης αποκαλύφθηκε στο εσωτερικό της κατασκευής, όπως και εξωτερικά της περιφέρειάς της.

Το βόρειο όριο του χώρου των υποκαύστων αποτελεί παράλληλα και το νότιο όριο δεξαμενής, που περιβάλλεται από ισχυρούς τοίχους, χυτής τοιχοποιίας. Εσωτερικά φέρει επένδυση με ορθομαρμάρωση και έχει δάπεδο από πολύχρωμο μαρμαροθέτημα, που σχηματίζει γεωμετρικά σχέδια μέσα σε διάχωρα. Η δεξαμενή συνδέεται με δεύτερη μικρότερη στα ανατολικά της, που διασώζει επίσης τμήματα ορθομαρμάρωσης.

Σπαράγματα ψηφιδωτών δαπέδων αποκαλύφθηκαν κάτω από τη μαρμαροθετημένη δεξαμενή, καθώς και στα βόρεια αυτής, αλλά και σε διάφορα σημεία της ανασκαφής. Ένα από αυτά, συνδεόμενο με κτίριο του οποίου τα όρια δεν στάθηκε δυνατό να εντοπιστούν, πιθανότατα παλαιοχριστιανικής εποχής, περιέβαλλε μαρμαροθέτημα και έφερε παράσταση δελφινιού, καθώς και ψηφοθετημένη επιγραφή του καλλιτέχνη: *ΝΕΙΚΗ ΤΟΥ ΓΡΑΨΑΝΤΟ(Σ).*

Στο βορειοανατολικό τμήμα του οικοπέδου εντοπίστηκε τμήμα μνημειώδους κτιρίου, πιθανότατα δημοσίου, ελληνιστικής εποχής, με τοιχοποιία από μεγάλες ορθογωνισμένες λιθοπλίνθους σε επάλληλους δόμους. Κάτω από αυτό και σε δύο τομές που έγιναν στο βόρειο και νότιο τμήμα του οικοπέδου εντοπίστηκε αποθέτης κεραμικού εργαστηρίου κλασικής εποχής. Σε μεταγενέστερη φάση το μνημειώδες κτίριο καταπατήθηκε από άλλο — πιθανότατα παλαιοχριστιανικό — με δάπεδο από πήλινες πλάκες, από το οποίο αποκαλύφθηκε τμήμα μήκους 11 μ., ενώ το πλάτος του είναι 2,75 μ. Το δυτικό όριο του δωματίου έχει καταστραφεί. Επιμήκης διάδρομος στα δυτικά, πλ. 1,08 μ., με δάπεδο από πήλινες πλάκες και κατώφλι στο ανατολικό του όριο πρέπει να συνδέεται με το κτίριο αυτό.

Η έρευνα θα συνεχιστεί.

ΒΑΣΩ ΧΡΙΣΤΟΠΟΥΛΟΥ

Οδός Μακρυγιάννη (οικόπεδο Ελένης Οικονομίδου)

Το παραπάνω οικόπεδο, έκτασης 617 τ.μ., βρίσκεται στην περιοχή των Φυλακών, μέσα στην αρχαιολογική ζώνη του Αγίου Γαβριήλ, προς ΝΔ. της ομώνυμης βασιλικής, εκτός των τειχών της αρχαίας πόλης. Στα

ανατολικά συνορεύει με το οικόπεδο Βουκουβαλίδη, όπου βρέθηκε αρχαίος τοίχος[14].

Ύστερα από δοκιμαστικές τομές εντοπίστηκαν αρχαίοι τοίχοι στο βόρειο μισό του οικοπέδου. Τα κτιριακά λείψανα που αποκαλύφθηκαν (τοίχοι από αργολιθοδομή με συνδετική ύλη ασβέστη και κεραμίδι, που ορίζουν τέσσερις τουλάχιστον αποσπασματικά διατηρούμενους χώρους, δύο από τους οποίους σώζουν υπόστρωμα δαπέδου, δύο δεξαμενές και κτιστός αποθηκευτικός χώρος σε σχήμα πίθου), παρουσιάζουν δύο τουλάχιστον βάσεις, χρονολογούμενες στη ρωμαϊκή εποχή και έχουν προφανώς βιοτεχνικό χαρακτήρα.

Οικόπεδο Κ. Πισσάρη

Στο παραπάνω οικόπεδο που βρίσκεται στον αμαξιτό δρόμο προς τον οικισμό Τιγκάκι, αποκαλύφθηκαν δύο κεραμοσκεπείς τάφοι ελληνιστικής εποχής.

Οδός Γαβριήλ Παπαθεοφάνους (οικόπεδο Κωνστ. Ντουμάνη)

Το παραπάνω οικόπεδο βρίσκεται στην περιοχή Αγίας Μαρίνας στο ανατολικό τμήμα της πόλης, έξω από το αρχαίο τείχος και ανατολικά των λαϊκών κατοικιών (πρώην Ιταλική Καζέρμα[15]).

Στον οικοδομήσιμο χώρο του οικοπέδου (186 τ.μ.) έγινε περιορισμένης έκτασης ανασκαφική έρευνα, λόγω της υψηλής στάθμης των υπογείων υδάτων. Βρέθηκαν τοίχοι σε κακή κατάσταση διατήρησης που χρονολογούνται σε δύο φάσεις: στην παλαιότερη ελληνιστική φάση ανήκουν δύο παράλληλοι μεταξύ τους τοίχοι από ορθογωνισμένες πλίνθους Κεφάλου (πλ. 0,70 μ. και μήκ. 6,28 και 5,30 μ. αντίστοιχα, απόσταση μεταξύ τοίχων 8,40 μ.), ενώ από τη ρωμαϊκή φάση σώζονται υποστρώματα δαπέδων και τοίχοι, από αργολιθοδομή με συνδετική ύλη κεραμίδι και ασβέστη, οι οποίοι χρησιμοποιούν εν μέρει τους παλαιότερους ελληνιστικούς.

ΚΩΣ (Ύπαιθρος)

Κέφαλος

Οικόπεδο Κοκκαλάκη

Το 1991 συνεχίστηκε η ανασκαφή του παραπάνω οικοπέδου, η οποία είχε αρχίσει το 1989, στο ανατολικότερο τμήμα του οικοπέδου (σκάμμα 215 τ.μ.), όπου αποκαλύφθηκε τμήμα πλακόστρωτου δρόμου με κατεύθυνση Α.-Δ. και μεγάλο, ιδιωτικό μάλλον, κτίριο της παλαιοχριστιανικής εποχής με επιμελημένη τοιχοδομία από δουλεμένους πώρινους λίθους. Το κτίριο καλυπτόταν από ισχυρό στρώμα καταστροφής και παρουσίαζε τρεις τουλάχιστον οικοδομικές φάσεις.

ΕΡΣΗ ΜΠΡΟΥΣΚΑΡΗ

ΚΑΛΥΜΝΟΣ

Βαθύ

Παναγία Κυρά Χωστή (Σχέδ. 5)

Τον Ιούλιο του 1991 ξεκίνησε μια μικρή έρευνα στη νότια εξωτερική πλευρά του περιβόλου της εκκλησίας με δύο δοκιμαστικές τομές. Η μία ανοίχτηκε στο χώρο μικρού θολωτού προσκτίσματος χωρίς στέγη που έχει κατεύθυνση Α.-Δ. και διαστ. 4,45Χ4,45 μ. Η τομή έφτασε σε βάθος 1,40 μ., διότι άγγιξε το φυσικό βράχο. Ο βράχος είναι λαξευμένος προς την πλευρά της εκκλησίας. Επάνω στο βράχο υπάρχουν υπολείμματα ασβεστοκονιάματος που υποδηλώνουν πώς ήταν στρωμένο το δάπεδο. Τα ευρήματα ήταν πολύ φτωχά. Περισυλλέχθηκαν κυρίως λαβές αμφορέων και διάφορα όστρακα από χρηστικά αγγεία.

Στη συνέχεια η έρευνα επεκτάθηκε στο χώρο μεταξύ του προαναφερόμενου κτίσματος και του εξωτερικού περιβόλου προς Ν. Αποκαλύφθηκε σκάλα αποτελούμενη από επτά βαθμίδες. Στην επιφάνεια της 7ης βαθμίδας, εδράζεται τμήμα χτιστού τάφου με σκελετό που ήταν σε θέση εκτάδην με προσανατολισμό Α.-Δ., με τα χέρια σταυρωμένα στο στήθος. Πλάκες κάλυπταν το τμήμα του τάφου από το θώρακα μέχρι και την κεφαλή. Πρόκειται για ανδρικό σκελετό, όπου κατά μήκος της σπονδυλικής στήλης βρέθηκαν επτά ορειχάλκινα κομβία με εγχάραξη σε σχήμα σταυρού στην όψη.

Η ανασκαφή θα συνεχιστεί στα ανατολικά του θολωτού κτίσματος, του οποίου τμήμα του ημικυλίνδρου της καμάρας σώζεται στη νότια εξωτερική πλευρά της εκκλησίας.

ΤΕΛΕΝΔΟΣ

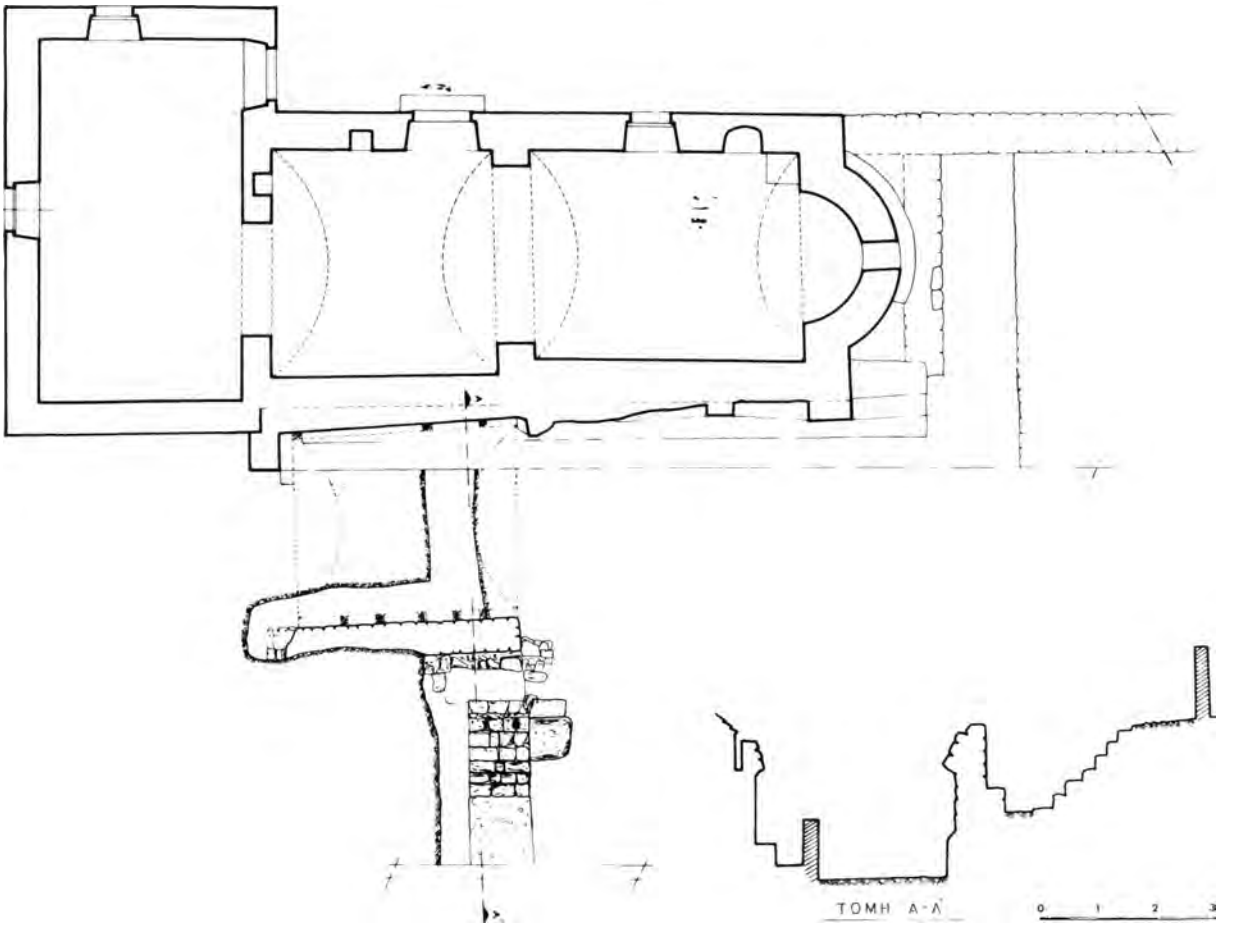
Οικόπεδο Παπα-Μακαρίου Καμπουράκη

Στις δοκιμαστικές τομές το Νοέμβριο του 1990 είχε εντοπιστεί τοιχοποιία με κατεύθυνση Β.-Ν., η οποία φέτος ερευνήθηκε.

Τα μέχρι τώρα ευρήματα ήταν μόνο όστρακα, διαφό-

14. Βλ. παραπάνω, σ. 506.

15. ΑΔ 39 (1984): Χρονικά, σ. 332.

Σχέδ. 5. Κάλυμνος. Βαθύ. Παναγία Κυρά Χωστή. Κάτοψη και τομή Α-Α΄ του ναού.

ρων τύπων αγγείων και ποιότητας πηλού, χαρακτηριστικά των παλαιοχριστιανικών χρόνων με εγχάρακτες διακοσμήσεις παράλληλες και κυματοειδείς. Η ανασκαφή θα συνεχιστεί.

Οικόπεδο Καλλ. και Πανορμίτη Τρικοίλη (Σχέδ. 6)

Η ανασκαφική έρευνα συνεχίστηκε και τελείωσε στα τμήματα του οικοπέδου όπου πρόκειται να ανεγερθούν δύο κτίρια.

Στο χώρο προς Α. του τοίχου 2, ο εγκάρσιος τοίχος (αριθ. 2α) διακόπτεται και δημιουργείται θύρα εισόδου. Ο τοίχος συνεχίζεται προς Α. αλλά δεν θα ερευνηθεί, διότι είναι εκτός των ορίων της οικοδομής. Το πάχος του είναι 0,65 μ. και το βάθος στο χώρο που ερευνήθηκε έφθασε τα 1,10 μ. διότι το έδαφος είναι λασπώδες. Στη συνέχεια ερευνήθηκε (όσο επέτρεπε ο χώρος), ο εγκάρσιος τοίχος (αριθ. 1β) που εφάπτεται του τοίχου 1α με κατεύθυνση Α.-Δ. Είναι ορατός μέχρι 3,60 μ.

Στη συνέχεια ερευνήθηκε ο χώρος, όπου πρόκειται να χτιστεί η β΄ οικία. Στο χώρο αυτό είχε εντοπιστεί πηγάδι, το οποίο βρέθηκε μπαζωμένο. Βόρεια του πηγαδιού και σε απόσταση 3,60 μ. βρέθηκε τοιχοποιία χτισμένη με ισχυρό κονίαμα· πρόκειται για τον φέροντα τοίχο Τ3. Ανατολικά του πηγαδιού σώζεται τοιχοποιία (Τ5). Στην ανατολική παρειά του τοίχου αυτού εφάπτονται τρεις τοίχοι εγκάρσιοι, με κατεύθυνση Α.-Δ., που δημιουργούν δύο χώρους αγνώστων διαστάσεων.

Οι φέρουσες τοιχοποιίες είναι καλοχτισμένες με ισχυρό κονίαμα, ενώ οι δευτερεύουσες είναι φτωχές στην κατασκευή και στο υλικό. Στις φέρουσες τοιχοποιίες και στα σημεία που δημιουργούνται λαμπάδες και στις γωνίες χρησιμοποιούνται οπτόπλινθοι, για να ισχυροποιούνται και να είναι περισσότερο ανθεκτικές.

Τα ευρήματα αποτελούνται από πλήθος οστράκων από πηλό ερυθρωπό που εμπεριέχει μίκα, καθώς και στο χρώμα της ώχρας. Βρέθηκαν θραύσματα λυχνα-

ριών, γυάλινα θραύσματα από διάφορους τύπους αγγείων, ελάσματα ορειχάλκινα, τρία χάλκινα νομίσματα, το ένα εικοσανούμιο. Βρέθηκαν μυλόπετρες κοντά στο πηγάδι και πολλές οπτόπλιθοι, καθώς και στρωτήρες και καλυπτήρες κεραμίδες στέγης.

Θα πρέπει να επισημανθεί ότι οι τοιχοποιίες έχουν υποστεί κλίση αρκετών μοιρών. Δεν βρέθηκε δάπεδο, διότι μετά από ένα ορισμένο βάθος 1,15-1,20 μ. το έδαφος ήταν λασπώδες και η έρευνα σταμάτησε.

Με τα μέχρι στιγμής ελάχιστα στοιχεία θεωρείται ότι ο παράλιος οικισμός της Τελένδου καταστράφηκε μερικώς από κάποιο μεγάλο σεισμό. Ένας τέτοιος σεισμός αναφέρεται ότι έλαβε χώρα στην περιοχή γύρω στο 551 μ.Χ., ο οποίος και κατέστρεψε τη γειτονική Κω[16]. Ο σεισμός αυτός είναι σίγουρο ότι προκάλεσε άγνωστης έκτασης και μεγέθους καταστροφές και στους παράλιους οικισμούς Καλύμνου και Τελένδου, οι οποίοι εγκαταλείφθηκαν σταδιακά μέχρι τα μέσα του 7ου αι.

ΒΑΣΙΛΗΣ ΚΑΡΑΜΠΑΤΣΟΣ

ΑΝΑΣΤΗΛΩΣΗ - ΣΤΕΡΕΩΣΗ ΜΝΗΜΕΙΩΝ

ΡΟΔΟΣ

Ασκληπειό

Άγιος Γεώργιος

Βόρεια του οικισμού του Ασκληπειού Ρόδου, 2 χλμ. περίπου αριστερά από το δρόμο Ακληπειού-Αροσαλή, στη θέση Κουναράς, υψώνεται το ναΰδριο του Αγίου Γεωργίου.

Πρόκειται για μικρών διαστάσεων ορθογώνιο μονόχωρο οικοδόμημα, διαστ. 6,41x4,72 μ. Ο ναός καλύπτεται με κτιστή καμάρα και η οροφή έφερε αρχικά εξωτερικά υδραυλικό κονίαμα (κουρασάνι). Στο μέσον της αψίδας ανοίγεται μονόλοβο παράθυρο.

Στη δυτική πλευρά του κυρίως ναού ανοίγεται η είσοδος, στο δυτικό τμήμα της νότιας πλευράς ένα παράθυρο και στη βόρεια εσωτερική πλευρά του κυρίως ναού μία ορθογώνια κόγχη.

Η τοιχοποιία είναι από αργολιθοδομή και ασβεστοκονίαμα, παρεμβάλλονται δε κατά διαστήματα μεταξύ των λίθων τεμάχια οπτοπλίνθων. Το δάπεδο καλύπτεται με πήλινες πλάκες.

Στις εσωτερικές επιφάνειες της καμάρας του ναού αποκαλύφθηκαν, κάτω από τα μετανέστερα επιχρίσματα, λείψανα τοιχογραφιών καλής ποιότητας, πιθανώς του 14ου αι.

Ίστριος

Άγιος Μερκούριος (νεκροταφείο)

Νοτιοδυτικά του οικισμού και μέσα στο σημερινό νεκροταφείο βρίσκεται το μονόχωρο, ορθογώνιο, διαστ. 8,56x5,23 μ., ναΰδριο του Αγίου Μερκουρίου.

Ο ναός καλύπτεται με κτιστή καμάρα και φέρει εξωτερικά κοίλα κεραμίδια. Εσωτερικά η οροφή φέρει ενισχυτικό σφενδόνιο. Μέσα κι έξω από την εκκλησία βρίσκονται αρχιτεκτονικά μέλη: βάση κίονα με πλίνθο, από λάρτιο λίθο, ανεστραμμένη, χρησιμεύει ως πλάκα της Αγίας Τράπεζας. Στην κυρία όψη της υπάρχει εγχάρακτη επιγραφή:

ΔΑΜΑΡΧΙΔΑΣ
ΠΟΛΥΧΑΡΜΟΥ
ΒΡΑΣΙΟΣ

Στο βόρειο άκρο της δυτικής εξωτερικής πλευράς του ναού αποκαλύφθηκε κάτω από τα επιχρίσματα δόμος από λάρτιο λίθο ανεστραμμένος με τετράστιχη, εγχάρακτη επιγραφή:

ΙΣΤΟΛΗΔΕΥΣ ΠΟΛΥΧΑΡΜΟΥ
ΙΘ.ΙΤ.Σ.ΥΝ
ΔΟΣΕΥΚΟΧΙΕΥΣ
ΚΑΡΠΑΙΟΛΙΤΗΔΟΣ

Αφαιρέθηκαν τα εσωτερικά και εξωτερικά επιχρίσματα, έγινε αρμολόγημα και στερέωση του μνημείου. Κάτω από τα επιχρίσματα αποκαλύφθηκαν λείψανα τοιχογραφιών σε δύο στρώματα, από τα οποία το δεύτερο χρονολογείται στον προχωρημένο 14ο αι.

Ακρόπολη Λίνδου

Ναός Αγίου Ιωάννη

Στην Ακρόπολη της Λίνδου, βορειοδυτικά του ναού της Αθηνάς, σε χαμηλότερο επίπεδο, διατηρούνται τα λείψανα του μετρίων διαστάσεων σταυροειδούς εγγεγραμμένου ναού του Αγίου Ιωάννου[17] του 13ου αι. Διατηρείται η ανατολική πλευρά, η βόρεια και τμήμα της νότιας. Η βόρεια και νότια κεραία του σταυρού είναι σχετικά μικρού μήκους, η ανατολική κεραία εί-

16. Αγαθίας Σχολαστικός, Βιβλ. Ι, σ. 98-100, εκδ. Βόννης.

17. V. Guérin, Voyage dans l'île de Rhodes, Paris 1880, σ. 228. Billiotti-Cottret, L' île de Rhodes, 1881, σ. 386. Α. Ορλάνδος, Βυζαντινά και μεταβυζαντινά μνημεία της Ρόδου, ΑΒΜΕ, ό.π., σ. 80-82, εικ. 64 (κάτοψη-τομή).

ναι μεγαλύτερη και η δυτική έχει ακόμη μεγαλύτερο μήκος από την ανατολική. Οι κεραίες καλύπτονταν με κτιστές, ημικυλινδρικές οροφές και τα τέσσερα γωνιαία διαμερίσματα με κτιστές καμάρες. Στο σημείο της διασταύρωσης των κεραιών του σταυρού θα υπήρχε ημισφαιρικός τρούλος, ο οποίος όμως δεν διατηρείται. Ο τρούλος στηριζόταν σε τέσσερις κτιστούς πεσσούς, συνδεόμενους με τόξα. Η ανατολική κεραία του σταυρού, ο κυρίως χώρος του Ιερού, κατέληγε στα ανατολικά σε αψίδα, εσωτερικά ημικυκλική και εξωτερικά τρίπλευρη. Στο μέσον της ανοίγεται μονόλοβο παράθυρο. Στις τρεις εξωτερικές πλευρές της αψίδας σχηματίζονται αβαθείς, βαθμιδωτές κόγχες. Οι τοίχοι του ναού είναι κτισμένοι με ορθογώνιους δόμους από σιτόχρου πωρόλιθο, παρεμβάλλονται δε μεταξύ αυτών τεμάχια οπτοπλίνθων.

Λόγω στατικών προβλημάτων έγιναν εργασίες στερέωσης του μνημείου, αντικατάσταση και συμπλήρωση ελλιπόντων πωροπλίνθων, καθώς και σποραδική συμπλήρωση αρμολογημάτων εσωτερικά και εξωτερικά των τοίχων του ναού.

Φιλέρημος

Άγιος Γεώργιος ο Χωστός

Στην ακρόπολη της αρχαίας Ιαλυσού, της μεσαιωνικής Φιλερήμου, στο ναΰδριο του Αγίου Γεωργίου του Χωστού, έγιναν εργασίες στερέωσης του μνημείου, δηλαδή καθαρισμός, αντικατάσταση φθαρμένων πωροπλίνθων, στεγανοποίηση της στέγης και σποραδικά εξωτερικά αρμολογήματα.

ΙΩΑΝΝΗΣ ΒΟΛΑΝΑΚΗΣ

ΚΩΣ

Παλαιό Πυλί

Ταξιάρχης Μιχαήλ

Στο Παλιό Πυλί της νήσου Κω, νοτιοδυτικά του ναού της Παναγίας των Καστριανών ή της Υπαπαντής του Χριστού και σε χαμηλότερο επίπεδο, βρίσκεται το ναΰδριο του Ταξιάρχη Μιχαήλ.

Επειδή το μνημείο παρουσίαζε διάφορα προβλήματα, τόσον από πλευράς στατικής επάρκειας, όσον και από πλευράς υγρασίας, έγιναν διάφορες εργασίες στερέωσης, όπως η αντικατάσταση του υδραυλικού κονιάματος της στέγης του ναού με άλλο, όμοιο με το παλαιό, σποραδική συμπλήρωση των εσωτερικών επιχρισμάτων, στα σημεία όπου δεν υπήρχαν τοιχογραφίες και εξωτερικά αρμολογήματα.

Στο κελί επειδή η στέγη ήταν ημικατεστραμμένη, έγινε αντικατάσταση των ξυλίνων στηριγμάτων (δοκών-πετσώματος) και επανατοποθέτηση στρώματος αργίλλου (πατελιάς), κατά τον παραδοσιακό τρόπο. Επίσης, σποραδική συμπλήρωση των εσωτερικών και εξωτερικών επιχρισμάτων.

Στο πρόπυλο έγινε καθαρισμός και στερέωση των τοίχων και τόξων, σποραδικά αρμολογήματα και αποκατάσταση της βόρειας όψης του στην αρχική κατάσταση.

ΚΑΛΥΜΝΟΣ

Κάστρο Καλύμνου

Το Κάστρο[18] που δεσπόζει πάνω από τη Χώρα ή Χωριό, είναι ένα από τα αξιόλογα μνημεία του νησιού που σώζεται σε κακή κατάσταση. Για το λόγο αυτό συμπεριελήφθη στο πρόγραμμα του Υπουργείου Αιγαίου για την «ανάδειξη χώρων αναγνωρισμένου αρχαιολογικού και πολιτιστικού ενδιαφέροντος στην περιοχή του ΝΑ. Αιγαίου».

Οι διάφοροι περιηγητές (Sonetti, Boschini, Buondelmonti, Reis κ.ά.), κάνουν αναφορές για κάστρο στο νησί, χωρίς να διευκρινίζουν ποιό εννοούν, εφόσον στην ίδια περιοχή είναι και το κάστρο της Χρυσοχεριάς. Η ίδια ασάφεια διαπιστώνεται και σε έγγραφα του 1445 και 1495, σύμφωνα με τα οποία εκτελούνται κάποιες εργασίες στα τείχη και στον οικισμό ενός κάστρου[19]. Το μόνο σταθερό χρονολογικό στοιχείο είναι τα οικόσημα που διατηρούνται σε πύργο και σε δύο δεξαμενές του κάστρου[20], καθώς και η χρονολογία τοιχογραφιών από κτητορικές επιγραφές στις εκκλησίες του Τιμίου Σταυρού και του Αγίου Γεωργίου. Η χρονική περίοδος που καλύπτουν, είναι από το 1506 ως το 1519. Από το α΄ μισό του 18ου αι. ο οικισμός του κάστρου εγκαταλείπεται[21].

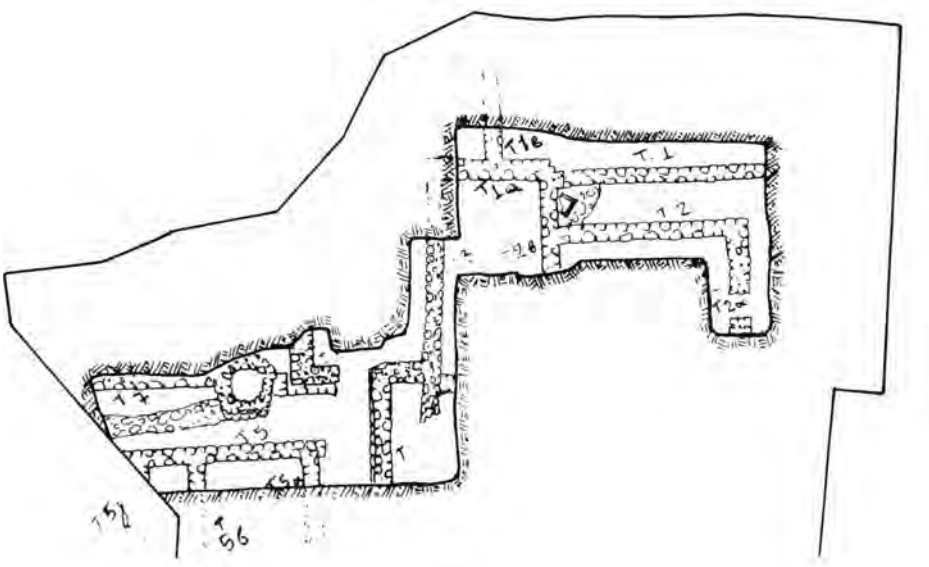
---

18. Γενικά με την περιγραφή και την ιστορία του Κάστρου, βλ. Δ. Ρείσης, Περιγραφή της νήσου Καλύμνου, Αθήνα 1913, σ. 22-24. Α. Ταρσούλη, Δωδεκάνησα, τ. Β΄, Αθήναι 1948, σ. 211-212. Γ. Κουκούλη, Στο κάστρο του Χωριού, Καλυμνιακός παλμός, τεύχ. 1-2, περ. Α΄, Κάλυμνος 1951, σ. 8-12. Ε. Παπαμανώλης, Αναστήλωση και προβολή των ερειπωμένων μεσαιωνικών κάστρων της Δωδεκανήσου, Πολιτιστικά Δωδεκανήσου, Εισηγήσεις και πορίσματα Α΄ Πολιτιστικού Συμποσίου Δωδεκανήσου 1978, Αθήνα 1981, σ. 359-360. Αρχ. Π. Λαμπαδάριος, Το κάστρο της Χώρας Καλύμνου, Κάλυμνος 1987. Επίσης βλ. Ελ. Παπαβασιλείου - Β. Καραμπάτσος, Το Κάστρο στη Χώρα Καλύμνου και η ανάδειξή του, ΑΔ 44-46 (1989-1991): Μελέτες, σ. 197-207.

19. Ζ. Τσιρπανλής, Μορφές αυτονομίας στα Δωδεκάνησα επί ιπποτοκρατίας, Δωδώνη ΙΕ΄, τεύχ. 1 (1986).

20. G. Gerola, Gli stemmi superstiti nei monumenti delle Sporadi Appartenute ai Cavalieri di Rodi, Rivista Araldica 1913-1915 (1514), LVIII, σ. 445 (1519), XXIV (43), σ. 339, LXXXVIII, σ. 452.

21. Γ. Ζερβός, Ιστορικά σημειώματα, Αθήνα 1961, σ. 48-49.

Σχέδ. 6. Τέλενδος. Οικόπεδο Καλλ. και Πανορμίτη Τρικοίλη. Κάτοψη της ανασκαφής.

Είναι κτισμένο πάνω σε απόκρημνο βράχο, σε υψόμετρο 120-210 μ. (Πίν. 178 α). Η ανάβαση γίνεται με σκαλοπάτια που οδηγούν στην κύρια είσοδο του κάστρου, στην πύλη, που βρίσκεται στα ΝΑ. Το ύψος του οχυρωματικού περιβόλου κυμαίνεται από 3 ως 7 μ. το δε πάχος από 0,60 μέχρι 1,30 μ. Διαθέτει ορθογώνιους πύργους-πολεμίστρες (Πίν. 178 α) στις επάλξεις που έχουν σχήμα διπλής «χελιδονοουράς»[22] και εσωτερικό περίδρομο. Εντός του τείχους περιλαμβάνονται σπίτια, μονώροφα ή διώροφα, τα περισσότερα ερειπωμένα, εννέα μονόχωρες εκκλησίες[23], στέρνες, σιροί, μυλόπετρα και πιεστήριο από ελαιοτριβείο[24] κ.ά. Η τοιχοποιία του περιβόλου και των κτισμάτων συνίσταται από μικρές, ακατέργαστες πέτρες από ασβεστόλιθο, κτισμένες κατά το έμπλεκτο σύστημα[25].

Οι εργασίες στο χώρο αυτό άρχισαν το Μάιο του 1991. Πρώτα καθαρίστηκε όλο το κάστρο από τα χόρτα και συγκεντρώθηκαν οι πέτρες που θα χρησιμοποιηθούν στο κτίσιμο. Επειδή το τείχος στη νοτιοδυτική πλευρά είχε τελείως καταρρεύσει και σε άλλα σημεία ήταν ετοιμόρροπο, άρχισε η κατασκευή βαθμιδωτού προστατευτικού στηθαίου, ακολουθώντας τη γραμμή του τείχους. Στο κτίσιμο γίνεται προσπάθεια από τους τεχνίτες να μιμηθούν την παλιά τοιχοποιία, όσο αυτό είναι δυνατό. Οι πολεμίστρες, όπου είναι εμφανείς, διατηρούνται και στα σημεία που η γραμμή του οχυρωματικού περιβόλου δεν είναι ευκρινής, προηγείται ανασκαφική έρευνα για τον εντοπισμό των θεμελίων.

Επίσης, κλείστηκε ένα μεγάλο άνοιγμα, πολύ επικίνδυνο, που είχε δημιουργηθεί στο τείχος, στα βόρεια της εισόδου (Πίν. 178 γ). Επειδή το απόθεμα νερού είναι βασικό για τις οικοδομικές εργασίες επισκευάστηκε για το λόγο αυτό μία από τις υδατοδεξαμενές που υπάρχουν στον εσωτερικό χώρο του κάστρου και η οποία φέρει οικόσημο Ιπποτοκρατίας (Πίν. 178 β). Συγκεκριμένα, αφαιρέθηκε από την εσωτερική της

22. Η μορφή των επάλξεων στο σχήμα της διπλής «χελιδονοουράς» είναι χαρακτηριστικό γνώρισμα της αμυντικής αρχιτεκτονικής του β΄ μισού του 15ου αι. Το πιο αντιπροσωπευτικό παράδειγμα είναι το κάστρο της Ρόδου, βλ. A. Gabriel, ό.π., σ. 7, σημ. 5.

23. Με τις εκκλησίες του κάστρου έχουν ασχοληθεί, βλ. Αρχ. Π. Λαμπαδάριος, Αι τοιχογραφίαι του Μεγάλου Κάστρου της Χώρας Καλύμνου, S. Africa 1988. Για τις εκκλησίες του αγίου Γεωργίου και του Τιμίου Σταυρού, βλ. Η. Βολανάκης, Χριστιανικά μνημεία της Καλύμνου, Καλυμνιακά Χρονικά 5 (1985), σ. 115-117, 117-119.

24. Για το ελαιοτριβείο του Κάστρου, βλ. Χ. Κουτελάκης, Τα ελαιοτριβεία της Καλύμνου και η διαμάχη της μονής του Αγίου Ιωάννου Θεολόγου Πάτμου με τη μονή του Αγίου Παντελεήμονα Τήλου, Καλυμνιακά Χρονικά 2 (1981), σ. 27-41, εικ. σ. 39.

25. Α. Ορλάνδος, Τα υλικά δομής των αρχαίων Ελλήνων, τ. 2, Αθήναι 1958, σ. 205-206.

επιφάνεια το παλιό, φθαρμένο υδραυλικό κονίαμα και καλύφθηκε με τσιμεντοκονία. Η στέγη στεγανοποιήθηκε και διαμορφώθηκε κατάλληλα για την υδροσύλλεξη. Οι εργασίες στερέωσης και συντήρησης του τείχους θα συνεχιστούν.

ΕΛΕΝΗ ΠΑΠΑΒΑΣΙΛΕΙΟΥ

ΚΑΘΑΡΙΣΜΟΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΧΩΡΩΝ

ΡΟΔΟΣ

ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΗ ΠΟΛΗ

Στη μεσαιωνική πόλη της Ρόδου: α) Καθαρίστηκε ο χώρος της νότιας Πύλης του Κολλακίου, κατασκευάστηκε περιμετρικά αναλημματικός τοίχος και έγινε διαμόρφωση του χώρου. β) Στη δυτική πλευρά της οδού Πυθαγόρα ανασκάφηκε παλαιότερα τμήμα του βυζαντινού τείχους. Έγινε καθαρισμός και διαμόρφωση του αρχαιολογικού χώρου.

ΥΠΑΙΘΡΟΣ

Στην ύπαιθρο Ρόδου έγιναν οι εξής εργασίες: α) στην αυλή του Εργοστασίου ηλεκτροπαραγωγής Ρόδου ανασκάφηκε το 1973 αρχαίος οικισμός και νεκροταφείο των παλαιοχριστιανικών χρόνων[26]. Καθαρίστηκε ο χώρος από τη βλάστηση και έγινε σχετική διαμόρφωση. β) Βορειοανατολικά της Κρητηνίας, σε απόσταση 1.500 μ. περίπου, κοντά στην παραλία, στο μεσαιωνικό φρούριο της Ιπποτοκρατίας, έγινε καθαρισμός του χώρου μέσα στο φρούριο, γύρω από αυτό και διαμόρφωση του χώρου. Προβλέπεται ανάδειξη και ηλεκτροφωτισμός.

ΠΕΡΙΦΡΑΞΕΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΧΩΡΩΝ

ΥΠΑΙΘΡΟΣ ΡΟΔΟΥ[27]

Βλυχά Λίνδου

Αξεστράτηγος

Στα Βλυχά της Λίνδου βρίσκονται τα ερείπια παλαιοχριστιανικής βασιλικής, στα λείψανα της οποίας υπάρχει ναΰδριο σε σχήμα ελευθέρου σταυρού, αφιερωμένο στον Αρχιστράτηγο Μιχαήλ. Έγινε περίφραξη του χώρου με σιδερένιους πασσάλους και δικτυωτό σύρμα.

ΙΩΑΝΝΗΣ ΒΟΛΑΝΑΚΗΣ

ΚΩΣ

α) Έγινε καθαρισμός της βασιλικής του Αγίου Ιωάννου στο Μαστιχάρι και συντήρηση των ψηφιδωτών δαπέδων της. β) Έγινε επισκευή της στέγης και εξωτερικό αρμολόγημα στους τοίχους της εκκλησίας των Ταξιαρχών στο Παλιό Πυλί.

ΕΡΣΗ ΜΠΡΟΥΣΚΑΡΗ

ΑΣΤΥΠΑΛΑΙΑ

Βασιλική στη θέση Καρέκλη

Ανατολικά της Μαλτεζάνας, σε απόσταση 300 μ., στη θέση Καρέκλη, στην παραλία (υψόμ. 5 μ. περίπου), βρίσκονται τα ερείπια παλαιοχριστιανικής βασιλικής, με ψηφιδωτά δάπεδα[28]. Το νότιο κλίτος της βασιλικής έχει υποστεί μεγάλες φθορές από τη θάλασσα. Για την προστασία του μνημείου έγινε περίφραξη με σιδερένιους πασσάλους και δικτυωτό σύρμα.

Λειβάδι (Άγια Αγίων)

Στον παράλιο οικισμό, το επίνειο του κυρίως οικισμού της Χώρας Αστυπάλαιας, 200 μ. περίπου δυτικά από τη βασιλική του Αγίου Βασιλείου, το ναΰδριο «Άγια των Αγίων» κτίστηκε στο χώρο του Ιερού μιας τρίκλιτης βασιλικής[29]. Περιφράχτηκε με σιδερένιους πασσάλους και δικτυωτό σύρμα.

ΙΩΑΝΝΗΣ ΒΟΛΑΝΑΚΗΣ

---

26. ΑΔ 29 (1973-1974): Χρονικά, σ. 982-983. Ι. Παπαχριστοδούλου, Οι αρχαίοι ροδιακοί Δήμοι. Ιστορική επισκόπηση-Η Ιαλυσία, Αθήνα 1981, σ. 118.

27. Π. Λαζαρίδης, Συμβολή εις την μελέτη των παλαιοχριστιανικών μνημείων της Δωδεκανήσου, Πεπραγμένα του Θ΄ Διεθνούς Βυζαντολογικού Συνεδρίου (Θεσσαλονίκη 1953), τ. Α΄, Αθήναι 1955, σ. 234-235.

28. Π. Λαζαρίδης, Σύνταγμα των παλαιοχριστιανικών ψηφιδωτών δαπέδων της Ελλάδος, Ι. Νησιωτική Ελλάς, Θεσσαλονίκη 1974, σ. 46.

29. Π. Λαζαρίδης, Συμβολή εις την μελέτην των παλαιοχριστιανικών μνημείων τῆς Δωδεκανήσου, ό.π., σ. 238. Ι. Βολανάκης, Τα παλαιοχριστιανικά μνημεία της Δωδεκανήσου, Ανάτυπον από το αφιέρωμα εις τον Μητροπολίτην Ρόδου κ.κ. Σπυρίδωνα, επί τη συμπληρώσει τεσσαράκοντα ετών αρχιερατείας, Αθήναι 1988, σ. 322.

ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΩΝ - ΨΗΦΙΔΩΤΩΝ

ΚΑΛΥΜΝΟΣ

Βαθύ

Παναγία Κυρά Χωστή

Συνεχίστηκε και τελείωσε αυτή τη χρονιά η πλήρης αποκάλυψη-συντήρηση και αισθητική αποκατάσταση των τοιχογραφιών του ναού στο Βαθύ Καλύμνου. Μεταξύ των άλλων έγινε και αποτοίχιση τμήματος τοιχογραφίας διαστ. 1,80-1,85 μ., στη νότια πλευρά του κυρίως ναού, όπου απεικονίζονται τρεις μορφές αγίων ολόσωμων-μετωπικών. Πρόκειται για τον άγιο Γεώργιο με την αγία Ειρήνη (;) στο κέντρο και αδιάγνωστη αγία δεξιά, ίσως την αγία Βαρβάρα. Με την αποτοίχιση αποκαλύφθηκε ζωγραφικό στρώμα πολύ πρώϊμο, όπου παριστάνεται η Παναγία ένθρονη με το Χριστό στα γόνατά της και δύο Αρχαγγέλους δορυφορούντες. Στο εικονογραφικό πρόγραμμα διακρίνονται: Παναγία ένθρονη με το Χριστό σε παιδική ηλικία και τους αρχαγγέλους Μιχαήλ και Γαβριήλ σεβίζοντες στο τεταρτοσφαίριο της αψίδας, τρεις παραστάσεις από την παιδική ηλικία της Παναγίας, οι δύο στον κυρίως ναό και η τρίτη στο Ιερό, Παναγία Γλυκοφιλούσα με την αποκαλυφθείσα ένθρονη Παναγία στο νότιο τοίχο, Ευαγγελισμό στις παραστάδες της κόγχης μαζί με την Κοίμηση στο βόρειο τοίχο στην κάτω ζώνη δίπλα στην είσοδο. Το πρόγραμμα προδιαθέτει για εκκλησία αφιερωμένη στην Παναγία. Οι παραστάσεις του Δωδεκάορτου στον κυρίως ναό απεικονίζονται σχεδόν εναλλασσόμενες, με τις παραστάσεις του Ελκόμενου, της Σταύρωσης και της Καθόδου στον Άδη στους πλάγιους και στον ημικύλινδρο της καμάρας στο Ιερό. Πρόκειται για μνημείο που διαθέτει διάρκεια ζωγραφικών στρωμάτων πέντε αιώνων, από ό,τι τουλάχιστον διακρίνεται στις τοιχογραφημένες επιφάνειές του.

ΒΑΣΙΛΗΣ ΚΑΡΑΜΠΑΤΣΟΣ

ΠΕΡΙΟΔΕΙΕΣ - ΚΑΤΑΓΡΑΦΕΣ (ΜΝΗΜΕΙΩΝ, ΕΙΚΟΝΩΝ ΚΑΙ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΩΝ ΚΕΙΜΗΛΙΩΝ)

ΡΟΔΟΣ

Επιτύμβιες στήλες

Καταγράφηκαν 433 μουσουλμανικές επιτύμβιες στήλες, τις οποίες παραχώρησε ευγενώς το Βακούφ στην Εφορεία. Όλες προέρχονται από το μουσουλμανικό νεκροταφείο, το οποίο βρισκόταν κοντά στη μεσαιωνική πόλη και τώρα μεταφέρθηκε στο σύγχρονο μουσουλμανικό νεκροταφείο. Τα χρονολογικά όρια των επιτυμβίων στηλών κυμαίνονται από το 17ο μέχρι το 19ο αι. Φέρουν αραβικές επιστέψεις και επιγραφές, το περιεχόμενο των οποίων δεν έχει ακόμα αναγνωστεί.

ANNA NIKA

ΧΑΛΚΗ

Άρχισε η καταγραφή και φωτογράφηση εικόνων και εκκλησιαστικών κειμηλίων σε μεταβυζαντινούς ναούς της νήσου Χάλκης.

Άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος ή «Άις Γιάννης» ο Αλάργα[30]

Πρόκειται για μοναστηριακό συγκρότημα 8 χλμ. δυτικά του Εμπορειού, του μοναδικού σήμερα οικισμού της Χάλκης.

Το καθολικό βρίσκεται στη μέση μιας σχεδόν τετράγωνης αυλής που πλασιώνεται από κελιά στη δυτική και βόρεια πλευρά της. Ο ναός (Πίν. 178 δ) είναι μονόχωρος (εσωτ. διαστ. 9,20x3,40 μ.), καμαροσκέπαστος, με μεγάλη ημικυκλική εσωτερικά κι εξωτερικά αψίδα. Η καμάρα στο εσωτερικό χωρίζεται σε τρία μέρη με δύο ενισχυτικά τόξα. Πάνω από την είσοδο του ναού, στη δυτική πλευρά, υπάρχει κόγχη επώνυμου αγίου και αμέσως πάνω απ' αυτήν μικρό κωδωνοστάσι σε σχήμα κτιστού κιβωρίου. Στο ναό υπάρχουν δύο παράθυρα, ένα στο βόρειο κι ένα στο νότιο τοίχο. Μέσα στο ναό, δίπλα στο παράθυρο του βόρειου τοίχου, είναι ενσφηνωμένη κάθετα στον τοίχο ξύλινη παλάμη που κρατάει όρθια κυλινδρική βέργα. Κατά την παράδοση πρόκειται για τ' «Αη-Γιαννιού το χέρι».

Ο ναός κτίστηκε πριν το 1835, όπως συμπεραίνεται από την αργυρή επένδυση της εικόνας του αγίου που φέρει τη χρονολογία 1835 και φυλάσσεται σήμερα στον Άγιο Νικόλαο στον Εμπορειό της Χάλκης.

Από το ξύλινο ταβλαδωτό τέμπλο του ναού καταγράφηκαν οι παρακάτω εικόνες, όλες του 19ου αι.:

1. Ο Άρχων Μιχαήλ, πύλη πρόθεσης, διαστ. 0,71x 0,40 μ. 2. Παναγία Οδηγήτρια, δεσποτική, διαστ. 0,45x0,40 μ. Φέρει την επιγραφή: *μυχαήλ/σάββα/μηναούλη/νικολάου/ηλία/μαυράνη/μιχαήλ/περ α..η"./κυ.../μα../1..5.* 3. Ο Βασιλεύς των Βασιλευόντων και Μέγας Αρχιερεύς, δεσποτική, διαστ. 0,72x0,40 μ. Επιγραφή:

30. Βλ. Κ.Κ. Ηλιάδου, Η Χάλκη της Δωδεκανήσου, τ. Α', Αθήναι 1950, σ. 337-364.

μνήσθητι Κ(ύριε του) δούλου σου Αναργύρου Βαρδαβά. 4. Η Αγία Τριάς, δεσποτική, διαστ. 0,75x0,43 μ.

Από το επιστύλιο του τέμπλου καταγράφηκαν δεκαεπτά εικονίδια, διαστ. 0,20x0,16 μ., της Μεγάλης Δέησης: το τρίμορφο, οι δώδεκα απόστολοι, ο Τιμόθεος και ο Συμεών ο Καναντήρ (;).

Στο ναό βρίσκονται και καταγράφηκαν και τέσσερις εικόνες ζωγραφισμένες σε μουσαμά, των αρχών του 20ου αι.

Παναγία η Χωριανή ή ναός Κοίμησης Θεοτόκου στο χωριό Χάλκης[31]

Στο ναό καταγράφηκαν και φωτογραφήθηκαν πενήντα πέντε συνολικά εικόνες και εκκλησιαστικά κειμήλια. Τα σημαντικότερα είναι:

1. Ξυλόγλυπτο τέμπλο με φυτικά κατεξοχήν μοτίβα (Πίν. 179 α) και επιγραφή:
Μνήσθητι Κύριε των Κατοι/κούντων εν τη νήσω ταύτη συν/γυναιξί και τέκνοις ΑΩΠΘ΄ (1899).

2. Πύλη Πρόθεσης του τέμπλου με παράσταση του αρχάγγελου Μιχαήλ και φιλάργυρου, διαστ. 1,91x0,575 μ. Επιγραφή:
Χείρ Γεωργίου Χ.Ιω. Πεδιότου εκ χανίων/ Κρήτης χωρίον Γαλατά/ 1890.

3. Αργυρή επένδυση εικόνας ένθρονου ΧΣ Παντοκράτορα, δεσποτική, διαστ. 0,88x0,45 μ. Σφυρήλατη επιγραφή:
ΗΡΓΥΡΩΘΕΙ Η ΠΑΡΟΥΣΑ/ ΕΙΚΩΝ ΤΟΥ ΣΩΤΗΡΟΣ ΗΜΩΝ ΙΗ/ΣΟΥ ΧΡΙΣΤΟΥ ΔΙΑ ΕΞΟΔΩΝ ΤΩ/Ν ΕΥCΕΒΩΝ ΧΡΙΣΤΙΑΝΩΝ:1804

4. Η Πλατυτέρα των Ουρανών, συρταρωτό καταπέτασμα της Ωραίας Πύλης, διαστ. 0,80x0,64 μ.

5. Ξυλόγλυπτα βημόθυρα με μικρογραφίες του Ευαγγελισμού και των αποστόλων Πέτρου και Παύλου, διαστ. 1,33x0,65 μ.

6. Οι δεσποτικές: Άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος, διαστ. 0,88x0,46 μ.· *Μη(τη)ρ Θ(εο)ύ η Ελπίς των Χριστιανών*, διαστ. 0,64x0,455 μ.· Κοίμηση της Θεοτόκου, διαστ. 1,04x0,44 μ.

7. Τετραευαγγέλιο δεμένο μαζί με Ευαγγελιστάριο. Στάχωση ασημένια. Στην αρχή του τετραευαγγελίου: *ΤΩ ΜΑΚΑΡΙΩΤΑΤΩ ΚΑΙ ΣΟΦΩΤΑΤΩ ΠΑΤΡΙΑΡΧΗ ΤΗΣ ΑΓΙΑΣ ΠΟΛΕΩΣ ΙΕΡΟΥΣΑΛΗΜ /ΚΑΙ ΠΑΣΗΣ ΠΑΛΑΙΣΤΙΝΗΣ / ΚΥΡΙΩ ΚΥΡΙΩ/ ΧΡΥΣΑΝΘΩ/ ΤΩ ΝΟΤΑΡΑ / ΑΝΤΩΝΙΟΣ ΒΟΡΤΟΛΙΣ Ο ΤΥΠΟΓΡΑΦΟΣ/ ΤΑ ΟΣΑ ΚΑΤΑΘΥΜΙΑ.*

Στην αρχή του ευαγγελισταρίου:*ΣΥΝΤΕΘΕΝ ΠΑΡ' ΕΜΜΑΝΟΥΗΛΟΥ /ΤΟΥ ΓΛΥΖΩΝΙΟΥ/ΕΝΕΤΙΗΣΙΝ, 1737/Παρά Νικολάω τω Σάρω./Con Licenza de Superiori, e Privilegio* (Πίν. 179 β). Στην ασημένια στάχωση χρονολογία *1776.* Στο τετραευαγγέλιο ολοσέλιδες μικρογραφίες των ευαγγελιστών με υπογραφή *CR.F*

8. Τέσσερις ιεράρχες ίδιας τεχνοτροπίας, οι άγιοι Χαράλαμπος, Γρηγόριος, Ιω. Χρυσόστομος και Βασίλειος, διαστ. 0,91x0,39-0,48 μ. Αποτελούν θωράκια του τέμπλου του ναού.

9. Ο Επιτάφιος Θρήνος, φορητή εικόνα, 0,22x0,58 μ. (στενόμακρη).

10. Μηναίον του Φεβρουαρίου. Διορθώθηκε *υπό / ΒΑΡΘΟΛΟΜΑΙΟΥ ΚΟΥΤΛΟΥΜΟΥΣΙΑΝΟΥ ΤΟΥ ΙΜΒΡΙΟΥ ΕΝ ΒΕΝΕΤΙΑ Εκ της Ελληνικής Τυπογραφίας/ ΤΟ ...ΝΙΚΟΣ/(184)3.*

11. Τυπικόν της του Χριστού μεγάλης εκκλησίας, τυπωμένο στο Πατριαρχικό Τυπογραφείο της Κωνσταντινούπολης το 1888.

12. Οκτώ Μηναία διορθωμένα *ΥΠΟ ΙΩΑΝΝΟΥ ΜΑΡΤΙΝΟΥ* και τυπωμένα *ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ/ΕΚ ΤΟΥ ΒΙΒΛΙΟΔΕΤΙΚΟΥ ΚΑΤΑΣΤΗΜΑΤΟΣ Ο ΦΟΙΝΙΞ.* Τα πέντε από αυτά φέρουν χρονολογία 1896.

13. Η Ελεούσα του Κύκου, φορητή εικόνα 0,49x0,36 μ. (Πίν. 179 γ). Επιγραφή: *χειρί Ν.Γ. Ζωγράφου. Κρήτη χανίαν χωρίον Γαλατά 1885.*

14. Τέσσερις ιεράρχες, Βασίλειος, Γρηγόριος, Χαράλαμπος και Ιωάννης ο Χρυσόστομος, διαστ. 1,05x0,46 μ. Είναι ίδιας τεχνοτροπίας κι αποτελούσαν θωράκια σε κατεστραμμένο σήμερα τέμπλο.

15. Ζευγάρι ξυλόγλυπτων επιχρυσωμένων εξαπτέρυγων με ζωγραφιστή παράσταση σεραφείμ στο κέντρο.

16. Δύο ξύλινα δεσποτικά μανουάλια, ύψ. 0,89 μ., με απεικονίσεις του ΧΣ και της Παναγίας Βλαχερνίτισσας αντίστοιχα, στο κάτω μέρος τους.

17. Δύο ασημένια Άγια Ποτήρια, ύψ. 0,24 και 0,23 μ., με εγχάρακτες χρονολογίες 1872 και 1889 αντίστοιχα.

18. Σταυρός λιτανείας ξύλινος επενδυμένος με ασήμι.

19. Πύλη κατεστραμμένου σήμερα τέμπλου με χρονολογία 1890, 1,32x0,85 μ.

20. Ξύλινο προσκυνητάρι, τέλη 19ου αι.

21. Κασέλα ξύλινη, ζωγραφιστή με πολύχρωμο φυτικό διάκοσμο (0,67x0,33x0,35 μ.).

ΚΩΣ

Καρδάμαινα

Άγιοι Ανάργυροι

Ενοριακός ναός της Παλιάς Καρδάμαινας, αγροτικού οικισμού του περασμένου αιώνα, στα βορειοανα-

31. Βλ. ΑΔ 38 (1983): Χρονικά, σ. 406-407.

τολικά του σημερινού χωριού Καρδάμαινα. Είναι μονόχωρος (εσωτ. διαστ. 13,10x4,35 μ.) με μεγάλη ημικυλινδρική εσωτερικά και πεντάπλευρη εξωτερικά αψίδα. Στεγάζεται με μία κατά μήκος και δύο εγκάρσιες καμάρες (Πίν. 180 α). Στις εγκάρσιες καμάρες αντιστοιχούν στο εσωτερικό σταυροθόλια με νευρώσεις. Ο τύπος, γνωστός στα Δωδεκάνησα, έχει φράγκικη επίδραση[32]. Σε κάθε σταυροθόλιο αντιστοιχούν από δύο τυφλά αψιδώματα, ένα στο βόρειο και ένα στο νότιο τοίχο, και σε κάθε τυφλό αψίδωμα ανοίγεται από ένα παράθυρο. Στα δυτικά του ναού είναι προσαρτημένος γυναικωνίτης, μήκ. 3 και πλ. 7 μ.

Η πόρτα εισόδου βρίσκεται στα δυτικά της βόρειας πλευράς και φέρει ολόγυρα περιθύρωμα. Πάνω από την πόρτα εισόδου βρίσκεται ασβεστωμένη, εντοιχισμένη πλάκα με ανάγλυφο σταυρό και χρονολογία 1847. Μια άλλη πόρτα στη βόρεια πλευρά οδηγεί απευθείας στο γυναικωνίτη.

Στο εσωτερικό του ναού υπάρχει ξύλινο ζωγραφιστό τέμπλο με εικόνες, δύο ξύλινα προσκυνητάρια και δεσποτικός θρόνος, όλα των μέσων του 19ου αι. Ψηλά στους τοίχους βρίσκονται μετάλλια με τοιχογραφίες.

ΜΑΡΙΑ ΣΙΓΑΛΑ

ΓΡΑΦΕΙΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΙΚΗΣ ΣΥΜΒΑΣΗΣ ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΥ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ-ΤΑΠΑ-ΔΗΜΟΥ ΡΟΔΟΥ

Έργα στη μεσαιωνική πόλη Ρόδου

Α. ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗΣ ΠΑΡΑΧΩΡΗΘΕΝΤΩΝ ΑΚΙΝΗΤΩΝ

Ιπποτικός ξενώνας Αγίας Αικατερίνης

Την άνοιξη του 1991 προχώρησε η συντήρηση- ενίσχυση της ανωδομής του κτιρίου που περιλαμβάνει ξύλινες οροφές, χαρακτηριστικές των ιπποτικών κτιρίων της περιόδου αυτής, που και στα τρία κύρια δώματα χαρακτηρίζεται από ζωγραφική διακόσμηση με γεωμετρικές και φυτικές παραστάσεις. Οι κύριοι φορείς στηρίζονται σε ξύλινους στρωτήρες που φέρονται από λίθινα φουρούσια. Η επικάλυψη πάνω από τις δευτερεύουσες δοκίδες και το σανίδωμα, ήταν ειδικό ασβεστοκονίαμα με μικρές πέτρες και επιμελημένη στρώση από κουρασάνι για τελική στεγάνωση του δώματος που διευκολυνόταν και από τη δημιουργία έντονης κατασκευαστικής κλίσης της οροφής, για την καλύτερη απορροή των ομβρίων υδάτων[33].

Μετά τη διενέργεια ενδεικτικών τυπικών τομών σε χαρακτηριστικά σημεία των δωμάτων και αποκάλυψη των στηρίξεων των δοκών διαπιστώθηκαν τα ακόλουθα, των οποίων έγινε στη συνέχεια πλήρης φωτογραφική και σχεδιαστική τεκμηρίωση.

Η διαπίστωση πολλαπλών επεμβάσεων στην επικάλυψη-στεγάνωση των δωμάτων και εκτεταμένης ζημιάς στα ξύλινα στοιχεία της οροφής, οδήγησε στη λήψη απόφασης για ολική καθαίρεση των παλαιών επικαλύψεων δώματος, επιβεβαίωση των φθορών της ξύλινης οροφής σε όλη της την έκταση, αποκάλυψη των στηρίξεων όλων των ξύλινων δοκών μετά από καθαίρεση της λιθοδομής εσωτερικά μέχρι τη στάθμη εδράσεώς τους.

Η επιλογή των μεθόδων που εφαρμόστηκαν για τη συντήρηση-στερέωση του κτιρίου στη στάθμη της ανωδομής έγινε με δεδομένη τη γενική αρχή ότι «η εξασφάλιση στατικής επάρκειας για την περαιτέρω ζωή του κτίσματος προϋποθέτει το «δέσιμο» των κατακόρυφων και οριζόντιων φερόντων στοιχείων του, τη σωστή έδραση-αγκύρωση των πατωμάτων και της επίστεψης του κτιρίου για την εξασφάλιση της διαφραγματικής τους λειτουργίας» (Σχέδ. 7-8).

Παράλληλα έγινε και συρραφή των ρωγμών στους τοίχους του ορόφου και ολοκληρώθηκε σε μεγάλο ποσοστό η αποκατάσταση των ιπποτικών λιθοδομών του υπάρχοντος κτίσματος (Πίν. 180 β).

(Αρχιτέκτων: Κ. Μανούσου-Ντέλλα
Πολιτικός μηχανικός: Θ. Αναπολιτάνος)

Ιπποτικό συγκρότημα παρόδου Πυθαγόρα 49Ν

Πρόκειται για χαρακτηριστικό παράδειγμα τμήματος ιπποτικού πολεοδομικού ιστού, κατά την τεκμηρίωση-διερεύνηση του οποίου προκύπτουν στοιχεία του μετασχηματισμού του ιστού της πόλης μεταξύ της πρώτης και της δεύτερης ιπποτικής περιόδου πριν και μετά το 1480.

Στη συγκεκριμένη περίπτωση διαπιστώνονται ισόγειοι θολοσκεπείς χώροι, με χαρακτηριστική μορφή των προσόψεων, που απολήγουν σε τριγωνικό αέτωμα και αποδίδονται στην πρώτη οικοδομική φάση του συγκροτήματος.

Παρόμοιοι χώροι με ανάλογες προσόψεις σώζονται σε πάροδο της οδού Σωκράτους, στη βόρεια πλευρά της ανασκαφής της οδού Πλάτωνος.

32. Α. Ορλάνδος, ΑΒΜΕ, ό.π., σ. 107-108.

33. A. Gabriel, ό.π., σ. 138, 139.

Η ομοιομορφία των κατασκευών αυτών και η σχέση τους με τη «μεγάλη κοινή πλατεία» της ιπποτικής πόλης, παράλληλα με την οποία αναπτύσσονται, οδηγεί στο συμπέρασμα ότι επρόκειτο είτε για αποθηκευτικούς χώρους, είτε για χώρους με κάποια βιοτεχνική χρήση.

Στην περίπτωση της πλατείας Εβραίων Μαρτύρων είναι σαφές ότι έχουν υποστεί κάποια σημαντική καταστροφή, η οποία οδήγησε στην επίχωση του νοτιοδυτικού τμήματος του συγκροτήματος και στην ανοικοδόμησή του στη συνέχεια κατά τη δεύτερη ιπποτική περίοδο, οπότε προστίθενται στοιχεία αναγεννησιακά τόσο στο ισόγειο, όσο και στον όροφο (π.χ. διαμόρφωση εσωτερικής αυλής και σκάλας ανόδου στον όροφο, παράθυρα του ορόφου κτλ.).

Το συγκρότημα διατηρεί στοιχεία και μιας τρίτης οικοδομικής φάσης, περιόδου Τουρκοκρατίας, στον όροφο του δυτικού τμήματος, και στη συνέχεια επλήγη από τους βομβαρδισμούς του Β΄ παγκοσμίου πολέμου, οπότε κατέρρευσε το ανατολικό τμήμα του ορόφου επιφέροντας ζημιές και στις λιθοδομές του ισογείου.

Μοναδικό στοιχείο της μορφής του ιπποτικού ορόφου του κτιρίου αποτελεί φωτογραφία της δεκαετίας του '60, όπου εικονίζεται η νοτιοανατολική γωνία της εσωτερικής αυλής με ημικατεστραμμένα δύο μεγάλα ιπποτικά παράθυρα. Στη συνέχεια η γωνία αυτή κατέρρευσε και οι διακοσμημένες πέτρες του περιθυρώματος των παραθύρων ανασύρθηκαν πρόσφατα από τα μπάζα της αυλής, κατά τις προκαταρκτικές εργασίες-καθαρισμούς στο ακίνητο, το 1986.

Πρέπει να επισημανθεί ότι η κατάσταση περιπλέκεται από το ιδιοκτησιακό καθεστώς του συγκροτήματος, το οποίο είναι κατακερματισμένο μεταξύ πέντε ιδιοκτησιακών-κτηματολογικών μερίδων, από τις οποίες δύο ανήκουν κατά διαχείριση στο Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων και έχουν παραχωρηθεί κατά χρήση στα πλαίσια της Προγραμματικής Σύμβασης στο Δήμο Ρόδου.

Για τους λόγους που προαναφέρθηκαν αποφασίσθηκε να ζητηθεί η απαλλοτρίωση του δυτικού τμήματος του συγκροτήματος, στο οποίο μάλιστα περιλαμβάνεται ιπποτικός δρόμος της πρώτης οικοδομικής φάσης καλυμμένος με ξύλινο πάτωμα, μετά την παράλληλη μετατόπισή του στη νεότερη μορφή του πολεοδομικού ιστού μετά το 1480.

Οι οριστικές εργασίες αποκατάστασης των κτιρίων ξεκίνησαν συστηματικά μετά την απόφαση να λειτουργεί ως «Κέντρο Αποκαταστάσεως Ηλικιωμένων» (ΚΑΠΗ) της Παλιάς Πόλης.

Σε μια πρώτη φάση το 1990 στερεώθηκαν οι τοίχοι του ισογείου, οι οποίοι λόγω του βομβαρδισμού βρίσκονταν σε πολύ κακή κατάσταση διατήρησης, με ελεγχόμενη καθαίρεση, αρίθμηση των λίθων και πιστή ανακατασκευή τους. Στη συνέχεια η επέμβαση εστιάστηκε στους δύο μεγάλους ισόγειους θόλους της παρόδου Πυθαγόρα, οι οποίοι μετατράπηκαν σε «ΚΑΠΗ».

(Αρχιτέκτονες: Κ. Μανούσου-Ντέλλα, Α. Παρασκευοπούλου, Πολιτικός μηχανικός: Θ. Αναπολιτάνος)

Συντήρηση-Αποκατάσταση ακινήτου στην οδό Συμμίου

Βρίσκεται στην εβραϊκή συνοικία σε απόσταση 50 μ. από τη συναγωγή. Πρόκειται για ιπποτικό κτίσμα του α΄ μισού του 15ου αι. Στη συνέχεια—τέλος του 15ου ή στις αρχές του 16ου—δέχτηκε κάποιες επεμβάσεις, πιθανώς από Εβραίους εμπόρους ισπανικής καταγωγής που βελτίωσαν τη στατική του συμπεριφορά. Κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας δέχτηκε σοβαρές επεμβάσεις, που άλλαξαν τον τύπο και τη μορφή του. Πάνω σε ένα από τα βοτσαλωτά δάπεδα (Πιν. 180 γ) που έγινε στον καιρό της Ιταλοκρατίας διακρίνεται χρονολογία του εβραϊκού ημερολογίου.

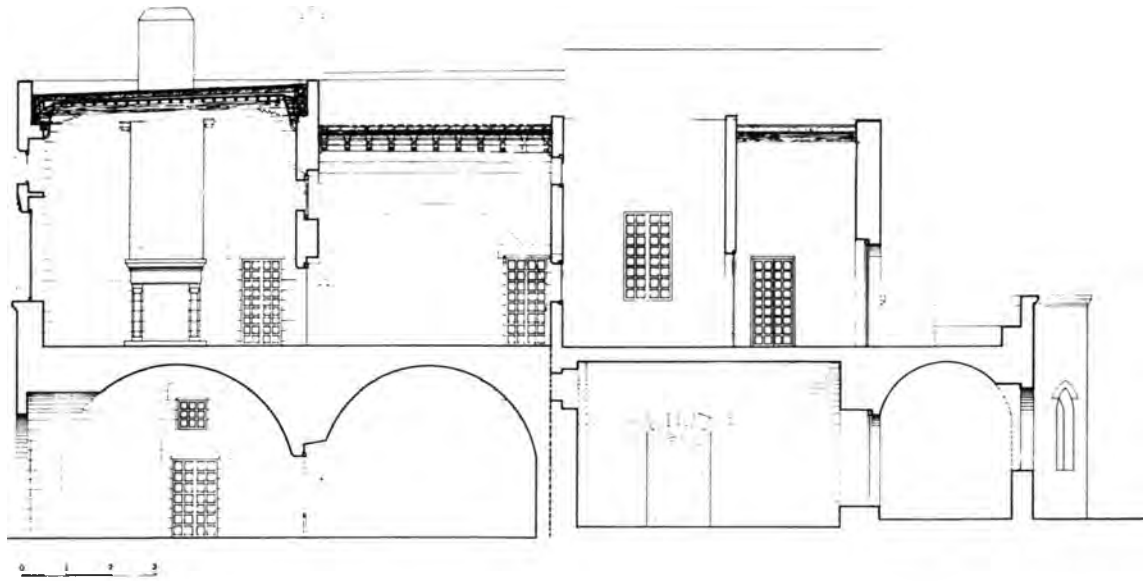
Μετά τον Β΄ παγκόσμιο πόλεμο η Εφορεία αποκατέστησε τμήματα του κτιρίου, έκανε συμπληρώσεις στα τόξα και τα ανοίγματα και ενίσχυσε τον φέροντα οργανισμό με αντηρίδες. Αρχαιολογική έρευνα στην πίσω αυλή του κτιρίου στο πάρκο της οδού Αλχαδέφ έδειξε ότι ο χώρος αυτός από την αρχαιότητα χρησίμευε ως κήπος. Μέσα στο κτίριο και συγκεκριμένα στο δάπεδο του πρώτου ορόφου, βρέθηκαν δεκαπέντε μεγάλοι αμφορείς. Άλλα ευρήματα από το δάπεδο είναι μια πήλινη λυχνία, δύο ιπποτικά εφυαλωμένα πλακίδια, τρία πήλινα βαρίδια και πλήθος από κεραμικά θραύσματα.

Οι εργασίες που έγιναν μετά την προκαταρκτική έρευνα στην πρώτη φάση του έργου, αφορούν καθαρισμό, εξασφάλιση των αρχιτεκτονικών στοιχείων, καθαιρέσεις επιχρισμάτων και λιθοδομών, υποστύλωση της οροφής και τοποθέτηση μεταλλικών ελκυστήρων στη τοιχοποιία της πρόσοψης. Επίσης, έγιναν συμπληρώματα σε κάποιες φθαρμένες τοιχοποιίες και στεγάνωση του δαπέδου στον όροφο.

(Αρχιτέκτων μηχανικός: Ανδρέας Θεοδοσίου).

Κτίριο οδού Γαβαλά 6

Στο ακίνητο της οδού Γαβαλά διακρίνονται δύο βασικές οικοδομικές φάσεις: Η α΄ περιλαμβάνει το ισόγειο και χρονολογείται στην ύστερη Ιπποτοκρατία, ενώ η β΄ είναι εποχής Τουρκοκρατίας και περιλαμβάνει ολόκληρο τον όροφο. Στο ισόγειο υπάρχει μεγάλη τοιχογραφημένη αίθουσα με ανεξάρτητη πρόσβαση στην οδό Γαβαλά. Τα σωζόμενα υπολείμματα του ζω-

Σχέδ. 7. Μεσαιωνική πόλη Ρόδου. Ιπποτικός ξενώνας Αγίας Αικατερίνης. Τομή Γ-Γ.

γραφικού διακόσμου οδηγούν στο συμπέρασμα ότι η αίθουσα είχε λειτουργία κοσμικού χαρακτήρα, σημαντική για τη ζωή της αστικής κοινωνίας της πόλης.

Στο ισόγειο δόθηκε η χρήση της αίθουσας αναμονής, ενώ στον πρώτο όροφο για εργαστήρια αιμοληψίας και πρόληψης. Γενικότερα, το ακίνητο της παραπάνω οδού συνδέθηκε με αυτό της οδού Γαβαλά 6, αποτελώντας το Δημοτικό Ιατρείο της Μεσαιωνικής Πόλης.

(Αρχιτέκτων: Χαράλαμπος Λαμπρίδης
Πολιτικός μηχανικός: Δέσποινα Κολιάδη)

Β. ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΜΕΜΟΝΩΜΕΝΩΝ ΜΝΗΜΕΙΩΝ

Κτίριο «Villaragut» στην οδό Ιπποτών

Συνεχίστηκαν οι εργασίες αποκατάστασης του αρχοντικού της Τουρκοκρατίας στον όροφο της ανατολικής πτέρυγας του κτιρίου[34].

Αντικαταστάθηκε με νέα η ξύλινη κατασκευή της δυτικής όψης του χαγιατιού προς την εσωτερική αυλή του αιθρίου. Η κατασκευή αυτή αποτελείται από κατακόρυφους ξύλινους ορθοστάτες ίδιους με τους παλιούς[35] και οριζόντιες δοκούς, που στο εσωτερικό είναι επενδεδυμένες με σανίδες. Φέρει παράθυρα και πόρτα εισόδου και στεγάζεται με ξύλινο στέγαστρο «τουρά», ενώ δεν τοποθετήθηκαν τα διακοσμητικά ξύλινα στοιχεία της εξωτερικής όψης, που θα τοποθετηθούν αργότερα (Πίν. 181 α).

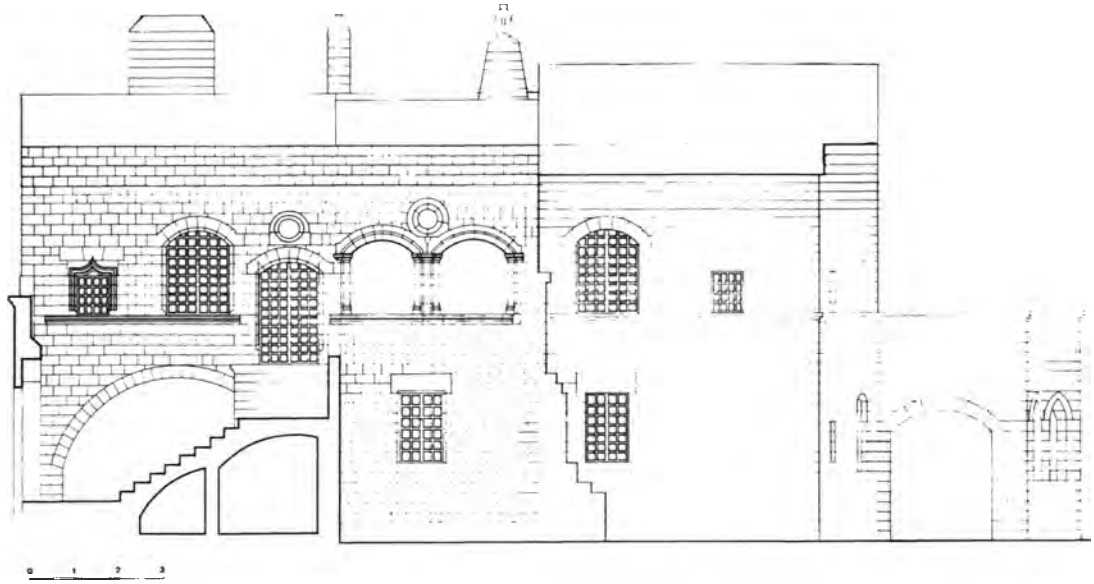
Στην επίστεψη των τοίχων του χαγιατιού και των οντάδων κατασκευάστηκε σενάζ από οπλισμένο σκυρόδεμα, πάνω στο οποίο στηρίχθηκε η ξύλινη επίπεδη στέγη. Το σενάζ λόγω του μικρού πάχους των τοίχων και προκειμένου να είναι αφανές, καλύφθηκε, όπως και πριν, από κουρασάνι εξωτερικά. Η στέγη έγινε από ξύλινες δοκούς, τεγίδες και πέτσωμα.

Η μόνωση έγινε από φύλλο νάυλον, λεπτή πλάκα ελαφρά οπλισμένου σκυροδέματος και φύλλα ασφαλτόπανου σε διπλή στρώση και με διπλή επικάλυψη. Η θερμομόνωση έγινε εξωτερικά, δηλαδή από μονωτικά φύλλα και τσιμεντόπλακες. Η μόνωση έχει το προτέρημα σε περίπτωση ζημιάς να διορθώνεται χωρίς επέμβαση στο κτίριο.

Συνεχίστηκε η αφαίρεση των μπάζων του δαπέδου του ορόφου. Κατά τις εργασίες αυτές αποκαλύφθηκαν τα θεμέλια του ιπποτικού κτιρίου του ορόφου, καθώς

34. ΑΔ 43 (1988): Χρονικά, σ. 670· 45 (1990): Χρονικά, σ. 524-525.

35. Κ. Μανούσου-Ντέλλα - Γ. Ντέλλας, Το κτήριο Villaragut στη μεσαιωνική πόλη της Ρόδου, Ιστορία και προβλήματα συντήρησης της μεσαιωνικής πόλης της Ρόδου, Αθήνα 1992, σ. 123-146.

Σχέδ. 8. Μεσαιωνική πόλη Ρόδου. Ιπποτικός ξενώνας Αγίας Αικατερίνης. Τομή Δ-Δ.

και ένα ιπποτικό τζάκι στον ανατολικό τοίχο (Πίν. 181 β).

Τα θεμέλια ενισχύθηκαν, όπως και την προηγούμενη χρονιά, με τοιχία από οπλισμένο σκυρόδεμα. Ακολούθως, πληρώθηκαν όλα τα κενά του επάνω μέρους των θόλων με ελαφρόπετρα, ενώ στο δάπεδο του χαγιατιού, του διαδρόμου και της ανατολικής βεράντας, όπου θα τοποθετηθούν κεραμικά πλακάκια, όπως ήταν αρχικά, έγινε επίστρωση με πλάκα από οπλισμένο σκυρόδεμα (Πίν. 181 γ).

Έγινε η διαδικασία της προετοιμασίας κουρασανιού, που θα χρησιμοποιηθεί για τα ανάλογα επιχρίσματα του κτιρίου, με συλλογή παλιών και νέων κεραμιδιών και το σπάσιμο με ειδικό μηχάνημα της Υπηρεσίας.

Οι εργασίες συνεχίζονται.

(Αρχιτέκτονες: Γ. Ντέλλας, Κ. Μανούσου-Ντέλλα
Πολιτικός μηχανικός: Δ. Λαζαρίδου-Κολιάδη)

Εκκλησία των Αγίων Αποστόλων (;) - Μουσουλμανικό Πτωχοκομείο (Ιμαρέτ)

Συνεχίστηκαν οι εργασίες[36]. Ολοκληρώθηκε η ανασκαφική έρευνα στους δύο θόλους της εκκλησίας[37] και στις τέσσερις γωνίες του βόρειου θόλου αποκαλύφθηκαν οι βάσεις των κιονίσκων των διαγώνιων νευρώσεων του σταυροθολίου, που σήμερα δεν σώζεται και έχει αντικατασταθεί από οξυκόρυφο θόλο, μάλλον κατά την Τουρκοκρατία. Επισκευάστηκαν οι λιθοδομές των θεμελίων, όπου παρουσίαζαν ρωγμές. Διαμορφώθηκε το δάπεδο με επιχωμάτωση των ανασκαφικών τομών και επίστρωση στη συνέχεια με ελαφρόπετρα και ελαφρά οπλισμένο σκυρόδεμα.

Βορειοανατολικά της εκκλησίας, στους δύο θόλους της Τουρκοκρατίας άρχισαν οι εργασίες επισκευής. Στο σημείο επαφής με την εκκλησία σώζεται κολώνα μέχρι και το ύψος του κιονόκρανου, προφανώς προγενέστερη, υπόλοιπο μεγάλου ιπποτικού ναού. Προκειμένου να ενισχυθούν τα θεμέλια των θόλων, έγιναν ανασκαφικές τομές, όπου αποκαλύφθηκε σε βάθος, υπόγεια κρύπτη με τρίπλευρη κόγχη και είσοδο, και σκάλα από τη σημερινή αυλή του συσσιτίου (Πίν. 181 δ), καθώς επίσης και τα θεμέλια μιας άλλης κολώνας, ανάλογης με την υπάρχουσα στη βορειοδυτική γωνία των δύο θόλων, και θεμέλια τοίχων.

36. ΑΔ 42 (1987): Χρονικά, σ. 655, Πίν. 371α-β· 45 (1990): Χρονικά, σ. 525.

37. Τις ανασκαφικές εργασίες παρακολούθησε η έκτακτη αρχαιολόγος Λουκία Ορφανού.

Συγχρόνως επισκευάσθηκε το δώμα των δύο θόλων με αφαίρεση των παλιών στρώσεων από κονιάματα και επίστρωση με νέο ασβεστοτσιμεντοκονίαμα και κουρασάνι για τη μόνωσή του, καθότι παρουσίαζε προβλήματα υγρασίας και προκειμένου να συνεχισθούν οι εργασίες στο εσωτερικό στη συνέχεια εκ του ασφαλούς. Έγινε επίσης αποκατάσταση των λιθοδομών και αρμολόγημα εξωτερικά της βόρειας, δυτικής και νότιας όψης των θόλων (Πίν. 182 α).

Οι εργασίες συνεχίζονται.

(Αρχιτέκτων: Γ. Ντέλλας)

Ιπποτικοί ανεμόμυλοι στο Μανδράκι

Συνεχίσθηκαν οι εργασίες αποκατάστασης των λιθοδομών των δύο νοτιότερων από τους τρεις μύλους στο Μανδράκι[38] με αντικατάσταση των σαθρών πωρολίθων με ανάλογους υγιείς και το αρμολόγημά τους (Σχέδ. 9-10).

Η επιλογή της κατ' ελάχιστον αντικατάστασης των πλέον σαθρών πωρολίθων είναι πάγια τακτική που εφαρμόζεται τα τελευταία χρόνια στις αποκαταστάσεις των μνημείων της Ρόδου, σύμφωνα με τις αποφάσεις της επιστημονικής επιτροπής για τα μνημεία της Ρόδου, προκειμένου να διατηρούνται κατά το μέγιστο δυνατόν οι παλαιοί πωρόλιθοι. Η σημαντική διάβρωσή τους οδήγησε στην δημιουργία αρμών κατά πολύ μεγαλύτερου πλάτους (2-3 εκ.) από τους ιπποτικούς (2-6 χιλ.), φαινόμενο που παρατηρείται σε πολλές αποκαταστάσεις μνημείων. Παρουσιάζεται επίσης το πρόβλημα της διαφορετικής αρμολόγησης, όπου αντικαθίστανται οι παλαιές με νέες πέτρες. Το αισθητικό αποτέλεσμα δεν κρίθηκε ικανοποιητικό και μετά από δοκιμές αποφασίσθηκε το αρμολόγημα να γίνεται σε μικρή εσοχή από την επιφάνεια, ώστε να είναι λιγότερο έντονο (Πίν. 182 β, δ). Κρίθηκε όμως σκόπιμο να επανεξετασθεί στο μέλλον το πρόβλημα αυτό.

Σε κάποια τμήματα των λιθοδομών έγιναν ενέματα με ειδικό κονίαμα ασβέστη. Αφαιρέθηκαν οι πρόσθετες διαβρωμένες κατασκευές από οπλισμένο σκυρόδεμα της εποχής της Ιταλοκρατίας και αντικαταστάθηκαν τα σαθρά εσωτερικά επιχρίσματα με πρόσθετα υγρομονωτικά.

Αποκαταστάθηκε η ξύλινη στέγη του νοτιότερου μύλου αντικαθιστώντας τα σαθρά τμήματα. Κατασκευάσθηκαν νέα ξύλινα μεσοπατώματα και αντικαταστάθηκαν τα ξύλινα σαθρά κουφώματα. Έγινε επίστρωση του δαπέδου με κεραμικά πλακάκια μπεζ απόχρωσης. Έγινε επίσης νέα ηλεκτρολογική εγκατάσταση. Παραμένει ακόμη να αποκατασταθεί ο μηχανισμός της ανέμης και του άξονά της που θα γίνει σε συνδυασμό με τους τρεις άλλους αργότερα.

Ολοκληρώθηκε έτσι η αποκατάσταση του νότιου μύλου του Μανδρακιού, ενώ συνεχίζονται οι εργασίες αποκατάστασης του μεσαίου. Ο νότιος μύλος παραχωρήθηκε στην Υδρογραφική Υπηρεσία, για γραφεία και πωλητήριο χαρτών στους ναυτικούς. Ο μεσαίος μύλος προορίζεται να αποκατασταθεί και να λειτουργήσει ως παραδοσιακός ανεμόμυλος για άλεσμα του σιταριού και ως ζωντανό μουσείο.

(Αρχιτέκτων: Γ. Ντέλλας

Πολιτικός μηχανικός: Δ. Λαζαρίδου-Κολιάδη)

Γ. ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗΣ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΩΝ ΟΧΥΡΩΣΕΩΝ

Αρχιτεκτονική ανάλυση των μεσαιωνικών οχυρώσεων

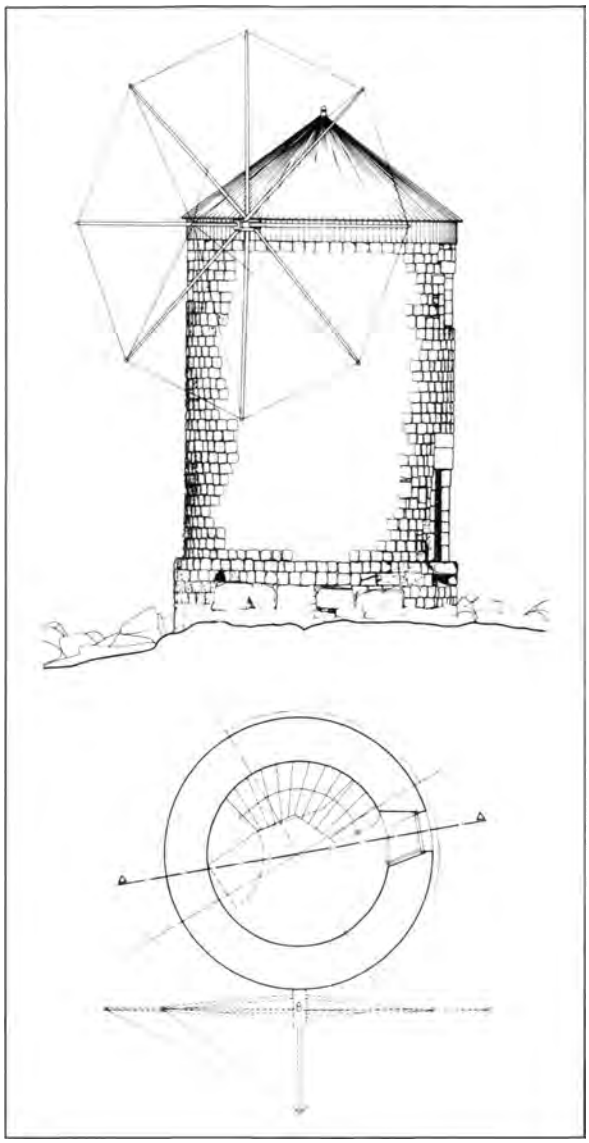
Οι μεσαιωνικές οχυρώσεις της Ρόδου είναι από τα πιο επιβλητικά σύνολα οχυρωματικών έργων του μεσαίωνα που διατηρούνται ανέπαφα, στη μορφή που είχαν κατά την περίοδο της δεύτερης μεγάλης πολιορκίας και της τελικής άλωσης της ιπποτικής Ρόδου από τους Οθωμανούς το 1522. Στη χρονολογία αυτή σταμάτησε ο χρόνος για το μνημείο και μας παραδόθηκε με φανερά τα σημάδια φθοράς των αιώνων που ακολούθησαν, που όμως δεν αλλοίωσαν τη μορφή του.

Η πρώτη οχύρωση της πόλης της Ρόδου χρονολογείται στους ελληνιστικούς χρόνους, στοιχεία της οποίας σώζονται σε ανασκαφές και στους μώλους των λιμανιών της. Για την οχύρωση της βυζαντινής πόλης δεν υπάρχουν πολλά ιστορικά στοιχεία. Ανασκαφικές έρευνες των τελευταίων χρόνων έχουν αποκαλύψει αρκετά λείψανα της βυζαντινής οχύρωσης, η οποία στο βορειοανατολικό τμήμα της μεσαιωνικής πόλης φαίνεται ότι ταυτίζεται με τα ιπποτικά τείχη. Από τις έρευνες αυτές αποδεικνύεται ότι χρονολογείται στον 7ο αι. το βυζαντινό τείχος του Κολλακίου που στην τελευταία μορφή της βυζαντινής πόλης την υποδιαιρούσε σε Κάστρο και Χώρα ή Βούργο, υποδιαίρεση που διατηρήθηκε κατά την Ιπποτοκρατία[39].

Ανάμεσα στις δύο μεγάλες πολιορκίες των ιπποτών από τους Οθωμανούς, το 1480 και το 1522, έγιναν έργα τεράστιας κλίμακας με στόχο την ενίσχυση του χερσαίου τμήματος της οχύρωσης, που κατά την πολιορκία του 1480 απεδείχθη ανίσχυρο να αντιμετωπίσει τα πυροβόλα όπλα του αντιπάλου. Το γεγονός αυτό κατέστησε τις οχυρώσεις της Ρόδου σταθμό για τη μελέτη

38. ΑΔ 45 (1990): Χρονικά, σ. 526.

39. Βλ. Ε. Kollias, ό.π. (υποσημ. 6).

Σχέδ. 9. Ρόδος. Μανδράκι. Όψη και κάτοψη ισογείου του μεσαίου ιπποτικού ανεμόμυλου.

του πρώιμου μετασχηματισμού των οχυρωματικών έργων για την αντιμετώπιση της νέας πολεμικής τεχνικής με γενικευμένη χρήση κανονιών. Η άμυνα των πόλεων οργανώνεται πλέον από μηχανικούς που διαπιστώνεται ότι συνέβαλαν και στη βελτίωση της οχύρωσης της Ρόδου, όπως οι Basilio della Scuola και Matteo Gioeni.

Από το μετασχηματισμό αυτό προκύπτουν οι πρώτες αβέβαιες χαράξεις φρουρίων που γρήγορα οδηγούν στην τελική μορφή οχύρωσης του 16ου αι. στο Fronte Bastionato.

Α. Παρουσίαση προγράμματος για τη συντήρηση-αποκατάσταση των οχυρώσεων.

Το πρόγραμμα αυτό ξεκίνησε το καλοκαίρι του 1989, έχει στόχο την ολοκληρωμένη αντιμετώπιση-αξιοποίηση του μνημειακού συνόλου και περιλαμβάνει τα πιο κάτω επί μέρους προγράμματα: Λήψη επειγόντων σωστικών μέτρων, έλεγχος ασφαλείας κατασκευών.

Το έργο εκτελείται με αυτεπιστασία από συνεργείο του Γραφείου, σε συνεργασία και με τη γεωπονική υπηρεσία του Δήμου Ρόδου. Περιλαμβάνει απομάκρυνση της ανεπιθύμητης βλάστησης από την τάφρο και τα οχυρωματικά έργα.

Ο συστηματικός καθαρισμός άρχισε το β΄ τρίμηνο του 1989 και έχει στόχο τον πλήρη έλεγχο του μνημειακού συνόλου συνοδευόμενος από συστηματικούς ψεκασμούς για αποψίλωσή του. Πάντως και μετά την ολοκλήρωση του ελέγχου του μνημείου, η συντήρηση με ψεκασμούς κ.τ.λ. θα πρέπει να είναι συνεχής προκειμένου να αποφευχθεί η επανάληψη του ίδιου φαινομένου.

Στα πλαίσια του ίδιου έργου λαμβάνονται σωστικά μέτρα σε σημεία άμεσης επικινδυνότητας, μέχρι την οριστική επέμβαση (υποστηλώσεις, αντιστηρίξεις, επείγουσες συμπληρώσεις λίθων). Επίσης, γίνονται εργασίες γενικής διευθέτησης του συνόλου, επιστρώσεις της τάφρου, του περιδρόμου και των προτειχισμάτων και προγράμματα διαμόρφωσης αρχαιολογικών περιπάτων στα διάφορα επίπεδα κυκλοφορίας σε συνδυασμό με παροχή πληροφοριών για την ιστορία και τη δομή του μνημείου.

Β. Συντήρηση τμημάτων μεσαιωνικών οχυρώσεων.

Στα πλαίσια του έργου αυτού αντιμετωπίζονται με αυτεπιστασία από συνεργεία του Γραφείου κατά κύριο λόγο επείγουσες περιπτώσεις επιφανειακής συντήρησης ή ανακατασκευής τμημάτων των οχυρώσεων με στόχο την πρόληψη περαιτέρω επιδείνωσης της κατάστασης.

Οι επεμβάσεις βασίζονται στην ειδική μελέτη διάγνωσης των φθορών του μνημείου που έγιναν από την Διεύθυνση Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μνημείων του Υπουργείου Πολιτισμού, μετά από εξειδίκευση, τεκμηρίωση και κατάρτιση ειδικής τεχνικής περιγραφής για κάθε σημείο.

Οι λίθοι αυτοί εξάλλου παρουσιάζουν χρωματική διαφορά και διαφορά υφής ως προς το αυθεντικό υλικό και έτσι τα νέα τμήματα φέρουν τη σφραγίδα της εποχής μας. Στα πλαίσια αυτά οι εργασίες για το 1990-91 επικεντρώθηκαν στα ακόλουθα σημεία:

1) Τομέας Γλώσσας της Προβηγκίας στο χερσαίο τμήμα των οχυρώσεων.

Εκτός από την πλήρη αποκατάσταση του Δ΄ πύργου Προβηγκίας αντιμετωπίσθηκαν:

α) Ανακατασκευή τμήματος λιθοδομής στη νοτιοανατολική γωνία του Γ΄ πύργου Προβηγκίας, όπου λόγω υποχώρησης του πετρώματος θεμελίωσης υπήρχε κίνδυνος επιδείνωσης της κατάστασής του και ενδεχόμενης κατάρρευσης στο άμεσο μέλλον. Το νέο τμήμα της λιθοδομής θεμελιώθηκε σε θεμέλιο οπλισμένου σκυροδέματος, ενώ παράλληλα διαμορφώθηκε και φυτεύθηκε το φυσικό πρανές της ανατολικής πλευράς του, που χρησιμεύει και ως κοίλο του θεάτρου της τάφρου (Πίν. 182 γ).

β) Ανακατασκευή αποδιοργανωμένου τμήματος λιθοδομής της δυτικής πλευράς του Β΄ πύργου Προβηγκίας, η οποία κατέστη ετοιμόρροπη συμπαρασυρόμενη από τη γειτονική, μεγάλης έκτασης κατάρρευση του μεταπρομαχώνιου τμήματος του προτειχίσματος ανατολικότερα (Πίν. 182 ε).

Το νέο τμήμα θεμελιώθηκε σε θεμέλιο οπλισμένου σκυροδέματος, ενώ παράλληλα ελήφθησαν σωστικά μέτρα που αφορούσαν στη διαμόρφωση των απορροών των ομβρίων υδάτων και την αντικατάσταση φθαρμένων λίθων στη ζώνη απορροής, στο σωζόμενο τμήμα παλαιού προτειχίσματος δυτικότερα.

γ) Συντήρηση λιθοδομών στο νεότερο τμήμα του πύργου του Αγίου Αθανασίου στην πύλη του Αγίου Αθανασίου. Έγινε επιφανειακή συντήρηση, με εξυγίανση, νέο αρμολόγημα και αντικατάσταση σαθρών πωρολίθων, της λιθοδομής του θόλου πάνω από την πύλη του Αγίου Αθανασίου, καθώς και της πρόσοψης προς το εσωτερικό πέρασμα.

δ) Στον προμαχώνα του Αγίου Ιωάννη δημιουργήθηκαν προβλήματα που επέβαλλαν άμεση αντιμετώπιση, λόγω ηθελημένων καταστροφών στα σημεία των δύο γεφυρών της Πύλης.

Η επέμβαση περιέλαβε ανακατασκευή τμημάτων των στηθαίων των δύο γεφυρών με ταυτόχρονο έλεγχο της στατικής τους κατάστασης. Επίσης, έγινε επιφανειακή συντήρηση, που περιέλαβε αντικατάσταση των σαθρών πωρολίθων και νέο αρμολόγημα στην πρόσοψη της πύλης του εξωτερικού προμαχώνα (του μεγάλου μαγίστρου P.d'Aubusson).

Γ. Επεμβάσεις αποκατάστασης σε συγκεκριμένα σημεία των οχυρώσεων.

Στο πρόγραμμα αυτό εντάσσονται επεμβάσεις σε σημεία με σοβαρά προβλήματα που εκτελούνται μετά από εκπόνηση ειδικής μελέτης (αρχιτεκτονικής και στατικής).

Στα πλαίσια αυτά εκτελούνται ήδη:

1) Η αποκατάσταση του Δ΄ πύργου του τομέα «Γλώσσας της Προβηγκίας», όπου στεγάζονται τα καμαρίνια του θεάτρου της μεσαιωνικής τάφρου. Τα προβλήματα του οχυρωματικού αυτού έργου εντοπίζονται στον εξωτερικό προμαχώνα-ενίσχυση της β΄ οικοδομικής φάσης των οχυρώσεων μετά το 1480 που φέρει τα οικόσημα του P.d' Aubusson.

Πρόκειται για εντυπωσιακή φθορά-κυψέλωση των πωρολίθων στη δυτική πλευρά του, η οποία αντιμετωπίζεται με αντικατάσταση σε βάθος πάνω από 0,30 μ. των λίθων που κρίνεται ότι δημιουργούν προβλήματα στη δομή της τοιχοποιίας.

Άλλο σημαντικό πρόβλημα του κτίσματος ήταν η ολίσθηση του θεμελίου του στη νοτιοανατολική γωνία, η οποία είχε ως αποτέλεσμα να εκδηλωθεί η χαρακτηριστική ρωγμή της ανατολικής πλευράς και η αποδιοργάνωση του ανατολικού τμήματος της νότιας πλευράς, στην οποία εκτός από ρηγματώσεις έχει σημειωθεί και σημαντική κύρτωση στο μέσον περίπου του ύψους. Η επιδείνωση αυτής της ζημιάς επέφερε σχετικά πρόσφατα την κατάρρευση των επάλξεων του προμαχώνα, επίσης στη νοτιοανατολική γωνία του.

Για την αντιμετώπιση του προβλήματος έγινε επέμβαση στο θεμέλιο για σταθεροποίησή του με πλευρική ενίσχυση-αντιστήριξη από οπλισμένο σκυρόδεμα και στη συνέχεια στερέωση της ανωδομής με αντικατάσταση σαθρών ή θραυσμένων πωρολίθων και συρραφή των ρωγμών. Πρέπει να σημειωθεί ότι κατά την επέμβαση αφαιρέθηκαν και αντικαταστάθηκαν αρκετές φλούδες πωρολίθου —«καπάκια»— πάχους 7-8 εκατ. που είχαν τοποθετήσει σε μια πρώτη φάση επέμβασης οι Ιταλοί.

2. Η αποκατάσταση του μώλου του Nailaic, όπου είχε σημειωθεί μερική κατάρρευση του νεότερου προτειχίσματος (εποχής d'Aubusson), απ' όπου γίνεται η είσοδος προς τον πύργο που κατέρρευσε μετά από σεισμό του περασμένου αιώνα. Η επέμβαση έγινε σε συνεργασία με το Λιμενικό Ταμείο Δωδεκανήσου και την Εφορεία Εναλίων Αρχαιοτήτων.

Μετά την κατασκευή από το Λιμενικό Ταμείο υποθαλάσσιας θεμελίωσης, που αποτελείται από δοκό οπλισμένου σκυροδέματος και θεμελιώνεται μέσω συνεχούς πασσάλωσης, το Γραφείο προχώρησε με αυτεπιστασία, στην ανακατασκευή με παραδοσιακή μέθοδο του καταρρεύσαντος τμήματος λιθοδομής του μώλου.

Η εσωτερική πλήρωση του οχυρώματος αποτελείται από αυτοφερόμενη κατασκευή (λιθορριπή με κονίαμα) που προχώρησε παράλληλα με τις στρώσεις του λαξευτού μετώπου. Καθ' όλο το μήκος του μετώπου αυτού προβλέφθηκαν απορροές των ομβρίων υδάτων σε δύο στάθμες.

(Αρχιτέκτων: Κ. Μανούσου-Ντέλλα

Πολιτικός Μηχανικός: Θ. Αναπολιτάνος, Δ. Λαζαρίδου-Κολιάδη)

ΕΦΟΡΕΙΑ ΕΝΑΛΙΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Η Εφορεία Εναλίων Αρχαιοτήτων είναι μία από τις νεότερες εφορείες της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας και συνδυάζει την έρευνα του παρελθόντος με την έρευνα του παρόντος, εφαρμόζοντας τη σύγχρονη τεχνολογία που είναι άκρως απαραίτητη για το νέο είδος αυτό της υποβρύχιας έρευνας.

Ιδρύθηκε μόλις το 1976 για την προστασία, τη μελέτη και τη διάσωση των υποθαλάσσιων αρχαιοτήτων σε ολόκληρο τον ελλαδικό χώρο. Στις αρμοδιότητές της υπάγονται οι εντοπισμοί, οι ανασκαφές και οι μελέτες των αρχαίων πλοίων, βυθισμένων πόλεων και λιμανιών. Επίσης εποπτεύει τις υποβρύχιες έρευνες διαφόρων φορέων, τις κατασκευές σύγχρονων έργων, και τις ιχθυοκαλλιέργειες σε αρχαιολογικούς χώρους ανά την ελληνική επικράτεια. Από το 1976 μέχρι σήμερα έχουν πραγματοποιηθεί από τους δύτες της Εφορείας χιλιάδες υποβρύχιες αυτοψίες και έχουν εντοπισθεί περίπου 700 ναυάγια. Επιπροσθέτως έχουν ερευνηθεί, μελετηθεί και δημοσιευθεί δεκάδες λείψανα αρχαίων λιμενικών εγκαταστάσεων και βυθισμένων πόλεων μεταξύ των οποίων συγκαταλέγονται οι: Επίδαυρος[1], Αστακός[2], Θάσος[3], Σάμος[4], Πάρος[5], Πλύτρα Λακωνίας[6] και άλλες.

Το Σεπτέμβριο του 1991 τη διεύθυνση της Εφορείας ανέλαβε η Ελπίδα Χατζηδάκη. Μία από τις πρώτες ενέργειές της ήταν η έμφαση στον ερευνητικό τομέα της υποβρύχιας αρχαιολογίας και έτσι στις ήδη υπάρχουσες αρχαιολογικές έρευνες της Εφορείας προστέθηκαν ακόμα δύο, οι οποίες πραγματοποιήθηκαν κατά τους μήνες Οκτώβριο με Δεκέμβριο 1991.

ΖΑΚΥΝΘΟΣ

Ελληνοαγγλική συνεργασία σε ανασκαφή μεταβυζαντινού ναυαγίου στη νοτιοανατολική πλευρά της εισόδου του σύγχρονου λιμένα με διευθυντές την Κατερίνα Δελαπόρτα και τον Mersum Bound.

ΝΟΜΟΣ ΒΟΙΩΤΙΑΣ

Αλές

Η Εφορεία άρχισε φέτος την αποτύπωση των υποθαλάσσιων λειψάνων του βυθισμένου τμήματος της αρχαίας πόλεως των Αλών. Την επιτόπου εποπτεία των εργασιών είχε ο αρχαιολόγος Δημήτρης Χανιώτης, ενώ οι τοπογραφικές εργασίες έγιναν από την αρχιτέκτονα Καίτη Ταγωνίδου.

ΝΟΜΟΣ ΜΑΓΝΗΣΙΑΣ

ΑΛΟΝΝΗΣΟΣ

Το ναυάγιο της Αλοννήσου ανακαλύφθηκε πριν από μερικά χρόνια από τον ψαρά-δύτη Δημήτρη Μαυρίκη, ο οποίος το ανέφερε στην Εφορεία Εναλίων Αρχαιοτήτων καταθέτοντας ταυτόχρονα φωτογραφίες του ναυαγίου, στις οποίες διακρινόταν ένα εντυπωσιακού μεγέθους βυθισμένο πλοίο.

Τον Οκτώβριο του 1991 καταδυτικό κλιμάκιο της Εφορείας με επικεφαλής την υπογράφουσα πραγματοποίησε ολιγοήμερη υποβρύχια αναγνωριστική έρευνα στη θαλάσσια περιοχή της Αλοννήσου και διαπίστωσε ότι το προαναφερθέν ναυάγιο αποτελούσε σπάνιο και ταυτόχρονα σημαντικό αρχαιολογικό εύρημα.

Οι πρώτες εντυπώσεις από την υπάρχουσα κατάσταση ήταν ότι το ναυάγιο βρισκόταν σε βάθος 30 μ. στον αμμώδη πυθμένα κλιτύος με ομαλή κλίση. Ο χώρος όπου εντοπίστηκε ήταν 200 μ. δυτικά της νήσου Περιστέρα (ένα μικρό ακατοίκητο νησί σε απόσταση 1,5 μιλίου ανατολικά της Αλοννήσου). Το ναυάγιο αποτελούνταν από χιλιάδες αμφορείς που σχημάτιζαν μία έξαρση στο βυθό, μήκ. 30 και πλ. 15 μ. (Πίν. 183 α). Η διάταξη των αμφορέων φαινόταν να είναι σε δύο στρώσεις. Η πρώτη σειρά ήταν διαταραγμένη, ενώ αντιθέτως η χαμηλότερη έδειχνε αδιατάραχτη και με τους αμφορείς με κλίση προς Β. Οι περισσότεροι από αυτούς ήταν ακέραιοι, αν και έλειπαν τα καλύμματα των στομίων τους. Από το σωρό των αμφορέων συμπεραίνεται ότι η τρόπις του πλοίου ήταν στη διεύθυνση των 120 μοιρών και υποτέθηκε ότι το πλοίο βυθίστηκε με κλίση του πρυμναίου τμήματος. Στο κέντρο του σωρού υπήρχε άνοιγμα, το οποίο πιθανώς αντιστοιχούσε στο κατάρτι ή στη σιφωνοθήκη της αντλίας του νερού.

Από το χώρο του ναυαγίου ανελκύσθηκαν δειγματο-

---

1. IJNA 9.2 (1979), σ. 164-167.
2. Ανθρωπολογικά Ανάλεκτα 49 (1988), σ. 7-19.
3. BCH 112(1988), σ. 736-742· 113 (1989), σ. 734-740· 114 (1990), σ. 881-887· 115 (1991), σ. 712-720. AAA XVIII (1985), σ. 119-135· XX (1987), σ. 75-92. IJNA 18.1 (1989), σ. 51-59.
4. IJNA 20.4 (1991) σ. 281-298.
5. IJNA 10.2 (1981), σ. 133-144.
6. IJNA 14.3 (1985), σ. 227-236.

ληπτικά τέσσερις αμφορείς, οι οποίοι χρονολογούνται μεταξύ 410 και 380 π.Χ. Το κυρίως φορτίο που μετέφερε το πλοίο, ενδεχομένως κρασί, δείχνει να προερχόταν από τη Μένδη Χαλκιδικής και από την Πεπάρηθο (Σκόπελος). Το φορτίο ήταν τόσο προσεκτικά τοποθετημένο που σχηματίζει ακόμη και σήμερα το περίγραμμα του πλοίου. Επειδή ο αμμώδης θαλάσσιος πυθμένας αποτελεί ιδανικό περιβάλλον για τη διατήρηση του ξύλου, είναι πολύ πιθανόν να έχει σωθεί κάτω από το φορτίο μεγάλο μέρος του ξύλινου σκαριού, το οποίο όμως θα αποκαλυφθεί μετά από συστηματική ανασκαφή. Επιπλέον το μήκος της έξαρσης στο βυθό (30 μ.) είναι ένδειξη ότι το μήκος του σκάφους είναι διπλάσιο σε σχέση με άλλα ναυάγια που έχουν ερευνηθεί.

Με τα δεδομένα αυτά η Εφορεία αποφάσισε τη διεξαγωγή εκτεταμένης έρευνας, η οποία θα οδηγήσει στη διάσωση και μορφολογική αποκατάσταση του πλοίου και θα δώσει πληροφορίες σχετικά με τη δραστηριότητα των αρχαίων Ελλήνων ναυτικών κατά τους κλασικούς και ελληνιστικούς χρόνους.

Η ανασκαφή ενός τόσο μεγάλου σε μέγεθος ναυαγίου θα είναι μια επίπονη και μακροχρόνια διαδικασία, η οποία υπολογίζεται ότι θα ολοκληρωθεί τουλάχιστον μετά από 10 χρόνια συστηματικής έρευνας.

ΝΟΜΟΣ ΜΕΣΣΗΝΙΑΣ

Φρούριο Πύλου

Το Φρούριο Πύλου παραχωρήθηκε στην Εφορεία το 1982 με σκοπό τη μετατροπή του σε Κέντρο Εναλίων Αρχαιολογικών Ερευνών [με την υπουργική απόφαση ΥΠΠΕ/ΑΡΧΑΙΟΤ/Α1/ΦΟ7/10857/421/17-2-82 (Δημιουργία Κέντρου Εναλίων Αρχαιολογικών Ερευνών στην Πύλο)].

Η ιδέα της ίδρυσης του Κέντρου, καθώς και ο συντονισμός των εργασιών της περιόδου 1982-1987 (διαμόρφωση εργαστηρίων συντήρησης, σχεδιαστηρίων, αίθουσας συνεδρίων, φωτογραφείου, αποθηκών κτλ. στην ακρόπολη, αναστήλωση «κτιρίου Στρατώνων Μαιζώνα» και μετατροπή του σε ξενώνα, βιβλιοθήκη και μουσείο) ανήκουν στον τότε Έφορο Αρχαιοτήτων Γ. Παπαθανασόπουλο. Η υλοποίηση των εργασιών οι οποίες έτυχαν της αμέριστης συμπαράστασης του Προέδρου της Δημοκρατίας Κωνστ. Καραμανλή, έγινε με κονδύλια του Υπουργείου Εθνικής Οικονομίας μέσω της Αρχαιολογικής Εταιρείας, του Ταμείου Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων και αργότερα (1991 και εξής) του Λόττο.

Κατά το 1991 και στα πλαίσια υλοποίησης του προγράμματος για τη δημιουργία του Κέντρου Εναλίων Αρχαιολογικών Ερευνών έγιναν εργασίες συμπλήρωσης και αποκατάστασης σε χώρους του Φρουρίου, όπως ο Προμαχώνας Μακρυγιάννη, ο Έβδομος Προμαχώνας και οι δύο κεντρικοί οδικοί άξονες του οικισμού, ο οποίος υπήρχε στο Φρούριο στα χρόνια της Τουρκοκρατίας.

Προμαχώνας Μακρυγιάννη. Στα πλαίσια προστασίας του μνημείου από την υγρασία και τις βροχές δόθηκε προτεραιότητα στις εργασίες καθαρισμού και μόνωσης των αρμών στις εξωτερικές επιφάνειες αλλά και στο εσωτερικό του προμαχώνα. Εργασίες στεγανοποίησης είχαν γίνει παλαιότερα στο επίπεδο δώματος των περιπολιών (1985) και στις κεκλιμένες επιφάνειες του έξω τείχους του προμαχώνα (1990).

Έβδομος Προμαχώνας ή Δυτικός Παραθαλάσσιος Πύργος ή Σάντα Μπάρμπαρα. Βρίσκεται στο δυτικό-νοτιοδυτικό άκρο του Φρουρίου που αντικρίζει τον όρμο του Ναυαρίνου. Κατασκευάστηκε από τους Τούρκους λίγο νωρίτερα (1572) από τον υπόλοιπο οχυρωματικό περίβολο για να προστατεύει την είσοδο του όρμου. Όταν αργότερα (1573) ολοκληρώθηκε η κατασκευή του Φρουρίου, ο προμαχώνας περιλήφθηκε στο σύνολο ως ένα μικρότερο περίκλειστο οχυρωματικό έργο. Η είσοδος στον προμαχώνα γίνεται από το εσωτερικό του Φρουρίου με μία αψιδωτή πύλη, η οποία οδηγεί στον εσωτερικό περίβολο του μνημείου. Μία μικρή λιθόστρωτη κεκλιμένη ράμπα οδηγεί στις επάλξεις, οι οποίες στηρίζονται σε επτά καμάρες. Το 1991 άρχισαν οι εργασίες αρμολόγησης της εσωτερικής όψης του τείχους του προμαχώνα προς το εσωτερικό του Φρουρίου, όπου και η πύλη της εισόδου.

Έγιναν επίσης περιορισμένες εργασίες αποκατάστασης, κυρίως σε τμήματα του τείχους που κινδύνευαν άμεσα να καταρρεύσουν.

Λιθόστρωτα. Έγιναν εργασίες αποκατάστασης και συμπλήρωσης σε δύο από τους κεντρικούς λιθόστρωτους άξονες του οικισμού που υπήρχαν στο Φρούριο, δηλαδή στο τμήμα του λιθόστρωτου από τη σημερινή είσοδο έως τη συμβολή του με τον οδικό άξονα ακρόπολης-βόρειου πύργου και στο δεύτερο κεντρικό οδικό άξονα, από το σημείο συμβολής του με τον προηγούμενο άξονα έως την είσοδο του προμαχώνα Τζαφέρ-Πασά. Οι εργασίες αυτές ολοκληρώθηκαν μέσα στο 1991.

Τις παραπάνω εργασίες επέβλεψε ως υπεύθυνη αρχιτέκτων η Γεωργία Καζαντζίδου.

ΕΛΠΙΔΑ ΧΑΤΖΗΔΑΚΗ

ΘΑΣΟΣ

Υποβρύχια ανασκαφική έρευνα

Η έβδομη ανασκαφική περίοδος στο αρχαίο λιμάνι «Κλειστός Λιμένας» της Θάσου διήρκεσε τέσσερις εβδομάδες και διενεργήθηκε από την Εφορεία Εναλίων Αρχαιοτήτων σε συνεργασία με τη Γαλλική Αρχαιολογική Σχολή υπό τη διεύθυνση του Δημήτρη Καζιάνη. Την επιτόπου διεύθυνση και εποπτεία από ελληνικής πλευράς είχε η αρχαιολόγος-δύτρια της Εφορείας Εναλίων Αρχαιοτήτων Αγγελική Σίμωσι και από γαλλικής πλευράς ο επιστημονικός διευθυντής του Γαλλικού Κέντρου Ερευνών J.Y. Empereur.

Στην έρευνα πήραν μέρος οι αρχιτέκτονες-δύτες Ν. Λιανός και Τ. Kozeli, οι εκπαιδευόμενοι αρχαιολόγοι C. Dovis, A. Nagy, V. Francois και I. Atteya-Darwich, οι τεχνικοί βυθού Κ. Κωνσταντόπουλος και L. Bochaton και ο δύτης Π. Χρονόπουλος· τη συντήρηση των αντικειμένων επιμελήθηκε η συντηρήτρια Ελευθερία Παπαδήμα.

Η έρευνα συνεχίστηκε και φέτος στο βορειοανατολικό τμήμα του λιμανιού προκειμένου να ολοκληρωθεί οριστικά.

Τομή 33. Συνεχίστηκε ο επιφανειακός καθαρισμός της αποβάθρας, που είχε εντοπιστεί κατά τις δύο προηγούμενες ανασκαφικές περιόδους[7] (Σχέδ. 1).

Ο σκοπός ήταν να διαπιστωθεί η τυχόν συνέχειά της σε βαθύτερο επίπεδο, ή αν αυτή γωνιάζει και κατευθύνεται προς τα βόρεια στο βορειοανατολικό πύργο IV, αλλά δυστυχώς τα αποτελέσματα δεν ήταν θετικά.

Στο σωζόμενο σήμερα προς Δ. πέρας της αποβάθρας, επειδή έχουν παλιά μεσολαβήσει εκσκαφικές εργασίες κατά τις οποίες πιθανώς να έχει αποξηλωθεί τμήμα της, ανοίχτηκε τριγωνική τομή προκειμένου να διαπιστωθεί ο αριθμός των δόμων.

Αποκαλύφθηκε μόνον ένας δόμος, πάχ. 0,40 μ., ενώ ανασκάφηκε και το χαντάκι θεμελίωσης της αποβάθρας, αποτελούμενο από μικρού μεγέθους ακατέργαστους λίθους.

Προκειμένου να προσδιοριστεί επακριβώς η χρονολόγηση της αποβάθρας ανοίχτηκε ένα μικρό σκάμμα κάτω από τους λίθους του χάνδακα θεμελίωσης, από όπου περισυλλέχθηκαν τα ακόλουθα αντικείμενα: διακόσια περίπου τμήματα αγγείων καθημερινής χρήσης, μεταξύ των οποίων αμφορείς και κέραμοι· αρκετά κόκκαλα και ξύλα, που θα δοθούν στο Κέντρο Ερευνών «Δημόκριτος» για χρονολόγηση· τρία μανιταρόσχημα χείλη, ανήκοντα πιθανώς σε παναθηναϊκούς αμφορείς· πολλά όστρακα μελαμβαφών αγγείων διαφόρων τύπων του 5ου αι. π.Χ.· λαβή από κιονωτό κρατήρα· τμήμα από ειδώλιο. Τα αντικείμενα που αποκαλύφθηκαν και περισυλλέχθηκαν κάτω από το χανδάκι θεμελίωσης της αποβάθρας την χρονολογούν στον 5ο αι. π.Χ.

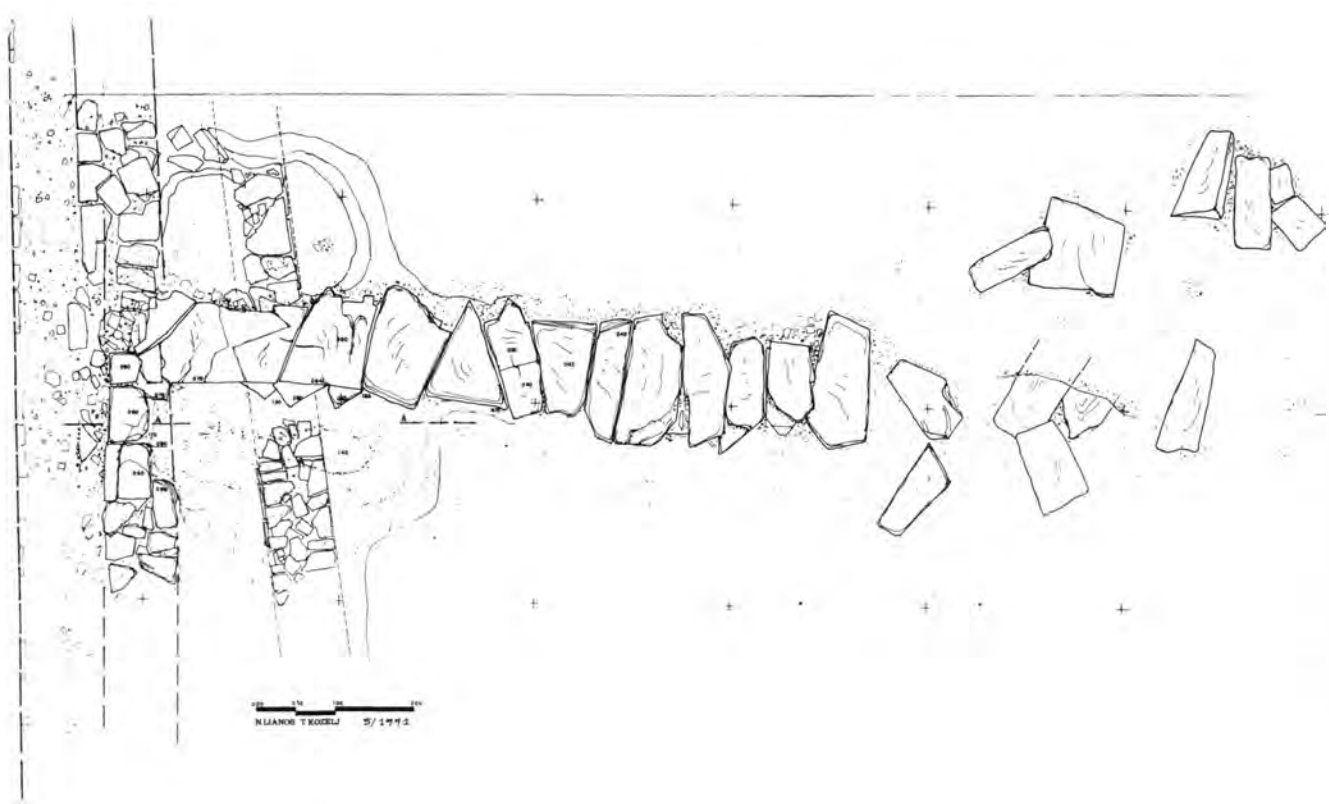
Τομή 32. Καθαρίστηκε ένα μικρό τμήμα των τομών 32 και 30, που είχαν ανασκαφεί το προηγούμενο έτος, προκειμένου να αποκαλυφθεί η σωστή διεύθυνση του τοίχου με τους πλακοειδείς λίθους για να διαπιστωθεί η συνέχειά του προς το τείχος του 5ου αι. π.Χ. (Σχέδ. 2). Σε απόσταση 1,5 μ. βόρεια της τομής 32, που είχε ανασκαφεί πέρυσι, αποκαλύφθηκε η συνέχεια του ζητούμενου τοίχου. Από τη θεμελίωση του τοίχου αυτού ανελκύστηκαν όστρακα ανήκοντα στα τέλη του 6ου-αρχές του 5ου αι. π.Χ. τα οποία χρονολογούν τον τοίχο στην ίδια περίοδο.

Στο μεσοδιάστημα όμως των δύο τομών, στις οποίες δίδεται η ονομασία 32, δεν υπάρχει τοίχος. Έχουν μόνο απομείνει, πιθανώς από τη θεμελίωση του τοίχου, δύο πλακοειδείς λίθοι, οι οποίοι μετακινούνται εύκολα. Ο τοίχος της τομής 32 δεν φθάνει έως το τείχος του 5ου αι. π.Χ., αλλά φυσικά τίποτε δεν είναι βέβαιο, αφού έχουν προηγηθεί σύγχρονες εκσκαφικές εργασίες. Και φέτος συνεχίστηκαν οι έρευνες στον Κόκκινο Φανό.

Τομή 31. Στην τομή 31 ανατολικά της πυργοειδούς ορθογώνιας κατασκευής κάτω από το σύγχρονο κρηπίδωμα του κόκκινου Φανού αποκαλύφθηκαν δέκα στη σειρά ημίεργοι ψευδοκίονες, μπατικοί, που αποτελούν τη δόμηση του παλαιοχριστιανικού μώλου. Ο μώλος αυτός ένωνε το βορειοανατολικό πύργο IV με την προαναφερόμενη ορθογώνια πυργοειδή κατασκευή (Σχέδ. 3· Πίν. 183 β). Τα όστρακα που ανελκύστηκαν από την τομή 31 ανήκουν κατεξοχήν σε υστερορωμαϊκούς αμφορείς LR1, ενώ στους ώμους ενός σώζεται graffiti.

Επιπροσθέτως, βρέθηκαν ριγμένοι για την προστασία του παλαιοχριστιανικού μώλου, πέραν των δύο ογκολίθων αρχαϊκών χρόνων με κυψελωτή διακόσμηση που είχαν πέρυσι ανελκυστεί, οκτώ ακόμη ογκόλιθοι με την ίδια διακόσμηση. Σε μερικούς από αυτούς σώζονται βαθύνσεις για την τοποθέτηση αγάλματος. Για την προέλευση των ογκολίθων αυτών δεν μπορούμε να είμαστε σίγουροι εξαιτίας του μεγάλου αριθμού τους στο χώρο αυτό. Υπάρχει δηλαδή η πιθανότητα μερικοί από αυτούς να προέρχονται εκτός από τα μνημεία της αγοράς, και από την ορθογώνια κατασκευή κάτω από τον κόκκινο Φανό. Η β΄ χρήση τους για την προστασία του παλαιοχριστιανικού κυματοθραύστη προκύπτει από την ύπαρξη των θραυσμάτων των υστερορωμαϊκών αμφορέων στη θεμελίωσή του.

7. BCH 114 (1990), σ. 881-887. ΑΑΑ XX (1987), σ. 75-92. BCH 116 (1992) σ. 721-726. ΑΔ 45 (1990): Χρονικά, σ. 529-532.

Σχέδ. 1. Θάσος. Αρχαίο λιμάνι. Βορειοανατολικό τμήμα. Κάτοψη της τομής 33 της ανασκαφής.

Τομή 29. Ονομάστηκε η τομή που ανοίχτηκε 20 μ. ανατολικότερα της τομής 31 (Σχέδ. 4). Και εδώ αποκαλύφθηκε η συνέχεια του παλαιοχριστιανικού λιμενοβραχίονα αποτελούμενου από μπατικούς ψευδοκίονες. Από την τομή ανελκύστηκαν δύο μαρμάρινες πλάκες διαβρωμένες, οι οποίες σώζουν τμήματα κυκλικών βαθύνσεων. Οι πλάκες αυτές φαίνεται ότι ανήκουν στις ράμπες των νεωρίων του λιμανιού και οι βαθύνσεις χρησίμευαν για την τοποθέτηση των κιόνων, που σε δεύτερη χρήση χρησιμοποιήθηκαν στη δόμηση του παλαιοχριστιανικού μώλου. Επίσης, ανελκύστηκαν πολλά τεμάχια υστερορωμαϊκών αμφορέων, πολλοί από τους οποίους σώζουν στους ώμους τους graffiti, ενώ άλλα κομμάτια συγκολλούνται με τμήματα αμφορέων που είχαν ανελκυστεί την προηγούμενη ανασκαφική περίοδο.

Η ανασκαφική έρευνα στον «κλειστό» πολεμικό λιμένα της Θάσου ολοκληρώθηκε, απομένει τώρα να ερευνηθεί ο εμπορικός λιμένας ανατολικά του «κλειστού», ο οποίος θα είναι το αντικείμενο της έρευνας μας για το 1992.

ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΣΙΜΩΣΙ - JEAN-YVES EMPEREUR

ΝΟΜΟΣ ΗΡΑΚΛΕΙΟΥ

Έρευνα ναυαγίου "La Thérèse"

Για πέμπτο συνεχή χρόνο άρχισαν δυτικά του βενετσιάνικου φρουρίου του Ηρακλείου, στον κόλπο Δερματά, οι εργασίες για την αποκάλυψη του ναυαγίου του πλοίου "La Thérèse", το οποίο ως γνωστό ήταν η υποναυαρχίδα του γαλλικού στόλου που απέστειλε ο Λουδοβίκος ΙΔ΄ το 1669, στον πολιορκούμενο από τα τουρκικά στρατεύματα Χάνδακα[8].

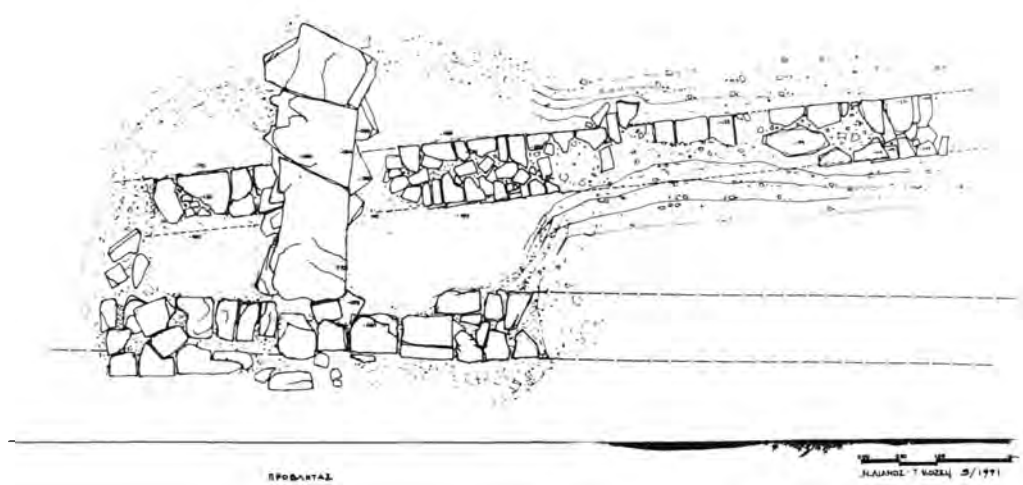
Η υποβρύχια έρευνα άρχισε το 1987 υπό τη διεύθυνση των Μ. Αναγνωστοπούλου και Ν. Λιανού και με τη συνεργασία της αρχαιολόγου-αυτοδύτριας Χρ. Σαμίου, σύμφωνα με τις αποφάσεις του Κεντρικού Αρχαιολογικού Συμβουλίου του ΥΠΠΟ.

Κατά τη διάρκεια των φετινών εργασιών συνεχίστηκε το έργο της αποκάλυψης τμημάτων του ναυαγίου. Ολοκληρώθηκε η αποτύπωση των δύο πρυ-

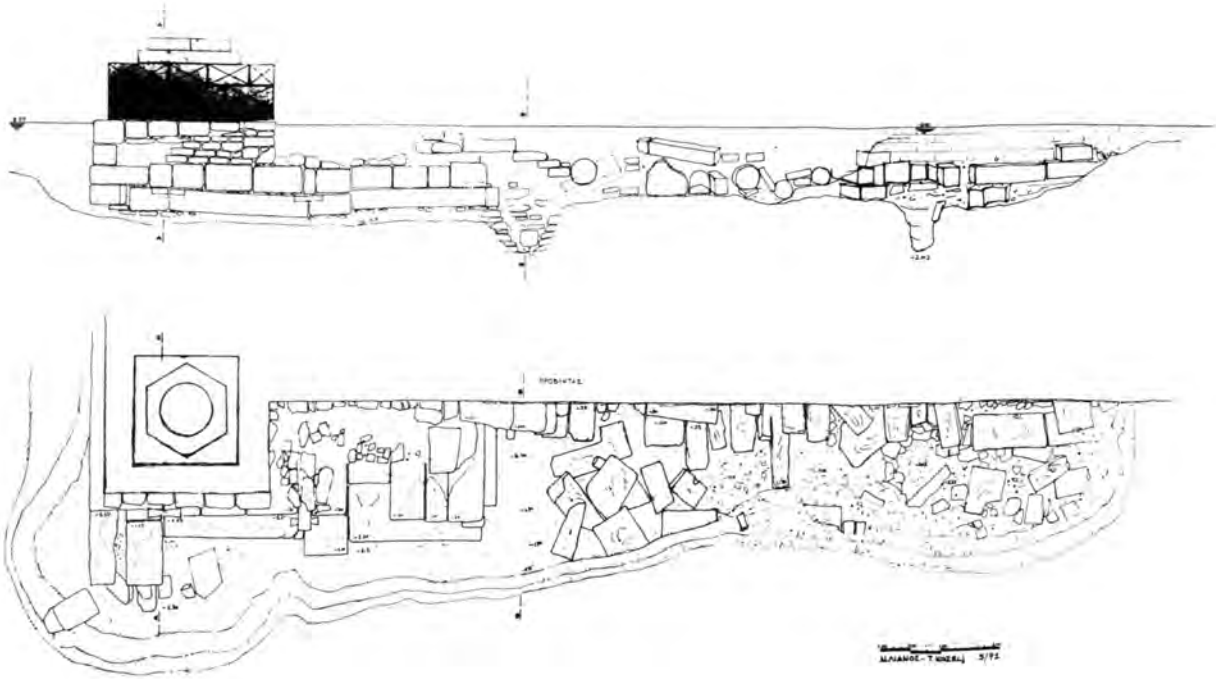
8. ΑΑΑ XIX (1986), σ. 45-70. La nave del Re Sole, ARCHEO, 08.1989.

μνιαίων καταστρωμάτων του πλοίου, τα οποία εμφανίσθηκαν κατά τη διάρκεια της ανασκαφής. Οι όλες εργασίες στο βυθό τεκμηριώθηκαν παράλληλα με φωτομετρική κάλυψη, χάρη στο ειδικό σύστημα τριών μετακινούμενων πλαισίων, που για πρώτη φορά χρησιμοποιείται στην Ελλάδα (Πίν. 184 α).

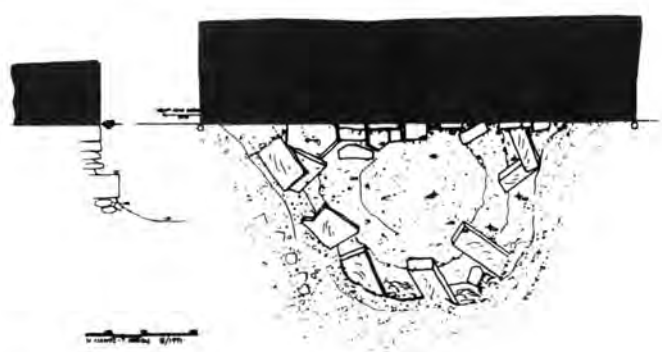
Επίσης με τη χρησιμοποίηση ειδικής κατασκευής αποτελούμενης από λεπτές κάθετες μεταλλικές βέργες

Σχέδ. 2. Θάσος. Αρχαίο λιμάνι. Βορειοανατολικό τμήμα. Κάτοψη της τομής 32 της ανασκαφής.

Σχέδ. 3. Θάσος. Αρχαίο λιμάνι. Βορειοανατολικό τμήμα. Κάτοψη και όψη της τομής 31 της ανασκαφής.

Σχέδ. 4. Θάσος. Αρχαίο λιμάνι. Βορειοανατολικό τμήμα. Κάτοψη της τομής 29 της ανασκαφής.

επιτεύχθηκε η μέτρηση των εγκάρσιων διατομών του κατά μήκος άξονα του ναυαγίου.

Συνολικά μέχρι σήμερα έχουν ανασκαφεί 48 τ.μ. από το συνολικό σωζόμενο μέγεθος του ναυαγίου που είναι 30x8 μ. (Πίν. 184 β).

Έχουν ανελκυσθεί 150 περίπου ευρήματα μεταξύ των οποίων κανόνια, χρυσά νομίσματα, κεραμική κτλ. πολλά από τα οποία εκτίθενται στο Ιστορικό Μουσείο Ηρακλείου.

ΜΑΡΙΑ ΑΝΑΓΝΩΣΤΟΠΟΥΛΟΥ - ΝΙΚΟΣ ΛΙΑΝΟΣ

ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΑΛΑΙΟΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΣΠΗΛΑΙΟΛΟΓΙΑΣ

Καλαμπάκα

Σπήλαιο Θεόπετρας

Το 1990 και 1991 ήταν αντίστοιχα η τέταρτη και πέμπτη χρονιά της ανασκαφής του σπηλαίου της Θεόπετρας, όπου έχουν διαπιστωθεί επιχώσεις νεολιθικής, ανώτερης παλαιολιθικής και μέσης παλαιολιθικής εποχής, ενώ αναζητάται και η ύπαρξη της μεσολιθικής, που αμφισβητούνταν ως τώρα για τη Θεσσαλία.

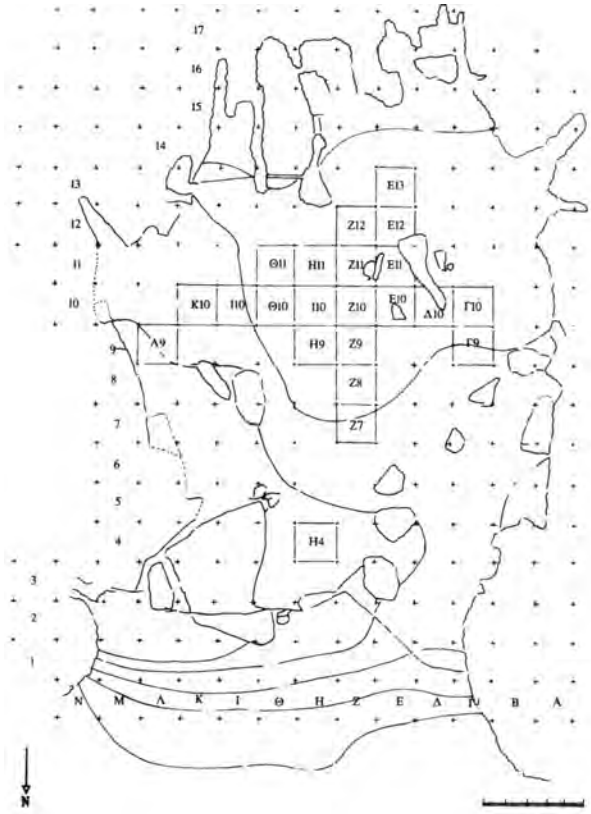
Κατά τις δύο αυτές χρονιές η ανασκαφή διήρκεσε από τέσσερις εβδομάδες και οι εργασίες συνεχίστηκαν στα ήδη ανοιγμένα από προηγούμενες περιόδους σκάμματα (Ζ8, Ζ9, Θ10, Ι10, Κ10, Γ9, Γ10), ενώ ανοίχτηκαν και νέα (Ζ11, Η11, Θ11, Δ10, Ε10, Ε11, Ε12, Ζ12 και Ζ7) (Σχέδ. 1).

Το βαθύ σκάμμα Ζ8-Ζ9 σκάφτηκε από βάθους 3,68 μ. όπου είχε σταματήσει το 1989 — ήδη τα στρώματα είναι της μέσης παλαιολιθικής εποχής — μέχρι βάθους 4,14 μ., όπου στη νότια περιοχή του Ζ9 εμφανίσθηκε σκληρή επιφάνεια ιζηματογενούς υλικού (κρούστα), κάτω από την οποία υπάρχει μαλακότερο υλικό (ίζημα επίσης), ροδαλού χρώματος χωρίς ευρήματα (όπως φάνηκε από περιορισμένο σκάψιμο). Το πάχος του φαίνεται να ξεπερνάει τα 0,50 μ. Σε βάθος 4,60 μ. το σκληρό αυτό υλικό καλύπτει πλέον ολόκληρο το χώρο του Ζ9, ενώ στο Ζ8 σε βάθος 5,18 μ. εξακολουθεί να υπάρχει επίχωση με έντονα ίχνη φωτιάς και μεγάλα εργαλεία από πυριτόλιθο. Η συνέχιση της ανασκαφής σε μεγαλύτερο βάθος και σε τόσο μικρή έκταση δεν είναι δυνατή και γι' αυτό ανοίχτηκε νέο προς Β. σκάμμα (Ζ7) προς αναζήτηση της συνέχειας του Ζ8.

Στο σκάμμα Ζ7 η νεολιθική επίχωση φαίνεται να μην έχει διαταραχθεί από νεότερες χρήσεις, όπως έχει ιδιαίτερα έντονα συμβεί στα γειτονικά Ζ8 και Ζ9 σκάμματα. Βρέθηκαν επίσης αρκετά ανθρώπινα οστά κρανίου και δόντια, καθώς και εργαλεία από πυριτόλιθο. Σε βάθος 1,15 μ. στη βόρεια περιοχή και 1,37 μ. στη νότια εμφανίσθηκε σκληρό ίζημα, που δημιουργήθηκε πιθανότατα από έντονη σταγονορροή και ακολουθεί πορεία κατωφερή από Β. προς Ν. Το ίδιο ίζημα είχε εμφανισθεί και στο διπλανό σκάμμα Ζ8, όπου όριζε τη μετάβαση από τη νεολιθική στην παλαιολιθική επίχωση[1]. Το ίζημα αυτό στο Ζ8 είχε πάχος 0,15-0,20 μ., εδώ όμως έφτανε τα 0,70 μ. και ήταν παχύτερο στη βόρεια περιοχή, προς την είσοδο της σπηλιάς, και λέπταινε προχωρώντας προς Ν. Βρέθηκαν σ' αυτό λίγα εργαλεία πυριτολίθου καθώς και λίγα οστά ζώων. Η ανασκαφή σταμάτησε σε βάθος 2,17 μ., αφού είχε ήδη αφαιρεθεί όλο το σκληρό ίζημα.

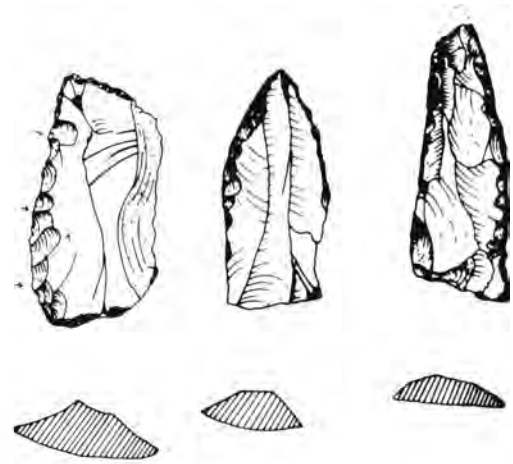
Η ανασκαφή στο σκάμμα Ι10 άρχισε με ένα σοβαρό πρόβλημα, καθώς λαθρανασκαφείς μπήκαν για πρώτη φορά και προκάλεσαν σοβαρές ζημιές καταστρέφοντας μέρος της ανώτερης στρωματογραφίας, ενώ με επιμονή κατασκάφτηκε η περιοχή όπου το 1989 υπήρχαν ενδείξεις παρουσίας ανθρώπινων οστών. Στόχος ήταν τα οστά αυτά να αποτελέσουν αντικείμενο κανονικής ανασκαφής την επόμενη χρονιά ώστε να διελευκανθεί αν επρόκειτο για ταφή κατά χώραν ή για απλά σκελετικά κατάλοιπα, πράγμα που δεν μπορεί πλέον να επιβεβαιωθεί. Τα οστά αυτά είχαν εντοπισθεί στην ανατολική παρειά του σκάμματος Ι10, σε στρώματα ανώτερης παλαιολιθικής εποχής, και παρά την καταστροφή τους είναι φανερό ότι σώζονται τμήματα θραυσμένου κρανίου, αλλά και μακρών οστών, από τα οποία πιθανώς να καταστεί εφικτή η εξακρίβωση αν επρόκειτο για πλήρη σκελετό ή όχι. Στο ίδιο σκάμμα Ι10, περίπου στο μέσον του (από Β. προς Ν.) παρατηρήθηκε απότομο κατέβασμα της νεολιθικής επίχωσης, έτσι ώστε στο ανατολικό μισό να είναι μικρότερη, περίπου 0,25 μ., ενώ στο δυτικό μισό φθάνει μέχρι βάθους 0,60 μ. Στο προς Δ. γειτονικό του σκάμμα Θ10 η νεολιθική επίχωση είναι ακόμα μεγαλύτερη 0,80 μ. ενώ στο σκάμμα Η10 φθάνει τα 1,40 μ. Το γεγονός αυτό δημιουργεί ερωτήματα προς το παρόν, οπωσδήποτε όμως θα έχει κάποια λογική εξήγηση που θα βρεθεί με περαιτέρω ανασκαφή. Ενώ λοιπόν στο δυτικό μισό σκάμμα εξακολουθούσαν να έρχονται στην επιφάνεια νεολιθικά ευρήματα, στο ανατολικό μισό αποκαλύπτονταν εργαλεία από πυριτόλιθο ανώτερης παλαιολιθικής εποχής ή μεσολιθικής, καθώς και ακέραια μεγάλα χαλίκια πυριτόλιθου, που είχαν συγκεντρωθεί εδώ με σκοπό την αποκοπή εργαλείων. Σε βάθος 1,27 μ. σε επαφή με τη βόρεια παρειά αποκαλύφθηκε πήλινη ημικυκλική κατασκευή με περιχείλωμα (εστία), διαστ. 0,90Χ0,45 μ., με έντονα ίχνη καύσης στο εσωτερικό της. Πιθανώς το ολοκληρωμένο σχήμα της να είναι κυκλικό, αν σκαφτεί πέρα από τα βόρεια όρια του σκάμματος. Διατηρήθηκε στη θέση της. Από βάθους 2,05 μ. και εξής σκάβεται ενιαία με το διπλανό Κ10, που είχε σταματήσει πέρυσι στο ίδιο βάθος. Σε βάθος 2,40 μ. στην ανατολική περιοχή του σκάμματος Κ10 αποκαλύφθηκε σκληρό υλικό, που καλύπτει το μισό

1. Βλ. ΑΔ 43 (1988): Χρονικά, σ. 676-678.

Σχέδ. 1. Καλαμπάκα. Σπήλαιο Θεόπετρας. Κάτοψη της ανασκαφής.

(Με διακεκομμένη γραμμή σημειώνεται η περιοχή των μεγάλων αναμοχλεύσεων από μεταγενέστερη χρήση).

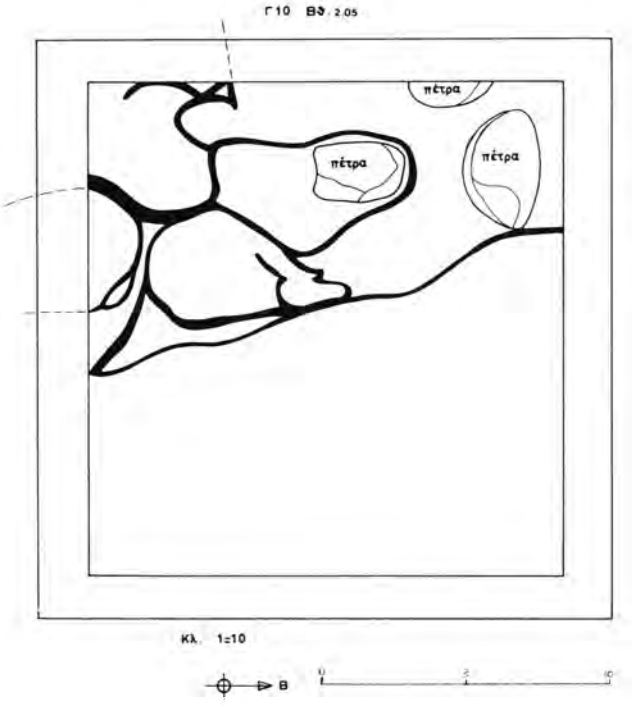

Σχέδ. 2α-γ. Καλαμπάκα. Σπήλαιο Θεόπετρας. Εργαλεία Μέσης Παλαιολιθικής εποχής από τα σκάμματα Θ10, Ι10 και Κ10.

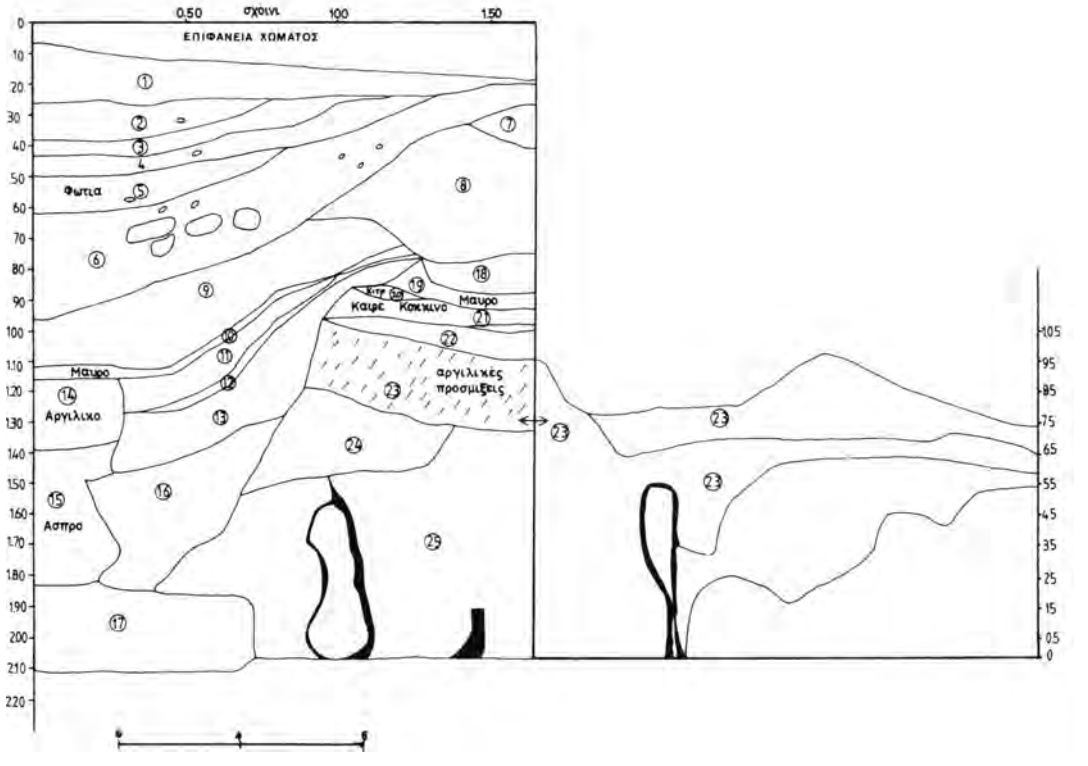
και πλέον σκάμμα και το οποίο ή ανήκει στον ασβεστολιθικό πυθμένα της σπηλιάς ή πρόκειται για σκληρό ίζημα. Ανάλογο υλικό είχε εντοπισθεί και στο διαγώνιο σκάμμα Λ9 στο ίδιο περίπου βάθος. Από δω και στο εξής ενοποιήθηκε και το γειτονικό προς Δ. σκάμμα Θ10, ώστε το σκάψιμο να γίνεται οριζόντια σε έκταση. Από δω προέρχονται περίπου 30 πυριτόλιθοι σε κάθε ανασκαφικό σκάμμα. Σ' αυτό το βάθος φαίνεται πως τα στρώματα χρονολογούνται στη μέση παλαιολιθική εποχή, αφού τα εργαλεία έχουν πια σαφώς μεγαλύτερο μέγεθος. Αποκαλύπτονται επίσης πυρήνες και λίγα οστά. Η ανασκαφή συνεχίσθηκε μέχρι βάθους 3 μ. σε στρώματα μέσης παλαιολιθικής εποχής δίνοντας εξαιρετικά δείγματα εργαλείων από πυριτόλιθο (Σχέδ. 2 α-γ) και έντονα ίχνη φωτιάς.

Συνεχίσθηκε επίσης η έρευνα στο σκάμμα Γ10 από βάθους 1,75 μ. που είχε σταματήσει το 1989 σε στρώματα ανώτερης παλαιολιθικής ή μεσολιθικής εποχής[2]. Όμως σε βάθος 2,05 μ. βρέθηκε σκληρό χώμα, σαν πατημένο δάπεδο, στη δυτική περιοχή του οποίου παρατηρήθηκαν σκούροι κυκλοτερείς σχηματισμοί (Σχέδ. 3), που πιθανώς είναι αποτυπώματα σκευών από φθαρτά οργανικά υλικά (δέρμα, ξύλο). Το εσωτερικό τους είναι ανοιχτόχρωμο χωρίς ευρήματα. Στη βορειοδυτική γωνία του σκάμματος παρατηρήθηκε τριγωνικός συνδυασμός τριών πετρών με έντονη καύση εντοπισμένη ανάμεσά τους, που θυμίζει τις υπαίθριες «πυροστιές» των σημερινών ανθρώπων της υπαίθρου. Έτσι αποφασίσθηκε η διάνοιξη του γειτονικού προς Β. σκάμματος Γ9 για αναζήτηση της συνέχειας αυτών των σχηματισμών. Μέχρι βάθους 1,40 μ. η επίχωση ήταν νεολιθική. Σ' αυτό το βάθος στη βορειοανατολική περιοχή αποκαλύφθηκαν έντονα κατάλοιπα φωτιάς με πολυχρωμία στάχτης σε επάλληλα στρώματα (μαύρο, γκρί, κιτρινωπό, τρεις αποχρώσεις του κόκκινου και άσπρο). Κάλυπτε έκταση 1,04x0,43 μ. ενώ φαίνεται να προχωρά και πέρα από τα βόρεια όρια του σκάμματος. Μεσολαβούσε μια λωρίδα πλ. 0,20 μ. χωρίς ίχνη φωτιάς και ξανά συνεχιζόταν προς το κέντρο του σκάμματος δημιουργώντας μια νέα εστία επιφάνειας 0,85x0,94 μ. Η ίδια φωτιά είχε βρεθεί και στο

2. Όπως διαπιστώθηκε με ραδιοχρονολογήσεις άνθρακα αυτού του στρώματος, καθώς και του προαναφερθέντος Ι10, ανήκουν στη μεσολιθική φάση, που για πρώτη φορά διαπιστώνεται εδώ η ύπαρξή της για τη Θεσσαλία (Γ9 βάθ. 1,72 μ., ηλικία 8.949-7.539 π.Χ., και Ι10 βάθ. 0,75-0,88 μ., ηλικία 7.554-7.496 π.Χ.).

Σχέδ. 3. Καλαμπάκα. Σπήλαιο Θεόπετρας. Κάτοψη του σκάμματος Γ10.

Σχέδ. 4. Καλαμπάκα. Σπήλαιο Θεόπετρας. Στρωματογραφική τομή της νότιας παρειάς του σκάμματος Γ10.

Γ10, στην ανατολική περιοχή. Η ανασκαφή στο σκάμμα Γ9 συνεχίσθηκε μέχρι βάθους 2,23 μ., όπου στρώματα ανώτερης παλαιολιθικής εποχής (βάθος 1,88 μ., ηλικία 13.099-12.440 π.Χ. σύμφωνα με ραδιοχρονολογήσεις). Εδώ δεν παρατηρήθηκαν κυκλοτερείς μαύροι σχηματισμοί, όμως βρέθηκαν πολλές μάζες κόκκινου άψητου πηλού, συνήθως κοντά σε κατάλοιπα φωτιάς, άλλοτε μεγαλύτερες και ακανόνιστου σχήματος και άλλοτε μικρότερες κυλινδρικού σχήματος, διαμ. 0,03 μ. περίπου, που θα πρέπει να αποδοθούν σε προσπάθεια κατασκευής άψητων σκευών ή και ειδωλίων. Βρέθηκαν επίσης αρκετά λίθινα εργαλεία από σκούρο καστανό πυριτόλιθο.

Ανοίχτηκαν τρία ακόμα νέα συνεχόμενα σκάμματα (Ζ11, Η11, Θ11· Σχέδ. 1), στα οποία η ανασκαφή γίνεται οριζόντια, δηλ. ακολουθώντας ένα στρώμα καταστροφής με γκρεμισμένες πέτρες, το οποίο είχε εντοπιστεί και στα υπόλοιπα σκάμματα του κέντρου (άξονες Ζ, Η, Θ). Το στρώμα αυτό άρχιζε στην ανατολική περιοχή του Θ11 λίγο κάτω από τη σημερινή επιφάνεια σε βάθος 0,25 μ., ενώ στο Ζ11 έφτανε σε βάθος 0,80-0,90 μ. Οι πέτρες στην ανατολική περιοχή ήταν πυκνότερες και λίγο μεγαλύτερες, γενικά όμως δεν μπορεί να καθοριστεί με βεβαιότητα αν πρόκειται για γκρεμισμένη κατασκευή ή για μικρούς βράχους που έχουν πέσει από την οροφή σε κάποια εποχή έντονης σεισμικότητας. Ίσως αυτό να είναι και το πιθανότερο. Ανάμεσα στις πέτρες υπάρχει πολλή νεολιθική κεραμική, αλλά συχνά και νεότερων χρόνων. Εκτός από τις πέτρες υπάρχουν και κατάλοιπα διαλυμένων πλιθιών, που ίσως ενισχύουν την άποψη της λίθινης κατασκευής, στην οποία τα πλιθιά θα αποτελούσαν το επάνω μέρος των τοίχων.

Παράλληλα καθαρίσθηκε από τη νεότερη επίχωση η περιοχή των σκαμμάτων Δ10, Ε10, Ε11, Ε12 και Ζ12, που κάλυπτε ένα τεράστιο βράχο διαστ. 3,50x4,50x3 μ. χωρίς να έχει αποκαλυφθεί ακόμη σ' όλο του το μέγεθος, αποκολλημένο από την οροφή του σπηλαίου την ίδια πιθανότατα εποχή που έπεσαν και οι μικρότερες πέτρες, αφού το στρώμα με τις γκρεμισμένες πέτρες φθάνει μέχρι τη βάση του πεσμένου βράχου σε βάθος 1,40 μ. περίπου. Όλη η επίχωση γύρω από το βράχο είναι έντονα διαταραγμένη, καθώς νεολιθικά ευρήματα είναι ανακατεμένα με ίχνη φωτιάς νεότερων χρόνων και κατάλοιπα καμένων περιττωμάτων αιγοπροβάτων.

Με την πτώση του ο βράχος αυτός προκάλεσε ασφαλώς τρομερή καθίζηση όλων των στρωμάτων, που φαίνεται και στη στρωματογραφία του γειτονικού σκάμματος Γ10 (Σχέδ. 4). Από βάθος 1,40 μ. και κάτω σταμάτησαν τα κεραμικά ευρήματα στα σκάμματα Ε12 και Ζ12 και άρχισαν τα παλαιολιθικά στρώματα.

ΝΙΝΑ ΚΥΠΑΡΡΙΣΗ-ΑΠΟΣΤΟΛΙΚΑ

ΕΦΟΡΕΙΑ ΑΡΧΑΙΟΠΩΛΕΙΩΝ ΚΑΙ ΙΔΙΩΤΙΚΩΝ ΣΥΛΛΟΓΩΝ

Το έργο της Εφορείας διεκπεραιώθηκε από τις υπογράφουσες με τη βοήθεια της αρχαιολογικής γραμματέως Βασιλικής Κολόμβα και της δακτυλογράφου Σοφίας Τσάτσαρη. Στο πλαίσιο των εκπαιδευτικών προγραμμάτων της ΕΟΚ εργάστηκε μόνο η πτυχιούχος του Παντείου Πανεπιστημίου Αναστασία Κουτσή. Το ολιγάριθμο προσωπικό και ο βραδύτατος ρυθμός με τον οποίο εξετάζονται τα θέματα της Εφορείας από το Τοπικό Συμβούλιο Μνημείων Στερεάς Ελλάδος επιβράδυναν το έργο της Εφορείας κατά το 1991. Παρά τους ανασταλτικούς αυτούς παράγοντες διενεργήθηκε ο έλεγχος, η καταγραφή και η φωτογράφηση: 1) των αρχαίων και των εικόνων νέων κατόχων, 2) των νέων αποκτημάτων των ιδιωτικών αρχαιολογικών συλλογών, 3) των αρχαιοπωλείων και 4) των προστατευόμενων πολιτιστικών αγαθών με προέλευση το εξωτερικό. Συγκεκριμένα, καταγράφηκαν 607 αρχαία, 514 εικόνες και εκκλησιαστικά αντικείμενα και με τη συνδρομή του Νομισματικού Μουσείου των Αθηνών 1.865 νομίσματα. Για τον υπομνηματισμό των σχετικών καταλόγων και τον εμπλουτισμό του αρχείου έγιναν 1.940 φωτογραφικές λήψεις, οι περισσότερες από το προσωπικό της Εφορείας, σε βάρος της προώθησης του έργου της καταγραφής.

Από τα ανωτέρω αρχαία λίγα είναι τα αξιόλογα για να αναφερθούν.

Μετά το θάνατο του κατόχου - συλλέκτη Henry M. Blackmere, αμερικανού πολίτη και μόνιμου κατοίκου Αθηνών, τα 136 αρχαία που είχε εισαγάγει από το εξωτερικό διασπάστηκαν σε τρεις ομάδες. Η πρώτη, από 86 αρχαία με παραστατικά εισαγωγής στην Ελλάδα, περιήλθε στους κληρονόμους του, μόνιμους κατοίκους των Ηνωμένων Πολιτειών. Τη δεύτερη ομάδα από 18 αρχαία ελάσσονος σημασίας παρέλαβε ο πληρεξούσιος δικηγόρος των κληρονόμων του H.M. Blackmere για να τα διαθέσει σε αρχαιοπωλεία της Αθήνας, ενώ η τρίτη ομάδα από 19 αρχαία χωρίς παραστατικά εισαγωγής περιήλθε στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο (αριθ. ΒΕ 30/1991) για τον εμπλουτισμό των συλλογών του. Αυτή η ομάδα περιλαμβάνει 11 γυάλινα αγγεία — μυροδοχεία, πρόχους, κάνθαρο και αρυβαλλοειδές ληκύθιο — ρωμαϊκών χρόνων και εργαστηρίων πιθανότατα αιγυπτιακών. Του τέλους περιόδου των Αντωνίνων προς την πρώιμη περίοδο των Σεβήρων είναι η μαρμάρινη κεφαλή (αριθ. κατ. 50, ύψ. 0,30 μ.) (Πίν. 185 α) από γυναικείο άγαλμα, της οποίας η κόμμωση παραβάλλεται με πρώιμο τύπο κόμμωσης της Ιουλίας Δόμνας, που χρονολογείται στα 193-210 μ.Χ. Αλλά η κόμμωση της κεφαλής Blackmere δεν παρουσιάζει τον προσκολλημένο στο μάγουλο βόστρυχο, που αποτελεί ατομικό χαρακτηριστικό της αυτοκράτειρας[1]. Η εικονογραφική αξία αυτής της κεφαλής είναι γενικά συζητήσιμη, λόγω του τρόπου που αποδίδονται τα επιζωγραφισμένα χείλη, τα οποία προδίδουν δευτερογενή επεξεργασία[2], ίσως υπό την επήρεια πορτραίτων Φαγιούμ. Από τα τρία κατωταλιωτικά αγγεία —αμφορέας και δύο κρατήρες— της πρώην συλλογής Η. Blackmere, περισσότερο ενδιαφέρον παρουσιάζει ο κρατήρας με τις ελικοειδείς λαβές, των οποίων το κέντρο κοσμείται με ανάγλυφα γοργόνεια (αριθ. κατ. 5, ύψ. 0,41-0,495 μ.) Πίν. 186 β). Η παράσταση της πίσω όψης — επιτάφια στήλη δεμένη με ταινίες και πλαισιωμένη από ανδρική και γυναικεία μορφή —και η παράσταση της κύριας όψης — ιωνικός ναΐσκος που στεγάζει καθιστή σε βράχο γυναικεία μορφή με υδρόβιο πουλί στο προβαλλόμενο δεξί χέρι της (= Αφροδίτη;) — έχουν ως άμεσα παράλληλα αγγεία της Απουλίας του 350-325 π.Χ. και πιθανότατα του ζωγράφου της Κοπεγχάγης 4223[3]. Σε αγγεία της Απουλίας του 350-325 π.Χ. βρίσκει παράλληλα το σχήμα και του δεύτερου, κωδωνόσχημου, κρατήρα (αριθ. κατ. 4, ύψ. 0,35 μ.) (Πίν. 185 γ) αν και η κόσμηση με την παράσταση δύο ιματιοφόρων νέων στην πίσω όψη και της μαινάδας με το φτερωτό έρωτα στην κύρια, όπου τις δύο μορφές αποχωρίζει «στήλη» από ρόδακες, απαντάται σε αγγεία της Καμπανίας, ιδιαίτερα του ζωγράφου του Laghetto. Στο ίδιο περίπου χρονικό διάστημα και στην ίδια κατηγορία κατωταλιωτικών αγγείων μπορεί να ενταχθεί και ο αμφορέας (αριθ. κατ. 3, ύψ. 0,48 μ.) με παράσταση ιματιοφόρων στην πίσω όψη, και με πυρσοφόρο σάτυρο και καθισμένη σε βράχο γυναικεία μορφή, η οποία κρατεί φιάλη στο δεξί χέρι της από όπου αναδύεται φίδι, στην κύρια. Από τα έργα της πηλοπλαστικής της πρώην συλλογής Η. Blackmere που περιήλθαν στο Εθνικό Μουσείο αξιόλογα είναι το προσωπείο ηθοποιού (αριθ. κατ. 49, διαστ. 0,13x0,115

1. J. Meischner, Das Framenporträt der Severzeit (Diss.), Berlin 1964, σ. 12 κ.ε. Typus 1a.

2. Για ανάλογες επεμβάσεις, βλ. Boreas 3 (1980), σ. 100, πίν. 8.1.

3. A.D. Trendall and A. Cambitoglou, Second Suppl. to the Red-figured Vases of Apulia I, 1991, σ. 128, αριθ. 50-56, έγχρ. πίν. XXIX.

μ.) του 4ου αι. και η κοίλη προτομή νέου του β΄ μισού του 5ου αι. (αριθ. κατ. 23, ύψ. 0,115 μ.).

Μια δίζωνη εικόνα του 19ου αι. με την Παναγία Βρεφοκρατούσα και τους αγίους Θεοδώρους και ένας υπογεωμετρικός αμφορέας, ύψ. 0,385 μ. (Πίν. 185 δ) περιήλθαν από κληρονομιά στην κατοχή του Θεοφάνη Γκόφα, κατοίκου Αθηνών. Προβληματικός είναι ο καθορισμός της απόδοσης του αμφορέα σε συγκεκριμένο εργαστήριο του οποίου το σχήμα και πολλά από τα κοσμήματα αντλούν από την κυκλαδική ομάδα των γραμμικών νησιωτικών αμφορέων[4], αλλά η διάταξη των κοσμημάτων και η απόδοσή τους δεν έχει τη διαυγή και καλλιγραφική διατύπωση που παρουσιάζει η κόσμηση αυτής της κυκλαδικής ομάδας. Τοπικά εργαστήρια της Βόρειας Ελλάδας έχουν δώσει αμφορείς του τύπου του αμφορέα Γκόφα, στους οποίους οι κυκλαδικές επιδράσεις και οι επιδράσεις από άλλα εργαστήρια κεραμικής του ελληνικού χώρου διαμόρφωσαν ένα τοπικό ύφος συγγενικό με του αμφορέα[5]. Ωστόσο και σε αυτό το εργαστήριο δεν έχει άμεσα παράλληλα ο αμφορέας Γκόφα, για να αποκλεισθεί η προέλευσή του από τοπικά εργαστήρια της Πελοποννήσου.

Στο Χαράλαμπο Νεονάκη, κάτοικο Αθηνών, δόθηκε άδεια νόμιμης κατοχής αρχαίων, τα οποία κατά τη δήλωσή του προέρχονται από την περιοχή της αρχαίας Συβρίτου που βρίσκεται στο νομό Ρεθύμνης της Κρήτης. Πρόκειται για ένα ομοιογενές ως προς την ποιότητα του πηλού σύνολο από 23 αγγεία (ψευδόστομο αμφορέα, κρατηρίσκους, πρόχους, αρυβαλλοειδή ληκύθια και μόνωτα κύπελλα), από ένα αμφικωνικό και δύο δισκοειδή υφαντικά βάρη, από ένα πήλινο μικρό ειδώλιο ανθρώπινης μορφής (αριθ. κατ. 28, ύψ. 0,053 μ.) (Πίν. 185 ε) που ίσως ήταν προσαρτημένο στο χείλος ανοικτού αγγείου, από πήλινο ειδώλιο τετράποδου και από μία εντυπωσιακή ξυνωρίδα με δύο αναβάτες (αριθ. κατ. 31-32, ύψ. 0,1 και 0,115 μ. αντίστοιχα) (Πίν. 185 στ). Το σύνολο των πηλίνων, που συμπληρώνεται με 10 χάλκινες τοξωτές πόρπες, χρονολογείται στην πρωτογεωμετρική και τη γεωμετρική εποχή και ίσως προέρχεται από τάφο, όπως προδίδει η καλή διατήρηση των αγγείων και των ειδωλίων.

Στην κατοχή του Ισαάκ-Αγγέλου Ρήγα περιήλθε από κληρονομιά χρυσό στεφάνι ελληνιστικών χρόνων αποσπασματικά σωζόμενο (Πίν. 185 ζ). Αποτελείται από σχηματοποιημένα φύλλα ελιάς, προσαρτημένα σε λεπτή σωληνωτή βάση από λεπτό φύλλο χρυσού. Για τη χρήση του στεφανιού ως κτερίσματος είναι ενδεικτική η ασταθής βάση του.

Από τα 14 αρχαία που δήλωσε ο Νικόλαος-Περικλής Σαλμάς ότι κατέχει από την οικογένειά του και ότι είναι πιθανόν να προέρχονται από τον Ωρωπό, όπου και βρίσκεται η πατρική κατοικία του, τα αγγεία, ένα πήλινο ειδώλιο και δύο αποτμήματα αρχιτεκτονικών μελών ανήκουν σε κοινούς τύπους και γι' αυτό παρέμειναν στην ελεύθερη διάθεση του κατόχου. Κοινών τύπων είναι και τέσσερα μαρμάρινα έργα — αποσπασματικά σωζόμενα ή ακέραια — που κρίθηκαν χρήσιμα για τον εμπλουτισμό του Μουσείου Ωρωπού, επειδή για τα δύο γλυπτά είναι πιθανή η ολική ή μερική τους συμπλήρωση με υπάρχοντα θραύσματα και για τα δύο αρχιτεκτονικά μέλη η απόδοσή τους σε οικοδομήματα. Τα έργα που δεσμεύτηκαν για το Μουσείο Ωρωπού και για το Βυζαντινό Μουσείο αντίστοιχα είναι: α) Ένα μικρό απότμημα (αριθ. κατ. 9, διαστ. 0,27x0,17x0,08 μ.) από μικρού μεγέθους άγαλμα γυναικείας μορφής του 4ου αι. π.Χ., που σώζει το δεξί χέρι από τον καρπό έως τα λυγισμένα ακροδάκτυλα με τμήματα του χιτώνα και του ιματίου κατά το ύψος της μέσης της μορφής. β) Το κατώτερο τμήμα ανάγλυφης επιτύμβιας στήλης (αριθ. κατ. 10, σωζ. ύψ. 0,33, πλ. 0,37 μ.) (Πίν. 186 β) του τέλους του 4ου αι. π.Χ., που σώζει από την παράσταση σκύλο σε κατατομή προς τα αριστερά, και τα πόδια, από τα γόνατα και κάτω, ανδρικής μορφής όμοιας φοράς. Η μορφή θα έφερε στον αριστερό της ώμο αναδιπλωμένο ιμάτιο, του οποίου σώζεται μόνο η άκρη της μιας πτέρυγας κατά μήκος του αριστερού σκέλους.

Από τα δύο κιονόκρανα που κρίθηκαν χρήσιμα για τον εμπλουτισμό του Μουσείου, το ένα (αριθ. κατ. 11, διαστ. 0,13x0,315x0,16 μ.) είναι παλαιοχριστιανικό ιωνικού τύπου και το άλλο (αριθ. κατ. 13, διαστ. 0,24x0,22x0,15 μ.) είναι της Φραγκοκρατίας (13ου-15ου αι.) με οικόσημο της οικογένειας των Foscarini στη Χαλκίδα (Πίν. 186 α). Η πληροφορία του κατόχου ότι το σύνολο των δηλωθέντων έχει ως πιθανή προέλευση τον Ωρωπό επαληθεύτηκε, χάρη στην ταύτιση του ενετικού κιονοκράνου, από την αρχαιολόγο του Βυζαντινού Μουσείου Μ. Μαυροειδή, με το κιονόκρανο που είχε επισημάνει και σχεδιάσει ο Α. Ορλάνδος στον Άγιο Βλάσιο του Ωρωπού[6].

Η διεύθυνση της ΑΕ Ελαΐς δήλωσε δύο επιτάφιους κιονίσκους από μάρμαρο Υμηττού, που εκτίθενται στο προαύλιο του εργοστασίου. Οι κιονίσκοι βρέθηκαν πριν από πολλά χρόνια σε μπάζα συσσωρευμένα

4. ΑΔ 22 (1967): Μελέται, σ. 112-132, Πίν. 78-88. ASAtene 61, N.S. 45 (1983), III, σ. 153-169, εικ. 1-18.

5. ΑΕΜΘ 3 (1989), σ. 412-413, σχέδ. 2.

6. ΔΧΑΕ, περ. Β΄, τ. Δ΄ (1927), σ. 30, εικ. 3.

μπροστά από το εργοστάσιο της οδού Πειραιώς 74 (Νέο Φάληρο). Ο παλαιότερος (αριθ. κατ. 2, ύψ. 1, διαμ. 0,40 μ.) φέρει κάτω από το κυμάτιο της απόληξης επιγραφή σε τρεις στίχους: *ΙΣΙΑΣ ΑΠΟΛΛΩΝΤΟΥ / ΑΛΕΞΑΝΔΡΙΤΙΣ ΓΥΝΗ / ΞΑΝΘΟΥ ΤΛΩΕΩΣ*, της οποίας τα γράμματα επιτρέπουν τη χρονολόγησή του στον 4ο αι. π.Χ. Και ο δεύτερος, όμοιου τύπου κιονίσκος (αριθ. κατ. 1, ύψ. 0,70, διαμ. 0,18 μ.) είναι ενεπίγραφος: *ΣΩΤΑΙΡΟΣ / ΑΝΔΙΟΝΙΚΟΥ / -ΩΣΤ--ΙΗΣ* και κοσμείται με παράσταση λουτροφόρου σε κιβωτιόσχημη βάση, της οποίας αποδίδεται με χάραγμα μόνον το περίγραμμα. Με βάση το επισφαλές πάντα κριτήριο του τύπου των γραμμάτων της επιγραφής ο κιονίσκος αριθ. 1 χρονολογείται στον 1ο αι. π.Χ.

Η συλλογή της Αικατερίνης Γουλανδρή εμπλουτίστηκε με 20 νέα αποκτήματα, από τα οποία έξι αγοράστηκαν σε δημοπρασία του οίκου Sotheby's. Τα νέα αποκτήματα — μαρμάρινα αγγεία κατά κύριο λόγο, λίγα μπρούτζινα εργαλεία και πήλινο τηγανόσχημο σκεύος με δισκελή λαβή — είναι της ΠΚ Ι, ΙΙ και ΙΙΙ περιόδου, εκτός από μπρούντζινο ειδώλιο ερωτιδέα με δάδα στο υψωμένο αριστερό χέρι (αριθ. κατ. 983, ύψ. 0,20 μ.) που χρονολογείται στα ρωμαϊκά χρόνια. Από τα ΠΚ μαρμάρινα ειδώλια επισημαίνονται το πολυδιαφημισμένο «αρσενικούδι» (αριθ. κατ. 969, ύψ. 0,425 μ.)[7] για το μέγεθος και τον εικονογραφικό τύπο του, που συνδυάζει την τυπική στα ΠΚ γυναικεία ειδώλια θέση των χεριών με τα διεσταλμένα σκέλη και τη δήλωση του ανδρικού φύλου. Η διάσταση των σκελών, που προϋποθέτει την όρθια στάση της ανδρικής μορφής, και το μέγεθός της, που θα έφτανε το 1 μ. περίπου, δεν λύνουν τα προβλήματα τα σχετικά με τη θεϊκή ή την ανθρώπινη υπόστασή της, την κτερισματική ή αναθηματική χρήση της, γιατί τόσο αυτό το ανδρικό ειδώλιο, όσο και πολλά άλλα ΠΚ ειδώλια έχουν βάναυσα αποκοπεί από τον ιστορικό τους περίγυρο.

Η Εμπορική Τράπεζα έγινε κάτοχος 24 κυκλαδικών έργων — μαρμάρινων ειδωλίων κυρίως αποσπασματικά σωζόμενων, ενός πήλινου κρατηρίσκου και έξι πηνιόσχημων τριπτήρων της ΠΚ ΙΙ περιόδου — τα οποία αγόρασε στον οίκο Sotheby's του Λονδίνου. Το σύνολο αποτελεί μέρος του λεγόμενου «θησαυρού της Κέρου»[8] και εκτίθεται υπό μορφή διαρκούς παρακαταθήκης στο Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης του Ιδρύματος Ν.Π. Γουλανδρή.

Στις δραστηριότητες του παραπάνω ιδρύματος προσγράφεται η πρωτοβουλία της έκθεσης, σε ειδική αίθουσα του μεγάρου Σταθάτου, των 132 αρχαίων της Ακαδημίας Αθηνών, στην οποία τα είχε δωρήσει η Ειρήνη Αλιβιζάτου.

Η Αικατερίνη Σταθάτου αποποιήθηκε την ιδιότητα της ως συλλογέως ύστερα από την απόφασή της να προσφέρει 22 από τα πιο ενδιαφέροντα αρχαία της συλλογής της στο Μουσείο Μπενάκη και να μεταβιβάσει την κατοχή των υπόλοιπων 561 αρχαίων, που ανήκουν σε κοινούς τύπους αγγείων κατά κύριο λόγο, στην κόρη της Ελισάβετ Χρήστου Σταθάτου.

Στο Μουσείο Μπενάκη περιήλθαν και τα 133 αρχαία της συλλογής του ακαδημαϊκού καθηγητή Σπύρου Σκαρπαλέζου εκτός από το τμήμα της επιτύμβιας στήλης της Λυσιμάχης (αριθ. κατ. 107), που σώζει την αετωματική επίστεψη με ανάγλυφη θρηνωδό σειρήνα. Αυτό το θραύσμα δόθηκε στο Μουσείο Παύλου και Αλεξάνδρας Κανελλοπούλου για να συγκολληθεί με απότμημα της ίδιας στήλης, που κατείχε ο πρώην συλλέκτης Παύλος Κανελλόπουλος. Το Μουσείο Μπενάκη εμπλουτίστηκε και με κυπριακό γεωμετρικό αμφορέα, που βρισκόταν στην κατοχή του Κωνσταντίνου Λυκιαρδόπουλου.

Στην κατοχή του Πέτρου Αναγνώστου καταγράφηκε μικρός αριθμός αρχαίων και εικόνων, καθώς και 32 αντικείμενα βυζαντινής μικροτεχνίας, κυρίως έργα μεταλλοτεχνίας, αγορασμένα στο εξωτερικό. Ενδεικτικά αναφέρουμε: α) Εικόνα αγίας σε προτομή, τυπικό έργο κρητικού εργαστηρίου των αρχών του 17ου αι. (διαστ. 0,18x0,126 μ.). Η αγία κρατεί σταυρό στο δεξί χέρι και έχει το αριστερό μπροστά στο στήθος με την παλάμη προς τα έξω. Φορεί σκούρο βυσινί φόρεμα και λευκό κεφαλομάντηλο που πέφτει με πλούσιες πτυχώσεις στους ώμους. Στικτοί ρόδακες ορίζουν το φωτοστέφανο στο χρυσό βάθος. β) Χάλκινος λύχνος μονόμυξος, με δακτυλιόσχημη λαβή στην οποία στηρίζεται μεγάλος λατινικός σταυρός με πεπλατυσμένες κεραίες (ύψ. 0,068, μήκ. 0,128 μ.) (Πίν. 186 γ)[9]. γ) Τριποδικό κυλινδρικό θυμιατήρι (ύψ. 0,068, διαμ. 0,08 μ.) (Πίν. 186 δ) με τρεις οπές για τη στερέωση των αλυσίδων στο πεπλατυσμένο χείλος, κάτω από το οποίο επιγραφή: + *ΥΠΕΡ ΕΥΧΗΣ ΝΗΣΤΟΡΙΟΥ*. δ) Ημισφαιρικό θυμιατήρι (ύψ. 0,30 μ.) με δακτυλιόσχημη βάση και τρεις οπές στο χείλος από τις οποίες αναρτώνται αλυσίδες που στερεώνονται στη βάση σταυρού. Ο σταυρός έχει πεπλατυσμένες κεραίες, κοσμείται με εγ-

7. Κατάλογος Sotheby's, Antiquities from the Erlenmeyer Collection, London 9th July 1990, αριθ. 137. C. Renfrew, Το κυκλαδικό πνεύμα, 1991, σ. 145, εικ. 97.

8. Κατάλογος Sotheby's, London 14th December 1990.

9. M. Ross, Catalogue of the Byzantine and Early Medieval Antiquities in the Dumbarton Oaks Collection, Washington, D.C. 1962, σ. 36, 42.

χάρακτους κύκλους και φέρει στην επάνω κεραία κρίκο ανάρτησης. ε) Τριποδικό εξαγωνικό θυμιατήρι (ύψ. 0,065, πλ. 0,09 μ.). Ο λύχνος και τα θυμιατήρια ανήκουν στην ομάδα των χάλκινων αντικειμένων μικροτεχνίας που προέρχονται από την Ανατολική Μεσόγειο και μπορούν να χρονολογηθούν στον 6ο αιώνα. στ) Ζεύγος ασημένιων ενωτίων (διαμ. 0,032 μ.) (Πίν. 186 ε) ελλειψοειδούς σχήματος, από τα οποία το ένα διατηρείται ακέραιο. Στο κάτω μισό της έλλειψης ανάμεσα σε δύο σφαιρίδια, κόσμημα από τέσσερις μικρούς κύκλους που εναλλάσσονται με κοκκιδωτά τρίγωνα στην εξωτερική πλευρά και στο μέσον της εσωτερικής μεγαλύτεροι κύκλοι με σφαιρίδιο. Όμοιο σκουλαρίκι έχει βρεθεί σε τάφο της παλαιοχριστιανικής βασιλικής στο Τηγάνι της Μάνης και έχει χρονολογηθεί στον 6ο αι.[10]. ζ) Χάλκινο δακτυλίδι (διαμ. 0,025 μ.) (Πίν. 186 στ, ζ). Στη σφενδόνη μέσα σε κυκλικό πλαίσιο παράσταση έφιππου αγίου προς τα δεξιά που κρατεί σταυρό[11]. η) Βυζαντινή λεκανίδα (ύψ. 0,10, διαμ. 0,27 μ.) που μπορεί να χρονολογηθεί στο 12ο αι. και φέρει στο κέντρο παράσταση σχηματοποιημένου πτηνού στραμμένου προς τα δεξιά και γύρω γεωμετρικό κόσμημα. Πηλός ερυθρωπός, επίχρισμα υπόλευκο, εφυάλωση υποκίτρινη.

Από τις επτά εικόνες που έχει στην κατοχή του ο Βασίλης Γκρίσιν, οι τρεις που παρουσιάζουν ενδιαφέρον αποτέλεσαν αντικείμενο επιστημονικής ανακοίνωσης στο 11ο Συμπόσιο της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας[12]. Οι εικόνες αυτές προέρχονται από επτανησιακά εργαστήρια του τέλους του 17ου και του 18ου αι. και χαρακτηρίζονται από έντονες δυτικές επιδράσεις στην εικονογραφία:

α) Εικόνα της Σταύρωσης του Χριστού (διαστ. 0,612x 0,458 μ.) με εικονογραφικές ιδιαιτερότητες την παράσταση του έφιππου στρατιώτη που λογχίζει την πλευρά του Χριστού και την επιγραφή: *ΟΨΕΣΘΕ ΤΗΝ ΖΩΗΝ ΥΜΩΝ ΚΡΕΜΑΜΕΝΗΝ ΑΠΕΝΑΝΤΙ ΤΩΝ ΟΦΘΑΛΜΩΝ ΥΜΩΝ* (παράφραση από το Δευτερονόμιο, κη΄ 66)· χρονολογείται στο β΄ μισό του 17ου αι. β) Εικόνα με την Παναγία ολόσωμη δεόμενη μπροστά στον Ελκόμενο Χριστό (διαστ. 0,57x0,40 μ.) που φέρει την υπογραφή του γνωστού ζωγράφου Κωνσταντίνου Κονταρίνη, ο οποίος εργάστηκε στην Κέρκυρα την πρώτη τριακονταετία του 18ου αι.[13]. γ) Εικόνα με σπάνια παράσταση σκηνής από το βίο του αγίου Ιωάννη του Χρυσοστόμου (διαστ. 0,425x0,287 μ.). Εικονίζεται το επεισόδιο που συνέβη το έτος 403 μπροστά στην πύλη του ναού της Αγίας Σοφίας κατά την τελετή της Ύψωσης του Τιμίου Σταυρού, όταν ο πατριάρχης απαγόρευσε στην αυτοκράτειρα Ευδοκία την είσοδο στο ναό. Στο επάνω μέρος της παράστασης άγγελοι κρατούν σταυρό, όπου γράφεται στα ελληνικά και στα λατινικά το εδάφιο 46 του ψαλμού 118, ενώ στο κάτω μέρος υπάρχει η υπογραφή του λευκαδίτη ζωγράφου Ν(ικολά)ου Π(απανολοπού)λου και η χρονολογία 1748[14].

Η Φαίδρα Βασιλάκη έχει στην κατοχή της δύο εικόνες που κληρονόμησε από το θείο της Παναγιώτη Πουλίτσα, οι οποίες παρουσιάζουν εικονογραφικό και καλλιτεχνικό ενδιαφέρον. Η πρώτη εικόνα, διαστ. 0,82x0,63 μ. (Πίν. 187 γ) παριστάνει την Αγία Βάτο, με τον Μωυσή στην κορυφή του όρους Χωρήβ να δέχεται τις πλάκες του νόμου από το Θεό-Πατέρα, που εικονίζεται μέσα σε σύννεφα ανάμεσα σε έξι αγγέλους, την Παναγία ένθρονη βρεφοκρατούσα μέσα στη φλεγόμενη βάτο στους πρόποδες του όρους, τον Μωυσή στα αριστερά της να συνομιλεί με τον άγγελο και να λύνει τα σανδάλια του, τη Μονή Σινά και την αγία Αικατερίνη ολόσωμη στα δεξιά της. Στο κάτω μέρος τρίστιχη επιγραφή με το όνομα του αφιερωτή και τη χρονολογία: *+ εἰκόνα τήνδε μωσέως θεοπτίαν τὴν ἐν τῷ σινᾶ ἅμα ξὴν δεκαλόγῳ, ἀκατάφλεκτον βάτον τε ζωγραφοῦσαν / αἰκατερίνη μάρτυρι τῇ πανσόφῳ Χρύσανθος ὅστις προσπίπτων σοι προσάγει ἱερατεύων θεῷ κεκληρωμένος πατρὶς δὲ τούτου ἡ τοῦ πέλοπος νῆσος αψοβ* (= 1772). Το ενδιαφέρον της εικόνας εστιάζεται κυρίως στη σχέση της με χαλκογραφία που έχει τυπωθεί στη Βενετία το 1764 και βρίσκεται στο Βυζαντινό Μουσείο. Η εικόνα αντιγράφει επακριβώς τη χαλκογραφία, ακόμη και στη διακόσμηση του πλαισίου, με ελάχιστες διαφορές σε επιμέρους λεπτομέρειες[15]. Η δεύτερη εικόνα παριστάνει μέσα σε ελλειψοειδές πλαίσιο την αγία Αικατερίνη (Πίν. 187 β) μέχρι την οσφύ, γυρισμένη κατά τα τρία τέταρτα προς τα δεξιά. Κρατεί μεγάλο σταυρό και σκήπτρο και φορεί αυτοκρατορικά ενδύματα και στέμμα. Ο φωτοστέφανος κοσμείται με

10. Κατάλογος Έκθεσης για τα εκατό χρόνια της ΧΑΕ, Αθήνα 1984, σ. 53, αριθ. 51.

11. ΔΧΑΕ, περ. Δ΄, τ. ΙΕ΄ (1989-1990), σ. 33-42.

12. Γ. Κακαβάς, Τρεις επτανησιακές εικόνες σε ιδιωτική συλλογή της Αθήνας. Συμβολή στη μελέτη της μεταβυζαντινής εικονογραφίας, Ενδέκατο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης, Πρόγραμμα και περιλήψεις εισηγήσεων και ανακοινώσεων, Αθήνα 1991, σ. 48-49.

13. Για το ζωγράφο, βλ. Φ. Πιομπίνος, Έλληνες αγιογράφοι μέχρι το 1821, Αθήνα 1984, σ. 193.

14. Για το ζωγράφο, βλ. Φ. Πιομπίνος, ό.π., σ.316.

15. Ντόρη Παπαστράτου, Χάρτινες εικόνες, Αθήνα 1986, σ. 365.

συνεχόμενο βλαστό που περικλείει ρόδακες και ανθέμια. Όμοιο κόσμημα σχεδιάζεται στη λεπτή ελλειψοειδή ταινία που πλαισιώνει την παράσταση και παρόμοιο με διαφορετικά χρώματα στον υπόλοιπο χώρο του πλαισίου της εικόνας. Η εικόνα αυτή με τα έντονα δυτικά εικονογραφικά στοιχεία αποδίδεται στην επτανησιακή σχολή και χρονολογείται γύρω στο 1700 (διαστ. 0,61x0,46 μ.).

Η Μαρία-Λυδία Λούζη έχει στην κατοχή της εικόνα που ανήκει στην κατηγορία των λεγόμενων «ιταλοκρητικών» και φέρει παράσταση της Παναγίας στον τύπο της Madre della Consolazione (διαστ. 0,28x0,22 μ.). Η παράσταση ακολουθεί τα βασικά χαρακτηριστικά του εικονογραφικού τύπου που καθιερώθηκε στα μέσα του 15ου αι., αλλά τα τεχνοτροπικά στοιχεία, όπως οι πολύ σκούροι προπλασμοί στα πρόσωπα, η χαλαρή πτυχολογία, η αραιή χρυσοκονδυλιά στο ρόδινο ιμάτιο του Χριστού και το άτεχνο στικτό φυτικό κόσμημα στους φωτοστεφάνους οδηγούν στη χρονολόγηση της εικόνας στα τέλη του 16ου ή τις αρχές του 17ου αι.

Από τις εικόνες που έχει στην κατοχή του ο Βάστας Μαζαράκης, κρίνεται σκόπιμο να αναφερθούν οι εξής: α) Εικόνα των τριών Ιεραρχών που παριστάνονται ολόσωμοι και μετωπικοί, διαστ. 0,32x0,253 μ. (Πίν. 187 α). Οι άγιοι Βασίλειος και Γρηγόριος, που εικονίζονται στις άκρες, φορούν πολυσταύρια φαιλόνια, ευλογούν με το δεξί χέρι και κρατούν με το καλυμμένο από τα άμφια αριστερό χέρι ευαγγέλιο. Ο άγιος Ιωάννης Χρυσόστομος, που εικονίζεται στο μέσον, τοποθετείται πιο μπροστά από τους άλλους, φορεί πατριαρχικό σάκκο και κρατεί με ακάλυπτο το αριστερό χέρι ευαγγέλιο και με το δεξί σταυρό. Τα τεχνοτροπικά χαρακτηριστικά της εικόνας — σκούρος προπλασμός, ανοικτό καστανό σάρκωμα με πυκνά φώτα που τονίζουν τις εξέχουσες επιφάνειες, εναλλαγή χρωμάτων στα εξωτερικά άμφια — οδηγούν σε καλό κρητικό εργαστήριο των αρχών του 17ου αι.[16]. β) Παναγία σε προτομή στον τύπο των «ιταλοκρητικών» εικόνων (διαστ. 0,31x0,24 μ.). Φορεί βαθύ κόκκινο μαφόριο με χρυσογραφημένο λεπτό φυλλοειδές κόσμημα στην παρυφή και διαφανές κεφαλομάντηλο με πολλές κυματιστές πτυχώσεις. Ο φωτοστέφανος ορίζεται με στιγμές και κοσμείται με ανάγλυφη κληματίδα. Η εικόνα τοποθετείται στα τέλη του 16ου αι.

Ο κάτοχος Γουλιέλμος Άμποτ μεταβίβασε στη θυγατέρα του Μαρία Άμποτ τη συλλογή του που αποτελείται κυρίως από μεταβυζαντινές εικόνες και ξυλόγλυπτα. Από τα αντικείμενα της συλλογής αναφέρουμε τα παρακάτω:

α) Εικόνα με παράσταση ένθρονης βρεφοκρατούσας Παναγίας, διαστ. 0,32x0,22 μ. Φέρει την υπογραφή του γνωστού από άλλες ενυπόγραφες εικόνες ζωγράφου Νικολάου Καλλέργη (*ΧΕΙΡ ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΚΑΛΕΡΓΗ*) και τη χρονολογία 1748, (Πίν. 188 α)[17]. β) Εικόνα με παράσταση της Παναγίας Γλυκοφιλούσας, διαστ. 0,45x0,379 μ., και την επιγραφή: *Μ(ΗΤ)ΗΡ Θ(ΕΟ)Υ Η ΚΑΡΔΙΟΤΙCΑ*. Επαναλαμβάνει το γνωστό τύπο των κρητικών εργαστηρίων με το Χριστό που αγκαλιάζει την Παναγία απλώνοντας τα χέρια του γύρω από το πρόσωπό της και χρονολογείται στον προχωρημένο 17ο αι. (Πίν. 188 β)[18]. γ) Δεσποτική εικόνα τέμπλου με παράσταση του Χριστού Παντοκράτορα που ευλογεί και στηρίζει με το αριστερό χέρι ευαγγέλιο με την επιγραφή: *ΕΙ ΤΙC ΘΕΛΕΙ ΟΠΙCΩ ΜΟΥ ΕΛΘΕΙΝ* (Ματθαίος ιστ΄, 24), που χρονολογείται στις αρχές του 18ου αι. και μπορεί να αποδοθεί σε επτανησιακό εργαστήριο (διαστ. 0,825x0,58 μ.). δ) Εικόνα με παράσταση ένθρονου αγίου Σπυρίδωνα, επτανησιακού εργαστηρίου του 18ου αι. (διαστ. 1,23x0,695 μ.). Ο άγιος καθισμένος σε ξύλινο θρόνο με ημικυκλική ράχη και μαξιλάρι ευλογεί και στηρίζει με το αριστερό χέρι ανοικτό ευαγγέλιο με την επιγραφή: *ΕΙΠΕΝ Ο ΚΥΡΙΟC ΕΓΩ ΕΙΜΙ Η ΘΥΡΑ* (Ιωάννης ι΄, 9). ε) Μεγάλη εικόνα με παράσταση της αγίας Παρασκευής ολόσωμης και μετωπικής σε χρυσό βάθος (διαστ. 1,07x0,64 μ.). Η αγία κρατεί στο δεξί χέρι δοχείο με την κομμένη κεφαλή της και στο αριστερό τον Εσταυρωμένο και ειλητάριο με μικρογράμματη επιγραφή: *Σέ νυμφίε μου ποθῶ και σέ ζητοῦσα ἀθλῶ...* Στο κάτω μέρος αφιερωτική επιγραφή: *ΔΕΗCΙC ΤΟΥ ΔΟΥΛΟΥ ΤΟΥ ΘΕΟΥ / Καπετάν Βιτζέντζου Κόνταρη*. Σημειώνουμε επίσης δύο τμήματα ξυλόγλυπτου τέμπλου, ένα υπέρθυρο με ιπτάμενους αγγέλους που κρατούν ανάμεσά τους στέμμα και σαλπίζουν (διαστ. 0,735x0,19 μ.) και ένα επίμηκες θωράκιο (κεταμπέ) που παριστάνει, σε ψηλό ανάγλυφο επιχρυσωμένο, το αμάρτημα των πρωτοπλάστων και την εκδίωξη από τον παράδεισο (διαστ. 0,665x0,24 μ.), που χρονολογείται στο 18ο αι. Αξιοσημείωτο κρίνεται επίσης ένα χρυσοκέντητο επιτραχήλιο του 18ου αι. με τον Ευαγγελισμό και τους τέσσερις ευαγγελιστές ολόσωμους μέσα σε φυτικό διάκοσμο, που φέρει την επι-

16. Πρβλ. δύο ενυπόγραφες εικόνες με το ίδιο θέμα, η μία του Ιερεμία Παλλαδά και η άλλη του Φραγγιά Καβερτζά, Μ. Χατζηδάκης, Εικόνες της Πάτμου, Αθήνα 1977, σ. 121, πίν. 50 και σ. 124, πίν. 129.

17. Για το ζωγράφο, βλ. Φ. Πιομπίνος, ό.π., σ. 171.

18. Πρβλ. Ν. Χατζηδάκη, Εικόνες Κρητικής σχολής, Αθήνα 1983, σ. 17.

γραφή της κεντήστρας: *ΣΩΦΡΟΝΙΑΣ ΜΟΝΑΧΗΣ ΜΠΑΡΜΠΑΡΗΓΟΠΟΥΛΑΣ* (διαστ. 1,20x0,285 μ.).

Ο Πέτρος Φεσσόπουλος κληρονόμησε από το θείο του μητροπολίτη Ναυπακτίας Δαμασκηνό Κοτζιά έντεκα εικόνες, από τις οποίες κρίνεται χρήσιμο να αναφερθεί μία εικόνα — θωράκιο επιταφίου (διαστ. 0,24x 0,225 μ.). Μέσα σε ελλειψοειδές μετάλλιο που εγγράφεται σε ορθογώνιο επιχρυσωμένο ξυλόγλυπτο πλαίσιο εικονίζεται η Ανάσταση του Χριστού με τις μυροφόρες στο μνήμα και τον άγγελο πάνω στον τάφο. Η εικόνα χρονολογείται στον 18ο αι. και προέρχεται από το ίδιο σύνολο στο οποίο ανήκει το υπ' αριθ. 292 θωράκιο της συλλογής Τσακύρογλου που παριστάνει την Αποκαθήλωση[19].

Ως χαρακτηριστικά δείγματα εικόνων του 18ου αι. αναφέρονται δύο ακριβώς χρονολογημένες εικόνες που ανήκουν αντίστοιχα στην Κωνσταντία Τσαντίλη και στον Σ.Μ. Στασινόπουλο. α) Εικόνα τρίζωνη με παραστάσεις της Παναγίας Βρεφοκρατούσας και αγίων (διαστ. 0,43x0,28 μ.). Στην πρώτη ζώνη εικονίζεται η Παναγία ένθρονη Βρεφοκρατούσα με στέμμα στο κεφάλι και διανθισμένο σκήπτρο στο χέρι να περιβάλλεται από δώδεκα προφήτες, που εικονίζονται σε προτομή, μέσα σε πλοχμούς, με ανοικτά ειλητά επίσης μέσα σε πλοχμούς, ενώ στα πόδια του θρόνου είναι ξαπλωμένος ο Ιεσσαί. Στα πλάγια εικονίζονται ολόσωμοι οι άγιοι Νικόλαος και Ιωάννης ο Θεολόγος που ευλογούν και κρατούν κλειστά σταχωμένα ευαγγέλια. Στο κάτω μέρος της ζώνης τετράστιχη αφιερωματική επιγραφή με τη χρονολογία *1768 Δεκεμβρίου 22*. Η παράσταση της Παναγίας που συνδυάζει διάφορους εικονογραφικούς τύπους — Ρίζα Ιεσσαί, Ρόδον το Αμάραντον, Πάντων Χαρά — εντάσσεται στην παράδοση παλαιότερων κρητικών εικόνων που συνεχίζεται στο 17ο και 18ο αι.[20]. Στη μεσαία ζώνη εικονίζονται έξι ολόσωμοι άγιοι (Στυλιανός, Βασίλειος, Ιωάννης ο Χρυσόστομος, Γρηγόριος ο Θεολόγος, Βλάσιος και Δημήτριος), ενώ στην κατώτερη ανά δύο έφιπποι αγκαλιασμένοι άγιοι στις άκρες (Γεώργιος — Δημήτριος, Μηνάς — Θεόδωρος) και στο μέσον ολόσωμοι ο άγιος Τρύφων και η αγία Παρασκευή. β) Εικόνα δίζωνη (διαστ. 0,374x0,272 μ.). Στην επάνω ζώνη η Παναγία Βρεφοκρατούσα στον τύπο της Οδηγήτριας πλαισιώνεται από τους αγίους Σπυρίδωνα και Χαράλαμπο που ευλογούν και κρατούν κλειστά σταχωμένα ευαγγέλια. Στην κάτω ζώνη ο άγιος Γεώργιος έφιππος δρακοντοκτόνος με το μικρό δούλο της Μυτιλήνης επάνω στο άλογο, τη βασιλοπούλα που τρέχει έντρομη και το χέρι του Χριστού που ευλογεί τον άγιο. Η χρονολογία *ΑΨΙΘ'* (1719) γράφεται κάτω δεξιά και η τεχνοτροπία της παράστασης με την αυστηρή προσήλωση στην παράδοση και την επιμελημένη εργασία οδηγεί σε καλό ελλαδικό εργαστήριο.

Ο Γεώργιος Φωτίου έχει αγοράσει από αρχαιοπωλεία της Αθήνας τέσσερις λύχνους (οι δύο παλαιοχριστιανικοί), μία σφραγίδα προσφορών του 6ου-7ου αι., δύο χάλκινους σταυρούς-λειψανοθήκες και μία χάλκινη πόρπη που χρονολογούνται στην περίοδο ανάμεσα στον 7ο και 9ο αι., εννέα βυζαντινά σταθμία και επτά βυζαντινά νομίσματα μεταξύ των οποίων ένα σχετικά σπάνιο τραχύ του Θεοδώρου Α΄ Λασκάρεως, το οποίο με ενέργειες της Εφορείας αγοράστηκε από το Νομισματικό Μουσείο.

Από τις εικόνες που διακινήθηκαν αυτό το χρόνο στα αρχαιοπωλεία Γιαννούκου, Ευθυμιάδη, Καψουλάκη, Μαρτίνου, Μιχαλαριά και Σταυροπούλου κρίνεται σκόπιμο να αναφερθούν οι παρακάτω:

Μια εικόνα του αρχαιοπωλείου Μαρτίνου με παράσταση της Έγερσης του Λαζάρου (διαστ. 0,50x0,31 μ.) που προέρχεται πιθανότατα από Δωδεκάορτο τέμπλου. Έχει τη συνηθισμένη για την παράσταση εικονογραφία: δύο ψηλά βράχια ορίζουν τη σύνθεση· στο δεξιό σκαλισμένος ο τάφος, στην είσοδο του οποίου εικονίζεται ο Λάζαρος με χρυσό φωτοστέφανο τυλιγμένος στα σουδάρια που ξετυλίγονται από έναν υπηρέτη, ενώ ο άλλος κρατά την ταφόπλακα. Οι αδελφές του Λαζάρου γονατισμένες στα πόδια του Χριστού και γύρω οι μαθητές. Στο χρυσό βάθος μικρό γκριζογάλαζο κτίριο. Η προσήλωση στην παράδοση με τις αυστηρές φόρμες και τις πειθαρχημένες κινήσεις, και το κάπως στεγνό πλάσιμο των προσώπων με τις απότομες εναλλαγές στα φωτισμένα και σκιασμένα μέρη οδηγούν στην ένταξή της στα συντηρητικά έργα του τέλους του 17ου αι.

Δύο ρωσικές εικόνες του αρχαιοπωλείου Μιχαλαριά: α) Άγιος Νικόλαος (διαστ. 0,46x0,36 μ.) ολόσωμος, μετωπικός, ευλογεί με το δεξί χέρι απλωμένο και υψώνει με το αριστερό κλειστό ευαγγέλιο. Φορεί πράσινο στιχάριο με μαργαριτοκόσμητη παρυφή, χρυσοκεντημένο επιγονάτιο, πολυσταύριο φαιλόνιο και ωμοφόριο με μεγάλους σταυρούς. Στις επάνω γωνίες μέσα σε ελλειψοειδή πλαίσια, ο Χριστός και η Παναγία κρατούν τα σύμβολα της αρχιερωσύνης. Έδαφος πράσινο, βάθος ώχρας, που εκτείνεται και στο ελαφρά υπερυψωμένο πλαίσιο. Οι εικονογραφικές λεπτομέρειες και η άρτια τεχνική εκτέλεση οδηγούν στην σύ-

19. Αγγ. Καρακατσάνη, Εικόνες συλλογής Τσακύρογλου, σ. 179, 208, αριθ. 292.

20. ΑΔ 27 (1972): Μελέται, σ. 131, σημ. 42. Πρβλ. και την εικόνα αριθ. 142 της Συλλογής Τσακύρογλου, Αγγ. Καρακατσάνη, ό.π., σ. 117, υποσημ. 5.

γκριση με παρόμοιες εικόνες της σχολής Novgorod του 16ου αι.[21]. β) Τρίπτυχο, διαστ. 0,09x0,22 μ. (Πίν. 189) με παραστάσεις συμβολικού περιεχομένου. Στο μεσαίο φύλλο εικονίζεται η Άκρα Ταπείνωση με το Χριστό όρθιο στη μαρμάρινη σαρκοφάγο και την Παναγία που τον αγκαλιάζει στοργικά, στο αριστερό φύλλο η μετά την Ανάσταση εμφάνιση του Χριστού στους μαθητές στη θάλασσα της Τιβεριάδας (Θαυμαστή αλιεία) και στο δεξί η Γέννηση της Παναγίας. Οι λιτές εικονογραφικές συνθέσεις με το αρχιτεκτονικό βάθος που συνεχίζει την ύστερη παλαιολόγεια παράδοση, η υψηλή ποιότητα και η επιλογή των θεμάτων που απεικονίζουν συμβολικά την Ενσάρκωση, το Πάθος και την Ανάσταση μας οδηγούν να κατατάξουμε την εικόνα στην κατηγορία των ρωσικών εικόνων που έχουν επηρεαστεί από την κρητική ζωγραφική και που έχουν χρονολογηθεί γύρω στο 1500[22].

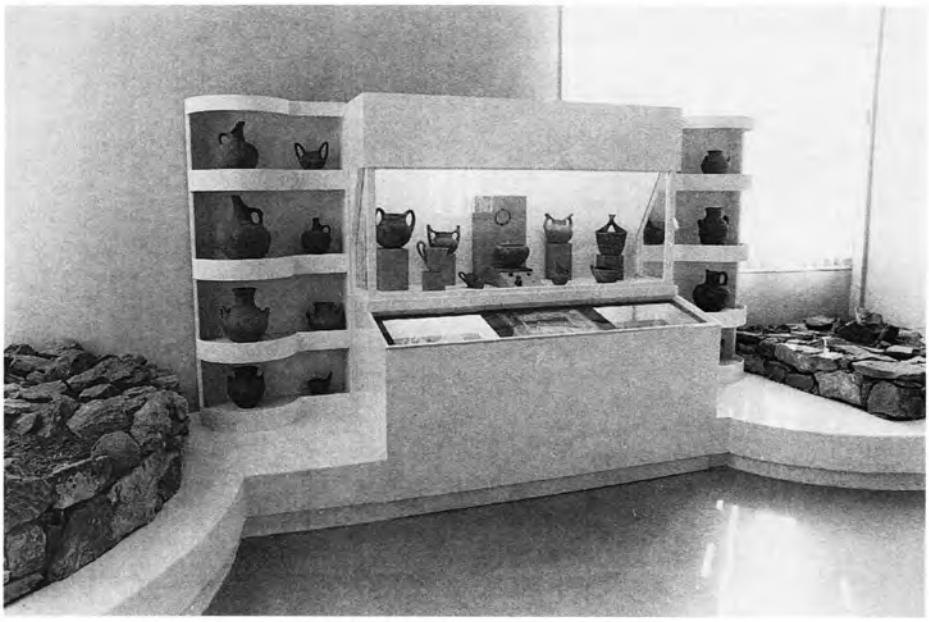
ΑΓΓ. ΛΕΜΠΕΣΗ - Ρ. ΕΤΖΕΟΓΛΟΥ
Μ. ΚΑΖΑΝΑΚΗ-ΛΑΠΠΑ

21. Novgorod Icons, 12th-17th Century, Leningrad 1980, αριθ. 182 και 209.

22. Βλ. Εικόνες της κρητικής τέχνης, Βικελαία Βιβλιοθήκη - Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1993, σ. XXII.

ΠΙΝΑΚΕΣ

α-β) Μουσείο Κιλκίς. Η νέα αίθουσα έκθεσης των ευρημάτων από την ανασκαφή του Παλαιού Γυναικόκαστρου.

ΘΩΜΗ ΣΑΒΒΟΠΟΥΛΟΥ

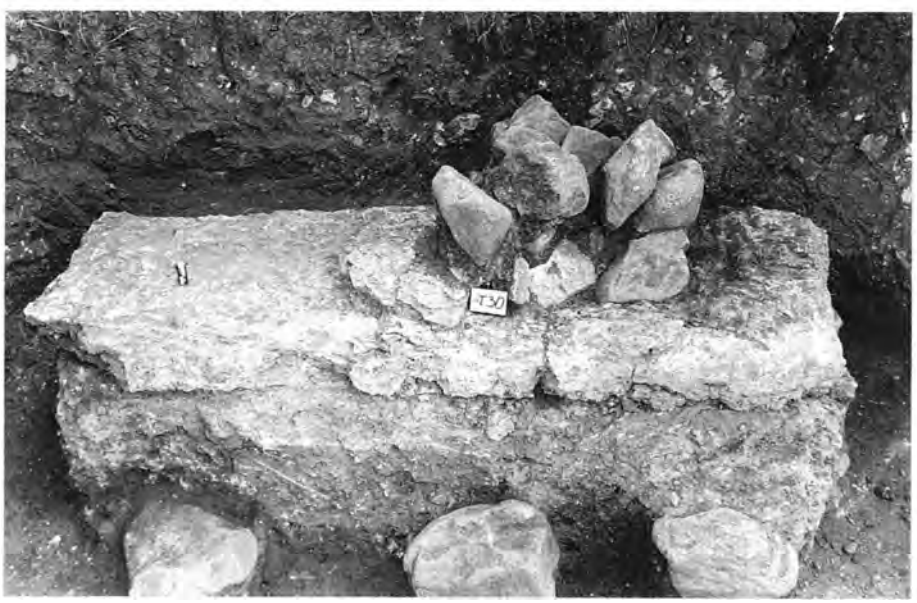

Θεσσαλονίκη: α) Οδός Λούη 5. Ο τοίχος 8 και οι αποχετευτικοί αγωγοί στα ανατολικά του, β) Οδός Ευριπίδου 17. Γενική άποψη της ανασκαφής από Α., γ) Άνω Τούμπα. Οδός Λωτού 1. Γενική άποψη της ανασκαφής από Ν.

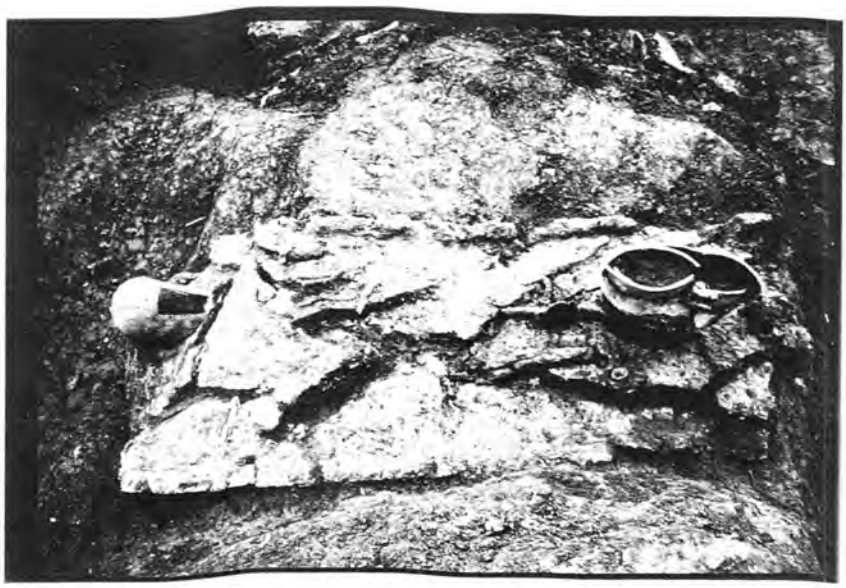

Ν. Θεσσαλονίκης. Θέρμη: α) Κάτοψη του νοτιοανατολικού τμήματος της ανασκαφής, β) Λακκοειδής τάφος κάτω από συνεχή λιθορριπή, γ) Ο λακκοειδής τάφος 21 από Β., δ) Ο κιβωτιόσχημος τάφος 30 από Ν.

α) Ν. Θεσσαλονίκης. Θέρμη. Το δάπεδο της σαρκοφάγου 2 με τα ευρήματα κατά χώραν, β-γ) Ν. Χαλκιδικής. Νέα Ποτίδαια. Οικόπεδα αριθ. 120 και Ανδρέογλου. Κορμός μαρμάρινου κούρου και ο θαλαμωτός τάφος μετά την έρευνα, αντίστοιχα, δ-ε) Ν. Χαλκιδικής. Πολύχρονο. Οικόπεδο Αντικατζίδη. Άποψη του τάφου 2 και του χώρου ΙΙΙ από Α., αντίστοιχα.

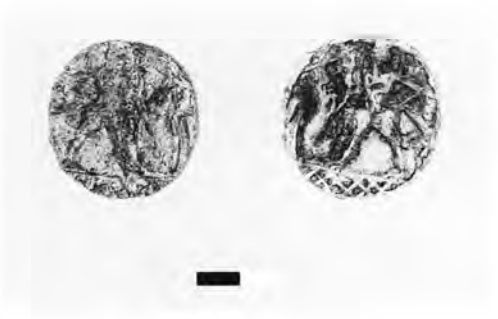

Ν. Χαλκιδικής: α) Πολύχρονο. Οικόπεδο Αντικατζίδη. Ο θολωτός τάφος στο χώρο Ι, β, δ) Ποσείδι. Τα θεμέλια της βόρειας αψίδας του κτιρίου Γ και γενική άποψη του ιερού του Ποσειδώνα από Δ., αντίστοιχα, γ, ε) Ποσείδι. Ευρήματα από την ανασκαφή.

Μ. ΠΑΠΠΑ - Ι. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΥ

Ν. Χαλκιδικής: α-β) Ποσείδι. Ευρήματα από την ανασκαφή, γ) Σκιώνη. Θέση Μύτικας. Η βορειοανατολική γωνία του ισοδομικού κτιρίου, δ) Αρχαία Στάγειρα. Το εσωτερικό μέτωπο του ελληνιστικού τείχους.

Ν. Χαλκιδικής. Αρχαία Στάγειρα: α) Το αρχαϊκό ιερό και ο πλακόστρωτος δρόμος. β) Γύψινο εκμαγείο αρχαϊκής μήτρας, γ) Τμήμα της θεμελίωσης του κυκλικού πύργου.

Ν. Χαλκιδικής. Αρχαία Στάγειρα: α) Το εξωτερικό μέτωπο τμήματος του κλασικού τείχους, β) Τετράγωνος κλασικός πύργος, γ) Τμήμα της κλασικής οχύρωσης της πόλης.

Ν. Χαλκιδικής: α) Αρχαία Στάγειρα. Δεξαμενή ύδατος, β-γ) Ιερισσός. Άποψη των τάφων και μαρμάρινη επιτύμβια στήλη κατά χώραν, δ) Ν. Κιλκίς. Ευρωπός. Ο κεραμικός κλίβανος.

α-β) Ν. Κιλκίς. Ευρωπός. Ασημένια ενώτια από λακκοειδή ταφή και αποτροπαϊκά ειδώλια από τον κεραμικό κλίβανο, γ) Ν. Χαλκιδικής. Γαλάτιστα. Επιτύμβια ρωμαϊκή στήλη, δ) Ν. Πιερίας. Κορινός. Η είσοδος του δρόμου του μακεδονικού τάφου, ε-στ) Ν. Θεσσαλονίκης. Καλαμωτό. Μαρμάρινο αγαλμάτιο αγοριού και τμήμα ενεπίγραφης αναθηματικής στήλης.

α) Μουσείο Βέροιας. Οι προθήκες με αγγεία του 4ου αι. π.Χ., β) Κανάλι Πέλλας. Αγωγός που διαχωρίζει τους δύο τομείς της ανασκαφής από Β., γ) Ακρόπολη Πέλλας. Αρχιτεκτονικό υλικό στο χώρο του ημικυκλίου.

α-β) Πέλλα. Δυτικό νεκροταφείο. Λυχνάρι από τον τάφο 8, γ) Βέροια. Οδός Κομνηνών 22. Μυροδοχεία από το νοτιοανατολικό θάλαμο, δ) Βέροια. Οδός Σταδίου. Κτερίσματα από τους τάφους, ε) Βέροια. Οδός Ακροπόλεως. Γυάλινα αγγεία από την ανασκαφή.

α) Γιαννιτσά. Αγρός Θ. Αλεξάνδρου. Ο κιβωτιόσχημος τάφος, β) Ρύμνιο. Τύμβος Α. Ο τάφος 4.

Π. ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ - Γ. ΚΑΡΑΜΗΤΡΟΥ-ΜΕΝΤΕΣΙΔΗ

α) Ρύμνιο. Τύμβος Α. Οι κιβωτιόσχημοι τάφοι, β-γ) Κοζάνη. Οδός Αρκαδίου 12-14.
Ρωμαϊκός τάφος - ηρώο και μαρμάρινη κεφαλή από αυτόν.

Θάσος. Λιμένας: α-γ) Ανασκαφή Μουσείου. Άποψη του τοίχου 2γ - Ηε, ο μικρός αγωγός και μαρμάρινο αγαλμάτιο θεότητας, δ) Οικόπεδο Παπακυριακού. Τομή ΙΙ. Άποψη των τάφων και του τοίχου (α).

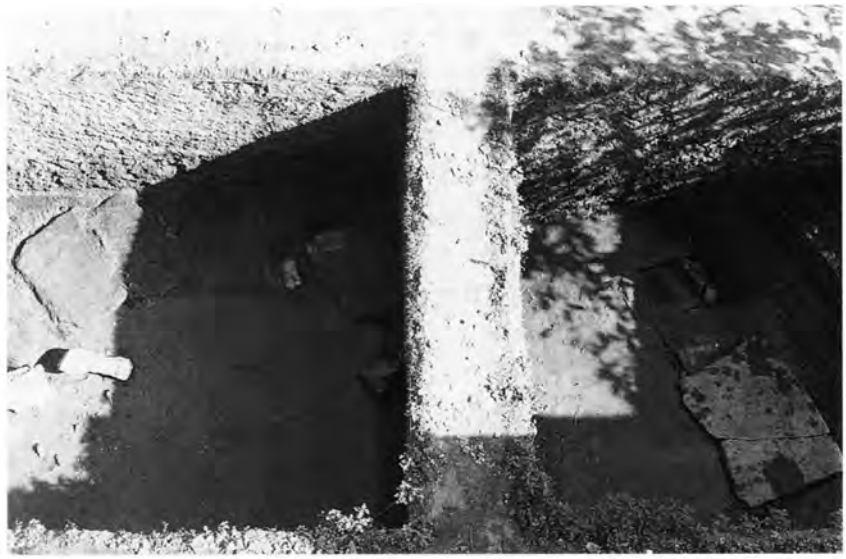

Θάσος. Λιμένας. Οικόπεδο Παπακυριακού: α-β) Τομή IV. Εσωτερική και εξωτερική πλευρά του τοίχου Τδ, αντίστοιχα, γ) Τομή VIII. Τμήμα του αιθρίου, δ) Τομή IX. Όστρακα πιθαμφορέων.

Θάσος. Λιμένας. Οικόπεδο Παπακυριακού: α) Τομή V. Άποψη του δρόμου, β) Τομή VII. Τμήμα του αιθρίου με το πηγάδι, γ-δ) Ευρήματα από την ανασκαφή.

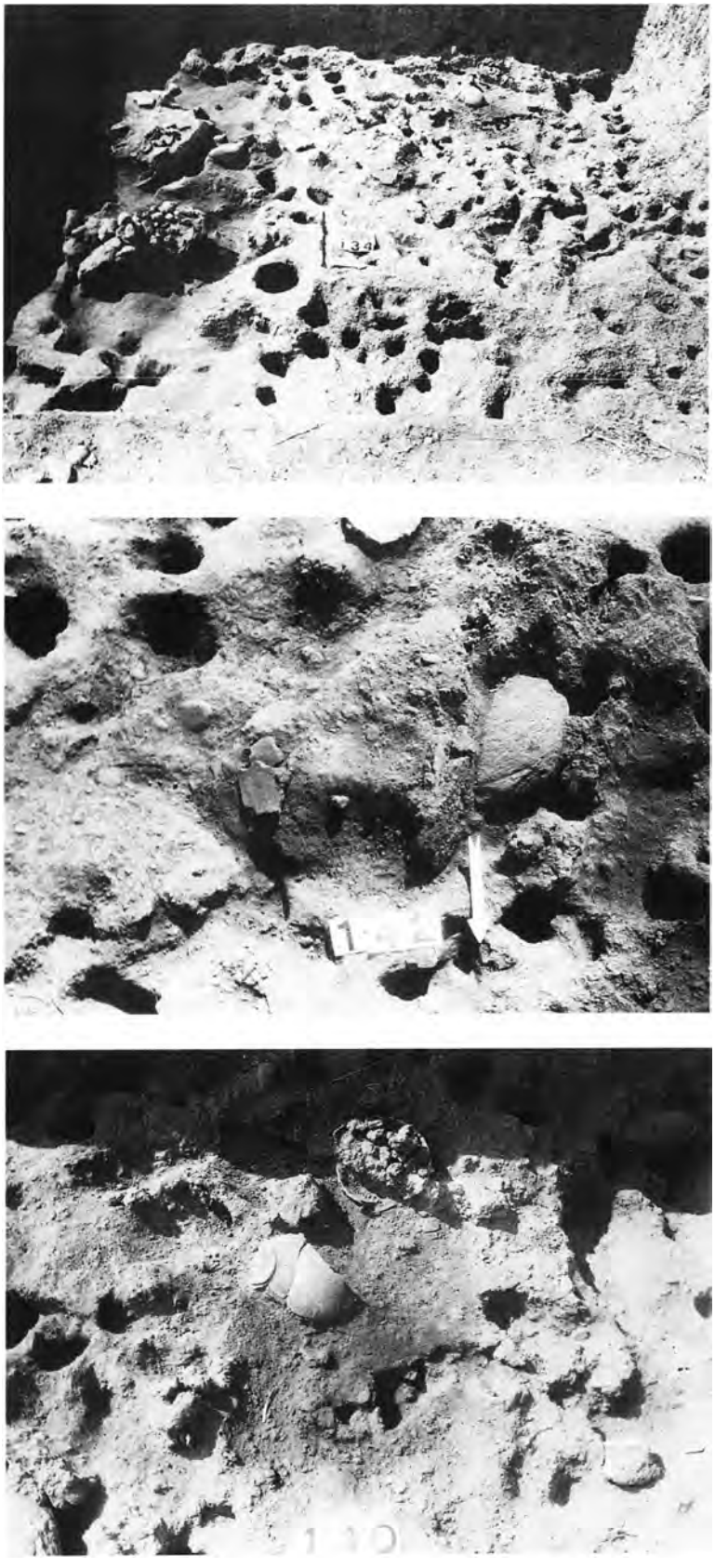

Θάσος. Λιμένας: α) Οικόπεδο Δ. Βλαχόπουλου. Μερική άποψη της ανασκαφής, β) Ανατολικό νεκροταφείο. Ο κιβωτιόσχημος τάφος ΙΙ, γ-δ) Θέση Νυστέρι. Ο κιβωτιόσχημος τάφος και κτιριακά λείψανα ταφικού κτίσματος.

α-β) Γλυπτά από την αρχαία πόλη της Θάσου, γ) Αγαλμάτιο από την Αμφίπολη, δ) Σκάλα Σωτήρος. Τομή XI. Άποψη της ανασκαφής, ε) Απότμημα ενεπίγραφης στήλης από την Αμφίπολη.

Αρκαδικός Δράμας. Ανασκαφικό τετράγωνο Α2/α: α) Πασσαλότρυπες και κατεστραμμένα αγγεία, β) Φούρνος από πηλό, γ) Εστία.

α-β) Αρκαδικός Δράμας. Ανασκαφικό τετράγωνο Α2/α. Θραύσματα αγγείων γύρω από την εστία και ο αποθηκευτικός λάκκος, γ) Καλή Βρύση Δράμας. Άποψη της νοτιοανατολικής γωνίας του κτιρίου.

Καλή Βρύση Δράμας: α-β) Κεραμική από το εσωτερικό του κτιρίου, γ) Εξωτερικό τοίχωμα του νότιου τοίχου, δ) Η νοτιοδυτική γωνία του κτιρίου, ε) Γενική άποψη της ανασκαφής στο εσωτερικό του κτιρίου.

Νομός Ξάνθης: α) Άβδηρα. Ασπρόλοφος. Αλάβαστρο από το εσωτερικό της σαρκοφάγου, β, δ, στ) Καλύβα. Κάτοψη του Πύργου Α΄, η πύλη του Πύργου Β΄ μετά τη διάνοιξή της και κάτοψη του εσωτερικού του Πύργου Β΄, γ) Άβδηρα. Μώλος. Χάλκινο κάτοπτρο, ε) Μυρωδάτο. Ταινιωτή κύλικα.

ΝΤ. ΚΑΛΛΙΝΤΖΗ - Δ. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΣ

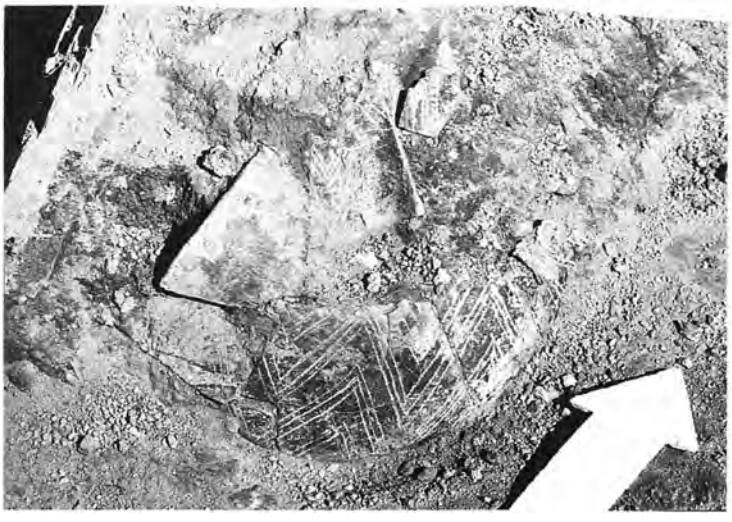

Νομός Ξάνθης. Καλύβα: α) Τετράγωνο Δ7γ. Η πυλίδα αιφνιδιασμού, β) Τετράγωνο Δ8δ. Η πυλίδα από ΒΑ., γ) Ο χώρος των δίδυμων πυλών, δ) Η πύλη του Πριάπου.

α-β) Ν. Ξάνθης. Καλύβα. Το ανάγλυφο του Πριάπου και το νοτιοδυτικό τμήμα του φρουρίου, γ-δ) Ν. Έβρου. Μάκρη, Τομέας Α. Ο αποθέτης Ι από ΒΔ. και νεολιθικό αγγείο από τον αποθέτη Ι κατά χώραν.

Ν. Έβρου: α-γ, ε) Μάκρη. Ευρήματα από τον Τομέα Β, δ) Μάκρη. Τομέας Α. Ο αποθέτης ΙΙ από Δ., στ) Λουτρός (Τραϊανούπολη). Γενική άποψη της καύσης από Β.

Ν. Έβρου. Λουτρός (Τραϊανούπολη): α-γ) Κτερίσματα από την καύση Α΄, δ) Γενική άποψη της καύσης Β΄, ε) Άποψη του λιθοσωρού.

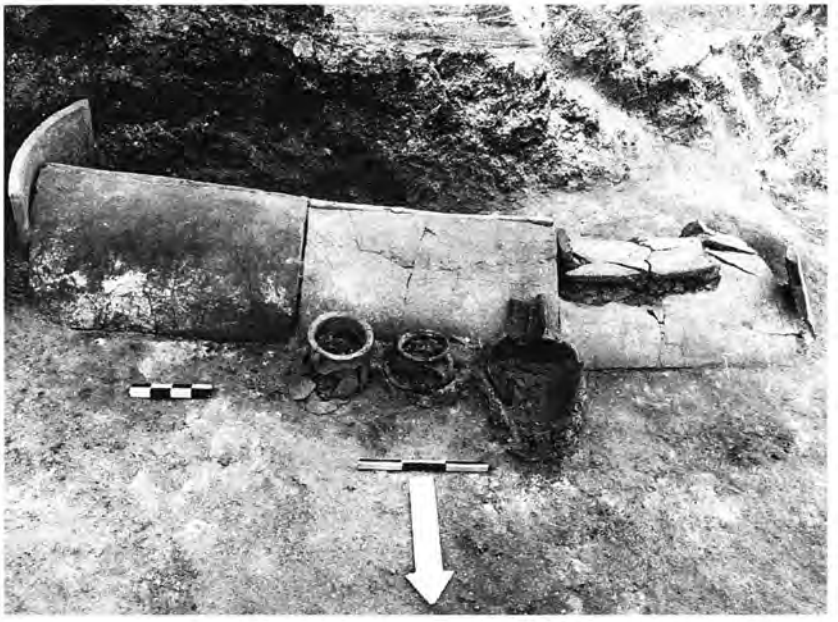

Ν. Έβρου: α-γ) Λουτρός (Τραϊανούπολη). Κτερίσματα από την καύση Β΄, δ-στ) Λαγηνά. Γενική άποψη της ανασκαφής, άποψη του δρόμου του τύμβου και λεπτομέρεια του θαλάμου και του προθαλάμου.

Ν. Έβρου: α-γ) Δίκαια. Ευρήματα από την καύση ΙΙ και η κεραμοσκεπής καύση, δ-ε) Σαμοθράκη. Κεραμιδαριά. Ενσφράγιστες λαβές αμφορέα.

Ν. Έβρου: α) Ρίζια. Γενική άποψη του ταφικού τύμβου, β) Γονικό. Μεγαλιθικός τάφος.

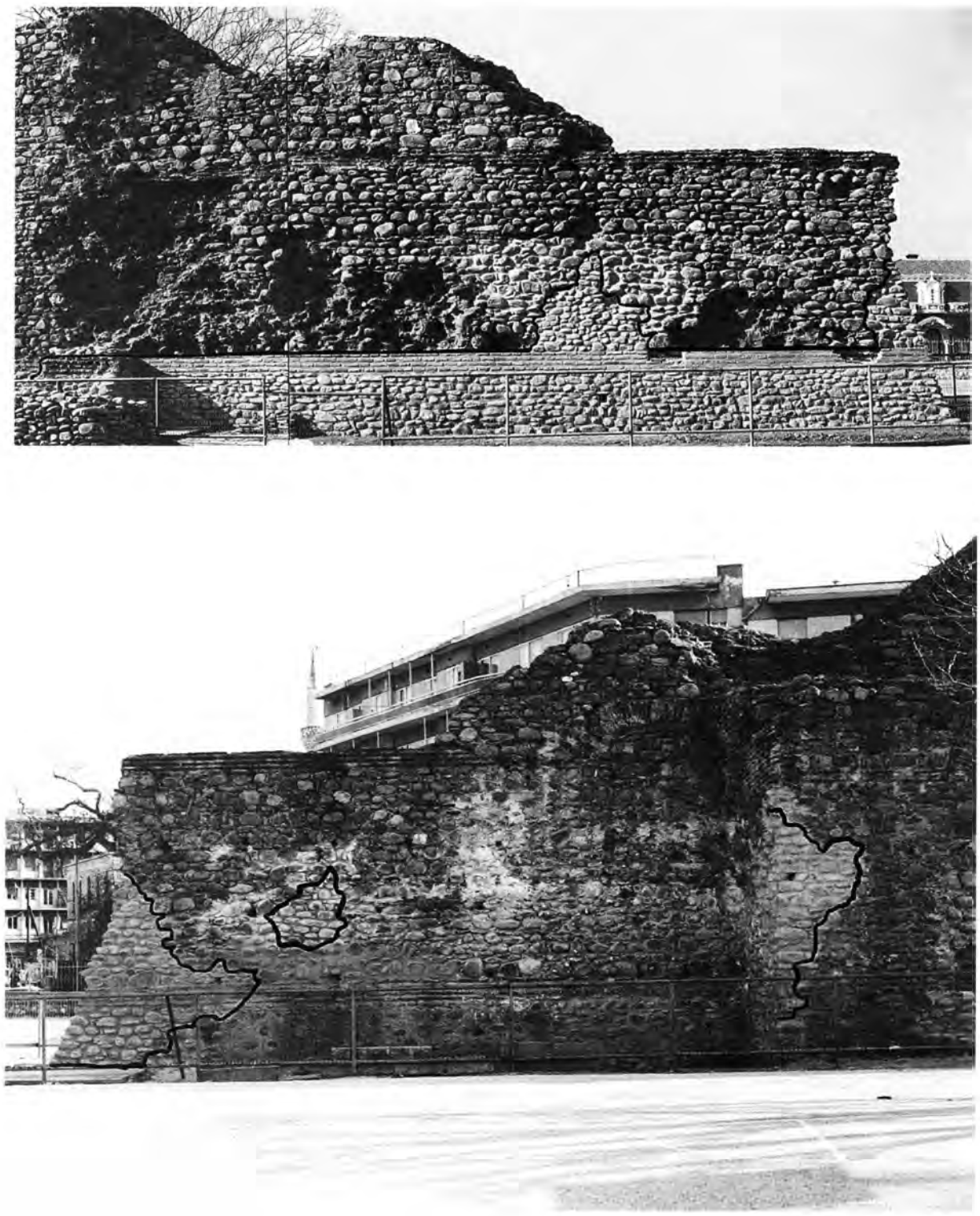

Ν. Έβρου: α) Βρυσικά. Λαξευμένα σκαλοπάτια στο λόφο Φυλακή, β) Καβησσός. Άποψη του υψώματος Δόργιανη, γ) Ν. Ξάνθης. Άβδηρα. Βάση ιωνικού κίονα.

α) Ν. Ξάνθης. Σταυρούπολη. Απότμημα αναγλύφου με παράσταση ιππέα, β-γ) Ν. Ροδόπης. Νέδα. Πλακίδια με παραστάσεις ιππέων, δ) Ν. Ροδόπης. Πολύανθος. Ακέφαλο αγαλμάτιο γυναικείας μορφής, ε) Ν. Έβρου. Λυκόφως. Ακέφαλο άγαλμα ιματιοφόρου, στ) Ν. Έβρου. Δόξα. Ακέφαλο άγαλμα γυναικείας μορφής.

Κομοτηνή. Βυζαντινό τείχος: α) Η εξωτερική παρειά μετά τις εργασίες αναστήλωσης, β) Η εσωτερική παρειά μετά τις εργασίες αναστήλωσης (η γραμμή ορίζει το ανακατασκευασμένο πρόσωπο).

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΤΣΟΥΡΗΣ

α-β) Αχλαδοχώρι Σερρών. Ναός Προφήτη Ηλία. Το υπέρθυρο της δυτικής εισόδου και η είσοδος του ασκηταριού,
γ) Παναγία Καβάλας. Οδός Πουλίδου 51. Άποψη της κινστέρνας.

α-β) Παναγία Καβάλας. Οδός Πουλίδου 51. Εφυαλωμένη κεραμική και τουρκικές πίπες από την ανασκαφή, γ) Ορφάνι Καβάλας. Άποψη του ληνού, δ) Πολύστυλο (Άβδηρα) Ξάνθης. Άποψη της ανασκαφής από Δ.

Παπίκιον Όρος. Ληνός: α) Άποψη του καθολικού από Δ., β) Το μαρμαροθετημένο δάπεδο του κυρίως ναού, γ) Λεπτομέρεια του μαρμαροθετημένου δαπέδου του κυρίως ναού, δ) Η κάτω ζώνη από τον εντοίχιο διάκοσμο του καθολικού.

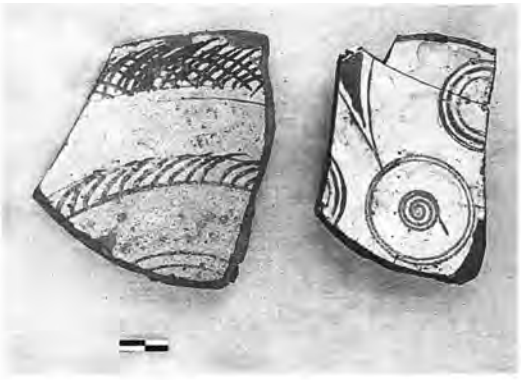

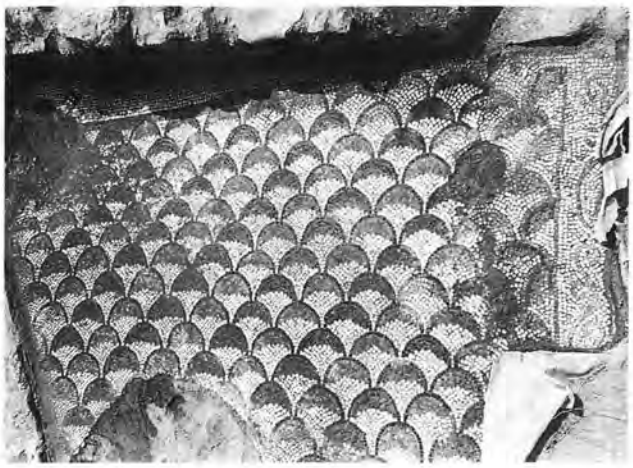

Παπίκιον Όρος. Ληνός: α-γ) Σπαράγματα τοιχογραφιών, δ) Η εξωτερική νότια πλευρά της κινστέρνας.

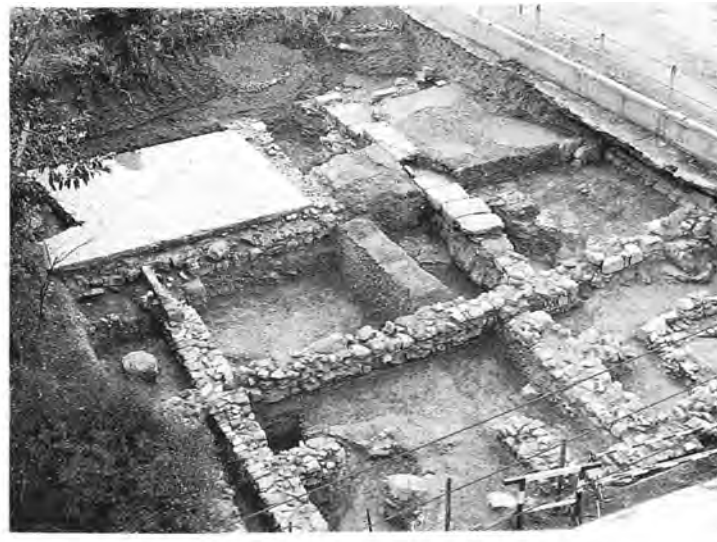
ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΖΗΚΟΣ

Μαρώνεια Ροδόπης: α) Εφυαλωμένα όστρακα από τα υπερκείμενα βυζαντινά κτίσματα, β) Το ανατολικό διάχωρο του ψηφιδωτού δαπέδου της νότιας στοάς του αιθρίου, γ) Άποψη της ανασκαφής από Α.

Χίος: α) Οδός Γυμνασιάρχη Μαδιά και Ιωάννου Πατέρα. Γενική άποψη της ανασκαφής, β) Περιοχή Αγίου Ιωάννη Προδρόμου. Κτερίσματα από τους τάφους, γ-δ) Οδός Φαβιέρου και Μουσείου. Τάφοι του ελληνιστικού νεκροταφείου και ο τάφος VI με την τεφροδόχο χάλκινη υδρία κατά χώραν.

Μυτιλήνη: α) Οδός Κορνάρου 65. Άποψη του αψιδωτού δωματίου, β-γ) Οδός Αγήνορος. Άποψη του ψηφιδωτού δαπέδου του αιθρίου και το ψηφιδωτό του διαδρόμου, δ) Οδός Σιγείου. Τμήμα του μαρμάρινου δαπέδου.

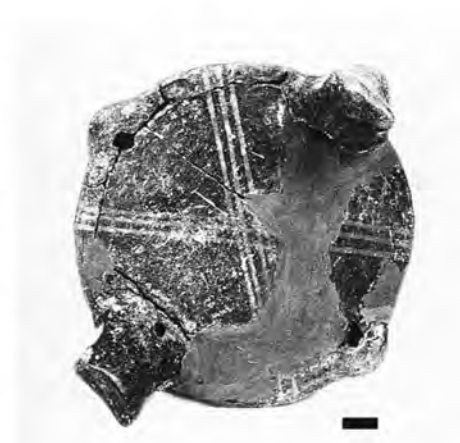

α, γ) Μυτιλήνη. Περιοχή Κιόσκι. Οικόπεδο Χαλίμ Μπέη και οικόπεδο ιδιοκτησίας Υπουργείου Αιγαίου. Αρχαίοι βωμοί σε β΄ χρήση και άποψη της τοιχοποιίας από Δ., αντίστοιχα, β) Οδός Βοστάνη. Τα λείψανα του τοίχου τ-6, δ, στ) Λήμνος. Μύρινα. Περιοχή Ρηχά Νερά. Ευρήματα από την ανασκαφή, ε) Λήμνος. Μύρινα. Περιοχή Τσας. Μερική άποψη της ανασκαφής του κεραμικού εργαστηρίου.

Λήμνος: α-β) Περιοχή Αυλώνας. Απόψεις της ανασκαφής από Ν., γ) Παλαιόκαστρο. Αρχαίο οικοδομικό υλικό και παλαιοχριστιανικά αρχιτεκτονικά μέλη.

Πάρος. Παροικιά: α-γ) Κτερίσματα από το αρχαϊκό νεκροταφείο, δ-ε) Νεκροταφείο. Η αρχαϊκή στήλη κατά χώραν και ο ομαδικός τάφος.

Πάρος: α) Παροικιά. Νεκροταφείο. Άποψη του εσωτερικού της γεωμετρικής θήκης με τους αμφορείς, β) Οικόπεδο Δημ. Φραγκούλη. Ο μαρμάρινος κιβωτιόσχημος τάφος με το αετωματικό κάλυμμα.

α) Πάρος. Οικόπεδο Δημ. Φραγκούλη. Ο διπλός διώροφος τάφος σε σχήμα Γ, β-γ) Σάμος. Οικόπεδο Νέου Γυμνασίου. Τμήμα αγωγού του Ευπαλίνειου υδραγωγείου και λεπτομέρεια της τοιχοδομίας του αγωγού.

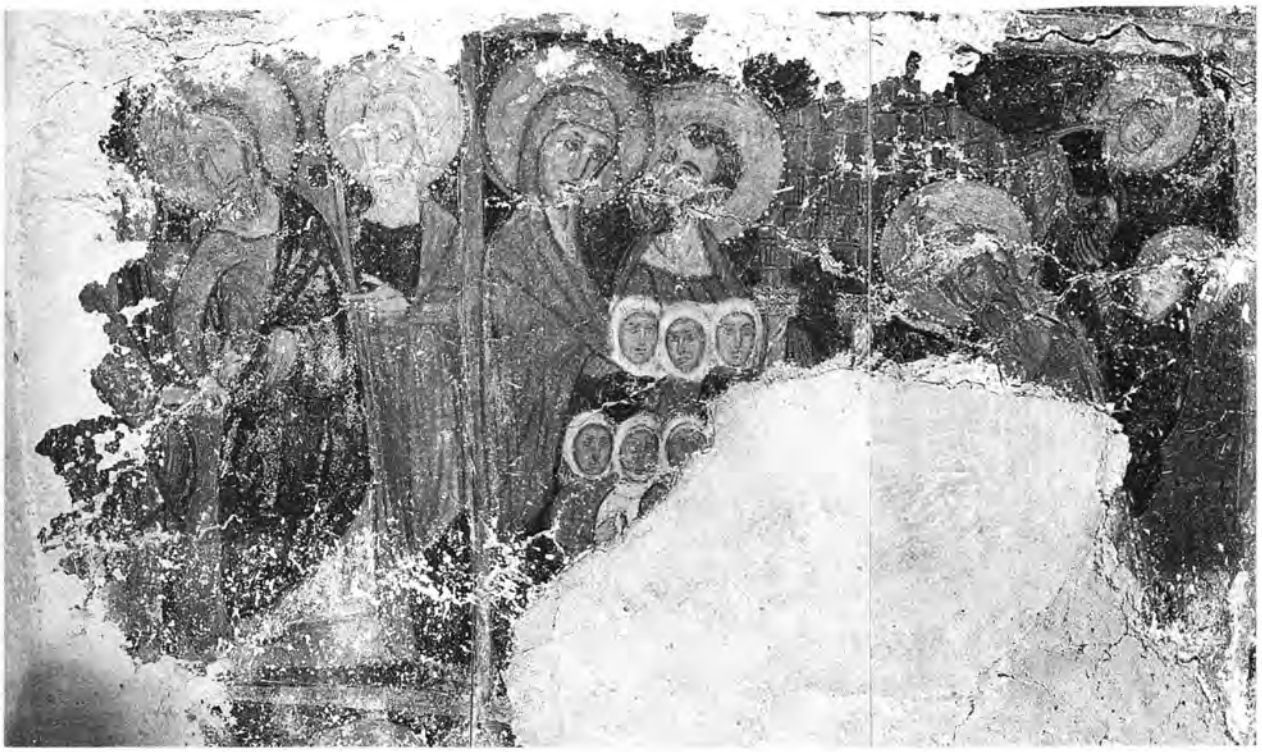

Πάρος. Παροικιά: α) Γενική άποψη του χώρου του νεκροταφείου μετά τα έργα αποστράγγισης, β) Η δυτική πλευρά του νεκροταφείου μετά τις εργασίες διαμόρφωσης.

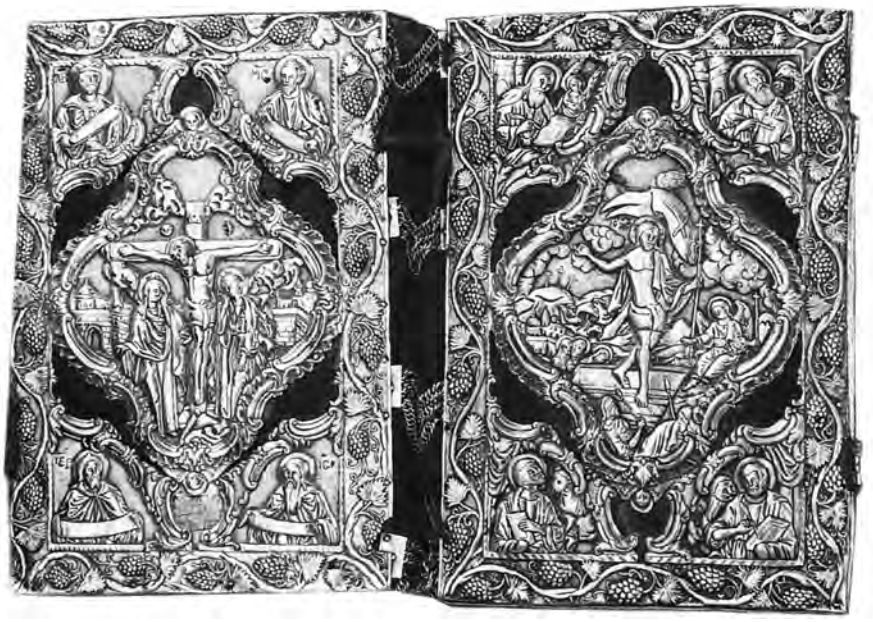

α-β) Νάξος. Μητροπολιτικός ναός Ζωοδόχου Πηγής. Υπολείμματα ξύλινου ελκυστήρα στη γένεση ελεύθερου τόξου, μεταλλικά «κολάρα» και υπολείμματα μεταλλικού ελκυστήρα, γ) Σίκινος. Άγιος Νικόλαος Αλοπρόνοιας. Τοιχογραφία της Εις Άδου Καθόδου και των Εισοδίων της Θεοτόκου.

α) Σίκινος. Ναός Αγίας Άννας Επισκοπής. Τοιχογραφία της Κοιμήσεως της Θεοτόκου, β) Νάξος. Ενοριακός ναός Αγίου Γεωργίου Κυνιδάρου. Το αργυρόδετο Ευαγγέλιο.

α) Μήλος. Τρεις Εκκλησίες. Η κολυμβήθρα του Βαπτιστηρίου, β-γ) Νάξος. Ναός Παναγίας Κεράς. Απόψεις από ΒΔ. και ΝΑ.

Νάξος. Ναός Αγίου Ιωάννη Μπαούζη: α) Άποψη από ΝΑ., β) Άποψη από Δ., γ) Άποψη του εσωτερικού.

Κνωσός. Πανεπιστήμιο Κρήτης (Αμπελόκηποι): α) Η νότια πλευρά του τάφου Τ 23, β) Ο θάλαμος και ο δρόμος του τάφου Τ 6, γ) Ψευδόστομοι αμφορείς στον τάφο Τ 95.

Καστέλι Πεδιάδος. Οικόπεδο Πλατείας Μεϊντάνι: α-ζ) Αγγεία από την ανασκαφή.

α-β) Καστέλλι Πεδιάδος. Οικόπεδο Ζαχ. Πετράκη. Ο αναλημματικός τοίχος και δάπεδο της νεοανακτορικής φάσης,
γ) Χερσόνησος. Οικόπεδο Κ. Φιλιππάκη. Γενική άποψη της ανασκαφής του ελληνιστικού νεκροταφείου από Α.

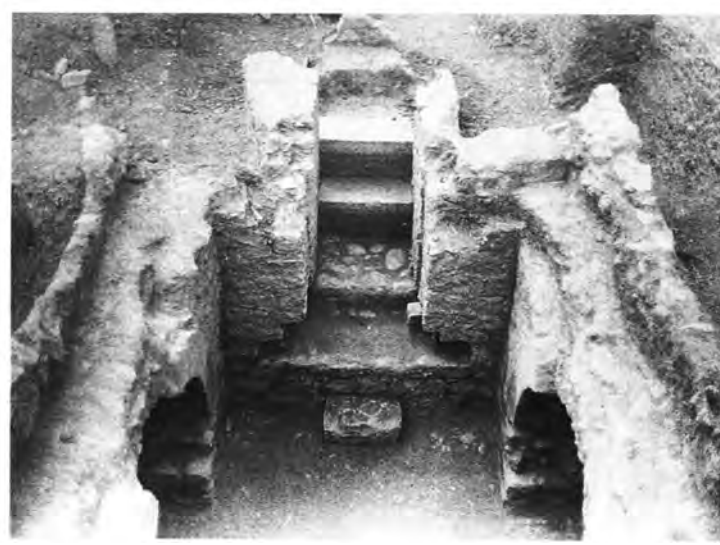

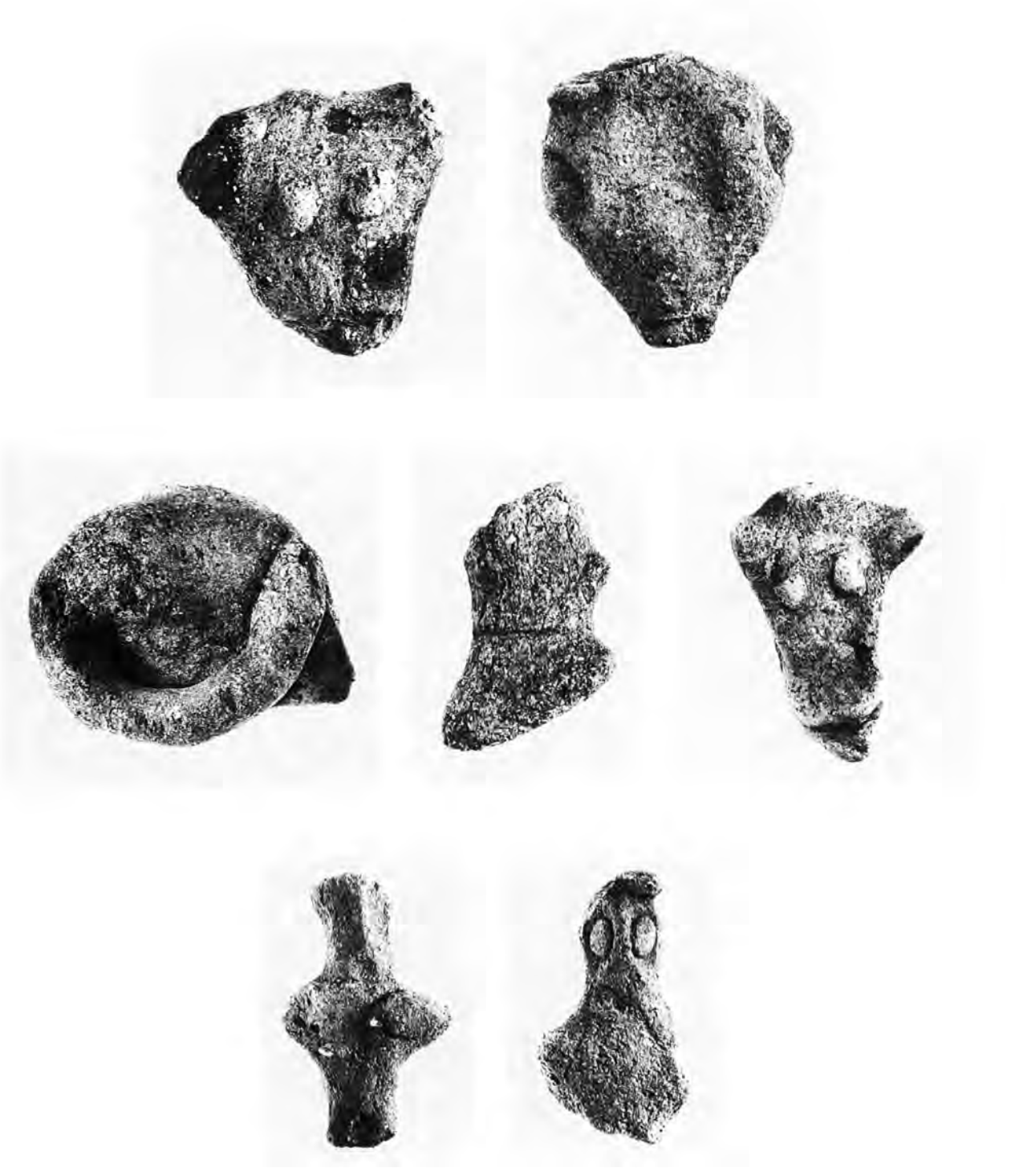
α) Χερσόνησος. Οικόπεδο Κ. Φιλιππάκη. Κάτοψη του τάφου 13, β-γ) Λιμένας Χερσονήσου. Οδός Σανουδάκη. Η βόρεια παρειά του τοίχου Τ1 και η αρχαία οδός από Α.

α) Διαμαντάρι Μονοφατσίου. Ταφή σε λάρνακα, β-γ) Γόρτυνα. Οικόπεδο Καλαθιανάκη. Γενική άποψη του τάφου 10 και άποψη της εισόδου του τάφου 10 από Β.

Επαρχία Πεδιάδος: α-ε) Θραύσματα ειδωλίων από το ιερό στο Μαμαλούκω Καρδουλιανού, στ-ζ) Ανθρωπόμορφα ειδώλια από το ιερό Κεφάλας Λιλιανού.

α-γ) Χανιά. Ναός Αποστόλων Πέτρου και Παύλου. Τάφος 3. Εξάρτημα ελαιοτριβείου (Λ1) από την επίχωση του θαλάμου, ειδώλιο θρηνωδού κατά χώραν και κτερίσματα από τον τάφο, δ-ε) Νοπήγεια Κισάμου. Όστρακα από την τάφρο Β.

α) Νοπήγεια Κισάμου. Τμήμα της στρωματογραφικής τομής στη νότια παρειά της εθνικής οδού, β) Καστέλλι Κισάμου. Κέντρο Υγείας. Γενική άποψη της ανασκαφής, γ) Καστέλλι Κισάμου. Αποχετευτικό χαντάκι. Το πλακόστρωτο με ορθοστάτες του Τομέα ΙΙ.

Καστέλλι Κισάμου: α-β) Αποχετευτικό χαντάκι. Τομέας ΙΙ. Άποψη του αποθηκευτικού χώρου και κιονόκρανο κατά χώραν, γ-δ) Οικόπεδο Εμμ. και Η. Φαραγγιτάκη. Ο τοίχος 4 και δύο σκαλοπάτια στη νοτιοδυτική άκρη του και άποψη του δωματίου 6 από Δ., ε) Οικόπεδο Αντ. και Ευάγγ. Βεστάκη. Το μαρμάρινο δάπεδο και το ψηφιδωτό στο δωμάτιο 2.

α-β) Άγιος Νικόλαος Σφακίων. Αναθήματα από το ιερό, γ-στ) Χαμαλεύρι Ρεθύμνης. Αγρός Δημ. Στρατιδάκη. Ευρήματα από την ανασκαφή.

α-β) Χαμαλεύρι Ρεθύμνης. Όστρακα από την ανασκαφή, γ) Σταυρωμένος Ρεθύμνης. Οικόπεδο Δαφνομήλη. Δωμάτιο 3. Άποψη του caldarium, δ) Αξός Μυλοποτάμου. Αγροτεμάχιο Γ. Δαφέρμου. Η ταφή 10 από Β.

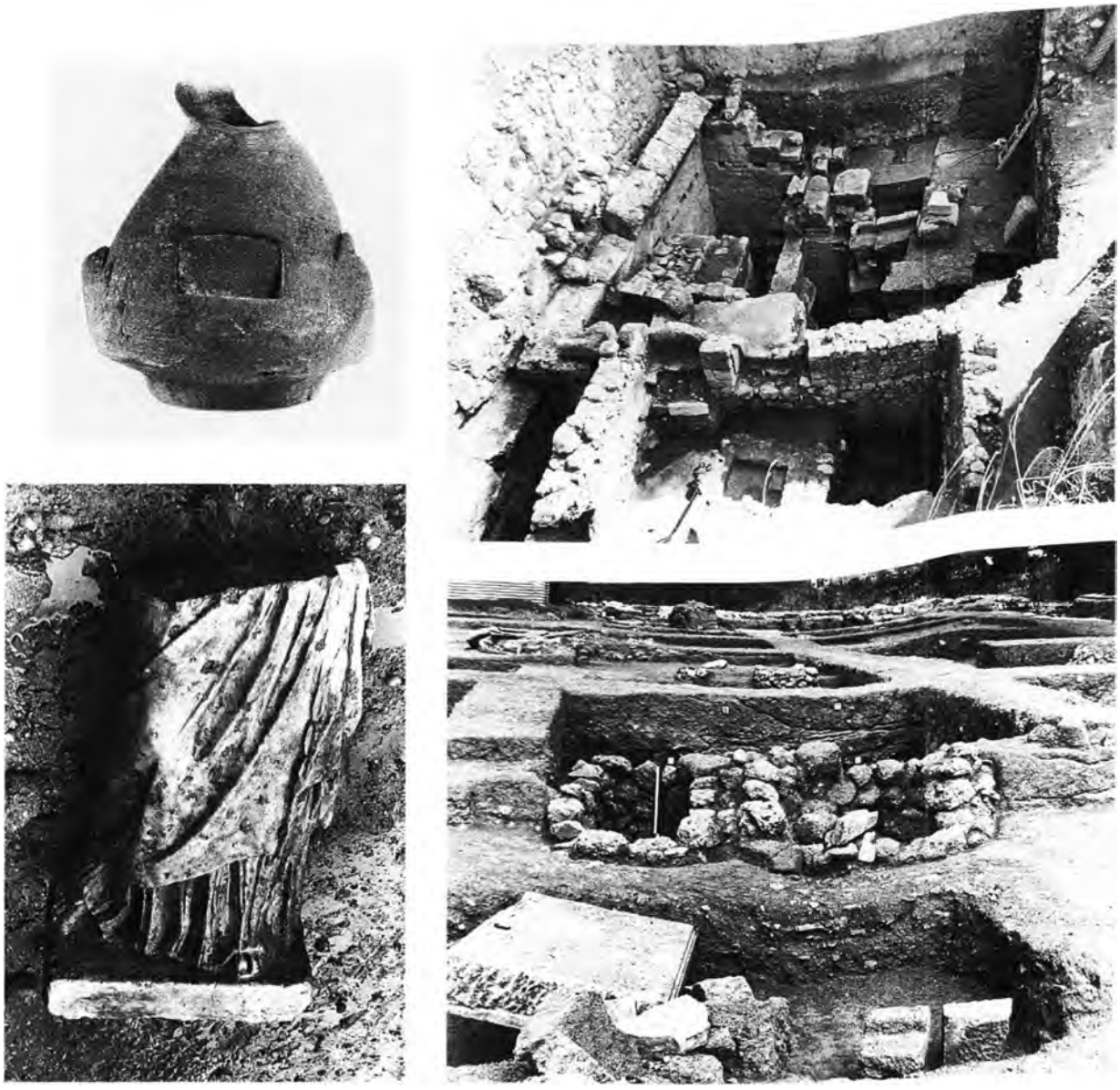

α) Αξός Μυλοποτάμου. Αγροτεμάχιο Γ. Δαφέρμου. Κεφάλι γυναικείου ειδωλίου κατά χώραν,
β) Αγία Φωτεινή Αμαρίου. Οικόπεδο Ε. Κυριακάκη. Το κτίριο Ι από ΝΔ.

Ρόδος. Οδός Βύρωνος και Καναδά: α) Γενική άποψη της ανασκαφής, β) Η ανατολική αντηρίδα του τείχους, γ) Ο αγωγός και το νότιο τμήμα της οδού Ρ 40.

Ρόδος: α) Οδός Βύρωνος και Καναδά. Ενεπίγραφο φαρμακοδοχείο, β) Οδός Διαγοριδών. Άποψη της ανασκαφής από Δ., γ) Πλατεία Ελευθερίας (Μανδράκι). Τμήμα γυναικείου αγάλματος κατά χώραν, δ) Οδός Χειμάρρας και Ενόπλων Δυνάμεων. Άποψη του τετραγώνου Ζ10 από Ν.

Ρόδος: α-β) Οδός Πίνδου 30 και Θεμ. Σοφούλη. Γενική άποψη της ανασκαφής από Δ. και το ψηφιδωτό δάπεδο του δωματίου Β., γ) Πλατεία Ναυαρίνου. Άποψη της ανασκαφής από Α.

Ρόδος. Οδός Σάββα Παυλίδη: α-β) Άποψη του δυτικού και ανατολικού τμήματος της ανασκαφής, αντίστοιχα, γ) Η είσοδος της σπηλαιώδους κοιλότητας σε επαφή με το όριο της οδού Ρ 17, δ) Άποψη του καμινιού 1.

Ρόδος: α) Οδός Παναγούλη. Οι αμφορείς στο νοτιοανατολικό τμήμα του δωματίου, β-δ) Πάροδος Ησιόδου. Άποψη του παλαιοχριστιανικού τάφου και του ρωμαϊκού κτίσματος από Δ., η ταφή των «σιαμαίων διδύμων» και αγγεία από τον τάφο 17.

Ρόδος: α) Οδός Πειραιώς. Άποψη του θαλαμωτού τάφου από ΒΔ., β-γ) Οδός Παρθενόπης. Άποψη του ορύγματος από Δ. και ο τάφος 2 από Ν.

Ρόδος: α) Οικόπεδο Καρακωνσταντή. Ο τάφος 2 με τις πέντε οστεοθήκες, β-δ) Πάροδος Κωνστ. Τσαλδάρη. Άποψη της ανασκαφής από Α. (στα δυτικά η πρόσοψη του ταφικού θαλάμου), το δυτικό τοίχωμα από το εσωτερικό του ταφικού θαλάμου και η είσοδός του.

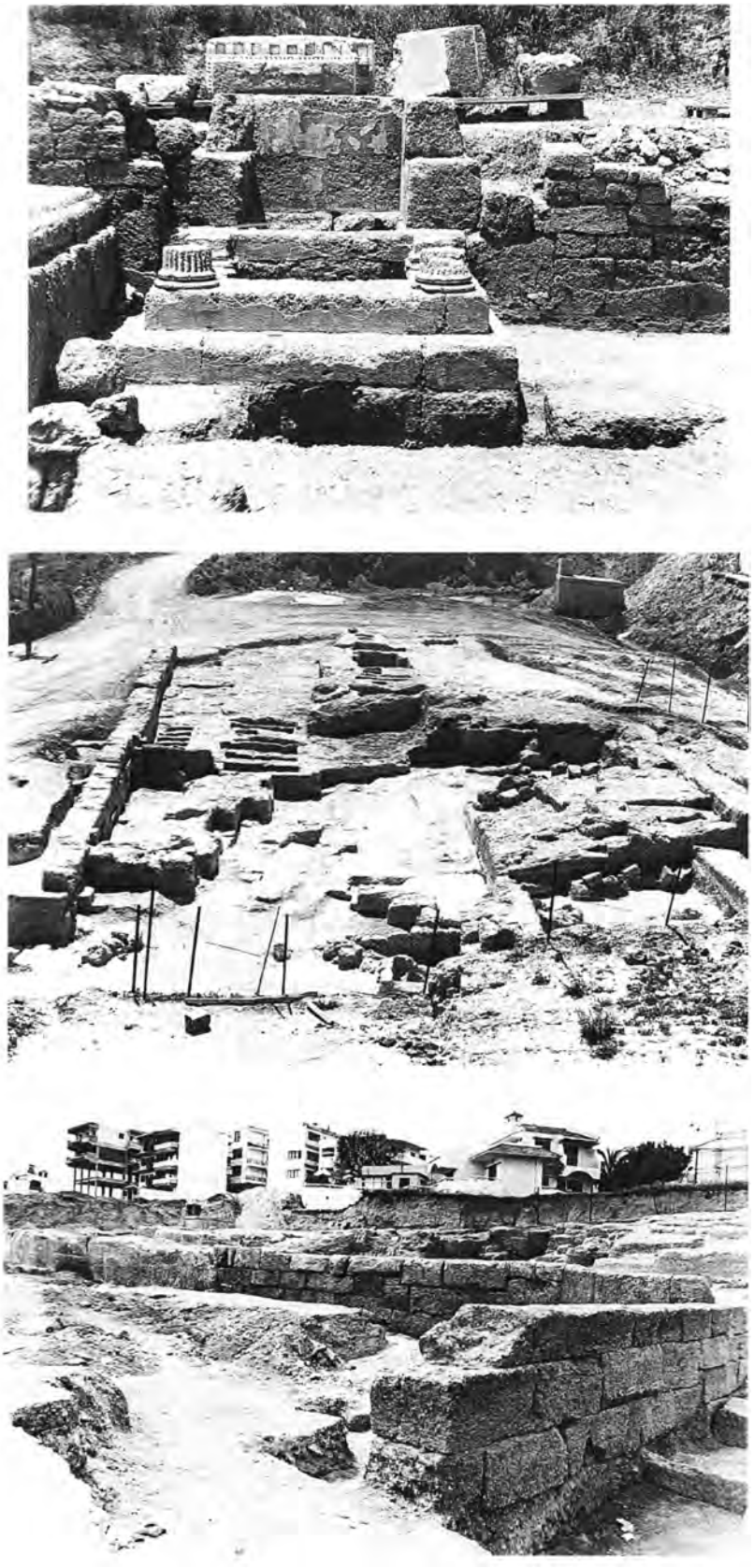

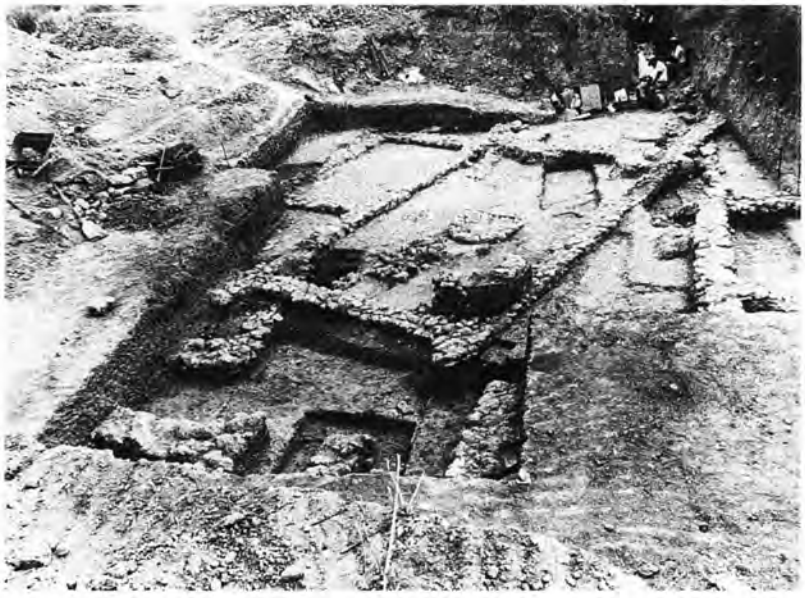

Ρόδος: α, δ) Οδός Κωνστ. Υδραίου και Αρχιπόλεως. Γενική άποψη της ανασκαφής από Δ. και τμήμα αγάλματος, κυλινδρικός βωμός και ορθογώνια βάση κατά χώραν, β-γ, ε, ζ) Οδός Αισχίνη. Αλάβαστρο από τον τάφο 3, πυξίδα από τον τάφο 5, μυροδοχεία από τους τάφους 8 και 9 και όλπη από τον τάφο 9, στ) Οδός Έμπωνας. Η ταφική (;) κατασκευή από Ν.

Ρόδος: α) Οικόπεδο Β. Κουντούρη. Ο ταφικός ναΐσκος από Α., β-γ) Οικόπεδα Γ. Καραμανώλη - Γ. Πογιά. Γενική άποψη της ανασκαφής από Β. και ο ταφικός περίβολος από ΒΑ.

Ρόδος: α) Οικόπεδα Γ. Καραμανώλη - Γ. Πογιά. Η ανατολική όψη του ταφικού περιβόλου, β) Ασώματος Κρεμαστής. Γενική άποψη του μεγαρόσχημου κτιρίου από Δ., γ) Θεολόγος. Ο ναός του Ερεθιμίου Απόλλωνος.

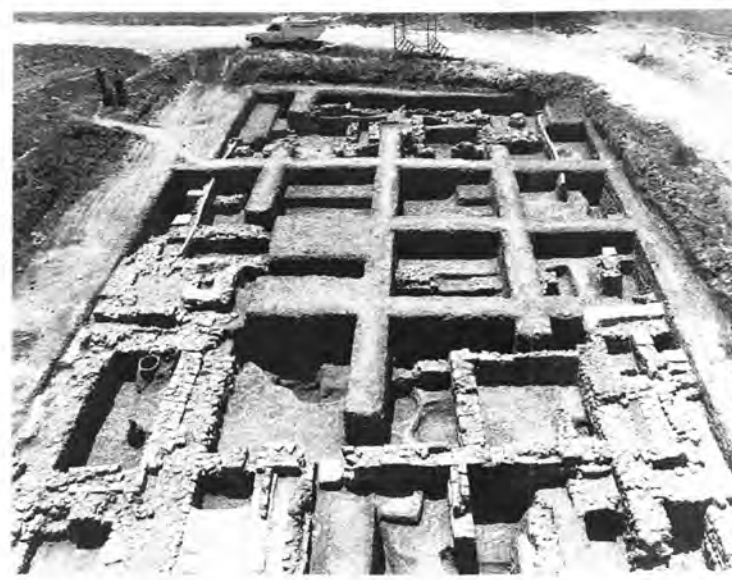

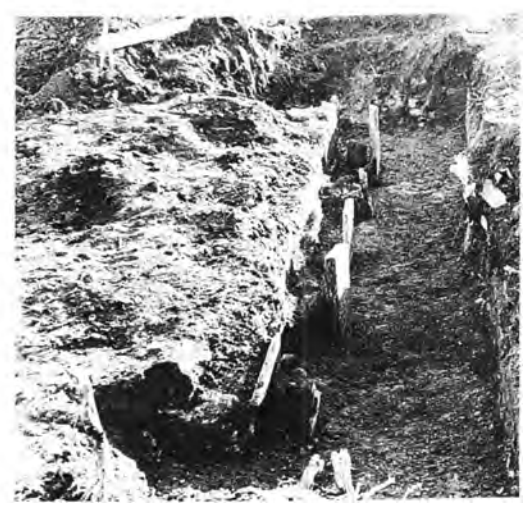
α) Ρόδος. Κτήμα Πότσου. Η κολυμβήθρα του βαπτιστηρίου από Δ., β) Κως. Ανατολικά της οδού Απελλού. Πρωτογεωμετρικές ταφές από Β., γ) Κως. Έργα συνεργείου Ο.Τ.Ε. Κατώφλι δίφυλλης πόρτας στη συμβολή των οδών 25ης Μαρτίου και Κολοκοτρώνη, δ) Κως. Οδός 25ης Μαρτίου 11. Αποχετευτικός αγωγός από Δ., ε) Κως. Οδός Ζερβάνου. Οι δύο ραβδωτοί σπόνδυλοι από ΒΑ.

Κως : α) Νότια της οδού Γρηγορίου Ε΄. Αρχιτεκτονικά μέλη κατά χώραν στο δυτικό άκρο του οικοπέδου, β-γ) Οικόπεδο Κουτούζη. Το βορειοανατολικό τμήμα της ανασκαφής από Β. και γενική άποψη της ανασκαφής από Β., δ-ε) Οικόπεδο Παπαχρήστου. Γενική άποψη του ταφικού οικοδομήματος από Β. και των στηλών κατά χώραν από Α.

Ρόδος: α-β) Ναός Αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης. Πώρινο κεφάλι από παράθυρο ιπποτικού κτίσματος και σπάραγμα τοιχογραφίας, γ-δ) Οδός Θεοφιλίσκου. Ιπποτικό προτείχισμα. Τμήμα της εσωτερικής παρειάς και άποψη του ανατολικού τμήματος, ε) Παλαιοχριστιανική εκκλησία της Παναγίας στο Γκρεμό. Ο χώρος του Ιερού Βήματος.

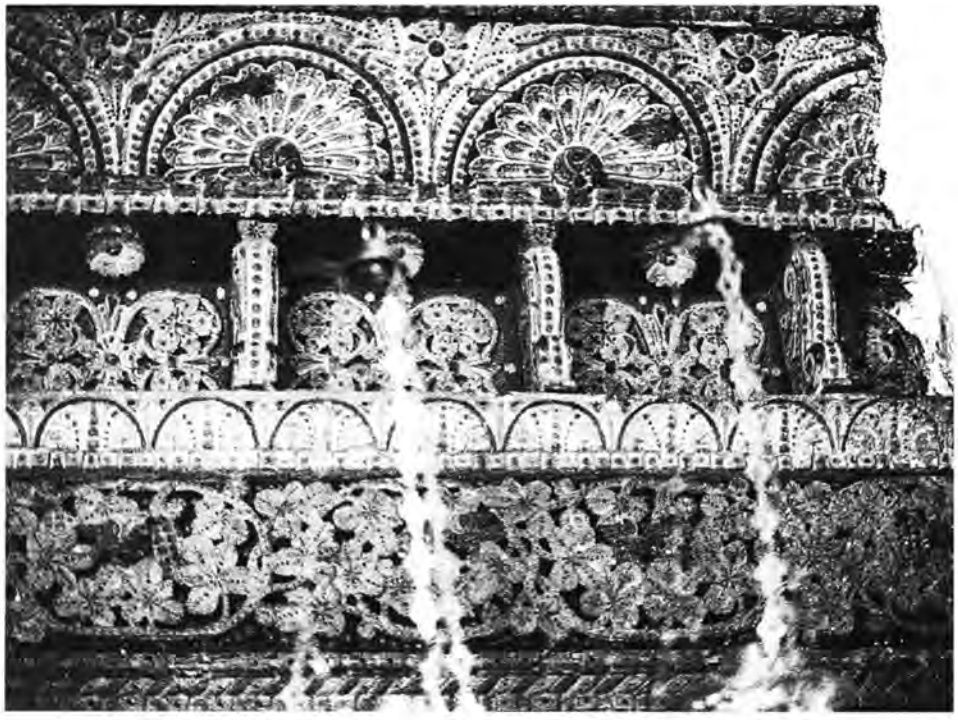

α-γ) Κάλυμνος. Κάστρο. Μερική άποψη του τείχους με τους ορθογώνιους πύργους, οικόσημο Ιπποτοκρατίας εντοιχισμένο σε υδατοδεξαμενή και μερική άποψη του τείχους μετά την αποκατάσταση των φθορών, δ) Χάλκη. Άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος. Άποψη από Δ.

Χάλκη. Παναγία η Χωριανή : α) Λεπτομέρεια του ξυλόγλυπτου τέμπλου, β) Αρχή Ευαγγελισταρίου, γ) Εικόνα της Παναγίας «Ελεούσας του Κύκου».

α) Κως. Καρδάμαινα. Ο ναός των Αγίων Αναργύρων από ΝΑ., β) Ρόδος. Ιπποτικός ξενώνας Αγίας Αικατερίνης. Η νότια πρόσοψη του κτιρίου μετά τις εργασίες αποκατάστασης, γ) Ρόδος. Οδός Συμμίου. Άποψη του βοτσαλωτού δαπέδου.

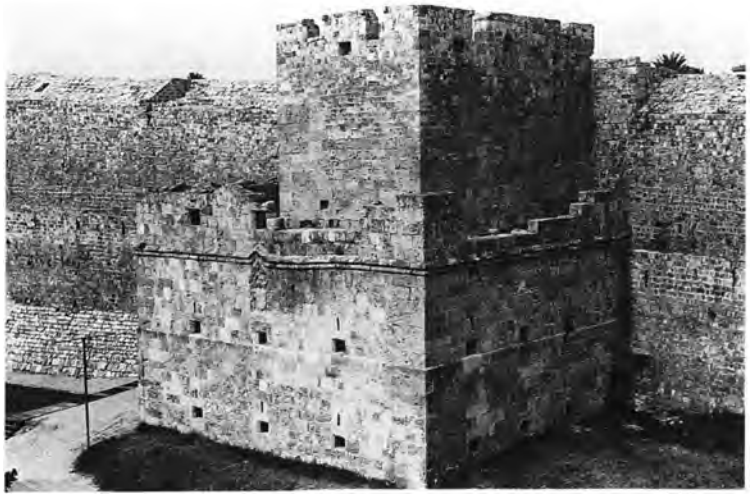
Ρόδος: α-γ) Οδός Ιπποτών. Κτίριο Villaragut. Εσωτερική άποψη του χαγιατιού μετά τις εργασίες αποκατάστασης, ιπποτικό τζάκι στον ανατολικό τοίχο και άποψη του χαγιατιού μετά τις εργασίες αποκατάστασης, δ) Εκκλησία των Αγίων Αποστόλων. Σκάλα προς την υπόγεια κρύπτη του παλαιότερου ιπποτικού ναού.

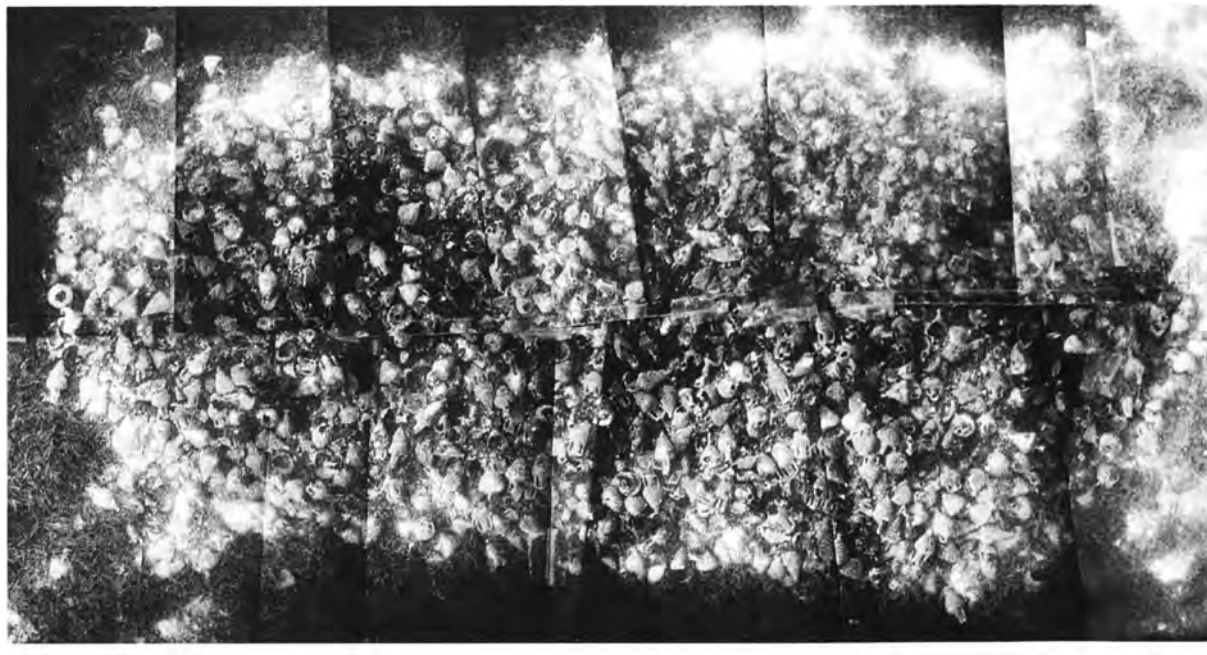

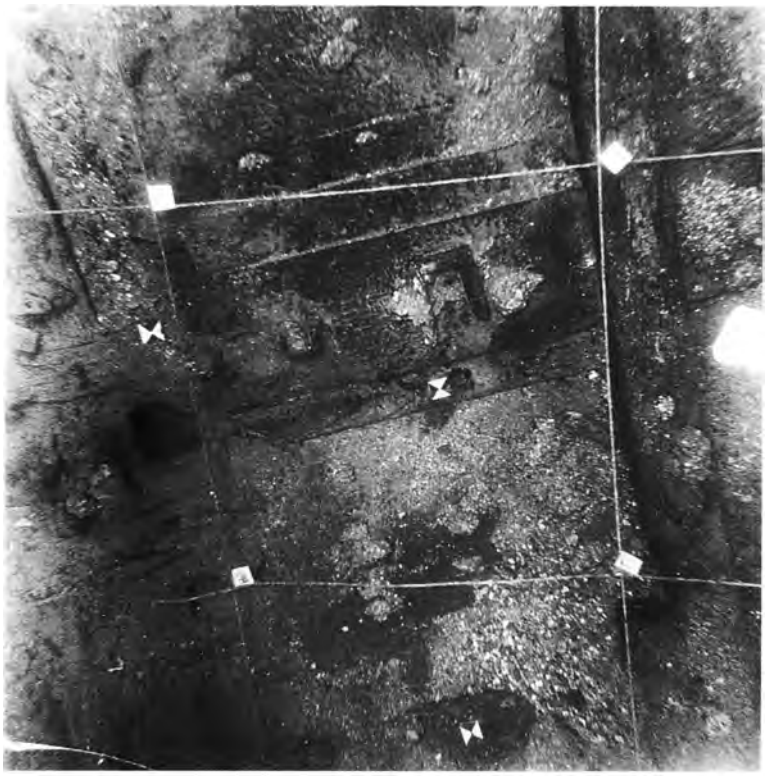

Ρόδος: α) Εκκλησία των Αγίων Αποστόλων. Η δυτική όψη των βορειοανατολικών θόλων του μουσουλμανικού συσσιτίου, β, δ) Ιπποτικοί ανεμόμυλοι στο Μανδράκι. Εργασίες κατασκευής βάθρων και άποψη της διαβρωμένης λιθοδομής και θεμελίωσης, γ, ε) Γλώσσα της Προβηγκίας. Οι Γ΄ και Δ΄ πύργοι μετά τις εργασίες αποκατάστασης.

α) Αλόννησος. Φωτομωσαϊκό του ναυαγίου με τους αμφορείς, β) Ν. Ηρακλείου. Έρευνα ναυαγίου «La Thérèse». Γενική άποψη των εργασιών.

Ν. Ηρακλείου. Έρευνα ναυαγίου «La Thérèse»: α) Άποψη του πρυμναίου τμήματος, β) Λεπτομέρεια του σκάφους (Α: κόντρα καρένα, Β: η θέση για τη συγκράτηση υποστυλώματος υπερκείμενων καταστρωμάτων, Γ: εγκάρσιος δοκός-τραβέρσα του σκάφους).

α-γ) Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο. Μαρμάρινη γυναικεία κεφαλή και Απουλικοί κρατήρες, δ) Κάτοχος Θ. Γκόφας. Υστερογεωμετρικός αμφορέας, ε-στ) Κάτοχος Χ. Νεονάκης. Ανθρωπόμορφο ειδώλιο και ξυνορίς με αναβάτες, ζ) Κάτοχος Ι.Α. Ρήγας. Χρυσό κτερισματικό στεφάνι.

α-β) Κάτοχος Ν. Π. Σαλμάς. Κιονόκρανο εποχής φραγκοκρατίας και απότμημα επιτύμβιας στήλης, γ) Κάτοχος «ΑΕ Ελαΐς». Επιτάφιος ενεπίγραφος κιονίσκος, δ-ζ) Κάτοχος Π. Αναγνώστου. Χάλκινος λύχνος, τριποδικό θυμιατήρι, ενώτια και δακτυλίδι.

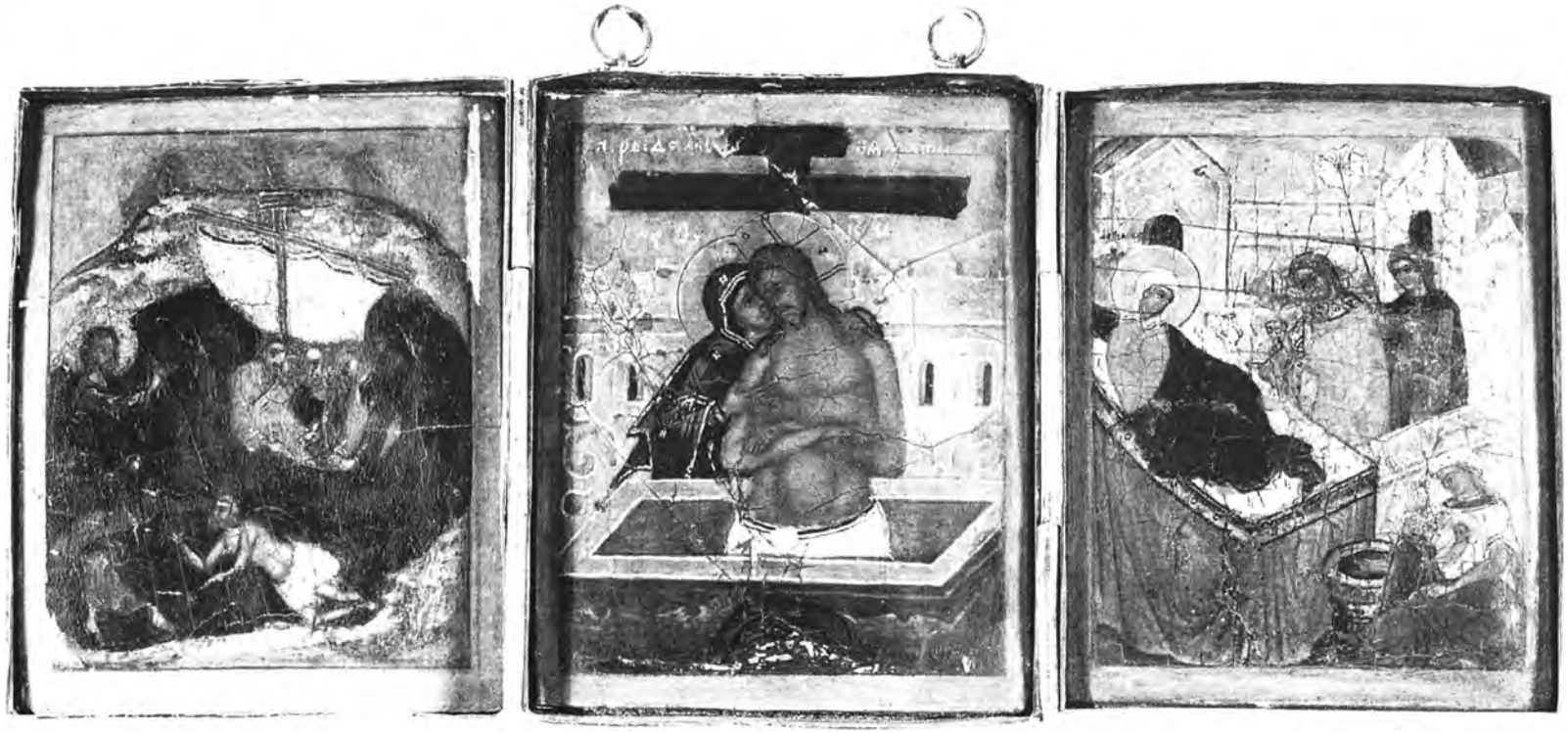

α) Κάτοχος Β. Μαζαράκης. Εικόνα των Τριών Ιεραρχών, β-γ) Κάτοχος Φ. Βασιλάκη. Εικόνες της Αγίας Αικατερίνης και της Αγίας Βάτου.

α-β) Κάτοχος Γ. Άμποτ. Παναγία Βρεφοκρατούσα και Παναγία Γλυκοφιλούσα.

Κάτοχος Στ. Μιχαλαριάς. Τρίπτυχο με παραστάσεις συμβολικού περιεχομένου.

ΑΓΓ. ΛΕΜΠΕΣΗ - Ρ. ΕΤΖΕΟΓΛΟΥ - Μ. ΚΑΖΑΝΑΚΗ-ΛΑΠΠΑ

ISSN 0570-622X